T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANABİLİM DALI

BİRİNCİ SANAYİ PLANI KAPSAMINDA KURULAN SÜMERBANK DOKUMA FABRİKALARINDA SOSYAL VE KÜLTÜREL UYGULAMALAR (1935-1950)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ali Asgar EREN

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Serkan TUNA

İstanbul 2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANABİLİM DALI

BİRİNCİ SANAYİ PLANI KAPSAMINDA KURULAN SÜMERBANK DOKUMA FABRİKALARINDA SOSYAL VE KÜLTÜREL UYGULAMALAR (1935-1950)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ali Asgar EREN
2901130006

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Serkan TUNA

İstanbul 2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : **Ali Asgar EREN** Numarası : **2901130006**

Anabilim/Bilim Dalı : **Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi** Tez Savunma Tarihi : **06.08.2019**

Danışman : **Doç.Dr.Serkan TUNA** Tez Savunma Saati : **10.30**

Tez Başlığı : **"Birinci Sanayi Planı Kapsamında Kurulan Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Sosyal ve Kültürel Uygulamalar (1935-1950)"**

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin **36. Maddesi** uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜ'NE** OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- Doç.Dr.Serkan TUNA (Danışman)		Kabul
2- Doç.Dr.Aynur SOYDAN ERDEMİR		Kabul
3- Prof.Dr.Bülent BAKAR (Mar.Üni.Fen Edb.Fak.)		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- Doç.Dr.Önder KOCATÜRK		
2- Doç.Dr.Eminalp MALKOÇ (İTÜ)		

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum **Birinci Sanayi Planı Kapsamında Kurulan Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Sosyal ve Kültürel Uygulamalar (1935-1950)** adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğundan, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

06.08.2019

Ali Asgar EREN

ÖZET

Kuruluşundan itibaren kalkınmayı ana hedef olarak belirlemiş olan Türkiye Cumhuriyeti'nin özel koşulları, dünyada 1929'da meydana gelen Büyük Bunalımla birleşince, ekonomi politikalarında devletçilik ilkesi benimsenmiştir. Bu ilke doğrultusunda devlet, kalkınmanın önemli ayaklarından biri olan sanayileşme için özel sermayeyi aşan yatırımları yapma işini üzerine alarak girişimci rolünü üstlenmiştir. Bunun için öncelikle, 3 Haziran 1933'te, adını Atatürk'ün koyduğu Sümerbank kurulmuştur. Ardından, en başta dokuma olmak üzere Türkiye'nin öncelikli ihtiyaçlarının yer aldığı Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı hazırlanarak bu planda belirlenen yatırımları yaşama geçirme görevi Sümerbank'a verilmiştir. Kısa sürede yurdun çeşitli bölgelerinde açılan ve "kombina" adıyla anılan fabrikalar, sanayiin gelişiminde kilit rol oynamıştır. Fabrikalar ayrıca Türkiye'de sanayii yakından ilgilendiren daimi işçilik ve işçi devri gibi ciddi sorunların çözüm üssü olmuştur. Bu bağlamda, işçinin temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek, teknik ve kültürel yönden gelişimini sağlayabilmek için fabrikalarda çeşitli sosyal ve kültürel tesisler kurularak birçok uygulamanın yer aldığı kapsamlı bir politika yürütülmüştür. Sağlık, barınma, beslenme, giyim, emeklilik, ayrıca çalışanların çocukları için kurulan kreş ve okul olanakları uygulamaların sosyal yanını; eğitim, sinema, sahne sanatları, müzik, kütüphane, spor olanakları ise uygulamaların kültürel yanını oluşturmuştur. Fabrikaların çalışanlarına sağladıkları olanaklar ve temel ihtiyaçlarına ilişkin yardımlar, özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın kıtlık düzeyine varan koşullarında büyük bir anlam kazanmıştır. Bu politika, işçilerin işyerine bağlılığını sağlamada uzun vadede etkili olduğu gibi çalışma yaşamında emek değeri ve işçi refahı açısından olumlu bir örnek olmuştur. Böylece fabrikalar yalnızca ekonomik ve ticari faaliyet yürüten bir işletme olmakla kalmamış, aynı zamanda işçilere ve hatta kurulduğu bölgedeki halka yararlı birer sosyal ve kültürel kurum olarak öne çıkmıştır.

Anahtar kelimeler: Sümerbank, İşçi, Dokuma, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı, Kombina

ABSTRACT

When the specific circumstances of Turkey, who targeted economic development as her main aim, coincided with the 1929 Great Economic Crisis, statism, the economic principle of the Turkish Republic was put into practice. Within the framework of this principle the state undertook an entrepreneurial role in connection with the investments exceeding the capacity of private enterprize, in order to promote industrialization which is one of the main components of economic development. For this purpose, primarily Sümerbank, so named by Atatürk himself, was founded on 3 June 1933. Next, Sümerbank was given the mission of putting into practice the investments designated by the First Five-Year Industrial Plan which was drawn up subsequent to founding Sümerbank. In a short time, factories in various places of the country named "combines" played a key role in the development of Turkey. These factories, on the other hand, became solution bases for serious problems such as permanent employment and labour turnover. Within this context, in order to satisfy the basic needs of the workers and to provide for their cultural and technical development, a comprehensive policy was pursued by establishing various cultural and social institutions on factory premises. The social aspect comprised health care, accommodation, provision of food and clothing, retirement benefits and also schools and kindergartens for the children of the workers, while the cultural aspect included education, theatres and cinema, libraries, sporting facilities. The facilities provided by these factories for their employees, and the aid they extended in connection with workers' basic needs was extremely meaningful especially under the meagre circumstances of World War II which bordered on the level of famine. This policy not only proved successful in the long run, to win the employees' loyalty for their employer, but also provided a positive example for labour value and workers' welfare within the context of labour life. Consequently, these factories were not only economic and commercial enterprises, they also turned into social and cultural institutions beneficial to workers and even to all the people living in the region.

Key words: Sümerbank, Worker, Textile, the First Five-Year Industrial Plan, Combine

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **v**
ABSTRACT ..... **vi**
İÇİNDEKİLER ..... **vii**
ÖNSÖZ ..... **ix**
TABLO LİSTESİ ..... **xiii**
ŞEKİL LİSTESİ ..... **xv**
SEMBOL LİSTESİ ..... **xviii**
KISALTMA LİSTESİ ..... **xix**
GİRİŞ **1**

BÖLÜM 1
SÜMERBANK'IN KURULUŞU VE PLANLI SANAYİLEŞME **20**
1. Devletçilik Politikalarının Kabul Edilmesi 20
2. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı 31
3. Sümerbank'ın Kurulması ve BBYSP'nin Uygulanması 40
4. Sümerbank Dokuma Fabrikalarının Kuruluşu ve Yerleşke Özellikleri 51
   4.1. Kayseri Bez Fabrikası 55
   4.2. Ereğli Bez Fabrikası 68
   4.3. Nazilli Basma Fabrikası 75
   4.4. Bursa Merinos Fabrikası 86
   4.5. Gemlik Suni İpek Fabrikası 98
   4.6. Malatya Bez Fabrikası 103
   4.7. Taşköprü Kendir Fabrikası 110

BÖLÜM 2
FABRİKALARDAKİ KADROLAR VE ÜCRET POLİTİKASI **114**
1. İnsan Kaynağının Durumu ve İşçi Olgusu 114
2. İşçi ve Memur Kadroları 125
3. İşçi ve Memur Kadrolarında Yaşanan Sorunlar 134
   3.1. İşçi Değişimi Sorunu 134
   3.2. Norm Kadro, Mesai Saati ve Vardiya Sorunu 147
4. Ücret 155
   4.1. İşçi Ücretleri 155
   4.2. İşçilik Maliyeti 170
   4.3. Memur Aylıkları 175

BÖLÜM 3
FABRİKALARDA SOSYAL UYGULAMALAR **181**
1. Sağlık 181
   1.1. Türkiye Cumhuriyeti'nin Genel ve Çalışma Yaşamına Dönük Sağlık Politikası 182
   1.2. Fabrikalarda Sağlık Altyapısı 194

1.3. İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Yönünden Koruyucu Hekimlik ve Sosyal Güvence 201
1.4. Sıtma ve Salgın Hastalıklar Yönünden Koruyucu Hekimlik 212
1.5. Tedavi Edici Hekimlik 227
2. Fabrika Yemekhaneleri ve Beslenme Olanakları 233
3. Giyim Yardımları 249
4. Fabrika Konutları ve Barınma Olanakları 260
4.1. Fabrikalarda Sümerbank Bütçesiyle Yapılan Konutlar 261
4.2. Yapı Kooperatifleri Yöntemiyle Konut Yapımı 286
5. Kreşler ve Okullar 292
6. Emeklilik 305

BÖLÜM 4

FABRİKALARDA KÜLTÜREL UYGULAMALAR 315
1. Eğitim 315
1.1. Türkiye Cumhuriyeti'nin Genel ve Mesleki Eğitim Politikaları 316
1.2. Personel Niteliğinin Fabrikaların Verimliliği Üzerindeki Etkisi 328
1.3. Fabrikalardaki Eğitim ve Uzman Yetiştirme Çalışmaları 334
1.4. Eğitim Programlarında ve Uygulamalarında Yapılan Düzenlemeler 346
1.5. Eğitime Ayrılan Mali Kaynak ve Okutulan Öğrenci Sayısı 362
2. Kütüphane 369
3. Sinema 377
4. Sahne Sanatları ve Müzik 385
4.1. Türkiye Cumhuriyeti'nin Kültür ve Sanat Politikası 385
4.2. Fabrikalardaki Sanat Etkinlikleri 389
5. Spor 405
5.1. Türkiye Cumhuriyeti'nin Genel Spor Politikası 405
5.2. Fabrikalardaki Spor Altyapısı 412
5.3. Fabrikalardaki Spor Etkinlikleri 422

SONUÇ 439
KAYNAKÇA 445
EKLER 458
Ek 1: İlhan Öden Özgeçmiş 459
Ek 2: İlhan Öden'le Söyleşi 460

ÖNSÖZ

Cumhuriyet'i kuranların kuruluştan itibaren başlıca hedefleri arasında yer alan sanayileşmeyle ilgili en esaslı gelişmeler Atatürk döneminde devletçiliğe ve bu bağlamda planlı sanayileşmeye geçişle birlikte olmuştur. Bu dönemde yurdun çeşitli bölgelerinde devletin kurduğu fabrikalar buralarda yalnız ekonomik değil toplumsal ve kültürel açıdan büyük değişimler ve etkiler yaratmıştır. Üretim etrafında şekillenen yeni sosyal ve kültürel yaşamı çalışanlarla birlikte bölge halkından pek çok insan deneyimlemiş, bu değişimleri yaşamış, etkileri hissetmiş, Cumhuriyet'in önemli bir dönemine tanıklık etmiştir. Bu açıdan devlet fabrikaları ürünleri ve hizmetleri yanında meydana getirdikleri sosyal çevreyle Türk toplumunun yaşamında önemli bir yer edinmiştir. Bunlar arasında Sümerbank'ın BBYSP kapsamında kurduğu fabrikalar önde gelmektedir. 1933'te kurulan ve planlı sanayileşmenin en önemli uygulayıcısı olan Sümerbank, gerek Osmanlı Devleti'nden devralınan gerekse kendisinin kurduğu birçok fabrikayı tasfiye edildiği yıllara kadar işletmiştir.

Bu çalışmada, Sümerbank tarafından kurulan ve BBYSP içerisinde en büyük yeri işgal eden dokuma fabrikalarındaki sosyal ve kültürel uygulamalar incelenmektedir. Bu bağlamda fabrikaların çalışanlarına sunduğu sosyal ve kültürel olanakların hangi sonuçlara yol açtığı değerlendirileceği gibi bunların Türk Devrimi içerisindeki yeri de belirlenmeye çalışılacaktır. Bu kapsamda Sümerbank'ın birer teşebbüs halinde kurduğu Kayseri Bez Fabrikası, Ereğli Bez Fabrikası, Nazilli Basma Fabrikası, Bursa Merinos Fabrikası, Gemlik Suni İpek Fabrikası, Taşköprü Kendir Fabrikası ve ayrıca Sümerbank, Ziraat Bankası ve Türkiye İş Bankası ortaklığıyla kurulan Malatya Bez Fabrikası olmak üzere yedi dokuma fabrikası ele alınmaktadır. Çalışmanın dönemi ise fabrikalardan ilki olan Kayseri Fabrikası'nın kuruluş yılı 1935'ten tek parti döneminin sona erdiği 1950'ye kadarki zaman dilimi olarak belirlenmiştir. Böylece Sümerbank'ın kuruluş döneminden itibaren gerçekleştirilen uygulamaların tarihsel süreç içerisinde ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmesi öngörülmüştür.

Çalışma dört bölümden meydana gelmiştir. Giriş kısmında, Türkiye Cumhuriyeti'ne Osmanlı Devleti'nden miras kalan ekonomiyle birlikte sanayie ilişkin altyapı ve kaynaklar ele alınmış ve 1929 yılına kadar olan dönemde sanayileşme sürecinde atılan adımlar irdelenmiştir. Birinci bölümün konusunu, Sümerbank'ın kuruluşu ve planlı sanayileşme oluşturmaktadır. Bu çerçevede devletçilik politikasına geçiş nedenleri aktarılmış, Sümerbank ve BBYSP hakkında bilgi verilmiş ve Sümerbank'ın kurduğu dokuma fabrikaları tanıtılmıştır.

İkinci bölümde, dokuma fabrikalarındaki kadrolar ve ücret politikası incelenmektedir. Bu bölümde ilk olarak Türkiye'deki insan kaynağının durumu ve işçi olgusu tartışıldıktan sonra işçi ve memur kadrosunda yaşanan sorunlar özetlenmiş ve ücret politikasında öne çıkan gelişmeler aktarılmıştır.

Fabrikalardaki sosyal ve kültürel uygulamalar konu bütünlüğü ve çalışma genelindeki bölüm dengesi gözetilerek iki ayrı bölüm halinde tasarlanmıştır. Sosyal uygulamaların yer aldığı üçüncü bölüm fabrika çalışanlarına sunulan sağlık, barınma,

beslenme, giyim, emeklilik ve çocuklarına sunulan kreş ve okul olanaklarından oluşmuştur. Kültürel uygulamaların yer aldığı dördüncü ve son bölüm ise eğitim, kütüphane, sinema, sahne sanatları ve spor olanaklarından oluşmuştur. Sayılan her bir başlık altında fabrikalardaki ilgili altyapı tesisleri ayrıntılandırılmış, bu konularda dönem boyunca yapılan uygulamalara ait veriler ortaya konmuş ve bunlar çeşitli görsellerle desteklenmiştir.

Çalışmada tarihsel araştırma yöntemi kullanılarak yakın tarihin etkileri bugüne kadar uzanan bu önemli dönemindeki özel bir kesite ışık tutulmuştur. İncelenen kurumun bir devlet kurumu olması bu gerçeğin her şeyden önce resmi kayıtlarda aranmasını gerektirmiştir. Bu çerçevede arşiv ve kütüphanelerde konuyla ilgili birinci el yazılı kaynaklar taranmış, çok sayıda bilgi ve belgeye ulaşılmıştır. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'ndeki birçok belge çalışmaya önemli veriler sağlamıştır. Milli Kütüphane, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Sayıştay Kütüphanesi ve İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Kütüphanesi'nde ulaşılan Başbakanlık Umumi Murakabe Heyeti'nin her yıl Sümerbank fabrikalarını denetlemelerinden sonra hazırladıkları raporların, Sümerbank İdare Meclisi Raporlarının, Sümerbank'ın kurum içi yönetmelik ve tüzüklerinin, ayrıca işletmelerini topluca ya da ayrı ayrı tanıttığı çeşitli yıllara ait kitap ve kitapçıkların taranmasıyla son derece önemli ve özgün verilere ulaşılmış, çalışmanın en temel veri kaynağını bunlar oluşturmuştur. Sonuncu kaynaklar görseller yönünden de zengin veriler sunmuştur. Bunlar dışında dönem boyunca konu kapsamındaki her tür yasal düzenlemeyle ilgili verilerin elde edilebilmesi için TBMM Zabıt Cerideleri, TC Resmî Gazete, Kanunlar Dergisi gibi resmi yayınlarda taramalar yapılmış, çalışmaya buradan da önemli veriler sağlanmıştır.

Birinci el kaynakların diğer grubunu süreli yayınlar oluşturmuştur. Bu kapsamda Beyazıt Devlet Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi ve Atatürk Kitaplığı'nda ulusal ve yerel gazeteler ile dergilerin çalışmanın dönemine denk gelen sayıları taranmıştır. Cumhuriyet, Hakimiyeti Milliye, Ulus gazetelerinden özellikle birinci bölümün yazımına büyük katkı yapan önemli bilgiler elde edilmiştir. Bundan başka sanayi konusunda Endüstri, çalışma yaşamı konusunda Çalışma, ekonomi konusunda Türk Ekonomisi ve İktisadî Yürüyüş adlı dergilerde tezin geneline önemli katkılar yapan bilgilere ulaşılmıştır. Sümerbank'ın 1961'de yayımlamaya başladığı Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi'nden de önemli ölçüde yararlanılmıştır. Ayrıca ulusal basından Türkiye Ticaret Postası'nın Kayseri, Nazilli ve Malatya fabrikalarına özel çıkardığı sayılardan bu fabrikalarla ilgili çok sayıda özgün görsele ulaşılmıştır. Çalışmaya sosyal ve kültürel uygulamalar açısından asıl önemli katkı fabrikaların kurulu olduğu bölgelerin gazete ve dergilerinden gelmiştir. Bunlar arasında bulunan Aydın, Bursa, Babalık, Ekekon, Erciyes Postası, Fırat gazeteleri ile Kayseri Halkevi'nin dergisi Erciyes, Bursa Halkevi'nin dergisi Uludağ ve Konya Halkevi Dergisi gibi dergiler özgün veriler sunmuş, çalışmanın bu yönden zenginleşmesini sağlamıştır. Bu yayınlarda ayrıca çalışmaya konu olan özgün görseller de elde edilmiştir.

Araştırmanın son kaynağı sözlü tarih çalışmasıdır. Bu kapsamda Nazilli Basma Fabrikası'nın ikinci kuşak çalışanlarından olan ve Sümerbank'ın son dönemine kadar fabrikada görev yapan İlhan Öden'le söyleşi yapılmıştır. İlhan Öden'in çalıştığı dönem her ne kadar bu çalışmanın kapsadığı dönemin dışında kalsa da anne ve babasının ilk dönem çalışanlarından olması nedeniyle Sümerbank'ın şekillendirdiği bir sosyal ve kültürel çevreye gözlerini açmıştır. Sümerbank'ı en azından iki kuşak deneyimleme şansı bulmuş bir ailenin deneyim ve birikimleri tarihçilik ve tarih

yazımı açısından son derece anlamlıdır. Nitekim İlhan Öden kendisiyle yapılan söyleşide aydınlatıcı bilgiler vermiş, bu bilgilerin eldeki yazılı kaynaklardakilerle örtüşmesi güvenilirliğini artırmıştır. Öden bunun yanında kişisel arşivinin kapılarını sonuna kadar açmış, dönemi başka bir söze gerek bırakmadan yansıtan çok sayıda görsele ulaşma olanağı tanımıştır.

Çalışmanın giriş kısmı dışındaki verilerin çok büyük bir çoğunluğu sözü edilen birinci el kaynaklardan elde edilmiş, konuyla ilgili önemli bulgulara da buralardan ulaşılmıştır. Girişte ve birinci bölümün ilk kısmındaki veriler ise Türkiye'nin ekonomi ve sanayileşme tarihine ışık tutan ikinci el kaynaklar taranarak elde edilmiştir. Öte yandan bunlar arasında tez çalışmasının konusuna benzer konulara, Sümerbank fabrikalarının sosyal ve kültürel boyutlarına belirli ölçülerde yer verenler vardır. Bunlardan da çalışma boyunca yararlanılmıştır. Bunların ilki danışman hocam Doç. Dr. Serkan Tuna'nın Türkiye'de Devlet İşletmeciliği ve Sümerbank (1932-1939) adlı çalışmasıdır. Diğer bir çalışma Ahmet Makal'ın Ameleden İşçiye adlı emek tarihi üzerine olan çalışmasıdır. Bunlar dışında Janset Özen Aytemur, işletme disiplini kapsamında Sümerbank'ı yönetim açısından incelediği doktora tezinde fabrikalardaki sosyal olanakları sınırlı ölçülerde ele almıştır. Son olarak Burak Asiliskender yüksek lisans ve doktora tezlerinde, Özlem Arıtan ise doktora tezinde bu çalışmanın kapsamına giren fabrikaları mimarlık disiplini içinde ele almış ve Cumhuriyet'in çağdaşlaşma ideali çerçevesinde çözümlemeye tabi tutmuştur. Bu tezlerde bulunan fabrika yerleşkelerine ait planların görselleri çalışmaya en büyük katkıyı yapmıştır.

Sümerbank'ın tasfiyesinden sonra kuruma ve fabrikalarına ait arşivlerin iyi korunmaması buralardan bilgi elde etmeyi olanaksız hale getirmiştir. Nitekim Kayseri, Nazilli, Bursa fabrikalarına yapılan ziyaretlerden umulan yarar elde edilememiştir. Ziyaret sırasındaki gözlemlerin fabrikaların kurulduğu dönemdeki durumlarının anlaşılmasına katkısı olmamıştır. Bunun nedeni Kayseri Fabrikası'nın yeni bir üniversitenin yerleşkesine dönüşmüş olması ve inşa halinde bulunması, Bursa Fabrikası'ndaki üretim kısımlarının müzeye dönüştürülerek geçmiş bir ölçüde korunmakla birlikte yerleşkesindeki yapılardan sadece fabrika ana binasının kalmış olması, sosyal tesislerin bugün olmayışı ve Nazilli Fabrikası'nın devredildiği Adnan Menderes Üniversitesi'nin yerleşkeye girişe izin vermemiş olmasıdır. Bir diğer güçlük Başbakanlık Umumi Murakabe Heyeti'nin denetim raporlarına Sümerbank İdare Meclisi tarafından verilen yanıtları içeren raporların sadece Sayıştay arşivinde bulunması ve bu arşivden yararlanmak üzere Sayıştay nezdinde yapılan başvurunun yanıtsız kalmasıdır. Bütün bunlar araştırmanın en önemli sınırlılığını oluşturmuştur.

Yazıma ilişkin birkaç noktaya da dikkat çekmek gerekmektedir. Çalışmanın kapsadığı 15 yıllık süre geniş ve Türkiye'nin çok önemli yıllarını içermektedir. Bu süre zarfında çeşitli kurum, kuruluş ve makamların adları dilde özleşme kapsamında değişmiş ve kaynaklara yıldan yıla bu değişik adlarla yansımıştır. Bu gibi terimler anıldığı zamandaki kaynaklara uyulacak olursa aynı kavrama karşılık birbirinden farklı terimler ortaya çıkarak bir kargaşaya yol açacak ve terim birliğinin oluşmasını önleyecekti. Buna meydan vermemek için dönemin son güncel kullanımı esas alınarak kavramlar doğrudan alıntılar dışında çalışma boyunca bu adlarla karşılanmıştır. Örneğin 1945 öncesi Nafıa Vekâleti, Adliye Vekâleti, Başvekâlet, İktisat Vekâleti, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti adlı bakanlıklar 1945 sonrası Bayındırlık Bakanlığı, Adalet Bakanlığı, Başbakanlık, Ekonomi Bakanlığı (hatta bu tarihten çok önce çeşitli kaynaklarda böyle geçer), Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı adlarını almıştır. Bu çalışmada da bu son kullanımlar esas tutulmuştur.

Aynı kurala kişi adlarında da uyulmuş, soyadı kanunundan öncesi ve sonrası ayrımına gidilmeyerek çalışma boyunca kişilerden soyadlarıyla söz edilmiştir.

Bu çalışmanın araştırma ve yazım süreçleri ayrı ayrı engebeler ve zorluklarla dolu bir yolculuktu. Bütün bunların aşılmasında ve bu yolculuğun başarıyla tamamlanmasında katkı sunan herkese içtenlikle teşekkür ederim. Adını anmadan geçemeyeceğim kişilerden engin sabrıyla ve samimi ilgisiyle yolumu aydınlatan, bana her daim rehber olan danışman hocam Doç. Dr. Serkan Tuna'ya, kütüphanesini bana açan, hem bir hoca hem de bir dost olarak desteğini hiç çekmeyen Doç. Dr. Barış Doster'e, yardım isteğimi büyük bir nezaketle karşılayan ve araştırmada izlenecek yolla ilgili aydınlatıcı bilgiler sunan Prof. Dr. Pınar Eraslan Yayınoğlu'na, verdiği önemli bilgilerle katkıda bulunan sevgili hocam Prof Dr. Lale Afrasyap'a, benzer konuları çalışmamız dolayısıyla sahip olduğu kaynakları cömertçe paylaşan İlhan Sayıcı'ya, başta İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi ve Milli Kütüphane olmak üzere arşiv ve kütüphanelerde yaptığım araştırma ve çalışmalar sırasında güler yüz ve yardımı esirgemeyen adını bilmediğim bütün çalışanlara, Sayıştay Kütüphanesi'ndeki araştırmamda yardımını esirgemeyen Selda Öztürk'e, kişisel arşivindeki bilgi ve belgeleri cömertçe paylaşan, söyleşi isteğimi büyük bir alçakgönüllülükle kabul eden Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'ndan emekli İlhan Öden'e, tez üzerine yaptığımız sohbetlerde beni sabırla dinleyen, cesaretlendiren ve değerli kitaplarını benden esirgemeyen düşündaşım Semih Yılmaz'a, özeti İngilizceye çeviren sevgili hocam Lale Akalın'a ve son olarak tezin maddi ve manevi yükünü benimle birlikte omuzlayan sevgili aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

TABLO LİSTESİ

Tablo 1.1 BBYSP Kapsamında Kurulan Fabrikalar 45
Tablo 1.2 Nazilli Fabrikası Yerleşkesine Ait Alan Değerleri 84
Tablo 2.1 1927 Yılı İtibariyle Çeşitli Mesleklerdeki Çalışan Sayıları 116
Tablo 2.2 1927'deki Sanayi Sayımı Sonuçları 117
Tablo 2.3 Yıl Sonları İtibariyle Fabrikalardaki İşçi Sayıları 130
Tablo 2.4 Fabrikalardaki Memur Sayıları 131
Tablo 2.5 Yıl Sonları İtibariyle Fabrikalardaki Usta Sayıları 132
Tablo 2.6 Yıl Sonları İtibariyle İDFM Personel Kadrosunun Dağılımı 132
Tablo 2.7 İDFM'de Cinsiyet ve Medeni Duruma Göre İşçi Dağılımı (1945) 132
Tablo 2.8 1945 Yılı İtibariyle Yaşa Göre İşçi Dağılımı 133
Tablo 2.9 İşçi Değişimi (%) 135
Tablo 2.10 İDMF'de Giriş Çıkış Adetleri ve Oranlarının Dağılımı (1944) 137
Tablo 2.11 Bursa Fabrikası'nda Çalışan İşçilerin Kıdem Durumu (1943) 138
Tablo 2.12 Rusya Dokuma Sanayiindeki İşçi Hareketi 139
Tablo 2.13 Fabrikalarda İşten Ayrılan İşçilerin Ayrılış Nedenleri 144
Tablo 2.14 Fabrikalarda İşten Ayrılan İşçilerin Kıdem Durumları 144
Tablo 2.15 Fabrikalarda İşçi Devam Durumları ve Zayi Saatler 145
Tablo 2.16 Fabrikalarda Memur Hareketi ve Nedenleri 146
Tablo 2.17 Fabrikalardaki Memur Giriş Çıkış Sayıları 146
Tablo 2.18 Kayseri Fabrikası'nın İplik Bölümünde İşçi Saat Ücretleri 156
Tablo 2.19 Ücret Artışları 159
Tablo 2.20 İplik Üretiminde İşçi Saati Başına Kazançlar (Kuruş) 160
Tablo 2.21 Dokuma Üretiminde İşçi Saati Başına Kazançlar (Kuruş) 160
Tablo 2.22 İşçilere Ödenen Aylık Ortalama Nakdi Ücretler (TL) 161
Tablo 2.23 Fabrikalardaki Ücret Skala Sayıları ve Aralarındaki İlişki (1945) 166
Tablo 2.24 Fabrikalarda İşçi Asli Ücretlerine Göre Primlerin Oranı 166
Tablo 2.25 İşçi Saati Başına Ortalama Kazançlar (Kuruş) 167
Tablo 2.26 İşçi Saati Başına 1947 Yılındaki Ortalama Kazançlar (Kuruş) 168
Tablo 2.27 Fabrikalarda Bazı Yıllardaki İşçi Kazanç Durumu 170
Tablo 2.28 İplikte Kg Başına Ortalama İşçi Maliyeti (Kuruş) 171
Tablo 2.29 Dokumada Metre Başına Ortalama İşçi Maliyeti (Kuruş) 172
Tablo 2.30 Fabrikalardaki İşçilik Masrafları Toplamı (TL) 172
Tablo 2.31 İplikte İşçi Saat Ücretlerinin Karşılaştırılması (Kuruş) 173
Tablo 2.32 Dokumada İşçi Saat Ücretlerinin Karşılaştırılması (Kuruş) 173
Tablo 2.33 1945'te Fabrikalardaki Üretim Maliyetlerinde İşçilik Payı (%) 174
Tablo 2.34 Yabancı Ülkelerdeki Üretim Maliyetlerinde İşçilik Payı (%) 175
Tablo 2.35 Devlet Memurlarının Derecelerine Göre Aylıkları 176
Tablo 2.36 Fabrikalarda 1944'teki Memur Maaşları ve Ekleri 177
Tablo 2.37 Memurların Aylık Kazançları (TL) 178
Tablo 2.38 Memur Başına Aylık Ayni Yardım Tutarları (TL) 179
Tablo 2.39 Memurlara Ödenen Maaşların Yıllık Toplamları (TL) 179
Tablo 2.40 Fabrikalarda Asli Maaşlara Göre Primlerin Oranı 180
Tablo 3.1 İDFM'de 1945 Yılında Yapılan Çeşitli Tedaviler ve Sayıları 228

Tablo 3.2 Fabrikalarda Bazı Yıllardaki İşçi Saatleri Zayiatı (%).....229
Tablo 3.3 Fabrikalarda İşçi Başına Aylık Sağlık Harcamaları (TL) 229
Tablo 3.4 Fabrika Hastanelerinde Yapılan Tedaviler.....232
Tablo 3.5 Sümerbank Fabrikalarında Verilen Yemek Adetleri ve Maliyetler.....237
Tablo 3.6 1944 Yılında İşçilere Verilen Ücretsiz Öğünlerin Sayı ve Tutarları 239
Tablo 3.7 1945 Yılında İşçilere Verilen Ücretsiz Öğünlerin Sayı ve Tutarları 241
Tablo 3.8 İşçi Başına Aylık Yemekhane Harcamaları (TL) 242
Tablo 3.9 Fabrikalarda İşçilere Verilen Bir Öğün Yemeğin Maliyeti.....244
Tablo 3.10 1950 Yılında İşçilere Verilen Ücretsiz Öğünlerin Sayı ve Tutarları.....245
Tablo 3.11 Fabrikalarda İşçi Başına Giyim Harcamaları (TL) 253
Tablo 3.12 Fabrikalardaki Toplam Giyim Giderleri (TL) 254
Tablo 3.13 Nazilli Fabrikası'nda Bazı Yıllardaki Konut Durumu 268
Tablo 3.14 1944'te Bütün Sümerbank Fabrikalarında İskân Durumu.....272
Tablo 3.15 Fabrikalarda 1945'te Barındırma İşlerine Ayrılan Sermaye (TL) 272
Tablo 3.16 1945'te Meskenlerdeki Bakım Gideri ve Kira Gelirleri (TL) 273
Tablo 3.17 1945'te Fabrikalardaki Genel İskân Durumu 273
Tablo 3.18 1945'te Fabrikalardaki Evli İşçilerin Barındırılma Oranları 274
Tablo 3.19 Geldikleri Yerlere Göre İşçi Dağılımı (1945) 276
Tablo 3.20 İşçilerin Geldikleri Yere Göre Barındırılma Durumları (1945).....276
Tablo 3.21 İşçilere Aylık Barınma Yardımı (TL) 278
Tablo 3.22 Memurlara ve Müstahdemlere Aylık Barınma Yardımı (TL) 278
Tablo 3.23 1950 İtibariyle Bazı Fabrikalarda Barınma Durumu 283
Tablo 3.24 Rasyonel ve Kalifiye Kadrolara Göre İskân Edileceklerin Sayısı 288
Tablo 3.25 Rasyonel Kadrolara Göre Yaptırılması Gereken Konut Sayısı 288
Tablo 3.26 İşletmelere Göre Gereken Ev Sayıları ve Tutarları.....289
Tablo 4.1 1.000 İğ Başına İşçi Adetleri 331
Tablo 4.2 İşçi Başına Tezgâh Adetleri.....331
Tablo 4.3 Fabrika Okullarına Ait İşçi Başına Harcamalar.....362
Tablo 4.4 Yurtiçinde Öğrenim Gören Öğrenci Sayıları.....363
Tablo 4.5 Yurtdışında Öğrenim Gören Öğrenci Sayıları.....363
Tablo 4.6 Mesleklere Göre Yurtiçinde Okutulan Öğrenci Sayıları.....364
Tablo 4.7 Mesleklere Göre Yurtdışında Okutulan Öğrenci Sayıları 364
Tablo 4.8 Sümerbank'ta Yıllara Göre Toplam Eğitim Giderleri (TL) 365
Tablo 4.9 Bazı Fabrikalardaki Memur Kadrosunun Eğitim Durumu.....366
Tablo 4.10 Fabrikalarda İşçi Başına Aylık Spor Harcamaları 420

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1.1 Türkstroy Logosu 39
Şekil 1.2 Sümerbank Logosu ve Kurum Felsefesini Özetleyen Bir Yazı 53
Şekil 1.3 Fabrika Müdürleri Türkstroy Temsilcileriyle Birlikte 57
Şekil 1.4 Kayseri Fabrikası Kuruluşunda Görev Alan Ruslar 59
Şekil 1.5 Kayseri Fabrikası Açılışından Çeşitli Görüntüler 62
Şekil 1.6 Kayseri Fabrikası Vaziyet Planı 64
Şekil 1.7 Kayseri Fabrikası'ndan Genel Bir Görünüm 65
Şekil 1.8 Kayseri Fabrikası İplik ve Dokuma Dairelerinden Görünüm 66
Şekil 1.9 Ereğli Fabrikası Temel Atma Töreninden Bazı Görüntüler 69
Şekil 1.10 Ereğli Fabrikası'nın Dıştan Görünüşü 72
Şekil 1.11 Ereğli Fabrikası Vaziyet Planı 74
Şekil 1.12 Atatürk Nazilli Fabrikası'nı Açarken 78
Şekil 1.13 Nazilli Fabrikası Açılışından Bazı Kareler 80
Şekil 1.14 Nazilli Fabrikası Basma Makineleri 82
Şekil 1.15 Nazilli Fabrikası Vaziyet Planı 83
Şekil 1.16 Nazilli Fabrikası İtfaiyesi 86
Şekil 1.17 Atatürk'ün Bursa Fabrikası Özel Defterine Yazdıkları 89
Şekil 1.18 Bursa Fabrikası Açılışından Bazı Kareler 90
Şekil 1.19 Bursa Fabrikası Vaziyet Planı 93
Şekil 1.20 Gemlik Fabrikası Temel Atma Töreninden Görüntüler 99
Şekil 1.21 Gemlik Fabrikası'nın Dıştan Görünüşü 101
Şekil 1.22 Malatya Fabrikası Vaziyet Planı 107
Şekil 1.23 Malatya Fabrikası'nın Dıştan Görünüşü 108
Şekil 1.24 Derme Hidroelektrik Santrali Montaj Faaliyeti 109
Şekil 2.1 Kayseri Fabrikası İşçileri 126
Şekil 2.2 Bursa Fabrikası Eğirme Dairesinde Kadın İşçiler 128
Şekil 3.1 Kayseri Fabrikası Diş Kliniği 195
Şekil 3.2 Fabrika Hastaneleri ve Klinikleri 198
Şekil 3.3 Nazilli Fabrikası Sağlık Heyeti 199
Şekil 3.4 Fabrika Yemekhanelerinin Dıştan Görünüşü 234
Şekil 3.5 Fabrika Yemekhanelerinin İçten Görünüşü 234
Şekil 3.6 Nazilli Fabrikası'nın Havuzlu Lokali ve İşçi Yemek Salonu 235
Şekil 3.7 Malatya Fabrikası Yemekhanesi ve Sinema Salonu 236
Şekil 3.8 Malatya Fabrikası İşçi Yemekhanesi ve Sinema Salonu 236
Şekil 3.9 Sümerbank Topluluğunda Memur ve İşçi Yemek Salonları 243
Şekil 3.10 Kayseri Fabrikası'yla Birlikte Ekonoma ve Lokantanın İnşası 246
Şekil 3.11 Nazilli Fabrikası Ekonoması 247
Şekil 3.12 Nazilli Basması Tanıtımı 250
Şekil 3.13 Köylü İçin Üretilen Elbiseler 258
Şekil 3.14 Kayseri Fabrikası Bekâr İşçi Yurdu 262
Şekil 3.15 Kayseri Fabrikası Memur Evleri 263
Şekil 3.16 Ereğli Fabrikası Memur Evleri 264
Şekil 3.17 Nazilli Fabrikası İşçi Apartmanları 267

Şekil 3.18 Kayseri Fabrikası İşçi Mahallesi....269
Şekil 3.19 Sümerbank Fabrikalarında Bir İşçi Evinin İç ve Dış Görünüşü....270
Şekil 3.20 Nazilli Fabrikası İşçi Mahallesi ve Usta Evleri....279
Şekil 3.21 Nazilli Fabrikası Misafirhanesi ve Bekâr Memurlar Yurdu....280
Şekil 3.22 Kayseri Fabrikası Bekâr Yurdu....281
Şekil 3.23 Malatya Fabrikası'nda Müdür Evi ve Memur Evi....281
Şekil 3.24 Sümerbank'ın Bazı İşletmelerindeki Çocuk Bahçeleri....295
Şekil 3.25 Nazilli Fabrikası Kreşindeki Bebekler....296
Şekil 3.26 Malatya Fabrikası Kreşi....297
Şekil 3.27 İşçi Çocuklarının Bakımı....298
Şekil 3.28 Nazilli Fabrikası Sümer Halkevi'nin Çocuklara Giyim Yardımı....300
Şekil 3.29 Kayseri Sümer İlkokulu....301
Şekil 3.30 Nazilli Sümer İlkokulu Açılışı....302
Şekil 3.31 Nazilli Fabrikası Müdürü Hayri Toker Sümer İlkokulu Açılışında....303
Şekil 3.32 Nazilli Sümer İlkokulu 1946-1947 Eğitim Yılı Öğretmen Kadrosu....304
Şekil 3.33 Nazilli Sümer İlkokulu Anasınıfı....304
Şekil 4.1 Dokuma Şubesi Ustaları Rusya'da Öğretmenleriyle Birlikte....335
Şekil 4.2 Nazilli Fabrikası'na Uzman Yetiştirmek Üzere Öğrenci Alım İlanı....336
Şekil 4.3 Yurtdışına Eğitime Gönderileceklerin Seçimiyle İlgili İlan....337
Şekil 4.4 Kayseri Fabrikası Makine Başında Bir Kız İşçi....340
Şekil 4.5 Kayseri Fabrikası Okulunda Öğrenciler Derste....340
Şekil 4.6 Kayseri Fabrikası'nda Dokumacı Öğrenciler Uygulama Dersinde....341
Şekil 4.7 Kayseri Fabrikası'na İşçi Alım İlanı....344
Şekil 4.8 Ereğli Fabrikası'nda İşçi Kursları....347
Şekil 4.9 Kayseri ve Ereğli Fabrikalarının Öğrenci Alım İlanı....350
Şekil 4.10 Sümerbank Fabrikalarındaki Eğitimlerden Görüntüler....360
Şekil 4.11 Personel Eğitiminde Kullanılan Kitap Örnekleri....372
Şekil 4.12 Gıdı Gıdı Gazetesinin 9 Ekim 1947 Tarihli Sayısı....375
Şekil 4.13 Nazilli Fabrikası Sinema ve Kantin Binasının Dıştan Görünüşü....378
Şekil 4.14 Nazilli Fabrikası Sinema Salonu....379
Şekil 4.15 Bursa Merinos Fabrikası Sinema Salonu....380
Şekil 4.16 Nazilli Fabrikası Orkestrası....394
Şekil 4.17 Nazilli Fabrikası Orkestrası ve Caz Grubu....394
Şekil 4.18 İzmir Şehir Tiyatrosunun Oynadığı Sözün Kısası Komedisi....395
Şekil 4.19 Malatya Fabrikası Salonunda Verilecek Temsilin Duyurusu....396
Şekil 4.20 Kayseri Fabrikası Gösteri Kolunun Oynadığı Çeşitli Oyunlar....397
Şekil 4.21 Kayseri Sümer İlkokulu Öğrencilerinin 23 Nisan Gösterisi....398
Şekil 4.22 Nazilli Fabrikası Gösteri Kolu Özsoy Operası'nı Sahneliyor....400
Şekil 4.23 Özsoy Operası'nı Sahneleyen Nazilli Fabrikası Gösteri Kolu....401
Şekil 4.24 Yol Kapalı Oyununu Sahneleyen Nazilli Fabrikası Gösteri Kolu....402
Şekil 4.25 Kayseri Fabrikası Açılışında Yapılan Koşular....413
Şekil 4.26 Kayseri Fabrikası Açılışında Yapılan Yüzme Yarışları....413
Şekil 4.27 Kayseri Fabrikası Sümer Stadı....413
Şekil 4.28 Kayseri Fabrikası Yüzme Havuzu....414
Şekil 4.29 Kayseri Fabrikası Kayakçıları ve Atlı Sporcuları....414
Şekil 4.30 Sümerbank Su Sporu Takımları....421
Şekil 4.31 Malatya Fabrikası Yüzme Havuzu....421
Şekil 4.32 Merinos Sahasında Bir Futbol Maçı....423
Şekil 4.33 Merinos Gençlik Kulübünün İşlettiği Kayak Evi ve Kayakçılar....426
Şekil 4.34 Nazilli Fabrikası Futbol Takımı....428

Şekil 4.35 Kayseri Fabrikası'nın Yatılı Okuldan Yetişme Futbolcuları.....429
Şekil 4.36 Kayseri Fabrikası Futbol Takımı 429
Şekil 4.37 Kayseri Fabrikası Futbol Takımı 431
Şekil 4.38 Kayseri Fabrikası'nda Çeşitli Spor Dallarındaki Etkinlikler.....432
Şekil 4.39 Sümerbank Sporcuları Bir Geçit Töreninde 435
Şekil 4.40 Malatya Fabrikası Sümerspor Lokali 436

SEMBOL LİSTESİ

°C	Derece Celsius (Santigrat)
g	Gram
HP	Beygir Gücü
kg	Kilogram
km	Kilometre
km²	Kilometrekare
kW	Kilowatt
kWh	Kilowatt saat
L	Litre
m	Metre
m²	Metrekare
m³	Metreküp
TL	Türk Lirası
%	Yüzde
‰	Binde

KISALTMA LİSTESİ

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
a.y.	Aynı Yayın
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.t.	Adı Geçen Tez
BBYSP	Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
bkz.	Bakınız
BUMH	Başbakanlık (Başvekâlet) Umumi Murakabe Heyeti
BUMHR	Başbakanlık (Başvekâlet) Umumi Murakabe Heyeti Raporu
C.	Cilt
CHF	Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
çev.	Çeviren
D.	Devre/ Dönem
der.	Derleyen
DSO	Devlet Sanayi Ofisi
ed.	Editör
GSMH	Gayrisafi Milli Hasıla
haz.	Hazırlayan
ILO	International Labour Organization (Uluslararası Çalışma Örgütü)
İBYSP	İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı
İDFM	İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi
İDT	İktisadi Devlet Teşekkülü
KİT	Kamu İktisadi Teşebbüsü
s.	Sayfa no
SCF	Serbest Cumhuriyet Fırkası
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TD	Tutanak Dergisi
TSKB	Türkiye Sanayi Kredi Bankası
TSMB	Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası
UMH	Umumi Murakabe Heyeti
UMHR	Umumi Murakabe Heyeti Raporu
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri
vs.	vesaire
yay. haz.	Yayına Hazırlayan
YMP	Yerli Malları Pazarı
ZC	Zabıt Ceridesi

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Osmanlı İmparatorluğu'nda modern anlamda bir sanayiin varlığından söz etmek oldukça güçtür. Üretim büyük ölçüde geleneksel küçük sanatlarla, el ve ev sanatlarıyla yapılmaktaydı. Ekonomisi buna ve büyük ölçüde tarım ürünleri ticaretine dayalıydı.[1] Sanayi çağına girmiş olan Avrupa ve Amerika'nın bütün güçleriyle üretimlerini artırmalarına karşılık İmparatorluk kalkınma yarışında geri kalmıştı. Cumhuriyet dönemine kadar büyük ölçüde bir tezgâh-atölye üretimi yürütmüş ve makineleşememişti.[2]

İmparatorluk ekonominin ve devletin güçlenmesinde sanayiin rolünü 18. yüzyılda fark etmiş olmakla birlikte gelişmeler askeri alanla sınırlı kalmıştı. Büyük denilebilecek sanayi tesisleri ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere devlet eliyle kurulan fabrikalardı. III. Selim, II. Mahmut ve Abdülmecit dönemlerinde genelde İstanbul ve çevresinde kurulan Tophane ve Zeytinburnu Silah Fabrikaları, Bakırköy Barut Fabrikası, Karaağaç Tapa Fabrikası, Hendek'te ve Biga'daki hızar fabrikaları bunlardandı. Anadolu'da bulunan tesisler ise Konya ve Kayseri'deki güherçile kalhaneleriydi. İkinci Meşrutiyet'ten sonra harp sanayiini meydana getiren bu tesisler İmalatı Harbiye Müdüriyeti'ne bağlanmıştı. Diğer taraftan sarayın ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere dokuma ve deri-kundura fabrikaları da kurulmuştu. Bunlardan en önemlileri Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine devrolan dört fabrikaydı. II. Mahmut döneminde, 1812'de Beykoz Deri Fabrikası, tabakhane olarak kurulmuş ve 1884'te buna kundura imalathanesi eklenmişti. Ancak bu fabrikanın sadece deri kısmı makineleşmişti ve kunduralar elde dikiliyordu. Devletin en büyük sanayi işletmesi II. Mahmut döneminde, 1833'te kurulan, Defterdar'daki Feshane Fabrika-i Hümayunu'ydu. İlk zamanlar fes üreten fabrika 1843'ten sonra dokumacılığa da el atmıştı. 1866'daki bir yangınla tamamen yok olan fabrika, 2 yıl sonra yeniden inşa edilmiş ve 1876'da Harbiye Nezareti'ne bağlanmıştı. 1843'te

[1] Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970, s.111-114.
[2] Yaşar Aksoy, **Atatürk'ün Ekonomi Devrimi Kalpaklı Kalkınma**, Ankara, Ümit Yayıncılık, 1998, s.99-100.

kurulan Hereke Fabrikası ise 1891'e kadar ipekli dokuma üretmiş, o tarihe kadar saray ihtiyacını karşılayan fabrikaya o tarihten sonra da halı şubesi eklenerek halı üretimi de yapılmaya başlanmıştı. 1850'de özel girişimle Bakırköy'de kurulan bir basmahane faaliyetini sürdüremeyince 1867'de Harbiye Nezareti'ne devredilerek Levazımatı Umumiye-i Askeriye Bez Fabrikası adını almıştı ve ordunun ihtiyacını karşılamıştı.[3]

Batı'daki endüstriyel gelişmeleri takip edebilmek ve üretim gücünü artırabilmek için devletin kurduğu birkaç önemli fabrika dışında Tanzimat Dönemi'nde 1860'lardan başlayarak bir dizi adım atılmıştı. Bunlar içerisinde en önemlisi 1864'te Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun kurulmasıydı. Komisyonun kuruluş amacı Avrupa ürünlerinin rekabetiyle çökme noktasına gelmiş yerli sanayii korumak ve özel girişimciyi güçlendirerek geliştirmekti. Bunun için İstanbul'daki çeşitli sanat kollarında faaliyet gösteren esnafı şirket halinde birleştirme yoluna gidilmişti. Bu doğrultuda 1866'da Simkeşhane ve Klandancı Şirketi, 1868'de Saraçlar Şirketi, Kumaşçılar Şirketi ve Dökmeciler Şirketi, 1869'da Demirciler Şirketi, 1870'te Tabakçılar Şirketi, 1873'te Debbağcılar Şirketi olmak üzere İstanbul'da yedi adet şirket kurulmuştu. Ne var ki devletin ekonomi politikalarının istikrarsız oluşu yüzünden komisyon 1873'te feshedilmiş ve getirisi kısa ömrüyle sınırlı kalmıştı. Atılan adımlardan umulan sonuçların elde edilememesinin en önemli nedeni sanayiin gelişimini destekleyecek altyapının olmayışıydı. Diğer yandan yabancı ülkelerle yapılan ticaret anlaşmaları nedeniyle Avrupa'nın rekabet gücü yüksek ürünleri Osmanlı pazarını ele geçirmiş ve yine bu bağlamda Osmanlı'da Avrupa malları tercih edilir olmuştu.[4] Tanzimat Dönemi'ni topluca değerlendiren Berkes'e göre bu dönemdeki asıl başarısızlık *"Osmanlılık ideolojisinin yansıttığı ekonomik çağdaşlaşma başarısızlığı"* olmuştu. Devletin siyasal, ekonomik, kültürel olarak dayanabileceği bir ulus temeli olmadığından bir ulusal ekonomi de yaratılamamıştı

[3] Eldem, **a.g.e.**, s.117-120; Gülten Kazgan, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi: Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye**, 3. Basım, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Mart 2006, s.69.

[4] Rıfat Önsoy, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C.2, Sayı 2, Aralık 1984, s.9-12; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.XXVIII, Sayı 46, Eylül 2009, s.67-68.

ve topraklarında "*kendi egemenliğine aykırı imtiyazlar edinmiş dış devletlerin ekonomik gücü hüküm sürüyordu"*.[5]

Bütün sanayileşme çabalarına karşın başta 1838'de Osmanlı-İngiliz Serbest Ticaret Sözleşmesi (Baltalimanı Anlaşması) olmak üzere 19. yüzyılda Avrupa ülkeleriyle yapılan ticaret sözleşmeleri, zaten kapitülasyonlarla ekonomisi iyiden iyiye bağımlı hale gelmiş Osmanlı'nın ucuz hammadde ile yiyecek maddeler satın alınan ve işlenmiş ürün satılan bir pazara yani ekonomik yarı sömürgeye dönüşmesine yol açmıştı. Böylece çağın gereksinimlerini karşılamaktan çok uzak olan küçük sanatlar ve atölye tipi üretim de çökme noktasına gelmişti.[6] Periferi tipi zanaatlar modern sanayiin gelişimine kaynaklık edecek ilkel birikimin, sermayenin ve emeğin oluşmasını sağlayamamıştı. Osmanlı ilkel sanayiinin yani zanaatların, emperyalist devletlerle ticari bütünleşme sonunda (Baltalimanı Antlaşması'yla) ülkeye giren ithal malların yarattığı rekabete dayanamayarak çökmesi, bütünleşme öncesinde bu yolla sağlanabileceği kuşkulu olan ilkel birikim olasılığını da ortadan kaldırmıştı. Bu durum azgelişmiş bir ülkenin sanayileşmek için, Batı Avrupa'nın kırsal kesimin ön sanayileşmesi yoluyla sağladığı sanayileşmeden, farklı bir yönteme başvurmasını gerekli hale getirmişti.[7]

Dışa bağımlı ekonominin yarattığı ağır koşullar altında bir süre borcu borçla ödemeye çalışan Osmanlı maliyesi bu ağırlığı daha fazla taşıyamayarak 1875 yılında iflas bayrağını çekmiş, Sadrazam Mahmut Nedim Paşa 6 Ekim 1875'te bir kararnameyle Galata Bankerlerine ve yabancı devletlere olan dış borç ödemelerinin askıya alındığını ilan etmişti. Hicri takvime göre 6 Ramazan 1292 tarihli olması nedeniyle Ramazan Kararnamesi olarak anılan bu kararname aynı zamanda devletin mali iflasının belgesi olmuştu. Osmanlı hükümeti ile Alman, Fransız, İngiliz, Avusturyalı ve diğer alacaklıların temsilcileri arasında başlayan ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle kesintiye uğrayan görüşmeler tekrar 1881'in Eylül ayında başlamış, Aralık ayında bir anlaşmayla sonuçlanmıştı. Anlaşmaya göre söz konusu borcun miktarı indirilerek ödeme koşulları yeniden düzenlenmiş; buna karşılık borcun alacaklılarca tahsil edilmesi için Düyunu Umumiye İdaresi

[5] Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, yay. haz. Ahmet Kuyaş, 19. Basım, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2013, s.246-247.
[6] A. Gündüz Ökçün, **Osmanlı Sanayii: 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1971, s.8; A. Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1981, s.7.
[7] Çağlar Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye 1923-1929**, Ankara, Yurt Yayınevi, 1982, s.71-72.

kurulmuştu. Anlaşma padişah tarafından 20 Aralık 1881'de yani hicri takvime göre 28 Muharrem 1299'da bir fermanla onaylanmış, böylece Muharrem Kararnamesi olarak anılmıştı. Kontrolü yabancı devletlerin elinde olan Düyunu Umumiye İdaresi, Osmanlı topraklarında devletin vergi toplama yetkisini kullanarak alacaklıların borçlarını bu yolla tahsil edecekti. Bütçenin %28'i bu borçların ödenmesine ayrılacak; ancak bu da bütçe açığına eklenerek mali durum her geçen yıl daha da kötüye gidecekti. Üstelik yabancıların kontrolündeki bu idare devletin vergi toplama yetkisini kullanarak egemenlik haklarına ortak olmuş, Osmanlı Devleti her bakımdan bir yarı sömürgeye dönüşmüştü.[8]

Tanzimat Dönemi'nde başlayan sanayii geliştirme gayretleri, sınai üretimin artırılmasına dönük çabaları başarısızlığa uğratan bütün bu ağır şartlara rağmen Tanzimat sonrasında da sürdürülmüş, özel girişime çeşitli destekler sağlanmıştı. Örneğin 1873'te fabrika kuracaklara gümrük ve vergi muafiyetleri getiren bir yasa çıkarılmıştı. 1888'de fabrika inşası için gerekli malzemeler konusunda muafiyet ve 1897'de de on yıl vergi muafiyeti getirilmişti. Bütün bu çabalara karşın 1883-1913 yılları arasında, toplamda yalnızca 110.000.000 kuruş milli sermayeyle 46 şirket kurulmuştu. Devletin bütün sanayi kuruluşlarında 1913 yılında 5.000 kadar işçi çalışmış ve 120.000.000 kuruş değerinde üretim yapmıştı.[9]

Özel sektör de hesaba katılacak olursa 1913 yılında mevcut olan 252 işletmeden 239'u faaliyet göstermiş ve buralarda 16.975 kişi çalışmıştı. Bu işletmelerden 227'sinin üretim değeri yaklaşık 670.000.000 kuruş olarak gerçekleşmişti. 1915 yılında ise 264 işletmeden savaş nedeniyle ancak 182'si faaliyetine devam edebilmiş ve 14.060 kişi çalışmıştı. Bu işletmelerden 175'i yaklaşık 757.000.000 kuruş değerinde üretim yapmıştı. İşletmeler kapasiteleri itibariyle gelişmiş ülkelerin sahip olduğu genişlik ve verimlilikten oldukça uzaktı. Zira 1913'te yapılan sanayi sayımına göre 1923 sınırları esas alındığında üretim faaliyeti gösteren işletmelerden ancak 47'sinde 100'den fazla işçi çalışıyordu.[10] 1915 yılında yapılan, sadece İstanbul, Bursa, Bandırma, İzmir, İzmit, Uşak ve Manisa'daki

[8] André Autheman, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası: Bank-ı Osmanî-i Şahane**, çev. Ali Berktay, İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2002, s.98; Ö. Faruk Bölükbaşı, **Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifat: II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare**, İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2005, s.11-12; Şevket Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, 2. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Şubat 2014, s.122; Aksoy, **a.g.e.,** s.107-108.

[9] Eldem, **a.g.e.**, s.111-114.

[10] Ökçün, **Osmanlı Sanayii: 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki**, s.16-17.

toplam 264 işyerini içine alan sanayi sayımında, işyerlerinden %70,3'ünün gıda, %11,9'unun dokuma, %8,3'ünün deri, %6,2'sinin kırtasiye, %2,2'sinin kimya, %0,8'inin tahta, %0,3'ünün toprak sanayilerinden oluştuğu tespit edilmişti.[11] Bunların yanı sıra bazı pazarlarda ithal mallarla rekabet edebilen ve kârlılığını sürdürebilen el tezgâhlarına dayalı zanaatlar da vardı. İhracata yönelik evlere iş verme şeklinde olan halı dokumacılığı bunlardandı. İhracatta önemli bir yer tutan bu faaliyetin ticaret sermayesince desteklenmesi üretimi ve istihdamı da teşvik etmişti.[12] Uşak, Isparta ve Kayseri başta olmak üzere çeşitli merkezlerde, 1910-1914 döneminde, 19.145 el tezgâhında 60.082 kişi çalışmaktaydı.[13]

İşletmelerin mülkiyetine etnik açıdan bakıldığında ise durum Türkler aleyhineydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimler ticaret, madencilik ve sanayi gibi alanlarda, Türklere göre çok daha önemli bir pay sahibiydi. Örneğin 1912 yılı itibariyle, yaklaşık 18.000 ticarethanenin neredeyse yarısı Rumlara, %23'ü Ermenilere ve %19'u Levantenlere, diğer gayrimüslimlere ve Müslümanlara aitken yalnızca %15'i Türklere aitti. Atölye tipi işyerleri de dahil olmak üzere 6.500 kadar imalathanenin yine neredeyse yarısı Rumlara, %30'u Ermenilere, %12'si Türklere, %10'u diğerlerine aitti. 1919'daki verilere göre Batı Anadolu'daki 3.300 imalat sanayi işyerinden %73'ü Rumlara aitti ve bu işyerlerinde çalışan 22.000 işçinin %85'i gayrimüslimdi. 1922 itibariyle İstanbul'daki taşıma şirketlerinin %3'ü, dış ticaret işletmelerinin %4'ü, toptancı mağazaların %15'i ve perakendeci mağazaların %25'i Müslümanlara aitti. Rum ve Ermeni çiftçiler ihracata yönelik tarımsal üretimde ve modern tarım tekniklerinin kullanılmasında önde gelmekteydi.[14]

Türklerin kendi ülkelerinde iktisadi yaşamı etkileme olanakları son derece kısıtlıyken 1908'de İttihat ve Terakki önderliğinde İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla yeni bir dönem başlamış, bu dönemde iktisat politikalarına dönük arayışlar arasında liberal ve milli iktisat başlıkları üzerinde durulmuştu. Bunlardan ikincisi öne çıkmakla beraber verili koşullar, uygulanması önünde birçok güçlük barındırıyordu. Sınai üretim ağırlıkla *"küçük ve perakende sanatlar"* ile el tezgâhlarına dayanıyordu ve milli iktisada temel oluşturamayacak düzeyde ticaret hüküm sürüyordu. Osmanlı

[11] **50 Yılda Türk Sanayii**, haz. Sabri Malkoç, Ankara, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Yayınları, 1973, s.2.
[12] Keyder, **a.g.e.**, s.72.
[13] Tevfik Çavdar, **Milli Mücadele Başlarken Sayılarla "…Vaziyet ve Manzara-i Umumiye"**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1971, s.45-46.
[14] Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, 2. Basım, Ankara, Yurt Yayınevi, 1986, s.89.

milli iktisadının dayandığı unsur en yaygın faaliyet olan tarımdı. Kentler, dünyada 20. yüzyılın koşullarına uyarak ticari ve sınai merkezlere dönüşürken Osmanlı'da tarımsal yapısını korumuş ve birer *"büyük köy"* olmaktan kurtulamamıştı. Üstelik Alman modeli bir milli iktisadın uygulanabilmesi ulusal birliğini tamamlamış ve kader birliği etmiş bir toplum yapısını zorunlu kılıyordu. Her şeye rağmen milli iktisat 1914'te patlak veren Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı koşullarda Türkiye'ye özgü yapısıyla uygulama zemini bulacaktı.[15]

İttihatçıların milli iktisat politikası doğrultusunda milli şirket-milli bankacılık girişimleri öne çıkmıştı.[16] Bu kapsamda yerli girişimci yaratmaya dönük adımlar atılmış, öncelikle 14 Aralık 1913 tarihinde Teşvik-i Sanayi Kanunu kabul edilmişti.[17] Sonrasında sanayii korumak ve dış ticaretteki yabancı tahakkümünü kırmak üzere savaş ortamının sunduğu fırsattan yararlanarak gümrük resimlerini yürürlüğe koymaları ve kapitülasyonları tek taraflı kaldırmaları bu yolda attıkları diğer adımlar olmuştu. Bunun yanında dış borçlanma ve yabancı sermaye tamamen yasaklanmamış, hukuki ve siyasi ayrıcalıklardan uzak kalmak kaydıyla teşvik edilmişti. Bu türden bazı engelleri ve imtiyazları kaldırmakla birlikte emperyalizmin bir takım ekonomik düzeneklerinden doğan bağımlılık durumu tam olarak ortadan kaldırılamamıştı.[18] Örneğin İstanbul'daki ve İzmir'deki liman işletmeleri, demiryolları gibi ulaştırma şirketleri ve elektrik şirketleri yabancıların elinde bulunmaktaydı.[19]

Osmanlı ülkesinde 1849'dan 1908 yılına kadar 86 anonim şirket kurulabilmişken, İkinci Meşrutiyet dönemindeki önlem ve teşvikler sayesinde önemli bir artış olmuş ve 1908-1918 arasında 236 şirket kurulmuştu. Birinci Dünya Savaşı'nın kaybedilmesinin etkisiyle 1919'da yalnızca 9 şirket kurulabilmişti.[20] Sonuçta İkinci Meşrutiyet döneminde uygulanan sanayi politikası ve bu politika doğrultusunda alınan önlemler, Birinci Dünya Savaşı'nın bütün kaynakları zorlaması sonucu oluşan durumla birleşerek ülke sanayiini on yıl (1913-1923) içinde iki katına çıkarmıştı.[21] Kurulan yeni imalat sanayi işletmeleriyle birlikte, Türkiye'nin 1923 sınırları esas alındığında, yerli üretimin yurtiçi tüketimi karşılama oranı pamuklu

[15] Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918**, İstanbul, Doğan Kitap, 2012, s.95-97, 110-113.
[16] Kazgan, **a.g.e.**, s.69.
[17] Hayri R. Sevimay, **Cumhuriyete Girerken Ekonomi**, İstanbul, Kazancı Hukuk Yayınları, 1995, s.127.
[18] Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009**, 18. Basım, Ankara, İmge Kitabevi, 2013, s.31.
[19] Aksoy, **a.g.e.,** s.107.
[20] Toprak, **a.g.e.**, s.57-58.
[21] **50 Yılda Türk Sanayii**, s.2.

kumaşlarda %10, yünlü kumaşlarda %40, ipekli kumaşlarda %5, sabunda %20, buğday ununda %60 düzeyine ulaşabilmişti. Şeker, cam, porselen, çatal, bıçak gibi tüketim malları ve yatırım mallarının tümü ithal edilmekteydi. Taşıma zorluklarının ithal etmek yerine yurtiçi üretime yönelmeyi gerektireceği tuğla ve kiremitte bile iç üretim piyasanın ancak üçte birini karşılayabilmekteydi.[22]

Cumhuriyet'in devraldığı mirası tam olarak anlayabilmek için TBMM'nin Milli Mücadele devam ederken 1921 yılında yaptırmış olduğu sanayi sayımına göz atmak yerinde olacaktır. Dönemin koşullarından doğan eksikliklerine, sayım tekniği ve içerdiği bilgilerin yetersizliğine rağmen, Cumhuriyet Türkiye'sinin devraldığı imalat sanayii mirasına ışık tutabilecek, o günkü üretim biçim ve ilişkileri hakkında belirli ölçüde fikir verebilecek istatistikler içermektedir. Sayımın en önemli yanı kendinden önceki sayımların aksine, belli başlı ticaret ve sanayi merkezlerinin dışındaki bölgeleri, yani Anadolu'daki kent ve kasabaları da sayıma dahil etmiş olmasıdır. Bu açıdan Anadolu'daki imalat sanayiinin o günkü durumu hakkında en iyi bilgiyi verebilecek belge olma özelliğine sahiptir. Bu sayım sonunda 20.057'si dokuma, 5.348'i deri, 3.372'si maden, 2.072'si tahta, 1.273'ü gıda, 703'ü taş ve toprak, 337'si kimya sanayie ait olmak üzere toplam 33.162 işletme olduğu, buralarda toplam 76.213 kişinin çalıştığı yani işletme başına yaklaşık 2,3 işçi düştüğü saptanmıştır.[23]

Söz konusu işletmeleri bugünkü anlamda birer sanayi işletmesi olarak görmek pek mümkün değildir. Zira bütün bu işletmeler *"küçük zanaat"* diye adlandırılan hücre imalathanelerdi ve geneli itibariyle çalışan sayısı 5 kişinin altındaydı.[24] Yani çoğunlukla küçük birer aile işletmesiydiler ve baba, oğullarıyla ve çıraklarıyla birlikte çalışırdı. Anadolu'da bütünleşmiş bir ulusal pazarın bulunmaması, lonca ve gedikten kalma geleneklerle birleşerek kapalı ekonomi ve aile işletmesi tipinin gelişmesine yol açmıştı. Batı'nın pazar hâkimiyetine ve sömürgeci politikalarına rağmen –belki de o politikalar sayesinde– bu tip işletmeler yıkılmamıştı. Aile işletmesi de yerleştiği çevreyle tam bir ilişki içinde değildi. Ekonominin coğrafya çevresi çoklukla ilçeyi aşamazdı. İhtiyaç duydukları tüketim mallarının çoğunu kendileri üretirlerdi. Aileler genellikle halı, kilim, seccade, yatak, yorgan gibi dayanıklı tüketim mallarını ve elbiselik kumaşlarını kendisi üretir; çorap,

[22] Tezel, **a.g.e.**, s.92-93.
[23] Abdulkadir İlgen, **1921 Türkiye Sanayi Sayımları**, Ankara, Cedit Neşriyat, 2008, s.11-12.
[24] Çavdar, **a.g.e.**, s.64.

çarık, edik, fanila, kazak, hırka, aba gibi giysilerini kendisi yapardı. Aynı şekilde demirci, marangoz, kunduracı, diğer zanaatkârlar tüketecekleri sebzeleri ve hububatı çoğu kez kendileri üretirlerdi.[25]

Yıllarca süren savaşlar sınai tesislerin yıpranmasına, birçoğunun elden çıkmasına, kaynakların kısırlaşmasına, sermayenin tükenmesine yol açmıştı.[26] Birbirini izleyen Trablusgarp, Balkan, Birinci Dünya ve Kurtuluş savaşları yaklaşık 10 yıl sürmüş ve bu süre boyunca zaten çok kıt olan ülke kaynakları tükenme noktasına gelmişti.[27] Bütün diğer kaynaklar bir tarafa yetişmiş insan gücü bu savaşlarda kaybedilmişti.[28] Türkiye'nin 1923 sınırları içinde, 1914 yılında 16.300.000 olan nüfus 1927 yılındaki sayıma göre 13.600.000'e gerilemişti.[29] Nüfusun yarıdan fazlası kadın, kalan yarının da önemli bölümü yaşlı, çocuk ve sakatlardan oluşuyordu. Nüfusun %80'den fazlası köylerde yaşamaktaydı. Kişi başına düşen gelir ise o dönemin dolar kuru üzerinden 50 dolar bile değildi. Okuryazar oranıysa yalnızca %11 civarındaydı.[30]

Nüfustaki düşüşün bir nedeni insanların savaşlarda kaybedilmesiyse diğer bir neden azınlıkların göçüydü. Savaş sonunda özellikle Rum azınlıkların gidişiyle birlikte etnik yapıda önemli bir değişiklik olmuştu. Türkiye'de 1927 yılı itibariyle neredeyse tamamı İstanbul'da yaşayan 110.000 kadar Rum ve 77.000 Ermeni kalmıştı. Yani 13.600.000 olan nüfusun %99'u Müslümanlardan oluşmaktaydı. Resmi istatistikler, nüfusun %86'sının ana dilinin Türkçe, %9'unun ise Kürtçe olduğunu gösteriyordu.[31]

Savaşlardaki kayıplar ve azınlıkların kitle halinde göçleri, her alanda ve özellikle tarımda emek kıtlığını beraberinde getirmişti. Çünkü nüfusun büyük çoğunluğunun köylerde yaşaması nedeniyle on yıldan fazla süren savaşların askeri yükünü büyük oranda bu kesim omuzlamıştı. Kayıpların çoğunluğu çalışma gücüne sahip 18 ile 50 yaş arasındaki erkeklerden oluşuyordu. Kentli nüfusta ise 1914-1927 yılları arasında önemli bir azalma meydana gelmiş yani birçok sınai üretici, işçi ve

[25] Sevimay, **a.g.e.**, s.156-157.
[26] **50 Yılda Türk Sanayii**, s.2.
[27] Aksoy, **a.g.e.,** s.107-108.
[28] **50 Yılda Türk Sanayii**, s.2.
[29] **İstatistik Yıllığı 1930/31**, C.4, Ankara, Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1931, s.32; Tezel, **a.g.e.**, s.88.
[30] Kazgan, **a.g.e.**, s.44; Okuryazarlık oranının 1918 yılında %5 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. Sina Akşin, **Kısa Türkiye Tarihi**, 14. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Şubat 2011, s.201.
[31] Tezel, **a.g.e.**, s.89.

işyeri kaybedilmişti. Buna bir de çoğunluğu girişimci ve zanaatçı olan azınlıkların göçü eklenince bu alandaki üretim gücünde önemli bir düşüş yaşanmıştı. Bütün bunlar Türkiye ekonomisini son derece olumsuz etkileyerek büyük bir boşluk yaratmıştı. Bu boşluk Cumhuriyet'le başlatılan eğitim seferberliğinin yayılması ve yoğunlaşmasıyla ancak birkaç kuşak sonra doldurulabilecekti.[32] Bununla birlikte azınlıkların göçü ve nüfus değişimine başka bir açıdan bakarak denilebilir ki, başlangıçta ekonomi açısından istenmeyen sonuçlar doğursa da uzun dönemde dil ve din bakımından daha türdeş, karşıtlıkları azalmış bir toplumsal yapı ekonomik gelişmeye daha elverişli bir ortam oluşturmuştu.[33]

Özetlemek gerekirse Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı Devleti'nden devraldığı dışa çok açık ve dış dünyaya çok bağımlı ekonomik yapı, bu haliyle yarı sömürge koşullarını içeriyordu. Sosyolojik ve sosyoekonomik boyutlarıyla da azgelişmişlik kapsamındaydı.[34] Kamunun sağlayabildiği eğitim ve sağlık hizmetleri yetersiz ve insan kaynağı okuryazarlık, eğitim ve sağlık açısından son derece olumsuz durumdaydı.[35] Ülkenin uzun savaş yılları boyunca ekonomik, mali, siyasi yönden zayıflamış olmasına bağlı olarak, bireylerin de çağdaş dünyanın hızına ve yaşam biçimine ayak uyduracak donanımdan yoksun kaldığı giderek belirginleşmişti. Bu açıdan Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kalan mali, ekonomik ve toplumsal mirasın elverişli bir halde olduğunu söylemek pek mümkün görünmüyordu. Kısacası Türkiye 1920'li yıllarda ekonomiyi ileri yönde geliştirmek için gerekli altyapıdan büyük ölçüde yoksundu.[36]

İstiklal Savaşı'ndan başarıyla çıkan Türk milleti, geçmiş on yıldaki sürekli savaşların zaten kıt olan kaynakları tüketmesi nedeniyle 1920'li yıllara yoksulluk içinde ve son derece uygunsuz koşullarda girmiştir.[37] Böylece barış ve ekonomi konuları, Cumhuriyet'in ilanına doğru giden kısa dönemde, Türkiye gündemindeki siyasi konuların yanında yerini almıştır. Çünkü savaş ekonomisiyle yaklaşık dört yıl yürütülen Milli Mücadele'nin sona ermesiyle barış dönemine uygun bir ekonomi politikasına geçme gereği ortaya çıkmıştır.

---

[32] Keyder, **a.g.e.**, s.38, 43; Tezel, **a.g.e.**, s.89-91; Kazgan, **a.g.e.**, s.56-59.
[33] Tezel, **a.g.e.**, s.91
[34] Kazgan, **a.g.e.**, s.59; Aksoy, **a.g.e.,** s.106.
[35] Tezel, **a.g.e.**, s.89.
[36] Kazgan, **a.g.e.**, s.59.
[37] Yakup Kepenek, **100 Soruda Türkiye'de Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT)**, 2. Basım, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1993, s.20.

Barış görüşmeleriyle ilgili olarak İtilaf Devletleri, 27 Ekim 1922'de hem TBMM hükümetini hem İstanbul hükümetini 13 Kasım 1922'de Lozan'da toplanacak olan barış konferansına davet etmiştir. Bunun üzerine harekete geçen TBMM uzun tartışmalardan sonra 1 Kasım 1922'de Osmanlı Saltanatı ile İstanbul hükümetinin varlığına son vermiştir.[38] Türkiye tarihinde bir dönüm noktası olan bu önemli siyasi adımdan sonra Türkiye'nin tartışmasız tek iktidar mercii ve temsilcisi konumuna gelen TBMM, barış görüşmelerini yürütmek üzere başdelege seçtiği İsmet Paşa'yı yanında bir heyetle birlikte Lozan'a göndermiştir. İsviçre'nin Lozan kentinde, 20 Kasım 1922'de başlayan barış görüşmeleri, İtilaf Devletlerinin adli ve ekonomik kapitülasyonlar, savaş tazminatı, Osmanlı borçları, Boğazlar, Irak sınırı gibi konularda Türkiye'nin tam bağımsızlık ilkesiyle yani Misakı Milli düsturuyla uyuşmayan önerilerde bulunmaları dolayısıyla 4 Şubat 1923'te kesilmiş ve Lozan Konferansı'nın ilk devresi böylece kapanmıştır.[39]

Lozan görüşmeleri sürerken Mustafa Kemal Paşa 6 Aralık 1922'de Halk Fırkası adıyla siyasi parti kurma amacını açıklamış; böylece Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk'un Birinci Grubunu oluşturan milletvekilleri Mustafa Kemal Paşa etrafında toplanmışlardır. Mustafa Kemal Paşa halkla temas etmek ve kamuoyunu yoklamak amacıyla 14 Ocak 1923'te Ankara'dan Batı Anadolu gezisine çıkmıştır. Gezi kapsamında 25 Ocak 1923'te ziyaret ettiği Alaşehir'de halka hitaben *"Arkadaşlar! Bundan sonra pek mühim zaferlere kavuşacağız. Fakat bu zafer süngü zaferleri değil, iktisat ve ilim ve irfan zaferleri olacaktır. (...) Muzafferiyatı askeriyemizle mağrur olmayalım. Yeni ilim ve iktisat zaferlerine hazırlanalım"* diyerek ekonomik mesajlar vermeyi ihmal etmemiştir. Geziye devam eden Mustafa Kemal Paşa, İzmir'de toplanacak olan Türkiye İktisat Kongresi'ne katılmak üzere 10 Şubat 1923'te Edremit üzerinden İzmir'e geçmiştir.[40] Lozan görüşmelerinin kesintiye uğramasından sonra 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir'de Türkiye İktisat Kongresi adıyla bir kongre toplanmıştır.[41] Kongrede alınan kararlar ve yapılan açıklamalar, yeni devletin iktisadi politikası ve tutacağı yol hakkında önemli ipuçları

[38] Durmuş Yalçın vd., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Ankara, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2000, s.361.
[39] Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne**, 2. Kitap, Ankara, Bilgi Yayınevi, Nisan 1992, s.284-287.
[40] Yalçın vd., **a.g.e.**, s.395-406; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938)**, C.II, Ankara, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2006, s.76.
[41] Ayşe Afetinan, **İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1982, s.12.

vermiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın *"Yeni Türkiye Devleti iktisadi bir devlet olacaktır"* [42] sözleri geleceğe dönük politikaların odak noktasını oluşturmanın yanında, geçmişin acı deneyimlerinden çıkarılan derslere ve tarihsel birikimin sahiplenildiğine işaret etmiştir. Kongrede İkinci Meşrutiyet döneminde benimsenen milli iktisat anlayışının etkilerini görmek mümkündür. Aynı zamanda iktisat egemenlikle ve bağımsızlıkla doğrudan ilişkili bir kavram olarak görülmektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın kongreyi açış nutkundaki şu sözleri bunu göstermektedir:

> "Misakı Milli, milletin istiklali tammını temin eden ve bunun için iktisadiyatında inkişafına mani olan bütün sebepleri bir daha avdet etmemek üzere lağveden bir düsturdur (…) İstiklali tam için şu düstur var: Hâkimiyeti milliye, hâkimiyeti iktisadiye ile tarsin [sağlamlaştırma] edilmelidir. Bu kadar büyük gayeler, bu kadar mukaddes, azametli hedefler kâğıt üzerindeki düsturlarla, arzu ve hırslarla husul bulamaz. Bunların tahakkuku tammını temin için yegâne kuvvet, en kuvvetli temel iktisadiyattır. Siyasi ve askeri muzafferiyetler ne kadar büyük olursa olsun, iktisadi zaferle tetviç edilemezse semerei netice payidar olmaz."[43]

Ekonomi Bakanı Mahmut Esat Bozkurt da konuşmasında *"Ben hâkimiyeti milliyeyi, milli hâkimiyeti iktisadiye olarak anlarım. Böyle olmazsa hâkimiyeti milliye bir serap olur"* [44] diyerek aynı vurguyu yapmıştır. Kongredeki milli iktisat anlayışının bir diğer kaynağı Türkiye'nin İstiklal Savaşı'nda tüm zorluklara ve yokluklara karşın %10 Sovyet yardımı dışında kendi iç kaynaklarına dayanmış olmasıdır. Milli Mücadele sırasında alınan önlemler, örneğin Tekâlifi Milliye Emirleri, ekonominin ulusal niteliğini nasıl kazanabileceğinin pratiği olarak değerlendirilebilir.[45] Buna Anadolu'daki Osmanlı Bankası'nın şubelerinin kontrol altına alınmasını, Reji İdaresi tütünlerine, Düyunu Umumiye gelirlerine ve Osmanlı pullarının paralarına el konulması eklenmelidir.[46] Bu pratikler önceki dönemden miras kalan milli iktisat deneyimini artırmış ve pekişmesini sağlamıştır.

---

[42] Yüksel Ülken, **Atatürk ve İktisat: İktisadi Kalkınmada Etkinlik Sorunu ve "Eklektik Model"**, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1981, s.10-11.
[43] Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir**, s.250-251.
[44] Ayşe Afetinan, **a.g.e.**, s.73.
[45] Boratav, **a.g.e.**, s.32.
[46] Yaşar Aksoy, "Kurtuluş Savaşı Ekonomisi", **Gülten Kazgan'a Armağan: Türkiye Ekonomisi**, yay. haz. L. Hilal Akgül, Fahri Aral, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Ekim 2004, s.103-117.

Kongreye katılan çiftçi, işçi, tüccar ve sanayici temsilcilerinden oluşan 1.135 üye isteklerinin ve önerilerinin devlet tarafından karşılanmasından yana olduklarını ortaya koymuşlardır. İşçi temsilcilerinin gündeme getirdiği isteklerden biri *"amele"* yerine *"işçi"* teriminin kullanılması olmuştur. Ayrıca önemli bir yenilik olarak kongrede işçi kadın üyeler de yer almıştır. Bunun dışında kongrenin önemli bir özelliği özel girişimciliğe öncelik veren bir ekonomi politikasına dair beklentinin öne çıkmış olmasıdır.[47] Bozkurt kongrede yaptığı konuşmada *"Yeni Türkiye İktisat Mektebi"* adını verdiği, bilinen iktisat politikalarından farklı bir iktisat politikasından söz etmiştir. İçinde bulunulan koşulların şekillendirdiği bu politika çerçevesinde Bozkurt liberal, sosyalist, komünist, etatist yaklaşımlar dışında, ama memleketin ihtiyacına göre bunlardan da yararlanan karma bir yol takip etmek gerektiğini vurgulamıştır.[48] Çünkü 1920'lerde ekonominin denetimini tümüyle piyasaya veya özel sektöre terk etmek olanaklı değildir. Sonuçta 1920'lerdeki iktisat politikaları, özel sektör lehine ve özel sektörü güçlendirmek için sınırlı bir devlet müdahaleciliği olarak belirmiştir.[49] Kongrenin kapanışında ise bir giriş ile 12 maddeden oluşan ve iktisadi bağımsızlık vurgusu taşıyan Misakı İktisadi Esasları adıyla sonuç bildirisi yayımlanmıştır.[50]

Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasından sonraki siyasi, iktisadi, diplomatik birçok gelişme gösteriyordu ki artık Türkiye tarihinde yeni bir döneme girilmiştir. Bu dönemde mevcut Meclis yapısıyla devam etmek mümkün olmadığından TBMM 1 Nisan 1923'te oybirliğiyle seçimlere gitme kararı almıştır. Mustafa Kemal Paşa 8 Nisan 1923'te henüz kuruluşu tamamlanmamış olan Halk Fırkası'nın Türkiye'nin sorunlarının çözümüne ve gelecek kurgusuna dair *"Dokuz Umde"* adlı siyasi programını açıklamıştır. Aynı gün henüz birleşmeyen Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile Halk Fırkası'nın seçim bildirisi yayımlanmıştır. Böylece Haziran-Temmuz 1923'te yapılan seçimler sonunda Meclis'e giren milletvekillerinin büyük çoğunluğunu Halk Fırkası ile Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk'un Birinci Grubunun adayları oluşturmuştur. TBMM ikinci döneminin ilk toplantısını 11 Ağustos 1923'te yapmıştır. Halk Fırkası'nın Cemiyetler Kanunu'na göre resmi olarak kuruluşunu tamamlaması ve Anadolu ve

[47] Kepenek, **a.g.e.**, s.20; Yalçın vd., **a.g.e.**, s.409-411.
[48] Afetinan, **a.g.e.**, s.76.
[49] Pamuk, **a.g.e.**, s.181.
[50] Bkz. Yalçın vd., **a.g.e.**, s.411-412.

Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin oybirliğiyle Halk Fırkası'na dönüştüğünü ilan etmesi ise 9 Eylül 1923'te gerçekleşecektir.[51] Diğer taraftan kesintiye uğramış olan Lozan görüşmeleri 23 Nisan 1923 tarihinde yeniden başlamıştır. Konferansın bu ikinci devresi uzun görüşmelerin ardından 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla son bulmuştur. Türkiye'nin yakın geçmişteki deneyimlerden aldığı dersler doğrultusunda tam bağımsızlıktan ödün vermeyen tutumu ve masada yürüttüğü çetin mücadele sonunda, bağımsızlığı tanınmış ve kapitülasyonlar kaldırılmıştır. Ayrıca Düyunu Umumiye borçları olarak bilinen Osmanlı borçlarından Türkiye'ye düşen üçte ikilik kısmı da vadelendirilmiştir.[52] 85.000.000 altın lira tutarında olan borçların ödemesi 1929'da başlayacaktır.[53] Böylece, 1 Eylül 1916 tarihli Osmanlı nesnel gümrük tarifesini esas alarak 5 yıllık geçiş dönemi boyunca uygulanacak ve 1929'da yürürlükten kalkacak olan gümrüklere ilişkin maddeden doğan bazı sınırlamalar dışında ekonomide dış bağımlılık kalmamıştır.[54]

TBMM Lozan Antlaşması'nı 23 Ağustos 1923'te onaylamış, ancak ilgili diğer devletlerin onaylamalarının gecikmesi nedeniyle tümüyle yürürlüğe girmesi 6 Ağustos 1924'ü bulmuştur.[55] Lozan'da kapitülasyonların kaldırılması, Avrupa'ya sağlanan ayrıcalıkları sona erdiren önemli bir kurumsal değişiklik olmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında yeni devletin iktisat politikalarını belirleyecek siyasi gücünü eline aldığını gösteren daha yüksek gümrük tarifelerinin uygulanmaya başlaması son derece önemlidir. Bunlar aynı zamanda yarı sömürgeleşmiş Osmanlı ekonomisinin tasfiyesi demektir.[56]

Lozan'da barışın sağlanmasıyla birlikte Türkiye'nin siyasi, hukuki ve ekonomik yönden önü açılmıştır. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edilmiş ve Mustafa Kemal Paşa Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Siyasi düzlemde önemli diğer gelişmeler 3 Mart 1924'te halifeliğin, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti'nin, Şeriye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılması ve eğitimin birleştirilmesi demek olan Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabul edilmesi olmuştur. Bu kanunlar Türkiye Cumhuriyeti'nin laikleşmesi ve çağdaşlaşma yolunda atılan önemli adımları

[51] Bkz. Yalçın vd., **a.g.e.**, s.413-420.
[52] Turan, **a.g.e.**, s.287-291; Boratav, **a.g.e.**, s.39-44.
[53] Pamuk, **a.g.e.**, s.176.
[54] **Lozan Barış Konferansı**, çev. Seha L. Meray, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1973, s.79-87.
[55] **Düstur**, Tertip 3, C.5, İstanbul, Necmi İstikbal Matbaası, 1931, s.13; Turan, **a.g.e.**, s.291.
[56] Pamuk, **a.g.e.**, s.212; Kazgan, **a.g.e.**, s.41.

oluşturmuştur.[57] Siyasi, hukuki ve toplumsal alanlarda ulusal devrimler yapılırken, bunun doğal bir uzantısı olarak ulusal bir ekonomi yaratma gündemin ilk sıralarında yer almıştır.[58] Osmanlı'nın yarı sömürgeleşmiş ve çağın gerisinde kalmış düzenine örgütlü tepkiyi halkın desteğini arkasına alarak aydın kadrolar gerçekleştirmiştir. Aydınlanma, eğitim ve zihniyet değişiminin yanında yarı sömürgeleşme sürecinin deneyimleri bunda etkili olmuştur. Tanzimat'la gelen Anglosakson liberalizminin yerini Alman ulusçu ekonomi anlayışı almıştır. Ulusal ekonomi kurmayı, ilk olarak dünyanın geçtiği sürecin sunduğu olanakları kullanabilen İttihat ve Terakki hükümeti, Birinci Dünya Savaşı'ndaki yenilgiden sonra da Kurtuluş Savaşı'nı başlatıp başarıyla tamamlayan Mustafa Kemal Atatürk ve kadrosu başarmıştır. Üstelik ulus devlet olarak kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde Ernest Renan'ın Fransız kökenli *"ulus"* tanımı Alman kökenli *"ulusal ekonomi"* tanımıyla birleşerek bir senteze dönüşmüştür. Ulusal ekonominin kurulması için gerekli altyapıyı ulusun yanı sıra devletin laikleşmesi, çağdaş bir hukuk düzeni, kurumlar ve demokratikleşme sunmuştur.[59]

Cumhuriyet hükümetlerinin sağlam bir ulusal ekonomi için güttüğü önemli bir politika denk bütçe-sağlam para politikası olmuştur. Cumhuriyet'i kuranların bu politikası geçmiş yılların deneyimlerine dayanmaktadır. İlk olarak Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın savaşı emisyon yaparak finanse etmesi nedeniyle ortaya çıkan yüksek enflasyondan ders çıkarmışlardır. İkincisi Milli Mücadele yıllarında hem bu yüzden hem de koşulların emisyon yapmaya müsait olmamasından dolayı bundan kaçınmışlar, mali güçlüklere karşın bütçe dengesini korumuşlar ve bu sayede Milli Mücadele enflasyonsuz başarılmıştır. Böylece denk bütçe-sağlam para politikasını Cumhuriyet'in ilk yıllarında sürdürmüşlerdir. Bununla birlikte onca olumsuzluklar içinde gelir gider dengesini sağlayarak bütçenin açık vermesini önleyebilmek büyük zorluklara katlanmayı gerektirmiştir. Bu ortamda bir süre dış açığı önlemek mümkün olmamıştır.[60]

---

[57] Durmuş Yalçın vd., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**, Ankara, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2004, s.37-42.
[58] Emre Kongar, **İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, C.I, 5. Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1985, s.126.
[59] Kazgan, **a.g.e.**, s.42-43.
[60] Feridun Ergin, "Birinci Dünya Savaşı'nda ve Atatürk Döneminde Fiyatlar ve Gelirler", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.III, Sayı 7, Kasım 1986, s.64-65; Bilsay Kuruç, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1987, s.29-45.

Cumhuriyet hükümetleri ekonominin güçlenmesi için sanayileşmeye büyük önem vermiş, İttihat ve Terakki dönemindeki milli şirket-milli bankacılık anlayışını sürdürmüş, 1920'li yıllarda ulusal ekonomi hedefine, özel yerli girişimci yaratarak ulaşmaya çalışmıştır. Bütün kaynaklar bu hedefe ulaşabilmek için seferber edilmiştir.[61] Öncelikle bankacılık alanında adımlar atılmış, Büyük Taarruz'un yıldönümü olan 26 Ağustos 1924'te Türkiye İş Bankası kurulmuştur. Kuruluş için bu tarihin özellikle tercih edildiği açıktır. Böylece ekonomik alanda büyük bir savaş verileceği ve İstiklal Savaşı'nda elde edilen başarının burada da sürdürüleceği vurgulanmıştır. İttihat ve Terakki'nin kurduğu İtibarı Milli Bankası bünyesine katılarak 1.000.000 TL sermayeyle kurulan Türkiye İş Bankası'nın ödenmiş sermayesi Atatürk tarafından verilen 250.000 TL olmuştur. Kuruluş amacı ticaret ve sanayi alanında kredi ihtiyacını karşılamak olan bankanın başına Mahmut Celal Bayar getirilmiş ve banka muamelelere 30 Ağustos 1924 tarihinde başlamıştır. Türkiye İş Bankası özel girişime dayalı bir iktisadi kalkınma modelini simgelemiş ve bankanın misyonu özel girişimin gelişimini desteklemek olmuştur.[62] Sanayii geliştirebilmek için bankacılık alanında diğer önemli adım, 19 Nisan 1925'te Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası kurularak atılmıştır. Türk sanayici ve madencilerine kredi açmak üzere kurulan banka, ayrıca Osmanlı'dan kalan devlet işletmelerini anonim şirkete dönüştürüp hissesinin en az yüzde 51'ini bankanın ve Türklerin üzerinde tutmakla görevlendirilmiştir. Banka 7 yıllık ömrü boyunca çeşitli girişimlere toplam 1.173.000 TL sermayeyle katılmış ve ayrıca 4.800.000 TL kredi vermiştir.[63]

Cumhuriyet'i kuranların sanayiin gelişimini ne denli önemsediğini göstermesi açısından, 1925'te Alpullu Şeker Fabrikası'nın kuruluşu sırasında girişimcilere sağlanan destekler ve özendirmeler oldukça dikkat çekicidir. Fabrikanın kuruluş sermayesinin %68'ini Türkiye İş Bankası, %10'unu Ziraat Bankası karşılarken İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi'nin altı kişiden oluşan ortakları yalnızca %22'lik bir kısmını karşılamıştır. Buna karşılık fabrikanın yönetiminde bu ortaklara tam yetki verilmiştir. Ayrıca fabrikanın kuruluşunda, 1913 yılında

[61] Kazgan, **a.g.e.**, s.56, 69.
[62] Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)**, C.1, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1987, s.373-377; Uygur Kocabaşoğlu vd., **Türkiye İş Bankası Tarihi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001, s.45; Pamuk, **a.g.e.**, s.182.
[63] Avcıoğlu, **a.g.e.**, s.379-381; Kazgan, **a.g.e.**, s.56; Kepenek, **a.g.e.**, s.20; Ulaş Kipal, Özgür Uyanık, **Türkiye Milli İktisat Tarihi (Devletçilik)**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2001, s.68.

çıkarılmış olan Teşvik-i Sanayi Kanunu'na işlerlik kazandırılmakla yetinilmemiş, bunun dışında ayrıcalıklar da tanınmıştır.[64]

Ülkenin mevcut ulaşım olanaklarının zayıflığı ve özellikle sanayileşmenin tamamlayıcısı konumunda olması nedeniyle ulaşıma ayrı bir önem verilmiştir. Bu açıdan ulaşım politikalarının ağırlık merkezini demiryolları oluşturmuştur. 1924'te çıkarılan bir yasayla yabancı şirketlerin elindeki demiryolu şirketleri millileştirilmeye başlanmıştır.[65] Cumhuriyet'i kuranların geçmiş deneyimlerden çıkardıkları dersler doğrultusunda demiryollarının millileştirilmesini ne denli önemsediklerini, Atatürk'ün 1924 yılının Mart ayında dile getirdiği *"Memlekette her vasıta ile bir karış fazla şimendifer vücuda getirmek, fakat vaziyet her ne olursa olsun bir gün geri kalmamak düsturu (ilkesi) milletin hakiki ihtiyacına tamamen mutabıktır (uygundur)"* sözlerinde açıkça görmek mümkündür.[66] O yıllarda Türkiye'de demiryollarının işletilmesi kârlı bir iş olmadığından Avrupalı şirketler de ellerindeki hatları sorun çıkarmadan devretmişlerdir. *"Memleketi demir ağlarla öreceğiz", "Bir karış daha şimendifer"* ilkeleriyle 1925-1938 yılları arasında yapılan 3.011 km yeni demiryolu hattına, mali güçlüklere karşın başarılan millileştirmeler de eklendiğinde demiryollarının uzunluğu toplam 6.719 km'ye ulaşmıştır. Bu sayede İç ve Doğu Anadolu büyük kentlere bağlanmış, 1930'lardan başlayarak ve özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarında büyük kentler buralardan gelen buğdayla beslenebildiği gibi sınai hammadde ve ürün akışı da kolaylaşmıştır.[67]

Denizyolu ulaşımında demiryollarında olduğu gibi kamu kesimi öncü rol üstlenmiş, bu kapsamda limanlar millileştirilmiştir. Ekonomik bağımlılığı ortadan kaldırabilmek için millileştirmeler diğer birçok alana yayılmış, 1925'te Fransız kökenli Reji İdaresi millileştirilmiştir. Çoğu kez millileştirmeler ilgili alanda devlet adına tekel yaratılıp bu imtiyazın yerli özel şirketlere devredilmesi şeklinde uygulanmış, bu yolla Lozan Barış Antlaşması'nın gümrüklere ilişkin geçici maddesinden doğan kısıtlamalar aşılmaya çalışılmıştır. Örneğin ispirto, alkol, kibrit, çakmak, suni çakmaktaşları imali, ithali ve satışı, şeker ticareti ve sigortacılık gibi alanlarda devlet tekeli oluşturulmuştur. Bu devlet tekelleri özel kişilere ve şirketlere

---

[64] Avcıoğlu, **a.g.e.**, s.379, 383-384.
[65] Kazgan, **a.g.e.**, s.46.
[66] Bilsay Kuruç, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi: Büyük Devletler ve Türkiye**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011, s.339-340.
[67] Afetinan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1972, s.12; Pamuk, **a.g.e.**, s.180.

devredilerek aynı zamanda özel girişimci ya da milli burjuvazi yaratmak amacıyla kullanılmıştır. Bununla beraber bu tekel imtiyazlarından bazı yabancı şirketlere de verildiği olmuştur. Milli sanayii dış rekabete karşı esaslı olarak korumak için gümrüklerde gerekli düzenlemeleri yapmak ise 1929'un Ağustos ayında mümkün olacaktır. Devlet, o güne kadar gümrük vergilerini artırma yetkisine sahip olmadığından, oluşturduğu tekellerin yanında sadece savaş sırasında İttihat ve Terakki hükümetinin lüks mallardan aldığı gümrük vergilerini koruyabilmiştir.[68]

1923-1931 arası resmi olarak devletçi rotaya girilen bir dönem olmamakla birlikte tam anlamıyla liberalizmin benimsendiği bir dönem de değildir. Çünkü devlet her ne kadar doğrudan işletmecilik yapmasa da ayrıcalıklı şirketlere tekeller dağıtarak ve özel girişimciliği teşvik ederek sermaye birikimini ve kapitalist gelişmeyi sağlamayı amaçlamıştır.[69] İkinci Meşrutiyet döneminde çıkarılmış olan Teşvik-i Sanayi Kanunu 1927'ye kadar uygulanmış ancak artık koşullara uymadığı düşünülerek yeni kanun kabul edilmiştir.[70] Sanayii ve sanayiciyi özendirmek için 28 Mayıs 1927'de çıkarılan 1055 sayılı Teşvik-i Sanayi Kanunu'yla girişimcilere geniş kolaylıklar sağlanmıştır.[71] Kanunun özel girişimci üzerindeki etkileri, 1927-1932 arasında bu kanundan yararlanan şirket adedine bakılarak anlaşılabilir. Buna göre Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan şirket sayısı 342'den 1.473'e, buralarda çalışan işçi sayısı ise 17.000'den 62.000'e yükselmiştir.[72]

Teşvik-i Sanayi Kanunu bunları sağlamakla birlikte ekonominin dışa açık ve zayıf halde bulunması, ithalat ve finansal oyunların özel sektör için üretimden daha kârlı olabilmesi, sanayileşme için gerekli sermaye birikimi ve bilgi donanımından yoksunluk gibi nedenler birleşince sanayileşme alanında beklenen atılımlar gerçekleşememişti. Başka bir deyişle ekonomide bir sanayi temeli henüz oluşturulamamıştı. İşletmelerin çoğu iki üç işçi çalıştıran atölyelerdi ve bu yapıdaki imalat sanayi GSMH'nin %10'unu yaratabilmekteydi. İthalat ve ihracatın GSMH'ye oranları ise sırasıyla %15-20 ve %13-15'ti. İhracattaki en yüksek payı en yaygın faaliyet olan tarım oluşturuyordu. Örneğin ihracat gelirlerinde tütün yüzde 35-36 payla ilk sırada, kuru meyveler yüzde 32'yle ikinci sırada yer alıyordu. Geri kalan

---

[68] Avcıoğlu, **a.g.e.**, s.414; Kazgan, **a.g.e.**, s.45-46, 56; Kepenek, **a.g.e.**, s.20; Pamuk, **a.g.e.**, s.182.
[69] Korkut Boratav, "Türkiye'de Devletçilik", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C.2, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983, s.413.
[70] **50 Yılda Türk Sanayii**, s.5.
[71] **TBMM ZC**, D.2, C.32, 28-05-1927, s.614; **TC Resmî Gazete**, Sayı 608, 15 Haziran 1927, s.2624.
[72] **50 Yılda Türk Sanayii**, s.5.

üçte birlik kısımda ise diğer birkaç tarımsal hammadde bulunuyordu. Limondan una, dokumadan demir-çeliğe, diğer birçok şey ithal edilmek zorundaydı. Biraz daha netleştirmek gerekirse 1927 Sanayi Sayımı'na göre atölye tipi imalathaneler de dahil olmak üzere toplam 65.300 sanayi kuruluşunda 266.900 işçi çalışmaktaydı. Bunların %79'u 3 veya daha az kişi çalıştıran esnafken 10'dan fazla işçi çalıştıranlar ise toplamın sadece %3'ünü oluşturuyordu. Sektörel olarak da %60'ı dokuma ve gıda sanayilerinde yoğunlaşmıştı. Yine de Türkiye şekerden pamuklu dokumaya, pamuk ipliğinden yünlü dokumaya kadar tüketim mallarını ithal etmek zorundaydı. Ara mallar ve yatırım mallarının toplam ithalattaki payı %30, tüketim mallarının payı ise %70'ti.[73]

Kent ekonomisinde özel sektörün cılızlığı ve devletin vergi toplama ve yatırım yapma olanaklarının yetersizliği, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki başarıların sınırlı kalmasının başta gelen nedenleri arasındaydı. Buna ek olarak ülke nüfusunun büyük çoğunluğunun faaliyette bulunduğu ve geçimini sağladığı kırsal ekonomiye devletin etki edebilme ve yön verebilme gücü kısıtlıydı. Her şeye rağmen devlet köylü lehine önemli bir adım atmış, tarımsal üretimi özendirmek ve artırabilmek için aşar vergisini kaldırmıştı. Sonuç olarak devlet tarafından atılan adımlar ve ekonomik gelişme gayretleri çoğunlukla kent ekonomisi etrafında toplanmıştı. Devletin yaptığı yatırımlarda en büyük pay, yukarıda işaret edildiği üzere milli iktisat ve güvenlik amaçları doğrultusunda, yapımları pahalı da olsa demiryollarına ayrılmıştı. Sanayi yatırımları ise sınırlı kalmakla birlikte sonraki dönemde devlet eliyle sanayileşme açısından önemli bir deneyim olmuştu.[74]

Ekonomik alanda yapılan bütün yeni düzenleme ve girişimlere karşın, Cumhuriyet'in ilk on yılında çağdaşlaşma amacına dönük olarak gerçekleştirilen köklü yasal ve kurumsal düzenlemeler, bunların gerektirdiği ekonomik gelişmelerle tamamlanamamıştır. Yani toplumsal, siyasal ve hukuksal alanda atılan devrim niteliğindeki adımlar ile ekonomik gelişme arasında eşitsizlik ortaya çıkmıştır. Atatürk'ün İzmir'de Türkiye İktisat Kongresi'ni açış konuşmasında üzerinde durduğu siyasal bağımsızlığın ekonomik bağımsızlıkla tamamlanması amacına henüz ulaşılamamıştır. Özel sektörden beklenen sermaye birikiminin istenen hızda gerçekleştiğini söylemek de mümkün değildir. Bütün bu koşullar ve toplu durum

[73] Kazgan, **a.g.e.**, s.64, 70.
[74] Pamuk, **a.g.e.**, s.216.

1929'da dünyada meydana gelen büyük ekonomik bunalımla birleşerek devletçiliğe zemin oluşturmuştur.[75]

[75] Kepenek, **a.g.e.**, s.20.

BÖLÜM 1
SÜMERBANK'IN KURULUŞU VE PLANLI SANAYİLEŞME

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ekonomide ortaya çıkan dengesizlikler giderilememiş ve gelişmiş ülkelerin iktisat politikalarındaki yanlışlıkların etkisiyle dünya ekonomisi giderek kötüleşmiştir. 1929'a gelindiğinde bu durum ağırlığını iyiden iyiye hissettirmeye başlamış, Türkiye'de ise 1929'un başından itibaren TL'nin İngiliz Sterlini karşısında değer kaybetmesiyle kendini göstermiştir. Türkiye'de kurdaki bu dalgalanma devam ederken, dünya ekonomisindeki asıl altüst oluş 24 Ekim 1929'da yaşanmıştır. Kara Perşembe olarak adlandırılan bu tarihte New York Wall Street'te borsa çökmüş, sonra da diğer ülkelerin para politikalarındaki hatalar, devletler arasındaki koordinasyonsuzlukla birleşerek dünya çapında bir ekonomik krize dönüşmüştür. [76] Yaşanan bu çöküşün ardından gelen krizin, kapitalizmin tarihindeki en büyük bunalımlardan olduğunu söylemek yanlış olmaz.[77] Bu nedenle tarihe *"1929 Büyük Buhranı", "1929 Ekonomik Krizi", "Büyük Bunalım"* gibi adlarla geçmiştir.[78] Bu büyüklükte bir krize henüz kuruluş aşamasında ve birçok sorunla birlikte yakalanan Türkiye bu zorlu koşullara göğüs gerebilmek için ekonomi politikalarında devletçilik ilkesini benimsemiştir. Bu aşamada devletin ekonomiye müdahalesinin ve sanayileşmenin aracı olacak stratejik bir kurum, Sümerbank ortaya çıkmış ve Türkiye ilk sanayileşme planını uygulamaya koymuştur.

1. Devletçilik Politikalarının Kabul Edilmesi

Bunalım ortamı, dünyada olduğu gibi Türkiye'de de geçmiş dönemdeki iktisat politikalarının sürdürülebilirliğini ortadan kaldırmıştır. Zaten Türkiye'de 1923-1929 arasında ekonomide izlenen politikaların olumlu sonuçlar doğurmakla birlikte özellikle sanayi alanında beklenen sonuçları vermemesi, Cumhuriyet'in kurucularını

[76] İlhan Tekeli, Selim İlkin, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, 2. Basım, Ankara, ODTÜ Yayınları, 1983, s.78-81; Pamuk, **a.g.e.**, s.185.
[77] Gülten Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001): "Ekonomi Politik Açısından Bir İrdeleme"**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, s.43.
[78] Yalçın vd., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**, s.323.

ve aydınları iktisatta yeni bir strateji ve politika arayışı içine itmiştir.[79] Bunalımın yarattığı koşullarda gelişmiş ülkeler de aynı arayış içine girmişlerdir. Dünya ticareti ve uluslararası sermaye hareketlerinin gerilediği böyle bir ortamda yönelim, yaygın olarak ekonomide içe kapanmaya ve korumacı politikalara doğru olmuştur.[80]

Bunalımın Türkiye'deki doğrudan etkisi ilk olarak dış ticarette görülmüştür. Türkiye'nin dışsatımının en önemli kaynağı olan tarım ürünlerinin fiyatlarında önemli düşüşler yaşanmıştır. Örneğin 1929'dan 1932'ye kadar buğday fiyatlarındaki düşüş %68'i bulmuştur.[81] Dışsatımın azalması ve buna bağlı olarak tarım ürünlerinin fiyatlarının düşmesi, bu ürünlerin yerli olarak değerlendirilmesi gereğini ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Türkiye'nin dışalımla karşıladığı, başta dokuma olmak üzere, temel sınai tüketim malları ihtiyacının yerli üretimle karşılanması zorunlu hale gelmiştir.[82] Her ikisi için de öncelikli olarak yapılması gereken ekonominin dış etkilerden olabildiğince korunmasıdır. Dönemin korumacılık önlemleri tam da burada kendini göstermiştir. Türkiye'nin bu noktada en büyük kazanımı 1929'un Ağustos ayında Lozan Antlaşması'ndaki gümrüklere ilişkin geçici maddenin süresinin dolmuş olmasıdır. Bu tarihe kadar dış ticaretini belirli ve düşük tarifeli bir sistem içinde yürüten Türkiye, bu tarihten itibaren kendi gümrük tarifesini yürürlüğe koymuştur. Bunun anlamı, Türkiye'nin iç pazarını korumak ve sanayii özendirilebilmek için uygun ortama sahip olmasıdır.[83]

Dünyada ve Türkiye'de devletçilik eğilimleri artarken iktisadi bunalım çok geçmeden siyasi sonuçlarını vermeye başlamıştır. İktisadi bunalımdan etkilenen kesimlerin tepkisi ciddi bir muhalefetin doğmasına yol açmış ve bu muhalefet 12 Ağustos 1930'da kurulan SCF'nin etrafında toplanmıştır. TBMM çatısı altında CHP ile SCF arasında yaşanan siyasi mücadeleler sonrasında, SCF'nin 17 Kasım 1930 tarihinde kurucusu Fethi Okyar tarafından feshedilmesinin ardından Atatürk, iktisadi

---

[79] Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, C.III, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1965, s.370-374.

[80] Pamuk, **a.g.e.**, s.185; Dünya ekonomisinin yaşadığı bunalımla birlikte İngiltere'de John Maynard Keynes bu türden krizlerin çözümüne dönük teorisini geliştirmiştir. Keynes'in devletin ekonomiye belirli koşullarda müdahalesini içeren bu teorisi çok sonraları daha da geliştirilerek pratiğe dökülmüş ve Keynesçi Ekonomi Modeli'nin çekirdeğini oluşturmuştur. Bkz. Pierre Delfaud, **Keynes ve Keynesçilik**, çev. İsmail Yerguz, Ankara, Dost Kitabevi, 2010, s.33, 62.

[81] Boratav, **a.g.e.**, s.67.

[82] Kepenek, **a.g.e.**, s.21.

[83] **Lozan Barış Konferansı**, s.79-87; Bilsay Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929-1932)**, C.1, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1988, s.26-27; Boratav, **a.g.e.**, s.63.

sorunları yerinde saptayıp doğru çözümler ortaya koyabilmek için Kasım 1930-Mart 1931 tarihleri arasında bir yurt gezisine çıkmıştır.[84]

Yurt gezisini tamamlayan Atatürk, dönüşünde seçimlerin yenilenmesi kararını vermiş ve 20 Nisan 1931'de *"Millete Beyanname"* adındaki bildirisini yayımlamıştır. Bu bildiri CHP'nin 10-18 Mayıs 1931 tarihlerinde toplanan Üçüncü Büyük Kongresi'nde görüşülmüştür.[85] Kongrede, 1927'deki Büyük Kongre'de parti tüzüğüne ve programına giren cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, laiklik ilkelerinin yanına inkılapçılık ve devletçilik ilkeleri eklenmiş, altı okla simgelenen bu altı ilke partinin altıok programını oluşturmuştur.[86] Devletçiliğin tanımlanmasına gelince, Türkiye devletçilik politikalarına yöneldiğinde *"mutedil (ılımlı) devletçilik"* terimi kullanılmışsa da devletin iktisadi yaşama doğrudan müdahalesi olarak bilinen devletçiliğin çerçevesi, Atatürk tarafından şöyle çizilmiş ve CHP'nin 1931'deki parti programında bu şekilde ifade edilmiştir:[87]

> "Ferdi mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete eriştirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde –bilhassa iktisadi sahada– devleti fiilen alakadar etmek mühim esaslarımızdandır."[88]

Türkiye'de devletçilik düşüncesinin ağırlık kazanması, özellikle sınai mallarda iç üretimin yetersizliğinin iyiden iyiye hissedildiği iktisadi bunalım ortamında ve uluslararası ticaretin azalmasının etkisiyle olmuştur.[89] Böylece 1930'ların başlarında Türkiye'nin içinde bulunduğu özel koşullar, dünyada da artık serbest piyasa ekonomisinin yerini devlet denetiminde bir ekonomiye bıraktığı ortamla birleşince, Türkiye'de devletçilik, korumacı, ithal ikameci ve planlı bir iktisat politikası olarak ortaya çıkmıştır. Diğer yandan İttihat ve Terakki döneminde liberalizme tepki olarak

---

[84] Yalçın vd., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**, s.63-66; Kazgan, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, s.70; Atatürk'ün bu gezideki notları için bkz. Atatürk, **Seyahat Notları (1930-1931)**, yay. haz. Gürbüz Tüfekçi, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1998.

[85] Tekeli-İlkin, **a.g.e.**, s.206-209.

[86] **Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi**, Ankara, TBMM Matbaası, 1927, s.9, 34; **CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları: 10-18 Mayıs 1931**, İstanbul, Devlet Matbaası, 1931, s.28; **CHF Nizamnamesi ve Programı**, Ankara, TBMM Matbaası, 1931, s.30-31; Afetinan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933**, s.19.

[87] Afet [İnan], **Vatandaş İçin Medeni Bilgiler**, I. Kitap, İstanbul, Devlet Matbaası, 1933, s.61; Afetinan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933**, s.22-23; Afetinan, **Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı 1936**, 2. Basım, Ankara, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s.VII.

[88] **CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları**, s.28; **CHF Nizamnamesi ve Programı**, s.31.

[89] Mahmut Goloğlu, **Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)**, 2. Kitap, Ankara, Kalite Matbaası, 1974, s.41.

doğan ve 1923 Şubat'ında İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nde Atatürk'ün de üzerinde önemle durmasından, Cumhuriyet'in kurucularınca benimsendiği anlaşılan *"milli iktisat"* anlayışı devam ettirilmiştir.[90]

Türkiye'nin devletçiliğe yönelişinde iç etkenlerin yanında, gelişmiş kapitalist ülkelerin ekonomik bunalıma çözüm olarak kuramsal ve uygulamalı boyutlarıyla kamu girişimciliğine yönelmesi ve özellikle Sovyetler Birliği'nin planlı sanayileşme uygulaması olmak üzere iki dış etken rol oynamıştır. Gerçi Cumhuriyet'in kurucuları devletçiliğin Türkiye'nin koşullarından doğduğu ve herhangi bir yabancı görüşe dayanmadığı yönündeki sözleriyle devletçiliğin kendine özgü ve ulusal niteliğini vurgulamışlardır. Bu noktada belirtmek gerekir ki devletçiliğin oluşumunda iç etmenlerin rolü dış etmenlerden göreli olarak daha ağırlıklıdır.[91] Nitekim Türk devletçiliği üzerine yapılan incelemelerde, Kemalizm'in kuramlara değil, Türkiye Cumhuriyeti'nin geçmiş on yıldaki deneyimine dayandığı ve Türk devletçiliğinin sosyalizm, komünizm ve liberalizmden ayrıldığı, devlet denetiminin yanı sıra özel girişime de yer verdiği belirtilerek kendine özgü yönüne sıklıkla dikkat çekilmiştir.[92] Atatürk'ün şu sözleri ise bu fikri pekiştirmektedir:

> "Türkiye'nin tatbik ettiği devletçilik sistemi 19. asırdan beri sosyalizm nazariyatçılarının ileri sürdüğü fikirlerden alınarak tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş Türkiye'ye has bir sistemdir. Devletçiliğin bizce manası şudur: Fertlerin hususi teşebbüslerini ve şahsi faaliyetlerini esas tutmak fakat büyük bir milletin ve geniş bir memleketin bütün ihtiyaçlarını ve birçok şeylerin yapılmadığını göz önünde tutarak memleket iktisadiyatını devletin eline almak. Türkiye Cumhuriyeti Devleti Türk vatanında asırlardan beri ferdi ve hususi teşebbüslerle yapılmamış olan şeyleri bir an evvel yapmak istedi ve görüldüğü gibi kısa bir zamanda yapmaya muvaffak oldu. Bizim takip ettiğimiz bu yol liberalizmden başka bir sistemdir."[93]

---

[90] Kongar, **a.g.e.**, s.131; Cazim Gürbüz, **Atatürk Ekonomisi ve Beş Destan Adam**, İstanbul, Asya Şafak Yayınları, 2009, s.18; Kazgan, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, s.60.
[91] Kepenek, **a.g.e.**, s.21.
[92] Lord Kinross, **Atatürk Bir Milletin Yeniden Doğuşu**, Altın Kitaplar, İstanbul, 1994, s.527; Kazgan, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, s.60; Pamuk, **a.g.e.**, s.189.
[93] A. Hamdi Başar, "Bizim Devletçiliğimiz", **Cumhuriyet**, 26 Ağustos 1934, s.3; "Ekonomi Bakanı Tatbik Ettiğimiz Devletçilik Siyasetinin Esaslarını Anlattı", **Cumhuriyet**, 23 Ağustos 1935, s.8; Afetinan, **Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı 1936**, s.13-14.

İçinde bulunulan dönemin, iktisadi yaşamda liberalizmin kabul görmediği hatta bunun bir anlamda istismar aracı olarak nitelendirildiği bir dönem olduğunun altı çizilmelidir. [94] Bunalımın, dünya ekonomisinde liberalizmin hüküm sürdüğü koşulların ürünü olduğu dikkate alınırsa liberalizme güvenin sarsılmış olması hatta bu sonuçtan sorumlu tutulması doğal karşılanabilir. Kısacası devletçiliğin ideal çözüm yolu olarak sivrildiği ortamda karşıtı olan liberalizm de eleştirilere hedef olmuştur. Devletçiliğin çözüm sağlayabilecek en uygun seçenek olduğuna bütün çevrelerin ikna edilmesi adına uygulayıcıların buna ilişkin birçok söylemine rastlamak mümkündür.[95]

Eleştirilerin önemli bir kısmı, serbest piyasacılığın ekonominin hiçbir engel ve karışma olmaksızın kendi kendini düzenlemesi anlayışına yöneliktir. Devletçilik ise güdümlü ekonomi anlayışıyla düzenleme rolünü devlete vererek bunun tersini savunmaktadır. Bununla beraber Türkiye'de bu hiçbir zaman özel girişimi dışlamak anlamına gelmemiştir. Atatürk başta olmak üzere İnönü, Bayar ve hatta liberalizme en sert eleştirileri yönelten Peker gibi birçok devlet adamı –her ne kadar önceki dönemde özel girişim bekleneni veremese de– devletçiliği, özel girişimi yok sayan bir anlayış üzerine kurmamıştır. Kaldı ki *"Her şeyi devlet yapsın"* ve *"Her şeyi özel sektör yapsın"* görüşlerine karşı Peker'in *"Hakikat ne öyle ne böyledir"* tarzındaki yaklaşımı Türkiye'nin bu ikisini içeren bir yol tuttuğunun beyanıdır. [96] Karma ekonomi olarak bilinen bu yolu, Atatürk, devletin müdahale sınırlarına ve müdahalenin gerekçelerine işaret eden şu sözleriyle tarif etmiştir:

> "(…) 'Ferdiyet inkişafının, mani karşısında kalmaya başladığı nokta, devlet faaliyetinin hududunu teşkil eder.' Buna nazaran, 'umumiyetle, zaman ve mekânda, daimi bir hususi vasıf gösteren, iktisadi bir işi devlet üzerine alabilir' (…) Diğer bazı devletlerin ikinci derecede görebileceği ve fertlerin teşebbüslerine bırakılmasında beis olmayan işlerden birçoğu, bizim için, hayatidir ve birinci derecede mühim devlet vazifeleri arasında sayılmalıdır."[97]

---

[94] Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, Ankara, Savaş Yayınevi, 1982, s.134-135.
[95] Bkz. **Recep Pekerin İnkılab Dersleri Notları**, Ankara, Ulus Basımevi, 1935, s.72-73; **TBMM ZC**, D.5, C.12, 09-VI-1936, s.145.
[96] Recep Peker'in konuşmasının tamamı için bkz. **CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935**, Ankara, Ulus Basımevi, 1935, s.48.
[97] Afet, **Vatandaş İçin Medeni Bilgiler**, s.58-61.

Atatürk, 1937'deki Meclis açış konuşmasında *"Kesin zaruret olmadıkça piyasalara karışılmaz; bununla beraber, hiçbir piyasa da başı boş değildir"*[98] diyerek Türkiye'de devletçiliğin mantığını, kapsamını ve ölçüsünü özetlemiştir. Başbakan İsmet İnönü ise devlet müdahalesinin sınırlarına ve gerekliliğine *"hususi kuvvetlerin ve hususi menfaatlerin üstünde olan büyük tesislerin kurulması"* sözleriyle dikkat çekmiştir.[99] İnönü ayrıca Karabük Demir-Çelik Fabrikası'nın 3 Nisan 1937'deki temel atma töreninde, somut durum üzerinden bir değerlendirmede bulunarak devlet eliyle kurulan fabrikaların bireyi ve özel girişimi aştığına işaret etmiş ve *"Cumhuriyet rejiminin yapıcı ve yaratıcı"* yönünü vurgulayarak sonuç almanın ancak bu sayede mümkün olabildiğini belirtmiştir.[100]

Türkiye'de devletçilik, bu anlayışı program olarak belirlemiş bir siyasal oluşumun iktidara gelmesiyle değil, olağanüstü koşulların böyle bir yöntemi dayatmasından doğmuştur.[101] Başka bir deyişle *"ideolojik"* bir yeniden yapılanma olmaktan çok, karşı karşıya olunan sorunların çözümüne dönük *"pragmatik"* bir yol olarak ortaya çıkmıştır.[102] Her ideolojik yönelişin bir yerde ihtiyaçtan doğduğu ve mevcut koşulların ürünü olduğu, doktrinlerin yaşamın köklü sorunlarına çözüm olarak ortaya çıktığı bilindiğine göre bunda şaşılacak bir şey yoktur. Türkiye'nin devletçilik pratiği de aynı seyri izlemiştir. İlk olarak CHP'nin 1931'deki Üçüncü Büyük Kongresi'nde parti programına girerek altı ilkeden biri olmuş ve bu altı ilke CHP'nin 1935'teki Dördüncü Büyük Kurultayı'nda resmi olarak tanımlanan Kemalizm içinde yerini bulmuştur.[103] Daha sonra 5 Şubat 1937'de kabul edilen 3115 sayılı kanunun 1. maddesi gereğince bu ilkeler Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda yerini almış ve devletçilik Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi ideolojisine dönüşmüştür.[104] Devlet eliyle planlı sanayileşmeyi ve ulusal ekonomi çerçevesinde özel girişimcinin desteklenmesini içeren bir sentez olması açısından özgün bir karaktere sahip olan Türk devletçiliği, *"Karma Ekonomi"*, *"Korumacı Devletçi*

---

[98] **TBMM ZC**, D.5, C.20, 1-XI-1937, s.5.
[99] Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s.147.
[100] **Ayın Tarihi**, Sayı 41, Mayıs 1937, s.23.
[101] Kepenek, **a.g.e.**, s.20.
[102] Kazgan, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, s.70.
[103] **CHF Nizamnamesi ve Programı**, s.30-31; **CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası: 9-16 Mayıs 1935**, s.54, 59; **CHP Programı**, Ankara, Ulus Basımevi, 1935, s.2-6.
[104] "Madde 1: Teşkilatı esasiye kanununun ikinci maddesi aşağıda yazılı şekilde değiştirilmiştir: Türkiye Devleti, cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılapçıdır. Resmi dili Türkçedir. Makarri Ankara şehridir." Bkz. **TBMM ZC**, D.5, C.16, 5-II-1937, s.89; **TC Resmî Gazete**, Sayı 3533, 13 Şubat 1937, s.7659.

Sanayileşme" diye adlandırılmıştır. Türkiye'de *"Denetimli Karma Ekonomi"* 1980'li yıllara kadar neredeyse kesintisiz sürmüştür.[105]

Devletçiliği genel anlamıyla devletin zorunluluk gereği işletmecilik yaparak ekonomiye müdahale etmesi şeklinde tanımlamak mümkündür. Cumhuriyet Türkiye'sinde bir yönüyle aynen bu şekilde gerçekleşmiştir. Ancak bunun yanında sermaye birikiminin bir yolu olarak da kendini göstermiştir. Zira 20. yüzyıl koşullarında azgelişmiş bir ülkede, kapitalist gelişmeyi, kalkınmayı ve sanayileşmeyi gerçekleştirmenin en yaygın yöntemi, koruma politikalarını da içeren devletçilik olmuştur. Türkiye'de koruma sisteminin dayanaklarını ise Lozan Antlaşması'ndaki gümrüklere ilişkin sınırlamanın sona ermesinden sonra yeni gümrük tarifesinin uygulanmaya başlaması ve dış ticarette miktar kontrollerini esas alan *"kontenjantman sistemi"* oluşturmuştur.[106]

Hükümet ekonomideki korumacılığı iç ve dış ticareti denetim altına almayı sağlayacak araçlar üreterek uygulamaya çalışmıştır. Bunlar 1930'larda alınan, dış ticareti düzenlemek için kambiyo denetimi, kliring anlaşmaları, kotalar sistemi ve içeride özel sanayi işletmelerinin fiyatlarının denetlenmesi, tarım ürünlerinin fiyatlarını ve pazarlarını düzenlemek, tarımsal kredi dağıtımını yeniden örgütlemek gibi geniş kapsamlı ve hükümetin ekonomiye müdahale gücünü artıran önlemlerden oluşmuştur.[107]

Alınan korumacı önlemler sayesinde dış ticaret dengesi sağlanmış, dış borçlanma ve dolayısıyla ekonominin dışa bağımlılığı azalmıştır. Devletin BBYSP kapsamındaki birkaç yatırım için İngiltere ve SSCB'den aldığı krediler dışında dış borca ihtiyaç duyulmamış, yatırımlar öz kaynaklarla yapılmıştır. İç piyasalarda da devlet denetimi artmış, özellikle tekstil ve şeker sanayii gibi sanayi dallarına hammadde sağlayan tarımsal ürünlerde devlet sanayii belirleyici olmuştur. Bunun yanı sıra sınai ürünlerin fiyatlarının ve faiz hadlerinin devlet tarafından kontrol edilmesini sağlayan mevzuat çıkarılmıştır.[108]

---

[105] İlhan Tekeli vd., **Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım**, Ankara, Yurt Yayınevi, 1984, s.33; Aksoy, **a.g.e.**, s.105; Kazgan, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, s.60; Pamuk, **a.g.e.**, s.189; Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009**, s.60.
[106] Boratav, "Türkiye'de Devletçilik", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C.2, s.413-414.
[107] Tezel, **a.g.e.**, s.214-215.
[108] Boratav, "Türkiye'de Devletçilik", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C.2, s.415.

Hükümetin korumacılık önlemleriyle, Büyük Bunalım nedeniyle uluslararası fiyatların tarım ürünlerinin aleyhine döndüğü ortam kent ekonomisinin ve sanayiin gelişmesi için fırsata dönüştürülmüştür. Ekonomi içine kapanmış ve sanayileşme için ithal ikamesi uygulanmıştır. Örneğin 1933 yılı itibariyle gümrük vergileri, tekstil ürünleri ithalatında %80, şeker ithalatında %200 seviyelerinin üzerine çıkmıştır. Böylece sanayide hızlı birikim ve gelişme söz konusu olmuştur. İmalat sanayii gelişerek iç tüketimin büyük bir bölümünü karşılar duruma gelmiştir. Henüz büyük ölçekli işletmeler yokken bu korumacılık önlemlerinden en çok yararlanan, ülkenin çeşitli yerlerinde cam, tuğla, un, tekstil, deri işleme gibi dallarda faaliyet gösteren küçük ve orta ölçekli işletmeler olmuştur. Tüketim malları ithalatında yüksek vergiler uygulanmasına karşılık makine ve hammadde ithalatında düşük vergiler uygulanmıştır.[109] Bunun nedeni açıktır. Türkiye sanayileşirken fabrika kurmak için gerekli makineleri, sistemleri ve bazı hammaddeleri dışarıdan almak zorunda olduğundan ilgili maliyetleri olabildiğince düşürmek amaçlanmıştır.

Maliye ve para politikasının belirlenmesine gelince, Cumhuriyet'in kurucu kadroları 1920'lerde olduğu gibi yeni dönemde de deneyimlerden hareketle son derece ihtiyatlı davranmışlardır. Osmanlı'nın para ve maliye politikalarını yakından izlemişler, ağır borç altına girmenin yalnız iktisadi değil, dış politikada da bağımlılıklar yarattığını görmüşlerdir. Buna bağlı olarak Türkiye Cumhuriyeti, kısıtlı kaynakları idareli şekilde kullanarak mali ve iktisadi bakımdan kendi kendine yetmeye çalışmış, dünyada Büyük Bunalım yaşanırken denk bütçe-sağlam para ilkesini benimsemiş ve sürdürmüştür.[110] Parasal konulara dair en önemli adım 11 Haziran 1930'da kabul edilen 1715 numaralı kanunla Merkez Bankası kurularak atılmıştır. Böylece Türkiye, banknot ihracı yapabilmek, paranın istikrarını sağlayabilmek, özetle para politikalarını kendi isteği doğrultusunda belirleyebilmek için önemli bir kuruma sahip olmuştur.[111]

Devlet, devletçilik yoluyla kent ekonomisinin diğer kısımlarını da büyük ölçüde denetim altına almaya çalışmıştır. Belediye hizmetleri, madencilik, demiryolları gibi alanlarda önceki dönemde uygulanan millileştirmelere devam edilmiştir. Yabancı şirketlerden satın alınan ve yeni yapılan tüm demiryolları devlet

---

[109] Pamuk, **a.g.e.**, s.186-187, 198.
[110] İsmet İnönü, **İsmet İnönü'nün Hatıraları: Cumhuriyetin İlk Yılları II (1923-1938)**, Yenigün Haber Ajansı Basım ve Yayıncılık, 1998, s.22; Pamuk, **a.g.e.**, s.192.
[111] **TBMM ZC**, D.3, C.20, 11-VI-1930, s.206-218; **TC Resmî Gazete**, Sayı 1533, 30 Haziran 1930, s.9168; Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929-1932)**, C.1, s.90.

tekelinde bir işletme olmuştur. 1920'li yıllarda özel imtiyazlı şirketler tarafından işletilen devlet tekelleri ve denizyollarında Türk limanları arasındaki yolcu taşımacılığı devletleştirilmiştir. Ayrıca devlet ulaştırma, bankacılık ve finans gibi alanlarda önde gelen işletmeleri eline alarak piyasalar ve fiyatlar üzerinde denetim olanağı sağlamıştır. Diğer taraftan yabancı yatırımlar yasaklanmamakla birlikte yabancı sermaye üzerindeki denetimler ve kısıtlamalar artmıştır.[112]

Devletçiliğin bir çözüm yolu olarak seçilmesi, iktisadi bunalım ortamında iç piyasanın dış etkilerden korunması önceliğinden ve gereğinden kaynaklanmıştır. 1930'larda devletçiliğin ithal ikameci ve korumacı özellikleri işte bu amaca dönüktür ve dönemin koşullarına uygundur. Dünya genelinde kabul görmesinin yanında, hem Türkiye'nin özel koşullarına hem de Cumhuriyet rejiminin kendi siyasal çizgisine aykırı olmayan bir politikadır. Zira devletçiliğin bu niteliği sayesinde kendi içine kapalı ve daha merkezileşmiş bir ekonomi yaratılabilmiştir. [113] Diğer taraftan devletçilik politikalarına uygun bütün bu kurumsal düzenlemeler ve sanayileşme yönünde atılan adımlar, başlangıç döneminde özel kesim ve bazı etkili çevreler tarafından aşırı bulunmuştur. Şikâyetlerin bir kısmı ithal ikamesi politikası gereğince uygulanan kontenjan usulüne yönelmiştir. Sanayiciler, ilgili kararnamenin kontenjan harici ithalatı kesinlikle yasakladığını ve hammadde ihtiyacının karşılanmasını engellediğini savunmuşlardır. Bunun yanı sıra DSO ve TSKB kuruluş kanunlarındaki ilgili maddeler, özel girişimciye birtakım yükümlülükler ve kısıtlamalar getirdiği ileri sürülerek itiraz konusu yapılmıştır. [114] Bardağı taşıran damla ise Türkiye İş Bankası'nın kâğıt fabrikası kurma girişimlerine, Sanayi Umum Müdürlüğü'nün, DSO yasasının girişimcilerin yatırım kararlarının uygulanmasını düzenleyen 6. maddesine dayanarak karşı çıkması olmuştur. Gelen tepkiler üzerine, Atatürk'ün de isteğiyle, Ekonomi Bakanı Mustafa Şeref Özkan istifa etmiş ve yerine 9 Eylül 1932'de Türkiye İş Bankası Genel Müdürü Celal Bayar getirilmiştir. Yeni Ekonomi Bakanı'nın ilk icraatı özel kesimin dış ticaret kontenjanlarına yönelik şikâyetlerini

---

[112] Pamuk, **a.g.e.**, s.189; Boratav, "Türkiye'de Devletçilik", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C.2, s.415.
[113] Pamuk, **a.g.e.**, s.198.
[114] **Cumhuriyet**, 21 Ağustos 1932, s.1, 3; **Cumhuriyet**, 24 Ağustos 1932, s.1, 2; **Cumhuriyet**, 28 Ağustos 1932, s.1, 4; **Cumhuriyet**, 30 Ağustos 1932, s.4; **Cumhuriyet**, 2 Eylül 1932, s.4; **Cumhuriyet**, 7 Eylül 1932, s.1; İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, Ankara, ODTÜ Yayınları, 1982, s.155; Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009**, s.67-68. Maddeler için bkz. **TBMM ZC**, D.4, C.9, 3-VII-1932, s.472; **TBMM ZC**, D.4, C.9, 7-VII-1932, s.511-512; **TC Resmî Gazete**, Sayı 2146, 10 Temmuz 1932, s.1704; **TC Resmî Gazete**, Sayı 2150, 14 Temmuz 1932, s.1719.

dindirecek düzenlemelere gitmek olmuştur.[115] Daha sonra TSMB'nin ikiye ayrılmasıyla kurulan DSO ve TSKB'nin bu halleriyle zayıf kaldıkları ve kendilerinden bekleneni veremeyecekleri gerekçe gösterilerek yeniden birleştirilmelerine karar verilmiştir. Genel kabul ise gelen tepkilerin bu kararda rol oynadığı yönündedir. Ne olursa olsun bu geri adım hiçbir zaman TSMB'ye ya da 1932 öncesine dönüş anlamında olmamış ve bu iki kurum birleştirilerek kurulan Sümerbank özel sermayeyle bir uzlaşı noktasını temsil etmiştir.[116]

Devletçi dönemde özel sektöre gelişme fırsatı sunan uzlaşma ortamını, Bayar Türkiye'de uygulanan devletçiliğin *"yapıcı ve yaptırıcı"* niteliğini vurguladığı bir konuşmasında tarif etmiştir. Bir yandan devletin ve özel kesimin ülkenin iktisadi yaşamında üstleneceği rollere işaret ederken aynı zamanda özel kesime ekonomik yaşamda verilen konumu şu sözlerle ortaya koymuştur:

> "Biz kendi öz prensipleri bakımından devletçiyiz, fakat mülkiyeti, ferdi mesaiyi, emek değerini temel diye alan devletçiyiz. Bizim politikamızın karakteristiği yapıcı ve yaptırıcı olmasıdır. Büyük sanayi işlerinde bunlardan birincisi, küçük sanayide ikincisi, devletin bütün teşkilatı ve imkânları gerek birincisinde gerek ikincisinde daima milli menfaatin gösterdiği istikamette fertlerin daima emrinde ve hizmetindedir."[117]

Türkiye'de devletçilik özel girişimciliğin önünü kapatmayan bir ulusal ekonominin yolunu açmıştır. Devletçi dönemde özel girişim, devletin *"yaptırıcı"* olarak kendisine bıraktığı alanda ve himayesinde gelişme olanağı bulmuştur. En başta özel girişimi desteklemek adına önceki dönemde kabul edilen Teşvik-i Sanayi Kanunu bu dönemde yürürlükte kalmıştır.[118] Diğer taraftan hükümet milli üreticiyi koruyan korumacılıktan başka, özel birikimin gelişebilmesi için gerekli iktisadi ve sosyal ortamı oluşturmak konusundaki politikalarını 1930'larda da sürdürmüştür. Dolayısıyla devletçi dönemde liberalizme eleştiriler yöneltilmekle birlikte özel sermayenin desteklenmesi politikalarından vazgeçilmemiştir. Somut olarak devlet

---

[115] "Mühim Kararlar Arifesindeyiz", **Cumhuriyet**, 8 Eylül 1932, s.1; "Celal Bey İş Başında", **Cumhuriyet**, 10 Eylül 1932, s.1; "Kontenjanda ve Döviz Kararnamesinde Mühim Tadilat", **Cumhuriyet**, 22 Eylül 1932, s.1, 6; Avcıoğlu, **a.g.e.**, s.460; Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, s.155; Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009**, s.67-68.

[116] Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, s.175-177; Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009**, s.67-68; Kipal-Uyanık, **a.g.e.**, s.113.

[117] **Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri: Ekonomik Konulara Dair 1921-1938**, der. Özel Şahingiray, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Kasım 1999, s.156.

[118] Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009**, s.75.

bankaları yerli işadamlarına kredi desteği konusunda büyük kolaylıklar sağlamıştır. Öyle ki tüccarlara ve sanayicilere sağlanan kredi 1930'da 566.000.000 TL iken, 1938'de 909.000.000 TL'yi, tarım kesimine sağlanan kredi de 130.000.000 TL iken, 185.000.000 TL'yi bulmuştur. Ayrıca ticaret ve sanayi alanına sağlanan kredilerde devlet bankaları 1930'da %28 paya sahipken 1938'e kadar bu pay %40'a çıkmıştır. Teşvikler sayesinde 1930'larda 1920'lere oranla daha fazla özel sanayi işletmesi kurulmuştur. Sanayide makinalara ve sabit tesislere yapılan özel yatırımlar 1932'de 56.000.000 TL iken, her yıl artarak, 1935'te 70.000.000 TL'ye ulaşmıştır. 1936-1938 yılları arasında 217 yeni özel sanayi işletmesi kurulmuş ve bu işletmeler yaklaşık 9.000 kişiye iş olanağı sunmuştur. Bunlardan başka 1929-1938 yılları arasında yapılan 2.000 km yeni demiryolu ve 3.000 km yeni karayolu sayesinde özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun demiryolu sistemine bağlanması sağlanmıştır. Bu da ülkenin bölgeleri arasındaki ürün akışını mümkün kılarak özel girişimcilerin iç piyasadan yararlanabilmesinin ve özel iç birikim için elverişli bir iktisadi ortam oluşmasının yolunu açmıştır. Böylece devletçilik Büyük Bunalım'ın ekonomide yarattığı olumsuz koşulları kırarak Türkiye'deki varlıklı kesime de gelişme ortamı sunmuştur.[119]

Özetle devletçi dönemin uygulamaları arasında özel kesimi olumsuz etkileyen sonuçlar doğurmuş olanları büyük ölçüde özel kesimin lehine çözülmüştür. Devletçilik sayesinde özel birikimin ve burjuva sınıfının önemli bir gelişme kaydetmiş olması, devleti yönetenlerin özel girişimcilik aleyhine olmayan bir devletçilik anlayışını benimsediklerini ve söylemleri ile eylemleri arasında bir tutarlılık olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.[120] Takdir edilir ki devletçilik anlayışında özel girişim için belirli bir takım sınırlamalar olması kaçınılmazdır. Türkiye'de bu sınır kısaca *"milli menfaat"* olarak belirmiştir. Yani kişisel çıkarlar, kamu yararının üzerinde olamaz. Nitekim Bayar başbakanlığı döneminde, 17 Mart 1938 tarihindeki bir demecinde bunu şu sözlerle vurgulamıştır:

> "Kemalist rejim, şahsi mülkiyet ve şahsi çalışma prensiplerine hürmet esasına dayanmakla beraber, şahsi menfaatin milli menfaate takaddüm etmesine (öncelik taşımasına) müsamaha etmez. 'Ferdi ben' ile 'sosyal ben'in karşılaştığı her ihtilafta Türkiye'de, her zaman, 'sosyal ben' galip gelir. Biz her

[119] Tezel, **a.g.e.**, s.215-217.
[120] **A.y.**, s.213-214.

şeyden evvel realistiz: Bizi nazariyelerden ve akidelerden ziyade realiteler ve başarılar alakadar eder (…) Israrla tebarüz ettirmek isteyeceğim nokta, faaliyetimizin mahreki (odağı) olan zihniyetin, doktrinimizin sadece realist bir düşünceden başka bir şey olmadığıdır (…) Yapıcı ve yaratıcı olan Türk devleti, yapanlara yardım etmekte ve takdire layık ferdi mesaiyi tanzim yoluna sokmakta ve mahreç [çıkış yeri] bulmaktadır (…) Otarşinin hatalarından da birçok defa intizamsızlık ve israfın müteradifi [eşanlamlı] olan ekonomik liberalizmin ifratına (aşırılığına) düşmemeksizin kendimizi sakınmağa çalışıyoruz."[121]

2. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı

Cumhuriyet yönetimi 1920'li yıllarda milli iktisat ve dolayısıyla milli burjuva yaratma politikası izlemiş, sanayileşmeyi de bu yolla temin etmeyi amaçlamıştı. Bütün çabalara rağmen bu amaca ulaşıldığını gösteren bir işaret yoktu. Tarımda tam anlamıyla çağdaş teknikler kullanılması yaygınlaşamamıştı, hâlâ ilkel ve geleneksel teknik hâkimdi. Sanayi ise bütün o özendirme ve desteklere karşın montaj sanayii olmaktan öteye gidememiş, yatırımlar sınırlı kalmış ve üretim yüksek maliyetli bulunarak ithal etmek tercih edilir olmuştu. En temel sınai ürünlerden un, şeker ve pamuklu dokuma *"üç beyazlar"* akaryakıt, kömür ve demir ise *"üç karalar"* şeklinde sloganlaştırılarak bunların yurt ihtiyacını karşılayacak oranda yurtiçinde üretilmesi hedeflenmiş olmasına karşın henüz gerçekleşememişti. Böylece Türkiye'nin sanayileşmesinin ve kalkınmasının özel girişimciler tarafından başarılamayacağı kendini iyiden iyiye göstermişti. Kurucu kadrolar Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren ilk on yıllık deneyimlerine baktıklarında sonuçların yetersiz kaldığını görerek bu gerçeği anlamışlardı.[122]

1930'ların başlarında ilkesel olarak devletçiliğe geçildikten sonra yapılan kanuni düzenlemeler ve çeşitli yapısal değişiklikler sayesinde devletin ekonomi üzerindeki etkisi ve denetimi artmış, alınan korumacı önlemler ve özel sektöre verilen destekler bunalımın olumsuz etkilerini bir parça azaltarak ekonomide ferahlama sağlamıştı. Ancak Türkiye'nin sanayileşmesini tek başına bu korumacı

[121] **Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri: Ekonomik Konulara Dair 1921-1938**, s.211-212.
[122] Aydemir, **Tek Adam**, C.III, s.362; Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s.156; Kazgan, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, s.70.

önlemler ve özel girişimciyi yatırıma özendirecek desteklerle sağlamak mümkün değildi. Zira önceki dönemdeki ve mevcut durumdaki deneyimler özel girişimle bir sanayi kalkınması yaratmaya ne ölçüde yaklaşılabileceğini ortaya koymuştu. Sonuç olarak büyük yatırımlar gerektiren büyük tesisler kurulamamış ve Türkiye'nin sanayileşme hızı oldukça düşük kalmıştı.[123]

Denilebilir ki ekonomide bunalım yaşanmamış olsaydı bile Türkiye'nin sanayileşebilmesi için devletin girişimci ve yatırımcı olarak önderliği Türkiye'nin özel koşulları gereği kaçınılmaz hale gelmişti. Büyük Bunalım ise Türkiye ekonomisi üzerinde yarattığı olumsuz etki yanında, devletçiliği zorunlu kılan nesnel koşulların oluşmasını sağlayarak geçişi hızlandıran bir rol oynamıştı.[124] Nitekim bu noktadan hareketle bunalımın fırsata çevrilebileceği ve devletçiliğe geçişte en önemli gündem maddesi olan sanayileşme ve kalkınma lehine çeşitli kazanımlar elde edilebileceği düşüncesi belirmişti.[125] Böylece Türkiye'nin gündemine 1930'ların başında iktisat politikalarında devletçiliğe geçişle birlikte devletin sanayi işletmeleri kurması gerektiği yerleşmiş, yatırımların hangi mekanizmalarla ve nasıl bir sistem içinde yapılabileceği üzerinde durulmaya başlanmıştı.

Türkiye'nin çağdaş uygarlık düzeyini yakalama hedefinin endüstrisiz olamayacağı düşünülünce endüstrileşmenin mümkün olan en kısa sürede gerçekleştirilebilmesi büyük ve etkili adımlar atmayı gerektirmiştir. Konunun Türkiye açısından önemini *"Endüstrileşmek, en büyük milli davalarımız arasında yer almaktadır"*[126] sözleriyle özetleyen Atatürk başta olmak üzere, kurucu kadrolar, bu yönde atacakları adımları bir plan ve program dahilinde gerçekleştirmeyi zorunlu görmüşlerdir. Öyle ki CHP'nin kurultaylarında ve parti programlarında sanayileşmenin bir plana bağlı olması gerektiği üzerinde durulmuştur.[127] Diğer taraftan Cumhuriyet'i kuran kadrolardaki plan düşüncesi Milli Mücadele yıllarına uzanan bir geçmişe sahiptir. 1 Mart 1922'de TBMM'de tespit edilen ekonomi programında planlama eğilimi görülmüştür. Öngörülen programla, sanayi, orman, maden, tarım olmak üzere başlıca dalların kamu yararı gözetilerek düzenlenmesi ve

[123] Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s.156.
[124] Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009**, s.63.
[125] Vedat Nedim, "Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyatına (2)", **Kadro**, Sayı 2, Şubat 1932, s.12.
[126] **TBMM ZC**, D.5, C.20, 1-XI-1937, s.5.
[127] **CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası: 9-16 Mayıs 1935**, s.64, 79; **CHP Programı**, s.19-20; Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, s.134.

devletin mali bağımsızlığının sağlanması amaçlanmıştır.[128] Bundan yaklaşık 1 yıl sonra Atatürk Türkiye İktisat Kongresi'nde yaptığı vurgularla sanayileşmenin, ekonominin ve bunlara ilişkin programın ülke açısından önemine işaret etmiştir:

> "(…) Sanat hususunda yine müsamahakâr olursak o halde asarı sanayide yine haricin haraçgüzarı [haraca bağlanmış] oluruz, mahsulat ve mamulatın mübadelatı [değiş tokuş] ve servete inkılabı için ticarete ihtiyacımız vardır. (…) Fakat bütün bunlar söylendiği kadar basit ve kolay olmayan şeylerdir. Bunda muvaffak olabilmek için hakikaten memleketin ihtiyacına mutabık esaslı program üzerinde bütün milletin müttehit [birleşik] ve hemahenk [uyumlu] olarak çalışması lazımdır. (…) Arkadaşlar, bence yeni devletimizin, yeni hükümetimizin bütün esasları, bütün programları iktisat programından çıkmalıdır."[129]

Devletin ekonomi politikalarını en baştan beri yakından takip eden Atatürk esas olarak her çalışmada plan ve programa büyük önem vermiştir. Devletçi dönemde de yapılacak yatırımların çerçevesinin bir planla çizilmesi ve buna göre çalışılmasını istemiştir. Çünkü ülke kalkınmasının planlı bir çalışmayla başarılabileceğine inanmıştır.[130] Devletin kurucuları ve iktidardakilerin yanı sıra aydın çevrelerden de birçok kişi planın gerekliliği hakkında görüş belirtmiştir. 1930'larda özellikle Kadrocular planlı bir devletçilikten yanaydılar. Şevket Süreyya Aydemir bir yazısında Türkiye'nin kendi koşullarının planlı bir devletçiliği gerektirdiğini dile getirmiştir:

> "(…) Şimdi milli kurtuluş hareketlerinin cereyan ettiği bütün memleketlerde ve bilhassa bu hareketlerin en ileri mümessili olan Türkiye'de ne büyük istihsal tekniği ne bu tekniğe müstenit büyük para ve mülkiyet faaliyetleri esasen inkişaf etmiş değildir ve bunların on dokuzuncu asır Avrupa'sında olduğu gibi, fertlerin serbest mücadelesi ve liberal bir milli sermaye terakümü ile inkişafı için zaruri olan şartların, iptidai terakümlerin, müstemlekelerin, serbest pazarların hiçbiri yoktur. Binaenaleyh bizde yüksek teknik ancak milletin, yani milletin ileri menfaatleri namına cemiyeti tanzim ve sevki idare eden milli,

[128] Aksoy, **a.g.e.**, s.99.
[129] Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir**, s.255.
[130] Afetinan, "Atatürk'ün 'Plan' Fikrine Verdiği Değer", **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, Sayı 29, Kasım 1963, s.142.

müstakil ve planlı bir iktisat devletçiliğinin müdahale ve murakabesi altında doğar ve inkişaf edebilir."[131]

Diğer bir Kadrocu olan Vedat Nedim Tör ise Büyük Bunalım'ın bir yönüyle fırsat sunduğuna işaret ederek, bu fırsattan yararlanmanın serbest piyasa ekonomisi ortamında özel girişim eliyle neden mümkün olamayacağını ve devlet müdahalesinin neden şart olduğunu açıkladığı yazısında şu sözlere yer vermiştir:

"Bırakırsak, ihracat emtiamızın daha çok ve daha değerli bir tarzda dünya piyasalarında sürümünü temin için ihracat tacirlerimiz akıllansınlar ve kendiliklerinden tedbirler alsınlar diye; bırakırsak Türkiye'de rasyonel bir istihsal hayatı tesis edebilmek için köylülerimiz ve teşebbüs erbabımız kendiliklerinden tenevvür etsin diye, o vakit bu fırsatı da kaçıracağımız muhakkaktır. Türkiye'de fert, dünya iktisadiyatının bugünkü şartları içinde yapabileceğinin azamisini yapmıştır. Ondan daha çok şey beklenemez. Bu, ferdin beceriksizliğinden değil, davanın münferit cihetlerle, münferit teşebbüslerle hallolunamayacak kadar mürekkep olmasından ileri gelmektedir. 19. asrın başlarında bulunsaydık, o vakit iktisadi inkişafımızı 'ferd'in eline bırakabilirdik. Halbuki 20. asırda 'fert', bilhassa Türkiye gibi memleketlerde, ancak teşkilat içinde ve bir planlı faaliyet içinde bir kıymet ifade edebiliyor. Çünkü 20. asır yüksek ve ileri teknik asrıdır. Yüksek ve ileri teknik ise ancak teşkilatlandırılmış bir cemiyet ve planlı bir iktisat hayatı ister."[132]

Tör başka bir yazısında sözü Dumlupınar'da askeri zaferin kazanılmasında plan ve sistemli faaliyetin katkısına getirerek planın neden önemli ve gerekli olduğu üzerinde durmuştur. İktisadi Türkiye'yi bir inşaat yerine benzeterek şunları söylemiştir:

"Binayı kurmak için lazım gelen bütün malzeme ortada yığılır… Fakat elde mühendislerin, kalfaların, ustaların ve işçilerin zekâ ve iş kuvvetini bir hedefe doğru sevk edecek bir plan yok (…) Bu plansızlık yüzünden elimizde mevcut sermaye, malzeme ve iş kuvvetlerimizi rasyonel ve vahdetli bir tarzda hedefe doğru sevk edemiyoruz. Devletin, bir millet iktisadiyatı yaratmak cehdini, bir millet işi haline sokmadık. Bütün dünya anarşik iktisattan planlı iktisada doğru yürüyor (…) Biz böyle bir planlı faaliyete her milletten daha ziyade muhtacız.

[131] Şevket Süreyya, "Plan Mefhumu Hakkında", **Kadro**, Sayı 5, Mayıs 1932, s.11.
[132] Vedat Nedim, "Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyatına (2)", **Kadro**, s.12.

Çünkü iktisadi bünyemizi değiştiriyoruz. Şuursuz iktisat siyasetinden, şuurlu iktisat siyasetine geçiyoruz. Şuurun en canlı nişanesi ise program ve plandır."[133]

Sanayiin gelişmesi için plan ve program kavramına dikkat çekilen diğer bir platform ise Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nce 22-23 Nisan 1930'da düzenlenen Sanayi Kongresi olmuştur. Kongrede milli sanayiin gelişiminin *"memleket mikyasında düşünülerek, gerek milli gerek beynelmilel konjonktür şartları göz önünde bulundurularak tespit edilmiş milli bir iktisat programının mevzuu"* olduğu belirtilmiştir. Ayrıca milli iktisadın tarım, sanayi ve ticaret olmak üzere bir bütün olduğuna işaret edilmiş, milli sanayiin sorunları ve birçok öneri dile getirilmiştir. Bu kapsamda sanayiciler hükümetten bu sorunların çözümüne, ihracatı yapılan tarım ürünlerinin dünya piyasalarındaki satışlarının düzenlenmesine ve milletin alım gücünün artırılmasına dönük önlemler alınmasıyla ilgili beklentilerini dile getirmişlerdir.[134] Burada devletin düzenleyici ve planlayıcı olması talebinin bizzat özel girişimcilerce dillendirilmiş olması özellikle devletçilik bağlamında dikkat çekicidir. Zira Türkiye'nin içinde bulunduğu güçlükleri aşabilmesi için devletçilik seçeneğinin birçok kesim nezdinde ağırlığını artırdığını göstermektedir. Böylece devletçilik bağlamında devlet müdahalesinden ve plan uygulamalarından doğacak olan yükümlülüklerin kabul görmesi görece kolaylaşmıştır.

Devletçilik döneminde planlı kalkınmanın gündeme gelmesinin akılcı bir yaklaşım olmak yanında, iki deneyimle de bağlantısı vardır. Bunlardan birincisi Âli İktisat Meclisi ile Ekonomi Bakanlığı'nın işbirliğiyle 1929 ortasından 1930 başına kadarki sürede hazırlanan ve daha sonra Şakir Kesebir Planı olarak anılan iktisadi programdır. Uygulamaya girmemekle birlikte bu programın birçok yatırım önerisi BBYSP'ye alınmıştır. İkincisi ise Kurtuluş Savaşı sırasında başlayan yakınlaşmanın artarak söz konusu dönemde sıkı ilişkilere dönüştüğü Sovyetler Birliği'nin plan uygulamasındaki başarılı deneyimidir. Sovyetler Birliği planlı ekonomi sayesinde hızla sanayileşmiş ve ekonomik bunalımla karşılaşmadan gelişmesini sürdürmüştür. Sovyetlerin bu deneyimi, BBYSP'nin hazırlık sürecinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin

[133] Vedat Nedim, "Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyatına", **Kadro**, Sayı 1, İkincikanun 1932, s.10-11.
[134] **1930 Sanayi Kongresi: Raporlar-Kararlar-Zabıtlar**, Ankara, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, 1930, s.480.

ilgisini o yöne çevirmesine neden olmuştur. 1930 yılının sonlarında Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın Rusya'ya yaptığı ziyaret bu ilgiyi artırmıştır.[135]

Aras'ın Rusya ziyaretine katılan Falih Rıfkı Atay, Aras Türkiye'ye döndükten sonra bir süre daha Rusya'da kalmıştır. Atay yurda döndükten ve Atatürk'le birlikte çıktığı yurt gezisinden sonra Rusya incelemelerini içeren Yeni Rusya adlı bir kitap yayımlamıştır.[136] Atay kitabında Sovyetlerin planlı sanayileşme deneyiminden, Rusya'da sağladığı gelişmeleri dikkate alarak *"İptidai bir halkı ve memleketi, büyük bir hızla, Garp seviyesine çıkarmak için aranmış ve bulunmuş ihtilalci metotlar"* diye söz etmiştir. Sovyetlerin plan deneyimini dikkatle inceleyen ve alınan sonuçları son derece olumlu bulan Atay, akılcı bir yaklaşımla, orada uygulanan yöntemlerin aynıyla alınması değil Türkiye koşullarına uyarlanması ve Türkiye'ye özgü yöntemler geliştirilmesi önerisinde bulunmuştur. Ayrıca Rusya örneğinden ve *"ihtilalci metotlardan"* Türkiye'nin iktisat ve inşa planını yaparken yararlanmak gerektiğini vurgulamıştır.[137]

Rusya ziyaretleri Aras ve Atay'ın yaptığı ziyaretle son bulmamıştır. Başbakan İsmet İnönü başkanlığındaki kalabalık bir Türk heyeti 25 Nisan-10 Mayıs 1932 tarihlerinde Rusya'ya ziyarette bulunmuştur. Gerçekleşen bu ziyaret sırasında heyet önemli kentlerde birçok kurum ve fabrikayı gezmiştir. Bu ziyaret Türk basınınca yakından takip edilmiş ve İnönü'nün Rusya'ya hareketinden yurda dönüşüne kadar olan zamanda ziyaretle ilgili her gün haber yapılmıştır.[138]

Heyetten bir grup Sovyet Rusya'nın Devlet Planları Komisyonu'nu ziyaret etmiştir. Sovyetler'in Birinci Planı'nın son uygulama yılı olan 1932 yılında, bu plan

---

[135] Kepenek, **a.g.e.**, s.21; Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, s.135; İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**, 2. Kitap, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Ağustos 2004, s.164.

[136] Tekeli-İlkin, **Cumhuriyetin Harcı**, 2. Kitap, s.205-206.

[137] Falih Rıfkı, **Yeni Rusya**, Ankara, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, 1931, s.4-5, 172.

[138] **Hakimiyeti Milliye**, 25 Nisan 1932, s.1, 3; **Hakimiyeti Milliye**, 28 Nisan 1932, s.1, 3; **Hakimiyeti Milliye**, 29 Nisan 1932, s.1, 2; **Hakimiyeti Milliye**, 30 Nisan 1932, s.1, 3; **Hakimiyeti Milliye**, 1 Mayıs 1932, s.1, 2; **Hakimiyeti Milliye**, 2 Mayıs 1932, s.1, 4; **Hakimiyeti Milliye**, 3 Mayıs 1932, s.1; **Hakimiyeti Milliye**, 4 Mayıs 1932, s.1, 3; **Hakimiyeti Milliye**, 5 Mayıs 1932, s.1; **Hakimiyeti Milliye**, 7 Mayıs 1932, s.1; **Hakimiyeti Milliye**, 8 Mayıs 1932, s.1, 5; **Hakimiyeti Milliye**, 9 Mayıs 1932, s.1, 4; **Hakimiyeti Milliye**, 10 Mayıs 1932, s.1; **Hakimiyeti Milliye**, 11 Mayıs 1932, s.1; **Cumhuriyet**, 25 Nisan 1932, s.1, 4; **Cumhuriyet**, 26 Nisan 1932, s.1, 4; **Cumhuriyet**, 27 Nisan 1932, s.1, 4; **Cumhuriyet**, 28 Nisan 1932, s.1, 6; **Cumhuriyet**, 29 Nisan 1932, s.1, 3; **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1932, s.1, 4; **Cumhuriyet**, 1 Mayıs 1932, s.1, 6; **Cumhuriyet**, 2 Mayıs 1932, s.1, 3; **Cumhuriyet**, 3 Mayıs 1932, s.1, 4; **Cumhuriyet**, 4 Mayıs 1932, s.1, 3; **Cumhuriyet**, 5 Mayıs 1932, s.1, 4; **Cumhuriyet**, 6 Mayıs 1932, s.1; **Cumhuriyet**, 7 Mayıs 1932, s.1, 4; **Cumhuriyet**, 8 Mayıs 1932, s.1, 6; **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1932, s.1, 4; **Cumhuriyet**, 1 Mayıs 1932, s.1, 3; İnönü, **a.g.e.**, s.47.

hedeflerinin birçoğuna öngörülen süreden önce varılarak sağlanan başarı heyetin özellikle dikkatini çekmiştir.[139] Başbakan, beraberindeki uzmanlardan Sovyetler'in Türkiye'ye ne gibi sanayi makineleri verebileceğini araştırmalarını istemiştir. Bunun üzerine Ahmet Şerif Önay ve Kâmil İbrahim 70 kuruluşta yaptıkları incelemelerde Sovyetler'in yün ipliği ile özel makineler haricinde tekstil makinelerinin ileri düzeyde olduğu ve büyük oranda onlardan alınabileceği yönünde görüş bildirmişlerdir. Ayrıca ağır sanayide de Sovyetlerin gelişmiş olduğunu gözlemlemişlerdir. Hatta Sovyet Ağır Sanayi Komiserliği, Türk uzmanlara ağır sanayiin Türkiye için çok faydalı olabileceğini belirterek tavsiyede bulunmuşlardır. Türk heyeti ise önceliklerinin tekstil olduğunu ancak Sovyet tarafının bu önerisi üzerinde önemle durulacağını belirtmiştir.[140] Ziyaret sırasındaki somut gelişmelerden biri Sovyetler'in, Türk sanayiinin teknik donanımını sağlamak için, kendilerinden makine alımı karşılığında Türkiye'ye faizsiz ve 20 yılda emtia olarak ödenmek üzere 8.000.000 altın Amerikan Dolarlık (yaklaşık 16.000.000 TL ya da 200.000.000 Frank) bir kredi açması olmuştur.[141]

Türk heyetinin yurda dönüşünden kısa bir süre sonra Prof. Orlof başkanlığındaki pamuklu dokuma uzmanlarından oluşan Sovyet heyeti 12 Ağustos 1932'de Türkiye'ye gelmiştir.[142] Ankara'da yapılan toplantıda bu heyete Türk tarafı ön çalışmalarından söz etmiştir. Bunun üzerine Sovyet uzmanları doğru bir değerlendirme yapabilmek ve kurulacak tesislere isabetli yer seçebilmek adına Türkiye'de geniş çaplı bir geziye çıkmışlardır.[143]

Sovyet uzmanların Türkiye'de bulunduğu sırada kabinede önemli bir değişiklik olmuş, Ekonomi Bakanı Özkan'ın yerini Bayar almıştır. Bayar'ın göreve gelmesiyle birlikte, Prof. Orlof ve Sovyet uzmanları Türkiye'deki incelemelerini sürdürürken

---

[139] "Matbuat Erkânının Rusya İntibaları", **Cumhuriyet**, 11 Mayıs 1932, s.7; Yunus Nadi "Rusya Seyahati İntibalarından", **Cumhuriyet**, 18 Mayıs 1932, s.1-2; Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, s.140.

[140] Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, s.141; İnönü, **a.g.e.**, s.48.

[141] "Rusya Bize 16 Milyon Liralık Kredi Açıyor", **Cumhuriyet**, 8 Mayıs 1932, s.1; "Ruslarla Yaptığımız İtilaf", **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1932, s.1-4; Yunus Nadi, "Rusya Tarafından Bize Açılan Kredi Meselesi", **Cumhuriyet**, 16 Mayıs 1932, s.1-2.

[142] "Rusya'dan Mütehassıs Bir Heyet Geliyor", **Cumhuriyet**, 2 Temmuz 1932, s.2; "Rus Mütehassıs Heyeti Dün Geldi", **Cumhuriyet**, 13 Ağustos 1932, s.2.

[143] "Şehrimize Gelen Rus Heyeti Ne Yapacak?", **Cumhuriyet**, 14 Ağustos 1932, s.1-2; "Rus Heyeti Dolaşıyor", **Cumhuriyet**, 28 Ağustos 1932, s.1, 6; "Rus Heyeti Konya'da", **Cumhuriyet**, 6 Eylül 1932, s.3; "Rus Heyetinin Seyahati", **Cumhuriyet**, 13 Eylül 1932, s.4; "Sanayi Sahaları", **Cumhuriyet**, 19 Eylül 1932, s.6; "Celal Bey Rus Heyeti Şerefine Ziyafet Verdi", **Cumhuriyet**, 25 Eylül 1932, s.1; "Rus Heyetinin Bir Kısmı İstanbul'a Geldi", **Cumhuriyet**, 2 Teşrinievvel 1932, s.1, 5; Tekeli-İlkin, **Cumhuriyetin Harcı**, 2. Kitap, s.218-219.

başka ülkelerden uzmanların da görüşlerini almak için araştırmalar yapılmaya başlanmıştır. Çok geçmeden çalışmalarını tamamlayan Orlof 28 Eylül 1932 tarihinde Ekonomi Bakanı'na gönderdiği mektubunda, Türk uzmanlarla birlikte hazırladıkları dokuma sanayii kombinaları kurulmasıyla ilgili planların onaylanmasından ve buna ilişkin kombina projelerinin geliştirilmesiyle görevlendirilmiş olmasından dolayı teşekkür etmiştir. Raporun kendi hazırladığı bölümünü de teslim eden Orlof Türkiye'den ayrılmadan önceki bir demecinde *"İftihar ederek söylemek isterim ki Türk mühendisleri her cihetten, mesleklerinin ehli mütehassıs ve kıymetli insanlardır… Bize çok kıymetli yardımda bulundular. Böyle olduğu halde, Avrupa'dan mühendis getirmenize akıl erdiremedim"* diyerek Türk uzmanlardan övgüyle söz etmiştir. Orlof daha sonra uzmanların bir bölümüyle beraber 6 Ekim 1932'de Türkiye'den ayrılmış, diğer uzmanlar ise 1 Kasım 1932'ye kadar rapor üzerindeki çalışmalarına devam etmişlerdir.[144]

Kısa süre içinde çalışmalarını tamamlayan Sovyet uzmanlar çeşitli üretim dallarına ilişkin olarak *"Türkiye'de Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii"* başlığını taşıyan raporu sunmuşlardır. Adı geçen maddelerin Türkiye'de üretim olanaklarının araştırılması ve ithalatının önlenmesi üzerinde duran raporun büyük bölümü pamuk sanayiine ayrılmıştır. Çünkü o yıllarda ülkenin pamuklu kumaş gereksinimi %72 oranında ithalat yoluyla karşılandığından, ithal ikamesi politikası gereğince Türkiye'nin pamuklu dokuma üretimini iç tüketimi karşılayacak düzeye çıkarması göz önünde tutulmuş ve bu sanayi dalına ağırlık verilmiştir. Ayrıca uzmanlar, ilgili alanlarda kurulacak fabrikaların ev ve küçük sanayiin ihtiyaçlarını karşılayacak santral fabrikalar değil, standart mal üreten büyük ölçekli kombina fabrikalar olması gerektiğinin altını çizmişlerdir. Sovyet uzmanlarının sunduğu raporlar bir sanayi projeleri demetinden oluşmuştur. Uzmanların önerileri Türkiye'nin tercihlerini tam olarak yansıtmamakla birlikte bir bölümüyle BBYSP'ye, bir bölümüyle de daha sonraki dönemlerde gerçekleşecek sanayi girişimlerine önemli oranda katkı yapmıştır.[145] Diğer taraftan Ekonomi Bakanlığı'nın başka ülkelerden uzman getirmeyle ilgili araştırmaları sonunda 1933 yılı başlarında New York'taki bir firmayla Türkiye'nin iktisadi yönden incelenmesi için anlaşma sağlanmıştır. ABD'li uzmanlar Haziran 1933'te Türkiye'ye gelmişler ve incelemeler yapmışlardır. Bu

[144] "Rus Heyeti Dün Gitti", **Cumhuriyet**, 7 Teşrinievvel 1932, s.4; Tekeli-İlkin, **Cumhuriyetin Harcı**, 2. Kitap, s.222-223.
[145] İnönü, **a.g.e.**, s.47-48; Tekeli-İlkin, **Cumhuriyetin Harcı**, 2. Kitap, s.223-225.

incelemeler sonunda geniş kapsamlı raporun tamamlanması Mayıs 1934'ü bulmuş ve bu nedenle de 1933 yılı sonlarında tamamlanan BBYSP'ye katkısı sınırlı kalmıştır.[146]

Şekil 1.1 Türkstroy Logosu[147]

Sovyetler'le varılan faizsiz kredi anlaşması Sovyetler'in Türkiye'de doğrudan fabrika kurmasını ve makinelerini sağlamasını öngördüğünden bununla ilgili çalışmaları yürütmek üzere bir Türk heyeti 9 Mart 1933'te Rusya'ya gönderilmiştir. Hereke Fabrikası Müdürü Reşat, Feshane Fabrikası Müdürü Şevket Turgut ve Sanayi Ofisi Heyeti Fenniye Müdürü Kâmil İbrahim'den oluşan Türk heyeti Sovyetler'de fabrikaları gezmiş ve yakın ilgi görmüştür. 9 Temmuz 1933'e kadar Sovyetler'de kalan heyetin oradaki temasları sonunda Ağır Sanayi Halk Komiserliği, Türkiye'de kurulacak dokuma fabrikaları (Kayseri ve Nazilli) işiyle ilgilenmek üzere Türkstroy (Turkostroy) adlı tröstü kurmuştur. Türkstroy'un başına ise Ağır Sanayi Halk Komiserliği üyelerinden Zolataref getirilmiş, ayrıca 160 Sovyet uzmanı görevlendirilmiştir. Açılacak fabrikalarda çalışacak Türk işçilerini, Rusya'da kurslar düzenleyerek bu tröst yetiştirecektir.[148] Türkstroy'un kuruluşu kredi anlaşmasının aradaki ilişkileri yürütmek üzere iki ülkenin de tüzel kişiliğe sahip birer kurum

[146] Tekeli-İlkin, **Cumhuriyetin Harcı**, 2. Kitap, s.230-231; ABD'li uzmanların incelemeleri sonrasında hazırladıkları rapor üç cilt olarak yayımlanmıştır, bkz. Walker D. Hines vd., **Türkiyenin İktisadî Bakımdan Umumî Bir Tetkiki: 1933-1934**, Kitap I-II-III, Ankara, Köy Öğretmeni Basımevi, 1936.
[147] İlhan Öden Arşivi
[148] "Mütehassıslar Dün Rusya'ya Gittiler", **Cumhuriyet**, 10 Mart 1933, s.2; Johannes Glasneck, **Kemal Atatürk ve Çağdaş Türkiye**, Ankara, Onur Yayınları, 1976, s.286-287; Tekeli-İlkin, **Cumhuriyetin Harcı**, 2. Kitap, s.232.

vücuda getirmesini öngören 3. maddesine dayanmaktadır.[149] Anlaşılacağı gibi Türkiye adına ilişkileri yürütecek kurum Sümerbank olacaktır.

Sovyetler ile Türkiye arasındaki anlaşmanın gerekleri önceden yerine getirilmeye başlanmakla birlikte anlaşmaya ait nihai protokolün imzaları, patent konusunda yaşanan bazı anlaşmazlıklardan dolayı ancak 21 Ocak 1934'te atılabilmiştir.[150] Bu anlaşma TBMM tarafından 17 Mayıs 1934'te 2434 sayılı kanunla onaylanmıştır. Ayrıca Munzam Zabıtname'de kredinin geri ödeme şeklinin, aralık ve haziran aylarının sonu olmak üzere 6 aylık vadeler halinde ve Türk malları ihracıyla olması kararlaştırılmıştır.[151] O dönem Türkiye'nin Rusya'ya ihraç maddeleri narenciye başta olmak üzere yaş meyve ve sebze olduğundan Rusya'nın kurmuş olduğu Kayseri ve Nazilli fabrikaları bir anlamda bu tarım ürünleri karşılığında kurulmuştur.

3. Sümerbank'ın Kurulması ve BBYSP'nin Uygulanması

Plan hazırlıkları sürerken, bir yandan da planı uygulayacak ve devletin sanayi alanındaki yatırımlarını yaşama geçirecek aracın yani bu konuda yetkilendirilecek bir kurumun kurulması konusuna kafa yorulmaya başlanmıştır. Bu çerçevede, 1925'te sanayi alanında yatırım yapacakları desteklemek için kurulmuş olan TSMB akla gelmekle beraber, kurumun mevcut yapısıyla yeni dönemin gereksinimlerine yanıt veremeyeceği anlaşılmıştır. Ekonomi Bakanı Özkan ve Sanayi Umum Müdürü Önay bankacılık ve sanayi işletmelerini yönetmek görevlerinin ayrı kurumlara verilmesinin gerekliliği üzerinde durmuşlardır.[152] Böylece 3 Temmuz 1932'de 2058 sayılı DSO kuruluş kanunu kabul edilmiş ve sanayi işletmeciliği görevi bu kuruma verilmiştir. 7

[149] "Madde 3: Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı Hükümeti tarafından Türkiye Cumhuriyetine verilen kredinin tahakkuku için iki hükümet hususi teşekküller yani: Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, idare merkezi Ankarada bulunacak bir Türk hükmi şahsı ve Sosyalist Sovyet İttihadı Hükümeti de idare merkezi Moskovada bulunacak bir Sovyet hükmi şahsı ihdas veya irae edeceklerdir. Bu hükmi şahıslar mütekabilen diğer Âkit Taraf arazisinde kendi mümessillerini bulundurmağa salahiyettar olacaklardır. Bu hükmi şahıslar, Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı Hükümeti tarafından işbu protokolün ihtiva ettiği umumi ahkâm esasatı dahilinde Türkiye Cumhuriyeti Hükümetine verilen krediye mahsup edilecek muhtelif nevi teçhizat hakkında aralarında hususi mukaveleler aktine mezun olacaklardır." Bkz. **TC Resmî Gazete**, Sayı 2709, 24 Mayıs 1934, s.3813-3814.

[150] Tekeli-İlkin, **Cumhuriyetin Harcı**, 2. Kitap, s.233.

[151] **TBMM ZC**, D.4, C.22, 17-V-1934, s.137; **Kanunlar Dergisi**, C.13, 21 Mayıs 1934, s.263-267.

[152] "Yeni Tesis Edilecek Fabrikalar", **Cumhuriyet**, 2 Temmuz 1932, s.2; Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, s.149-150.

Temmuz 1932'de kabul edilen 2064 sayılı kanunla da TSMB, TSKB'ye dönüştürülmüştür.[153]

DSO, Osmanlı'dan kalan ve TSMB kurulduğunda ona bağlanan Bakırköy Pamuklu Dokuma, Beykoz Deri ve Kundura, Feshane Yünlü Dokuma, Hereke İpekli ve Yünlü Dokuma fabrikalarını devralmış ve bunları yönetmekle görevlendirilmiştir.[154] Ayrıca sanayi alanında yeni tesisler kurma görevleri de bu kuruma verilmiştir. Yani DSO kamu kesiminin yapacağı yatırımları ve sanayi örgütlenmesini yaşama geçirecek, TSKB ise adından da anlaşılacağı üzere bir yandan sanayi alanında yapılacak devlet yatırımlarına kaynak sağlarken diğer yandan özel kesimin yatırımlarına kredi desteği verecek kurumlar olarak düşünülmüştür.[155]

Çok geçmeden *"sanayi programını kısa zamanda gerçekleştirecek kuvvetli bünyeye sahip bir kuruma ihtiyaç olduğu"* gerekçesiyle bu kurumlar yeniden birleştirilmiş ve asıl görevi yatırımlara gerekli kaynağı sağlamak, sanayi tesisleri kurmak, bunları yönetmek olan yeni bir banka doğmuştur.[156] Atatürk bu bankaya Sümer adının verilmesi önerisinde bulunmuş ve banka Sümerbank adını almıştır.[157] Sümerbank'ın kuruluşu Türkiye'de tarih araştırmalarının artıp derinleştiği bir döneme rastlamıştır. Bilindiği gibi araştırmalar özellikle Sümer ve Eti uygarlıkları üzerinde yoğunlaşmıştır. Atatürk bu çalışmaların yapılmasında irade göstermiş, önderlik etmiştir. Kurulan bankaya bu adı vermesi, Türkiye'de sanayileşmeyi gerçekleştirecek kuruma, kent devrimini ve yazı, tekerlek gibi buluşlarla tarihte daha birçok ilki gerçekleştiren Sümerlerin uygarlığa olan büyük katkısının örnek oluşturması vizyonundan kaynaklanmıştır. Başka bir deyişle Atatürk kuruma bu adı vermekle kurumdan bekleneni ortaya koymuştur. Sümerlerin uygarlık tarihindeki ilkleri yaratan öncü rolü ile Türkiye'de sanayileşmeye ve birçok ilke öncülük edecek kurum arasında tarihsel bir bağ kurulmuştur.[158]

---

[153] **TBMM ZC**, D.4, C.9, 3-VII-1932, s.465-474; **TBMM ZC**, D.4, C.9, 7-VII-1932, s.501-515; **TC Resmî Gazete**, Sayı 2146, 10 Temmuz 1932, s.1703-1705; **TC Resmî Gazete**, Sayı 2150, 14 Temmuz 1932, s.1717-1720; Ekrem Özelmas, **Devletçilik ve Türkiyedeki Tatbikatından Sümerbank**, Yeni Desen Basımevi, 1963, s.84.

[154] Avcıoğlu, **a.g.e.**, s.459; **TBMM ZC**, D.4, C.9, 3-VII-1932, s.468.

[155] Tekeli, İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, s.149-150.

[156] "Sümerbank", **Türkiye Ticaret Postası**, 21 Nisan 1949, s.2; "Doğuşundan Bugüne Sümerbank", **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C.1, Sayı 1, Temmuz 1961, s.10.

[157] "Sanayi Bankasının Adı Sümer Bankası Oldu", **Cumhuriyet**, 11 Nisan 1933, s.4.

[158] Sahir Üzel, "Endüstri Hayatımızda İnkişaf-3", **Erciyes Kayseri Halkevi Dergisi**, Sayı 4, Haziran 1938, s.108; Enver Behnan Şapolyo, "Atatürk Sümerbankı Niçin Kurdu", **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C.3, Sayı 29, Kasım 1963, s.209; Yakup Kepenek, "'Bir Destandı' Sümerbank", **Cumhuriyet**, 27 Aralık 1999, s.11.

Sümerbank 3 Haziran 1933'te TBMM tarafından kabul edilen 2262 sayılı yasayla kurulmuştur. Yasanın 3. maddesiyle, DSO ve TSKB kuruluşu hakkındaki 2058 ve 2064 numaralı yasalar ilga edilmiş, bu kurumların bütün varlıkları, matlupları, hakları ve vecibeleri Sümerbank'a geçmiştir.[159] Buna göre Sümerbank, DSO'dan yukarıda adı geçen dört fabrikayı[160] ve ayrıca Uşak Şeker, Tosya Çeltik fabrikaları ile İstanbul Unkapanı'nda bir değirmen devralmıştır.[161] 2262 sayılı yasanın 2. maddesine göre Sümerbank'ın iştigal konuları şu şekildedir:

"A-Devlet Sanayi Ofisinden devralacağı fabrikaları işletmek ve hususi sanayi müesseselerindeki devlet iştirak hisselerini ticaret kanunu hükümlerine göre idare etmek.

B-Hususi kanunlarla verilmiş salahiyetlere istinaden yapılacak fabrikalar hariç olmak üzere, devlet sermayesiyle vücuda getirilecek bütün sınai müesseselerin etüt ve projelerini hazırlamak ve bunları tesis ve idare eylemek.

C-Teessüsleri veya tevsileri memleket için iktisaden verimli olan sanayi işlerine sermayesinin müsaadesi nispetinde iştirak veya yardım etmek. Ehemmiyetleri itibariyle alelumum sanayi işleri şu suretle sıralanır:

1-Ana iptidai maddeleri memlekette yetişen ve henüz istihsal miktarı istihlaki karşılayamayan sanayi,

2-Ham ihracat mallarını mamul veya kısmen mamul hale koyarak kıymetlendiren ve sürümünü kolaylaştıran sanayi,

3-Mamulatı memleket dahilinde büyük mikyasta istihlak olunan ve ham iptidai maddeleri henüz memlekette yetiştirilmemekle beraber teessüsleri halinde iptidai maddelerinin de memlekette yetiştirilmesi mümkün olan sanayi,

4-Ham iptidai maddeleri memlekette bulunmadığı gibi yetiştirilmesi de kabil olmayan fakat imal safhalarının memlekete temin edeceği faydalar ehemmiyetli miktara baliğ olan sanayi.

D-Memlekete ve kendi fabrikalarına lüzumu olan usta ve işçileri yetiştirmek üzere mektepler açmak ve sanayi mühendis ve mütehassıslarını yetiştirmek için

---

[159] **TBMM ZC**, D.4, C.16, 03-VI-1933, s.19; **TC Resmî Gazete**, 11 Haziran 1933, Sayı 2424, s.2676-2677; **Sümerbank 1933 Senesi İMR**, Ankara, Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1934, s.3, 8; Özelmas, **a.g.e.**, s.84.

[160] "Sümerbank", **Türkiye Ticaret Postası**, 21 Nisan 1949, s.2; "Doğuşundan Bugüne Sümerbank", **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, C.1, Sayı 1, Temmuz 1961, s.10.

[161] Zafer Toprak, **Sümerbank Holding A.Ş.**, İstanbul, Creative Yayıncılık, 1990, s.31.

dahildeki yüksek mekteplerde talebe okutmak veya bu maksatla İktisat Vekâletince açılacak mekteplere yardım etmek ve ecnebi memleketlere talebe ve stajyer göndermek.

E-Sanayi müesseselerine kredi temin etmek ve alelumum bankacılık işlerini yapmak.

F-Milli sanayiin inkişaf tedbirlerini aramak ve gerek bu hususta gerek İktisat Vekâletince tetkik için bankaya verilecek mevzular hakkında mütalaa beyan etmek."[162]

2262 sayılı yasanın 4. maddesinde Sümerbank'ın itibari sermayesi 20.000.000 TL olarak belirlenmiştir. Ayrıca hükümetin teklifi ve banka umumi heyetinin kararıyla bu sermayenin bir misli kadar artırılabileceği belirtilmiştir. Bankanın ilk sermayesi olarak da şu varlıklar ve kaynaklar sıralanmıştır:

"A-Devlet Sanayi Ofisinden ve Sanayi Kredi Bankasından devralacağı bütün haklar, menfaatler ve ihtiyat akçeleri,

B-Devlet Sanayi Ofisinden devralacağı fabrikaların sabit ve mütedavil sermayeleri ve müterakim amortismanlar,

C-Devlet Sanayi Ofisinden devralacağı iştirak hisseleri,

D-Türkiye Sanayi Kredi Bankasından devralacağı sabit ve mütedavil sermaye,

E-Devletçe verilecek tahsisat."[163]

Sümerbank'ın kurulmasından kısa bir süre sonra yani 1933 yılı sonlarında BBYSP de son şeklini almış ve 1934 yılının ilk yarısında uygulanmaya başlanmıştır.[164] Planın esasları ise şu şekilde saptanmıştır:

"1-Esas hammaddeleri memlekette yetişen veya şimdilik yetişmemekle beraber kısa bir zamanda içeride temini mümkün görülen sanayi kolları ele alınmıştır.

2-Bunlar büyük sermaye ve teknik kuvvete ihtiyaç gösteren sanayiden olduklarından, kuruluşları devlete veya milli müesseselere bırakılmıştır. Bu sanayimiz tarım alanında da dengeli bir faaliyet zemini yaratacaktır.

3-Kurulmasına karar verilen sanayiimiz, istihsal kapasitesi memleket ihtiyaç ve istihlakiyle orantılıdır (kükürt, gülyağı ve süngerden başka)."[165]

---

[162] **TBMM ZC**, D.4, C.16, 03-VI-1933, s.19; **Kanunlar Dergisi**, C.12, 7 Haziran 1933, s.819; **TC Resmî Gazete**, 11 Haziran 1933, Sayı 2424, s.2676-2677.

[163] **TBMM ZC**, D.4, C.16, 03-VI-1933, s.19; **Kanunlar Dergisi**, C.12, 7 Haziran 1933, s.820; **TC Resmî Gazete**, 11 Haziran 1933, Sayı 2424, s.2677.

[164] "İktisadi Programın Tatbikine Başlandı", **Cumhuriyet**, 23 Mart 1934, s.1, 4.

Devlet kontrolünde başlayan bu sanayileşme sürecine ilişkin önemli yasal düzenlemelerden biri TBMM tarafından 27 Mayıs 1934'te kabul edilen 2450 sayılı İktisat Vekâleti Teşkilat ve Vazifeleri Hakkındaki Kanun olmuştur. Bakanlığın diğer birçok görevini tanımlayan yasanın *"Sanayi ve Maadin"* ile ilgili olan kısmında özel girişimciyi özendirmek yanında *"Sümerbank ve devlet sermayesiyle tesis olunacak fabrikalar işleri"* bakanlığın kontrolüne bırakılmıştır. Yasanın gerekçesinin en belirgin yanını dönemin ekonomi politiğine uygun olarak *"milli iktisat"* kavramı oluşturmuştur.[166] Ekonomi Bakanı Celal Bayar, 13 Aralık 1934'teki bir radyo konuşmasında, sanayileşme yolunda özel sermayenin yetersiz kalmasına ve koşulların değişmiş olmasına dikkat çekerek sanayileşme amacına ulaşmada devletin öncülüğüne ve planın nasıl ortaya çıktığına şu sözlerle vurgu yapmıştır:

> "Devlet (…) kendi kuvvetine dayanarak, memleketin birinci derecede ehemmiyetli sınai mevzularını tahakkuk ettirmek vazifesini üzerine aldı. Devletin bu müdahalesinin tecellisi, kısmen hususi teşebbüslerle işbirliği yapmak, fakat mühim bir kısmı itibariyle de kendi vasıtalarıyla memleketi cihazlandırmak kararı olmuştur. Devletin bugün tatbiki ile uğraştığı beş senelik sanayileşme programı böyle doğdu."[167]

1923-1929 döneminde hatta 1930'ların başında *"özel sermayenin"* milli ekonomi ve sanayileşme alanında isteneni verememesi, daha uzun yıllar beklemeye tahammülü olmayan yeni devletin kurucularını devlet eliyle sanayileşme hedefine yöneltmişti. Ekonomi Bakanı Celal Bayar, 1936'da toplanan Endüstri Kongresi'nde bunu *"Eğer, sadece memleketin sanayileşmesini ve milletin muhtaç olduğu refahı bazı hususi teşebbüslere ve bu teşebbüslerin dayandığı sermayeye bırakmak lazım gelirse, laakal iki asır daha intizar devresi geçirmekliğimiz lazımdır"*[168] sözleriyle ortaya koymuştu.

Türkiye, 1928'de plan uygulayan SSCB'den sonra, 1934-1938 yılları arasında plan uygulayarak demokratik kalkınma planını gündeme getiren ilk ülke olmuş,[169] *"Türkiye ekonomisi dışa kapanarak ve devlet eliyle bir milli sanayileşme denemesi*

---

[165] Afetinan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933**, s.16.
[166] **TBMM ZC**, D.4, C.22, 27-V-1934, s.303; **Kanunlar Dergisi**, C.13, 28 Mayıs 1934, s.335; **TC Resmî Gazete**, Sayı 2713, 29 Mayıs 1934, s.3866.
[167] Bilsay Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1933-1935)**, C.2, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1993, s.240-242.
[168] Afetinan, **Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı 1936**, s.13; Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s.174.
[169] Aksoy, **a.g.e.**, s.101-102; Kazgan, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, s.60.

içine girmişti".[170] 1930'lu yıllarda devletçiliğe geçişle birlikte, ithal ikamesi uygulayan ve dolayısıyla dışa kapalı bir ekonomik yapıda birkaç istisna dışında yurtiçi kaynaklarla gerçekleştirilen bir sanayileşme süreci başlamıştı. Bu süreçte en başta gelen amaçlar, önceki dönemde slogan haline gelen *"üç beyaz"* yani şeker, un ve pamuklu dokuma ile *"üç kara"* yani akaryakıt, kömür ve demir gibi ürünleri yurtiçinde üretmekti.[171] Bu amaçlardan pamuklu ile demirin üretimine BBYSP kapsamında, diğerlerininkine bu kapsamın dışında olarak yürünecekti.

Tablo 1.1 BBYSP Kapsamında Kurulan Fabrikalar[172]

Fabrika	Yatırımı Yapacak Kurum	Açılış Tarihi
Bakırköy (Genişletme)	Sümerbank	13.08.1934
Kayseri Pamuklu Dokuma	Sümerbank	16.09.1935
Ereğli Pamuklu Dokuma	Sümerbank	04.04.1935
Nazilli Pamuklu Dokuma	Sümerbank	09.10.1937
Bursa Merinos Yün İpliği	Sümerbank	02.02.1938
Gemlik Suni İpek	Sümerbank	01.02.1938
Malatya Pamuklu Dokuma	Sümerbank-İş Bankası-Ziraat Bankası	1940
Taşköprü Kendir	Sümerbank	07.11.1946
Karabük Demir Çelik	Sümerbank	09.09.1939
Zonguldak Sömikok	İş Bankası	10.12.1935
Ergani Bakır İzabe	Etibank'a Devredildi	Mayıs 1939
Keçiborlu Kükürt	Sümerbank-İş Bankası	25.08.1935
İzmit Kâğıt (Birinci)	Sümerbank	06.11.1935
İzmit Selüloz	Sümerbank	17.08.1935
Beykoz Şişe ve Cam	İş Bankası	29.11.1935
Filyos Ateş Tuğlası	Sümerbank	1948
Karabük Sülfirik Asit	Sümerbank	15.05.1944
Karabük Süperfosfat	Sümerbank	15.05.1944
İzmit Klor Alkali	Sümerbank	17.08.1945
Bodrum Süngercilik	Sümerbank-İş Bankası	29.08.1934
Isparta Gülyağı	Sümerbank-İş Bankası-Ziraat Bankası	Mayıs 1935
BBYSP'ye Sonradan Eklenen İşler		
İzmit Kaolin	Sümerbank	Mart 1941
Sivas Çimento	Sümerbank	05.06.1943
İzmit Kâğıt (İkinci)	Sümerbank	24.07.1944
Sapanca-İzmit Su Tesisatı	Sümerbank	1944

Tablo 1.1'de görüldüğü gibi BBYSP kapsamındaki işlerin büyük bir kısmını yerine getirme görevi Sümerbank'a verilmişti. Buna göre Sümerbank en çok dokuma

[170] Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009**, s.59.
[171] Aydemir, **Tek Adam**, C.III, s.362; Kazgan, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, s.70.
[172] **Sümerbank 1938 Senesi İMR**, Ankara, Titaş Basımevi, 1939, s.14-15; **TBMM ZC**, D.6, C.4, 7-VII-1939, S. Sayısı 200, s.3; Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, s.200.

sanayii dalında olmak üzere çeşitli sanayi dallarında fabrikalar kuracaktı. Bundan başka ilk başta planda olmayan bazı eklemeler yapılmıştı.[173] Sümerbank'ın yapacağı yatırımlar için gereken mali kaynağın 10.500.000 TL'lik kısmının 16.000.000 TL'lik Rus kredisinden karşılanması ve buna göre hükümetin beş yıllık dönemde, yıllık 6.000.000 TL tahsis etmesi düşünülmüştü.[174] Ayrıca BBYSP'de öngörülen işleri yerine getirebilmesi için Sümerbank'ın sermayesi, 2580 sayılı yasayla 20.000.000 TL'den 62.000.000 TL'ye çıkarılmıştı.[175]

BBYSP'de dokuma sanayiin geniş yer tutmasının en temel gerekçesi, dokuma sanayiini ilgilendiren tüketim mallarında Türkiye'nin o yıllardaki dış bağımlılığının %70 gibi son derece yüksek bir düzeyde bulunmasıydı. El tezgâhları ve mevcut fabrikalar ihtiyacın küçük bir bölümünü karşılayabiliyordu. Söz gelimi 24 ve daha küçük numaralı pamuk ipliği ihtiyacının yurtiçi üretimle karşılanabilmesi için mevcut 72.900 iğlik tesisata 354.700 iğ daha eklenmesi gerekiyordu.[176] Üstelik mevcut durumda yerli ürünlerin Avrupa fabrikalarından çıkan ürünlerle nitelik açısından yarışabilmesi mümkün olmuyordu. Bu koşullarda, ithal ikamesi uygulayan Türkiye'nin, üretim kapasitesini iç tüketimi karşılayabilecek düzeye getirmesi ve ürün kalitesini artırması gerekiyordu. Plandaki dokumaya ilişkin yatırımların önemi o dönem şu çarpıcı sözlerle özetlenmişti:

> "Sümerbank'ın pamuklu mensucat fabrikalarıyla mevcut diğer hususi fabrikaların faaliyeti neticesinde, memleket, pamuklu için daha açık bir ifade ile don ve gömleği için harice verdiği milyonları tasarruf edecektir."[177]

BBYSP'de dokuma sanayie ağırlık verilmesindeki diğer gerekçe, bu sanayi dalının tarıma dayalı olmasıydı. Bu bakımdan Türkiye'nin tarım potansiyeli göz önüne alındığında modern sanayie geçişte, hammaddesini tarımdan kolayca sağlayabileceği dokumacılıktan başlaması doğaldı.[178] Bunun yanında dokuma gibi temel tüketim maddesini yurtiçinde üretmek, sermaye birikimi sağlamada oldukça etkili bir yöntemdi. Başta İngiltere olmak üzere sanayileşmiş ülkelerin birçoğu, sanayileşme sürecinin ilk evrelerinde bu sanayi koluna diğer sanayi kollarına göre

---

[173] Afetinan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933**, s.15-19.
[174] **Raporlar: Sınaî Tesisat ve İşletme**, Kısım I, haz. İktisat Vekâleti, Ankara, Başvekâlet Matbaası, Birincikanun 1933, s.141-143; Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1933-1935)**, C.2, s.205.
[175] **TBMM ZC**, D.4, C.23, 5-VII-1934, s.448; **TC Resmî Gazete**, Sayı 2752, 15 Temmuz 1934, s.4148; **Sümerbank 1934 Senesi İMR**, Ankara, 1935, s.13.
[176] "Pamuklu Mensucat", **Cumhuriyet**, 14 Teşrinievvel 1932, s.4.
[177] "Sümerbank Sanayiin Anahtarı", **Cumhuriyet**, 22 Mayıs 1934, s.3.
[178] **Çalışma**, Sayı 3, Ocak 1946, s.51.

daha yüksek bir önem vermişlerdi.[179] Nitekim BBYSP'yi uygulamaya koyanların bunu da göz önünde bulundurduklarını, Başbakan İnönü Kayseri Fabrikası'nın temel atma törenindeki *"Dokuma sanayii bizim inkişafımız için büyük bir mevzudur. Her memleket az çok büyük sanayie bundan başlamıştır, denilebilir"* [180] sözleriyle ortaya koymuştu.

Planda, ithalattaki payı en yüksek tüketim maddesi olan pamuklu dokumanın yanında yünlü ve ipekli dokumaya, ayrıca kendire yer verilmişti.[181] Öte yandan fabrikalar işlemeye başladığında, ihtiyacı olan ham pamuğun yurtiçinden karşılanabilmesi için pamuk üretiminin artırılmasıyla ilgili çalışmalara başlanmıştı. Üretilen pamuğun sadece nicelik olarak değil nitelik olarak da ihtiyaca yanıt veremeyecek durumda olması nedeniyle iki sorunu birlikte çözüme kavuşturmak için ekilen pamuk cinsinin iyileştirilmesi ya da iyi bir cinsle değiştirilmesi üzerinde durulmuştu. Başbakan İsmet İnönü bu konu üzerine bizzat eğilmiş, pamuk tarımını yaygınlaştırmak ve iyileştirmek için gerekenin yapılması konusunda girişimlerde bulunmuştu. Bunlardan en somutu Ziraat Bankası'nca çiftçiye verilmesi düşünülen kredi olmuştu.[182] Atılan adımlar ise kısa sürede meyvesini vermiş ve pamuk kalitesi büyük oranda istenen seviyeye ulaşmıştı.[183]

BBYSP kapsamında dokumacılıkla ilgili olarak Sümerbank tarafından Kayseri, Ereğli, Nazilli ve Malatya'da birer adet pamuklu fabrikası, Bursa'da bir adet kamgarn yün ipliği fabrikası, Gemlik'te bir adet suni ipek fabrikası ve Taşköprü'de bir adet kendir fabrikası olmak üzere toplam yedi adet fabrika kurulacaktı. Fabrikaların yer seçimi, uzun incelemeler ve araştırmalar sonunda yapılmıştı. Plan kapsamındaki bütün fabrikalara ilişkin olarak yer seçiminde nelerin dikkate alındığı ve genel anlamda ölçütün ne olduğu CHP'nin Dördüncü Büyük Kurultayı'nda kabul edilen programda ifadesini şöyle bulmuştu:

> "Yurdu endüstrileştirmek için, devletin ve özel girişimlerin meydana getireceği kurumlar, bir ana programa uygun olacaktır. Devlet planları, yurdu kısa bir zamanda ihtiyacı olan endüstrilerle cihazlamak gayesine göre yapılacaktır.

---

[179] E. J. Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, çev. Abdullah Ersoy, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 1998, s.63-64.
[180] **Ayın Tarihi**, Sayı 6, Haziran 1934, s.16.
[181] "Ziraata İstinat Eden Sanayi Şubeleri", **Cumhuriyet**, 13 Kanunusani 1934, s.1, 4.
[182] "Pamuk Ekimi Fazlalaştırılacak", **Cumhuriyet**, 27 İkincikanun 1935, s.4; "Pamuk Ürünümüzü Arttırmak Gerektir", **Cumhuriyet**, 12 Temmuz 1935, s.7.
[183] **TBMM ZC**, D.5, C.18, 28-V-1937, s.373.

Endüstrinin memleketin bazı köşelerinde toplanması yerine –kurulmaları ekonomik de olmak şartile– genişlikle yayılmasını göz önünde tutarız."[184]

Fabrikaların yer seçimi titizlikle yapılmış olmasına karşın çeşitli açılardan eleştirilmişti. Eleştirilerin çoğu, fabrikaların hammaddeye ve pazara uzak olmasının fabrikaların çalışma verimliliğine olumsuz etki yapacağı düşüncesi etrafında toplanmıştı. Ekonomi Bakanı Celal Bayar eleştirilere verdiği yanıtta şunları dile getirmişti:

"İkinci maksadımız, sadece müstehlikin zararına meydan vermemek değil, aynı zamanda fabrikalarımızı muhitlerinin ve memleketimizin tabii ve iktisadi şeraitine göre rasyonel surette çalıştıracak hususları temin etmektir. Bizim memleketimizin tabii şeraiti diğer memleketlerin tabii şeraitine uymuyorsa, şüphesiz biz, memleketimizin şeraitini nazarı dikkate almak mecburiyetindeyiz. (…) İşi cereyanı tabiisine bırakacak olursak, liberal sistemde olduğu gibi, bunların hepsi milli değil, şahsi menfaatlerine en uygun şeraiti arayarak sahillerimizin kenarına yapışarak, kaplumbağa gibi kalacaklardır. Fevkalade ahvalde ve mesela bir seferberlik icabında İç Anadolunun ihtiyaçlarını temin edecek tek bir fabrikamız olmayacaktır ve himayeyi de temin etmeden kurarsak da yaşayamayacaktır (…) Bir tanesi [özel girişimci] gelip de devletin gösterdiği yerde fabrika kurmamıştır. Halbuki, biz Kayseride, Ereğlide fabrika kuruyoruz, Nazillide fabrika kuruyoruz. Bunları mesela İzmirde kurmuş olsaydık elbette daha çok kazanacaktık. Fakat Nazilliye gitmek mecburiyetindeyim. Ereğli fabrikasını daha sahile indirmiş olsak, sahildeki fabrikalar gibi daha rantabl kalacaktı, fakat Ereğliyi tercihe mecburum. (…) Fabrikaların yerlerinin intihabında milli bir gaye ile memleketin müdafaası ve icapları ve devamlı, yayımlı refah ve kalkınması ve umumi, milli ekonomik menfaati esaslarını gözetiyoruz. Şu halde bu prensiplerle bu fabrikaları yaparken ve yerlerini intihap ederken bu kayitlerle bağlı olmadan serbestçe yerlerini seçmiş olanlar karşısında ilk nefes alma imkânlarını da düşünmediğim ve yaşamalarını tehlikeye maruz bıraktığım zaman, bu plan suya düşer ve zannederim ki, bundan dolayı da yine ilk defa muaheze [eleştiri] edecek heyeti celileniz olur. Yüksek feragatla ve çok temiz hareket şiarile bu yoldaki

[184] **CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası: 9-16 Mayıs 1935**, s.64, 79; **CHP Programı**, s.19-20.

çalışmalarımda devam ederken, kurduğum bu müesseseleri yaşatmayı esas hedef ittihaz edeceğim."[185]

Bayar, bu yanıtıyla eleştirilerin işletme kârlılığı açısından haklı sayılabileceğini ancak ülke ve toplum çıkarlarının bunların önünde olduğunu vurgulayarak tutulan yolun Türkiye'nin özel koşullarından kaynaklandığına işaret etmişti. Türkiye'nin bu özel koşulları içinde sanayileşmenin sağlanabilmesinin büyük ölçüde özverili çalışmaya ve Sümerbank'ça kurulan fabrikaların devlet tarafından korunup kollanılmasına bağlı olduğunun altını çizmişti. Zira bir sanayi geçmişi ve altyapısı bulunmayan bölgelere sanayii götürmek elbette başlangıçta iktisadi bir görüntü vermeyecekti. Yalnız bundan dolayı adım atmaktan kaçınmak oralarda sanayiin kök salıp gelişmesinin önünü tıkayacak ve sonuçta ülke ekonomisinin yerinde saymasına hatta gerilemesine neden olacaktı. Nitekim ileride görüleceği gibi, Türkiye'nin sanayileşmesi açısından büyük önem taşıyan her bir kuruluşun bütün olumsuzluklara rağmen ayakta kalması ve gelişip serpilmesi büyük ölçüde kurucuların ısrarlı çabalarıyla mümkün olmuştu.

BBYSP kapsamındaki yatırımlar, tesisatı, inşaatı ve mütedavil sermayesiyle 90.000.000 TL'ye mal olmuştur. Bu yatırımlar Kayseri ve Nazilli'de kurulan dokuma fabrikaları için Rusya'dan ve Karabük'te kurulan demir çelik fabrikası için İngiltere'den alınan krediler dışında yerli sermayeye ve öz kaynaklara dayanarak yapılmıştır; buna rağmen ülkenin gerek mali gerek para politikası zorlanmadan gerçekleştirilmiştir. Yapılan sanayi yatırımlarının isabetli dallarda seçilmesi sayesinde ithalatla karşılanan tüketim malları ihtiyacı, 1938 itibariyle %43 oranında iç üretimle karşılanır duruma gelebilmiştir. Bu tarihte BBYSP kapsamındaki seramik, zaçyağı, süperfosfat ve klor gibi dallardaki fabrikaların faaliyete geçmemiş olduğu ve faaliyete geçen fabrikaların da henüz tam randımanla çalışamadığı düşünülürse planın ülke ekonomisine daha başlangıçta önemli bir katkı yaptığı anlaşılacaktır. BBYSP'nin başarılı sonuç vermesi, bu plandan daha geniş olan ve başlıca yerin

[185] **TBMM ZC**, D.5, C.11, 22-V-1936, s.168-169; İleriki yıllarda muhalefet tarafından devlet işletmeleriyle ilgili birçok eleştiri yapılmıştı. Bu eleştirilerde işletmelerin hem "kâr, kazanç" elde ettiği hem de "gayri iktisadi" çalıştıkları aynı anda konu ediliyordu. Hükümet ve CHP kanadından bu eleştirilere verilen yanıtlarda işte bu çelişkiye dikkat çekilmişti. Bkz. **TBMM TD**, D.8, C.3, 26-XII-1946, s.539; **TBMM TD**, D.8, C.8, 30-XII-1947, s.686-687.

elektrik, gıda, kimya ve maden sanayie ayrıldığı İBYSP'nin hazırlanmasında etkili olmuştur.[186]

Devletçilik döneminde sanayi alanındaki yatırımlar, istisnalar olmakla birlikte, büyük oranda BBYSP çerçevesinde yapılmıştır.[187] İçten ve dıştan gelen kimi karşı çıkışların Büyük Bunalım'ın yarattığı olumsuz koşulları katmerleştirmesine rağmen BBYSP'nin uygulanması sayesinde Türkiye Cumhuriyeti ilk sanayi atılımını başarmıştır. Tam bağımsızlık hedefinin önemli bir ayağı olan ekonomik bağımsızlığın sağlanması bu planla mümkün olabilmiştir.[188] İnönü Karabük Demir-Çelik Fabrikası'nın 3 Nisan 1937'deki temel atma töreninde yaptığı konuşmada, plan kapsamında kurulan sanayi tesislerinin devletçi politikalar sayesinde başarılabildiğini şu sözlerle ortaya koymuştur:

> "Cumhuriyet rejimi olmasa ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin devletçi politikası takip edilmese idi, endüstrinin bu memlekette kurulması hiçbir zaman tahakkuk edemezdi. Bugün 22 milyon liraya mal olan müesseseler kuruyoruz. Bugüne kadar kurduğumuz fabrikaların en küçüğü dört beş milyon liradan aşağıya kurulmamıştır. Eğer Cumhuriyet Halk Partisi ve onun hükümetinin devletçi bir politikası olmasa idi, bu memleket hangi sermaye ile bu müesseseleri kurabilirdi. Cumhuriyet rejiminin yapıcı ve yaratıcı oluşu partimiz prensiplerinin iyi tatbiki ile kendini göstermiştir."[189]

BBYSP'nin diğer bir özelliği ekonominin veya kent ekonomisinin tamamını kapsayacak şekilde düzenlenmemiş olmasıdır. Bu plan devletin yatırımcı ve üretici olarak düşünüldüğü bir devletçilik anlayışına uygun olarak yapılacak sanayi yatırımlarını içermektedir.[190] Başka bir biçimde ifade etmek gerekirse sanayileşme konusunu ilgilendiren birkaç büyük hedef dışındaki alanları piyasanın denetimine bırakan, ekonominin tümünü kapsayacak makro bir modelden öte, bir sanayileşme programıdır. Yani 1960'tan sonra Devlet Planlama Teşkilatı'yla ortaya çıkan makro ölçekteki iktisadi kalkınma planlarından ve kendisiyle hemen hemen aynı döneme rastlayan Sovyet planlarından özellikle bu yönüyle ayrılan bir plandır. Buna rağmen

---

[186] "İkinci Beş Senelik Endüstri Planı", **Akşam**, 22 Kanunusani 1936, s.8; **Cumhuriyet Halk Partisi On Beşinci Yıl Kitabı**, Ankara, Cumhuriyet Matbaası, 1938, s.309; Afetinan, **Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı 1936**, s.3-9.
[187] Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, s.134.
[188] Kipal-Uyanık, **a.g.e.**, s.136.
[189] **Ayın Tarihi**, Sayı 41, Mayıs 1937, s.23.
[190] Pamuk, **a.g.e.**, s.188-189.

koyduğu hedeflere ulaşmış olması nedeniyle BBYSP'yi başarılı saymak gerekir.[191] Nitekim bunun dönemin koşullarındaki anlamını Bayar *"Türkiye yalnız umumi buhranı göğüslemek kudretini göstermiş bir memleket değil, aynı zamanda bu buhran ortasında büyük milli kalkınma savaşı davasını başarı ile ilerletmeye muvaffak olmuş memlekettir"*[192] sözleriyle özetlemiştir.

BBYSP'nin sanayie dönük hedefler taşıyan yapısı ona bir makro plandan öte bir sektör planı özelliği kazandırmış olmakla birlikte, iktisadi olarak azgelişmiş bir ülkenin sanayileşmeyi temin etmek için gündeme aldığı, milli iktisat ve milli egemenlik açısından son derece anlamlı ve özgün bir atılımdır.[193] Plan sayesinde 1930'ların ortalarından itibaren Sümerbank, Etibank gibi kurumlar aracılığıyla devlet, demir ve çelik, tekstil, cam, çimento, madencilik alanlarında ve plan dışında şeker sanayiinde önderlik yapmaya başlamıştır. BBYSP'nin başarılması üzerine hazırlanan İBYSP'nin uygulanması ise İkinci Dünya Savaşı'nın ufukta belirmesi üzerine mümkün olmamıştır.[194]

4. Sümerbank Dokuma Fabrikalarının Kuruluşu ve Yerleşke Özellikleri

Sümerbank, 1930'larda devletin ekonomideki stratejisinin değiştiğini gösteren ve sanayileşmede öncülüğü üstlenen bir kurumdur. Bir banka olarak ticaret ve bankacılık alanında faaliyet göstermek, sanayi yatırımlarına kredi açmak yanında, esas olarak BBYSP kapsamında kurduğu fabrikalarda yaptığı üretimlerle ithal ikamesi politikasının uygulanmasında ve en önemlisi milli sanayiin kurulmasında büyük bir rol üstlenmiştir.[195] Böylelikle Sümerbank ekonomideki derin bunalımın atlatılmasında, aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin sanayileşme ve dolayısıyla kalkınma hedeflerine ulaşması konusunda büyük yol almasını sağlamıştır. Bu

[191] Sabri F. Ülgener, "Takdim: Türkiye'de Planlama ve Planlı Döneme Geçiş", **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Meseleleri**, C.1, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1971, s.3-4.
[192] **Sümerbank Üç Aylık Bülten**, Sayı 13, İkincikanun-Mart 1938, s.3.
[193] Perihan Ünlü Soylu, Özlem Yaktı, "Devletçiliğe Yönelmede Bir Köşe Taşı: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı", **History Studies**, C.4, Özel Sayı, 2012, s.367, 377.
[194] Pamuk, **a.g.e.**, s.188-189.
[195] **Sümerbank ve Müesseselerinin 1942 Muamelatiyle Bilanço, Kâr ve Zarar Hesaplarının Tetkikine Dair Olan UMHR Hakkında İktisat Vekâleti Mütalaası**, Ankara, Başvekâlet Devlet Matbaası, 1943, s.3; Pamuk, **a.g.e**, s.216.

nedenle Sümerbank Türkiye'de sanayileşmenin lokomotifi diye nitelenmiştir.[196] Sümerbank'ın kurduğu işletmelerin zarar etmesi şöyle dursun hem ülke ekonomisine hem de sosyal hayatına son derece önemli katkılar yapmıştır. İleride ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi mimarisi ve planıyla modern bir köy olarak, kuruldukları yerlere beraberlerinde çağdaş uygarlığı yani Cumhuriyet'in felsefesini götürmüşler, bir yandan da o yörenin iktisadi yaşamına canlılık getirmiş, bir çekim merkezine dönüşmesini sağlamışlardır.[197] O kadar ki Çanakkale Milletvekili Selahattin Batu, Sümerbank'ın endüstri alanında yarattığı bu kalkınmadan esinlenerek köy kalkınmasını başarmak üzere bir *"Köybank"* kurulması önerisinde bulunmuştur.[198] Siirt Milletvekili Ali Rıza Esen ise 1949'da TBMM'de devlet işletmelerine yönelik eleştirileri yanıtlarken İDT'lerin, dolayısıyla Sümerbank'ın Türkiye'nin sanayileşmesi ve üretimine yaptığı büyük katkıyı şu sözlerle dile getirmiştir:

> "Memleketin terakkisi ve inkişafı, memleket çocuklarının mesaileri ile mümkün olacağını düşünen Cumhuriyet hükümeti, bu sahada ilerlemek ve yeni birçok iktisadi tesisler vücuda getirmek için bir program hazırlamış ve bu programa dahil olarak da Kayseri, Nazilli, Ereğli bez ve basma fabrikalarını kurmuştur. Bunları kurarken aynı zamanda Birinci Cihan Harbini düşünen bu kurucular, bu halkın sağlığında giyinmesini ve öldüğü zamanda kefen, ihtiyacını hesap ederek bu işe koyulmuşlar ve bu mensucat fabrikalarını kurmuşlardır. (…) Arkadaşlar, bendeniz 10 küsur seneden beri Devlet İktisadi Teşekkülleri heyeti umumiyesinde çalışan bir arkadaşınızım. Vaziyeti yakından görüp takip etmekteyim. Bu çocuklar aynı zamanda Devlet İktisadi Teşekkülleri gibi muazzam bir eser de vücuda getirmişlerdir. Memlekete hakikaten, iktisaden faydalı olmuş ve en sıkışık zamanlarımızda Milli Müdafaaya bu müesseseler yardımda bulunmuşlardır. Bazı ufak tefek aksak vaziyetler olmuşsa bu da doğrudan doğruya Cumhuriyet mahkemelerine gitmiş fakat bunların, bir iki mühendisin hatası yüzünden olduğu meydana çıkmıştır. Bunlar da cezalarını çekmişlerdir. Onun için bu Meclisin içinde vaki

[196] Nadir Avşaroğlu, "Tekstil Mühendisliğinin Üniversitesi Bursa Merinos Dokuma Fabrikası", **Mühendislik Mimarlık Öyküleri-III**, Ankara, TMMOB Yayınları, Mayıs 2008, s.56.
[197] Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, C.I, 6. Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1988, s.446-447; Burak Asiliskender, **Modernleşme ve Konut: Cumhuriyet'in Sanayi Yatırımları ile Kayseri'de Mekânsal ve Toplumsal Değişim**, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2008, s.94-96.
[198] **TBMM ZC**, D.7, C.10, 29-V-1944, s.378.

olan dedikodu mahkemelerin yüksek kararıyla kıymetini kaybetmiş ve adalet tecelli etmiştir."[199]

Şekil 1.2 Sümerbank Logosu ve Kurum Felsefesini Özetleyen Bir Yazı[200]

Sümerbank Türkiye'de sanayiin gelişmesi ve kökleşmesi, böylece özkaynaklara dayalı bir ulusal ekonominin inşa edilmesi görevini yerine getirmek üzere kurulmuştu; kuruluşundan itibaren ulusal sanayi açısından oynayacağı kritik rolü anlatmak için *"anahtar"* sözcüğü kullanılmıştı.[201] Bu bakımdan Sümerbank'ın Türkiye'nin iktisadi ve sosyal hayatındaki konumunu ve kimliğini en iyi şekilde yansıcatacak, oynadığı tarihsel rolle özdeş bir işaretin yaratılması son derece önemliydi. Bu görev İzmit Kâğıt Fabrikası'nın kurucu müdürü ve idealist bir kişiliğe sahip olan Mehmet Ali Kâğıtçı[202] tarafından başarılı bir şekilde yerine getirilmişti. Şekil 1.2'de görüldüğü gibi kurumun adındaki "S" ve "B" harflerinden monogram[203] yöntemiyle anahtar simgesi üretilerek Türkiye'de ulusal sanayiin kurulmasına öncülük eden kurumun sıkça vurgulanan anahtar rolü betimlenmişti. Kâğıtçı'nın tasarladığı Sümerbank logosu büyük bir markaya yaraşır yalınlık ve inceliğin yanı sıra kurumun üstlendiği tarihi sorumluluğu yansıtan işte bu espriyi barındırıyordu.

[199] **TBMM TD**, D.8, C.16, 26-II-1949, s.768.
[200] **Sümerbank**, İstanbul, Devlet Basımevi, 1937, s.3
[201] "Sümerbank Sanayiin Anahtarı", **Cumhuriyet**, 22 Mayıs 1934, s.3.
[202] Mehmet Ali Kâğıtçı'nın yaşam öyküsü için bkz. Mehmet Sarıoğlu, **Bir Cumhuriyet Aydını: Mehmet Ali Kâğıtçı**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s.52, 63.
[203] Bir kişinin ya da kurumun adındaki bir veya birkaç harf kullanılarak oluşturulan simge.

Sümerbank'ın ve Sümerbank'a bağlı işletmelerin idari ve hukuki konumlarıyla ilgili zaman içerisindeki düzenlemelere bakılacak olursa 27 Mayıs 1934'te kabul edilen 2450 sayılı kanun gereğince Ekonomi Bakanlığı'na bağlı olan Sümerbank[204] 17 Haziran 1938'de kabul edilen 3460 sayılı Sermayesinin Tamamı Devlet Tarafından Verilmek Suretiyle Kurulan İktisadi Teşekküllerin Teşkilatı ile İdare ve Murakabeleri Hakkındaki Kanun kapsamında İDT haline getirilmiştir. İlgili kanunla İDT'lere tüzel kişilik kazandırılmış, idari ve mali özerklik sağlanmıştır.[205] Bu yapısıyla faaliyetlerini Ekonomi Bakanlığı'na bağlı olarak sürdüren Sümerbank, 11 Şubat 1950'de kabul edilen 5528 sayılı yasayla kurulan İşletmeler Bakanlığı'na yine aynı yasanın 9. maddesi gereğince diğer İDT'lerle birlikte bağlanmıştır.[206] Sonraki yıllarda ise İDT'ler KİT'e dönüşecektir.[207]

Sümerbank'ın kurduğu fabrikalara gelince, bunlar ilk yıllarda idari yönden doğrudan Sümerbank'a bağlı birer şirket olarak faaliyet göstermiştir. 3460 sayılı yasanın 26. maddesinde aynı sanayi kollarında üretim yapan fabrikaların tek bir yönetime bağlanması öngörüldüğünden, 1939 yılında Sümerbank bünyesinde Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi, Selüloz Sanayii Müessesesi, Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi, Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi, Birleşik Yün İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi ve Yerli Malları Pazarı Müessesesi olmak üzere tüzel kişiliğe sahip altı adet kurum oluşturulmuştur.[208] Böylece, doğrudan doğruya Sümerbank tarafından yönetilmekte olan Kayseri, Ereğli, Nazilli fabrikaları Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi'ne bağlanmış, Malatya Fabrikası ise Sümerbank, Türkiye İş Bankası ve Ziraat Bankası

---

[204] **TBMM ZC**, D.4, C.22, 27-V-1934, s.303; **Kanunlar Dergisi**, C.13, 28 Mayıs 1934, s.335; **TC Resmî Gazete**, Sayı 2713, 29 Mayıs 1934, s.3866.

[205] "Madde 2: Bu kanun hükümlerine tabi teşekküller, hükmi şahsiyeti haiz ve bu kanunla kendi hususi kanunları dairesinde mali ve idari muhtariyete malik olmak ve mesuliyetleri sermayelerile mahdut bulunmak üzere hususi hukuk hükümlerine göre idare olunur. (…) Madde 50: Sümerbank, Etibank, Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası ve Denizbank ile Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu bu kanun hükümlerine tabidir." Bkz. **TBMM ZC**, D.5, C.26, 17-VI-1938, s.190-198; **TC Resmî Gazete**, Sayı 3950, 04 Temmuz 1938, s.10151-10154.

[206] **TBMM TD**, D.8, C.24, 11-II-1950, s.429; **Kanunlar Dergisi**, C.32, 15 Şubat 1950, s.448; **TC Resmî Gazete**, Sayı 7434, 16 Şubat 1950, s.17766.

[207] Kepenek, **a.g.e.**, s.20.

[208] **Sümerbank 1938 Senesi İMR**, s.15; **Sümerbank 1939 Yılı UMHR**, Ankara, Alaeddin Kıral Basımevi, 1940, s.7; "Madde 26: Bu kanun hükümlerine tabi teşekküller, ellerinde bulunan teşebbüsleri hususi hukuk hükümlerine göre idare edilmek ve kendilerine bağlı olmak ve hükmi şahsiyeti haiz bulunmak üzere kurulacak mahdut mesuliyetli müesseselere devretmeye mecburdurlar. Ancak lüzum ve zaruret halinde herhangi bir teşebbüsü İcra Vekilleri Heyeti bu hükümden istisna edebilir. Müessese haline getirilecek teşebbüslerden mahiyetleri veya bulundukları yer itibariyle idarelerinin birleştirilmesi faideli görülecek olanların bir müessese halinde toplanması caizdir." Bkz. **TBMM ZC**, D.5, C.26, 17-VI-1938, s.193; **TC Resmî Gazete**, Sayı 3950, 04 Temmuz 1938, s.10152.

ortaklığıyla kurulduğu için bu kurumlara bağlı olarak varlığını sürdürmüştür. Yine doğrudan doğruya Sümerbank tarafından yönetilmekte olan Bursa Merinos Fabrikası ise Birleşik Yün İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi'ne bağlanmış, İdare Meclisi'nin 25 Eylül 1940 tarihli kararıyla Gemlik Suni İpek Fabrikası da bu müesseseye dahil edilerek müessese Birleşik Yün İpliği ve Dokuma ve Sunğipek Fabrikaları Müessesesi adını almıştır.[209]

1941 yılına kadar ayrı birimler halinde varlığını sürdüren pamuklu ve yünlü müesseseleri, 1941 yılının Ekim ayında Sümerbank İDFM adı altında birleştirilmiş ve yukarıda adı geçen fabrikalar ile Sümerbank'a bağlı olup bu müessesenin tanımına giren bütün sanayi tesisleri müesseseye bağlanmıştır. [210] Malatya Fabrikası'nın müesseseye bağlanması ise fabrikanın bütün hisselerinin 1946'da Sümerbank'a geçmesiyle birlikte gerçekleşmiştir.[211] 31 Mayıs 1949'da ise İDFM lağvedilerek işlettiği fabrikalar 1 Haziran 1949 tarihi itibariyle ayrı birer müessese haline getirilmiş ve başta olduğu gibi doğrudan Sümerbank'a bağlanmıştır. Her biri ayrı birer kuruluş haline gelmesine rağmen gösterdikleri faaliyet aynı olduğundan hammadde tedarikinde ve ürün satışında koordinasyonu sağlamak, enerji ve zaman kaybını önlemek için söz konusu işleri yürütmek üzere Sümerbank bünyesinde Alım ve Satım Müessesesi adıyla yeni bir müessese kurulmuştur.[212]

4.1. Kayseri Bez Fabrikası

Kayseri Fabrikası, BBYSP kapsamında Sümerbank tarafından kurulan ilk ve en büyük dokuma fabrikasıydı. [213] 1932'de Sovyetler'den gelen uzman heyetin incelemeleri ve Türk uzmanlarla yaptıkları görüşmeler sonrasında, dokuma fabrikalarından birinin Kayseri'de kurulması, aynı yılın Eylül ayında kesinlik kazanmıştı.[214] Bu kentin tercih edilmesinde ülkenin sanayileşmesi ve kalkınması

[209] **Sümerbank 1939 Senesi İMR**, Ankara, Titaş Basımevi, 1940, s.22, 26; **Sümerbank 1939 Yılı UMHR**, s.7; **Sümerbank Birleşik Yün İpliği ve Dokuma ve Sunğipek Fabrikaları Müessesesi 1940 Yılı UMHR**, Ankara, Devlet Matbaası, 1941, s.5-7, 101; **Sümerbank 1940 Senesi İMR**, Ankara, 1941, s.9.
[210] **BUMH İDFM 1941 Yılı Raporu**, Ankara, Ulusal Matbaa, 1942, s.6.
[211] **BUMH Malatya Bez ve İplik Fabrikaları T.A.Ş. 1946 Yılı Raporu**, Ankara, Doğuş Matbaası, 1947, s.1-4; **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.2.
[212] **Sümerbank 1949 Senesi İMR**, İzmit, Selüloz Basımevi, 1950, s.16; **Sümerbank Alım ve Satım Müessesesi 1949 Yılı Raporu**, s.1.
[213] **Sümerbank Üç Aylık Bülten**, Sayı 3, Ankara, Temmuz-Eylül 1935, s.13; Kemalettin Apak vd., **Türkiye'de Devlet Sanayi ve Maadin İşletmeleri**, İzmit, Selüloz Basımevi, 1952, s.191.
[214] "Celal Bey Rus Heyeti Şerefine Ziyafet Verdi", **Cumhuriyet**, 25 Eylül 1932, s.1; "Rus Heyetinin Bir Kısmı İstanbul'a Geldi", **Cumhuriyet**, 2 Teşrinievvel 1932, s.1, 5; "Pamuklu Mensucat", **Cumhuriyet**, 14 Teşrinievvel 1932, s.4.

çerçevesinde Orta Anadolu'ya yatırım yapılması gerekliliği rol oynamıştı. Kayseri aynı zamanda büyük kentlerle demiryolu bağlantısının bulunması dolayısıyla hammadde ve mamul maddenin taşınması açısından da gereksinim duyulan altyapıya sahipti. Özellikle Adana-Kayseri arasındaki demiryolu sayesinde hammaddesi olan pamuğu Çukurova'dan sağlayabilecekti.[215]

Fabrikanın proje ve hazırlıkları için dışarıdan getirilmesi gereken malzemelere ilişkin olarak Bakanlar Kurulu'nca izin ve düzenlemeler 1933 yılında tamamlanmıştı.[216] Ardından 1934 başında Kayseri'de fabrikanın yapılacağı arazi üzerinde Bayındırlık Bakanlığı tarafından arazinin jeolojik yapısını ve yer altı su akıntılarının davranışlarını anlamak için gerekli çalışmalar yapılmıştı.[217] Mart 1934 itibariyle artık BBYSP son şeklini almak üzereydi ve Kayseri'nin durumu da netlik kazanmıştı. Varılan anlaşmaya göre fabrikaya gerekli makine, teknik donanım vs. Sovyet Rusya'nın Türkstroy kuruluşu tarafından sağlanmıştı. Ayrıca yine Sovyet Rusya'da hazırlanan fabrika planı gönderilmişti. Plan Moskova'da Teknikom'da eğitim ve Sovyet fabrikalarında staj görmekte olan usta adayı gençlerin durumları hakkında bilgi vermek üzere Türkiye'ye gelen Şevket Turgut Bey tarafından getirilmişti.[218]

Sümerbank vakit geçirmeden, Kayseri kentinin kuzeyindeki Karpuzatan diye anılan yerde, Kayseri'yi Boğazlıyan'a ve Yozgat'a bağlayan şosenin kenarında 345.920 m²lik araziyi istimlak etmiştir. Fabrika inşaatı için 8 Nisan 1934'te yapılan açık eksiltmede Abdurrahman Naci Bey yüklenici olarak belirlenmiş ve 10 Nisan'da sözleşme imzalanmıştır. Abdurrahman Naci yaptığı açıklamada fabrika inşaatını 8 ayda tamamlayacaklarını söylemiştir. Her ne kadar yabancı şirketler bir Türk grubunun inşaatı bu kadar kısa sürede bitirebilmesini mümkün görmeseler de bunu başarmak konusunda kararlı olduklarını belirtmiştir. Bunu sağlamak için günlük 2.000-3.000 işçiyle çalışılacağını ve inşaat başladıktan bir ay kadar sonra aydınlatma tesisatı yapılarak gece mesaisine başlanacağını dile getirmiştir. 20 Nisan 1934'te ön hazırlıklar fiilen başlamış ve fabrika ile demiryolu ana hattı arasında bağlantı hattı

[215] "Orta Anadolu, Sanayi Mıntıkası Olacak", **Cumhuriyet**, 9 Mart 1933, s.1, 4.
[216] **BCA**, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 38-57-4, 10.08.1933.
[217] "Kayseri ve Ereğlide Açılacak Fabrikalar", **Cumhuriyet**, 17 Kanunusani 1934, s.8.
[218] **Sümerbank 1933 Senesi İMR**, s.7; "İktisadi Programın Tatbikine Başlandı", **Cumhuriyet**, 23 Mart 1934, s.1, 4; **Ayın Tarihi**, Sayı 31, Haziran 1936, s.275.

yapılması işinin Temmuz sonunda bitirilmesi beklenirken bundan iki ay kadar önce bitirilmiştir.[219]

Şekil 1.3 Fabrika Müdürleri Türkstroy Temsilcileriyle Birlikte[220]

Temel atma töreni için Başbakan İsmet İnönü, adalet, ekonomi, bayındırlık ve tarım bakanları, Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esat Sümer, Sovyet elçilik müsteşarı ve Sovyet sanayi heyetinin içinde bulunduğu kalabalık bir kafile 19 Mayıs 1934 saat 22.00'de Ankara'dan trenle hareket etmiştir.[221] Kafile 20 Mayıs 1934'te Kayseri'ye ulaşmış ve aynı gün saat 11.00'de halkın geniş ve coşkulu katılım gösterdiği bir törenle fabrikanın temeli İnönü tarafından atılmıştır. Bu arada Rus dışişleri komiser yardımcısı M. Krestinski Başbakan İsmet İnönü'ye, Ağır Sanayi Komiseri M. Ardjonikidze ile Ağır Sanayi Komiser Yardımcısı M. Kaganoviç ise Ekonomi Bakanı Celal Bayar'a Türk sanayiinin gelişmesinden ve bunu birlikte gerçekleştiriyor olmaktan duydukları memnuniyeti belirten kutlama telgrafları göndermişlerdir. Ekonomi Bakanı da ertesi gün çektiği yanıt niteliğindeki telgrafla Rusya'nın ilgi ve dostluğundan dolayı teşekkürlerini bildirmiştir.[222]

İnönü tören sırasında yaptığı konuşmada dokuma sanayiinin BBYSP'de işgal ettiği yerin geniş olmasını ve hükümetin bu sanayi kolunu bu denli önemsemesini

[219] **Sümerbank 1933 Senesi İMR**, s.7; "Bu Sene Kurulacak Kâğıt ve Mensucat Fabrikaları", **Cumhuriyet**, 16 Nisan 1934, s.1, 6; "Kayseri Dokuma Fabrikası İnşaatı", **Hakimiyeti Milliye**, 4 Temmuz 1934, s.4; **Ayın Tarihi**, Sayı 8, Ağustos 1934, s.91-92.

[220] **Kayseri Dokuma Fabrikası Albümü**, İstanbul, Resimli Ay Basımevi, 1937, s.3; Soldan birinci Kayseri Fabrikası Müdürü Şevket Turgut, ikinci ise Nazilli Fabrikası Müdürü Fazlı Turga.

[221] "Mensucat Fabrikası Kuruluyor", **Milliyet**, 20 Mayıs 1934, s.2.

[222] "Kayseri Mensucat Fabrikasının Temeli Atıldı", **Milliyet**, 21 Mayıs 1934, s.1, 5; "Kayseri Fabrikası", **Cumhuriyet**, 22 Mayıs 1934, s.3; **Ayın Tarihi**, Sayı 6, Haziran 1934, s.18; "1935 Yılında Beş Senelik Endüstri Programının Tatbikatı", **Sümerbank Üç Aylık Bülten**, Sayı 3, Ankara, Temmuz-Eylül 1935, s.13.

hem Türkiye'nin sahip olduğu potansiyelden yararlanmak amacına hem de sanayileşmiş ülkelerin birçoğunun bu sanayi dalından başlamış olmalarına bağlamıştır. Bunun bir parçası olan Kayseri Fabrikası'nın sahip olacağı özellikleri sıralayarak, çalışmaya başladığında Türkiye'nin kalkınmasına yapacağı katkıya dikkat çekmiştir. Ayrıca İnönü dokuma fabrikalarının kurulması işinde Sovyet Rusya'yla ortak çalıştıklarını dile getirmiştir. Sovyet uzmanlarının Türkiye'de kurmakta olduğu bu fabrikalarla ilgili çalışmalarda, kendi memleketlerindeki çalışmalardan bile titiz ve dikkatli davrandıklarına işaret ederek bundan memnuniyet duyduklarını belirtmiştir. Öte yandan BBYSP kapsamındaki diğer fabrikaların da ülkenin çeşitli yerlerinde vakit geçirilmeden kurulacağı müjdesini vererek beş yılda tamamlanması öngörülen planın daha kısa sürede biteceği ümidini taşıdıklarını söylemiştir. Alkışlar arasında sürdürdüğü konuşmasında diğer bütün işlerde olduğu gibi sanayileşme ve kalkınma işlerinde de Atatürk'ün ilgisinden ve yol göstericiliğinden söz etmeyi ihmal etmemiştir. İnönü söylevini sanayileşme hamlesinin ve temeli atılan bu fabrikanın ülke kalkınması açısından önemini vurgulayan şu sözlerle noktalamıştır:

> "(…) Arkadaşlar, Türk inkılabı, Cumhuriyet rejimi kahramanların omuzunda kuruldu. Memleketin varlığını muhafaza etmek için şimdiye kadar bütün varlığını sarf etmiş olan kahramanlar, çiftçilerle beraber çalıştığı gibi bundan sonra da büyük bir işçi kütlesiyle beraber çalışacaklardır. (…) Memleketin kurtuluş hareketinde en inandırıcı delil fabrikaları kurmak ve onları işletmekte gösterdiğimiz himmet ve liyakat olacaktır. (…) Kayserilileri böyle büyük milli terakkinin mühim bir abidesini bu kadar hararet ve muhabbetle kucakladıklarından bilhassa tebrik etmek isterim. Gösterdikleri heyecan ve her sahada bu işlerin tahakkuk etmesi için ibzal [esirgemeden verme] etmeğe çalıştıkları kolaylıklar yüksek zekâlarının, çalışma heveslerinin ve memleketin büyük faaliyetlerine gösterdikleri alakanın güzel bir misalidir. (…) Ümit ederim ki istikbal büyük sanayi programının büyük endüstri programının ilk eserinin kurulduğu bugünü memnuniyetle ve bu toplantımızı zevkle hatırlayacaktır."[223]

[223] "Kayseri Mensucat Fabrikasının Temeli Atıldı", **Milliyet**, 21 Mayıs 1934, s.5; **Ayın Tarihi**, Sayı 6, Haziran 1934, s.15-17.

Fabrika inşaatı günden güne ilerlerken Türkstroy, gerekli birçok dokuma tezgâhını, makineyi ve elektrik santralini göndermeye başlamıştı.[224] Makinelerin 2.000 tonluk ilk kısmı Ziryanin vapuruyla Odesa limanından 2 Eylül 1934'te yola çıkarılmıştı.[225] İkinci kısım ise 13 Ekim 1934'te gönderilmişti.[226] Türkiye'ye gönderilecek makineler ağırlık itibariyle toplamda 10.000 tondu ve Ocak 1935 itibariyle 6.200 ton makine teslim edilmişti. Üretim alanı inşaatına paralel olarak bir yandan da iplikçilik şubesine ait bina ile fabrika işçilerini yetiştirmek üzere okul kuruluyordu.[227]

Şekil 1.4 Kayseri Fabrikası Kuruluşunda Görev Alan Ruslar[228]

İnşası son derece hızlı bir biçimde ilerleyen fabrikanın 1935 başı itibariyle elektrik santrali binası, hammadde, ürün ve malzeme depoları, tulumba dairesi, tamirhane, su tasfiye binası, kaptaj tesisatı, bağlantı hattı, idare binaları ve kantini tamamen bitirilmişti. Ayrıca fabrikanın memur, müstahdem ve işçi evlerinin inşaatına başlanmak üzereydi. Makinelerin geri kalanı da Rusya'dan gelmişti. Ayrıca mensucat makinelerinin %20'si yerine yerleştirilmiş ve elektrik santraline ait tesisatın %35'i monte edilmişti.[229] Günün koşullarına göre çok kısa denilebilecek bir sürede bitirilen inşaat işlerinde 2.500, montaj işlerinde 1.500 işçi çalışmıştı.[230] Eksiklerin tamamlanmasının ardından 25 Haziran 1935'te deneme çalışmaları

[224] "Kayseri Dokuma Fabrikası", **Cumhuriyet**, 22 İkincikanun 1935, s.4
[225] "Kayseri Fabrikasının 2000 Ton Malzemesi Yola Çıktı", **Hakimiyeti Milliye**, 3 Eylül 1934, s.2.
[226] "Kayseri Fabrikası Malzemesi Geldi", **Hakimiyeti Milliye**, 14 Birinciteşrin 1934, s.3.
[227] "Kayseri Dokuma Fabrikası", **Cumhuriyet**, 22 İkincikanun 1935, s.4
[228] **Kayseri Dokuma Fabrikası Albümü**, s.3; Fotoğrafta Rus mühendisler ve ustabaşılarla birlikte Türkstroy temsilcisi Ziklin bulunuyor.
[229] **Sümerbank 1934 Senesi İMR**, s.10.
[230] "Kayseri Dokuma Fabrikası", **Cumhuriyet**, 8 Mart 1935, s.2.

başlayan fabrikanın[231] 1 Temmuz 1935'te inşaatı da tamamen bitirilmiş ve artık resmi açılışa sayılı günler kalmıştı.[232]

Bir süre sonra Ekonomi Bakanlığı'nın fabrikanın açılış töreni için Sovyet Rusya'ya gönderdiği davet üzerine[233] Ağır Sanayi Komiser Yardımcısı B. Piatakof başkanlığındaki bir heyet İstanbul'a gelmiş, oradan da 15 Eylül 1935'te trenle Ankara'ya geçmişti. Piatakof ve beraberindekiler Ankara'da ağırlandıktan sonra başta Ekonomi Bakanı Celal Bayar olmak üzere birçok hükümet yetkilisinin yer aldığı heyetle birlikte gece yarısı Kayseri'ye hareket etmişti.[234] 16 Eylül 1935 sabahı Kayseri istasyonunda karşılanan heyet, törenin yapılacağı fabrika spor alanına geçmiş; Halkın yoğun ilgi gösterdiği ve fabrika işçilerinin hazır bulunduğu tören, işçilerden birinin açış konuşmasını yapmasıyla başlamıştı. İşçi konuşmasında *"Cumhuriyet'e layık olmak adına bugüne kadar çalıştıkları gibi bugünden sonra da canla başla çalışmaya hazır olduklarını"* belirtmişti. Belediye adına konuşma yapan Halkevi başkanı Naci Bey'den sonra Rus yetkililerden Gordiyef söz almış, Rusça yaptığı konuşmasını Türkçe olarak *"Yaşasın Sovyet Türk Dostluğu"* sözüyle bitirmişti. Ardından kadın işçilerden Şükriye Hanım kürsüye gelerek bir şiir okumuştu.[235] Bu şiir Behçet Kemal Çağlar'ın Halkevleri'nin açılışı için yazdığı ve 19 Temmuz 1932'deki açılış töreninde okunan Açılırken şiirinden bir bölümdü.[236] Yalnız Şükriye Hanım bunu birkaç küçük değişikliğin yanı sıra şiirin özgün halindeki *"halkevimiz"* sözü yerine *"fabrikamız"* sözünü koyarak yapmıştı:

"İçteki ve dıştaki zincirleri kırmışız,
Biz varız diyerekten cihana haykırmışız.
O gün de şom ağızlar nemiz var ki diyordu,
Yokluk içinde dizdik en kuvvetli bir ordu.
En mücehhez muntazam orduyu halk eden biz,
Bugün de başka şeyler yaratmayı biliriz.

---

[231] "Kayseri Fabrikası İşlemeğe Başlamıştır", **Fırat**, 29 Haziran 1935, s.1.
[232] **Sümerbank 1935 Senesi İMR**, Ankara, 1936, s.3; **Sümerbank Üç Aylık Bülten**, Sayı 3, Ankara, Temmuz-Eylül 1935, s.13.
[233] "Kayseri Fabrikasının Açılma Törenine Sovyetler de Çağırıldı", **Fırat**, 11 Eylül 1935, s.1.
[234] "B. Piatakof Dün Sabah Geldi", **Ulus**, 16 Eylül 1935, s.1, 5.
[235] "Kayseri Kombinası Dün Büyük Törenle Açıldı", **Ulus**, 17 Eylül 1935, s.1, 5; "Kayseri Fabrikası Dün Büyük Törenle Açıldı", **Cumhuriyet**, 17 Eylül 1935, s.1, 8; "Kayseri Kombinasının Açılma Töreni", **Fırat**, 18 Eylül 1935, s.1; **Ayın Tarihi**, Sayı 22, Birinciteşrin 1935, s.26.
[236] Anıl Çeçen, **Halkevleri**, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1990, s.369-370; Zeki Arıkan, "Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi", **Atatürk Yolu Dergisi**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Sayı 23, 1999, s.268-269.

Biz varız, Türk genci var, diri Türk gençliği var,
Bugün emanet diye kalbimize konanlar.
Bulacaklar buldular en sarsılmaz temeli,
Birleşmiştir bu yerde Türk eli, Türk emeli.
Binbir gencin bu anda bir ağızdan sesi bu:
Artık doğan güneşin olmayacak gurubu...
Bizlere bulut feyzi, şimşek hızı verecek,
'Fabrikamız' bugünden büyük yola girecek.
Ne geride kalacağız ne yolda duracağız,
Daima koşacağız yolda kalmayacağız.
Gayeye varacağız
Gayeye varacağız..."[237]

Fabrikanın açılışında Açılırken şiiri okunarak fabrikanın Halkevleri'yle benzer bir ödevi yüklendiği ifade edilmiş oluyordu. Cumhuriyet'in yurttaş kimliği ve ulusal birlik yaratmak, kültürel ve toplumsal gelişimi sağlamak, aydınlanmayı yurda yaymak ve kalkınmak için oluşturduğu araçlar arasında böyle paralellikler kurulması şaşırtıcı sayılmazdı. Kuşkusuz Sümerbank'ın bu bütüncül amaca ulaşmada iktisadi yönden üstlendiği sorumluluk öncelikli olmakla birlikte, kurduğu fabrikalar ileride görüleceği gibi sosyal ve kültürel alanda yaptıklarıyla Halkevleri'nden geri kalmayacaktı.

Fabrikanın açılış töreninde son olarak Ekonomi Bakanı Celal Bayar konuşma yapmış, tarım ve sanayi alanlarından yalnız birine ağırlık vermek değil ikisini uyumlu ve akılcı bir biçimde yürütmek gerektiğine işaret etmiştir. Sovyet dostluğuna da değinen Bayar, Türkiye'nin sanayileşmesine verdiği destekten ötürü Sovyetlere teşekkür etmiştir. Tezahüratlar ve alkışlar arasında konuşmasını sürdüren Bayar BBYSP ile ulaşılmak istenen ilk hedefi *"Memleketin istihlak ettiği miktarı mutlaka memlekette istihsal etmek azmindeyiz"* sözleriyle özetlemiştir. Bayar konuşmasından sonra açılışı yapmış ve fabrika gezilmiştir.[238]

[237] İlhan Öden Arşivi.

[238] "Kayseri Kombinası Dün Büyük Törenle Açıldı", **Ulus**, 17 Eylül 1935, s. 5; "Kayseri Fabrikası Dün Büyük Törenle Açıldı", **Cumhuriyet**, 17 Eylül 1935, s.8; **Ayın Tarihi**, Sayı 22, Birinciteşrin 1935, s.26; Sanayileşme kararı vermiş ve bu kapsamda ithal ikamesi uygulayan bir devlet için önemli olan bu noktaya ve bununla ilişkili noktalara Ekonomi Bakanı Celal Bayar daha önce Sümerbank Genel Kurul Toplantısında da dikkat çekmiştir: "Memlekette hiç olmazsa milli istihlaki karşılayacak milli bir istihsal lazımdır. Mesela pamuklu dendiği zaman, fabrikalar kurulmuş, hariçten ithalata

Şekil 1.5 Kayseri Fabrikası Açılışından Çeşitli Görüntüler[239]

Açılışa yönelik bir değerlendirmede, fabrikanın anlam ve önemine *"Fabrika gerçekten övünülecek bir kurum olmuştur"* sözleriyle dikkat çekilmiş,[240] Sümerbank

lüzum kalmamış, milli zaruretler tamamen tatmin edilmiş olmalı. (…) Hammaddecilik demek, sadece müstemleke hayatı yaşamak demektir. Binaenaleyh 'hammaddeci olacağız ve mamul maddeyi en ucuz nerede bulursak oradan alacağız' demek, memleketin müstemleke olmasını kabul etmek demektir. Fakat biz bir sanayi manzumesi kurabilir miyiz? İtiraf etmek lazımdır ki bunun için tereddüt ettiğimiz zamanlar olmuştur. Halbuki bunu bugün bize Sümerbank yapıyor." Bkz. **BCA**, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 53-26-14, 21.04.1935, s.22.

[239] **Ulus**, 18 Eylül 1935, s.8.

yönetim kurulu ise *"Bu büyük mikyastaki teşebbüsün, teknik bakımdan muvaffak olmuş bulunması, Türk endüstrileşme hareketini teşvik edici bir neticedir"* saptamasında bulunmuştur.[241] Buraya kadarki örneklerde olduğu gibi başta kurucu kadrolar olmak üzere aydınların atılan bu adımların Cumhuriyet'in sanayileşme ülküsü açısından vaat ettiği geleceği ve daha birçok şey yapılması gerektiğini sıklıkla vurguladıkları görülmektedir.

Açılıştan bir gün sonra Sovyet hükümet başkanı, Başbakan İsmet İnönü'ye, dışişleri komiser yardımcısı B. Krestinski ise Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'a fabrikanın açılışından dolayı kutlama telgrafı göndermişlerdir. Krestinski'nin gönderdiği samimiyet ve dostluk bildiren telgrafa Dışişleri Bakan Vekili Şükrü Kaya aynı karşılığı vermiştir. Öte yandan açılış vesilesiyle Sovyet gazeteleri de Türkiye'nin sanayileşme hamlesine geniş yer ayırmıştır. Krestinski bir konuşmasında Türkiye'nin sanayileşme yolundaki ilerlemesini dostça ve yakından takip ettiklerini söylemiş, Kayseri kombinası ile Nazilli'de kurulmasına başlanan kombinanın iki ülke arasındaki siyasal, ekonomik ve kültürel bağların genişlemesini ve güçlenmesini sağlayacağını ümit ettiklerini belirtmiştir.[242]

Fabrikanın çeşitli özelliklerine gelince, ana binası 33.000 m² alana sahipti ve diğer bazı kısımlar da dahil edildiğinde toplam 50.000 m²nin üzerinde bir alanı kaplıyordu.[243] Fabrika, tamirhane, elektrik santrali, yardımcı binalar, depolar ile sosyal tesislerin kapalı olarak toplam alanı 218.000 m² ve fabrikaya ait bütün arazi 922.500 m²ydi.[244] Neredeyse 1 km²ye ulaşan fabrika alanı o dönem Kayseri kent merkezinin hemen hemen üçte birini oluşturuyordu.[245] Şekil 1.6'da görüldüğü üzere memur ve işçi evleri, işçi apartmanları, yemekhane, işçilerin eğitim gördüğü okul, hastane, sinema, atletizm ve futbol için tribünlü spor alanı, atlı sporlar için manej, yüzme havuzu ve tenis kortları bulunuyordu. Geri kalan alanlar ise ağaçlandırma ve çiçeklendirme suretiyle adeta bir parka dönüştürülmüştü. Özetle fabrika sadece üretim değil, aynı zamanda bir sosyal yaşam merkezi olarak tasarlanmıştı.[246]

---

[240] "Kayseri Kombinası Dün Büyük Törenle Açıldı", **Ulus**, 17 Eylül 1935, s.5.
[241] **Sümerbank 1935 Senesi İMR**, s.3.
[242] N. Baydar, "Erciyaşın Gölgesinde", **Ulus**, 18 Eylül 1935, s.5; "Kayseri Kombinasının Tebrik Telleri", **Fırat**, 18 Eylül 1935, s.1.
[243] **Sümerbank 1934 Senesi İMR**, s.10.
[244] Mahmut Kiper, **Artık Paydos**, İstanbul, Truva Yayınları, 2009, s.80.
[245] "Kayseri Bez Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, Sayı 350-80, 17 Haziran 1948, s.1.
[246] N. Baydar, "Erciyaşın Gölgesinde", **Ulus**, 18 Eylül 1935, s.5; Yunus Nadi, "Kayseri Bez Fabrikası", **Cumhuriyet**, 26 Şubat 1936, s.6; "Başbakan Kayseri Bez Fabrikasında", **Endüstri**, Sayı 2,

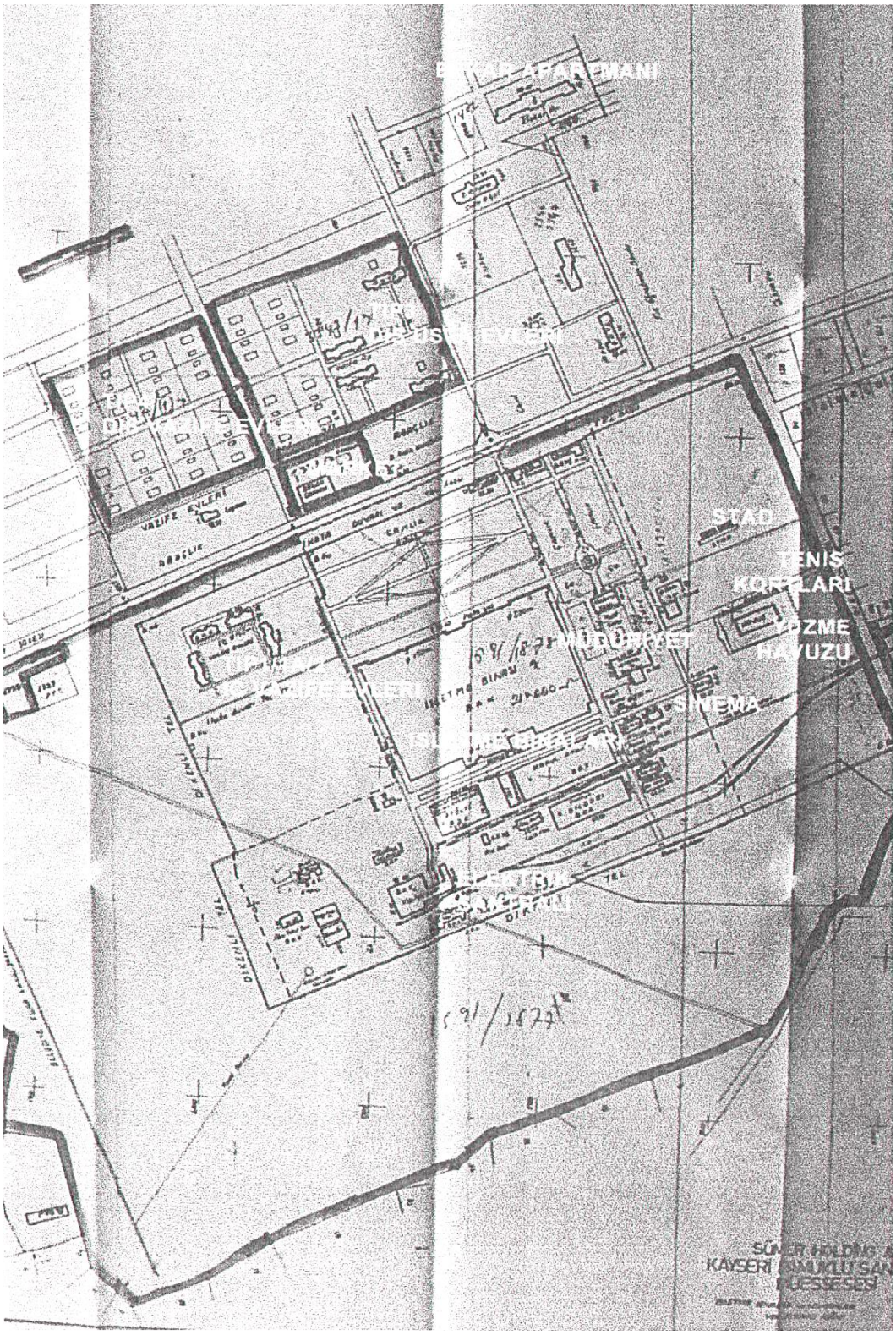

Şekil 1.6 Kayseri Fabrikası Vaziyet Planı[247]

Birinciteşrin 1936, s.31; "Kayseri Bez Fabrikası Ertik Okulu", **Endüstri**, Sayı 5, Sonkanun 1937, s.119.

[247] Burak Asiliskender, **Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Mimaride 'Modern' Kimlik Arayışı: Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası Örneği**, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2002, s.75.

Fabrika 2.000 dolayında işçiyle tek vardiyalı olarak çalışmaya başlamıştı. Üçlü vardiyaya geçtiğinde çalışabilecek işçi sayısı 4.500'dü.[248] Fabrikanın ilk müdürü olan Şevket Turgut Bey'in kısa süre sonra Nazilli Fabrikası Müdürlüğüne kaydırılması, ardından da Sümerbank Pamuklu Mensucat Müdürlüğü görevine getirilmesi dolayısıyla yerini Bakırköy Fabrikası Müdürü Fazlı Turga almıştı.[249]

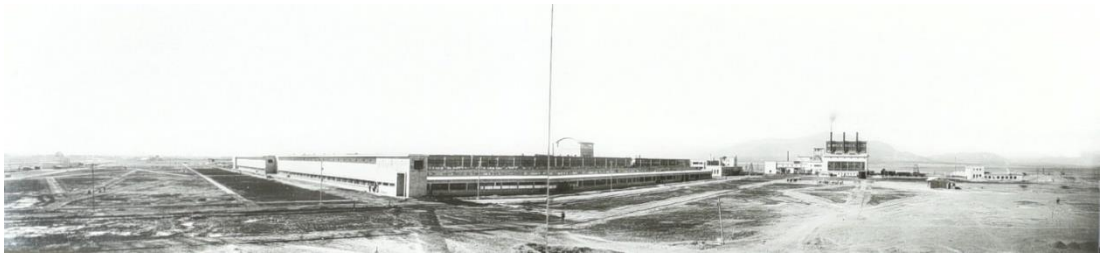

Şekil 1.7 Kayseri Fabrikası'ndan Genel Bir Görünüm[250]

Fabrika iplik, dokuma, apre, işletme, tamirhane, elektrik, su tesisatı olmak üzere yedi teknik servise ayrılmıştı. Tamirhanenin büyük bir marangozhanesi, günlük 1 ton döküm yapabilecek büyüklükte dökümhanesi, dört demirci ocağı ve tesviye atölyesi vardı. Bu tamirhane fabrikanın gereksinimini karşılayabilmek yanında dışarıdan da sipariş alabilecek kapasiteye sahipti. İleriki dönemde gerektikçe Sümerbank'ın diğer fabrikalarından olan Karabük Demir-Çelik Fabrikalarının, İzmit Selüloz Fabrikası'nın, Ereğli Fabrikası'nın, Bünyan Yün Fabrikası'nın makinelerini tamir etmişti. Hatta Ereğli Fabrikası yanında kurulan nişasta fabrikasının bütün makineleri yine bu atölyede yapılmıştı. Asıl fabrika ise iplik şubesi, günlük 101.600 m kumaş üretme kapasitesine sahip dokuma şubesi ve yine günlük 2.600 top kumaş ile 2.400 kg iplik boyama kapasitesine sahip apre şubesi olmak üzere üç ana kısımdan oluşmuştu.[251]

Temeli atılırken yaklaşık 5.000.000 TL'ye mal olacağı tahmin edilse[252] de fabrikanın maliyeti 8.000.000 TL'yi bulmuştu.[253] Fabrikada yaklaşık 32.520 iğ ve

[248] "Erciyaşın Gölgesinde", **Ulus**, 18 Eylül 1935, s.5; **Sümerbank Üç Aylık Bülten**, Sayı 3, Ankara, Temmuz-Eylül 1935, s.13; **Sümerbank**, 1937, s.3.
[249] "Nazilli Bez Fabrikası", **Bursa**, 7-5-1936, s.3; "Başbakan Kayseri Bez Fabrikasında", **Endüstri**, Sayı 2, Birinciteşrin 1936, s.46.
[250] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 2074-1-1, 16.09.1935, s.6.
[251] "Kayseri Bez Fabrikası", **Endüstri**, Sayı 4, Birincikanun 1935, s.3-4; "Endüstri Hareketleri", **Endüstri**, Sayı 8, Nisan 1943, s.142.
[252] **Ayın Tarihi**, Sayı 6, Haziran 1934, s.16.
[253] "İki Yeni Fabrika Açılırken", **Cumhuriyet**, 2 Şubat 1938, s.7; **Türk Ekonomisi**, Sayı 39-40, Eylül-Ekim 1946, s.280.

1.028 tezgâh vardı.[254] 1943 yılında pamuk dökümtülerini değerlendirebilmek için fabrikaya 612 iğlik bir telef ipliği dairesi eklenecekti.[255] Fabrikanın elektrik santrali her biri 1.500 kW olmak üzere toplam 4.500 kW gücündeki üç türbinden oluşuyordu. Türbinlerden bir tanesi yedekte kalmakta, bundan başka ihtiyaç anında kullanılmak üzere 200 kW gücünde dizel motor bulunmaktaydı. Fabrika 2.700 kWh elektrik tüketimine karşılık, 5.500.000 kg pamuk işleyerek yılda toplam 5.000.000 kg iplik ve bundan 30.000.000 m kumaş üretme kapasitesine sahipti.[256] Şunu da belirtmek gerekir ki fabrikanın santrali dönemin Türkiye koşullarına göre oldukça yüksek kapasiteli bir santraldi. Bu, sanayi ve enerji altyapısı konusunda ülkenin olanaksızlıklarını gösterdiği kadar, bunları aşma konusunda Kayseri Fabrikası'nın ne denli büyük ve önemli bir katkı yaptığını gösteren işaretlerden sadece biriydi. Nitekim ilerleyen yıllarda, fabrikanın ürettiği elektrikten Kayseri şehri de yararlanmıştı.[257] Sadece 1945 yılında fabrikadan kente 10.000 kWh 1947 yılında ise 36.980 kWh elektrik verilmişti.[258]

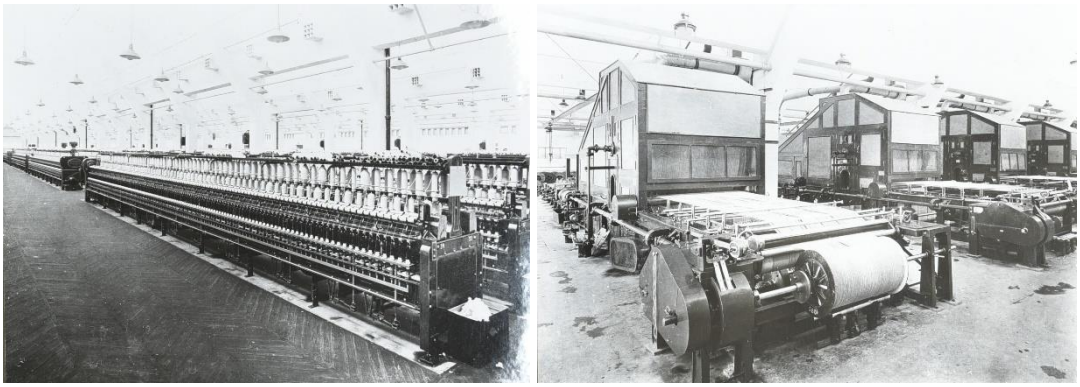

Şekil 1.8 Kayseri Fabrikası İplik ve Dokuma Dairelerinden Görünüm[259]

Fabrikayla ilgili bir diğer önemli nokta yangından korunma için gerekli donanım ve örgütlenmeye sahip olmasıydı. Bütün üretim yerlerinde ve ambarlarda,

[254] **Sümerbank 1938 Senesi İMR**, s.6; Kaynaklarda iğ sayısıyla ilgili 32.500-33.000, tezgâh sayısıyla ilgili 1.000-1.080 arasında değişen bilgilere rastlanabilmektedir. Bkz. **Ayın Tarihi**, Sayı 6, Haziran 1934, s.16, 81-83; **Sümerbank 1934 Senesi İMR**, s.11; "Kayseri Bez Fabrikası", **Endüstri**, Sayı 4, Birincikanun 1935, s.4; Ancak 612 iğlik telef tesisatıyla birlikte iğ sayısının toplamda 33.132'ye ulaştığı dikkate alınırsa ilk başta fabrikada 32.520 iğ bulunduğu bilgisinin doğruluğu anlaşılmaktadır. Bkz. **BUMH Sümerbank Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.2.

[255] **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, Ankara, 1943, s.10-11; **Sümerbank 1943 Senesi İMR**, Ankara, 1944, s.5; **Sümerbank**, İstanbul, R. Zelliç Basımevi, 1946, s.16.

[256] **Ayın Tarihi**, Sayı 6, Haziran 1934, s.16, 81-83; **Sümerbank 1934 Senesi İMR**, s.11; "Kayseri Bez Fabrikası", **Endüstri**, Sayı 4, Birincikanun 1935, s.4.

[257] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1464-3-8, 26.06.1948, s.34.

[258] **Sümerbank**, 1946, s.14; **Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı**, İstanbul, Kulen Basımevi, 1948, s.106.

[259] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 2074-1-1, 16.09.1935, s.37, 41.

65 °C'de eriyebilen özel bir madenle kaplı fıskiye (sprinkler) tesisatı döşenmişti. Yangın anında otomatik devreye giren bu söndürme sisteminin yanı sıra yangını haber veren otomatik alarm düzeneği bulunuyordu. Fabrikanın 1 amir, 1 çavuş ve 16 erden oluşan tam donanımlı itfaiyesi yangına anında müdahale edebilecek yetenekteydi. İtfayeciler için itfaiye garajının bulunduğu yerde 16 kişilik yatakhane de düşünülmüştü. Bu itfaiye kentte çıkan yangınların söndürülmesine de çoğu kez yardım ediyor, böylece Kayseri kentine de önemli bir yararı dokunmuş oluyordu.[260]

Kayseri Fabrikası'nın ürün yelpazesi kaput bezi, Japon dimisi, şerting, dril, karamandol ve çeşitli renklerde bezlerden oluşuyordu. Piyasaya sürdüğü ürünler ise niteliği yüksek olması sayesinde ithalatla sağlanan malların yerini çabucak doldurmaya ve işletmeye açıldığı andan itibaren sipariş almaya başlamıştı.[261] Hatta nitelik itibariyle benzer yabancı ürünlerden bile üstün olduğu savunulmuştu.[262] Fabrikanın piyasaya ilk ürünlerini sunduğu 1936 yılı bir deneyim yılı olmuş, o yıl içerisinde sipariş üzerine değil stoktan çalışmış ve stoktan satışlar yapmıştı. Bir taraftan tüketim ürünleri piyasasının toptancılarıyla bağlantıya geçen kuruluş, satışları bunların tekeline bırakmamak için Anadolu'nun ikinci el tüccarlarıyla da ilişki kurmuş ve ürünlerini denetimli fiyatlarla köylere kadar ulaştırmıştı. Sonuç olarak %5,42'si devlete, %94,58'i de piyasaya olmak üzere 4.000.000 TL'ye yakın bir satış yapmış, bu satışlar Sümerbank yönetim kurulunca memnuniyetle karşılanmıştı.[263]

Kayseri Fabrikası'nın 1930'lar Türkiye'sinde, ekonomik açıdan önemini kavrayabilmek için dokuma sektöründe o yıllarda işgal ettiği yere bakmak fikir verebilir. Fabrikanın sahip olduğu iğ 1938 yılı itibariyle Türkiye'deki toplam 171.000 iğ adedinin yaklaşık %20'sini oluşturuyordu. Diğer taraftan milli fabrikaların 1936 yılında toplam kullandıkları 17.000.000 kg pamuğun 3.766.325 kg'lık kısmını fabrika tek başına kullanmış ve 1.716.390 kg iplik ve 18.353.575 m bez üretmişti. 1937 yılında ise pamuk kullanımı 4.247.000 kg'a yükselmiş ve üretim de 3.215.997 kg iplik, 20.224.947 m kumaş olarak gerçekleşmişti. Üretilen kumaşlar arasında kaput, kasarlı, elbiselik, çadırlık gibi farklı cinsler yer alıyordu. Kısacası

[260] "Kayseri Bez Fabrikası", **Endüstri**, Sayı 4, Birincikanun 1935, s.5; **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1464-3-8, 26.06.1948, s.31; "Kayseri Bez Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.7.
[261] **Sümerbank Üç Aylık Bülten**, Sayı 3, Ankara, Temmuz-Eylül 1935, s.13; "Kayseri Bez Fabrikası", **Cumhuriyet**, 26 Şubat 1936, s.6.
[262] **Sümerbank 1935 Senesi İMR**, s.3.
[263] **Sümerbank 1936 Senesi İMR**, Ankara, 1937, s.8.

Kayseri Fabrikası dokumacılık alanında işgal ettiği yer itibariyle yalnızca Türkiye'nin değil Yakındoğu'nun da en büyük pamuklu üretim fabrikası olarak anılmıştı.[264]

4.2. Ereğli Bez Fabrikası

BBYSP'de, diğer pamuklu dokuma fabrikalarına göre daha ince dokuma üretecek bir fabrika kurulması öngörülmüştür.[265] Bu kapsamda kurulacak fabrikanın yeri belirlenirken Konya'nın Ereğli ilçesinin adı öne çıkmış, uzmanlardan oluşan bir kurul gerekli incelemeleri yapmak üzere Ereğli'ye gönderilmiştir.[266] Sümerbank mühendislerinden oluşan bu uzmanlar Ereğli'de hem yer seçimi hem de fabrikaya enerji sağlamak için hidroelektrik santral kurulması düşünülen İvriz Çayı'nın potansiyelini ölçme konusunda incelemeler yapmışlardır.[267] Uzmanlar fabrikanın yer seçimi konusunda son derece titiz ve ayrıntılı çalışmışlar,[268] ayrıca akarsudan 1.200 kWh elektrik enerjisi üretmenin mümkün olduğu sonucuna varmışlardır.[269] Çalışmalar sonunda fabrikanın, Ereğli tren istasyonuna yakın bir yerde kurulması kararlaştırılmıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere Ereğli'nin seçilmesinde demiryolu ulaşımına sahip olması, ayrıca nüfusunun nispeten çokluğu ve potansiyel işgücü etkili olmuştur.[270]

Ereğli Fabrikası'nın arsası belirlenip gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra sıra temel atmaya gelmiştir. Fabrikanın temelini atmak üzere Başbakan İsmet İnönü, Ekonomi Bakanı Celal Bayar, Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya, Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esat Sümer ve birçok hükümet yetkilisinin bulunduğu heyet 19 Kasım 1934 akşamı Ankara'dan yola çıkmıştır.[271] Ertesi gün öğleden sonra Ereğli'ye ulaşan kafile devlet görevlileri ve kalabalık halk topluluğu tarafından coşkuyla karşılanmıştır. Buradan fabrikanın kurulacağı yere geçilmiştir. İnönü Cumhuriyet'in

[264] "Kayseri Bez Fabrikasında", **Ekekon**, 29 Mart 1938, s.2, 4; **Sümerbank 1938 Senesi İMR**, s.3, 6; **Türk Ekonomisi**, Sayı 39-40, Eylül-Ekim 1946, s.280.
[265] Apak vd., **a.g.e.**, s.193.
[266] **Sümerbank 1933 Senesi İMR**, s.6; "İktisat Vekili, İktisadî Program Esaslarını İzah Etti", **Cumhuriyet**, 9 Kanunusani 1934, s.1, 5; "İktisat Vekili Dün Geldi", **Cumhuriyet**, 11 Kanunusani 1934, s.3.
[267] "Sümer Bank Mühendisleri Konya Ereğlisinde", **Cumhuriyet**, 17 Kanunusani 1934, s.8.
[268] "Bu Sene Kurulacak Kâğıt ve Mensucat Fabrikaları", **Cumhuriyet**, 16 Nisan 1934, s.1.
[269] "Ereğli Fabrikasının Bina Kısmı Bitti", **Cumhuriyet**, 6 Mayıs 1935, s.13.
[270] "Yeni Fabrikalardan Sonra", **Cumhuriyet**, 24 Teşrinisani 1934, s.1.
[271] "Konya Ereğlisi Dokuma Fabrikası", **Hakimiyeti Milliye**, 20 İkinciteşrin 1934, s.1.

"kurucu ve yapıcı" yönüne vurgu yaptığı söylevinden sonra fabrikanın temelini atmıştır.[272]

İsmet Paşa Hazretleri ve arkadaşları, Ereğli istasyonunda karşılanırken — Ereğli dokuma fabrikasının temel atma merasiminde nutuklar dinlenirken.

Şekil 1.9 Ereğli Fabrikası Temel Atma Töreninden Bazı Görüntüler[273]

Plan ve projeleri Sümerbank'ın fen heyetince hazırlanan Ereğli Fabrikası bu yönüyle Türk mühendislerinin bir eseri olma özelliğini taşımaktaydı.[274] Öte yandan dokuma fabrikalarının kolahanelerinin ihtiyacı olan nişastayı karşılamak için Ereğli Fabrikası'nın yanında bir de nişasta fabrikası yapılmasına karar verilmişti. Böylece fabrika Sakarya, Eskişehir, Adana bölgesindeki pamukların alıcısı olacağı gibi Ereğli ve çevresinde yetiştirilen buğday, mısır, patates gibi nişasta kaynağı tarım ürünlerinin de alıcısı olacak, buradaki üreticiye anlamlı bir destek sağlayacaktı.[275] Ancak savaş ortamı ve mali nedenlerle söz konusu nişasta fabrikasının kurulup

[272] "Başvekilimiz Konya Ereğlisinde", **Hakimiyeti Milliye**, 21 İkinciteşrin 1934, s.1, 3; "Ereğli Bez Fabrikasının da Temeli Atıldı", **Milliyet**, 21 Teşrinisani 1934, s.1, 6; "Ereğlide Kurulacak Bez Fabrikası", **Cumhuriyet**, 21 Teşrinisani 1934, s.1, 5; **Ayın Tarihi**, Sayı 12, Birincikanun 1934, s.14, 44-45.

[273] **Hakimiyeti Milliye**, 22 İkinciteşrin 1934, s.3.

[274] "Pamuklu İstiklali İçin", **Hakimiyeti Milliye**, 7 İkinciteşrin 1934, s.1; "Ereğli Mensucat Fabrikası Bir Sene Sonra İşliyecek", **Cumhuriyet**, 17 Teşrinisani 1934, s.2.

[275] "Yeni Fabrikalardan Sonra", **Cumhuriyet**, 24 Teşrinisani 1934, s.1, 6; **Sümerbank 1934 Senesi İMR**, s.11; "Ereğli Fabrikasının Bina Kısmı Bitti", **Cumhuriyet**, 6 Mayıs 1935, s.13; İ. İmer, "Ereğli Bez Fabrikası", **Konya Halkevi Aylık Kültür Dergisi**, Sayı 95-96, Eylül-Ekim 1946, s.15.

deneme işletmesine başlaması 1943 yılı Mayıs ayını bulmuştu.[276] Bu fabrikanın nişasta üretme kapasitesi günlük 1,5 tondu.[277]

İnşaatının kısım kısım ihale edildiği anlaşılan fabrikanın temel inşaatı 1935 başlarında bitirilmişti. Enerji santrali ve kazan tesisatı hariç olmak üzere iplik, dokuma, boya, terbiye dairelerine ait bütün makinelerinin tedariki için Almanya'nın Hartman adlı kuruluşuyla anlaşmaya varılmıştı.[278] Diğer yandan fabrika çevresine işçi ve memurlar için konut yapım işi de ilerliyordu. Buna dayanarak fabrikanın yeni ve çağdaş bir yaşamı beraberinde getirdiği ve Ereğli'nin de bu yaşama uymak konusunda eğilim gösterdiği yönünde yorumlar yapılmıştı.[279]

Fabrikanın demir ve makine kısmı inşaatını üstlenmiş olan yüklenici şirketin mühendis ve ustaları Mayıs 1935 itibariyle işlerine başlamış, bu iş için ilk etapta yaklaşık 20 vagon demir getirilmişti.[280] 1935 yılı Temmuz ayı itibariyle de fabrikanın demir çatı tarafı bitirilmiş ve fabrika ile demiryolu arasında çift bağlantı hattı yapılmıştı.[281] Yapısı, memur evleri, depoları, kantin gibi birimleri ve demiryolu bağlantı hattı 1935 sonu itibariyle tamamlanmış bulunan fabrikanın, Almanya'dan getirilen makinelerinin montajına başlanmıştı. Diğer taraftan fabrikanın hammadde ihtiyacını karşılamak üzere Tarım Bakanlığı Eskişehir'in kuzeyinde ve Sakarya Vadisi'nde akala cinsi pamuk ekimi yaptırmaya başlamıştı. Bu bölgelerdeki 1934 yılına ait 12.000 kg olan pamuk rekoltesinin fabrikanın ihtiyacı yanında çok düşük olması nedeniyle, ürün miktarını yukarılara çekebilmek için gerekli adımlar atılmıştı.[282]

Fabrikanın çevirici gücünün sağlanmasıyla ilgili olarak termik santralden başka İvriz Çayı üzerinde hidroelektrik santral yapımı baştan beri tasarlanıyordu. Buradaki düşünce suyun yeterli olduğu mevsimlerde elektriği, hidroelektrik santralden sağlayarak ucuza mal etmek, kurak mevsimlerde ise termik santralin gücünden

---

[276] **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.10; "Ek 1", **Sümerbank 1942 Yılı UMHR**, Ankara, Başvekâlet Devlet Matbaası, 1943, s.II; **Sümerbank 1943 Senesi İMR**, s.40.
[277] **Sümerbank**, 1946, s.16.
[278] **Sümerbank 1934 Senesi İMR**, s.11; "Sümer Bankın Moskovaya Yolladığı Talebe", **Cumhuriyet**, 19 Nisan 1935, s.6; "Sanayi Planı İlk Düşünülen Müddetten Önce Bitirilecektir", **Cumhuriyet**, 20 Şubat 1935, s.5.
[279] "Ereğlide Kurulan Dokuma Fabrikası", **Cumhuriyet**, 22 Birincikanun 1934, s.5.
[280] "Ereğli Fabrikasının Bina Kısmı Bitti", **Cumhuriyet**, 6 Mayıs 1935, s.13.
[281] "Konya Ereğlisinde Yeni Ürün", **Cumhuriyet**, 12 Temmuz 1935, s.3.
[282] "Ereğli Dokuma Fabrikası", **Cumhuriyet**, 14 İkincikanun 1936, s.9; "Birinci Endüstri Programı Nasıl Tatbik Edildi?", **Cumhuriyet**, 24 İkincikanun 1936, s.6; "Beş Yıllık Endüstri Programımızın 1935 Senesindeki Tatbikatı", **Fırat**, 29 İkincikanun 1936, s.2.

yararlanmaktı.[283] Söz konusu termik santralin yapımı için 25 Nisan 1936 saat 11.00'de ihale yapılması kararlaştırılmış ve tahmini inşaat bedeli 136.611 TL olarak açıklanmıştı.[284]

Şubat 1936 itibariyle fabrikanın yapı işleri bütünüyle bitmiş durumdaydı ve trenle getirilen makine aksamlarının peyderpey montajları yapılıyordu.[285] Fabrikanın yapı ve montaj işleri sürerken bir yandan da memur ve işçi istihdamı için ilanlar verilmeye başlanmıştı. Bu bağlamda fabrikaya dahiliye uzmanı bir doktor ile sınavla muhasebe memuru alınacağı duyurulmuştu.[286] Bölge kaynaklı bir değerlendirmede fabrikanın bölgenin gelişimine yapacağı katkı *"Ereğli'de yapılan kombina Ereğli'ye büyük bir istikbal vaat etmektedir. Fabrikanın vücudu iktisadi ve içtimai bir kalkınma meydana getirecektir"* şeklinde ifade edilmişti.[287]

Fabrikanın inşaat ve montaj işleri 1936 yaz sonuna doğru bütünüyle bitmiş; deneme çalışmaları ise aynı yılın sonbaharında, asıl santral türbini henüz tamamlanmadığından, lokomobille oluşturulmuş geçici bir santralle başlamıştı. Fabrika 1937'ye kadar geçici santralden aldığı güçle deneme çalışmasını sürdürmüş ve üretim yapmıştı.[288] Hatta Kasım ayı başında Konya Ticaret ve Sanayi Odası'na fabrikadan iplik numuneleri gönderilerek tüccarların ilgisine sunulmuştu.[289] Fabrikanın henüz bu deneme çalışmalarını sürdürürken Ereğli'ye yaptığı ekonomik katkı geleceğe dönük olumlu işaretler sayılmıştı:

> "Sümerbank'ın bez fabrikası Ereğli ve muhiti için büyük bir kalkınma vesilesi olmuştur. Çarşıda esnaf, bu kadar kuvvetli bir alışveriş canlılığını buhrandan önceki yıllarda bile görmemiş olduklarını söylüyorlar. Fabrikanın kalabalık memur ve işçi kütlesinin çok kuvvetli olan iktisadi tesirleri yanında sosyal

[283] "Ereğli Dokuma Fabrikası", **Cumhuriyet**, 14 İkincikanun 1936, s.9.
[284] "Kapalı Zarf Usulile Eksiltme İlanı", **Cumhuriyet**, 11 Nisan 1936, s.10.
[285] "Konya Ereğlisindeki Mensucat Fabrikası Bitiyor", **Cumhuriyet**, 17 Şubat 1936, s.8.
[286] "Doktor Aranıyor", **Cumhuriyet**, 22 Eylül 1935, s.10; "Muhasebe Memuru Aranıyor", **Cumhuriyet**, 5 Nisan 1936, s.11.
[287] "Ereğli'de Geniş Ölçüde Bayındırlık Faaliyeti", **Ekekon**, 2 Temmuz 1936, s.2.
[288] "Ereğli Bez Fabrikası Bitti", **Cumhuriyet**, 1 Mayıs 1936, s.6; "Birinci 5 Yıllık Endüstri Programının Tatbikatı", **Cumhuriyet**, 26 Temmuz 1936, s.5; "Birinci Beş Yıllık Endüstri Programı", **Bursa**, 30-7-1936, s.2; "İktisat Vekili Konyada", **Cumhuriyet**, 19 Birinciteşrin 1936, s.3; "Ereğli Bez Fabrikası", **Cumhuriyet**, 16 İkinciteşrin 1936, s.4; "Sümerbank'ın Ereğli Bez Fabrikası", **Cumhuriyet**, 16 Şubat 1937, s.4; **Sümerbank 1936 Senesi İMR**, s.10; **Sümerbank**, 1937, s.6.
[289] "Ereğli Fabrikası İplik Numuneleri Gönderdi", **Ekekon**, 5 İkinciteşrin 1936, s.2

tesirlerin de şimdiden belirmeye başladığı görülmektedir. Bu fabrikanın Ereğli'yi ihya etmiş olduğu hiç mübalağasız söylenebilir."[290]

1937 yılı başında 3.700 kW gücündeki asıl santralin devreye girmesiyle Ereğli Fabrikası resmi açılıştan önce normal şekilde işlemeye başlamıştır.[291] 3 Nisan 1937'de Karabük Demir-Çelik Fabrikası'nın temelini atmış olan İnönü buradan, yanında bulunan birçok bakan ve İngiliz Büyükelçisi Sir Persi Loren ile birlikte Ereğli Fabrikası'nın açılışını yapmak üzere trenle Ereğli'ye hareket etmiştir.[292] Ertesi gün önce Kayseri'ye ulaşan kafile burada Kayseri Fabrikası'nı ziyaret etmiş ve oradan yine trenle yoluna devam ederek akşam saatlerinde Ereğli'ye varmıştır. Başta Konya Valisi Cemal Bardakçı olmak üzere devlet görevlilerince karşılanmış ve istasyondan yürüyerek fabrika alanına geçmişlerdir. Akşam saatleri olmasına karşın Ereğli halkının yoğun ilgi gösterdiği törende İnönü açılışı yapmıştır.[293]

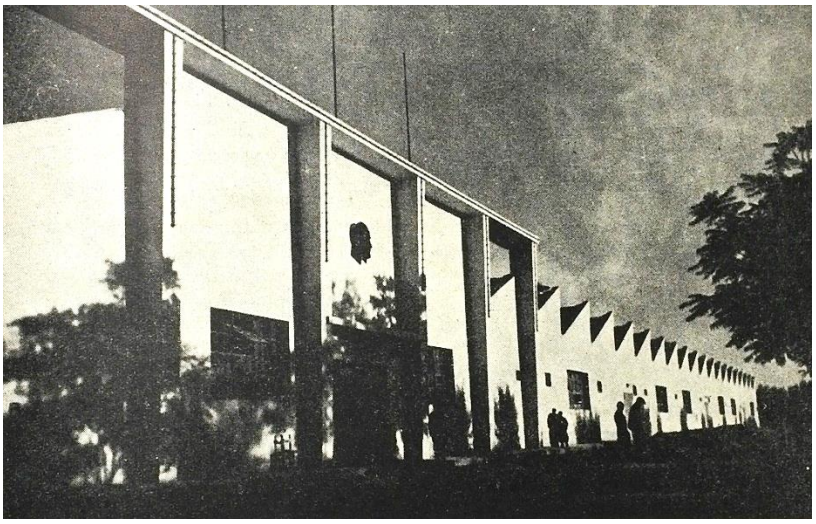

Şekil 1.10 Ereğli Fabrikası'nın Dıştan Görünüşü[294]

Fabrika yaklaşık 18.400 iğ ve 329 tezgâha sahipti.[295] Esas üretim alanını meydana getiren iplik, dokuma, boyahane kısımlarının yanı sıra laboratuvar gibi yardımcı birimler vardı. Fabrikanın ürün yelpazesi canfes, tülbent, renkli patiska,

[290] "Sümerbank'ın Ereğli Bez Fabrikası", **Cumhuriyet**, 16 Şubat 1937, s.4.
[291] **Sümerbank**, 1937, s.6; **Sümerbank**, 1946, s.14.
[292] "Ana Endüstriye Başladık", **Ulus**, 4 Nisan 1937, s.1, 5.
[293] "Dün de Ereğli Fabrikamız Açıldı", **Tan**, 5 Nisan 1937, s.1, 10; "Ereğli Kombinası Açıldı", **Ulus**, 5 Nisan 1937, s.1, 5; "Başvekilimiz Ereğli Fabrikasını da Açtı", **Cumhuriyet**, 5 Nisan 1937, s.1, 7; "Dokuma Fabrikamız Açıldı", **Ekekon**, 9 Nisan 1937, s.1, 3; **Ayın Tarihi**, Sayı 41, Mayıs 1937, s.2-3, 28.
[294] **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1943, s.47.
[295] **Sümerbank 1938 Senesi İMR**, s.6; **Sümerbank**, 1946, s.10; Bazı kaynaklarda fabrikadaki iğ sayısının 16.500, tezgâh sayısının 300 olduğu bilgisi yer almaktadır, bkz. "Dokuma Fabrikamız Açıldı", **Ekekon**, 9 Nisan 1937, s.1; **Ayın Tarihi**, Sayı 41, Mayıs 1937, s.28.

mermerşahi, salaşpor, mendil, beyaz ve renkli masa örtüleri, sofra takımları, keten işleri, saten, nansu cinsi ince pamuklu kumaşlardan oluşuyordu. 3.500.000 TL'ye mal olan fabrikanın reviri, misafirhanesi, işçi konutları ve sinema salonu bulunuyordu.[296] Ayrıca fabrikada tam donanımlı bir itfaiye mevcuttu.[297]

Fabrikanın kuruluşunu takip eden aylarda İvriz Çayı'nda kurulması düşünülen hidroelektrik santralin inşaat ve tesisat işlerine başlanmıştı.[298] Enerji üretim ve dağıtım olanaklarının çok kısıtlı olduğu bir dönemde kurulan bu altyapılar fabrikalara olduğu kadar bölgelerine de büyük yararlar sağlıyordu. Nitekim Ereğli Fabrikası'nın diğer fabrikalar gibi bulunduğu bölgeye yapacağı katkılardan biri termik santralinden elektrik vermesi olacaktı.[299] Örneğin sadece 1945 yılında ilçeye 117.000 kWh, 1947 yılında ise 159.991 kWh elektrik dağıtmıştı.[300]

Fabrika, resmi açılışının yapıldığı 1937 yılı içinde Çukurova'da yetişen klevlant cinsi pamuklardan 170.000 kg kadar satın almış bulunuyordu. Aynı yılın Eylül ayında fabrikada iki ekiple ortalama 1.000 işçi çalışıyordu. Bu da fabrikanın henüz azami işçi kapasitesine ulaşmadığı anlamına geliyordu. Buna rağmen ay içerisinde 41.000 kg iplik ve 100.000 m bez üretmişti. Ürünleri özellikle Buldan, Babadağ ve İstanbul'daki trikotaj ve çorap fabrikalarından son derece yüksek talep görmüştü. Hatta sağlamlık ve kalite yönünden Avrupa'dan gelen ürünlere denk olduğu belirtilmişti. Fabrika piyasadan gelen talebin yüksek olması nedeniyle yapılan başvuruları sıraya koymak durumunda kalmıştı.[301]

Ereğli Fabrikası 18.400 iğle devreye girdiğinde, Kayseri Fabrikası'nın 32.500 iği ve Bakırköy Fabrikası'nın 10.000 iği ile birlikte Sümerbank'ın pamuklu dokuma fabrikalarındaki iğ sayısı 60.000'i geçmişti. Bu üç fabrika Türkiye iğ mevcudunun %34,42'sini, pamuklu mekanik dokuma tezgâh adedinin %51,09'unu, pamuk endüstri işçilerinin %40,24'ünü oluşturuyor ve yıllık toplam 617.500 kg iplik ve 6.562.000 kg bez üretiyorlardı. Bu sayede fabrikalar ham pamuğun %38,60'ını

[296] "Ereğli Mensucat Fabrikaları da Faaliyete Geçiyor", **Bursa**, 22-10-1936, s.3; "Dokuma Fabrikamız Açıldı", **Ekekon**, 9 Nisan 1937, s.1, 3.
[297] İ. Hakkı Kutkam, "Konya'da İlk Gezim-3", **Babalık**, 7 Aralık 1946, s.2.
[298] **Sümerbank 1937 Senesi İMR**, Ankara, 1938, s.12.
[299] "Ereğli Bez Fabrikası", **Ekekon**, 16 Şubat 1948, s.2.
[300] **Sümerbank**, 1946, s.14; **Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı**, s.106.
[301] **TBMM ZC**, D.5, C.18, 28-V-1937, s.364; "Fabrika Ereğliye Yeni Bir Manzara ve Yeni Bir Hayat Getirdi", **Ekekon**, 8 İkinciteşrin 1937, s.4; "Ereğli Fabrikası İyi Çalışıyor", **Ekekon**, 13 Nisan 1938, s.2.

tüketirken iplik üretiminin %8,53'ünü ve bez üretiminin de %60,74'ünü gerçekleştirmiş oluyordu.[302]

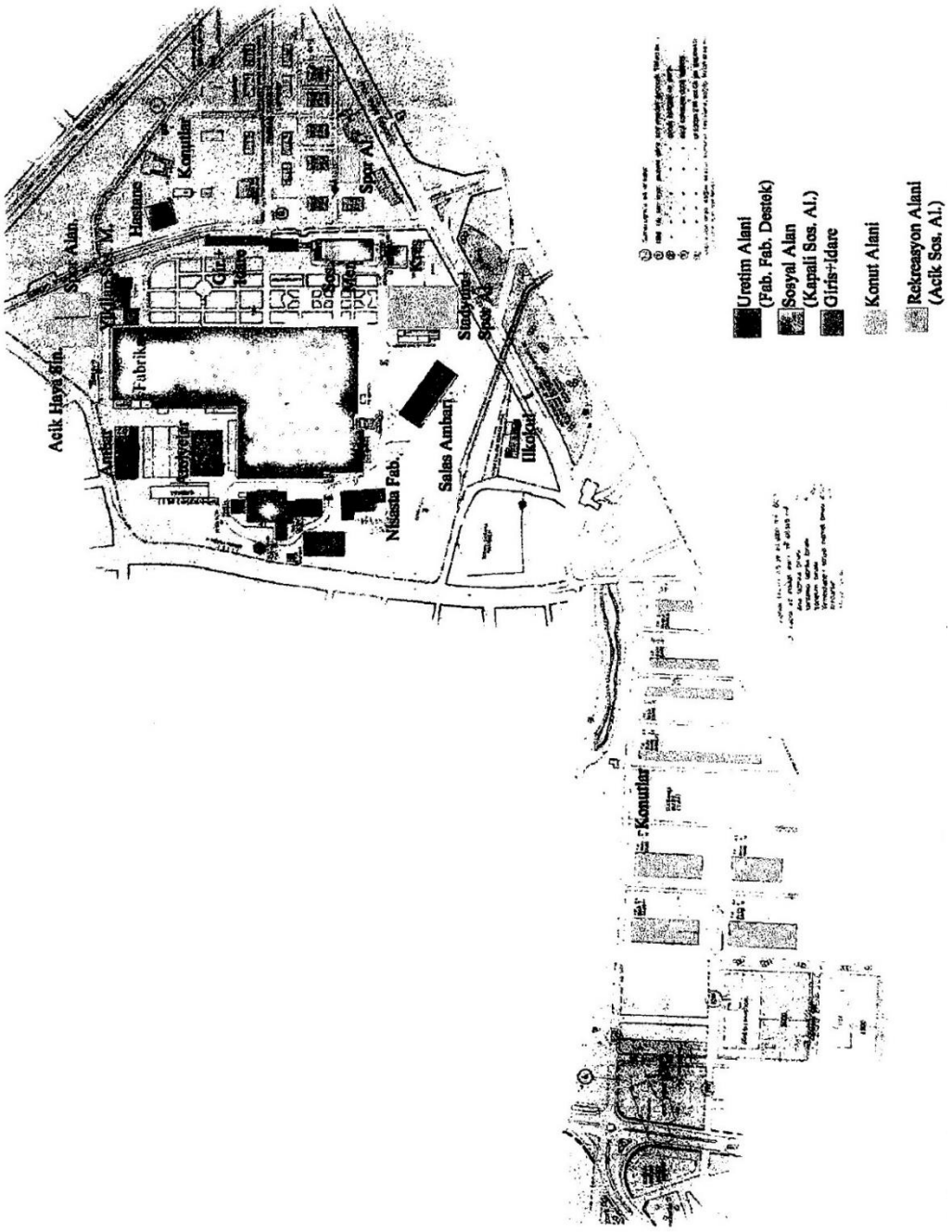

Şekil 1.11 Ereğli Fabrikası Vaziyet Planı[303]

Yıllar içinde artan ihtiyaçlar doğrultusunda Ereğli Fabrikası'nın donanımına eklemeler yapılmıştı. Bu eklemelerle birlikte fabrikada mevcut 18.400 iğ dışında,

[302] "938'de Pamuk Endüstrisi", **Bursa**, 13-5-1937, s.2.
[303] Özlem Arıtan, **Kapitalist/Sosyalist Modernleşme Modellerinin Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığının Biçimlenişine Etkileri-Sümerbank KİT Yerleşkeleri Üzerinden Yeni Bir Anlamlandırma Denemesi**, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2004, s.198; 1950 öncesinde var olan binaların halihazır pafta üzerinde gösterimi.

1950 yılı itibariyle 1.820 büküm iği bulunuyordu ve dokuma tezgâhı sayısı 380'e çıkmıştı.[304] Ayrıca 1946'da çeşitli numaralarda 200 ton dikiş ipliği üretmek üzere 5.616 iğlik bir tesisat eklenmesine karar verilmiş ve makineleri sipariş edilmişti.[305] Ancak çeşitli nedenlerden ötürü bu tesisatın kurulması ve işlemeye başlaması 1956'yı bulacaktı.[306] Ereğli Fabrikası'nın bir fabrikanın ötesinde bir görevi yerine getirdiğini ve çalışanlarının bu sorumluluğun bilincinde olduğunu ileriki yıllarda fabrika çalışanları çıkardıkları dergide bizzat şu sözlerle ifade etmişlerdi:

> "Fabrikamız memur ve işçilerine çalışmaları karşılığı bir kazanç temin eder. Fabrika ile alakamız yalnız bu geçinme vasıtamız olmasından değildir. Türk inkılabının en mühim kısmını teşkil eden endüstri kalkınmasında, hepimiz vazife almış birer gönüllüden başka bir şey değiliz. Fabrikamız iyi çalışma imkânına malik oldukça onun verimini daima yükseltmek ve memlekete faideli bir unsur haline koymakta elbette hepimizin rolü olacaktır."[307]

4.3. Nazilli Basma Fabrikası

1932'de Türkiye'ye gelen Sovyet uzmanların incelemeleri ve Türk uzmanlarla yaptıkları değerlendirmeler sonunda, aynı yılın Eylül ayı itibariyle, Kayseri ile birlikte Nazilli'de de dokuma fabrikası kurulması kesinleşmişti. İlk başlarda Nazilli'de alaca kumaş üretecek bir fabrika kurulması düşünülmüşse de sonradan basma üretecek bir fabrika olmasında karar kılınmıştı.[308] İkisi de Sovyetler tarafından kurulacak olan Nazilli Fabrikası ile Kayseri Fabrikası'nın proje ve hazırlıkları birlikte yürütülmüş; bu işler sırasında dışarıdan getirilmesi gereken malzemelerle ilgili izin ve düzenlemeler Bakanlar Kurulu'nca 1933 yılında yapılmıştı.[309]

İlk olarak Kasım 1934'te fabrikanın projelerini hazırlamakla ve yerini belirlemekle Bakırköy Fabrikası Müdürü Fazlı Turga görevlendirilmiştir.[310] Daha sonra Genel Müdür Nurullah Esat Sümer'in Ege Bölgesi'ne yaptığı araştırma

---

[304] **BUMH Sümerbank Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.2.
[305] **Sümerbank 1946 Senesi İMR**, İstanbul, 1947, s.50; **Sümerbank**, 1946, s.10; **BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu**, s.9.
[306] **Cumhuriyet'in 50. Yılında Sümerbank**, İstanbul, Tisa Matbaacılık, 1973, s.34.
[307] "Öğütler", **Erbez**, Sayı 1, 1944, s.13
[308] "Celal Bey Rus Heyeti Şerefine Ziyafet Verdi", **Cumhuriyet**, 25 Eylül 1932, s.1; "Pamuklu Mensucat", **Cumhuriyet**, 14 Teşrinievvel 1932, s.4; "Nazilli Fabrikası Basma Yapacak", **Cumhuriyet**, 10 Mart 1935, s.4.
[309] **BCA**, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 38-57-4, 10.08.1933.
[310] "İlk Basma Fabrikası", **Cumhuriyet**, 30 Teşrinisani 1934, s.1.

ziyaretinin ardından Şubat 1935'te Nazilli Fabrikası'nın yeri kesinleştirilmiştir.[311] Buna göre fabrikanın, Büyük Menderes Nehri'nin 1,5 km uzağına, Yukarı Nazilli'nin ise 2 km güneyine düşen bir noktada, Aşağı Nazilli'nin evlerinin seyrekleştiği yerde Bozdoğan ile Nazilli arasındaki büyük şosenin yanına kurulmasına karar verilmiştir. Su gereksinimini karşılamak için bu alanda artezyen kuyular açılması ve Büyük Menderes Nehri'nden yararlanılması planlanmıştır. Varılan anlaşma gereği Sovyetlerin kuracağı iki fabrikadan Kayseri Fabrikası'nın olduğu gibi Nazilli Fabrikası'nın projeleri de Türkstroy mimar ve mühendislerince hazırlanmıştır. Ayrıca makineler, malzemeler, montaj aletleri vb. bu kuruluş tarafından sağlanmıştır. [312] Diğer taraftan Sümerbank Genel Müdürü ve uzmanlarının Sovyetler'den gelen uzmanlarla yaptıkları görüşmeler sonunda, Türkstroy'un hazırladığı proje üzerinde bazı düzeltme ve değişiklikler yapılması konusunda görüş birliğine varılmıştır. Dolayısıyla bu ilk proje üzerinden kesin projenin oluşturulması ve Sümerbank tarafından hazırlanacak plandan sonra inşaata başlanması kararlaştırılmıştır.[313]

Fabrika inşaatının ilk kısmı için 2490 sayılı yasanın 45. maddesine[314] göre teknik yeterliliğe ve aranılan vasıflara sahip firmalar arasında açık eksiltme yapılması kararı, 26 Haziran 1935'te toplanan Bakanlar Kurulu'nca onaylanmıştır.[315] Bu çalışmaların ve önhazırlıkların tamamlanmasının ardından 24 Ağustos 1935'te Ekonomi Bakanı Celal Bayar tarafından fabrikanın temeli atılmıştır.[316]

---

[311] "Ulusal Sanayide Bir Devre", **Cumhuriyet**, 17 Şubat 1935, s.4; "Sanayi Planı İlk Düşünülen Müddetten Önce Bitirilecektir", **Cumhuriyet**, 20 Şubat 1935, s.5.

[312] **BCA**, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 69-81-18, 15.10.1936; "Nazilli Fabrikasının İnşaatı Süratle İlerliyor", **Cumhuriyet**, 16 İkincikanun 1936, s.2; "Nazilli Fabrikasının İnşaatı İlerliyor", **Ekekon**, 19 İkincikanun 1936, s.3; "Nazilli Basma Fabrikası", **Endüstri**, Sayı 8, Nisan 1937, s.191.

[313] "Nazilli Fabrikası", **Cumhuriyet**, 7 Mart 1935, s.2; "Nazilli'de Yapılacak Dokuma Fabrikası", **Cumhuriyet**, 8 Mart 1935, s.2; "Nazilli Fabrikası Basma Yapacak", **Cumhuriyet**, 10 Mart 1935, s.4; "Nazilli Fabrikası", **Cumhuriyet**, 2 Nisan 1935, s.2.

[314] "Madde 45: Fenni liyakat ve iktidarları tecrübe edilmiş firmalara ihalesi lüzumlu görülen tayyare, harp gemisi, harp mühimmatı alımı, askeri tesisat ve levazımı, liman, rıhtım, şimendifer, demiryolları inşası, büyük su tesisatı, büyük fabrika ve diğer sanayi tesisatile sıhhi tesisat işlerinin birkaç firma arasında eksiltmeğe konulması caizdir. Bu takdirde eksiltmeğe girecek firmaların isimleri, yaptıkları işler, yapacakları işlerin benzerlerinden yaptırılmış ise bununla bunlara verilen fiatler ve mütehassısların (yapılacak iş hakkındaki) keşif veya tahmin bedelleri tasrih edilmek suretile vilayet hususi idarelerile belediyeler için Dahiliye Vekâletinden diğer devlet dairelerile müesseseler için İcra Vekilleri Heyetinden karar almak şarttır. Bu suretle yapılacak eksiltme neticesinde ihale yapmak, ait olduğu vekilin kararına bağlıdır. Bu kabîl dar eksiltmelere alakalı firmalar şartnamelerin kendilerine tebliği suretile çağırılır. Teminat usulleri bu eksiltmelerde de aynen tatbik olunur." Bkz. **TBMM ZC**, D.4, C.23, 2-VI-1934, s.19; **TC Resmî Gazete**, Sayı 2723, 10 Haziran 1934, s.3964.

[315] **BCA**, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 56-55-18, 27.06.1935.

[316] "Nazilli Fabrikasının Yapısına Hemen Başlandı", **Cumhuriyet**, 25 Ağustos 1935, s.1, 4; **Ayın Tarihi**, Sayı 21, Eylül 1935, s.9-10; **Sümerbank 1935 Senesi İMR**, s.4.

Fabrika kurmak için Nazilli'nin seçilmesi, bölgenin kalkındırılması düşüncesinden kaynaklanıyordu. Öte yandan son yıllarda İzmir'de iki modern iplik ve dokuma fabrikası kurulmuştu. Üstelik fabrikanın hinterlandı olan Ege Bölgesi'nde pamuk tarımı yapılıyordu. 1932'de Türkiye'ye gelen Prof. Dr. Orlof başkanlığındaki Sovyet uzmanları Ege Bölgesi'nde incelemelerde bulunmuşlar hatta İzmir'deki bu iki fabrika ile Ticaret ve Sanayi Odası'nı ziyaret etmişlerdi. Uzmanlar inceleme ve araştırmaların sonunda, fabrika kurulmadan önce tohum ve sulama işleri başta olmak üzere pamuk tarımıyla ilgili düzenlemeler yapılması gerektiğini belirtmişlerdi. Uzmanların önceden düşünülmesini ve gerekli çalışmalara başlanmasını salık verdikleri bir başka husus ise işçilik konusuydu.[317]

Nazilli'de basma fabrikası kurulması gündeme gelince devlet, uzmanların pamuk tarımının geliştirilmesine ilişkin görüşlerini de dikkate alarak, 1933'te Nazilli Pamuk Islah İstasyonu'nu kurmuştur. 2 dönümlük bir deneme tarlası ekilerek pamuk yetiştirilmeye başlanmış ve bu ekim alanı ertesi yıl 200-300 dönüme çıkarılmıştır. 1936 yılında istasyonun ekim alanı 750 dönüme yükselmiş; ayrıca Aydın'ın Ortaklar ilçesinde 4.500 dönümlük alana pamuk ekilerek üretim daha da artırılmıştır. Bununla da yetinilmeyerek 1937'de istasyonun ekim alanı 1.300 dönüme çıkarılmış ve Nazilli, Karacasu ve Bozdoğan ilçelerinde 70.000 dönüm alana pamuk ekimi yapılmıştır. Aynı yıl Aydın, Söke ve Çine'de toplam 50.000, Muğla'da 3.000, Denizli'de 24.000 ve Çorum'da 3.000 dönümlük alana ekilmek üzere akala cinsi pamuk tohumu dağıtımı yapılmıştır.[318] Fabrika inşaatı devam ederken ele alınan bir diğer konu, fabrika elektrik santralinin yakacağı kömürün civardaki maden yataklarından sağlanmasıyla ilgili yapılan çalışmalar olmuştur. Bununla ilgili birçok inceleme yapılmış ve maden yataklarının verimliliği hakkında raporlar hazırlanmıştır.[319]

Fabrikanın inşaat çalışmalarına dönülecek olursa ilk kısmı oluşturan memur evleri, yönetim binası, kantin ve depolarının yapımı 1936 Ocak ayı itibariyle oldukça ilerlemiş, demiryolu bağlantı hattı yapılmıştır. İkinci kısım olan fabrika ana binasının inşaat ihalesi de yapıldıktan sonra yükleniciler işe başlamış,[320] ana binayla birlikte

[317] "İzmir Pamukçuluğu", **Cumhuriyet**, 18 Teşrinievvel 1932, s.4.
[318] O. Becerik, "Nazilli Pamuk Islah İstasyonunda-3", **Aydın**, 22 Mart 1938, s.2.
[319] Gorsky, **Nazilli Civarındaki Gerenez Linyit Ocakların Ait Tetkik Raporu**, 15.12.1935, s.1.
[320] "Nazilli Fabrikasının İnşaatı Süratle İlerliyor", **Cumhuriyet**, 16 İkincikanun 1936, s.2; "Nazilli Fabrikasının İnşaatı İlerliyor", **Ekekon**, 19 İkincikanun 1936, s.3; "Nazilli Basma Fabrikasında İnşaat İlerliyor", **Ekekon**, 30 Haziran 1936, s.2; **Sümerbank 1935 Senesi İMR**, s.4.

memur ve işçi evleri, 1936 yazında tamamlanmıştır.[321] İplik, dokumahane, basmahane, tamirhane, santral, su istasyonu binalarının inşasına devam edilerek 1937 yılı başlarında makinelerin montajına hazır hale getirilmiştir. Çok geçmeden de Rusya'dan gönderilen makinelerin montajına başlanmıştır. Montaj tamamlandıktan sonra deneme çalışmalarına başlayan fabrika yıl içinde bu faaliyetini sürdürmüş, Atatürk'ün yapacağı resmi açılıştan önce kalan işler de bitirilmiştir.[322]

Şekil 1.12 Atatürk Nazilli Fabrikası'nı Açarken[323]

Atatürk Ege manevralarında bulunmak için 8 Ekim 1937 saat 15.00 sularında Ankara'dan yola çıkmış ve ertesi gün Aydın'a varmıştır.[324] Bu arada Atatürk'ten hemen önce Başbakan Yardımcısı ve Ekonomi Bakanı Celal Bayar başta olmak üzere hükümet erkânı ve milletvekilleri Nazilli'ye varmışlardır. Ayrıca manevra sahasında bulunan ve başını Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın çektiği askeri heyet Nazilli'ye geçmişlerdir. 9 Ekim 1937 saat 14.00 gibi yanında Başbakan İsmet İnönü ve Afet İnan'la birlikte Nazilli'ye ulaşan Atatürk, Nazillililer tarafından sevinç ve coşkuyla karşılanmıştır. Buradan bir otorayla fabrika alanına geçilmiş, belediye adına Nazilli Halkevi Başkanı Sami Kutluğ'un yaptığı tören açış konuşmasının

[321] "Birinci Beş Yıllık Endüstri Programı", **Bursa**, 30-7-1936, s.2.
[322] **Sümerbank 1936 Senesi İMR**, s.10; **Sümerbank**, 1937, s.6.
[323] **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.55, 57.
[324] "Atatürk Bugün Aydın'a Geliyor", **Aydın**, 9 Birinciteşrin 1937, s.1; "Büyük Önder Dün Nazilli'ye Hareket Buyurdular", **Ulus**, 9 Birinciteşrin 1937, s.1

ardından Bayar da fabrikaya ilişkin bir söylevde bulunmuştur. Ardından fabrikanın kadın ve erkek sporcuları ellerinde Türk bayrakları ve parti bayraklarıyla bir geçit töreni yapmışlardır. Hatta bu törende Kayseri Fabrikası'nın sporcuları da yer almıştır. Atatürk fabrika yönetim binası balkonundan töreni izlemiş, tören bitiminde yanındakilerle birlikte fabrika binasına geçmiştir. Burada Genel Müdür Nurullah Esat Sümer'in kendisine verdiği Sümerbank logosu şeklinde altından yapılmış anahtarla açılışı yapmış ve Fabrika Müdürü Fazlı Turga'nın rehberliğinde üretim alanı gezilmiştir.[325] Açılışın bu şekilde yapılması önemli ve dikkat çekicidir. Zira Sümerbank'ın logosunda betimlenen *"milli sanayiin anahtarı"* olma rolü nesneleşerek Atatürk'ün elinde daha da somut bir iletiye dönüşmüştür. Atatürk'ün fabrikayı açışı ve fabrikaya girildikten sonra yaşananlar hakkında Afet İnan şunları aktarmıştır:

> "Elimize verilen planlara göre ilk daire önüne geldik. Atatürk'ün elinde bir anahtar parladı. Bu, kırmızı kurdele ile bağlanmış, Sümer Bank inisyalinde[326] yapılmış, anahtar şeklinde sarı madendi.[327] Onun eli fabrika kapısını açtı, herkes içeriye girdi. Dışarıdaki sıcaklık bu binada teknik tekâmülün serinliğine yerini vermişti. Fabrika direktörünün izahatı sırasına göre yürüyoruz. Pamuk işleyen makineler türlü şekiller alıyor. İplikler, binlerce makaralar üzerinde kümeleşiyor. Makaralar çözülerek tezgâhlarda yer almış, büyük bir salonda tezgâhların bulunduğu yerde her makinenin başında duran bir işçi 'marş' emrini bekliyordu. Direktör, Atatürk'e hitap ederek 'İşlemek için emrinizi bekliyorlar' dedi. Büyük yerden çıkan emir, 480 makineyi birden gürültülü bir faaliyete koydu. Bunun üzerine Atatürk şunu dedi: 'İşte halka hayat veren reel musiki!'"[328]

---

[325] "Nazilli Basma Fabrikası", **Endüstri**, Sayı 8, Nisan 1937, s.191; "Büyük Önder Dün Nazilli Kombinasını Açtı", **Aydın**, 10 Birinciteşrin 1937, s.1; "Atatürk Nazilli Fabrikasını Dün Altın Anahtarla Açtı", **Cumhuriyet**, 10 Birinciteşrin 1937, s.1, 9; "Nazilli Fabrikası Dün Büyük Törenle Açıldı", **Ulus**, 10 Birinciteşrin 1937, s.1, 4; Afet [İnan], "Nazilli Kombinası", **Cumhuriyet**, 12 Birinciteşrin 1937, s.3; "Atatürk Nazilli Fabrikasını Altın Anahtarla Açtı", **Bursa**, 13-10-1937, s.2; **Ayın Tarihi**, Sayı 47, İkinciteşrin 1937, s.6-7.

[326] İlk satırın ilk harfinin büyük puntoda ve süslü yazılarla dizilme işlemidir.

[327] Birçok kaynakta "altın" olarak geçen anahtardan Afet İnan "sarı maden" diye söz etmiştir!

[328] Afet [İnan], "Nazilli Kombinası", **Cumhuriyet**, 12 Birinciteşrin 1937, s.3; Ayrıca Şevket Süreyya Aydemir fabrikanın açılışı sırasında yaşananları kitabında kendine has üslubuyla anlatmıştır. Bkz. Aydemir, **Tek Adam**, C.III, s.380-382.

Şekil 1.13 Nazilli Fabrikası Açılışından Bazı Kareler[329]

Bayar'ın açılıştaki söylevinde belirttiğine göre, fabrika bina ve makineleriyle birlikte 6.500.000 TL'ye mal olmuş ve Sümerbank fabrikaya 1.500.000 TL'lik döner sermaye vermişti. İşçilere yıllık ödenecek ücretin toplam 1.000.000 TL'yi bulacağını

[329] **Cumhuriyet**, 12 Birinciteşrin 1937, s.7.

açıklayan Bayar, ayrıca fabrikanın bölge ekonomisinde doğrudan ve dolaylı olarak yaklaşık 5.000.000 TL'lik bir hareket yaratacağını dile getirmişti.[330] Nitekim bölge kaynaklı bir haberde fabrikanın bölge ekonomisinde meydana getireceği sıçrayış "*Şimdi şu dakikada açılma töreni yapılmakta olan kombina o mesut başarılar silsilesine taç olacak değilse bile, ek olabilecek ve muhitimize refah ve saadet getirecek yeni bir sanat abidesidir"*[331] sözleriyle ifade edilmişti.

Fabrikanın bazı özelliklerine bakılacak olursa yaklaşık 230.000 m²lik alan üzerinde kuruluydu ve üçlü vardiya sistemiyle yaklaşık 2.500 işçi çalıştırabilecek büyüklükteydi.[332] Fabrika ana binası iplikhane, dokumahane ve basmahane olmak üzere üç kısımdı. Bundan başka tamirhane, dökümhane, demirhane, marangozhane ve modelhane dairesi olmak üzere yardımcı birimlere sahipti.[333] Yaklaşık 28.236 iği,[334] 768 tezgâhı ve 4 basma makinesi bulunan fabrika, 2.000.000 kg pamuk işleyerek 1.800.000 kg iplik ve 20.000.000 m basma üretecek kapasiteydi.[335] Bundan başka el dokuma tezgâhlarının yoğun olduğu bölgenin iplik ihtiyacını karşılamak için iplik üretimesine karar verilmişti.[336] Ayrıca ilerleyen yıllarda, Kayseri'de olduğu gibi pamuk döküntülerini değerlendirebilmek için 612 iğlik telef ipliği tesisatı eklenecek ve 1943'te bu birim de faaliyete geçecekti.[337]

Fabrika çevirici gücünü iki türbinden oluşan ve toplamda yaklaşık 3.700 kW'lık kendi termik santralinden karşılıyordu. Ayrıca fabrikanın çalışmadığı günlerde gereksinim duyacağı elektriği karşılamak için 50 ve 150 kW gücünde iki

---

[330] "Nazilli Fabrikası Dün Büyük Törenle Açıldı", **Ulus**, 10 Birinciteşrin 1937, s.4.
[331] "Büyük Önder Dün Nazilli Kombinasını Açtı", **Aydın**, 10 Birinciteşrin 1937, s.2.
[332] **Sümerbank**, 1937, s.6; "Atatürk Nazilli Fabrikasını Dün Altın Anahtarla Açtı", **Cumhuriyet**, 10 Birinciteşrin 1937, s.1, 9.
[333] O. Becerik, "Nazilli Basma Kombinası-5", **Aydın**, 26 Mart 1938, s.2; O. Becerik, "Nazilli Basma Kombinası-6", **Aydın**, 27 Mart 1938, s.2.
[334] **Sümerbank 1938 Senesi İMR**, s.6; **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.56; **Sümerbank**, 1946, s.14; Bazı kaynaklarda iğ sayısıyla ilgili 28.000-29.500 arasında değişen bilgilere rastlanabilmektedir. Bkz. "Basma Endüstrisi", **Bursa**, 30-7-1936, s.2; **Sümerbank**, 1937, s.6; "Nazilli Kombinası Yakında Açılacak", **Aydın**, 9 Eylül 1937, s.2; "Atatürk Nazilli Fabrikasını Dün Altın Anahtarla Açtı", **Cumhuriyet**, 10 Birinciteşrin 1937, s.9; "Nazilli Fabrikası Dün Büyük Törenle Açıldı", **Ulus**, 10 Birinciteşrin 1937, s.4; "Nazilli Basma Fabrikamız", **Aydın**, 10 Ekim 1946, s.1; Öte yandan 1950 yılı itibariyle iğ sayısı 28.848 olarak verilmiştir. Bkz. **BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.3.
[335] **Sümerbank**, 1937, s.6; "Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, Sayı 350-103, 14 Temmuz 1948, s.5; **BUMH Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.3.
[336] "Büyük Önder Dün Nazilli Kombinasını Açtı", **Aydın**, 10 Birinciteşrin 1937, s.3.
[337] **Sümerbank**, 1946, s.16; Toprak, **Sümerbank Holding A.Ş.**, s.40.

yedek motor vardı.[338] Türbinlerin çalışmalarında zamanla meydana gelen aksaklık ve verim düşüklüğü nedeniyle 1942 yılında santralin 1.500 kW gücünde iki türbinle takviyesine karar verilerek İsviçre'den türbin sipariş edilmişti.[339] Yenileme ve takviyelerle birlikte 1946 yılı itibariyle fabrikanın santral gücü 7.700 kW'a çıkmıştı.[340]

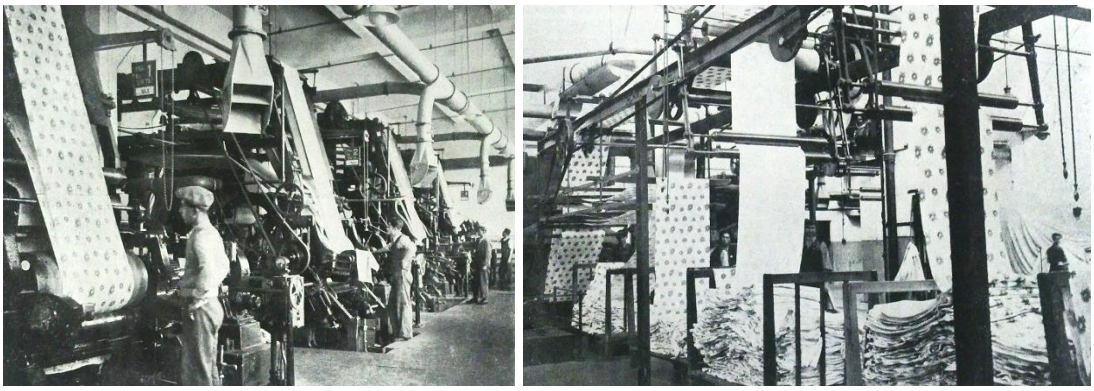

Şekil 1.14 Nazilli Fabrikası Basma Makineleri[341]

Nazilli Fabrikası'nın ürün yelpazesi kaliko madapalan, kaliko basma, basma, saten, flanel ve flanel bunt cinsi kumaşlardan oluşuyordu.[342] Ürünler ilk yıllardan itibaren birçok kimsenin beğenisini kazanmıştı. Modelistlerin doğadan ve günlük yaşamdan esinlenerek çizdikleri desenler hem özgün hem de modaya uygun sonuçlar elde etmelerini sağlıyordu. Fabrika ilk yıl üretiminde 40.000, ikinci yıl 200.000 ve sonraki yıl 400.000 top basma üretmesine karşın talebi karşılamakta zorlanmıştı. Fabrikanın pazarını oluşturan Ege Bölgesi, Konya, Seyhan ve Maraş'ta fabrika kurulmadan önceki basma gereksinimi daha doğrusu tüketimi 30.000 top olmasına karşın bundan kat kat fazlasının tüketimi karşılamayışı, fabrikanın ürettiği basmaların diğer kumaşlara sağlamlık ve desen yönünden tercih edilmesiyle açıklanıyordu. Nitekim köylerdeki el dokuması alaca kumaşın yerini Nazilli Basması almıştı. Fabrikada üretilen basmalar uzun yıllar boyunca her zevke hitap ederek beğeni toplayacak ve *"Nazilli Basması"* diye ün salacaktı.[343]

---

[338] O. Becerik, "Nazilli Basma Kombinası-5", **Aydın**, 26 Mart 1938, s.2; Ana santralin türbin gücü kaynakta 5.000 HP olarak verilmiştir.
[339] **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.209; **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.11.
[340] **Sümerbank**, 1946, s.14.
[341] **Sümerbank**, 1946, s.12-13.
[342] "Nazilli Fabrikasının İnşaatı Süratle İlerliyor", **Cumhuriyet**, 16 İkincikanun 1936, s.2; "Nazilli Fabrikasının İnşaatı İlerliyor", **Ekekon**, 19 İkincikanun 1936, s.3; **Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.3.
[343] O. Becerik, "Nazillide", **Aydın**, 3 Nisan 1938, s.2; **Ekekon**, 5 Nisan 1938, s.3; O. Becerik, "Nazilli Basma Kombinası", **Aydın**, 21 Temmuz 1939, s.2.

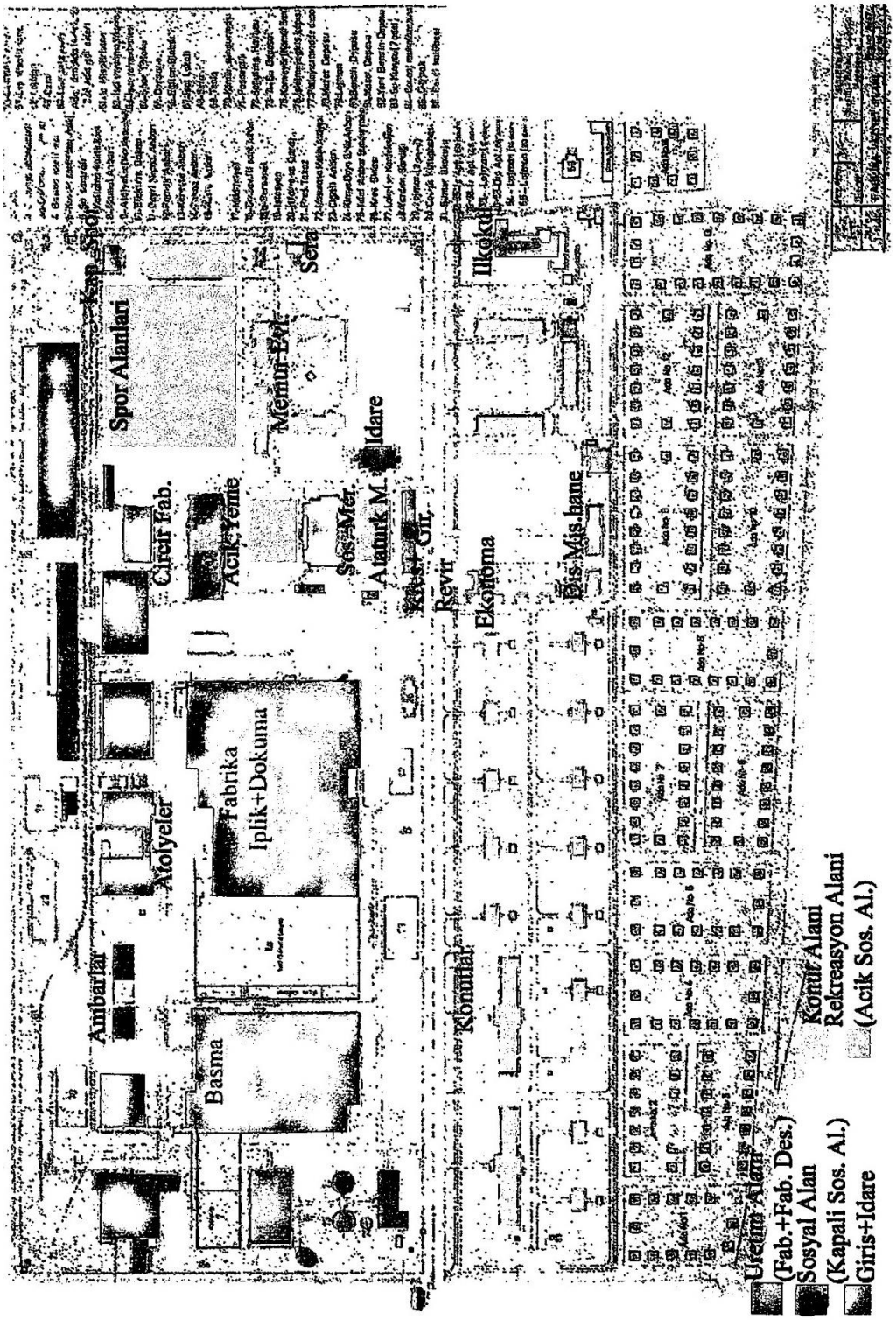

Şekil 1.15 Nazilli Fabrikası Vaziyet Planı[344]

Fabrikanın üretim alanlarının yanında işçilerin üretim dışı faaliyetlerini gerçekleştirebilecekleri ve günlük yaşamlarını sürdürebilecekleri alanlar da düşünülmüştü. Sağlık hizmetleri için hastane, ameliyathane, eczane, tahlil

[344] Arıtan, **a.g.t.**, s.232; 1950 öncesinde var olan binaların halihazır pafta üzerinde gösterimi.

laboratuvarı, muayenehane bulunmaktaydı. Ayrıca işçilerin barınması için iki bekâr yurdu, usta ve memur apartmanları, sahneli ve sinemalı kantin, spor alanları ve 7 artezyen kuyusu vardı. Kuruluşa yönelik bir değerlendirmede, fabrikanın bölge için ne anlama geldiği *"Fabrika, şimdiden Nazilli ve civarı için bir medeni hayat mektebi olmuştur"* ifadesiyle özetlenmişti.[345] Fabrikanın önemli bir özelliği de kuruluşunun üzerinden bir yıl geçmeden bünyesinde Sümer Halkevi adıyla bir Halkevi kurulmuş olmasıydı.[346] Nazilli Fabrikası sahip olduğu bütün bu özelliklerle çevresinde hatırı sayılır bir gelişme yaratmıştı. Nitekim bu durum sosyal ve kültürel alanların zaman içinde yapılan ekleme ve genişletmelerle ulaştığı değerlerden de anlaşılıyordu. Tablo 1.2'ye göre üretim alanı toplamda 231.199 m²yi, üretim alanı dışında kalan sosyal yaşam alanları ise 366.127 m²yi bulmuştu.

Tablo 1.2 Nazilli Fabrikası Yerleşkesine Ait Alan Değerleri[347]

FABRİKA İÇ SAHASI	**230.402**
Toplam İşletme Sahası	54.136
İşletme Kapalı Alanları	5.726
Depolar, Kuyular, Havuzlar	3.373
İdari Binalar	3.570
Sundurmalar	2.824
Lojmanlar	18.121
Ambarlar	590
Garaj	750
Kreş	6.970
Sosyal Tesisler	96.068
DIŞ EVLER SAHASI	**315.198**
Dış Lojmanlar Sahası	175.585
Cüruf Sahası	94.603
Demiryolu Güzergâhı	44.989
Dış Lojmanlar Kapalı Alanı	22.454
FABRİKA DIŞ SAHALARI	**51.326**
Devlet Malzeme Ofisi	4.297
Kuşadası Kampı	46.929

Fabrikanın açılışı üzerinden henüz bir yıl bile geçmemişken bölge içerisinden aktarılan bir gözlemde, son sayımda 13.025 olan Nazilli nüfusunun o gün itibariyle 15.000'i geçmiş olduğu, 2.700 olan ev sayısının 2.800'e çıktığı, 700 olan dükkân ve mağaza sayısının 800'e yaklaştığı, ticaret hayatına canlılık geldiği belirtilerek bunun

[345] "Atatürk Nazilli Fabrikasını Dün Altın Anahtarla Açtı", **Cumhuriyet**, 10 Birinciteşrin 1937, s.1, 9.
[346] "Nazilli'de Hilaliahmer Balosu", **Aydın**, 13 Mart 1938, s.2; O. Becerik, "Nazilli-1", **Aydın**, 19 Mart 1938, s.2.
[347] Mert Öreroğlu, **Cumhuriyet Döneminde Türk Sanayiinin Kuruluşu ve Nazilli Basma Fabrikası**, Ankara, Teknoed Yayınları, 2004, s.100-101; Değerler m² cinsinden verilmiştir.

Nazilli Fabrikası'nın etkisiyle gerçekleştiği vurgulanmıştır.[348] Fabrika Nazilli'ye mali açıdan da hatırı sayılır katkılar yapmıştır. Nazilli Belediyesi'nin fabrika kurulmadan önce 1934'teki bütçesi 45.000 TL iken, fabrika kurulduktan sonra 1939'da 122.000 TL'ye yükselmiştir. Bu sonuçla Nazilli, ildeki 12 belediye arasında geliri en yüksek ilçe olmuştur. Fabrikanın Nazilli'ye yararı bunlarla sınırlı kalmamış belediyenin yaptıracağı tesisattan sonra elektriğin fabrikadan sağlanması için girişimlerde bulunulmuştur. Belediyenin fabrikadan alacağı elektriğin kWh'i 5 kuruş olarak belirlenmiş, belediye de bunu Nazilli'ye 10 kuruşa satarak elde ettiği kârı imar işlerine ayırmaya karar vermiştir. Kârlı satış fiyatının bile o dönem birçok şehirdeki satış fiyatının yarısı, bazı şehirlerdekinin üçte ikisi olduğu belirtilmiştir.[349] Fabrika santralindeki türbin sorunları başta olmak üzere bazı teknik ve mali sorunlar nedeniyle Nazilli'ye fabrikadan elektrik verilmesiyle ilgili hazırlıklar 1947'ye doğru tamamlanarak çalışmalara başlanmıştır.[350] Yine de o zamana kadar olanaklar ölçüsünde ilçeye elektrik verilebilmiş, bunun 1945 yılındaki değeri 3.000 kWh olmuştur.[351] Fabrikanın Nazilli'de birçok yönden yarattığı etkileri ve bıraktığı izleri Güneş şöyle dile getirmiştir:

> "9 Ekim 1937'de bizzat Atatürk tarafından açılmış olan Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası Türkiye'de devlet eliyle kurulan ilk basma fabrikasıdır. Nazilli Basma Fabrikası aynı zamanda Türkiye'de sanayileşme sürecini başlatan ilk önemli atılımlardan biri olmuştur. Fabrika Nazilli'yi her yönüyle etkilemiş, şehre sosyal, ekonomik ve kültürel canlılık kazandırmıştır. Özellikle fabrika alanının bulunduğu yerde geri kalmış bir görüntü sergileyen Aşağı Nazilli'nin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Nazilli Basma Fabrikası bir çok işlevinin yanında Cumhuriyet'in temel kavramlarını halka tanıtan bir köprü vazifesi görmüştür. Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası açılışını takip eden günlerde üretime yönelik bir fabrika olmasının yanında bir okul, bir eğitim kurumu, Cumhuriyet öğretilerinin yaşama geçirildiği bir laboratuvar olmuştur. Dünya üzerindeki her hangi bir fabrika elbette o şehir üzerinde bir takım değişiklikler yapmıştır. Ama hiçbirisinin Nazilli Basma Fabrikası'nın, Nazilli

[348] O. Becerik, "Nazilli-1", **Aydın**, 19 Mart 1938, s.2.
[349] O. Becerik, "Nazilli-2", **Aydın**, 20 Mart 1938, s.2; O. Becerik, "Nazilli Belediyesinde", **Aydın**, 16 Temmuz 1939, s.2.
[350] "Nazilli Su ve Elektrik İşleri Hallolunuyor", **Aydın**, 3 Ekim 1946, s.1; Göltepelioğlu, "Her Bakımdan Kalkınan ve Yeni Eserler Kazanan Nazilli", **Aydın**, 14 Kasım 1946, s.1; "Nazilli Beklediği Elektriğe Kavuşuyor", **Aydın**, 13 Şubat 1947, s.1, 4.
[351] **Sümerbank**, 1946, s.14.

üzerinde yarattığı sosyal, kültürel ve ekonomik değişimler kadar büyük sonuçlar yaratması mümkün değildir."[352]

Şekil 1.16 Nazilli Fabrikası İtfaiyesi[353]

4.4. Bursa Merinos Fabrikası

Plan hazırlıkları sürerken kamgarn ipliği üretecek bir fabrika kurulması üzerinde duruluyordu. Çünkü Hereke ve Feshane (Defterdar) fabrikalarında Skoç tipi yünlü kumaş üretimine yarayan strayhgarn türü iplik üretilmekteydi. Daha nitelikli kumaş üretebilmek için dışarıdan yıllık ortalama 5.000.000 TL değerinde taranmış yün ipliği yani kamgarn ipliği ithal ediliyordu.[354] Böylece Türkiye'nin kamgarn ipliğindeki dış bağımlılığını gidermek için BBYSP kapsamında bu üretimi yapacak bir fabrika kurulması öngörülmüştü. Coğrafi koşullar ve iklim açısından yapılan incelemeler böyle bir fabrika için en uygun yer olarak Bursa'yı öne çıkarmıştı.[355] Yün ipliği üretmek üzere kurulacak fabrika yeri olarak Bursa'nın seçilmesinin başlıca nedeni Bursa ve çevresinde küçükbaş hayvancılığın öteden beri yaygın biçimde yapılıyor olmasıydı. Kısacası Bursa, geniş ovaları ve uygun havasıyla fabrikanın hammaddesini sağlayacak olan merinos koyunlarına uygun bir yetişme ortamı sunuyordu.[356]

Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esat Sümer ve Hereke Fabrikası Müdürü Reşat Bey'in başında bulunduğu uzmanlar, Bursa'da kurulacak kamgarn fabrikasıyla ilgili son çalışmalarını 14 Kasım 1934'te tamamlamışlar ve artık fabrikanın

[352] Günver Güneş, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Aydın Seyahatleri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.XXI, Sayı 61, Mart 2005, s.239-240.
[353] "Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.7.
[354] Apak vd., **a.g.e.**, s.185.
[355] "Sümerbank ve Milli Sanayi Hareketi", **Hakimiyeti Milliye**, 1 İkinciteşrin 1934, s.4; "Sümer Bankın Bursadaki Kamgarn Fabrikası", **Cumhuriyet**, 21 Mayıs 1935, s.12.
[356] "Merinosçuluk-1", **Bursa**, 28 İkinciteşrin 1938, s.1.

kurulmasıyla ilgili hazırlıklara başlanması kararını vermişlerdi.[357] Arsası belirlenen fabrikanın inşaat ihalesi yapılarak yüklenicisi de belirlenmişti. Bu isim Türkiye'de özellikle demiryolu yapımında adı öne çıkan ve soyadını da buradan alan Nuri Demirağ'dı.[358]

Fabrikanın temel atma töreni için Bursa'ya giden Başbakan İsmet İnönü ertesi gün 28 Kasım 1935'te Ekonomi Bakanı Celal Bayar'la birlikte fabrika alanına geçmiştir. Törende yaptığı konuşmada Atatürk'ün fabrikaya *"Merinos"* adını verdiğini dile getirmiş ve *"Bu kuruluş Atatürk'ün yakın ilgisinin yeni bir delilidir. Cumhuriyet taahhütlerini daima yerine getirmiştir. Bunu da yerine getirecektir!"* diyerek kurucuların sanayileşmeyi Cumhuriyet'in yaşamsal hedefleri arasına koyduğunu vurgulamıştır. İnönü konuşmasını tamamladıktan sonra temele konulacak olan *"Başbakan İsmet İnönü Sümer Bankın kurduğu ilk Türk merinos fabrikasının temelini burada attı. 28-11-1935"* yazılı kâğıdı imzalamış ve ardından birkaç parça harcı malayla temele atmıştır. İnönü'den sonra Ekonomi Bakanı ile Bursa Valisi de temele harç atmışlardır.[359] Fabrikayla ilgili bir değerlendirmede, Türkiye'nin artı değer üreten bir sanayi ülkesi olabilmesi için fabrikanın büyük bir adım olduğu vurgulanmıştır:

> "Yeni Türkiye'yi yapmak yolunda fabrikaların önemli etkileri vardır. Fabrikalar, Türk yetiştiricisine varlık veriyor. Türk üretimleri Türkiye fabrikalarında işlenirken yurt sınırlarının her gün biraz daha çelikleştiğini görüyoruz. Yakın zamana kadar Türk emeği, Türk kuvveti yüzde seksen yadlar içindi. Emeğini hesaba katmadan yıl on iki ay çalışan Türk yetiştiricisi, terini servet şeklinde yabancı simsarların kasalarına döküyordu. Sırasına göre bir liraya yurttan çekilen Türk malı, başka şekilde yüz liraya halka sürülüyordu. Fabrikalaşmış Türkiye'yi düşünen baş, ilk fırsatta ülküsünün bütün hızıyla harekete geçti. Günden güne çoğalan fabrikalar, halkın emeğini israf edilmeden yurda temel yapan birer kurul olarak, işte yükseliyorlar."[360]

---

[357] **Ayın Tarihi**, Sayı 12, Birincikanun 1934, s.10.
[358] "Atatürk Merinos Fabrikasını Açtı", **Bursa**, 3 Şubat 1938, s.2-3.
[359] "Başbakan Bugün Bursa ve Gemlikte Temel Atma Törenlerini Yapacak", **Cumhuriyet**, 28 İkinciteşrin 1935, s.6; "Başbakan Bursa ve Gemlik Fabrikalarının Dün Temelini Attı", **Cumhuriyet**, 29 İkinciteşrin 1935, s.1, 7; **Ayın Tarihi**, Sayı 24, Birincikanun 1935, s.10-11, 44-46.
[360] **Türkün Bursa Halkevi Dergisi** [Uludağ], Sayı 6, Nisan 1936, s.5; Bursa Halkevi'nin Uludağ adlı dergisi 6. sayısından itibaren Türkün adıyla çıkmaya başlamış, 10. sayıya kadar bu adla çıktıktan sonra tekrar Uludağ adını almıştır.

Fabrikanın makineleri ve teknik donanımının sağlanması için Almanya'nın Deutsche Spinnereimaschinenbau A.G. adlı kuruluşuyla anlaşmaya varılmıştı. Makinelerin üretim sürecini görmek ve denetlemek için 1936 yaz aylarında Feshane Fabrikası Müdürü Şükrü Bey'in, kuruluşun bulunduğu Almanya'nın İngolstadt/ Oberbayern kentine gönderilmesi kararlaştırılmıştı.[361] Fabrikanın havalandırma tesisatı Sehulze-Sehultz'a, elektrik tesisatı ise Siemens'e yaptırılıyordu.[362]

İnşaat devam ederken, fabrikanın hammaddesi olan yünü yıkamak için mevcut suların yeterli gelmeyeceği düşünülmüş ve inşaata paralel olarak fabrika alanında 45, 60 ve 90 m derinliklere sahip artezyen kuyuları açılmıştı.[363] Eylül 1936'da Bursa'ya giden Ekonomi Bakanı Celal Bayar fabrikaya ziyarette bulunmuş, inşaat işlerinin *"hızlı ve mükemmel"* bir şekilde ilerlemesinden duyduğu memnuniyeti dile getirmişti.[364] Böylece 1936 Kasım ayı sonuna doğru fabrika ana binasının inşaatında sona yaklaşılmış ve Avrupa'dan sipariş edilen makineler de gelmişti.[365] Çalışmalar sürdürülerek ana bina, kantin, yönetim binası ve demiryolu bağlantı hattı inşaatları 1937 başlarında tamamlanmış, makinelerin montajına başlanmıştı. Bu sırada güç santrali, atölye, ambar inşaatları devam ediyordu.[366]

Fabrikanın 1937 Haziran ayında bitirilmesi planlanmıştır; ancak bazı eklemeler yapılması gerekli görüldüğünden bu mümkün olmamıştır.[367] Bunun üzerine fabrikanın 29 Ekim 1937 Cumhuriyet Bayramı'ndan önce çalışmaya başlaması için inşaat ve montaj işlerine hız verilmiştir.[368] Anlaşıldığı kadarıyla resmi açılıştan önceki deneme işletmesi, 1937 Ekim ayının sonuna doğru 4.000 iğle başlamıştır.[369]

Fabrikanın resmi açılışının 1938 yılı Şubat ayında yapılması kararlaştırıldığından Ocak ayında hazırlıklar yoğunlaştırılmıştır.[370] Bu süreçte yerel kamuoyunun, halkın toplu bir biçimde açılışa katılmasının sağlanması ve açılışın bir bayram havasına büründürülmesi çağrısı[371] dikkate alınırsa, fabrikanın Bursa'nın

[361] **BCA**, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 66-60-1, 11.07.1936; "Atatürk Merinos Fabrikasını Açtı", **Bursa**, 3 Şubat 1938, s.2-3.
[362] "Merinos Fabrikasının İnşaatı Bitmek Üzeredir", **Bursa**, 11-3-1937, s.5.
[363] "Merinos Fabrikasının Yapısı İlerlemektedir", **Bursa**, 9-7-1936, s.1; **Sümerbank 1936 Senesi İMR**, s.10.
[364] "İktisat Vekili", **Bursa**, 17-9-1936, s.2.
[365] "Merinos Fabrikasının Makineleri Geliyor", **Bursa**, 26-11-1936, s.1.
[366] **Sümerbank 1936 Senesi İMR**, s.10.
[367] "Merinos Fabrikası", **Bursa**, 7-7-1937, s.1.
[368] "Merinos Fabrikası", **Bursa**, 15-9-1937, s.2.
[369] "Bursa Merinos Fabrikası", **Endüstri**, Sayı 3, İkinciteşrin 1937, s.56.
[370] "Merinos Fabrikası Şubatta Açılacak", **Bursa**, 18 İkincikanun 1938, s.1.
[371] "Merinos Yün İpliği Fabrikası Açılırken", **Bursa**, 20 İkincikanun 1938, s.1.

geleceğine dair umutları artırdığı ve fabrikadan beklentinin yüksek olduğu değerlendirmesini yapmak mümkündür.

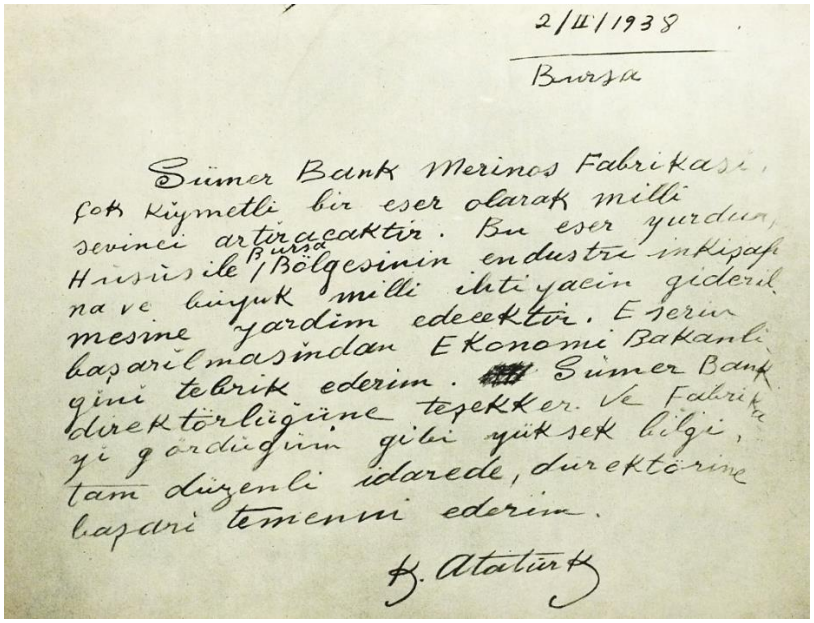
2/II/1938
Bursa

Sümer Bank Merinos Fabrikası, çok kıymetli bir eser olarak milli sevinci artıracaktır. Bu eser yurdun, hususile Bursa/Bölgesinin endüstri inkişafına ve büyük milli ihtiyacın giderilmesine yardım edecektir. Eserin başarılmasından Ekonomi Bakanlığını tebrik ederim. Sümer Bank direktörlüğüne teşekkür ve Fabrikayi gördüğüm gibi yüksek bilgi, tam düzenli idarede, direktörüne başarı temenni ederim.

K. Atatürk

Şekil 1.17 Atatürk'ün Bursa Fabrikası Özel Defterine Yazdıkları[372]

Açılıştan bir gün önce Bursa'ya gelerek burada konaklamış olan Atatürk, Başbakan Celal Bayar ve birçok kabine üyesiyle birlikte 2 Şubat 1938 saat 16.00'da fabrikaya geçmiştir. Açılış töreninin ilk konuşmasını Belediye Başkanı Neşet Kiper yapmış, ardından Bayar da bir söylevde bulunmuştur. Bayar bu söylevinde, Bursa'ya birlikte geldiği Atatürk'ün yolda kendilerini karşılamaya gelen halkı göstererek *"Bak Bayar, bu güzel memleket ve bu temiz yürekli halk müstevlilerin ayakları altında bırakılabilir miydi?"* dediğini belirtmiştir. Konuşmaların ardından Atatürk, tıpkı Nazilli'de olduğu gibi Nurullah Esat Sümer'in kendisine verdiği Sümerbank logosu şeklinde olan altın anahtarla fabrika kapısını açarak açılışı yapmıştır.[373] Açılıştan sonra yanındakilerle birlikte fabrikayı gezen Atatürk, fabrika özel defterine şunları yazmıştır:

> "Sümer Bank Merinos Fabrikası, çok kıymetli bir eser olarak milli sevinci artıracaktır. Bu eser yurdun, hususile Bursa bölgesinin endüstri inkişafına ve büyük milli ihtiyacın giderilmesine yardım edecektir. Eserin başarılmasından Ekonomi Bakanlığını tebrik ederim. Sümer Bank direktörlüğüne teşekkür ve

[372] **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.65.
[373] "Atatürk Merinos Fabrikasının Açtı", **Bursa**, 3 Şubat 1938, s.1-2; "Atatürk Merinos Fabrikasını Açtı", **Cumhuriyet**, 3 Şubat 1938, s.1, 8; "Celal Bayarın Nutukları", **Ulus**, 3 Şubat 1938, s.8; "Atatürk Merinos Fabrikasını Altın Anahtarla Açtılar", **Akşam**, 3 Şubat 1938, s.1, 9; **Ayın Tarihi**, Sayı 51, Mart 1938, s.2.

fabrikayı gördüğüm gibi yüksek bilgi, tam düzenli idarede direktörüne başarı temenni ederim."[374]

3 Şubat 1938 CUMHURİYET 7

Bursa Merinos fabrikasının dün yapılan açılış merasimine aid hususî resimler

– Sureti mahsusada gönderdiğimiz foto muhabirinden –

Atatürkün Bursaya muvasalatlarında selâm resmini ifa eden zabitlerimiz

Reisicumhurumuz, Başvekil ve Dahiliye Vekilile beraber...

Atatürk, istikbale gelen Orgeneral Fahreddin Altaya iltifat ediyorlar

Meydanları dolduran mahşeri kalabalık Ulu Şeflerini alkışlıyor

Ulu Öndere arzı tazimat ediliyor

Şefimiz, merinos fabrikasındaki bir kolleksiyonu tetkik ederlerken

Ziyaretten bir enstantane

Atatürk fabrika direktöründen izahat alıyor

Büyük Şef, Bursaya teşriflerinde askeri mekteb talebelerini teftiş ediyorlar

Bursa Belediye Reisi nutkunu söylerken

Fabrika istikametinde ilerlemekte olan atlı köylüler

GÜRSU NAHİYESİ

Ulu Önder, Cumhuriyet meydanında ve refakatindekilerle bir musahabe esnasında

Atatürk, merinos fabrikasını şereflendiriyorlar

Şekil 1.18 Bursa Fabrikası Açılışından Bazı Kareler[375]

[374] Şükrü Esmersoy, "Sümer Bank Bursa Merinos Fabrikası", **Endüstri**, Sayı 7, Mart 1938, s.147.
[375] **Cumhuriyet**, 3 Şubat 1938, s.7.

Fabrikanın bazı özelliklerine bakılacak olursa 40.250 m² olan ana binasının yanında tamirhane, marangozhane, ambar gibi yardımcı birimleri vardı. Yardımcı birimlerle birlikte toplam alanı 73.000 m²yi buluyordu. Ayrıca revir, kantin, yemekhane, sinema salonu gibi birçok sosyal birime sahipti.[376] Açılıştaki söylevinde Bayar'ın belirttiğine göre iki vardiyada 1.000 işçiyle çalışmaya başlayan fabrika, zamanla bir vardiyada 550 kişi olmak üzere üç vardiyada toplam 1.650 kişi çalıştırabilecekti.[377] Fabrika müdürlüğüne Ömer Lütfi Sugan getirilmiş,[378] bir süre sonra bu görevi Nihat Alpar devralmıştı.[379] 1940 yılı ortalarında Nihat Alpar'ın Kayseri Fabrikası müdürlüğüne atanmasının ardından yerini vekâleten Başmühendis Durmuş Erginsoy alacaktı.[380]

Taşıma işlerinde Mudanya limanından yararlanabilmek için fabrika ile Bursa-Mudanya demiryolu arasında bir bağlantı hattı kurulmuştu. Fabrika su ihtiyacını saniyede ortalama 75 L su verebilen beş ayrı artezyen kuyusundan karşılıyordu. Çevirici gücünü ise biri yedek olmak üzere iki türbinli 3.450 kW gücündeki termik santralinden alıyordu. O dönem bugün olduğu gibi merkezi elektrik santralleri bulunmadığından fabrikaların ihtiyacı olan enerjiyi sağlamak üzere yanlarında kurulan santraller sayesinde, şehre burada üretilen elektrikten yararlanma olanağı doğuyordu. Nitekim ilerleyen yıllarda diğer şehirlerde olduğu gibi Bursa şehri ve ayrıca Bursa Fabrikası'nın yakınında bulunan Bursa İpekiş Fabrikası bu santralden yararlanacaktı.[381] Belirtildiğine göre güç bakımından fabrikanın enerji santrali Bursa Elektrik Şirketine ait santralin sekiz katıydı. Başka bir ifadeyle o günkü Bursa'nın yedi katı kadar olan bir kenti aydınlatabilecek durumdaydı.[382] Fabrikadan şehre elektrik verilmesiyle ilgili olarak Ekonomi ve Bayındırlık Bakanlıkları arasında yapılan görüşmeler sonunda fabrika santral gücünden 850 kW'lık kısmın, belediyeye

---

[376] Şükrü Esmersoy, "Sümer Bank Bursa Merinos Fabrikası", **Endüstri**, Sayı 7, Mart 1938, 147; Selim Cavid, "Bursa Merinos Fabrikası", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 10, 1 Mayıs 1940, s.19; Metin Altun vd., **Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Bursa ve Merinos**, Bursa, Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2001, s.96.

[377] "Atatürk Merinos Fabrikasını Açtı", **Bursa**, 3 Şubat 1938, s.2-3; "Atatürk Merinos Fabrikasını Açtı", **Cumhuriyet**, 3 Şubat 1938, s.1; "Başvekil Celal Bayarın Söylediği Mühim Nutuk", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı 15, Mart 1938, s.2; **Sümer Bank Bursa Merinos Fabrikası**, Ankara, Ulus Basımevi, s.6.

[378] "Dün Şehrimize Üç Yüz Kişi Geldi", **Bursa**, 23 Mayıs 1938, s.1.

[379] Selim Cavid, "Bursa Merinos Fabrikası", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 10, 1 Mayıs 1940, s.18-19.

[380] "Merinos Fabrikası Müdürü Kayseri'ye Tayin Olundu", **Bursa**, 22 Temmuz 1940, s.2.

[381] "Atatürk Merinos Fabrikasını Açtı", **Bursa**, 3 Şubat 1938, s.3; "Merinos Fabrikasından Alınacak Elektrik Cereyanı İşi", **Bursa**, 4 Birincikanun 1940, s.2; Hösli, **Merinos Fabrikası Hakkında Rapor**, Ankara, 1943, s.57; Selim Cavid, "Merinos Fabrikası", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 100-104, 1 Nisan 1944, s.14; **Sümerbank**, 1946, s.14; **TBMM TD**, D.8, C.8, 28-XII-1947, s.533.

[382] "Rakamlar ve Merinos Fabrikası", **Bursa**, 9 Temmuz 1938, s.3.

ait elektrik şirketine tahsis edilmesi kararlaştırılmış ve anlaşmalar yapılmıştı. Gerekli hazırlık ve çalışmaların tamamlanmasının ardından Bursa kenti fabrikanın santralinden yararlanmaya başlamıştı.[383] Böylece fabrikadan kente sadece 1945 yılında 3.478.000 kWh, 1947 yılında ise 3.462.700 kWh elektrik dağıtılmıştı.[384]

Toplamda 3.500.000 TL'ye mal olan Bursa Fabrikası'nda, eğirme işini yapan tek büküm iğler yaklaşık 16.140, katlama işini yapan çift büküm iğler ise yaklaşık 7.000 adetti. Fabrika hammaddenin girip iplik olarak çıktığı sekiz kısımdan oluşuyordu. Bunlar sırasıyla yün ayırma, yıkama, tarak, tarama, fitil ütüleme, hazırlama, eğirme, katlama ve büküm daireleriydi.[385] Bütün bunların yanı sıra fabrikanın, çok hassas ölçümlerin yapıldığı bir de laboratuvarı vardı. Burada yünün nem oranı, bir yün telinin ağırlığı ve mukavemeti ölçülebiliyordu.[386]

Fabrika yıllık yaklaşık 3.492.000 kg hammaddeden, 730.000 kg'lık kısmı kumaş ve 410.000 kg'lık kısmı trikotaj fabrikalarında kullanılabilecek, toplam 1.140.000 kg kamgarn adı verilen ince yün ipliği üretme kapasitesine sahipti. Girdi ile çıktı arasındaki fark yapağının yıkama aşamasından başlayarak cins ve kalitesine göre ağırlığını yitirmesinden kaynaklanıyordu. Yine de çok ince yün ipliği ayrı tutularak Bursa Fabrikası'nın ürettiği bu miktardaki iplikle ülkenin o dönemdeki ihtiyacını tek başına karşılayacağı hesaplanmıştı. Böylece fabrika, hammaddesinin bir bölümünü ithal etmek zorunda kalsa da bir yandan iş olanağı sunarak işgücü potansiyelini harekete geçirmiş ve bu işgücü sayesinde yarımamul olan kamgarn ipliğini yurtiçinde üreterek katma değerini içeriden sağlamıştı.[387] Fabrika, açıldığı yıl

[383] "Merinos ve Elektrik Fabrikaları Arasında Bir Anlaşma Yapılıyor", **Bursa**, 17 İkincikanun 1940, s.1; "Merinos Elektrik Fabrikaları Anlaşması", **Bursa**, 19 İkincikanun 1940, s.1; "Halka Ucuz Elektrik Cereyanı", **Bursa**, 26 İkincikanun 1940, s.1; "Merinos ve Elektrik Fabrikaları Anlaşması", **Bursa**, 29 İkincikanun 1940, s.2; "Merinos Fabrikasından Alınacak Cereyan", **Bursa**, 13 Mart 1940, s.2; "Şehrimiz Karanlıkta Kalmaktan Kurtuldu", **Bursa**, 26 Nisan 1941, s.1; "Merinos Fabrikasından Alınacak Cereyan", **Bursa**, 4 Mayıs 1941, s.2; "Şehrimizin Elektriği Yerli Kömürümüzle Temin Edilecek", **Bursa**, 12 Ağustos 1941, s.1.

[384] **Sümerbank**, 1946, s.14; **Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı**, s.106.

[385] "Atatürk Merinos Fabrikasını Açtı", **Bursa**, 3 Şubat 1938, s.2-3; Şükrü Esmersoy "Sümer Bank Bursa Merinos Fabrikası", **Endüstri**, Sayı 7, Mart 1938, 147-148, 166; **Sümer Bank Bursa Merinos Fabrikası**, s.6; **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.69.

[386] Kandemir [**Tasviri Efkâr**], "Merinos Fabrikası", **Bursa**, 10 Mart 1941, s.2.

[387] "Sümerbank Bursa Merinos Fabrikası", **Endüstri**, Sayı 7, Mart 1938, 147-148, 166; Peyami Safa, "Yeni Bursaya Bir Bakış", **Bursa**, 14 Nisan 1938, s.1; Sabiha Zekeriya [**Tan**], "Bursanın İktisadi Kalkınması", **Bursa**, 27 Nisan 1938, s.1.

olan 1938'de 547.991 kg, 1939'da 1.392.360 kg ve 1940'ta 1.521.321 kg iplik üretmiş, böylece bütün olumsuzluklara rağmen kapasitesinin üzerine çıkmıştı.[388]

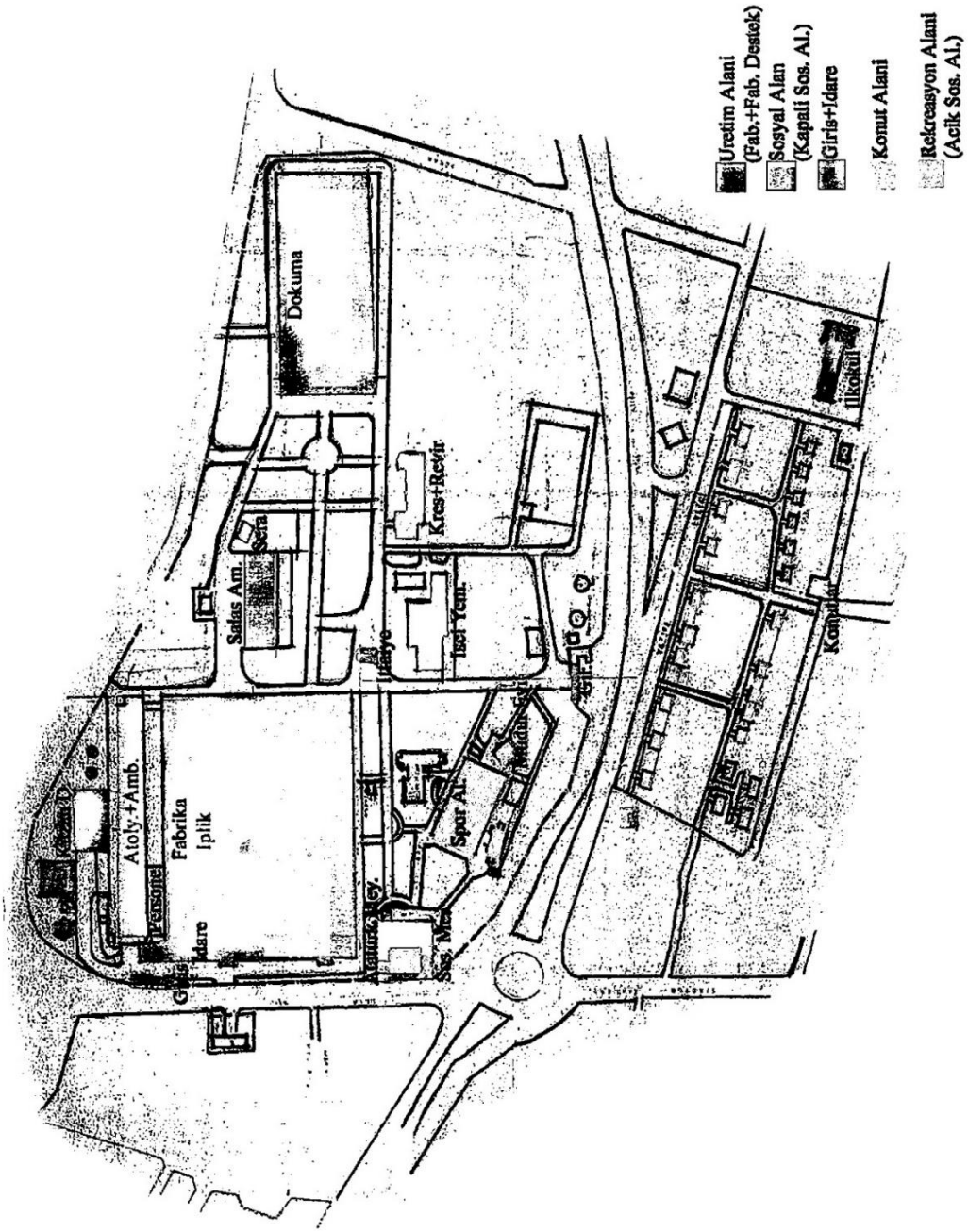

Şekil 1.19 Bursa Fabrikası Vaziyet Planı[389]

Fabrika, 1941 yılında İngiliz sistem makinelerle takviye edilmiş ve eğirme iğlerinin sayısı 17.020'ye, katlama iğlerinin sayısı ise 7.320'ye çıkarılmıştı. Böylece üretim kapasitesi 1.650.000 kg ipliğe yükselmişti. 1942 yılında fabrikaya dokuma ve

[388] **Sümerbank 1939 Senesi İMR**, s.7; **Sümerbank Birleşik Yün İpliği ve Dokuma ve Sunğipek Fabrikaları Müessesesi 1940 Yılı UMHR**, s.32-33; Selim Cavid, "Bursa Merinos Fabrikası", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 10, 1 Mayıs 1940, s.18-19.
[389] Arıtan, **a.g.t.**, s.276; 1950 öncesinde var olan binaların halihazır pafta üzerinde gösterimi.

apre bölümleri eklenmesine karar verilmiş, apre bölümü için diğer fabrikalardaki fazla veya hizmet dışı kalmış makinelerin ıslah edilerek fabrikada kurulmasına başlanmıştı. 1943 yılı sonunda birkaç dokuma tezgâhıyla deneme çalışmalarına başlayan dokuma dairesinde, Almanya'dan sipariş edilen 50 kamgarn dokuma tezgâhı 1944 yılında kurularak deneme çalışmaları aynı yılın ikinci yarısında da sürdürülmüştü. Daha sonra apre bölümüyle birlikte 1945 Şubat sonundan itibaren faaliyete geçmişti.[390] Bir süre sonra fabrikanın üretim kapasitesinin iplikte 2.755.000 kg'a, dokumada 2.065.000 m'ye çıkarılmasına karar verilmişti. Bu genişletme için gerekli 20.160 iğden ve 202 tezgâhtan oluşan donanım 1946'da, 631.468 Sterlin karşılığında Prime Smitt adlı İngiliz firmasından sipariş edilmişti. Söz konusu genişletmenin başlaması ise 1950'yi bulmuş, eklenecek iğ sayısı 22.960, tezgâh sayısı ise 194 olarak değişmişti. Aynı dönemde mevcut 17.020 iğden 1.880'nin Feshane Fabrikası'na gönderilmesi kararlaştırılmış ve 1950 itibariyle 880'i gönderilmişti.[391]

Fabrikanın hammaddesine gelince bu konuya büyük önem verilmiş, kamgarn iplik üretimine uygun incelikte ve nitelikte olan merinos yapağısının yurtiçinde üretimini sağlamak için merinos koyunu yetiştirme çalışmalarına fabrika kurulmadan önce girişilmişti. Bu çerçevede 1927'de yurtdışından merinos koyunu getirilerek topumlama ve yetiştirme çalışmalarına başlanmıştı.[392] Bilindiği gibi fabrika yerinin Bursa olarak seçilmesinde bölge koşullarının küçükbaş hayvan yetiştirmeye uygunluğu etkili olmuştu. Bununla beraber bölgedeki koyunların cinsi çoğunlukla kıvırcık adı verilen yerli ırktı ve 1935 yılı itibariyle bu özelliğini koruyordu. Zira Bursa'daki koyun sayısı 208.000 kadardı ve bunun ancak %2'si merinos, %72,5'i kıvırcık, %14,5'i kama kuyruk, %11'i dağlıç cinsi koyunlardı. Bunların içinde yününden yararlanılabilecek olan kıvırcıktı; ancak elde edilen yünden merinos yünü ayarında kamgarn ipliği üretmek mümkün değildi.[393] BBYSP kapsamında fabrika

---

[390] **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.14; **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.69; **Sümerbank 1945 Senesi İMR**, İstanbul, 1946, s.6; "Bursa Merinos Fabrikası", **Endüstri**, Sayı 3, Kasım 1946, s.82; **Sümerbank**, 1946, s.10; **Sümerbank Merinos Yünlü Sanayii Müessesesi**, İstanbul, Kâğıtçılık ve Matbaacılık T.A.Ş., 1950, s.27; **Bursa İl Yıllığı - 1973**, haz. Kenan Kolukısa vd., Bursa, 1973, s.233; Toprak, **Sümerbank Holding A.Ş.**, s.42.

[391] Hösli, **Merinos Fabrikası Hakkında Rapor**, s.10; **Sümerbank 1946 Senesi İMR**, s.50; **BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu**, s.10; **BUMH Sümerbank Bursa Merinos ve Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayii Müesesesi 1950 Yılı Raporu**, s.1; **Sümerbank Merinos Yünlü Sanayii Müessesesi**, s.8, 25-27.

[392] **Uludağ Bursa Halkevi Mecmuası**, Sayı 1, İkincikanun 1935, s.36-37.

[393] **Uludağ Bursa Halkevi Mecmuası**, Sayı 1, İkincikanun 1935, s.36-37; **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı 5, İkincikanun 1936, s.29-30.

kurulması gündeme gelince hammaddesi olan merinos yününü yurtiçinden sağlayabilmek için Tarım Bakanlığı 5 yıllık program yaparak 2.500.000 TL ödenek ayırmıştı. Bundan başka Bursa Merinos Yetiştirme Müfettişliği kurulmuştu. Müfettişlik yerli ırk olan kıvırcık koyunlara Almanya ile Macaristan'dan merinos türü koç getirerek tohumlama çalışmaları yapmış ve yetiştiricilere dağıtmıştı. 1935 Mayıs ayı itibariyle Türkiye'de 28.000 adet merinos koyunu bulunuyordu. Her birinden ortalama 1,5 kg yün alınabildiği düşünüldüğünde, yıllık gereksinimi yaklaşık 2.000.000 kg yün olan fabrika için son derece yetersiz olduğu anlaşılan bu sayının en azından 1.000.000 merinos koyununa çıkarılması gerekiyordu.[394]

Fabrika inşaatı devam ederken merinos yapağı üretimini artırmaya dönük önemli adımlardan biri, 2897 sayılı Hayvanlar Vergisi Kanunu ile TBMM'den gelmişti. Merinos yetiştirilmesini özendirmek amacıyla yasada merinos koyunundan alınacak hayvan vergisi diğer türlere göre düşük tutulmuştu.[395] Daha öncekilere ek olarak 1936 yılının Haziran ayında Bursa merkez ilçesi ve yakın köylerinde 8 sabit ve 2 de gezici olmak üzere 10 adet suni tohumlama istasyonu açılmıştı. Burada aynı yıl içinde Avrupa'dan getirilmiş olan 70 baş merinos koçu ile Eylül ayı ortalarına kadar halka ait 18.000 koyuna suni tohumlama yapılmıştı. Diğer taraftan koyunların yem ihtiyacını karşılamak üzere arazisi olanlara ücretsiz yonca tohumu dağıtılması için girişimlerde bulunulmuştu. Merinos yetiştiricilerine ise ek teşvikler sunuluyordu. Bunların başında yetiştiricelere gıda ve konut ödülü verilmesi için düzenlemeler yapılması geliyordu. Ayrıca merinos yapağısı yetiştirerek milli fabrikalara satan yetiştiricilere kilo başına 30 kuruş prim dağıtılması kararlaştırılmıştı. Son olarak hayvanları hastalıktan korumak için Tarım Bakanlığı uzmanlar göndermiş, ücretsiz aşılama yaptırmış ve bir taraftan da üreticiler aydınlatılmıştı.[396] Fabrika Bursa'da kuruluyordu; ancak merinos koyunu yetiştirmek için seçilen bölge yalnızca Bursa değildi. Başlangıçta en azından Bursa, Balıkesir ve Çanakkale'yi de içine alan bir bölge merinos koyunu yetiştirme alanı olarak belirlenmişti. Kuşkusuz Bursa

[394] **TBMM ZC**, D.3, C.20, 10-VI-1930, s.161-162; "Merinosçuluğun İnkişafı", **Cumhuriyet**, 18 Teşrinisani 1934, s.3; "Sümer Bankın Bursadaki Kamgarn Fabrikası", **Cumhuriyet**, 21 Mayıs 1935, s.12; "Merinosçuluk-2", **Bursa**, 2 Birincikanun 1938, s.1.
[395] **TBMM ZC**, D.5, C.8, 20-I-1936, s.75; **Kanunlar Dergisi**, C.16, 27 Kanunusani 1936, s.175; **TC Resmî Gazete**, Sayı 3218, 29 Kanunusani 1936, s.6005.
[396] "Vilayetimizde Bu Sene Yapılacak Merinos Suni Tohumlama ve Yetiştirme İşleri", **Bursa**, 28-5-1936, s.2; "Merinos Koyunu Yetiştirmek İçin", **Bursa**, 22-10-1936, s.1.

Fabrikası'nın ham yün ihtiyacını karşılamak için sürdürülen bütün bu endüstriyel hayvancılık etkinlikleri köye ve hayvancılığa da önemli katkılar yapmıştı.[397]

Merinos koyununun suni tohumlama yoluyla çoğaltılması İzmir'e de uzanmıştı. Yaklaşık 1.000 kıvırcık koyununa merinos aşısı uygulanmıştı.[398] 1937'nin Nisan ayında ise Merinos Yetiştirme Teşkilatının çalışmaları için Bursa'da merinos suni tohumlama laboratuvarı kurulmuştu.[399] Aynı yıl Almanya'dan 250 merinos koçu getirilmiş ve suni tohumlama istasyonu sayısı 40'a çıkarılmıştı.[400] Böylece 1936'da yapılan toplam 19.000 suni tohumlamaya karşılık, 1937'de Balıkesir bölgesindekiler de dahil olmak üzere toplam 136.000 suni tohumlama yapılmıştı.[401]

Fabrika açıldığı yıl hammaddesi olan yünün ancak yirmide birini içeriden karşılayabiliyordu. Tamamen içeriden karşılayabilmesi için 10 yıla ihtiyaç olduğu tahmin ediliyordu.[402] Bölgedeki merinos koyunu sayısı 1938 Ekim ayı itibariyle ancak 80.000'e ulaşabilmişti.[403] Yerli merinoslardan elde edilen yapağı miktarı 85.000 kg iken, buna yarım kan merinosların yünü de eklendiğinde 120.000 kg yün alınabilmişti. Elbette bu miktardaki yün son derece yetersizdi. Çözüm ise yarı yarıya yerli ırk koyunların yünleri karıştırılarak geri kalanı da Avustralya başta olmak üzere Yeni Zelanda, Güney Amerika, Güney Afrika, İngiltere gibi yerlerden dışalımla sağlanmıştı. Örneğin 1937'de 202.068 kg, 1938'de 414.286 kg, 1939'da ise 1.743.854 kg yapağı adı geçen ülkeler ile Türkiye arasında ticari anlaşma bulunmadığından enterşanjabl (interchangeable) takas yoluyla getirilmişti. Fabrikanın ihtiyacı olan bu kirli yapağıların gümrük vergisi, Ekonomi Bakanlığının izni ve Bakanlar Kurulu kararnamesiyle maliyetleri azaltmak için indirilmişti. Daha sonra İngiltere'yle yapılan ticaret anlaşmasıyla oradan alınacak yıkanmış ve taranmış yapağıyı da kapsayacak biçimde genişletilmişti. Beri yandan İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması, hammaddenin dışarıdan sağlanması işinde büyük zorluklar yaşanmasına yol açmıştı. Bütün güçlüklere rağmen Avustralya'dan getirilen merinos yapağısının maliyeti zaman zaman içeride üretilenin yarısından daha az olabiliyordu. Bunun en

[397] "Merinos Teşkilatında", **Cumhuriyet**, 17 Birinciteşrin 1937, s.5; "Atatürk Merinos Fabrikasının Açtı", **Bursa**, 3 Şubat 1938, s.2.
[398] "İzmir Havalisi Koyunlarına Merinos Aşısı Tatbikine Başlandı", **Bursa**, 6-8-1936, s.3.
[399] "Suni Tohumlama Laboratuvarı Açıldı", **Bursa**, 8-4-1937, s.2.
[400] "Yeni Merinos Koçları Geldi", **Bursa**, 6-5-1937, s.1.
[401] "Merinos Suni Tohumlaması Mahsulleri Doğmaya Başladı", **Bursa**, 30 İkinciteşrin 1937, s.1; Cumhuriyet gazetesi bu sayıyı 137.000 olarak vermiştir, bkz. "Üç Müessesede Tetkikler", **Cumhuriyet**, 16 Birinciteşrin 1937, s.3.
[402] "Rakamlar ve Merinos Fabrikası", **Bursa**, 9 Temmuz 1938, s.3.
[403] "Hayvan Servetimiz", **Bursa**, 15 Birinciteşrin 1938, s.2.

önemli nedeni, ihtiyacın büyüklüğünden dolayı merinos yapağısının ithalatında gümrük vergilerinin düşük tutulmasına karşılık yerli üreticiden aracısız olarak ve kg başına 140 kuruş gibi normalden biraz yüksek fiyatlarla alınmasıydı. Bu da köylüyü merinos koyunu yetiştirmeye özendirmek açısından anlaşılabilir bir durumdu.[404]

Merinosçuluk sayesinde Bursa bir fabrika kazanırken geniş bir bölgede yeni bir gelir kaynağı ortaya çıkmıştır.[405] O dönem, donanım itibariyle Avrupa'daki benzerleri arasında ileri bir noktada bulunan fabrika üretim konusunda kısa sürede gelişme kaydetmiştir.[406] Bu durumu 1938 yılı Mayıs ayında Bursa'daki merinos koyunlarıyla ilgili incelemelerde bulunmak üzere Türkiye'ye gelen Almanya koyuncular birliği başmüdürü Gumppemberg *"Dünyada birçok mensucat fabrikaları gezdim. Fakat Bursa'daki kadar teknik çalışan modern ve güzel bir müesseseye ilk defa rastladım. Bu işin Türkiye'deki istikbaline büyük bir emniyet getirdim"*[407] sözleriyle ifade etmiştir. Hammaddesinin yurtdışından getirilmesine rağmen ürettiği kamgarn ipliğiyle o güne kadar Türkiye'nin ithalatla karşıladığı taranmış yün ipliği gereksinimini gideren fabrika, bu sayede emek karşılığının içeride kalmasını sağlamıştır.[408] Böylece işlenmiş üründe dış bağımlılığı büyük ölçüde azaltmış, hatta İkinci Dünya Savaşı'nın zorlu yıllarında yurt ihtiyacını karşılayarak çok önemli bir görevi yerine getirmiştir.[409] Bursa'nın ve bölgenin iktisadi yaşamına yapacağı bütün bu katkılar fabrikanın açılışını takip eden günlerde çabucak fark edilerek *"Merinosun demir kapısını açan altın anahtarla, hakikatte refah ve saadet Türkiye'sinin kapısı açılmıştır"*[410] ve *"Bursa Merinos Fabrikası –tekniğin bütün tekâmüllerini ihtiva*

---

[404] "Merinos Koyunu Yetiştirilmesi İşi", **Bursa**, 12 Haziran 1938, s.2; **TC Resmî Gazete**, Sayı 3972, 29 Temmuz 1938, s.1036; "Süttozu ve Peynir Fabrikasında", **Bursa**, 18 Eylül 1938, s.3; **Sümerbank 1938 Senesi İMR**, s.8; **Sümerbank 1939 Senesi İMR**, s.6-7; Musa Ataş, "Merinos Fabrikasının Temin Ettiği Faydalar-1", **Bursa**, 13 Nisan 1940, s.1; Musa Ataş, "Yün Mevsimi ve Merinos Fabrikasının Rolü", **Bursa**, 17 Nisan 1940, s.1; Selim Cavid, "Bursa Merinos Fabrikası", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 10, 1 Mayıs 1940, s.18; "Merinos Fabrikası", **Bursa**, 18 İkincikanun 1941, s.2; **TBMM ZC**, D.6, C.23, 12-I-1942, S. Sayısı 48, s.1-2; **BCA**, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 171-189-4-1, 09.04.1942; **BCA**, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 212-443-12, 21.05.1942; **İDFM 1943 Yılı UMHR**, Ankara, Başvekâlet Devlet Matbaası, 1944, s.30; **İDFM 1944 Yılı UMHR**, Ankara, İdeal Basım ve Ciltevi, 1945, s.16.

[405] "Süt Meselesi", **Bursa**, 24 Birincikanun 1938, s.3.

[406] H. Perndanner, **Sümerbank Mensucat Fabrikaları Hakkındaki Tetkikler**, Ankara, Mayıs 1938, s.10.

[407] "Koyunculuk Mütehassısları", **Bursa**, 4 Mayıs 1938, s.1.

[408] **Sümerbank 1939 Senesi İMR**, s.6-7; Musa Ataş, "Merinos Davamız", **Bursa**, 17 Mayıs 1949, s.1.

[409] Musa Ataş, "Merinos Fabrikasının Türkiyenin İktisadi Hayatındaki Mühim Rolü", **Bursa**, 20 Mayıs 1949, s.1.

[410] R. R. Yücer, "Büyük Ziyaretin İki Noktası", **Bursa**, 5 Şubat 1938, s.1.

ederek– Cumhuriyet'in kurduğu muazzam iktisadi bir kaledir" [411] değerlendirmelerinde bulunulmuştur. Fabrikanın ülke ekonomisindeki yerinin vurgulandığı bu haklı değerlendirmeleri, çok geçmeden fabrikanın kültürel etkisinin hissedilmesi üzerine yapılan şu değerlendirme tamamlayacaktır:

> "Merinos Fabrikası sadece memlekete ekonomik cepheden büyük yardım temin etmekle kalmıyor, aynı zamanda memleket terbiye ve kültürüne de yararlı hizmetlerde bulunuyor."[412]

4.5. Gemlik Suni İpek Fabrikası

Türkiye'de 1930'larda suni ipeğe iplik ve kumaş olarak talep vardı ve bu talep ithal edilerek karşılanıyordu. Örneğin 1930-1932 yıllarında suni ipek ipliği ithalatı 120 tondan 234 tona yükselmişti.[413] Yapılan hesaplara göre suni ipek ithalatı yıllık olarak 600.000 TL'yi buluyordu. Suni ipek doğal ipeğe rakip olmadığı gibi onunla karıştırılarak üretim yapılabiliyordu ve böylece maliyetin azalması sağlanıyordu. Dolayısıyla suni ipek üretimi doğal ipek üretimini desteklemiş oluyordu.[414] Diğer taraftan Türkiye'de doğal ipek üretiminde bir artış göze çarpıyordu. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında ipekli dokuma fabrikalarında 100 makine varken 1937 yılına kadar sayı 400'e çıkmıştı.[415]

Suni ipeğin yurtiçinde üretilebilmesi için gerekli hammaddelerini karşılayacak çeşitli sanayi dallarının BBYSP'de öngörülmüş olması önemli bir üstünlük oluşturuyordu. Zira üretimi için gerekli olan selüloz, sodyum hidroksit (sudkostik), karbon sülfür, sülfürik asit (zaçyağı) gibi hammaddelerin üretilmesi işi BBYSP'ye alınmıştı. Bu kapsamda kurulacak fabrikalar üretime geçtiğinde yurtdışından sadece üretim maliyetinin %13'ü kadar hammadde getirilmesine ihtiyaç kalacaktı. Bu da suni ipeğin içeride üretilmesinin daha kârlı olacağı anlamına geliyordu. Böylece planda suni ipek üretimine de yer verilmişti.[416]

---

[411] Naci Kurul, "Bursa Merinos Fabrikası", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı 18, Birinciteşrin 1938, s.49.
[412] "H.E. ve Merinos Fabrikası Ar Komiteleri Arasında İşbirliği", **Bursa**, 9 Mayıs 1940, s.2.
[413] **Sümerbank Gemlik Sunğipek Teşebbüsü 1939 Yılı UMHR**, Ankara, Alaeddin Kıral Basımevi, 1940, s.3.
[414] **BCA**, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 53-26-14, 21.04.1935, s.21; "Gemlik Sunği İpek Fabrikası", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 11, 15 Mayıs 1940, s.8.
[415] "Cumhuriyet Devrinde Bursa", **Bursa**, 29 Birinciteşrin 1938, s.3.
[416] **Sümerbank 1937 Senesi İMR**, s.13; **Sümerbank Gemlik Sunğipek Teşebbüsü 1939 Yılı UMHR**, s.3; **Sümerbank 1939 Senesi İMR**, s.10; "Gemlik Sunği İpek Fabrikası", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 11, 15 Mayıs 1940, s.8, 21.

Kurulacak fabrikanın 120 denye yani 24 saatte 1.000 kg suni ipek ipliği üretme kapasitesine sahip olması öngörülmüştür. Sümerbank gerekli bütün tesisata ilişkin teklif almak üzere harekete geçmiştir. Berlin Ticaret Odası yeminli uzmanlarından kimyager H. Yentgen'in görüş ve önerileri doğrultusunda fabrikanın teknik donanımı, beş yılda ödenmek üzere 785.000 TL ile en ucuz teklifi veren Kohorn adlı kuruluşa 18 Haziran 1935'te ihale edilmiş ve sözleşme 20 Haziran 1935'te imzalanmıştır. İleride kapasite artırımına gidileceği düşünülerek buhar, su, viskoz boruları, elektrik kabloları, havlandırma, ısıtma tesisatlarının boyutlarının 24 saatte 3.000 kg üretilebilecek kapasiteye göre yapılması istenmiştir. Bu iş de yine 109.500 Mark karşılığında Kohorn firmasına verilmiştir.[417] Kohorn firmasının sahiplerinden Baron von Kohorn, sözleşmenin imzalanması için Türkiye'de bulunduğu sırada Sümerbank Kimya Şubesi Müdürüyle birlikte yer seçimi için araştırmalar yapmıştır. BBYSP kapsamındaki selüloz ve kimya sanayie giren sülfürik asit fabrikası Karabük'te; klor, sudkostik fabrikaları İzmit'te kurulacağı için suni ipek fabrikasının yer seçimi yapılırken buraya yani hammaddeye yakın ve su temininin kolay olması göz önünde bulundurulmuştur. Böylece Bursa, Gemlik, İstanbul seçenekleri öne çıkmıştır. Kohorn'un teklifi Bakırköy olmuşsa da son olarak Gemlik'te karar kılınmıştır.[418]

Şekil 1.20 Gemlik Fabrikası Temel Atma Töreninden Görüntüler[419]

[417] P. H. Herman, **Sümerbank ile Kohorn Firması Arasında Gemlik Suniipek Fabrikası Hakkındaki İtilaf**, Ankara, 25 Mayıs 1938, s.1; **Sümerbank Gemlik Sunğipek Teşebbüsü 1939 Yılı UMHR**, s.5-6.
[418] **Sümerbank 1937 Senesi İMR**, s.12-13; "Yeni Kimya Fabrikaları", **Bursa**, 11 Temmuz 1938, s.2; "Kimya Endüstrimiz", **Bursa**, 12 Temmuz 1938, s.1-2; **Sümerbank Gemlik Sunğipek Teşebbüsü 1939 Yılı UMHR**, s.4, **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.39.
[419] **Cumhuriyet**, 29 İkinciteşrin 1935, s.1.

Gemlik'te fabrika için eski tersanenin bulunduğu yer seçilmiştir.[420] Başbakan İsmet İnönü, 28 Kasım 1935 günü sabah saatlerinde Bursa Fabrikası'nın temelini attıktan sonra Ekonomi Bakanı Celal Bayar ile birlikte Gemlik'e geçmiştir. Öğleden sonra burada yapılan temel atma töreninde Atatürk'ün bu fabrikaya da *"Sunğipek"* adını verdiğini kaydetmiştir. Konuşmasının ardından İnönü ve Bayar temele konulacak kâğıdı imzalamışlar, sonra harç koyarak temeli atmışlardır.[421]

Kohorn'un yaptığı genel plan üzerinden inşaat projeleri hazırlanan fabrikanın esas binaları 12 Mayıs 1936'da, kaptaj ve su tesisatı 9 Eylül 1936'da ihale edilmiştir. [422] Bütün binaların inşaasının tamamlanması ise 1937 Eylül ayını bulmuştur. Bundan sonra ise fabrikanın montajına başlanmış ve bu iş 1938'in Şubat ayına dek sürmüştür.[423]

Bursa Fabrikası'nın açılışı dolayısıyla Başbakan Celal Bayar ve birçok kabine üyesiyle birlikte 1 Şubat 1938'de Bursa'ya giden Atatürk, giderken yanındakilerle birlikte Gemlik Fabrikası'nı da ziyaret etmiştir. Kendisine üzerinde çalışılan maddelerin numuneleri gösterilmiştir. Atatürk fabrikanın özel defterine *"Sümerbank fabrikasını ziyaretten duyduğum bahtiyarlık büyüktür. Bu değerli kurumun millet için kutlu olmasını dilerim"* [424] cümlelerini yazmıştır. Atatürk'ün yaptığı bu ziyaret fabrikanın resmi açılışı sayılmış, fabrika bu tarihten 1 Haziran 1938'e kadar olan zaman diliminde deneme çalışmalarını sürdürmüş ve sonrasında normal çalışma dönemine girmiştir.[425]

Çevirici gücünü 850 kW'lık kendi termik santralinden alan fabrika,[426] sekizer saatlik üç vardiya esasından 160 işçiyle çalışmaya başlamış, ilerleyen dönemde işçi sayısı artırılmıştır. Fabrikada günlük 1.000 kg'dan fazla parlak, yarı parlak ve mat olmak üzere floş üretilerek piyasaya ve dokuma fabrikalarına verilmiştir.[427] Fabrika

---

[420] "Sunğipek Fabrikası Nasıl Çalışıyor", **Cumhuriyet**, 1 Şubat 1938, s.7.
[421] "Başbakan Bugün Bursa ve Gemlikte Temel Atma Törenlerini Yapacak", **Cumhuriyet**, 28 İkinciteşrin 1935, s.6; "Başbakan Bursa ve Gemlik Fabrikalarının Dün Temelini Attı", **Cumhuriyet**, 29 İkinciteşrin 1935, s.1, 7; **Ayın Tarihi**, Sayı 24, Birincikanun 1935, s.10-11, 44-46.
[422] **Sümerbank Gemlik Sunğipek Teşebbüsü 1939 Yılı UMHR**, s.6.
[423] **Sümerbank 1936 Senesi İMR**, s.10; **Sümerbank Gemlik Sunğipek Teşebbüsü 1939 Yılı UMHR**, s.6.
[424] "Bursanın Büyük Günü", **Bursa**, 1 Şubat 1938, s.1; "Gemlikte", **Bursa**, 2 Şubat 1938, s.2.
[425] "Gemlikte", **Cumhuriyet**, 2 Şubat 1938, s.1, 7; **Sümerbank 1937 Senesi İMR**, s.12-13; M. H. Avram, **Gemlik Sunğipek Fabrikası Hakkında İptidai Rapor**, Ankara, 1939, s.2; **Sümerbank 1939 Yılı UMHR**, 1940, s.17.
[426] **Sümerbank**, 1946, s.14.
[427] "Suni İpek Fabrikası", **Bursa**, 30-7-1936, s.2; "Gemlikteki Sunğipek Fabrikası", **Bursa**, 10 Şubat 1938, s.2; "Sunğipek Fabrikasında", **Bursa**, 31 Mart 1938, s.1.

işlemeye başladığı yıldan itibaren bulunduğu yerleşim yerinin iktisadi ve sosyal yaşamına önemli katkılar yapmıştır. Üstelik Gemlik Belediyesi, 1941 yılında, Gemlik'in elektrik gereksinimini karşılamak için ayrıca bir elektrik santrali masrafına girmektense Gemlik Fabrikası'nın santralinden yararlanma yoluna gitmeyi kararlaştırmıştır.[428]

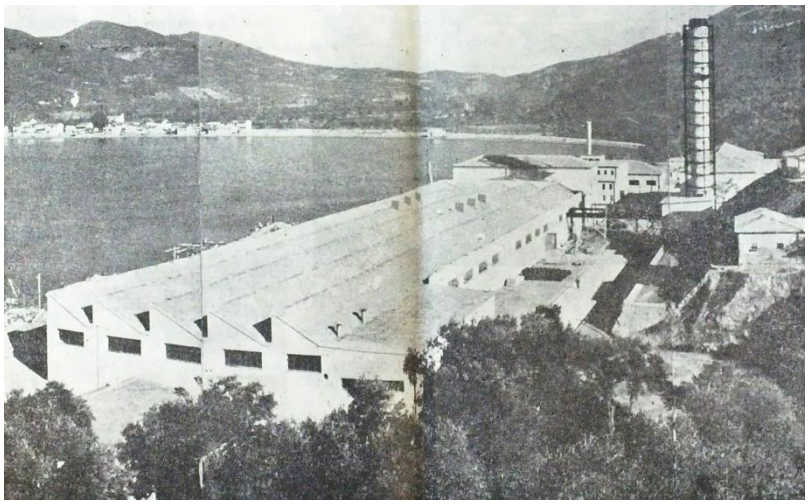

Şekil 1.21 Gemlik Fabrikası'nın Dıştan Görünüşü[429]

Fabrika esas binaları 661.813 TL, makine ve tesisat 1.073.000 TL'ye mal olmuştur. Buna memur evleri, su tesisatı, rıhtım vb. çeşitli inşaat işleri ve faiz eklendiğinde toplam maliyet 2.257.640 TL'yi bulmuştur.[430] Yıllık 300.000-350.000 kg suni ipek ipliği üretme kapasitesine sahip fabrikanın ihtiyacı olan hammaddelerden selüloz ve yardımcı maddeler yurtiçinde üretilinceye kadar yurtdışından, özellikle Almanya'dan getirilmiştir. Fabrikada Şubat 1938'den Mayıs sonuna kadar olan dönemde müteahhit firma elinde deneme çalışmaları yapılmış, sonrasında Sümerbank'a geçmiş ve yıl sonuna kadar 134.670 kg iplik üretilmiştir. Normal çalışmaya başladığı 1939 yılında, hammadde konusunda yaşanan zorluklara ve fabrikanın henüz ilk yılı olmasına rağmen iplik üretimi 243.397 kg'a ulaşmıştır. İkinci Dünya Savaşı nedeniyle tıpkı merinos yapağısında olduğu gibi türlü zorluklar baş göstermiş, gerekli maddeleri sağlamak için Türkiye başka ülkelere yönelmiştir.[431]

[428] "Gemlik Elektrik Santralı", **Bursa**, 6 Şubat 1941, s.2.
[429] **Bursa**, 5 Şubat 1941, s.1; **Sümerbank 1944 İzmir Fuarı**, İstanbul, Emel Basımevi, 1945, s.36.
[430] **Sümerbank Gemlik Sunğipek Teşebbüsü 1939 Yılı UMHR**, s.4.
[431] Max von der Porten, **Gemlik Fabrikası Hakkında**, Ankara, 25 Mayıs 1939, s.1; **Sümerbank 1939 Senesi İMR**, s.10; "Gemlik Sunği İpek Fabrikası", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 11, 15 Mayıs 1940, s.8, 21.

Kuran firmanın taahhüt ettiği üretim miktarına firma elindeyken yapılan deneme işletmeleri sırasında ulaşamayan fabrika, bu üretim miktarına Türk teknisyenlerinin elinde, onların gayretleri, düzeltmeleri ve ekledikleri tesisatla ulaşabilmiştir. Öte yandan BBYSP kapsamında kurulacak selüloz, karbon sülfür gibi maddeleri üretecek olan fabrikaların savaşın da etkisiyle henüz faaliyete geçmemiş olması, bunun yanı sıra dış ticaretin zora girmesi gibi nedenlerle hammadde ve bobin ihtiyacını karşılayamayan fabrika, 1941 yılında ve ayrıca 1942 yılında 4.650 saat durmuştur. Bu güçlüğü aşabilmek için pamuklu dokuma fabrikalarındaki döküntü pamuklardan selüloz elde edilme yoluna gidilmiş ve bir ölçüde fabrikanın ihtiyacı olan selüloz buradan sağlanarak, selülozu dışarıdan getirmekten doğan güçlükler giderilmeye çalışılmıştır.[432] Temmuz 1944'te İzmit Klor ve Alkali Fabrikası'nın tamamlanıp işletme hazırlıklarına başlamasıyla birlikte Gemlik Fabrikası'nın ihtiyacı olan sudkostiği yurtiçinden karşılamak olanaklı hale gelmiştir.[433]

1943 yılı itibariyle 800 memeyle üretim yapan fabrikanın, hammaddelerinden olan karbon sülfür ihtiyacını kendi kendine karşılayabilmesi için tesisat eklenmesi gündeme gelmiştir. Ayrıca yine aynı yıllarda fabrikaya suni yün tesisatı eklenmesi kararlaştırılmıştır. Bunun üzerine gerekli donanımı İsviçre'den almak için Türkiye ve İsviçre arasında yapılacak ticaret anlaşmasıyla ilgili görüşmelerin sonucu beklenmeye başlanmıştır.[434] Fabrikaya 500 ton suni yün, selofan (şeffaf kâğıt) ve 600 ton karbon sülfür üretebilecek kapasitelerde makineler ve donanımlar, ayrıca bu yeni donanımların eklenmesi fabrikanın enerji gereksinimini artıracağından güç santralinin de genişletilmesi için gerekli tesisat 22 Mayıs 1946'da İsviçre'de Maurer firmasına sipariş edilmiştir.[435] Söz konusu donanımların teslim alınıp montajına başlanması 1949'u bulmuştur. Kuruluş 1 Haziran 1949 tarihinde Gemlik Suni İpek ve Viskoz Mamulleri Sanayii Müessesesi adını almış, söz konusu üretimi yapacak donanımların eklenmesi işi ise 1950 yılında tamamlanmıştır.[436]

---

[432] **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.14; **Sümerbank 1942 Yılı UMHR**, s.38; **Sümerbank İDFM 1942 Yılı UMHR**, Ankara, Başvekâlet Devlet Matbaası, 1943, s.15-16; **Sümerbank 1943 Senesi İMR**, s.45.
[433] **Sümerbank 1944 Senesi İMR**, İstanbul, 1945, s.40-41.
[434] **Sümerbank 1943 Senesi İMR**, s.12; **İDFM 1944 Yılı UMHR**, s.25.
[435] **Sümerbank 1946 Senesi İMR**, s.50-51; **BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu**, s.10-11; **BUMH Sümerbank 1948 Yılı Raporu**, s.7.
[436] **Sümerbank 1949 Senesi İMR**, s.66, 102-103; **Sümerbank Gemlik Sunğipek ve Viskoz Mamulleri Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.1.

4.6. Malatya Bez Fabrikası

Yatırımların yurda yayılması göz önünde tutularak BBYSP kapsamındaki pamuklu dokuma fabrikalarından birinin Malatya'da kurulması kararlaştırılmış ve 1935 yılı başlarında fabrikayla ilgili altyapı hazırlıklarına başlanmıştır. İlk olarak elektrik santrali ele alınmış ve CHP İl Yönetim Kurulu Başkanı Osman Hilmi Taner Ankara'ya giderek konu hakkında Sümerbank'la görüşmeler yapmıştır. Sümerbank santral konusunu yerinde incelemesi için uzmanlarından elektrik mühendisi Zahit Bey'i görevlendirmiştir. İncelemelerden sonra konuyla ilgili rapor hazırlanmıştır.[437] İkinci olarak bölgede pamuk yetiştirilmesi ele alınmıştır. Bununla ilgili önceden bazı çalışmalar yapılmıştır. Hatta Tarım Bakanlığı uzmanlarından Klark'ın bölgede ektirdiği pamuklardan alınan örnekler çok beğenilmiştir. Sümerbank uzmanları bu pamukları incelemişler ve yüksek nitelikli olduğu sonucuna varmışlardır. Ayrıca pamuğun diğer mahsullere göre kârlılığının yüksek olması çiftçiyi cezbedici bir rol oynamıştır.[438]

Malatya'da kurulacak fabrikanın yerini belirlemek için Ereğli Fabrikası müdürü Celal Edige başkanlığındaki bir heyet 8 Şubat 1936'da Malatya'ya gitmiştir. Burada üç gün boyunca incelemelerde bulunmuştur. Heyet yakın ve uzak olasılıkları göz önünde bulundurarak etraflı bir araştırmaya girişmiştir. Fabrika yapılacak olması Malatyalıların ilgisini ve memnuniyetini artırmıştır.[439] Heyet fabrikanın yerini belirlerken demiryoluna yakın olması, işçilerin kolaylıkla fabrikaya ulaşabilmesi, hammadde ve ürünün kolay ve ucuz taşınabilmesi gibi yönlerden elverişli bir noktada kurulmasını göz önünde bulundurmuştur. Bu koşulları sağlayan en uygun yer olarak İsmetpaşa Caddesi[440] üzerinde ve küçük mezarlığın yanında şehre doğru uzanan arazi seçilmiştir. Heyet ayrıca pamuk üretiminin artırılması, fabrikanın gereksinimi olan elektriğin sağlanması, işçi bulunması, fabrikanın üreteceği ürün cinsi ve bunların satışı gibi konular üzerinde de etraflıca durmuştur. Hatta heyette bulunan Ekonomi Bakanlığı uzmanlarından Ethem Bey pazar araştırması yapmak

[437] "Kayseri Fabrikası 16 Eylülde Açılacak", **Cumhuriyet**, 27 Ağustos 1935, s.4; "Fırka Başkanı Geldi", **Fırat**, 10 İkincikanun 1935, s.2; "Dokuma Fabrikası, Yeni Elektrik Santralı", **Fırat**, 14 İkincikanun 1935, s.2.
[438] "Dokuma Fabrikası, Yeni Elektrik Santralı", **Fırat**, 14 İkincikanun 1935, s.2.
[439] "Malatya Kombinasının Kuruluşuna Doğru", **Fırat**, 5 Şubat 1935, s.1; "Kombinanın Yeri Belirtildi", **Fırat**, 12 Şubat 1936, s.1; "Malatyada Kurulacak Mensucat Fabrikası", **Cumhuriyet**, 15 Şubat 1936, s.2.
[440] Bugün caddenin adı İnönü Caddesi'dir.

için Elazığ, Diyarbakır, Mardin gibi doğu illerini kapsayan bir geziye çıkmıştır.[441] Malatya Fabrikası'nın yalnızca doğu illeri pazarına değil ulusal pazara programdaki diğer fabrikalarla birlikte ürün sunması düşünüldüğünden üretim programı buna göre oluşturulmuş ve Malatya hinterlandının iplik ihtiyacı üzerindeki araştırmalar sonunda rapor hazırlanmıştır. Fabrikanın en ekonomik çalışma biçimi ve projesinin sınırları bu rapora göre belirlenmiştir.[442]

Heyetin Malatya'daki incelemelerinden sonra Malatya Belediyesi heyettekiler şerefine halkevinde bir davet vermiştir. Heyete araştırmaları sırasında refakat edenlerden Belediye Başkanı Tevfik Temelli, yaptığı konuşmada Atatürk dönemindeki endüstri politikası başarılarından söz ederek, bunun Malatya'ya da uzanmış olmasından Malatya halkının duyduğu memnuniyete ve şehrin kalkınmasına yapacağı katkılardan ötürü duydukları sevince tercümanlık etmiştir. Bu vesileyle orada bulunan heyete Malatya'nın muhabbet ve teşekkürlerini iletmiştir.[443]

Malatya Fabrikası BBYSP kapsamında kurulacak olan son pamuklu dokuma fabrikasıydı. Diğerlerinden farklı olarak Sümerbank, İş Bankası ve Ziraat Bankası'nın ortaklığıyla kuruluyordu. Fabrika kurulmadan önce Bakanlar Kurulu'nun 26 Eylül 1936 tarihli kararı gereğince adı geçen üç bankanın eşit hisseye sahip olduğu, tamamı ödenmiş 3.000.000 TL sermayeli Malatya Bez ve İplik Fabrikaları Türk AŞ kurulmuş ve 28 Aralık 1936 tarihinde tescil edilmişti. Ayrıca 1937 ortalarında Ziraat Bankası'na ait olan 6.416 iği ve 96 tezgâhı bulunan Adana Bez ve İplik Fabrikası ile 61 çırçır ve 1 pres makinesi bulunan Adana Çırçır ve Prese Fabrikası şirket bünyesine alınmıştı. Daha sonra 25 Mart 1939'da şirketin sermayesi 5.000.000 TL'ye çıkarılmıştı. Şirketin birinci derecede hissedarı 1.668.000 TL ile Sümerbank'tı ve adı geçen diğer bankalar 1.666.000'ar TL hisseye sahipti.[444]

Fabrikanın makine ve donanımının üretimiyle ilgili çalışmalara bakılacak olursa, Şevket Turgut'un başkanlığında Feshane Fabrikası Başmühendisi Fahri, Bursa Fabrikası Başmühendisi Durmuş, Kayseri Fabrikası Başmühendis Yardımcısı Nurettin Gündüzalp ve pamuklu mensucat mühendisi Hikmet Gür'den oluşan teknik

[441] "Kombinanın Yeri Belirtildi", **Fırat**, 12 Şubat 1936, s.1.
[442] "Malatya Dokuma Kombinası", **Ekekon**, 22 Şubat 1936, s.3.
[443] "Kombinanın Yeri Belirtildi", **Fırat**, 12 Şubat 1936, s.1.
[444] **Sümerbank 1936 Senesi İMR**, s.10; **Sümerbank**, 1937, s.8; **Sümerbank BUMH 1940 Yılı Raporu**, İstanbul, Başarı Matbaası, 1941, s.43, 46; **Sümerbank 1943 Senesi İMR**, s.32; **BUMH Malatya Bez ve İplik Fabrikaları T.A.Ş. 1946 Yılı Raporu**, s.2; Toprak, **Sümerbank Holding A.Ş.**, s.44.

kurul çeşitli firmaların bu konudaki tekliflerini inceleyerek Gemeinschaft Deuscher Textil Maschinenfabriken Union Matex adlı Alman grubunu uygun bulmuştu. Fabrika için gerekli makine ve donanımı 2.000.000 Mark karşılığında bu firma üretecekti ve makinelerin fabrikaya nakline 1937 yaz sonuna doğru başlanacaktı.[445] Ayrıca revir, kantin, yönetim ve memur evlerinden oluşan ilk kısım inşaatının ihalesi de tamamlanmıştı. Ancak kışın sert geçmesi dolayısıyla inşaat 1937 yılının Temmuz ayında başlayabilmişti.[446]

Fabrikada iane ve klevlant cinsi pamuklar kullanılması[447] ve Malatya'da yetişen yaklaşık 500.000 kg pamuğa ek olarak Iğdır'da yetişen pamuğun tamamının alınması kararlaştırılmıştı. Diğer yandan miktarı 1.500.000 kg'a ulaşacak pamuğun taşınmasını kolay ve ucuz hale getirecek Sivas-Erzurum demiryolu yapılıyordu. Buna karşılık fabrika işlemeye başladığında pamuk gereksinimini büyük ölçüde Ege ve Çukurova'dan, bir miktarını da Iğdır ve Elazığ'dan karşılamıştı. Fabrikada 12 ile 30 numara arasında değişen iplik ve *"fantezi kadın kumaşı"* diye adlandırılan jakarlı kumaş üretilecekti. Bu ürünlerin tamamı o dönem ithal edildiğinden fabrika tam kapasiteyle üretime geçtiğinde Türkiye'nin bu konudaki dış bağımlılığını büyük ölçüde ortadan kaldırmış olacaktı.[448]

1939 yılı Nisan ayı itibariyle fabrikanın iplik, dokuma, boyama ve apre kısımları ile iç sıva, memur, hastane ve kantin dairelerinden oluşan ilk kısım inşaatı bitmiş bulunuyordu.[449] Fabrika 10.400 iğe, 350 tanesi jakarlı, 82 tanesi 25 ayaklı (şaftlı) hafif jakar olmak üzere toplam 432 tezgâha sahipti. Tezgâhların yarısı tek mekikli diğer yarısı ise dört mekikliydi. Bu da renkli atkı çalışma olanağı sunmaktaydı.[450] Çok geçmeden fabrikanın mevcut iğ sayısıyla yetinilemeyeceği anlaşıldığından, Ekonomi Bakanlığı'nın da onayıyla 15.000 kadar iğ eklenmesine karar verilmiş ve çalışmalara başlanmıştı. 1939 yılı sonlarına doğru bu kısım da tamamlanmıştı. Son durumda fabrikanın iğ sayısı yaklaşık 26.000'e, tezgâh sayısı ise

[445] "Malatya Mensucat Fabrikası", **Endüstri**, Sayı 6, Şubat 1937, s.143.
[446] **Sümerbank 1936 Senesi İMR**, s.10; **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.228; **BUMH Malatya Bez ve İplik Fabrikaları T.A.Ş. 1946 Yılı Raporu**, s.3.
[447] "Malatya Bez ve İplik Fabrikası", **Endüstri**, Sayı 5, Sonkanun 1937, s.119.
[448] "Malatya Bez ve İplik Fabrikası", **Endüstri**, Sayı 5, Sonkanun 1937, s.119; "Malatya Bez Fabrikasında", **Aydın**, 8 Nisan 1939, s.2; **BUMH Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.19.
[449] "Malatya Bez Fabrikasında", **Aydın**, 8 Nisan 1939, s.2.
[450] "Malatya Bez ve İplik Fabrikası", **Endüstri**, Sayı 5, Sonkanun 1937, s.119.

438'e çıkmıştı.[451] Plandaki son pamuklu dokuma fabrikası olan Malatya Fabrikası'nın kurulmasıyla birlikte 1939 yılı itibariyle Sümerbank'ın elindeki toplam iğ adedi 114.652'ye ulaşmıştı. Yani Türkiye'de 1938 istatistiklerine göre 229.920 adet olan iğ adedinin yaklaşık yarısını devlet elindekiler oluşturuyordu.[452]

Malatya Fabrikası iki vardiyayla toplam 2.500 işçi çalıştıracak ve 10.287.000 m kumaş ve 2.650.000 kg iplik üretebilecek kapasiteye sahipti.[453] Fabrikanın iplik kısmı 1939 yılı Haziran ayında, dokuma kısmı ise Ağustos ayında deneme çalışmalarına başlamıştı. Fabrika 1940 yılına kadar sürdürdüğü deneme çalışması sırasında 134.243 kg kumaş, 557.643 kg iplik üretmişti. Normal çalışmaya başladığı 1940'taki üretim miktarı ise 5.354.744 m kumaş ve 1.954.359 kg iplik olmuştu.[454]

Yaklaşık olarak 5.000.000 TL'ye mal olan fabrika yardımcı birimleri dahil olmak üzere 40.000 m² alan üzerinde kurulmuştu. Proje aşamasında fabrikanın gücünü Derme'de kurulacak bir hidroelektrik santralden karşılaması düşünülmüştü. Ancak etüt çalışmalarının uzun sürmesi ve ilk projede tesis bedelinin yüksek gösterilmesi nedeniyle yapımı İkinci Dünya Savaşı'nın sonrasına kalmıştı. Bu nedenle fabrikanın çevirici gücünü karşılamak için iki türbinden oluşan ve yaklaşık 2.400 kW gücündeki termik santral kurulmuştu.[455] Diğer fabrikalar gibi Malatya Fabrikası'nın da tam donanımlı bir itfaiyesi vardı.[456] Bunlardan başka fabrika Şekil 1.22'de görüldüğü üzere zaman içerisinde okul, spor alanı, konut, yüzme havuzu gibi sosyal birimlere sahip olacaktı.

---

[451] **Sümerbank 1938 Senesi İMR**, s.6. Bazı kaynaklarda iğ sayısı 26.400 olarak verilmiştir, bkz. **Sümerbank**, 1946, s.14; **BUMH Malatya Bez ve İplik Fabrikaları T.A.Ş. 1946 Yılı Raporu**, s.2. 1950 yılına ait bir kaynakta iğ sayısının 25.200 olarak verilmiş olması ileriki yıllarda iğ sayısında bir miktar düşüş yaşandığını akla getirmektedir, bkz. **BUMH Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.1.

[452] "Devlet Pamuklu Kombinaları", **Babalık**, 26 Temmuz 1939, s.1.

[453] "Malatya Bez Fabrikasında", **Aydın**, 8 Nisan 1939, s.2.

[454] **Sümerbank 1940 Senesi İMR**, s.20; Aydın gazetesinin, inşaatın bittiğini ve deneme çalışmalarının başladığını duyuran 8 Nisan 1939 tarihli haberi dikkate alınırsa fabrikanın deneme çalışmaları daha önce başlamış bulunuyordu. Bkz. "Malatya Bez Fabrikasında", **Aydın**, 8 Nisan 1939, s.2; Babalık gazetesi ise ilgili haberinde fabrikanın 1 Temmuz 1939'da çalışmaya başladığını yazıyordu. Bkz. "Malatyadaki Fabrikalar Çalışmaya Başladı", **Babalık**, 26 Temmuz 1939, s.1.

[455] "Malatya Bez Fabrikasında", **Aydın**, 8 Nisan 1939, s.2; **BUMH Malatya Bez ve İplik Fabrikaları T.A.Ş. 1946 Yılı Raporu**, s.3; Aydın gazetesindeki haberde santralin 1.600 HP gücünde iki türbinden oluştuğu belirtilmiştir.

[456] "Malatya Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, Sayı 350-85, 23 Haziran 1948, s.6.

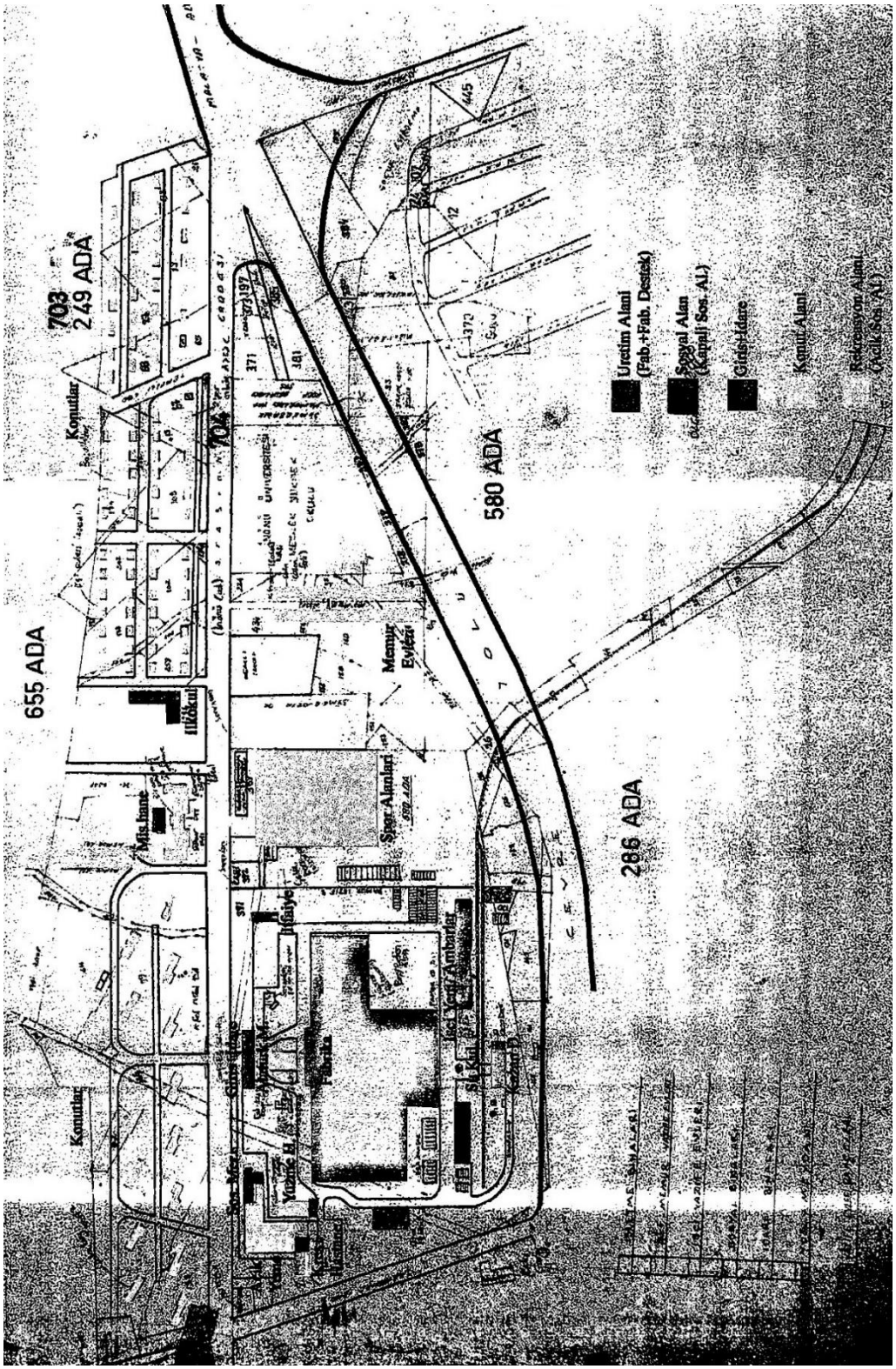

Şekil 1.22 Malatya Fabrikası Vaziyet Planı[457]

Üç bankanın ortaklığıyla kurulan Malatya Bez ve İplik Fabrikaları Türk A.Ş. Ziraat Bankası'na ait olan hisseleri 16 Nisan 1946 tarihinde, İş Bankası'na ait olan

[457] Arıtan, **a.g.t.**, s.123; 1950 öncesinde var olan binaların halihazır pafta üzerinde gösterimi.

hisseleri ise 7 Haziran 1946 tarihinde Sümerbank tarafından toplamda 9.000.000 TL'ye satın alınmış, 4 Eylül 1946'da şirketin tasfiyesine karar verilerek Malatya Bez ve İplik, Adana Bez ve İplik, Adana Çırçır ve Prese Fabrikaları bütünüyle Sümerbank'a devrolunmuş ve Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesine bağlanmıştı.[458] Şirketin tasfiyesi ise 31 Ağustos 1948 tarihinde tamamlanabilmişti.[459]

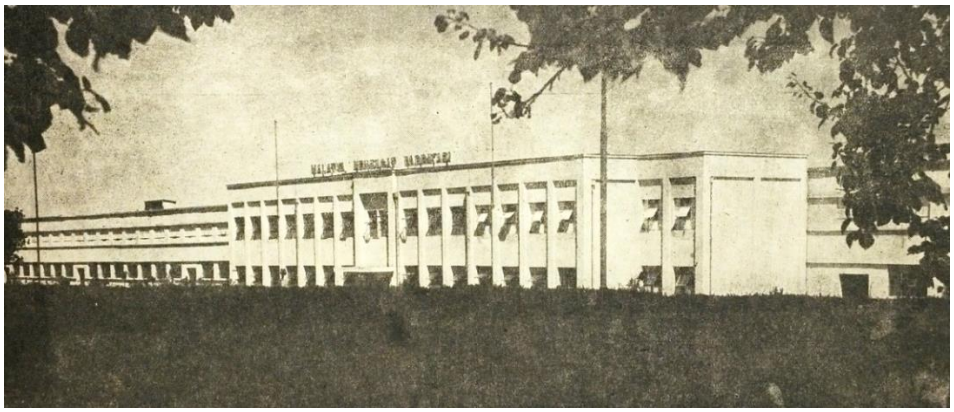

Şekil 1.23 Malatya Fabrikası'nın Dıştan Görünüşü[460]

Malatya Fabrikası'nın kurulma aşamasında üzerinde durulan Derme'de hidroelektrik santral yapımına gelince, bu işe ancak 1946 yılında başlanabilmişti.[461] Şehirden 12 km uzaklıktaki Derme'de kurulan hidroelektrik santralin 1.500 kW gücünde 3 adet türbini vardı. Bu sayede yıllık ortalama 10.000 ton kömür, bu kömürün Zonguldak'tan Malatya'ya naklinden doğan maliyetler ve zorluklardan tasarruf sağlanması düşünülmüştü.[462] Üstelik bu santralin kente de büyük yararı dokunmuştu. Vali Ahmet Kınık devreye girerek belediyenin bu santralden aldığı elektriği halka satabilmesi için gerekli düzenlemeleri yapmıştı. Böylece masrafını çabucak karşılayabileceği için Sümerbank, buradan gelir elde edeceği için belediye ve elektriği yarı yarıya daha ucuza alabileceği için de halk bu uygulamadan kazançlı çıkmıştı.[463] Öte yandan kent o zamana kadar fabrikanın termik santralinden de yararlanmış, sadece 1947 yılında 3.776 kWh elektrik fabrika santralinden kente dağıtılmıştı.[464]

---

[458] "Malatya Bez, İplik Fabrikaları Anonim Şirketi Tasfiye Edildi", **Ekekon**, 6 Eylül 1946, s.1; **BUMH Malatya Bez ve İplik Fabrikaları T.A.Ş. 1946 Yılı Raporu**, s.1-4; **Sümerbank 1946 Senesi İMR**, s.7; **Türk Ekonomisi**, Sayı 48, Haziran 1947, s.193.
[459] **Sümerbank 1948 Senesi İMR**, İzmit, Selüloz Basımevi, 1949, s.43.
[460] **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.212.
[461] **Sümerbank 1946 Senesi İMR**, s.8.
[462] **Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı**, s.66.
[463] "Malatya Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.7; "Belediye Başkanımız Sait Fırat Diyor ki", **Fırat**, 28 Haziran 1948, s.1.
[464] **Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı**, s.106.

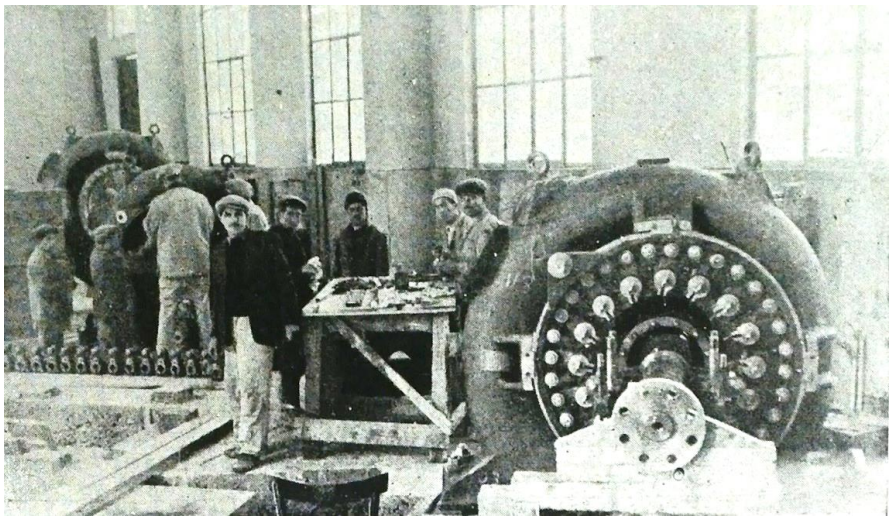

Şekil 1.24 Derme Hidroelektrik Santrali Montaj Faaliyeti[465]

Üretim açısından değerlendirilecek olursa, ürün yelpazesini yıllar içinde genişleten fabrika, 16. yy Türk dokumalarını çağdaş çizgilerle güncelleyerek tüketicinin beğenisine sunmuştur. Ürettiği ipekli goblen, döşemelik, perdelik, ropluk, örtülük gibi çeşitli renk ve desenlerdeki kumaşlar piyasada çok tutulmuştur. Böylece Malatya'nın iktisadi yaşamına önemli katkılarda bulunan fabrika, bir yandan iş olanağı sunarken diğer yandan kentin çağdaş değerlerle buluşmasına yardımcı olmuş, sosyal yaşantısına renk katmıştır. [466] Devletçi dönemde kurulan fabrikaların çağdaşlaşma açısından anlamını Asiliskender şu sözlerle ifade etmiştir:

> "Devlet, 1929 yılından itibaren sadece sanayileşme hareketini değil, kurduğu fabrikalarla, kentlerin çağdaşlaşmasını da desteklemiştir. Devlet eliyle kurulan her fabrika, kentsel ölçeğinde donatıya sahiptir. Fabrika sahası içinde, çalışanlar için konut başta olmak üzere market, sinema ve okul olmak üzere çeşitli sosyal donatılar bulunmaktadır. Devlet, aslında sadece sanayileşme hareketini kendi yürüterek 'çağdaşlaşma' hedefinin içeriğini halkına anlatmıştır. Ekonomik öncelikler taşıyan 'çağdaşlaşma' bu sayede mimari ürünü de etkilemiştir. Anadolu'da Kayseri, Zonguldak, Malatya gibi birçok yerleşme, kurulan fabrikalarla modern kentlere dönüştürülmüştür."[467]

[465] **Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi**, İstanbul, Kâğıt ve Basım İşleri A.Ş., 1950, s.22.
[466] **Türk Ekonomisi**, Sayı 52, Ekim 1947, s.320-321; **Türk Ekonomisi**, Sayı 61, Temmuz 1948, s.187.
[467] Asiliskender, **Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Mimaride 'Modern' Kimlik Arayışı…**, s.48.

4.7. Taşköprü Kendir Fabrikası

Pamuklu ve yünlü dokumanın yanı sıra bir diğer önemli dokuma hammaddesi olan kendirin sınai üretime dahil edilmesi için BBYSP gündemine alınmış ve hem Türkiye'de yetişen hem de gereksinim duyulan bu ürünü işleyecek bir fabrika kurulması tasarlanmıştı. O yıllarda Türkiye'de en uzun elyafa sahip kendirin yetiştiği bölgenin Kastamonu olduğu belirtiliyordu. Burada yetişen kendirin soyma işlemi geleneksel yöntemlerle yapıldığından, kendiri değerlendirebilmek için ilk olarak bir kendir soyma fabrikasına ihtiyaç vardı. Üstelik Kastamonulular da bu konuda istekli olduklarını göstermişlerdi.[468]

Fabrikanın kurulacağı yer olarak Kastamonu adı öne çıkmıştı; ancak BBYSP'deki dokuma kısmını oluşturan diğer uygulamalarla ilgili çalışmalar tamamlanmasına rağmen kendir konusundaki incelemeler yeterli görülmediğinden sürdürülüyordu. Bu kapsamda Almanya Dresden Ziraat Üniversitesi'nden getirilen kendir ve keten uzmanı Prof. Dr. Tobler ile Ankara bölge uzmanı Ekrem Uzumer 6 Eylül 1935'te Kastamonu'yu ziyaret ederek merkez, Gölveren ve Taşköprü ilçelerinde incelemelerde bulunmuşlardı.[469] Hatta bu uzmanlar incelemelerini genişletmişler ve 2 Ekim 1935'te Isparta'ya gitmişlerdi.[470] Fabrikanın 1936 Ekim sonu itibariyle planının hazırlanmakta olduğu belirtilmişti.[471] Ekonomi Bakanı Celal Bayar 18 Aralık 1936'daki radyo konuşmasında fabrikanın 1937'de yapımına başlanacağını söylemişti.[472] Ayrıca soyma fabrikasının üç tane olması ve bunların Taşköprü Sulukese, Gölveren ve Göl yörelerinde kurulması da gündeme gelmişti.[473]

Anlaşıldığı kadarıyla araştırmalar verimlilik, ulaştırma olanakları gibi konular üzerinde yoğunlaşıyordu.[474] Bu arada kendir üretimi konusundaki araştırmalarla ilgili olarak Tarım Bakanlığı Kastamonu'ya uzmanlar göndermişti. Bakanlık ayrıca daha önce Taşköprü'de kendir havuzları da yaptırmıştı.[475] Sonuç olarak BBYSP'deki uygulamaların büyük çoğunluğu bitirildiği halde gerçekleşmesi geciken iki kuruluş

[468] "Kastamonu Bir Kendir Fabrikası İstiyor", **Cumhuriyet**, 17 Temmuz 1935, s.8.
[469] "Kendir ve Keten Mütehassısı", **Cumhuriyet**, 7 Eylül 1935, s.3.
[470] "Kendir Mütehassısı", **Cumhuriyet**, 3 Birinciteşrin 1935, s.6.
[471] "Cumhuriyetin Bir Yıllık Feyizleri", **Cumhuriyet**, 29 Birinciteşrin 1936, s.9.
[472] "Celal Bayarın Radyoda Söylediği Nutuk", **Cumhuriyet**, 19 Birincikanun 1935, s.8.
[473] "Kastamonuda Büyük Bir Kültür Faaliyeti Var", **Cumhuriyet**, 12 Haziran 1937, s.6.
[474] "İnönü, Kastamonuda", **Cumhuriyet**, 7 Birincikanun 1938, s.1, 7; "İkinci Sanayi Programı", **Cumhuriyet**, 20 Mart 1939, s.3; **TBMM ZC**, D.6, C.6, 1-XI-1939, s.5.
[475] "Kastamonu Havalisinde Kendir İşleri Tanzim Ediliyor", **Cumhuriyet**, 1 İkincikanun 1939, s.8.

Filyos Ateş Tuğlası Fabrikası ile Taşköprü'de kurulması düşünülen Kendir Soyma Fabrikası olmuştu.[476]

Plandaki diğer uygulamaların yaşama geçirilip kendir fabrikasının sona kalmasının yalnızca araştırmaların uzamasından kaynaklanmadığı anlaşılmaktadır. Söz konusu gecikmenin nedenlerini, Kastamonu Milletvekili Hüsnü Açıksöz'ün Meclis'te Ekonomi Bakanı Hüsnü Çakır'a, planda olduğu halde bu fabrikanın neden kurulmamış olduğuna ilişkin sorusu üzerine Çakır'ın verdiği yanıtta bulmak mümkündür. Çakır sözü dolaştırmadan mali yetersizliklerin bu fabrikanın kurulmasını geciktirdiğini, ancak fabrikanın ilk fırsatta kurulması için çalışmaların sürdürüldüğünü kaydetmiştir.[477] Elbette bu mali yetersizliklerin İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla ilgili olduğunu tahmin etmek güç değildir. Buna rağmen TBMM'nin 17 Haziran 1942'de kabul ettiği Sümerbank sermayesinin artırılmasını öngören 4270 sayılı yasada, sermayenin 100.000.000 TL'den 150.000.000 TL'ye çıkarılmasının gerekçeleri arasında kendir fabrikası için 1.500.000 TL ve kendir havuzları için 200.000 TL ödeneğe yer verilmiştir.[478]

Konunun, fabrikayı kurması için temasa geçilen ülkelerin savaşa girmesi nedeniyle görüşmelerin uzamasından kaynaklanan ikinci bir boyutu olduğu anlaşılmaktadır. Zira Gölveren ve Taşköprü Sulukese'de kurulması düşünülen kendir soyma fabrikaları konusunda yabancı şirketlerle 1939'dan başlayarak yürütülen görüşmeler, ancak 1942-1943 yıllarında Bulgaristan'a makinelerin sipariş edilmesiyle sonuçlandırılabilmiştir. Bu görüşmeler sürerken bir yandan fabrikanın kurulacağı yerdeki araştırmalar ilerletilmiş, kendir ıslatma havuzları ve civar arazilerin istimlak işlemleri yürütülmüştür. Birçok etkenden kaynaklanan gecikmeye rağmen Taşköprü'de yıllık 4.000 ton kendir işleme kapasitesine sahip kendir soyma fabrikasının kurulması için gerekli arazi satın alınmış ve inşaat planları hazırlanmıştır. Bulgaristan'a sipariş edilmiş olan makineler, 1945 yılı başlarında Etüt Tesis Müdürü tarafından denemeleri yapılarak teslim alınmış ve İstanbul'a getirilmiştir. Ayrıca Kastamonu Gölveren'de kurulması düşünülen ikinci bir tesis için çeşitli firmalardan teklif istendiği gibi bu iki fabrikadan çıkacak lifleri ip, halat, sicim, iplik ve çuval

[476] Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, s.198.
[477] **TBMM ZC**, D.6, C.2, 26-V-1939, s.312-315.
[478] **TBMM ZC**, D.6, C.26, 17-VI-1942, s.219-220, S. Sayısı 211, s.1-3; **Kanunlar Dergisi**, C.23, 19 Haziran 1942, s.806; **TC Resmî Gazete**, 23 Haziran 1942, s.3234; **1941 BUMH Sümerbank Raporu**, Ankara, Alaeddin Kıral Basımevi, 1942, s.3-5.

gibi dokumalara dönüştürecek fabrika için çalışmalara başlanmış ve teklifler istenmiştir.[479]

Taşköprü Kendir Soyma Fabrikası'nın temeli 2 Haziran 1945'te atılmış, temel atma törenine Kastamonu Valisi Ahmet Mithat Altıok, Kastamonu ve Bolu milletvekilleri, Emekli General Abdullah Alpdoğan, Sümerbank Genel Müdürü, Ankara'dan gelmiş birçok davetli ve kalabalık bir halk kitlesi katılmıştır. Vali Altıok, Kastamonu kendirinin değerine dikkat çektiği konuşmasının ardından *"Taşköprü Kendir Hazırlama Fabrikası yurt için uğurlu olsun"* diyerek temele ilk harcı koymuştur. Yedi sene önce Kastamonu'yu ziyaret ettiğinde İnönü'ye ilettikleri bu fabrika isteğinin kabul görmesi halkta memnuniyet yaratmıştır.[480]

Adından da anlaşılacağı gibi ham kendiri büküme ya da dokumaya hazır yarı ürün haline getirmek üzere kurulan fabrika, yaklaşık 1.410.511 TL'ye mal olmuştur. Fabrika inşaatı 1946'da tamamlanarak yıl sonunda Sümerbank'a devredilmiş,[481] 1947 başında resmen İDFM bünyesine katılmıştır.[482] 9 Nisan 1947'de deneme işletmesine başlamış, yalnız Taşköprü değil Tosya, Daday, Devrekâni ve merkez ilçedeki yetiştiricilerden aldığı çubuk kendirlerle[483] yıl sonuna kadar 57.601 işçi saatine karşılık 183.239 kg üretim yapmıştır.[484] Ayrıca deneme çalışmaları sürerken 15 Temmuz 1947'de fabrikaya 143 HP gücünde yeni bir motor alınmıştır.[485]

Deneme işletmesini 1947 sonunda tamamlayan fabrika 1948'de normal çalışma dönemine girmiştir.[486] Fabrikanın, yetiştiricinin ürettiği kendiri satın almaya başlamasıyla köylünün eline toplu para geçmiştir.[487] 1949 yılında 272.734 kg üretim yapan fabrikanın 1950'deki üretimi 149.838 kg olmuştur. UMH, bu miktarların

[479] **Sümerbank 1941 Senesi İMR**, Ankara, 1942, s.25, 31; **Sümerbank 1944 Senesi İMR**, s.39; "Taşköprüde Yapılan Büyük Kendir Fabrikası", **Cumhuriyet**, 11 Nisan 1945, s.3.
[480] "Taşköprüde Bir Fabrikanın Temeli Atıldı", **Cumhuriyet**, 4 Haziran 1945, s.3; **Sümerbank 1945 Senesi İMR**, s.6, 8; **Sümerbank**, 1946, s.14.
[481] **BUMH Sümerbank 1946 Yılı Raporu**, s.92; **Sümerbank 1946 Senesi İMR**, s.10, 47.
[482] **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.1-2; **Sümerbank 1947 Senesi İMR**, Ankara, 1948, s.49.
[483] "Kendir Müstahsillerimizin Dikkatine", **Doğrusöz**, 21 Mayıs 1947, s.2; "Kendir Müstahsillerimizin Dikkatine", **Doğrusöz**, 24 Mayıs 1947, s.2; "Kendir Müstahsillerimizin Dikkatine", **Doğrusöz**, 28 Mayıs 1947, s.2; "Kendir Fabrikası", **Doğrusöz**, 4 Ekim 1947, s.1.
[484] **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.65.
[485] "Taşköprü Kendir Fabrikasının Motoru Geldi", **Doğrusöz**, 12 Temmuz 1947, s.1.
[486] **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.51.
[487] "Taşköprü ve Havalisinde Ekim", **Doğrusöz**, 19 Mayıs 1948, s.1; "Kendir Satışı", **Doğrusöz**, 26 Haziran 1948, s.1.

artırılması için mevcut üretim yönteminin terk edilmesi, konuyla ilgili gerekli önlemlerin alınması ve araştırmaların yapılması gerektiğine işaret etmiştir.[488]

BBYSP'nin dokuma kısmını oluşturan fabrikalar arasında en küçüğü olan Taşköprü Fabrikası, her şeye rağmen gerek yetiştirici elindeki ürünü alarak gerek buna artı değer katarak gerekse de Taşköprü'de bir iş olanağı yaratarak bölge ekonomisine çok yönlü katkılar yapmıştır. Diğer bir katkısı elektrik santralinden ilçeyi de yararlandırması olmuş, ilçeye hareketlilik ve canlılık getirmiştir. Özellikle kurak yıllarda santralin köylüye büyük yararları dokunmuştur.[489] Ayrıca fabrikanın yarattığı iş olanağı örnek gösterilerek fabrikaların çoğaltılmasıyla bölge ekonomisinin daha canlı hale getirilebileceğine, aynı zamanda göçün de önlenebileceğine dikkat çeken yorumlar yapılmıştır.[490] Kısa sürede bölgenin önemli bir parçası haline gelen fabrika 21 Nisan 1949'da önemli bir ziyaretçiyi ağırlamıştır. Kastamonu ve Sinop'u kapsayan yurt gezisinde Taşköprü'ye uğrayan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü belediyeden sonra fabrikayı da şereflendirmiştir.[491]

[488] **BUMH Sümerbank 1950 Yılı Raporu**, Ankara, Yeni Matbaa, 1951, s.61.
[489] "Taşköprü", **Kastamonu**, 9 Ağustos 1949, s.1.
[490] Sabri Tümkor, "Fabrika Fabrika", **Kastamonu**, 20 Ekim 1949, s.1.
[491] "Cumhurbaşkanı Taşköprüde", **Doğrusöz**, 22 Nisan 1949, s.2; "Cumhurbaşkanı Sinobda", **Cumhuriyet**, 22 Nisan 1949, s.3.

BÖLÜM 2
FABRİKALARDAKİ KADROLAR VE ÜCRET POLİTİKASI

Modern üretim yöntemleri kullanan dokuma fabrikalarının kuruluşuyla birlikte işçi ile işveren arasındaki ilişkiler artarak Türkiye için yeni bir iktisadi yaşayış tarzını beraberinde getirmişti. Bununla birlikte sanayileşme konusunda Türkiye'nin gelişmiş ülkelerle arasındaki uçurum, çalışma yaşamında da aynıyla mevcuttu. Her şeyden önce insan kaynağı sanayiin gerektirdiği nitelikler bakımından oldukça eksikti ve gereken niteliklere sahip insan sayısı yetersizdi. Bu hem sanayileşmenin yarattığı ve gelişmiş ülkelerin de başlangıçta yaşadığı ortak sorunlardan hem de Türkiye'nin özel koşullarından kaynaklanıyordu. Burada önemli olan nokta ise diğer ülkelerin deneyimlerinden yararlanmak, hatalardan ve iktisadi zararlardan sakınmaktı. [492] Sümerbank kurduğu fabrikalarda işçi ve memur kadrolarını oluşturdukça işçi değişimi başta olmak üzere çok çeşitli sorunlarla karşı karşıya gelmiş, bunların üstesinden gelebilmek için geniş kapsamlı bir politika izlemişti. Bunların başında çalışanlarına doyurucu bir ücret verme politikası geliyordu.

1. İnsan Kaynağının Durumu ve İşçi Olgusu

Tanzimat'tan itibaren gerek devlet gerekse yerli ya da yabancı girişimcilerce kurulan fabrikalarda Avrupa tarzı işletme ilke ve yöntemleri uygulanmamış, sosyal yardım esaslarına dayalı iş sözleşmeleri ve işçi koruma yöntemleri geliştirilmemişti. Aksine işçi işverenin insafına bırakılmıştı. İşçiler sağlıklı çalışma koşullarına sahip değildi. İş kazalarıyla ilgili özel hükümler olmadığı gibi gebe ve emziren kadınların haklarına ilişkin bir düzenleme yoktu. İş saatlerinin saptanması, günlük ücretlerin belirlenmesi, işçinin ürettiği malın değerinden ve sarf ettiği emeğinden çok işverenin

[492] Walker D. Hines vd., **Türkiyenin İktisadî Bakımdan Umumî Bir Tetkiki: 1933-1934**, Kitap III, C.VI, Ankara, Köy Öğretmeni Basımevi, 1936, s.233.

merhametine ve cömertliğine kalıyordu.[493] Sınırlı sayıdaki ücretli emeğin niteliğine ilişkin şu değerlendirme ise durumun kavranabilmesi açısından önemlidir:

> "Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar ülkemizde bir milli sanayi mevcut olmadığı gibi 'işçi' diye tarif edilebilecek belli bir sınıf da yoktu. Sadece bazı üretim işlerinde, çalışanların yaşına ve çalışma sürelerine bakılmaksızın günde 10-15 saat çalıştırılan yaşlı ve genç insanlar vardı. Bunlar çalışma şartları konusunda da haklarını aramaktan uzaktılar. Her ne kadar Bursa'da 16 Ağustos tarihinde 'Koza Fabrikaları Bilumum Müstahdemleri' tarafından başlatılan tatil-i eşgal (iş bırakma/grev) bir hafta kadar devam etmişse de Ticaret ve Sanayi Odası'nın araya girmesiyle taraflar arasında anlaşma sağlanarak işçiler işbaşı yapmışlardır."[494]

Osmanlı'nın son dönemindeki işçi sayılarına ilişkin birbirini tutmayan birçok tahmin ve o döneme ait güvenilirliği tartışılır veriler arasında kesin bir sayı vermenin mümkün olmaması nedeniyle Makal, birkaç yüz binlik bir işçi kitlesinin olduğundan söz etmiştir.[495] Cumhuriyet'in devraldığı işçi sayısının belirlenmesinde kaynak olarak alınabilecek belgelerin başında ise TBMM'nin 1921'de yaptırdığı sanayi sayımı sonuçları gelmektedir.

1921'de yapılan sanayi sayımına göre işçi sayısı 75.000 civarındaydı. Sayım sonuçları işyerlerindeki işçi sayısının oranının yaklaşık 2,3 olduğunu göstermişti. Bu da işçi işveren çelişkisi yaratarak sınıflı yapıyı doğuracak bir ortam yerine, üretimin geleneksel yapısını sürdürdüğü anlamına geliyordu. Devlet hizmetinde çalışanlar ile kent ve kasabalarda hizmet sektöründe çalışanlar da dahil edildiğinde, en iyimser tahminle, toplam nüfusun %10'u *"geçiminin bir kısmını"* tarım dışındaki bir faaliyetten sağlıyordu. Yani *"geçimini sadece imalat sektöründeki faaliyetlerden sağlayan"* bir *"işçi"* ve *"sermayedar"* sınıfından söz etmek pek de kolay değildi.[496]

Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra daha uygun koşullarda ve yurt çapında yapılan sanayi sayımı Türkiye'nin insan kaynağı hakkında daha güvenilir bilgiler sunmuştu. Çeşitli mesleklerdeki çalışan sayılarını içeren Tablo 2.1, tarım

---

[493] Safaeddin Karanakçı, "İş Kazaları ile Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları", **Çalışma**, Sayı 6, Mayıs 1946, s.45.
[494] Altun vd., **a.g.e.**, s.38.
[495] Ahmet Makal, **Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946**, Ankara, İmge Kitabevi, 1999, s.40.
[496] İlgen, **1921 Türkiye Sanayi Sayımları**, s.25.

toplumunun doğasına uygun olarak çalışan nüfusun büyük oranda çiftçiden oluştuğunu gösteriyordu. Sanayileşme aşamasında zanaat alanından olduğu kadar bu kitle içinden de sanayie kayma olması muhtemeldi. Elbette tarım alanından sanayie kayması tahmin edilen çiftçi, çağdaş tarım yöntemleri kullanarak toprakla bütünleşmiş, üreten çiftçiyi ifade etmiyordu. Böyle bir şey Cumhuriyet hükümetlerinin aşarın kaldırılmasıyla başlayıp, modern ziraat yöntemlerinin öğretilmesi, kredi kooperatifleri kurulması ve çiftçiyi topraklandırma kanunuyla devam eden tarımı ve köylüyü kalkındırma politikalarına ters düşerdi. Burada kastedilen büyük çoğunluğu toprak sahibi olmayan köylüydü. Cumhuriyet'in devraldığı insan kaynağı, uzun bir zaman önce geleneksel Osmanlı toprak düzeninin bozulması, yerine çağa uygun yeni bir düzenin konulamaması nedeniyle perişan ve her türlü bilgi ve teknikten mahrum kalmıştı.[497] Üstelik bu kitle çelişik bir biçimde Avrupa'daki Sanayi Devrimi'nin proleterleşmiş kitlesinden toprakla bağının kopmaması yönünden farklılık gösteriyordu. Ne var ki toprakla bağı iddia edildiği gibi *"mesut bir bağlılık"*[498] olmayıp toprak düzeninin bozukluğu yüzünden ortakçılık, marabalık, yarıcılık diye tabir edilen geçimlik tarımdı. İşlediği toprağın verecekleri iklimin insafına, toprağın cömertliğine kalıyordu. Bir açıdan köylünün toprakla ilişkisi çoğunlukla iyi bir gelir kaynağı olmasından öte, bu toplumsal sınıfın kayabileceği modern üretim araçlarından oluşmuş bir sanayiin bulunmaması, ilkel üretim araçlarının ise belli ölçülerde yitirilmiş olması nedeniyle zorunlu bir yönelişti.

Tablo 2.1 1927 Yılı İtibariyle Çeşitli Mesleklerdeki Çalışan Sayıları[499]

Meslek	Çalışan Sayısı
Çiftçi	4.368.061
Sanayi İşçisi	299.369
Tüccar	257.355
Serbest Meslek	52.663
Memur	64.434
Hâkim	9.999
Asker	162.235
PTT	14.818
Diğer	122.281
Toplam	**5.351.215**

[497] Safaeddin Karanakçı, "İş Kazaları ile Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları", **Çalışma**, Sayı 6, Mayıs 1946, s.45
[498] Rebii Barkın, "Zonguldak Kömür Havzasında Kalifiye İşçi Davası", **Çalışma**, Sayı 3, Ocak 1946, s.17.
[499] Hines vd., **a.g.e.**, C.VI, s.231, 233.

Tablo 2.2'de görüldüğü üzere sanayideki insan kaynağı sayısal olarak çok cılız olmasından başka, büyük kısmı atölye tipi, bir ya da birkaç kişilik işletmelerde çalışan işçilerdi. Fabrikalar kurulurken bu tip işyerlerinde el sanatlarıyla uğraşanların geleceği üzerinde durulmuştu. Bununla ilgili olarak Ekonomi Bakanı Celal Bayar *"Fabrikalar teessüs ettikten sonra ya makine devrine geçip makineleşecekler yahut bu fabrikalarda amele olarak çalışacaklardır veyahut da el sanayiinin zevki seliminden istifade ederek daha ince şeyler yapıp zenginlere satacaklardır"* [500] diyerek bu kesimden fabrikalara işçi akışı olabileceğine işaret etmişti. [501] Buna karşılık kendi denetiminden yine kendisi sorumlu olan rahat tavırlı esnaftan, endüstriye uygun bir tavır ve disiplin sergilemesini beklemek pek de mümkün görünmüyordu.[502]

Tablo 2.2 1927'deki Sanayi Sayımı Sonuçları[503]

Sanayi Kolları	İşletme Sayısı	Motor Bulunan İşletme Sayısı	İşletmelerin Çalışan Sayılarına Göre Dağılımı				Toplam Çalışan Sayısı
			1 Kişi ve Aile Bireyleri	2-50 Kişi	51-100 Kişi	101 ve Üzeri	
Maden	556	45	131	374	18	33	18.932
Tarım	28.439	1.279	11.755	16.586	62	36	110.480
Dokuma	9.353	244	3.559	5.698	36	60	48.025
Kereste	7.896	380	3.923	3.944	21	8	24.264
Kâğıt	348	117	67	274	6	1	2.792
Metalürji	14.752	427	7.569	7.167	9	7	33.866
İnşaat	2.877	31	837	2.029	11	2	12.345
Kimya	697	94	241	453	1	2	3.107
Diğer	327	205	148	171	2	6	3.044
TOPLAM	**65.245**	**2.822**	**28.230**	**36.696**	**166**	**155**	**256.855**

İşletmeler içerisinde Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamında kurulanların sayısı 1932 yılı itibariyle, 1923 öncesinde kurulan 342, 1923 sonrasında kurulan 1.088 ve kuruluş tarihleri bilinmeyen 43 işletmeyle beraber toplamda 1.473'tü. 1934'te işletme sayısı 1.310'a gerilemekle birlikte çalışan sayısı 55.321'den 1934'te 69.150'yi bulmuştu. Kısacası atölye tipi tek kişilik işletme değil de ortalama bir sanayi kuruluşu standardına sahip olduğu varsayılabilecek işletmelerde yine ortalama

[500] **BCA**, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 53-26-14, 21.04.1935, s.52.
[501] "Nazilli Fabrikasının Yapısına Hemen Başlandı", **Cumhuriyet**, 25 Ağustos 1935, s.4.
[502] Ahmet Makal, **Ameleden İşçiye**, 2. Basım, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s.113-114.
[503] **İstatistik Yıllığı 1929**, C.2, Ankara, Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1929, s.137; **Sanayi Sayımı: 1927**, Ankara, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1969, s.9-12; Tarım ile kastedilen tarım, evcil hayvan, av ve balık ürünlerine dayalı sanayidir.

denilecek işçi sayısı 1930'ların ortalarında ancak bu kadardı.[504] Aynı dönemde sanayileşmiş ülkelerden Almanya'da 18.000.000, İngiltere'de 16.000.000, Fransa'da 13.000.000 uzmanlaşmış sanayi işçisi vardı.[505]

İşçinin nicelik olarak yetersizliğinin yanında daha önemli bir sorun nitelik sorunuydu. Çünkü Türkiye'de mesleğinde iyi yetiştirilmiş kalifiye işçi yok seviyesindeydi. *"İşçilerin çoğu, pratikten yetişmiş, mesleki bilgisi değil, okuması yazması bile olmayan kimselerden ibaretti."* [506] Türkiye'de önceki dönemde küçümseme ifadesi olarak kullanılan *"amele"*[507] terimi Cumhuriyet'le birlikte yerini *"işçi"* terimine bırakmıştı. Ne var ki işçinin niteliğini artırmak, adını değiştirmek kadar kolay değildi. Gelişmiş sanayi ülkelerinin 20. yüzyılda deneyimledikleri gibi işgücü nitelik sorununu çözmek nicelik sorununu çözmekten daha önemli ve zorluydu.[508] O yıllardaki sanayi altyapısı ve azgelişmişlik durumu, Türkiye'nin sanayileşme yolunda çözmesi gereken sorunların sayısını da oylumunu da artırıyordu. Devletin işte bu olumsuz durumu tersine çevirmek yolunda attığı adımlar, çoğu kez yine sanayie ilişkin altyapının ve emek gücünün nicelik ve nitelik yönünden yetersizliğine takılıyordu. Şu ifadeler sorunun ciddiyetini özetlemektedir:

> "Mirasın bir yönü ise işçi kesiminin niteliğine ilişkindir. Bu kesim, günümüz anlamında sanayi işçisi olmaktan çok, niteliksiz, tarım kesimiyle bağlarını koparmamış, yılın belirli dönemlerinde işçilik yapan, 'işçi'den çok 'köylü-işçi' terimiyle niteleyebileceğimiz özellikler taşıyordu. Bu özellikler (…) Cumhuriyet döneminde de uzun süre devam et[miştir]."[509]

Devletçi sanayileşme döneminde, bir mühendisin nitelikli insan kaynağının bir ülke için önemine işaret eden şu sözleri, nitelikli insan kaynağı eksikliğinden kaynaklanan sorunların sanayileşme arzusu içinde bulunan Türkiye'yi sanayiin gelişimini yavaşlatarak ne kadar büyük sorunlarla karşı karşıya bıraktığını ortaya koymuştu:

---

[504] Walker D. Hines vd., **Türkiyenin İktisadî Bakımdan Umumî Bir Tetkiki: 1933-1934**, Kitap II, C.III, Ankara, Köy Öğretmeni Basımevi, 1936, s.207; **Sümerbank Üç Aylık Bülten**, Sayı 7, Ankara, Temmuz-Eylül 1936, s.3, 7.
[505] "Memlekette Ağır Sanayii Kurarken Yapılacak İlk İş", **Cumhuriyet**, 28 Haziran 1937, s.4.
[506] İ. Pertev Endüstri, "Kalifiye İşçi Yetiştirme", **Endüstri**, Sayı 12, Ağustos 1946, s.327.
[507] "İşçi", **Endüstri**, Sayı 10, Haziran 1937, s.224.
[508] Makal, **Ameleden İşçiye**, s.114.
[509] Makal, **Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri**, s.41.

"Bir memleketin sınai inkişafı yolunda orada muhteşem fabrikalar kurmak hiçbir vakit elvermez. Bir fabrikanın iktisadi şerait dahilinde çalışarak kıymetli mallar veya yüksek inşai eserler vücuda getirebilmesi için teçhizatının mükemmel olması ve hatta onu idare eden fen adamlarının yüksek ihtisas sahibi olmaları da kâfi değildir. Bu yoldaki muvaffakiyet imkânları fabrikada çalışan usta ve işçilerin tecrübe ve maharetleriyle mütenasiptir. Hatta en modern bir surette mücehhez bir fabrikaya nispetle teçhizatı eski ve natamam olan ve fakat kıymetli usta ve işçilere malik diğer bir fabrikanın daha muvaffak olarak çalıştığı birçok misallerle gösterilebilir. İdaresi tahtında vukuf sahibi usta ve işçileri olmayan en mükemmel bir mühendis ameliyat sahasında faydalı bir iş göremez. Birçok nakdi fedakârlıkları göze aldırarak Avrupa'dan getirttiğimiz mütehassıslardan lazım geldiği kadar istifade edemeyişimizin de başlıca sebebi çizdikleri programları tatbik edebilecek elemanların bizde kâfi miktarda mevcut olmamasıdır."[510]

İşçi sorununa ilişkin nicelik ve nitelik üzerinde Sümerbank fabrikalarının kurulmaya başladığı yıllarda çokça durulduğu görülüyordu. İstanbul'da yaşanan işsizlik nedeniyle buradaki insanların Anadolu'ya göç ettiğinden söz edilen bir haberde konuya ilişkin değerlendirmeler son derece dikkat çekiciydi:

"(…) Her gün inkişaf eden sanayi şubelerinde çalışacak kollar, ulu orta insanlardan intihap edilmeyecektir. Bizde öteden beri iş değil, işçi buhranı vardır. Her hangi bir iş için işçi aransa buna yüzlerce talip zuhur eder, fakat bu insan kalabalığının içinden o işi layıkıyla yapabilecek bir tek adam bulmak müşküldür. (…) İhtisasa, tecrübeye, bilgiye kıymet verdiğimiz hemen yok gibidir. Fakat bu zihniyetle bugün iş görmeye imkân kalmamıştır. Yukarda da işaret ettiğimiz gibi elyevm İstanbul'da binlerce işsiz adam bulunduğu halde birçok sanayi müesseseleri çalıştıracak amele bulamadıklarından tam randımanı verememektedirler. Sanayileşen Türkiye'de bundan sonra mütehassıs işçiye ihtiyaç vardır."[511]

Türkiye'de öteden beri birçok insan hakkında *"elinden her iş gelir"* sözü kullanılagelmişti. Bununla birlikte bu söz, ülkede bu türden insanların çokluğunu

[510] İbrahim Ayad, "Memlekette Ağır Sanayii Kurarken Yapılacak İlk İş", **Cumhuriyet**, 28 Haziran 1937, s.4.
[511] "İstanbuldan Anadoluya Amele Hicreti Başladı", **Ekekon**, 1 İkinciteşrin 1937, s.1.

uzmanlaşmanın da az olduğunu ortaya koyuyordu. Bu da sanayileşme çabası içerisindeki bir ülke için gerekli uzmanlaşmış insan kaynağından büyük ölçüde yoksunluk demekti. Şüphesiz insanların belirli mesleklerde uzmanlaşması onların yeteneksiz ya da isteksiz oluşundan değil yönetici erkin bu yönde bir izlek ve örgütlenme yaratamamış olmasından kaynaklanıyordu.[512] Sanayiin ve dolayısıyla işçiliğin bu durumunun nedenlerini açıklayan bir başka önemli saptama şöyleydi:

> "Biz, şimdiye kadar bütün manası ile bir hazırcı ve yalnız müstehlik [tüketici] hayatı yaşadığımız için sanayimiz yüz üstü kaldı. Bir türlü ilerleyemedi. Tabiidir ki sanayii ilerlemeyen, geniş bir imalci ömrü uyanmayan bir diyarda işçi varlığından da bahsolunamaz. Bir memlekette evvela fabrikalar kurulur, bacalar tütmeye, tezgâhlar işlemeye başlar. Ondan sonra işçi hayatı, işçi ömrü varlığını gösterir. Maalesef bugüne kadar bizde bunlardan hiçbiri olmadığı için pek tabii bir netice olarak işçi varlığı da çok zayıf ve ehemmiyetsiz kalmıştır. Fakat bundan böyle bizde de bu kıymetli varlığın uyanacağına, bu feyizli ömrün husule geleceğine hiç şüphemiz yoktur."[513]

Türkiye'nin özetlenmeye çalışılan o günkü koşullarında çalışma yaşamında meydana gelen en büyük sorun hızlı işçi değişimiydi. Batı literatüründe *"labour turnover"* olarak adlandırılan işçi değişiminin başlıca nedeni, nüfus içindeki potansiyel işgücünün çok uzun yıllar yalnızca geliştirilmeyi bekleyen bir *"potansiyel"* seviyesinde kalması yani usta (uzman) bir işçi sınıfının bulunmayışı ya da en hafif ifadeyle yok seviyesinde olmasıydı. O kadar ki işlerin büyük bölümü vergilerini ödeyecek kadar para kazanmak üzere birkaç ay çalışıp sonra da çiftliklerine dönen çiftçiler tarafından görülmekteydi. Bu kesimdeki tavrın da yukarıdaki esnaf tavrından daha iyi olduğunu söylemek mümkün değildi. Bunun da yetenekli bir işgücü oluşturmanın, uzmanlaşmış ve iş disiplini edinerek işine sadık hale gelmiş bir işçi sınıfının oluşmasının önünde büyük bir engel oluşturduğu açıktı.[514]

Sanayileşme sancıları yaşayan Türkiye'de, 1930'larda sanayiin işçi talebi artmasına karşılık, az bir kısmı toprak sahibi olup büyük çoğunluğu kırsalda yaşayan nüfusun bu talebi karşılaması mümkün olmamıştır. Büyük devlet işletmelerinin de kurulduğu yıllarda toprakla ilişkilerini koparmadan yılın belli aylarında işçi olarak

---

[512] Sabaheddin Sönmez, "Çalışan Kolların İhtisaslaşması", **Çalışma**, Sayı 7, Haziran 1946, s.48.
[513] "İş Kanunu Çıktı", **Endüstri**, Sayı 10, Haziran 1936, s.2.
[514] Hines vd., **a.g.e.**, C.VI, s.237-238.

çalıştıktan sonra hasat zamanında köylerine dönmeleri nedeniyle işçi değişimi ve dolayısıyla işgücü açığı ortaya çıkmıştır.[515] Diğer taraftan özellikle dokumacılık alanında Türkiye'nin yüzyıllardan beri süregelen zanaat geleneği bu tip işyerlerinde çalışanların en azından teknik açıdan belirli bir niteliğe sahip olması nedeniyle bir potansiyel oluşturmuştur. Ancak, işte bu el sanatları alanından gelişmekte olan sanayi alanına kayda değer bir işçi akışı olmadığı anlaşılmaktadır. Bunun önemli nedenleri ise kendi başına çalışan ustaların bağımsızlıklarından ödün vererek işçiliğe razı gelmeyişidir. Bunlar dışında sanayi alanına kayanlar ise niteliği düşük, ustadan çok kalfa ve yoksul ustalardır. Üstelik sanayie yönelişleri el dokumacılığındaki üretim ve kazancın düşük olduğu aylara denk gelmekte ve tarım kesimine benzer şekilde mülkiyet, gelir, statü, zihniyet, çalışma ve yaşama alışkanlıklarıyla bağlantılı olarak sürekli işçilikten ziyade geçici ve sadra şifa olmayan bir işçiliğe işaret etmektedir.[516]

Tarım ve zanaat alanındaki mevcut durum, Türkiye Cumhuriyeti'nin sanayileşme yolunda büyük güçlüklere göğüs germesini gerektirmiştir. Bütün bu olumsuzluklardan diğer İDT'ler gibi Sümerbank da etkilenmiştir. Böyle bir dönemde *"eğitim, iş deneyimi, çalışma alışkanlıkları ve toplumsal davranış kalıpları"* açısından ele alındıklarında çalışanlar için *"sanayi işçisi"* terimini kullanmak güç ve sorunludur. Bunlar yılın boş kaldıkları döneminde sanayide çalışmayı ek gelir kapısı olarak görmüştür. Temel eğitim, meslek eğitimi, iş deneyimi açılarından sanayi işçisinin sahip olması gereken standartlardan son derece uzak bir görüntü çizmişlerdir. TC Âli İktisat Meclisi'nin daha 1933 tarihli raporunda bu durum *"Memleketimizde mesleğine merbut ve tecrübeli amele pek azdır"* sözleriyle özetlenmiştir.[517] Konunun hem sosyolojik hem de psikolojik boyutuna ilişkin bir başka husus, toplumu oluşturan bireylerin Ortaçağ'dan kalma bir takım alışkanlıklarından doğan davranış biçiminin, modern çalışma yaşamının talep ettiği iş disiplinine uygun olmayışıdır. O dönem bunun tarihsel ve kültürel kaynaklarına şu sözlerle işaret edilmiştir:

> "Şu halde milletimizin fen, sanat ve endüstride bugünkü geriliği nedendir? Bu acıklı geriliği doğuran sebepler nelerdir? Bizce bu geriliğin başlıca sebebi, memlekette uzun yıllar hüküm süren, milli topluluğun genel yaşayışı üzerinde

[515] Pamuk, **a.g.e.**, s.190.
[516] Makal, **Ameleden İşçiye**, s.122-123.
[517] **A.y.**, s.123.

uyuşturucu tesirler yapan ahiretçi ve mütevekkil medrese kültürünün ferde aşıladığı yanlış görüş ve anlayış tarzıdır. Bu 'eski zihniyet' dediğimiz terakkisavar otomatizmdir. İşte bugün yeni bir medeniyet, yeni bir vatan ve yeni bir istikbal için yapmak zorunda olduğumuz hakiki devrimin anahtarı bundadır. Eski, sakat zihniyeti yıkıp yerine yeni ve sağlam bir zihniyet yaratmak. Böyle bir zihniyetle mücehhez olarak iş ve vazife başına geçen yeni tip dinamik bir adam meydana getirmektir. Asrın çalışma şartlarını anlayan, zamanın başarma sırlarını kavrayan bu yeni tip adam, üzerine aldığı işte ve vazifede başka türlü düşünen, başka türlü gören, anlayan ve hareket eden, başka türlü konuşan, çalışan, uğraşan ve nihayet şimdikinden büsbütün farklı olarak yaşamak ve yaşatmak isteyen ideal bir tip insan olacaktır."[518]

Geçmişten gelen gevşek anlayış, bireylerin iş ve sorumluluk bilincini zayıflatarak modern çalışma yaşamının gerektirdiği istikrarlı bir işçilik açısından uyum sorunları doğurmuştur. Ülgener'in konuyla ilgili saptaması şöyledir:

"Normal yollarla servet ve kapital birikimini zorlaştıran bu dış sebeplere manevi faktörü katmayı da unutmayalım: (…) Türk-Müslüman çoğunluğuna gündelik ticaret hayatını tıkayan feodal zihniyet (ağalık ve efendilik şuuru) ile (…) mazbut bir iş hayatına zaten yâr olmayacak bir ruh ve asap gevşekliği istikametinde müessir olan ahlak ve tasavvuf terbiyesi!"[519]

Ülgener'in işaret ettiği çalışma azmi eksikliği yalnızca Türk toplumuna özgü bir durum değildir. Nitekim azgelişmiş ülkelerdeki insan özelliklerinin çalışma yaşamına olumsuz yansıma nedenlerini Tütengil *"Kötü beslenme, gelenek ve göreneklere sıkıca bağlılık, okuryazar oranının düşüklüğü, yaygın hastalıklar insan gücünün faydalılığını engellemektedir"* sözleriyle saptamıştır.[520] Öte yandan Sanayi Devrimi'yle gündeme gelen işçilik ya da işçileşme sorunlarıyla devrimin gerçekleştiği ve yayıldığı İngiltere'de de benzer biçimde karşılaşılmıştır. Bu da sanayi devrimi öncesindeki üretim ilişkileri içinde bu anlayışla şekillenmiş insan kaynağının devrim sonrasındaki duruma uyum sorunları yaşadığını göstermektedir:

[518] İ. Pertev Endüstri, "Endüstri İnkılabımızda Yeni Adam", **Endüstri**, Sayı 6, Şubat 1944, s.95.
[519] Sabri F. Ülgener, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, İstanbul, Der Yayınları, 1981, s.131.
[520] Cavit Orhan Tütengil, **Az Gelişmenin Sosyolojisi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1970, s.159.

"Sanayi öncesinin deneyim, gelenek, mantık ve ahlakı bir kapitalist ekonominin gerektirdiği davranış türü için hiç de yeterli bir rehber değildi. Sanayi öncesinin işçisi, Tanrı'nın kendisine uygun gördüğü toplumsal düzeyde konfor olarak düşünülebilecek neyse, ondan yararlanmaya yetecek parayı kazanmak istediği ölçüde, maddi özendiricilere karşılık veriyordu; fakat konfora ilişkin düşünceleri bile geçmiş tarafından belirlenmişti ve kendi bulunduğu yere ya da belki bunun biraz üstündeki bir yere 'uygun' olanla sınırlıydı."[521]

Sanayi Devrimi'yle birlikte gelen makineleşme, insanların *"akıllarına estiği gibi davrandığı"* çalışma düzenini kökten değiştirmiştir. Proleterleşen kitleler, çalışma temposunu makinelerin belirlediği üretim süreçlerinde, düzenli ve monoton çalışma koşullarını garipsemiş ve uyum sağlamada bir hayli güçlük çekmiştir. Her ne kadar işçiler fabrikalarda daha iyi ücret alıyor olsalar da isteksizliklerinin asıl nedeni özgürlüklerini kaybetmeleri olmuştur.[522]

Türkiye'de toprakla bağlarını tam olarak koparmadan sanayide çalışmaya başlayan köylülerin bu davranışlarının nedeni ve işçiliği nasıl gördükleri hakkında döneminde yapılan şu değerlendirme oldukça dikkat çekicidir:

"Türk köylüsü toprağa olan mesut bağlılığı yüzünden mecbur olmadıkça köyünden uzaklara gitmez. Bunun sebebi gelenek, ırki mizaç ve nihayet alıştığı iklim şartları altında yaşamak isteği olduğu kadar şu düşüncedir: İşçi köyünden ayrıldığı günden tekrar köyüne döndüğü güne kadar geçen süre içinde kazandığı parayı, bunu kazanmak için sarf ettiği zamanla mukayese eder. Bu itibarla uzak yerlerdeki geçici ve her istediği zaman derhal bulacağından emin olmadığı işyerlerine –fazla gündelik almak ihtimali mevcut olsa dahi– gitmez ve evine köyüne yakın olan, gider gitmez işbaşı yapıp gündeliğinin işlemeye başladığı işyerlerini tercih eder."[523]

Tarım ve zanaattan gelen işçilerin mevcut özellikleri yanında işçi değişimi sorunu, Türkiye'nin o yıllarda sanayi işçiliği ve çalışma yaşamının koşullarıyla da ilgilidir. İşçi değişimiyle bağlantılı olarak, sözü geçen koşullar yanında geçimlik bir ücret, emeklilik, sosyal güvenlik, işçinin sağlığını koruyucu önlemler, işçinin aileleri

[521] Hobsbawm, **a.g.e.**, s.81.
[522] **A.y.**, s.79.
[523] Rebii Barkın, "Zonguldak Kömür Havzasında Kalifiye İşçi Davası", **Çalışma**, Sayı 3, Ocak 1946, s.17.

ile birlikte işletmeler etrafında barınabilmeleri, beslenme ihtiyaçlarını gerektiği gibi giderebilmeleri, yönetimsel ve psikolojik birçok konuda işçi nezdinde mesleki yaşama ilişkin ikna edici bir gelecek güvencesinin hemen oluşturulamamış olmasından söz edilebilir.[524] Bununla beraber işçilerin zanaat ya da tarım alanındaki mevcut statülerinde sözü geçen olanaklar ve güvenceler bakımından sanayi alanına göre üstünlük arz edecek bir durum olmadığı dikkate alınmalıdır. Dolayısıyla burada işaret edilen nokta, yaratılacak güvence ve olanakların sanayi alanını cazip kılacak özendirici rolüdür. Nitekim çalışma yaşamına ilişkin bu ve bundan başka sorunları acilen ve köklü olarak çözüme kavuşturmanın Türkiye'nin sanayileşme ülküsüyle ayrılmazlığını Bayar, başbakanlığı döneminde şu sözlerle belirtmiştir:

> "Hepimizin müttefik olduğu bir nokta, memlekette işçi hayatını bir an evvel tanzim etmektir. Asırlardan beri bu hayat ihmale uğramıştır. Milli hayatımıza uygun bir şekilde tanzim edilecektir. Esas, sermaye ile say ve say ile sermaye arasında tevazün hasıl etmektir. Tekrar ediyorum, endüstrileşmeyi Kemalist inkılabın bugüne ait en büyük milli davası ve Türkiye refahının en zaruri temeli sayıyoruz."[525]

Sümerbank da kaçınılmaz olarak bu sorunlarla yüzleşmek ve bu sorunları aşmak durumunda kalmıştır. Devlet işletmelerinin henüz kurulma aşamasında buna karşı önlemler alındığı görülmektedir. Örneğin fabrikaların yerlerinin seçiminde *"işçilerin kolaylıkla işbaşına gelebilmeleri"* ölçütü göz önünde bulundurulmuştur.[526] Bunun yanında Sümerbank'ın işçi yoğunluğunun nispeten fazla olduğu büyük şehirlerden ziyade ülkenin diğer kentlerinin de gelişebilmesi için oralarda fabrikalar kurduğunu unutmamak gerekir. Daha önce bir sanayi altyapısı ve sanayi yaşantısı olmayan bir yerde, mevcut iktisadi ve sosyal ilişkilerde buna uyumlu değişiklikleri sağlama gereği ortaya çıkmıştır. Doğal olarak işçilerin toplanmaları, yaş, cinsiyet, medeni hal, eğitim, bilgi, görgü gibi yönlerden değerlendirilmeleri, yetiştirilmeleri, çalıştırılmaları gibi birçok husus kurumu uzun yıllar meşgul eden konulardan

[524] Nusret Ekin, "Türkiye'nin Sanayileşmesinde 'Köylü-Şehirli İşçi'ler", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.27, Sayı 3-4, Haziran-Eylül 1968, s.228-229.
[525] **Endüstri**, Sayı 3, İkinciteşrin 1937, s.52.
[526] "Kombinanın Yeri Belirtildi", **Fırat**, 12 Şubat 1936, s.1.

olmuştur.[527] Örneğin Kayseri Fabrikası'na ilişkin bir raporda şu saptamalarda bulunulmuştur:

> "Yalnız muayyen mevsimlerde fabrikalarda çalışan amele miktarının nispetsiz derecede fazla olması (amelenin mühim bir kısmının hasat veya mekteplerin açılma mevsiminde vazifelerini terk ettikleri görülmektedir) ve sair mahalli ve hususi ahval fabrikada çalışan müstahsil kadronun mensup bulunduğu meslek üzerine ihtisas ve idman peyda etmesine mani olmaktadır."[528]

Sümerbank'ın kurduğu dokuma fabrikalarının yalnızca iplikhane ve dokumahaneden oluşmadığını atölye, tamirhane, marangozhane, dökümhane, santral, makine bakım, laboratuvar vb. birimleriyle birçok açıdan kendine yetebilen birer büyük kombina olduğu hatırlanmalıdır. Bunun anlamı fabrikaların yalnız dokumacılık alanında uzman işçiler değil sayılan alanlarda uzman teknik personele ihtiyaç duymasıydı. Sümerbank bu ihtiyacı ve yurdun bu konudaki ihtiyacını düşünerek giriştiği eğitim faaliyetlerinde de yine derin ve kökleri geçmişe uzanan sorunlarla yüz yüze gelecekti. Sümerbank'ta denetimler gerçekleştiren yabancı uzmanlardan Max von der Porten'in işçilerin yetiştirilme faaliyetleri sırasında bu faaliyetlerin başarıya ulaşmasını zorlaştıran birçok sorunu gözlemleyerek 1938'deki raporlarında yaptığı saptama Ülgener'in yukarıdaki ifadelerini çağrıştırmaktadır:

> "Buradaki hususiyet yetiştirmek değil, asırlardan beri kökleşmiş itiyatların [alışkanlıkların] değişmesi meselesidir. Şimdiye kadar ziraatla meşgul olan halk, kısmen sanayi işçisi olarak yetiştirilmelidir. Türkiye'nin bir sanayi memleketi haline gelebilmesi için bu vaziyetin sistematikman kökünden değiştirilmesi mutlak bir zarurettir."[529]

2. İşçi ve Memur Kadroları

İnsan kaynağının genel manzarası böyleyken BBYSP kapsamında kurulan fabrikalardaki işçi mevcudu 1937 yıl sonu itibariyle 7.000'e ve diğer fabrikalar da

---

[527] **Sümerbank İşletmelerinde İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri 1945 Yılı UMHR**, Ankara, İdeal Basım ve Ciltevi, 1946, s.23.
[528] Bereznitsky, **Kayseri Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, 12-X-1936, s.6.
[529] Janset Özen Aytemur, **1930-1945 Yılları Arasında Türk Yönetim Düşüncesi: Sümerbank Örneği Üzerinden Tarihsel Bir Çözümleme**, Antalya, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2007, s.141.

dahil edildiğinde 9.500'e ulaşmıştı.[530] 1936 yılının Ekim ayı itibariyle Kayseri Bez Fabrikası'nın işçi mevcudu 1.998 erkek, 66 kadın, 103 kız çocuğundan oluşuyordu. Bu işçilerden 1.450'si fabrikaya ait Kayseri Fabrikası Ertik (Meslek) Okulu'nda bir yıl öğrenim görerek işbaşı yapmışlardı ki bunların çoğu genç usta yardımcıları kadrosunu oluşturmaktaydılar.[531] Şu da var ki Kayseri Fabrikası Kayseri şehrinin ölçülerine göre büyük bir fabrika olduğundan ilk zamanlarda işçi bulmakta ve işçi çalıştırmakta güçlükler yaşamıştı.[532] Bütün olumsuzluklara karşın, bu büyüklüğü sayesinde Kayseri Fabrikası'nın bulunduğu bölgeye önemli ve anlamlı katkısını yalnızca Kayseri'nin değil Orta Anadolu'nun potansiyel işgücünü harekete geçirerek çalışma yaşamına getirdiği canlılıkta bulmak mümkündür. Örneğin yakın illerden Konya'da fabrikanın işçi, özellikle kadın işçi alacağı duyurulmuştur.[533] Buradaki kadın işçi vurgusu önemlidir. Zira fabrikalar özellikle kadınları tezgâh başına çekmeye gayret etmiştir. Bunun yanı sıra çeşitli yayınlarda iplik ve dokuma fabrikasında çalışmanın erkekten çok kadına uygun bir iş olduğu belirtilerek kadınların dikkati çekilmeye çalışılmıştır.[534] Bu tür yaklaşımları, Cumhuriyet'in laik niteliğiyle sağladığı özgür ortamda gelişen kadın emek gücünün çalışma yaşamına çekilmesi düşüncesinin bir uzantısı olarak değerlendirmek yerinde olur.

Şekil 2.1 Kayseri Fabrikası İşçileri[535]

İşçi alımıyla ilgili duyurular zaman zaman tekrar etmiş, bazen yaş ölçütü de getirilerek 18-40 yaş aralığı belirtilmiştir.[536] Ek olarak mahkûmların çeşitli fabrika ve işlerde çalıştırılması kapsamında kadın mahkûmlar Kayseri Fabrikası'nda

[530] **Sümerbank 1937 Senesi İMR**, s.13.
[531] "Başbakan Kayseri Bez Fabrikasında", **Endüstri**, Sayı 2, Birinciteşrin 1936, s.31; "Kayseri Bez Fabrikası Ertik Okulu", **Endüstri**, Sayı 5, Sonkanun 1937, s.119.
[532] "Kayseri Bez Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.6.
[533] "İlimizden Kadın İşçi İsteniyor", **Ekekon**, 12 Eylül 1936, s.2.
[534] "Kayseri Fabrikası Günde 40.000 Metre İş Çıkarıyor", **Ekekon**, 17 Mayıs 1936, s.3.
[535] **Endüstri**, Sayı 10, Haziran 1936, s.15.
[536] "İşçi Aranıyor", **Ekekon**, 17 Mayıs 1946, s.1.

çalıştırılmıştır.[537] Dönemin Adalet Bakanı Hasan Menemencioğlu, bu mahkûmların gayet iyi çalıştıklarını ve çalışmaları karşılığında aldıkları gündelikle yiyecek ve giyeceklerini temin ettiklerini dile getirmiş; artan kısmın da tahliye edildikleri zaman kendilerine verildiğini belirtmiştir.[538] Hatta bunların çalıştıkları her güne karşılık ceza sürelerinden iki gün düşülmüş, Kayseri Fabrikası'ndaki bu işçilerden birçoğunun fabrikayı benimseyerek mahkûmiyetleri bittikten sonra da işlerine devam ettikleri görülmüştür.[539]

Fabrikalara işçi bulma ve devamlı işçi kadrosu oluşturmada nasıl bir yöntem izlendiğine bir başka örnek Nazilli'dir. Fabrika inşaatı ilerlerken fabrika müdürü ile birlikte bir fabrika çalışanı Denizli ve çevresindeki genç el dokumacılarından işçi bulmak üzere bu yörelere ziyarette bulunmuşlardır. Burada yaptıkları çalışmalarda Topçu Hafız adıyla anılan Buldan Dokumacılar Kooperatifi başkanı, kendilerine önemli yardımlar yapmıştır. Öyle ki 30 genci toplayarak müdür ve çalışanın dönüşünden sonra fabrikanın bulunduğu yere getirmiş hatta aktarıldığına göre o günün akşam yemekleri de dahil olmak üzere masrafları cebinden karşılayarak hiçbir talepte bulunmamıştır.[540]

Kayseri Fabrikası'nın Orta Anadolu'nun üretim ve ticaret yaşamına getirdiği canlılığı Nazilli Fabrikası da Ege bölgesine getirmiş, emek gücünün akılcı biçimde toplu bir amaca dönük olarak harekete geçirilmesine zemin oluşturmuş, büyük katkı sağlamıştır. Bunun o yıllarda ve ticareti büyük ölçüde dokumacılığa dayalı bölgede özellikle iktisadi açıdan ne anlama geldiği hususunda Topçu Hafız örneği son derece aydınlatıcıdır. Bu olayı, fabrikanın yalnız kurulduğu Nazilli'nin değil civarının da sosyal ve iktisadi kalkınmasında lokomotif görevi yapacağının bölgenin ileri gelenlerince kavranmış olduğunun ve onların da bu yolda özveride bulunduklarının somut göstergesi olarak kaydetmek gerekir.

---

[537] "Mahkûm Kadınlar İçin Cezaevi", **Bursa**, 9 İkinciteşrin 1937, s.2; Kaynakta mahkûm kadınlar arasından hangi ölçütlere göre işçi alınacağıyla ilgili şu ifadelere yer verilmiştir: "Adalet Bakanlığı (…) iş esasları üzerine cezaevleri açmış (…) kadın mahkûmlar için Sümerbank'a bağlı Kayseri Pamuklu Mensucat Fabrikasında aynı esaslar dairesinde bir cezaevi tesis etmişti. Bakanlık bu cezaevine sevk olunacak kadın mahkûmların vasıflarını tespit etmiştir. Bu cezaevine, mahkûmiyeti zimmet, ihtilas [aşırma, hırsızlık], fuhuş ve devlet aleyhine işlenmiş bir suçtan mahkûm olmayan, cezasının laakal [en azından] üçte birini cezaevinde ve hüsnühal [iyi hal] ile geçirmiş ve mütebaki cezası iki seneden yukarı ve mahkûm bulunduğu müddetçe inzibati [disiplin cezası] ceza görmemiş, yaşı on altıdan aşağı ve kırktan yukarı olmayıp sıhhati tam olan mahkûm kadınlar alınacaktır."
[538] **TBMM ZC**, D.6, C.30, 13-I-1943, s.165.
[539] Selim Cavid, "Kayseri Bez Fabrikası", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 61-62, 4 Temmuz 1942, s.27-28.
[540] "Topçu Hafiz", **Erbez**, Sayı 2, Ereğli (Konya), Babalık Basımevi, 1945, s.12.

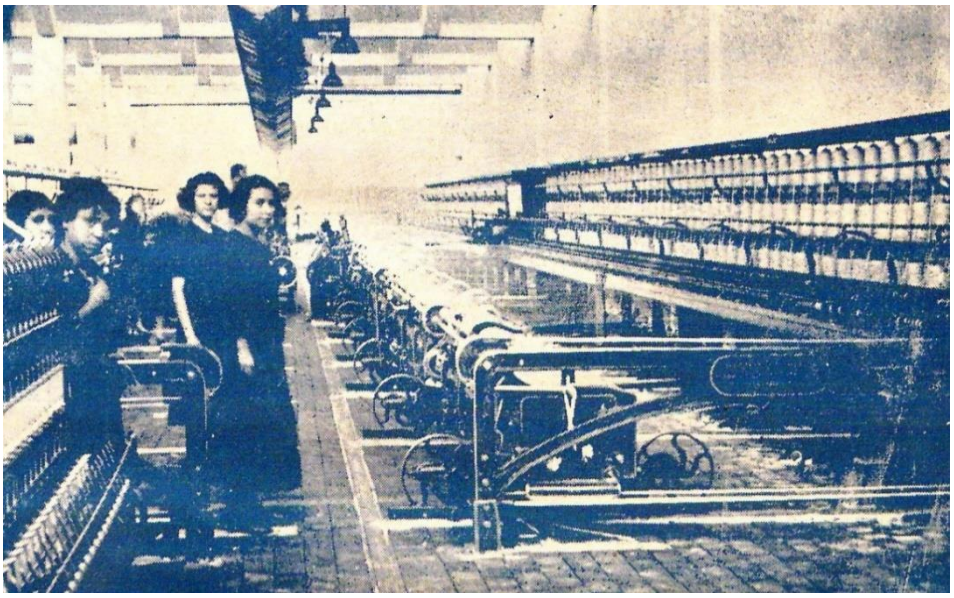

Şekil 2.2 Bursa Fabrikası Eğirme Dairesinde Kadın İşçiler[541]

Ereğli Fabrikası'na bakıldığında hem yarattığı istihdam ve hem de yaptığı satışlardan başka çalışanlarına ödediği maaşlarla Ereğli'nin ekonomik yaşantısına hareketlilik getirmişti. Ayrıca büyükşehirlerden ilçeye gelen memurları yaşam biçimleriyle toplumsal açıdan birer örnek oluşturmuştu.[542] Bursa Fabrikası da yoksullar ve kadınlar için bir umut ışığı olmuştu. Geçim sıkıntısı olup yardım almak için Bursa Halkevi'ne başvuranlardan çalışabilecek durumda olanlar Bursa Fabrikası'na yönlendirilmişlerdi. Örneğin 1938 yılının Nisan ve Mayıs aylarında verilen işe alım ilanlarından sonra başvuranlar da dahil olmak üzere 250-300 kadar kadın fabrikada istihdam edilmişti.[543] Belirtmek gerekir ki işçi bulunurluğu bakımından Bursa diğer bölgelere oranla daha elverişli bir durumdaydı.[544] Yıllık üretim değeri 6.000.000 TL'ye ulaşan fabrikada 1940'ta sekizer saatlik üç vardiyada çoğunluğu gençlerden oluşan 2.200-2.400 kişi çalışıyordu. Bu da yaklaşık 12.000 kişinin Bursa Fabrikası sayesinde geçimini sağladığı anlamına geliyordu. Bu sayının o dönem Bursa kent nüfusunun altıda birini oluşturduğu dikkate alındığında fabrika kentin iktisadi yaşamına hatırı sayılır bir katkı yapmıştı.[545]

1939 yılında Gemlik Fabrikası'nın viskoz, iplik üretme, tekstil, atölye ve santral bölümlerinin her birinde birer ustabaşı bulunuyordu. Ayrıca bunlardan ilk

[541] **Endüstri**, Sayı 3, Sonteşrin 1937, s.1.
[542] "Fabrika Ereğli'ye Yeni Bir Manzara ve Yeni Bir Hayat Getirdi", **Ekekon**, 8 İkinciteşrin 1937, s.4.
[543] "Bursa Halkevi Haberleri", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı 16, Mayıs 1938, s.46-47.
[544] Hösli, **Merinos Fabrikası Hakkında Rapor**, s.11.
[545] "Bursa Merinos Fabrikası", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 10, 1 Mayıs 1940, s.19; "Bursa Merinos Fabrikası", **Endüstri**, Sayı 3, Kasım 1946, s.82.

üçünde 3 usta ve 4 usta yardımcısı, santralde ise 4 makinist ve bir elektrik ustası çalışıyordu. Fabrikanın yabancı uzman kadrosu ise 1 Alman mühendis ile 7 yabancı ustadan oluşuyordu. İşçilerin çoğu Gemlikli olmakla beraber, çeşitli yörelerden gelen hatta Balkan göçmeni olan çalışanlar da vardı. Toplam 334 olan işçilerin 140'ı kadındı.[546]

Malatya Fabrikası'nın kuruluşunda çok eski yıllardan beri Malatya ve civarında el tezgâhı ve bilhassa jakarlı dokumacılığın varlığına dayanarak nitelikli işçi bulmak olanağının geniş olduğu varsayılmıştı. Ne var ki bu işçilerden yararlanabilmek, dokumacı köylerden fabrikaya işçileri taşıyacak araçların yetersizliği nedeniyle sınırlı kalmıştı. [547] Buna rağmen BBYSP kapsamındaki fabrikaların kurulup faaliyete geçtiği dönem olan 1936-1939 yılları arasında Türkiye genelinde pamuklu üretimi yapan işletmelerdeki işçi sayısı %139, yün ipliği üretimi yapan işletmelerdeki işçi sayısı ise %164 oranında artış göstermişti. Dolayısıyla işletmelerin ülkenin üretim kapasitesine yaptığı hatırı sayılır katkıyı işçi istihdam oranlarında da görmek mümkündü.[548]

Sümerbank'ın 3460 sayılı yasa kapsamında İDT'ye dönüşmesiyle birlikte yine aynı yasa kapsamında İDT'lerin denetlenmesi için Başbakanlık Umumi Murakabe Heyeti (BUMH) adıyla bir denetleme organı oluşturulmuştur. [549] BUMH'nin her yıl yaptığı denetimler sonunda hazırladığı raporlardan fabrikalardaki 3008 sayılı yasaya tabi işçilerin[550] ve 3659 sayılı yasaya tabi memurların[551] başka bir

---

[546] **Sümerbank Gemlik Sunğipek Teşebbüsü 1939 Yılı UMHR**, s.8-9; Porten, **Gemlik Fabrikası Hakkında**, s.11.

[547] **BUMH Malatya Bez ve İplik Fabrikaları T.A.Ş. 1946 Yılı Raporu**, s.3.

[548] Serkan Tuna, **Türkiye'de Devlet İşletmeciliği ve Sümerbank (1932-1939)**, İstanbul, Derlem Yayınları, 2009, s.258.

[549] "Madde 4: Bu kanun hükümlerine tabi teşekküllerin salahiyetli idare ve murakabe uzuvları şunlardır: I- Umumi Heyet, II- Umumi Murakabe Heyeti, III- İdare Meclisi, IV- Umum Müdürlük. Madde 7: Bu kanun hükümlerine tabi teşekküllerle 26. madde mucibince kurulacak müesseseler idari, mali ve teknik bakımından Umumi Murakabe Heyetinin daimi nezaret ve murakabesi altında bulunurlar. Umumi Murakabe Heyeti Başvekâlete bağlıdır." Bkz. **TBMM ZC**, D.5, C.26, 17-VI-1938, s.190-191; **TC Resmî Gazete**, Sayı 3950, 4 Temmuz 1938, s.10151-10152.

[550] "Madde 1: Bir iş akdi dolayısıyla, başka bir şahsın işyerinde bedenen veyahut bedenen ve fikren çalışan kimseye 'işçi' denir." Bkz. **TBMM ZC**, D.5, C.12, 3-VI-1936, s.25; **Kanunlar Dergisi**, C.16, 12 Haziran 1936, s.837; **TC Resmî Gazete**, Sayı 3330, 15 Haziran 1936, s.6621; Ayrıca 1934'te kabul edilen 2450 sayılı yasaya göre "iş ve işçiyi" ilgilendiren konular "sanayi ve madencilik" işleri kapsamındaydı ve Ekonomi Bakanlığı'nın kontrolündeydi. Bkz. **TBMM ZC**, D.4, C.22, 27-V-1934, s.303; **Kanunlar Dergisi**, C.13, 28 Mayıs 1934, s.335; **TC Resmî Gazete**, Sayı 2713, 29 Mayıs 1934, s.3866.

[551] "Madde 1: Aşağıda yazılı müesseseler memurları bu kanun hükümlerine tabidir: A- Sermayesinin tamamı devlet tarafından verilmek suretiyle kurulan iktisadi teşekküllerin teşkilatı ile idare ve murakabeleri hakkındaki 3460 sayılı kanun hükümlerine tabi teşekküller ve müesseseler…" Bkz.

ifadeyle mavi ve beyaz yakalı çalışanların yıllara göre sayıları elde edilmiş, bunlar Tablo 2.3'te ve Tablo 2.4'te verilmiştir. Bu değerlerdeki değişkenlik fabrikaların kapasitesine göre belirlenmiş bir norm kadronun yokluğunu ya da uygulanamadığını akla getirmektedir.

Tablo 2.3 Yıl Sonları İtibariyle Fabrikalardaki İşçi Sayıları[552]

Yıl	Kayseri	Ereğli	Nazilli	Bursa	Gemlik	Malatya	Taşköprü	Toplam
1936	2.896							2.896
1937	2.512	1.100						3.612
1938	2.475	1.000	1.568	1.489	376			6.908
1939	2.631	1.548	2.225	1.973	334			8.711
1940	2.723	1.404	2.616	2.118	311			9.172
1941	2.595	1.899	2.619	2.086	333	4.896		14.428
1942	2.687	1.707	2.839	2.081	341	5.323		14.978
1943	2.969	2.008	3.064	2.593	290	5.184		16.108
1944	3.230	1.914	3.127	2.177	331	5.514		16.293
1945	3.039	1.881	3.278	2.127	431	4.781		15.537
1946	2.661	1.719	2.685	2.088	424	3.031		12.608
1947	3.416	1.631	2.496	2.087	443	3.490		13.563
1948	3.285	1.656	2.491	2.050	478	3.419	133	13.512
1949	3.304	1.817	2.956	2.010	468	3.220	105	13.880
1950	3.305	2.106	3.190	2.096	570	3.348	32	14.647

Sümerbank merkezinde ve fabrikalarında çalışan memur, mühendis, kimyager, teknisyen, ustabaşı ve ustalar kaynaklarda işçilerden ayrı olarak zaman zaman *"personel"* zaman zaman da *"memur"* adı altında ele alınmışlardır. Dolayısıyla

---

TBMM ZC, D.6, C.4, 3-VII-1939, s.4; **Kanunlar Dergisi**, C.16, 5 Temmuz 1939, s.795; **TC Resmî Gazete**, Sayı 4255, 11 Temmuz 1939, s.12203.

[552] **Ekekon**, 14 İkincikanun 1938, s.3; **Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası 1938 Yılı Bilanço Raporu**, İstanbul, Fazilet Basımevi, 1939, s.1; **Sümerbank Gemlik Sunğipek Teşebbüsü 1939 Yılı UMHR**, s.8; Hösli, **Ereğli Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, Ankara, 1941, s.3, 26; Hösli, **Gemlik Sunğipek Fabrikası Hakkında Rapor**, Ankara, 1941, s.8; Hösli, **Merinos Fabrikası Hakkında Rapor**, s.12, 62; "Ek Rapor: İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri", **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, Ankara, İdeal Basım ve Ciltevi, 1946, s.3; **Sümerbank İşletmelerinde İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri 1945 Yılı UMHR**, s.4; **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.59; **BUMH Sümerbank 1949 Yılı Raporu**, s.29; **BUMH Sümerbank Bursa Merinos ve Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayii Müesesesi 1950 Yılı Raporu**, s.13; **BUMH Sümerbank Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.6; **BUMH Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.4; **BUMH Sümerbank Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.5; **Sümerbank Gemlik Sunğipek ve Viskoz Mamulleri Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.7; **Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.6; Apak vd., **a.g.e.**, s.88; Sayılar akort ve yevmiyeli işçi sayılarıdır. Malatya Fabrikası'nda 1941-1945 değerlerinin yüksek görünmesi, bu sayılara Malatya şirketine bağlı Adana Fabrikası işçilerinin de dahil olmasından kaynaklanmıştır. 1950'de Ereğli ve Gemlik fabrikalarındaki artışlar bu fabrikaların genişletilmiş olmasıyla ilgilidir. 1948 yılındaki sayılar ortalama sayılardır ve aylıklı çalışanları da içermektedir.

Tablo 2.4'teki sayılar yalnızca evrak işi yapan memurları değil yukarıda sayılan ve beyin gücüne dayalı çalışan beyaz yakalı fabrika çalışanlarını göstermektedir.[553]

Tablo 2.4 Fabrikalardaki Memur Sayıları[554]

Yıl	Kayseri	Ereğli	Nazilli	Bursa	Gemlik	Malatya	Taşköprü	Toplam
1937	184							184
1938	185							185
1941	241	147	142	117	89			736
1942	352	176	213	146	122			1.009
1943	327	273	315	178	145			1.238
1944	248	231	263	192	111			1.045
1945	258	229	305	207	104			1.103
1946	287	236	364	225	118	338	40	1.608
1947	257	239	341	239	116	321	50	1.563
1948	217	176	261	181	94	220	43	1.192
1949	213	179	249	188	107	213	33	1.182
1950	140	137	175	141	77	148	18	836

Aynı kanuna tabi olan beyaz yakalılar kadro durumlarına göre barem içi ve barem dışı olarak ayrılmaktadırlar. Ustalar ise İş Kanunu'na tabi olup işçi vasfında bulunduğu halde memur ve müstahdem kadrosunda gösterilmiştir. Yalnızca 1948 yılından sonra ayrı olarak gösterildiğinden bu yıldan sonraki verilere ulaşılabilmiştir.[555] Kadroyu oluşturan meslek gruplarının sayılarıyla ilgili her yıla ait veri mevcut olmasa da Tablo 2.5 ve Tablo 2.6'daki bazı yıllara ait veriler üzerinden fikir edinebilmek mümkündür. Tablolardan anlaşılamayacak olan ise o yıllarda fabrikalardaki memur ve işçi kadrolarının ve onların sosyal sorunlarının Sümerbank İdare Meclisi'ni önemli oranda meşgul etmiş olmasıdır. Şu kadar ki İdare Meclisi'nin her yıl aldığı kararlar içinde çalışanlar ve sosyal konularla ilgili olanlar 1/3'lük bir orana sahiptir.[556]

---

[553] **Sümerbank 1945 Yılı UMHR**, Ankara, Başbakanlık Devlet Matbaası, 1946, s.21.

[554] **Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası 1938 Yılı Bilanço Raporu**, s.1; Hösli, **Nazilli Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, Ankara, 1943, s.12; Hösli, **Merinos Fabrikası Hakkında Rapor**, s.10; **İDFM 1944 Yılı UMHR**, ek 3; **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, ek 3; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, ek 5; **BUMH Sümerbank 1949 Yılı Raporu**, s.24; **BUMH Sümerbank 1950 Yılı Raporu**, s.28; **BUMH Sümerbank Bursa Merinos ve Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayii Müesesesi 1950 Yılı Raporu**, s.13; **BUMH Sümerbank Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.6; **BUMH Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.4; **BUMH Sümerbank Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.5; **Sümerbank Gemlik Sunğipek ve Viskoz Mamulleri Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.7; **Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.6; Apak vd., **a.g.e.**, s.87; 1944-1946 yıllarına ait değerler ortalama, diğer yıllara ait olanlar ise yıl sonlarındaki değerlerdir.

[555] **BUMH Sümerbank 1948 Yılı Raporu**, s.85.

[556] **Sümerbank 1943 UMHR**, Ankara, Başvekâlet Devlet Matbaası, 1944, s.22-23; **BUMH Sümerbank 1950 Yılı Raporu**, s.6.

Tablo 2.5 Yıl Sonları İtibariyle Fabrikalardaki Usta Sayıları[557]

Yıl	Kayseri	Ereğli	Nazilli	Bursa	Gemlik	Malatya
1949	28	35	39	29	18	46
1950	27	33	36	27	16	44

Tablo 2.6 Yıl Sonları İtibariyle İDFM Personel Kadrosunun Dağılımı[558]

Yıl	Memur	Mühendis	Kimyager	Teknisyen	Usta ve Ustabaşı
1946	2.315	94	49	190	437
1947	2.381	68	45	231	378
1948	2.451	81	44	226	340

Çalışan sayıları açısından dikkati çeken diğer bir konu cinsiyet ve medeni duruma ilişkindir. Bununla ilgili olarak İDFM'nin genelinde 1945 yılına ait oranlar Tablo 2.7'de görülmektedir. Buna göre kadınların dokumacılık alanında daha başarılı olduklarından hareketle kadın işçi sayısının artırılmasının yararına dikkat çekilmiştir. Diğer taraftan kadınların aşağı ve kısa süreli kademelerde istihdam edildiğine işaret edilerek, usta kurslarında ya da mensucat okullarında usta ve teknisyen olarak yetiştirilmek suretiyle bunun aşılabileceği belirtilmiştir.[559]

Tablo 2.7 İDFM'de Cinsiyet ve Medeni Duruma Göre İşçi Dağılımı (1945)[560]

Cinsiyet	Evli		Bekâr ve Dul		Toplam	
	Adet	Oran (%)	Adet	Oran (%)	Adet	Oran (%)
Kadın	1.675	10,6	2.835	17,9	4.510	28,5
Erkek	5.392	34,2	5.887	37,3	11.279	71,5
Toplam	7.067	44,8	8.722	55,2	15.789	100,0

Fabrikalardaki çalışanların yaşa göre dağılımlarıyla ilgili olarak Tablo 2.8 incelendiğinde, 1945 itibariyle 18 yaşından küçük çocukların oranının dünya ölçeğinin biraz üstünde olduğu göze çarpmıştır. Çocuk işçi çalıştırmanın kuralları

[557] **BUMH Sümerbank 1950 Yılı Raporu**, s.34; **BUMH Sümerbank Bursa Merinos ve Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayii Müesesesi 1950 Yılı Raporu**, s.13; **BUMH Sümerbank Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.6; **BUMH Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.4; **BUMH Sümerbank Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.5; **Sümerbank Gemlik Sunğipek ve Viskoz Mamulleri Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.7; **Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.6. Bu konuda önceki yıllara ait veri bulunmadığından ilgili yıllara ait verilerle yetinilmiştir.

[558] **BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu**, s.28; **BUMH Sümerbank 1948 Yılı Raporu**, s.22; Bu türden veriler incelemeye konu fabrikalar için ayrıca bulunmadığından, fabrikaların bağlı bulunduğu İDFM'ye ait toplu veriler üzerinden değerlendirme yapma yoluna gidilmiştir.

[559] "Ek Rapor: İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri", **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.5.

[560] **A.y.**, s.5; Bu türden veriler incelemeye konu fabrikalar için ayrıca bulunmadığından, fabrikaların bağlı bulunduğu İDFM'ye ait toplu veriler üzerinden değerlendirme yapma yoluna gidilmiştir.

3008 sayılı İş Kanunu'yla belirlenmiş olmakla birlikte [561] yaklaşık 10 yıllık geçmişe sahip fabrikalar için işletmecilik açısından ideal bir kadroda ağırlığın 19-30 yaş aralığındakilerde olması gerektiği belirtilmiştir. Bu hem işçi verimliliği hem yetiştirme için sarf edilen emekler ve hem de sosyal sigorta yükü açısından olması gereken düzeyi işaret etmektedir. Mevcut durumun bunun biraz gerisinde bulunmasının nedenlerini Sümerbank'ın genç bir kurum olmasından ötürü işçi bulma yöntemini ve planını henüz oturtamamasında, diğer taraftan insan kaynağının o günkü durumunda aramak gerekir.[562] Yine aynı nedenlerle Sümerbank'ın Kayseri Fabrikası örneğinde olduğu gibi çok sayıda öğrenci ve çırağı, hem okulunda hem iş başında eğiterek kendi kadrolarını hatta diğer dokuma fabrikalarının kadrolarını yetiştirdiği[563] hesaba katılırsa 20 yaş altı işçi oranı açıklığa kavuşmuş olur.

Tablo 2.8 1945 Yılı İtibariyle Yaşa Göre İşçi Dağılımı[564]

Fabrika	18 Yaş Altı		19-30 Yaş		31-50 Yaş		51 Yaş Üstü	
	Adet	Oran (%)	Adet	Oran (%)	Adet	Oran (%)	Adet	Oran (%)
Ereğli	593	31,5	773	41,1	467	24,8	48	2,6
Nazilli	994	30,2	1.025	31,3	1.126	34,4	133	4,1
Kayseri	774	25,5	552	18,2	1.299	42,7	414	13,6
Bursa	507	23,8	674	31,7	835	39,3	111	5,2
Gemlik	163	37,8	110	25,5	143	33,2	15	3,5
Toplam	3.031	28,2	3.134	29,1	3.870	36,0	718	6,7

Sümerbank'ın devraldığı üç dokuma fabrikasının eski oluşları dolayısıyla belirli bir kadroya sahip bulunduğu ve fabrikalarla birlikte Cumhuriyet'e intikal etmiş olduğu akla gelebilir; ancak böyle bir durum söz konusu olamamıştır. Bunun en açık göstergesi, işçi değişiminin buralarda da yeni kurulan fabrikalardan farklı olmayışı ve buna ilişkin önlemlerin aynen uygulanmasını gerektirmiş olmasıdır.[565] Bazı fabrikalarda yabancı mühendis ya da ustalar da zaman zaman çalışmışlardır.

[561] İş Kanunu'ndan önce 1930'da yürürlüğe giren 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu 12 yaşından küçük çocukların ne şekilde olursa olsun çalıştırılmasını yasaklamıştı. Bkz. **Kanunlar Dergisi**, C.8, 30 Nisan 1930, s.222; İş Kanunu'nda buna ek olarak, çalışma yaşlarıyla ilgili daha ayrıntılı hükümlere yer verilmişti: "Madde 48: 16 yaşı doldurmamış olan çocukların, herhangi işte olursa olsun, günde 8 saatten fazla çalıştırılmaları yasaktır. Bunlardan ilk mektebe devam edenlerin, iş saatleri mektep saatlerine mani olmayacak şekilde tanzim olunur ve ders saatleri sekiz saatlik çalışma müddetinin içinde sayılır." Devamı için bkz. **TBMM ZC**, D.5, C.12, 3-VI-1936, s.49-50; **Kanunlar Dergisi**, C.16, 12 Haziran 1936, s.849; **TC Resmî Gazete**, Sayı 3330, 15 Haziran 1936, s.6627.

[562] "Ek Rapor: İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri", **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.6.

[563] Yunus Nadi, "Kayseri Bez Fabrikası", **Cumhuriyet**, 26 Şubat 1936, s.6.

[564] "Ek Rapor: İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri", **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.6. Oranlar her fabrikanın kendi işçi sayısı toplamı üzerinden hesaplanmıştır.

[565] **A.y.**, s.6.

Bazen hiç yabancı çalışmayıp kadrosu tamamen Türk olan fabrikalar da olmuştur. Örneğin 1938'de Kayseri'de hiç yabancı çalışan olmadığı belirtilmiştir.[566]

3. İşçi ve Memur Kadrolarında Yaşanan Sorunlar

3.1. İşçi Değişimi Sorunu

İşçiliğe ilişkin sorunların temelini oluşturan işçi değişim sorunu Türkiye'nin o dönemdeki koşullarıyla sıkı sıkıya bağlantılıydı. Bu koşullar altında Sümerbank fabrikalarında işçi değişiminin ciddi düzeylere çıktığı olmuştu. Örneğin Kayseri Fabrikası kuruluşundan 1940'a kadar 19.761 kişi çalıştırmış, başka bir ifadeyle 5 yılda fabrika kadrosu yedi kez yenilenmişti.[567] 1942 yılında ise Sümerbank'ın bütün fabrikalarında istihdam ettiği yaklaşık 20.000 işçinin %85'i,[568] 1944 yılında ise yaklaşık 25.000 işçinin %93'ü işten çıkmıştı.[569] Tablo 2.9'da görüldüğü üzere dokuma fabrikalarındaki 1946 yılı öncesi değişimler bu oranların üzerindeydi. Bu oranlar fabrikaların kurulu olduğu bölgelerdeki nüfus, özellikle çalışma gücüne sahip nüfus dikkate alınarak değerlendirilecek olursa, fabrikalardan çeşitli bahanelerle ayrılan işçilerin bu bahaneler ortadan kalktığında, örneğin hasat bittikten sonra ya da başka çıkar yolu kalmadığında fabrikaların kapılarını çalmış olabileceği tahmin edilebilir. Buradan hareketle söz konusu değişim oranlarına denk gelen sayıdaki farklı insanın fabrikalarda çalıştığı değil aynı kişilerin iki veya daha fazla kez fabrikalara girip çıktığı sonucuna varmak mümkündür. Nitekim 1939 yılında Gemlik Fabrikası'nda zeytin ve bağ zamanında çıkan işçiler bu işlerini bitirdikten sonra fabrikaya tekrar başvurmuştu.[570] Bu o dönem Türkiye'nin genel işçilik sorununun başlıca nedenlerindendi:

> "Sanayi hayatımızın yeni olması dolayısıyla henüz usta işçi sınıfı ve bir işçi ananesi teessüs edememiştir. Fabrikalarda işçi olarak çalışanların aynı zamanda toprağa da bağlı kalmaları bunların bilhassa yaz aylarında fabrikaları terk etmelerine amil olmaktadır. Diğer taraftan köylünün fazla kanaatkâr olması, fabrikalarda muayyen bir meblağ tasarrufundan sonra işi terk etmesini intaç

[566] M. N. Tamer, "Kayseri Kombinesinde 5 Saat", **Erciyes Kayseri Halkevi Dergisi**, Sayı 5, Temmuz 1938, s.139.
[567] Makal, **Ameleden İşçiye**, s.124.
[568] **Sümerbank 1942 Yılı UMHR**, s.34.
[569] **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, Ankara, Başbakanlık Devlet Matbaası, 1945, s.44.
[570] **Sümerbank Gemlik Sunğipek Teşebbüsü 1939 Yılı UMHR**, s.9; Hösli, **Ereğli Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, s.26; **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.33, 38-39.

etmektedir. Bu suretle memleketin bütün iş şubelerinde daimi bir işçi devri mevcuttur."[571]

Tablo 2.9 İşçi Değişimi (%)[572]

Yıl	Kayseri	Nazilli	Ereğli	Bursa	Gemlik	Malatya
1938					59,0	
1939					44,4	
1940			57,0		57,0	
1941		163,0				
1942		136,0		66,9		
1943	109,3	106,1	94,9	54,7	47,5	
1944	82,1	115,0	80,5	77,7	40,7	
1945	99,0	112,0	69,8	79,5	75,5	
1946	71,0	59,0	57,0	47,0	50,0	104,0
1947	77,0	35,0	39,0	55,0	50,0	90,0
1948	71,2	25,8	30,4	28,3	40,6	43,8
1949	36,5	20,8	21,4	20,7	24,4	41,6
1950	18,7	21,7	17,7	13,2	25,1	18,7

Modern zamanın dinamik çalışma koşullarına azgelişmiş toplumu oluşturan bireylerin uyum sağlamakta çektiği güçlüklerden doğan bu çarpıcı tabloda çok sayıda etken rol oynamıştı. Bunların başında yaz aylarında ve hasat zamanlarında işçilerin tarım alanına kayması geliyordu. Diğer etkenler arasında iklim şartları, sıtma hastalığı, işçilerin barınma eksiği, kısmen uzun iş müddetleri yer alıyordu. Ayrıca ücret politikasının ve sosyal politikanın koşullara göre düzenlenmesi gerektiğine işaret edilmişti. Değişim oranlarında bir önceki yıla kıyasla gerilemelere ve uyumlulaşma yolunda umut verici gelişmelere rağmen normal ve arzu edilen düzeye gelmesi için uzman işçi kadrolarına, bunun için de daha çok çaba ve zamana ihtiyaç olduğu belirtilmişti. Değişim oranlarına ilişkin bir başka nokta aynı fabrikanın bölümleri arasındaki farklılıklardı. Örneğin Nazilli'de dokumahanede %176 olan değişim oranı, iplikhanede %100'dü. Buradan da anlaşılacağı gibi yıl içinde birçok

[571] "İşçi ve İçtimai Teşkilat", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 61-62, 4 Temmuz 1942, s.10-11.

[572] **Sümerbank Birleşik Yün İpliği ve Dokuma ve Sunğipek Fabrikaları Müessesesi 1940 Yılı UMHR**, s.108; Hösli, **Ereğli Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, s.26; Hösli, **Gemlik Sunğipek Fabrikası Hakkında Rapor**, s.8; Hösli, **Nazilli Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, s.6; Hösli, **Merinos Fabrikası Hakkında Rapor**, s.12; **İDFM 1943 Yılı UMHR**, s.26-27; **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.36; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, s.44; **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.59; **BUMH Sümerbank 1949 Yılı Raporu**, s.30; **BUMH Sümerbank 1950 Yılı Raporu**, s.35; Tablodaki değerler yıl içinde işten ayrılan toplam işçi sayısının yıl başındaki işçi mevcuduna göre yüzdesidir.

kez değişiklik olmuştu. Ayrıca akort ücretli işçilerdeki değişim yardımcı işçilere göre daha az olduğu gibi kadınlarda da erkeklere göre daha azdı.[573]

Söz konusu değişimin doğurduğu işçi yetersizliği asıl olarak bir kalifiye işçi yetersizliği olduğuna işaret edilerek kurumun belirli bir personel politikasının olmayışıyla da ilişkilendirilmişti. Ayrıca fabrikaların kuruluş yerinden kaynaklı işçi bulma sorunları da dile getirilmişti.[574] Giriş çıkışları önlemek için işçilerin bağlılıklarını artırmaya dönük adımlar atılmasının gereği, ayrıca işçilerin deneyim ve uzmanlığını artırmak ve verimlerini yükseltmek üzere yetiştirme faaliyetlerinin önemi üzerinde durulmuştu.[575]

İşçi eksilmelerinde bir başka neden erkeklerin askere alınmasıydı.[576] Barış zamanında bu belirleyici bir neden olmamakla birlikte savaş koşullarında azımsanamayacak oranda erkek nüfusun silahaltına alınmış olması üretim ihtiyacının arttığı bir ortamda etkisini göstermişti.[577] Bu itibarla işçi değişimi sorunuyla dünyayı saran ağır savaş koşullarında mücadele edildiğini unutmamak gerekir. Türkiye, 1939 Eylül ayında patlak veren, giderek dünyanın bütün kıtalarına yayılan ve 1945 Eylül ayına kadar 6 yıl süren İkinci Dünya Savaşı'nın dışında kalmayı başarabilmiş; ancak deyim yerindeyse ülkenin etrafını saran böyle bir ateş çemberinin başta üretim, dış ticaret ve ulaştırma gibi konularda meydana getirdiği darlık ve anormal ekonomik koşullar altında savaş ekonomisi dışında kalamamıştı.[578]

Türkiye için savaşın yarattığı güç ekonomik koşullara uygun birtakım önlemler alma zorunluluğu ortaya çıkmıştı. Mal darlığını önlemek ve ülke ihtiyacını karşılayabilmek için 18 Ocak 1940'ta kabul edilen 3780 sayılı Milli Korunma Kanunu'nun hükümete sanayi, madencilik ve ulaştırma alanlarında gerekirse *"ücretli iş yükümlülüğü getirme, mesai saatlerini artırma, hafta tatilini kaldırma, atıl*

---

[573] **Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası 1938 Yılı Bilanço Raporu**, s.2; H. Perndanner, **Sümerbank Mensucat Fabrikaları Hakkındaki Tetkikler**, s.8; Hösli, **Nazilli Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, s.7; **İDFM 1943 Yılı UMHR**, s.27; **Sümerbank 1943 Senesi İMR**, s.10.
[574] Hösli, **Nazilli Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, s.15, 20.
[575] **1941 BUMH Sümerbank Raporu**, s.41.
[576] Josef Reninger, **Kayseri Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikası Tetkik Raporu**, Ankara, 1937, s.3; E. Sachsenberg, **Kayseri Fabrikası Hakkında Rapor**, 06.04.1937, s.3; Max von der Porten, **Kayseri Fabrikası İplik ve Dokuma Daireleri Hakkında**, Ankara, 1939, s.4.
[577] Hösli, **Ereğli Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, s.26.
[578] **Sümerbank 1941 Senesi İMR**, s.3; **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.3; **Sümerbank 1943 Senesi İMR**, s.3-4.

durumdaki fabrikaları faaliyete geçirme" gibi yetkiler veren hükümleri çalışma yaşamını doğrudan ilgilendiriyordu.[579]

İşçi değişiminin çeşitli gruplara göre ne oranda gerçekleştiğini gösteren Tablo 2.10 incelendiğinde bekârların, uzak yerlerden gelenlerin ve işe yeni girenlerin payının büyük olduğu görülür. Aldığı ücretle doğru orantılı bir ilişkiden yola çıkılarak belirlenmiş çeşitli hüner derecelerindeki işçilerde değişim oranı ise dikkat çekicidir. 12 ve 32 kuruş ücretle çalışanların çalıştığı yere az çok uyum sağlamış olması beklenirken değişim oranları aksini göstermişti. İçinde usta ve usta yardımcılarının bulunduğu 33-70 kuruş ücretle çalışanların giriş ve çıkış oranlarının birbirine yakın olması *"işçilerin fabrikalar arasından hatta Sümerbank'ın kendi fabrikaları arasında bir göçebe hayatı sürmekte olduğu"* şeklinde yorumlanmıştı. Böyle bir tablonun ortaya çıkması, işletmelerin bakım yönetimleri arasında bir birlik olmaması, işçilerin esaslı bir kütüğe kaydedilerek karne taşımaya mecbur edilmemesi ve işçiliğin düzenlenmemiş olmasına bağlanmıştı.[580]

Tablo 2.10 İDMF'de Giriş Çıkış Adetleri ve Oranlarının Dağılımı (1944)[581]

İşçi Mevcudu		**Yıl İçindeki Giriş Çıkışlar**		**Oranlar (%)**	
Yıl Başı	16.016	**Çıkanlar**	13.243	**Çıkış**	82,53
Yıl Sonu	15.789	**Girenler**	12.986	**Giriş**	82,24
Çıkış Oranlarının Dağılımı (%)					
Cinsiyet		**Yaş**		**Medeni Durum**	
Kadın	28	**18 Yaş Altı**	45,85	**Evli**	37,7
Erkek	72	**18 Yaş Üstü**	54,15	**Bekâr**	62,4
İşçinin Geldiği Yer			**Kıdemler**		
Uzak Yerler	46,92		**1 Yıldan Az**	67,58	
Civar Kasaba ve Köyler	24,92		**1-2 Yıllık**	20,22	
Fabrikanın Bulunduğu Yöre	28,16		**2 Yıldan Fazla**	12,20	
Hüner Dereceleri (%)					
	Çıkanlar	**Girenler**			
8-11 Kuruş Saat Ücretli	10,1	7,5			
12-22 Kuruş Saat Ücretli	53,4	53,9			
23-32 Kuruş Saat Ücretli	26	8,5			
33-50 Kuruş Saat Ücretli	8,8	9,3			
51-70 Kuruş Saat Ücretli	0,8	0,8			

[579] **Sümerbank 1940 Senesi İMR**, s.4; **İDFM 1944 Yılı UMHR**, s.2; ayrıca kanunun ilgili maddeleri için bkz. **TBMM ZC**, D.6, C.8, 18-I-1940, s.142, 144; **Kanunlar Dergisi**, C.21, 24 Kanunusani 1940, s.168-169; **TC Resmî Gazete**, Sayı 4417, 26 Kanunusani 1940, s.13213-13214.

[580] "Ek Rapor: İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri", **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.9-10.

[581] **A.y.**, s.9-10; Bu türden veriler incelemeye konu fabrikalar için ayrıca bulunmadığından, fabrikaların bağlı bulunduğu İDFM'ye ait toplu veriler üzerinden değerlendirme yapma yoluna gidilmiştir.

Fabrikalarda istikrarlı bir işçi kadrosu oluşması için *"mahallileşmek ve yerlileşmek"* hususları daima göz önünde bulundurulmuştu. İşçi değişim oranlarının işçilerin kıdem durumlarıyla olan ilişkisine bakıldığında İDFM'de 1945 yılı itibariyle 2 yıldan fazla kıdemliler oranı %39,5 gibi umut verici düzeyde olmasına karşın istikrarlı bir işçi kadrosu henüz tam anlamıyla oluşmamıştı.[582] 1946 ve 1947 yıllarında bütün Sümerbank işletmelerinde 2 yıldan fazla kıdemliler yaklaşık %45'lik orana ulaşmıştı. Buna karşılık genel işçi çıkış oranı %51,7'ydi.[583] 1948 yılında ise 2 yıldan fazla kıdemliler oranı %51,3'e yükselmişti. İşçi çıkışları ise %41,7'ydi. Ayrıca 2 yıldan fazla kıdemliler içindeki ayrılma oranı %18,8'di. Bu oranlar önceki yıllara göre değişimin azaldığını göstermekle beraber daha da düşmesi gerekiyordu.[584]

Tablo 2.11 Bursa Fabrikası'nda Çalışan İşçilerin Kıdem Durumu (1943)[585]

Çalışma Süresi	Bursa	Japonya'da Bir İşletme
1-3 ay	18,38	17,8
4-6 ay	8,85	
7-9 ay	12,38	
10-12 ay	9,52	
1-2 yıl	14,52	17,0
2-3 yıl	10,86	14,4
3-4 yıl	6,14	11,4
4-5 yıl	7,85	8,5
5 yıldan fazla	10,47	30,9

Kıdem durumlarına göre değişim oranlarının yabancı ülkelerle bir karşılaştırmasını içeren Tablo 2.11, Bursa'da bir önceki yıla göre giriş çıkış oranlarının düştüğünü gösterse de bir yıldan az olan çalışma sürelerindeki değişim o dönem sanayileşme hareketinin başında olması nedeniyle Türkiye'yle benzer güçlüklerle karşılaşan Japonya örneğine göre hayli fazlaydı. Bunda çalışma süresinin uzunluğunun, geçinme şartlarının bozulmasının, sosyal yardımların yetersizliğinin etkili olduğu belirtilmişti. Japonya'daki durumun iyi oluşu işçi bulma, yetiştirme, iaşe, sosyal yardım ve barındırma gibi konularda sağlanan olanaklarla görünen düzeye getirilmesinden kaynaklandığı belirtilmişti.[586]

[582] **A.y.**, s.7.
[583] **BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu**, s.33.
[584] **BUMH Sümerbank 1948 Yılı Raporu**, s.28.
[585] Hösli, **Merinos Fabrikası Hakkında Rapor**, s.13; **İDFM 1943 Yılı UMHR**, s.28.
[586] Hösli, **Merinos Fabrikası Hakkında Rapor**, s.13; **İDFM 1943 Yılı UMHR**, s.28.

Tablo 2.12 Rusya Dokuma Sanayiindeki İşçi Hareketi[587]

Yıllar	**1928**	**1929**	**1930**	**1931**	**1932**	**1933**	**1934**	**1935**
Oran (%)	31,2	37,2	62,4	68,4	72,2	61,2	43,1	45,9

Planlı sanayileşme uygulayan Rusya'daki işçi hareketine ilişkin oranları veren Tablo 2.12, Tablo 2.9'la birlikte ele alınarak değerlendirilebilir. Rusya dokuma sanayiinde Türkiye'deki kadar olmasa da azımsanamayacak düzeylerde işçi değişimleri yaşanmıştır. Türkiye'deki oranların yüksek olması işçilik, işletme, hammadde fiyatları ve kazançlar konusunda diğer ülkelerden daha olumsuz koşullarda bulunmasıyla açıklanmıştır.[588] Verilerin ait olduğu yıllar Sümerbank'ın fabrikaları kurmadan önceki yıllar olmakla beraber, Kayseri ve Nazilli fabrikalarını kuran Rusya'nın bu fabrika planlarında çok sayıda sosyal birime yer vermiş olmasında deneyimleri etkili olmuştur.

İşçi istikrarını sağlamak için atılan adımlar arasında en önemlisi çalışanlara dönük sosyal yardımlardı. İşçilere ücretsiz yemek ve giyim yardımı yapılması, işçileri fabrikalar etrafında yerleştirmek için konut inşası, işçilerin sağlıklarının korunması bu kapsamdaydı.[589] Sosyal uygulamalar bağlamında yapılan önemli bir kurumsal düzenleme 1943 sonlarında, Sümerbank Genel Müdürlüğü bünyesinde Sosyal İşler Müdürlüğü'nün kurulması olmuştu. Daha önce ücret ve genel olarak çalışan sorunları İşletmeler Müdürlüğü'nün sorumluluk alanındayken kuruluşuyla birlikte Sosyal İşler Müdürlüğü'ne geçmişti. Başlıca sorumlulukları *"Ücret ve prim esaslarını tetkik ve işçilerin asgari geçim hadlerini takip etmek, mesleki yetiştirme işlerini yürütmek, iç hizmetlerin disiplinle ve intizamla cereyanını temin etmek, işletmelerin iç ve dış emniyetlerini gözlemek, sınai sağlık ve beden terbiyesi işlerine bakmak, sosyal sigorta işlerinin prensiplerini tayin ve tatbikatını kontrol etmek, gıda politikasıyla meşgul olmak, iskân davasını programlaştırmak ve bunun tatbikatını kontrol altına almak"* olan müdürlüğe bütün bu konularda fabrikalara doğrudan doğruya direktif verme yetkisi de tanınmıştı.[590]

---

[587] **İDFM 1943 Yılı UMHR**, s.27.
[588] **A.y.**, s.27, 33.
[589] **Sümer Bank'ın 1940 Yılı Muamelatı ile Bilanço, Kâr ve Zarar Hesaplarının Tetkikine Dair Olan UMHR Hakkında İktisat Vekâleti Mütalaası**, Ankara, Başvekâlet Devlet Matbaası, 1941, s.8-11; **Sümerbank 1943 Senesi İMR**, s.6; **Sümerbank 1944 Senesi İMR**, s.6; **Sümerbank 1943 UMHR**, s.48-49.
[590] **Sümerbank 1943 UMHR**, s.25; **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, s.36; **İDFM 1944 Yılı UMHR**, s.2.

Alınan önlemlere ve çeşitli yasal düzenlemelere karşın işçi değişimi ciddiyetini korumaya devam ediyordu. Zaten birçok nedene bağlı olan bu sorunun bir anda ortadan kalkması beklenemezdi. Öte yandan BUMH Sümerbank'ın *"istikrarı doğrudan mümkün kılacak ayrıca tedbirler bulmadığı ve almadığı takdirde"* Sosyal İşler Müdürlüğü'nün görev tanımına alınan sosyal yardımların istikrarın sağlanmasından çok işçi kalkınmasına yarayacağını belirtmişti. Bu yüzden işçi istikrarını sağlayacak önlemleri bulabilmek için istikrarsızlığın nedenlerini anlamak gerekli görülüyordu. BUMH ile Sümerbank yönetimi bu konu üzerinde duruyor ve denetim raporlarında çeşitli nedenler dile getiriliyordu. Sümerbank'ın işçilerin fabrikalardan ayrılma nedenleriyle ilgili bazı saptamaları raporlara şöyle yansımıştı:

"1-Fabrikaya giren hastalanır suretinde fabrika dışındaki sözlerin menfi tesiri oluyor.

2-Civarda fazla ücret veren şose, iskele işleri gibi işler olunca işçi fabrikadan çıkıyor.

3-Mevsimlerde işçi fabrikayı ne pahasına olsa bırakır. Başlıca mevsimler kavun, karpuz, kayısı, hasat, zeytin, kiraz mevsimleridir.

4-İşçi ihtiyacı olduğu zaman fabrikaya giriyor, ihtiyacı kalmayınca fabrikadan çıkıyor.

5-İşçiler bazen 3-10 kilometre gibi uzak yerlerden geliyorlar, tahammül edemedikleri için çıkıyorlar.

6-İşçi fabrikada aldığı az ücreti tamamıyla sarf ettiğinden tasarruf edemiyor, edemeyince fabrikadan bir fayda beklemiyor, çıkıyor.

7-Fabrika civarındaki bataklıklardan sıtma oluyor, işçi fabrikadan çıkıyor.

8-Hammadde kötü, makine bozuk, hava tertibatı işlemez gibi hallerde, işçi, randıman arttıramayacağını ve akordu yükseltemeyeceğini anlayınca fabrikayı bırakıyor,

9-Fabrikadan çıkış harpten dolayıdır.

10-Çıkan işçinin çoğu ailesinde vefat olduğunu ileri sürüyor. Hakiki çıkma sebeplerini köylerine kadar gidip anket yapmadan öğrenmek mümkün değildir."[591]

Sümerbank işçilerin fabrikalardan ayrılma nedenlerini saptarken aynı zamanda bunu önlemek üzere çeşitli çözümler üretiyordu. Sosyal politikasını

[591] **Sümerbank 1943 UMHR**, s.49.

oluşturan bu önlemlerin uygulamada nasıl sonuçlar verdiğini ilk gözlemleyen yine kendisi oluyordu. Dolayısıyla Sümerbank fabrikalardan ayrılma nedenlerinin yanında şu çözüm önerilerini getirirken bunların uygulanması sırasında edindiği ilk izlenimlerini ve deneyimlerini de belirtmişti:

"1-Mesken vererek işçiyi topraktan ayırmak lazımdır.

-Mesken verilse de mevsimde meskenler bomboş kalıyor. İşçi yine gideceği yere gidiyor.

2-İşçiyi topraktan ayırmamalı, hasat, meyve, sebze mevsimlerinde yıllık müsaadeler verilmelidir.

-Mevsimde yıllık müsaade vermemeli, çift yevmiye vermeli.

-Mevsimde çift yevmiye vermek tehlikelidir, kışın yevmiye indiği zaman aksi tesir yapar.

3-Hazirandan teşrine mevsim primi verilen fabrika var. Faydası olmadı.

-Mevsim primi yalnızca verildiğinden tesiri olmuyor, 20-30 gün mezuniyetle beraber verilmeli.

4-Sanayi işçisi ziraat de yapmalıdır.

-Sanayi işçisi ziraat yapmamalıdır.

-Sanayi işçisi piyasada satmak için değil kendi gıdası için bir miktar ziraat yapabilir.

5-İşçi tarla sahibi değil, fabrika civarında ev sahibi olmalıdır.

-Bedeli mukabilinde işçiye ev temliki çok fazla ücret kesmekle mümkündür, banka bundan vazgeçmiştir.

-Meskenleri fabrika yapıp işçiyi parasız iskân etmeli.

6-Sigorta işçiyi bağlayacaktır, hemen sigorta teşkilatı kurmalıdır.

-Sigorta işçiyi bağlamayacaktır. Zira işçi bugünü düşünür, sigorta ise istikbale aittir.

7-Çocuk ameleler aldıkları yevmiyeleri fabrika kapısında bekleyen ailelerine veriyorlar, işten soğuyorlar, çıkıyorlar.

-Kendilerine gündelik bir prim verme usulünün tatbikine başlandıysa da çocuk amelenin fabrikadan uzaklaşma cereyanı değişmedi.

8-Az iş olan vilayetlerden çok iş olan yerlere işçi getirip iskân etmeli.

-Fabrikaların bulunduğu şehirlerden işçi bulmaya çalışmalı, duvar ilanları asmalı.

9-Mahkûm işçilerden istifade edilmiyor.

-Mahkûm işçilerden istifade ediliyor.

10-İşçi meselesi hakkında her fabrika tedbir almalıdır.

-İşçi meselesi mevzii hal olunamaz, tekmil memlekete şamil ve tekmil işçileri toplayan işçi davası vardır.

11-İşçi kursları açalım.

-Kurstan daha iyi işbaşında enstrüktör ile süratli iş öğretmelidir.

12-İşçi pirinç yemiyor, bulgur istiyor.

-İşçiyi pirince, sebzeye alıştırmalı, haftada iki defa sebze, tatlı vermeli.

13-İki öğün yemeğe geçmeli

-Birdenbire iki öğüne geçmemeli

-İşçiyi en iyi yemeğe alıştırmalı, konferanslar vermeli, musiki ile, plak ile yemek yedirmeli.

14-Ustalar maaşa geçmeli,

-Ustalar maaşa geçince, akordun faydaları kalkar.

-Sigorta çıkınca usta maaş istemez.

15-Ücretler progresif olsun.

-Ücretler kademeli primli olsun.

-Ücretler akort olsun.

-Ücret sistemlerini yavaş değiştirmeli, girme çıkmalara tesiri oluyor.

16-Bizde işçi devamsızlığı var, işçi değişmesi yok.

-Bizde işçi noksanı değil, işçi değişmesi var."[592]

BUMH, Sümerbank'ın işçilerin fabrikalardan ayrılma nedenleri ve bu sorunun çözümüne dönük önerileri hakkındaki görüşlerini kurumda bu konuyla ilgili bir fikir birliğinin olmadığı şeklinde yorumlamıştı. Öte yandan Sümerbank'ın ayrılma nedenleri ve uygulamadaki çözümler konusunda dile getirdiği görüşler sorunun kökünün derinde olduğunu, çelişik ve karmaşık yapısını ortaya koyuyordu. Kaldı ki BUMH, Sosyal İşler Müdürlüğü'nün yürüteceği bilimsel çalışmalarla konunun ulusal ve bölgesel boyutlarını, ayrıca sürekli ve geçici yönlerini araştırabileceğini belirtmişti. Böylece sorunun çözümü için Sümerbank'ın sınırları ve gücü dahilindeki uygulamaların ve devlet müdahalesini gerektiren yönlerin neler olacağı ortaya çıkmış

[592] **A.y.**, s.49-51.

olacaktı.[593] Nitekim Sümerbank işletmelerinde işçilik sorunu ülkedeki çalışma yaşamının genel yapısıyla ve insan kaynağının modern sanayie uyumlulaşmada yaşadığı güçlüklerle ilgiliydi. Sonraki bölümlerde ayrıntılı bir biçimde görüleceği gibi Sümerbank'ın kararlılıkla ve gittikçe genişleterek uyguladığı sosyal politikası, devletin çalışma yaşamını düzenleyici adımlarıyla birleşerek çözümü ancak zaman içinde sağlayacaktı.

İşletmelerin verimli ve iktisadi çalışması üzerinde büyük etkileri bulunan işçi değişimi[594] alınan önlemler sayesinde gerileme emarelerini 1945, 1946 yıllarında göstermişti. Bu konuda BUMH'nin yıldan yıla yaptığı denetimlerde sunduğu öneriler ve Sümerbank'ın aldığı önlemler etkili olmuştu. Bu önlemler arasında çalışanlara yapılan sosyal yardımların ve bunun düzenli yönetimi için kurulan Sosyal İşler Müdürlüğü önde geliyordu. Beri yandan işçi değişimi henüz istenen düzeye inmemişti. Burada özellikle işçilerin önemli bir bölümünün fabrikalar etrafında yerleştirilememesi ve henüz uzmanlaşmanın tam anlamıyla sağlanamamış olması rol oynuyordu. Bu nedenle BUMH, Sümerbank'ın merkezde böyle bir müdürlüğü açmakla yetinmeyip her bir işletmede işçi değişim sorunuyla ilgilenecek, nedenlerini araştıracak, çözümler arayacak örgütlenmelere gitmesi önerisinde bulunmuştu.[595] Bununla birlikte 1944 yılından başlayarak Kayseri Fabrikası'nda,[596] 1947'den başlayarak da Nazilli ve Ereğli fabrikalarında düzelmeler görülüyordu. Bunda da yaşam koşullarının düzelmesi, ücretlerdeki iyileşmeler ve ayrıca üçlü vardiyaya geçilmesi etkili olmuştu.[597]

Bursa, Malatya ve Kayseri fabrikalarıyla ilgili olarak dönemin sonuna ait işçi çıkış nedenlerinin ve oranlarının Tablo 2.13'teki gibi olduğu anlaşılmıştı. Buna göre işçi değişim oranları önceki yıllara göre hayli azalmıştı. Daha da önemlisi ücret azlığı, konutsuzluk, gelecek güvencesizliği ve iş şartları nedeniyle çıkış olmamıştı. Bu da Sümerbank'ın sosyal politikası sayesinde bu konularda iyi bir düzeyin yakalandığı anlamına geliyordu. Nitekim Tablo 2.9 ile Tablo 2.14'e göre işçi değişimleri 1949 ve 1950 yılları itibariyle büyük oranda gerilemişti. Ayrıca Tablo 2.15'e göre aynı yıllarda fabrikalardaki işçi devam durumları %90'ın üzerindeydi. İşçi giriş çıkış

[593] **A.y.**, s.51.
[594] **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.117.
[595] **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, s.44-45; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, s.44, 132.
[596] **Sümerbank 1945 Senesi İMR**, s.10.
[597] **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.60, 126.

şiddetinin azalarak, istikrara kavuşmasında sosyal hizmetlerdeki ilerlemenin önemli bir payı olmuştu.[598]

Tablo 2.13 Fabrikalarda İşten Ayrılan İşçilerin Ayrılış Nedenleri[599]

Ayrılma Nedenleri	Bursa	Malatya	Malatya	Kayseri
	1950	1949	1950	1950
Ücret Azlığı	-	-	-	-
Zirai Mevsim	-	-	-	25
Sağlık Sebepleri	39	22	24	34
Ölüm	5	-	-	-
Askere Alınma	43	209	113	229
İşten Çıkarılma	34	191	5	103
Konutsuzluk	-	-	-	-
Gelecek Güvencesizliği	-	-	-	-
İş Şartları	-	-	-	-
Diğer Sebepler	156	916	483	227
TOPLAM	277	1338	625	618

Tablo 2.14 Fabrikalarda İşten Ayrılan İşçilerin Kıdem Durumları[600]

Çalışma Süresi	Bursa (1950)		Malatya (1949)		Malatya (1950)		Kayseri (1950)
	Erkek	Toplam	Erkek	Toplam	Erkek	Toplam	Toplam
1 yıldan az	50	96	258	314	102	112	159
1-2 yıl	39	66	277	341	66	76	114
2-3 yıl	22	35	231	296	114	131	201
3-4 yıl	17	25	-	-	107	140	144
4-5 yıl	8	15	309	387	65	95	-
5 yıl üstü	20	40	-	-	53	71	-
TOPLAM	156	277	1.075	1.338	507	625	618

Sümerbank'ın çalışanlarına dönük sosyal uygulamalarıyla ilgili olarak BUMH ile Sümerbank İdare Meclisi, aynı noktada birleşmiş ve raporlarında bu alandaki çalışmalarda büyük bir ilerleme kaydedildiğini belirtmişlerdi. İdare Meclisi Sümerbank'taki sosyal yardımları *"özel teşebbüslere örnek olacak kıymette"* sözüyle nitelemişti. Sümerbank'ın bundaki hedefini de *"Türk endüstrisini ve onun Türk işçisini muasır medeniyet seviyesine ulaştıracak her imkânı hazırlamak olmuş ve olacaktır"* sözleriyle ifade etmişti. Kıdem ve devamlılık unsurlarına bağlanan sosyal

[598] **Sümerbank 1947 Senesi İMR**, s.7; **BUMH Sümerbank 1949 Yılı Raporu**, s.30; **Sümerbank 1950 Senesi İMR**, İzmit, Selüloz Basımevi, 1951, s.5; **BUMH Sümerbank 1950 Yılı Raporu**, s.35.
[599] **BUMH Sümerbank Bursa Merinos ve Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayii Müesesesi 1950 Yılı Raporu**, s.112; **BUMH Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.57; **BUMH Sümerbank Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.11.
[600] **BUMH Sümerbank Bursa Merinos ve Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayii Müesesesi 1950 Yılı Raporu**, s.113; **BUMH Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.57; **BUMH Sümerbank Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.11.

yardımlar sayesinde işçi istikrarı ve dolayısıyla kalifiye işçilikte önemli gelişmeler kaydediliyordu. Sümerbank'ta sosyal uygulamaların gelişmesinde devletin çalışma yaşamına dönük düzenlemelerinin de etkisi vardı. Ancak Sümerbank devletin yasal düzenlemelerinden önce sosyal politikasına ilişkin birçok yönetmelikle kurumsal ilkelerini belirlemiş ve çalışanlarına dönemin koşullarında önemli miktarlara varan yardımlar yapmıştı. Örneğin 1948 yılında Sümerbank'ın bütün işletmelerindeki çalışanlara yapılan sosyal yardım gideri 13.400.000 TL'ydi ve bu miktar 244.000.000 değerindeki genel üretim maliyetlerinin %5,5'i demekti. 1949'daki oran ise %4 ve bir işçiye yapılan sosyal yardımın aylık ortalama tutarı 34,48 TL'ydi.[601]

Tablo 2.15 Fabrikalarda İşçi Devam Durumları ve Zayi Saatler[602]

Fabrika ve Yıl	Çalışma Saatleri		Zayi Olan Saatler				Devam (%)
	Nazari	Fiili	Hastalık	İzinli	İzinsiz	Toplam	
Bursa (1950)	5.388.447	5.040.953	140.488	138.862	68.144	347.494	93,55
Ereğli (1949)	4.261.928	3.918.369	111.045	201.311	31.203	343.559	91,94
Ereğli (1950)	4.797.394	4.468.018	149.073	144.243	36.060	329.376	93,13
Malatya (1949)	8.030.713	7.391.529	185.673	184.734	268.777	639.184	92,04
Malatya (1950)	7.990.379	7.347.798	200.276	262.910	179.395	642.581	91,96
Kayseri (1950)	8.276.216	7.765.040	200.666	268.255	42.255	511.176	93,82
Nazilli (1950)	7.957.856	7.305.480	301.601	272.286	78.489	652.376	91,80

Üretim üzerinde olumsuz etkisi olan işçi giriş çıkışı yanında, iş verimini düşüren memur giriş çıkışlarının üzerinde durmak gerekir. Zira memurların, kurumun bütün beyaz yakalılar kadrosu olduğu göz önünde bulundurulduğunda işlerin yürütülmesi ve üretim üzerindeki etkileri net olarak ortaya çıkar.[603] Öncelikle belirtmek gerekir ki memurların tayin ve azil işlemlerinden, sicillerinin toplanmasından Genel Merkez'de bulunan Zat İşleri Müdürlüğü sorumluydu. BUMH

[601] **Sümerbank 1948 Senesi İMR**, s.9-10; **Sümerbank 1949 Senesi İMR**, s.12.
[602] **BUMH Sümerbank Bursa Merinos ve Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayii Müesesesi 1950 Yılı Raporu**, s.111; **BUMH Sümerbank Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.12, 70; **BUMH Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.56; **BUMH Sümerbank Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.11; **Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.12.
[603] **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, s.16.

memur giriş çıkışlarındaki başlıca etkenler arasında konut sıkıntısı, ücret, prim ve ikramiye dağıtımını saymıştı.[604]

Tablo 2.16 Fabrikalarda Memur Hareketi ve Nedenleri[605]

Ayrılma Nedeni	Bursa	Malatya	Malatya
	1950	1949	1950
İstifalar	6	16	2
İşten Çıkarma	6	-	2
Askerlik	7	2	-
Camia Arasında Nakiller	10	10	10
Camia Haricine Nakiller	-		2
Ölüm	-	1	1
TOPLAM	29	29	17

1945'te memurların giriş çıkış oranı merkez ve müesseseler bütününde %14,4, 1946'da %10, İDFM'de ise 1945'te %8 düzeyindeydi. Bu oran işçi değişimine göre çok düşük görünse de böyle bir karşılaştırma, yerleşmiş ve uzmanlaşmış olan çalışanların, teknik uzmanların, hesap, sevk, emir mevkilerinde önemli görevleri yerine getirenlerin işten ayrılması kurum için büyük bir kayıp yaratacağı için yanıltıcı olabilir. Üstelik bunların içinde yüksek önemdeki deneyimli eski çalışanların da var olduğunu dikkate almak gerekir.[606] Bu konuda Bursa ve Malatya fabrikaları hakkında bilgi veren Tablo 2.16 ile Tablo 2.17'ye bakılarak dönemin sonuna doğru işçilerde olduğu gibi memurlarda da hareketin azaldığı ve istikrar sağlandığı söylenebilir.

Tablo 2.17 Fabrikalardaki Memur Giriş Çıkış Sayıları[607]

	Yıl	Bursa	Ereğli	Malatya
Giriş	1949			34
	1950	36	26	22
Çıkış	1949			29
	1950	29	25	17

[604] **BUMH Sümerbank 1946 Yılı Raporu**, s.37-38.
[605] **BUMH Sümerbank Bursa Merinos ve Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayii Müesesesi 1950 Yılı Raporu**, s.108; **BUMH Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.53.
[606] **Sümerbank 1945 Yılı UMHR**, s.23; **BUMH Sümerbank 1946 Yılı Raporu**, s.19-20.
[607] **BUMH Sümerbank Bursa Merinos ve Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayii Müesesesi 1950 Yılı Raporu**, s.108; **BUMH Sümerbank Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.8; **BUMH Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.53.

3.2. Norm Kadro, Mesai Saati ve Vardiya Sorunu

Sümerbank, kuruluş ve örgütlenmesini henüz tamamlayamadığı ilk yıllarında, işçi seçimini işletmelere bizzat başvuranlardan ve bu başvuruların dış etkiler altında artış ve azalış gösterdiği ortama bağlı kalarak gerçekleştirmişti. Oysa fabrikalarda iş bölümlerine kademe, mevki, cinsiyet, yaş, bilgi, hüner seviyelerine göre enine boyuna düşünülerek oluşturulmuş bir işçi kadrosu toparlama plan ve programına her bakımdan ihtiyaç vardı. İşçi kadrosunun düzenlenmesi ve tescilinin esaslı bir biçime sokulması, sicil kütüğü ve kişiye özgü, değişmeyen sicil numarası ve işçi karnesi gibi unsurlar ihtiyaç listesinin başında yer alıyordu.[608]

Sıklıkla üzerinde durulan konu her fabrikanın büyüklüğüne ve kapasitesine göre bir norm kadro belirlenmesi gereğiydi. Örneğin ilk yıllarda Kayseri, Ereğli, Nazilli fabrikalarının santral ve atölyelerindeki ve Gemlik Fabrikası'nın genelindeki işçi sayılarının normalin üzerinde olduğu belirtilmişti.[609] Öte yandan Ekonomi Bakanlığı Sümerbank fabrikalarında özellikle 1941 yılında norm kadronun makine ve donanımın özellikleri, işçinin durumu göz önünde tutularak tespit edilmiş olduğunu, ancak mevcut durumdaki işçi hareketi nedeniyle belirli bir yedek işçi kadrosu bulundurma zorunluluğu doğduğunu belirtmişti.[610] Yedek işçi bulundurmanın gelecekte yaşanabilecek işçi ayrılmalarına önlem almak yanında bir diğer nedeni, işçilerin iş saatlerine ve fabrika disiplinine uymamalarından doğan olumsuzlukları azaltmaktı. Örneğin Kayseri'de 2.000 kişilik kadroya 3.000 kişi alınmıştı.[611]

Özellikle nitelikli ve deneyimli işçi konusunda kendini iyiden iyiye hissettiren eksiklik, genel iktisadi durum nedeniyle işçilerin tarım alanına dönmesi ve kısmen de fabrikaların organizasyon hataları ve ücret politikalarındaki isabetsizlikten kaynaklanmıştı. İşletme yönetimleri işçilerin nicel olarak yetersizliği üzerinde dursa da asıl sorunun işçilerin isabetli şekilde kullanılmasını sağlayacak planlı ve hedef

---

608 "Ek Rapor: İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri", **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.10-11.
609 Hans Landau, **Kayseri, Ereğli, Nazilli, Merinos Fabrikaları Hakkında**, Ankara, 9.8.1938, s.2; Avram, **Gemlik Sunğipek Fabrikası Hakkında İptidai Rapor**, s.9.
610 **Sümer Bank'ın 1940 Yılı Muamelatı…**, s.8-11.
611 Nusret M. Ekin, "Sanayiimizdeki Yüksek İşçi Devrinin Tesirleri ve Bu Hususta Alınabilecek Tedbirler", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.20, Sayı 1-4, Ekim 1958-Temmuz 1959, s.253; Makal, **Ameleden İşçiye**, s.125; Bu sorun o dönem çalışma yaşamının geneline yayılan bir sorundu. Ekonomi Bakanı Tahsin Bekir Balta gazetecilere verdiği bir demecinde konuyla ilgili şunları söylemişti: "Bugün fabrikalarımız fazla adam kullanmaktadırlar. Bunların büyük bir kısmı tam kapasite ile rasyonel bir şekilde çalışmamaktadırlar." Bkz. "Devlet Fabrikaları Nasıl Çalışır", **Endüstri**, Sayı 1, Eylül 1946, s.27.

gözeten bir yönetim eksikliğinden kaynaklandığı belirtilmişti. BUMH mevcut çalışanlardan en yüksek verimin alınabilmesi için yetenek ve bilgilerine uygun yerlerde istihdamı ve yer değiştirmelerden kaçınılması, nicelikten çok niteliğe önem verilmesi, başarılı çalışanların ödüllendirilerek gerekli özendirmelerin yapılması ve son olarak çalışanların yetiştirilmeleri için gerekenin yapılması üzerinde durmuştu.[612]

İşçi ve memur veriminin düşük olmasından dolayı kabaran kadroların yarattığı bir diğer sorun da maliyetlerin yükselmesiydi. Dolayısıyla çalışanların veriminin ve işletmeye bağlılıklarının artırılarak maliyetleri düşürebilmek için deneyimli organizatörlerle çalışılmasına[613] ve buradan sağlanan tasarrufla mevcut işçilerin saat ücretlerinin artırılabileceğine dikkat çekilmişti.[614]

Hammadde, malzeme ve yedek parça tedarikinin güçleştiği savaş ortamıyla birleşen işçi eksikliği ve giriş çıkışlar, fabrikaların, kapasitelerine göre programlarda belirlenmiş üretim miktarlarının gerisinde kalmasına yol açmıştı.[615] Üretim miktarlarının düştüğü dönemler genellikle sıcaklar dolayısıyla çalışma veriminin düştüğü ve hasat mevsimi nedeniyle işçi çıkışlarının arttığı yaz ayları olmuştu.[616] Örneğin Kayseri Fabrikası 1941 yılında iplik ve dokuma üretiminde en öndeyken ertesi yıl yaz aylarında gerçekleşen işçi çıkışı nedeniyle aynı performansı gösterememişti.[617]

Üretim miktarı ve ürün kalitesinin düşmesine neden olan etkenler arasında ayrıca kalifiye işçi yetersizliği, işçi kadrolarının düzenlenmesindeki yanlışlar, makinelerin yanlış ayarlanması, bakımlarındaki yetersizlikler, türbin arızaları gibi teknik aksaklıklar, kullanılan malzemelerin kalitesizliği, gözetim ve kalite kontrolünün yetersizliği gibi unsurlar yer almıştı.[618] Bu koşullara ve kimi zaman vardiya sayılarının ikiye düşmesine karşın Ereğli örneğinde olduğu gibi fabrikaların programdaki üretim miktarlarını aştığı da oluyordu.[619] Bunlara ek olarak üretimi

---

[612] **Sümerbank İDFM 1942 Yılı UMHR**, s.9-31, 68-69.
[613] **İDFM 1944 Yılı UMHR**, s.101; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, s.73.
[614] "Ek Rapor: İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri", **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.4; **Sümerbank İDFM 1942 UMHR**, s.9.
[615] **Sümerbank İDFM 1942 Yılı UMHR**, s.20; **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.53; Makal, **Ameleden İşçiye**, s.125.
[616] Reninger, **Kayseri Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikası Tetkik Raporu**, s.3; E. Sachsenberg, **Kayseri Fabrikası Hakkında Rapor**, s.3; Porten, **Kayseri Fabrikası İplik ve Dokuma Daireleri Hakkında**, s.4.
[617] **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.10.
[618] **İDFM 1943 Yılı UMHR**, s.27; **Sümerbank 1943 UMHR**, s.40; **Sümerbank 1943 Senesi İMR**, s.10; **Sümerbank 1944 Senesi İMR**, s.10, 36.
[619] **Sümerbank 1943 Senesi İMR**, s.10.

ilgilendiren bir diğer konu işçi saatlerindeki kayıplardı. İDFM bünyesindeki fabrikalarda izinsiz iş saatlerinin en yüksek orana sahip olması işçilerdeki disiplin sorunlarıyla açıklanıyordu. Hastalık ve nedensiz olarak işe gelmemekten kaynaklanan işçi saatleri zayiatı işletmelere göre %3-8 arasında değişiklik göstermişti. Sonuç olarak fabrikalar büyük miktarda yedek işçi çalıştırmak zorunda kalmış bu da kadroların şişmesini beraberinde getirmiş ve fabrikalarda maliyetler artmıştı.[620]

Bütün bu sorunlar karşısında Sümerbank da devlet de boş durmuyordu. Sorunların çözümüne dönük öneriler arasında en dikkat çekeni *"Türkiye mensucatçılığını, memleket ihtiyaçlarına uygun bir şekilde inkişaf ettirecek kadrolar yetiştirmek"* ifadesiydi. Kuşkusuz işçinin yaptığı işi bilerek yapması, o konuda uzmanlaşarak meslek haline getirmesi devamlılığı için gerekliydi. Kaldı ki bu görev kuruluş kanunuyla Sümerbank'a verilmişti. Bunun yanında Kayseri Fabrikası özelinde işçilerin, seçilmesi, alınması, devamlılıkları ve uzmanlaşma eksikliğinden doğan sakıncaların saptanması gibi hususları usulüne uygun bir şekilde yürütmek üzere Teknik Personel Şefliği ve işçi mesaisinin verimli ve doğru kullanılmasından sorumlu olmak üzere Teknik Kontrol Servisi adlarıyla birimler oluşturulmasının gerekliliğine işaret edilmişti.[621] Kuşkusuz böyle bir birimin varlığı yalnız Kayseri Fabrikası'nda değil diğer fabrikalarda da gerekliydi. Nitekim aynı görevi Umumi İşletme Müdürlüğü çeşitli şekillerde sürdürürken 1944'te bünyesinde bir Teknolojik Servis oluşturulmuş ve diğer birçok göreve ek olarak işçi kadrolarını, işçi verimlerini, işçi saati başına düşen üretim miktarını, işçi girme ve çıkmalarını takip etmek görevi bu servise verilmişti.[622]

Memur ve işçi sayılarındaki artışların maliyeti yükseltme ve iş gücü kaybına neden olması norm kadroların belirlenmesi ve bu normlara uyulmasını zorunlu kılıyordu. Buna rağmen işletmelerin norm kadrolarının 1945 yılı itibariyle henüz belirlenmemiş olduğu ifade edilmişti. Fabrikalarda işçi kadrolarının en yüksek olduğu bölümlerin iplik ve dokuma bölümleri olduğu görülüyordu. Bununla ilgili olarak iş bölümü ve mesainin esaslı bir biçimde tespit edilmesi için konunun

[620] "Ek Rapor: İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri", **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.7.
[621] Bereznitsky, **Kayseri Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, s.1-3.
[622] **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, s.22; **Sümerbank 1945 Yılı UMHR**, s.27.

uzmanlarından yardım alınması gerektiğine işaret edilmişti.[623] Kurumun barem içi memur bulmakta güçlük çekmesi nedeniyle barem dışına ve hatta geçici memurluğa yöneldiği de olmuştu. Bunun pamuk satın alma mevsiminde satın alma ekipleri oluşturmak açısından bir gereklilik olduğu bilinse de her duruma uymadığı anlaşılmıştı. Bununla ilgili olarak Sümerbank'ın memur sayıları üzerinde daha büyük hassasiyetle durması, memur sayılarının belirlenmesinde Batı'nın kullandığı, işçi sayısı, üretim ya da sermaye gibi ölçütler kullanması ve böylece dünya standartlarına yaklaşılması gerektiği belirtilmişti.[624]

Norm kadroyla ilgili yapılan çalışmalar 1946'dan itibaren meyvelerini vermeye başlamıştı. Şöyle ki İDFM fabrikaları için norm kadrolar belirlenmesi sayesinde memur ve işçi kadrolarında tasarruflar sağlanmıştı. Tablo 4.1 ve Tablo 4.2'te son yıllara ait değerlerin normale yaklaştığına bakılırsa işçilerdeki uzmanlığın artması bunda etkili olmuştu. Bunun üzerine BUMH diğer işletmelerin memur, müstahdem ve işçi kadroları için de norm tespiti gerektiğine dikkat çekmişti.[625] Buna ek olarak işletmelerin iş ve görev yerlerinin, bu yerlerin gerektirdiği işçi sayısının ve niteliklerinin belirlenerek gerçek anlamda norm kadroların düzenlenmesi temennisinde bulunmuştu.[626] İncelemeye konu fabrikaların memur sayılarının Tablo 2.4'te görülen 1949 ve 1950 yıllarındaki azalışından anlaşılacağı üzere gereğinden fazla şişmiş olan kadrolar normal düzeye inmişti. Kadrolardaki istikrarı sağlamak için mevcut kalifiye çalışanları elde tutmak, işletmeye bağlılıklarını temin etmek, rasyonel çalışma koşul ve yöntemleri belirleyerek onlardan en iyi derecede yararlanmak başta gelen önlemlerdi.[627]

Belirlenen norm kadrolara gelince Genel Müdürlük Ereğli Fabrikası için 102 memur ve 1.663 işçi kadrosu tespit etmiş; fabrika yönetimi ise bunu küçük bir farkla 109 memur ve 1.673 işçi olarak belirlemişti. Buna karşılık Ereğli Fabrikası'nın 1950 yıl sonu itibariyle 1.147 erkek, 529 kadın, 145 erkek çocuk (12-18 yaşlarında) ve 285 de kız çocuğu olmak üzere toplam 2.106 işçisi vardı.[628] Malatya Fabrikası'nın norm kadrosu ise banka teknik müfettişliğince 2.600 olarak belirlenmişti. Dolayısıyla

[623] "Notlar", **İDFM 1944 Yılı UMHR**, s.I; "Ek Rapor: İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri", **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.4.
[624] **Sümerbank 1945 Yılı UMHR**, s.21, 37.
[625] **BUMH Sümerbank 1946 Yılı Raporu**, s.64, 113; **BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu**, s.33, 110; **BUMH Sümerbank 1948 Yılı Raporu**, s.85.
[626] **BUMH Sümerbank 1948 Yılı Raporu**, s.26.
[627] **BUMH Sümerbank 1949 Yılı Raporu**, s.3; **BUMH Sümerbank 1950 Yılı Raporu**, 132.
[628] **BUMH Sümerbank Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.6, 10.

Malatya'da belirlenen normun üzerinde ve işçi veriminin artırılarak hem işçi kazançlarının artırılmasına hem de iplik kilosu başına düşen işçi maliyetinin azaltılmasına olanak vermeyen bir işçi kadrosu olduğu anlaşılıyordu.[629]

Kayseri Fabrikası'nın yönetimi 1949 sonunda 3.060 işçi olarak belirlediği norm kadrosunu 8 saatli 3 vardiya düzenine geçiş nedeniyle 1950'de 3.319 olarak artırmıştı. Buna göre Kayseri'nin 1950 yıl sonu itibariyle 2.610 erkek, 182 kadın, 191 erkek çocuk (12-18 yaş) ve 22 kız çocuğu olmak üzere toplam 3.005 olan işçi sayısı olması gerektiği düzeyde bulunmuştu.[630] Nazilli Fabrikası'nın norm kadrosu Genel Müdürlük tarafından 2.719 işçi olarak tespit edilse de fabrika yönetimi bunu 3.085 olarak belirlemişti.[631] Öte yandan Nazilli Fabrikası'nda kadrolarda tasarrufa ve dolayısıyla rasyonel çalışmaya dönük uygulamalar daha önceden başlamıştı.[632] Gemlik'te 1950'de memur ve müstahdem yönetmeliği henüz yürürlüğe girmemiş ve memur ve işçi norm kadrolarının iş hacmine göre düzenlemesi yapılmamıştı.[633]

Mesai saatleri ve vardiyalarla ilgili düzenlemelere bakılacak olursa Türkiye'de, işyerlerindeki çalışma saatleri 8 Haziran 1936'da kabul edilen ve 15 Haziran 1937'de yürürlüğe giren 3008 sayılı İş Kanunu'yla düzenlenmişti. Buna göre günlük çalışma saati 8, haftalık çalışma saati 48 saat olarak belirlenmişti. Günlük dinlenme süreleri de günlük çalışma saatlerinin uzunluğuna göre saptanmıştı. Günlük çalışma sürelerine en çok 3 saat ekleme hakkı tanıyan kanun, bu fazla çalışma saatlerinin yılda en çok 90 iş günü uygulanması sınırı getirmiş ve çalışılacak fazla saatleri işçinin iznine tabi kılmıştı. Gece çalışmaları ise yine 3008 sayılı kanunun ilgili maddeleriyle düzenlenmişti.[634]

Sümerbank dokuma fabrikaları için kuruluşlarında belirlenmiş çalışma süreleri yılda 300 gün ve günlük üç vardiyayla 22,5 saat çalışma esasıyla toplam

---

[629] **BUMH Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.10, 52.
[630] **BUMH Sümerbank Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.5-6, 9.
[631] **Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.111.
[632] "Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.7.
[633] **Sümerbank Gemlik Sunğipek ve Viskoz Mamulleri Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.77.
[634] "Madde 43: I- İş hayatında 'gece' tabiri, en geç saat 20.00'de başlayarak en erken sabah saat 6.00'ya kadar geçen ve her halde en fazla 11 saat süren gün devresidir. (…) III- İşçilerin gece çalışmaları, işin ortalama bir zamanındaki dinlenme müddeti sayılmayarak 8 saatten fazla süremez. IV- Gece ve gündüz işletilen ve nöbetleşe 'işçi postaları' kullanılan işlerde, en fazla iki iş haftası gece çalıştırılan isçilerin, ondan sonra gelen iki iş haftası gündüz çalıştırılmaları suretiyle postaların sıraya konması lazımdır. İşbu gece ve gündüz çalışma nöbetlerinde, zaruret hissolunan herhangi bir iş için, İktisat Vekâleti istisnaen birer aylık münavebeye [nöbetleşme] de izin verebilir." Bkz. **TBMM ZC**, D.5, C.12, 3-VI-1936, s.41-44; **Kanunlar Dergisi**, C.16, 12 Haziran 1936, s.846-848, 874.

6.750 saatti.[635] Buna rağmen fabrikalar bilinen işçilik sorunları nedeniyle ilk yıllarda böyle bir çalışma düzenini yakalayamamışlardı. Örneğin 3008 sayılı İş Kanunu 1937 Haziran'ında yürürlüğe girdiğinde o tarihe kadar günlük 22 saat ve iki vardiya ile çalışan Kayseri Fabrikası vardiya sayısını üçe çıkarma girişiminde bulunmuştu; ancak iki vardiyada dahi işçi sıkıntısı çekerken üçlü vardiya için işçi ihtiyacı daha da artmıştı. Dolayısıyla üçlü vardiya sistemini sürdüremediği gibi yeterli verimi de alamamıştı.[636] Fabrikada ilk yıllarda üçlü vardiyayla çalışabilen sadece elektrik santrali olmuş, dokuma bölümü iki vardiya, diğer bölümler ise tek vardiyayla çalışabilmişti.[637] Bunun yanında Gemlik'te üçlü vardiya bir süre uygulanabilmişti.[638] Aynı dönemde Ereğli Fabrikası ise iki vardiyayla çalışmıştı.[639] Bazı fabrikalarda vardiya saatleri bölümlerin birbirini takiben çalıştırılması şeklinde uygulanmış, örneğin iplik dairesi 6.00'dan 16.00'ya kadar, dokuma dairesi 17.00'den 3.00'e kadar çalıştırılmıştı.[640]

Fabrikalarda 7,5 saatlik üçer vardiyayla çalışılırken savaşın getirdiği zorlu iktisadi koşullar ve işçi yetersizliği nedeniyle Ekonomi Bakanlığı'nın İDFM'de ve Sümerbank'a bağlı devlet fabrikalarında günde üç saate kadar fazla mesai yapılması ve hafta tatili kanunundan istisna edilmesi teklifi Bakanlar Kurulu tarafından 14 Mayıs 1940'ta kabul edilmişti. 1943 yılına gelindiğinde fabrikaların büyük bir kısmında bölümden bölüme 8-11 saat arasında değişen ikişer vardiyayla çalışır duruma gelinmişti. Ancak gerçekte teknik bir takım sorunlardan dolayı işçi sayısının arttığı gözlenmişti.[641] Öte yandan 1941 yılında Bakanlar Kurulu, savaş nedeniyle 18 Ocak 1940'ta kabul edilmiş 3780 sayılı Milli Korunma Kanunu'nun 3954 sayılı kanunla değiştirilen 19. maddesine dayanarak dokuma sanayiinde 12 yaşından büyük kız ve erkek çocuklar ile kadınların gece ve gündüz çalıştırılmalarına izin vermişti. Bunun yanında toplam çalışma süresi 11 saati geçmeyecek şekilde gündüz vardiyalarında mesainin 3 saate kadar uzatılabileceğini, gece mesailerinin ise 8 saati

---

[635] **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, s.64; **BUMH Sümerbank Bursa Merinos ve Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayii Müesesesi 1950 Yılı Raporu**, s.1, 40.
[636] **Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası 1938 Yılı Bilanço Raporu**, s.2; "İşçi Sayımız Artıyor", **Bursa**, 5 Şubat 1938, s.1.
[637] Yunus Nadi, "Kayseri Bez Fabrikası", **Cumhuriyet**, 26 Şubat 1936, s.6.
[638] Porten, **Gemlik Fabrikası Hakkında**, s.11.
[639] "Fabrika Ereğli'ye Yeni Bir Manzara ve Yeni Bir Hayat Getirdi", **Ekekon**, 8 İkinciteşrin 1937, s.4.
[640] Landau, **Kayseri, Ereğli, Nazilli, Merinos Fabrikaları Hakkında**, s.21.
[641] **BCA**, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 91-45-11, 14.05.1940; **İDFM 1943 Yılı UMHR**, s.26, 34, 64; **İDFM 1944 Yılı UMHR**, s.33.

geçemeyeceğini belirtmişti.[642] Uzmanlar, işçi veriminin 1/3 olduğu ve sanayileşme hareketinin başında bulunan Türkiye için kanunun öngördüğü 8 saatlik mesaiyi az, buna karşılık 11 saatlik mesaiyi işçinin güç ve verimini aynı düzeyde sürdürebilmesi açısından çok bulmuştu. Bu durumda Bursa Fabrikası'nda 18 saatlik iki vardiya, Nazilli Fabrikası için iplikhanede 8'er saatlik üç vardiya, dokumahanede biri 9, diğeri 8 saatlik iki vardiya, basmahanede ise 10'ar saatlik iki vardiya ile çalışılması önerisinde bulunulmuş ve fabrikaların boyahane gibi bazı bölümleri için tek vardiya uygun görülmüştü. Pazar günlerinin kesinlikle tatil günü olması gerektiği vurgulanmıştı. [643] Kaldı ki pazar gününün tatil olması 3008 sayılı kanun kapsamındaydı.[644]

Fabrikaların 1944'teki yıllık fiili çalışma saatleri Kayseri Fabrikası'nda 6.679, Nazilli Fabrikası'nda 5.714, Ereğli Fabrikası'nda 6.239, Malatya Fabrikası'nda 5.809, Bursa Fabrikası'nda 5.559 saatti. Düşük çalışma saatlerinin işçi yetersizliğinden dolayı tezgâhların boş kalmasından, günde 22,5 saat yerine yıllık ortalama Nazilli'de 18 saat, Bursa'da 17,5 saat çalışılmasından ileri geldiği belirtilmişti.[645] 1945 yılında bazı fabrikalarda iki vardiyayla ve fazla mesaiyle çalışmaya devam edilmişken, 1946 yılında çalışma zamanları kısalmıştı. Aynı yıl Kayseri Fabrikası'nda üçlü vardiyaya geçilmiş, diğer fabrikalarda çoğunlukla 2 vardiya ve fazla mesaiyle çalışılmıştı.[646] Sümerbank fabrikalarının genel olarak üçlü vardiyaya geçmesi 1950'yi bulmuştu. Bunlar arasında Nazilli Fabrikası da vardı. Buna karşılık Bursa Fabrikası o yıla kadar günlük 22,5 saatten 3 vardiyayla hiç çalışamadığı gibi o yıl itibariyle de günlük 16 saatten 2 vardiyayla çalışır durumdaydı. Böyle olduğu için de kapasiteden

---

[642] **BCA**, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 94-13-1, 08.02.1941; "Madde 19: Sanayi ve maadin müesseseleri ile diğer iş yerlerinde fazla çalışmaya hükümetçe lüzum görülen hallerde, işlerin mahiyetine ve ihtiyacın derecesine göre, günlük iş saatleri, gündüz ve gece çalışmalarında tatbik edilmek üzere, üçer saate kadar arttırılabilir. İşbu fazla saatlerle çalışmalara ait ücretler iş kanununun 37. maddesi mucibince ödenir. Kadınlar ve 12 yaşından yukarı kız ve erkek çocukların sanayi işlerinde ve 16 yaşından yukarı erkek çocukların maden işlerinde çalışmaları hakkında 151, 1593 ve 3008 numaralı kanunlarda mevcut tahdidi hükümler hükümet kararıyla tatbik edilmeyebilir. İşbu kanunun istihdaf ettiği hususlarda hafta tatili kanunu ile ulusal bayram ve genel tatiller hakkındaki kanun hükümleri hükümet kararıyla kısmen veya tamamen tatbik olunmayabilir. İşçilerin en az birer aylık fasılalarla çalıştırıldıkları işlerin gayrisinde işçinin haftada bir gün tatil hakkı ihlal edilemez." Bkz. **TBMM ZC**, D.6, C.15, 25-XII-1940, s.168; **Kanunlar Dergisi**, C.22, 27 Kanunuevvel 1940, s.61-62; **TC Resmî Gazete**, Sayı 4698, 28 Kanunuevvel 1940, s.243.

[643] Hösli, **Nazilli Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, s.6; Hösli, **Merinos Fabrikası Hakkında Rapor**, s.17; Landau, **Kayseri, Ereğli, Nazilli, Merinos Fabrikaları Hakkında**, s.15.

[644] Ayrıntılar için bkz. **TBMM ZC**, D.5, C.12, 3-VI-1936, s.44; **Kanunlar Dergisi**, C.16, 12 Haziran 1936, s.848-849; **TC Resmî Gazete**, Sayı 3330, 15 Haziran 1936, s.6626-6627.

[645] **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, s.64.

[646] **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.116-117; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, s.74.

yararlanma ve iştigal dereceleri düşük kalmıştı.[647] Bursa'yla ilgili olarak raporlar bunu söylese de 1940'ta Bursa Fabrikası'nı ziyaretten yansıyan notlar en azından o tarih itibariyle üçlü vardiya sisteminin –belki bazı bölümlerde– uygulandığını gösteriyordu.[648]

Kuşku yok ki sorunların çözümüne yönelik bütün çabaların meyvelerini verebilmesi her şeyin yanı sıra bir zaman meselesiydi. Ulaşılmak istenen hedefe çok kısa sürede ulaşmak çabaların yetersizliğinden ziyade uzun yıllardan beri biriken sorunların bir anda çözülemeyecek büyüklükte ve oylumlu olmasıyla ilgiliydi. Bu açıdan 1950'deki işçi çıkış oranlarına bakarak istikrar bulmuştur demek mümkün değilse de önceki yıllara kıyasla bir hayli azalmış olması istikrar bulmaya başladığını göstermektedir.

Sorunların birçoğu o dönem Türkiye'de köyüyle bağını kesmeden belirli zamanlarda şehirde ya da bir sanayi kuruluşunda çalışan ve yeniden köyüne dönen, *"köylü işçi"* ya da *"köylü-şehirli işçi"* olarak adlandırılan, proleterleşmemiş özellikleriyle kendine özgü ücretli emeğin bu yapısından kaynaklanmıştı.[649] Kalıcı bir nitelik kazanamamış bu türden bir işçi kitlesi işgücü verimliliği yönünden de olumsuz sonuçlar doğurmuştu. Üstelik geçici çalışma durumu işçi kitlesinin birbiriyle kurduğu ilişkilerde yarattığı kesinti ve sınırlılık yüzünden sınıf bilincinin, dolayısıyla bir emekçi sınıfının oluşmasının da sonraki kuşaklara ötelenmesine yol açmıştı. Çünkü belirli bir takım davranış kalıplarının yerleşerek bir sınıf meydana getirmesi belirli bir zaman diliminde işçi çocuklarına aktarılarak norm halini almasıyla mümkün olabilirdi. Bu da en azından işçi değişiminin ilerleyen yıllarda göreli de olsa azalması sayesinde gerçekleşecek; niteliksiz ve geçici işçiliğin zor da olsa yerini nitelikli ve sürekli bir işçiliğe bırakmasında, İDT'lerde ve elbette Sümerbank özelinde alınan önlemlerin ve sosyal olanaklar etkili olacaktı.[650]

Azgelişmişlik yapısı içerisinde sanayileşememenin işçileşememeyi doğurduğu, işçileşememenin sanayisizliği beraberinde getirdiği kısır döngünün kırılmasında son derece kilit rol oynayan Sümerbank, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki

---

[647] **BUMH Sümerbank 1950 Yılı Raporu**, s.27; **BUMH Sümerbank Bursa Merinos ve Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayii Müesesesi 1950 Yılı Raporu**, s.1, 40; **Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.7.
[648] Selim Cavit, "Bursa Merinos Fabrikası", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 10, 1 Mayıs 1940, s.19
[649] Ekin, "Türkiye'nin Sanayileşmesinde 'Köylü-Şehirli İşçi'ler", s.259-261.
[650] Makal, **Ameleden İşçiye**, s.126-129.

kapalı köy ekonomisini çözerek bütünlüklü ulusal bir ekonominin oluşmasında[651] yaptığı etkiyi bu yönüyle ücretli emek üzerinde de yaparak modern anlamda bir işçi kitlesinin oluşmasının yolunu açacaktı. Özetle Sümerbank birçok güçlüğü aşarak işçi değişim sorununun büyük ölçüde üstesinden gelecek, kalan sorunları da sonraki yıllarda çözüme kavuşturacaktı.

Savaş koşullarında toplumun temel ihtiyaçlarının karşılanması zorunluluğundan doğan Milli Korunma Kanunu türünden bir yasal düzenlemeye rağmen işçi temini sorununun tümüyle ortadan kalktığını söylemek elbette mümkün değildir. Bununla beraber Sümerbank özelinde işçinin işine bağlanması yolunda alınan önlemler, olağanüstü koşullarda ortaya çıkmış olan bu kanun dışlanacak olursa insan kaynağını yasa zoruyla çalışma yaşamına itmek değil, özendirici araçlarla uyumlulaştırmayı, sevdirmeyi içeriyordu. Bu türden özendirmelerin kararlı bir biçimde uygulanmasının ilerleyen yıllarda meyvesini vermesinden hareketle denilebilir ki, özendirmeler yasalar yoluyla gidilen zorlayıcı önlemlerden daha etkili sonuç vermiş ve Sümerbank'ın baştan itibaren isabetli bir yol tuttuğu yine kendi pratiği içinde doğrulanmıştı. Sümerbank'ın bu deneyimleri bütün işletmeleri için hazırladığı Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı'nda ifadesini bulmuştu:

> "Planın tanziminde, insan mevzuunun, sanayiin teknik ve finansal meseleleri arasındaki ehemmiyetli ve tesirli mevkii göz önünde tutulmuş ve iktisadi rasyonelleşme imkânlarının geniş ölçüde sosyal bünyeye verilecek önem ve düzenle ilgili bulunduğu prensibinden hareket edilmiştir. O suretle ki, istihsalin canlı unsuru olan insanı, mesleki, içtimai ve psikolojik tezahür ve ihtiyaçlarıyla ihmal etmiş bulunan bir sanayiin hammaddeler ve cansız istihsal vasıtaları bakımından büyük kayıplar ve aksaklıklar karşısında kalması tecrübelerin ispat ettiği kaçınılmaz bir olay telakki edilmiştir."[652]

4. Ücret

4.1. İşçi Ücretleri

Geçimini emeğiyle sağlayan bir kişinin çalışma motivasyonu üzerinde doğrudan etkili unsur doğal olarak verdiği emeğin karşılığı olan ücrettir. Bu nedenle

[651] Toprak, **Sümerbank Holding A.Ş.**, s.1.
[652] **Ana Hatlarile Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı**, Ankara, Tan Matbaası, 1944, s.3.

Sümerbank'ta işçinin işyerine bağlanmasına çalışılırken işçilere aileleriyle birlikte geçimlerini sağlayabilecekleri bir ücret verilmesi, üzerinde öncelikle durulan konular arasında yer almıştır.

Fabrikalardaki ücret sistemlerine bakılacak olursa örneğin Kayseri Fabrikası'nın denetim raporlarından anlaşıldığı kadarıyla fabrikanın ilk yıllarında işçinin çıkardığı işe göre akort ya da zaman akordu uygulanmıştır. Bununla ilgili olarak raporlardaki eleştiriler işçi kazançlarının gelişmiş bir sisteme dayandırılmadığı ve ana hatları çizilmiş bir ücret sisteminin kurulması gerektiği etrafında toplanmıştır.[653] Bununla beraber Kayseri Fabrikası'nın kuruluşunu takip eden aylarda fabrikayla ilgili bir haberde işçilerin herhangi bir özel fabrikaya kıyasla daha yüksek ücretlerle çalıştıkları kaydedilmiştir.[654] İşçilerin aldığı ücretler ise Tablo 2.18'deki verilere göre belirtilen zaman içinde artış seyri izlemiştir. Bu artışlarda işçi gayretinin yanı sıra ücretlere yapılan zamların payı olduğu belirtilmiştir.[655] Fabrikada işçi bağlılığının artırılması ve istikrarının sağlanması için ücretlerin yanı sıra istihsal ikramiyesi (üretim kâr payı) de ödenmiştir.[656]

Tablo 2.18 Kayseri Fabrikası'nın İplik Bölümünde İşçi Saat Ücretleri[657]

Ocak-Nisan Ayları	**1937**	**1938**	**1939**
Tediye edilen yevmiye miktarı	23.404	27.441	28.599
Çalışılmış olan saat adedi	313.303	257.428	255.430
Saat ücreti (Kuruş)	7,3	10,6	11,2
1 ton ipliğe isabet eden yevmiye (htg)	19,8	23,0	22,8

Çıkarılan işe göre akort sisteminin fabrikaların dokuma bölümlerinde uygulama biçimi Nazilli Fabrikası örneğindeki gibi üründe metre başına ücret ödenmesi olmuştur.[658] BUMH raporlarında Sümerbank genelinde akort ücretin yanı sıra götürü usulünün de uygulandığı kaydedilmiştir. Ancak bu usulde işçinin belirli bir yaşam düzeyini koruyabilmesi ve eline son toplamda geçecek ücretin istikrarlı

[653] Bereznitsky, **Kayseri Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, s.6-7; Reninger, **Kayseri Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikası Tetkik Raporu**, s.4, 6; Sachsenberg, **Kayseri Fabrikası Hakkında Rapor**, s.4, 6; Porten, **Kayseri Fabrikası İplik ve Dokuma Daireleri Hakkında**, s.5, 8.
[654] Yunus Nadi, "Kayseri Bez Fabrikası", **Cumhuriyet**, 26 Şubat 1936, s.6.
[655] Reninger, **Kayseri Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikası Tetkik Raporu**, s.4-5; Sachsenberg, **Kayseri Fabrikası Hakkında Rapor**, s.4-5; Porten, **Kayseri Fabrikası İplik ve Dokuma Daireleri Hakkında**, s.6.
[656] **Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası 1938 Yılı Bilanço Raporu**, s.2.
[657] Reninger, **Kayseri Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikası Tetkik Raporu**, s.4-5; Sachsenberg, **Kayseri Fabrikası Hakkında Rapor**, s.4-5; Porten, **Kayseri Fabrikası İplik ve Dokuma Daireleri Hakkında**, s.6.
[658] O. Becerik, "Nazilli Basma Kombinası-6", **Aydın**, 27 Mart 1938, s.2.

olabilmesi için işçiden kaynaklanmayan ücret düşüşlerinin önlenmesi gereğine işaret edilmiştir. Çünkü fabrikalardaki işçi hareketinin önüne geçmekle ilgili çareler aranırken daimi işçiliği engelleyen en büyük etkenin ücret düşüklüğü olduğu saptaması yapılmış, böylece ücrete dair düzenlemeler her zaman başta gelmiştir. Denetim raporlarında BUMH'nin ücretle ilgili eleştirileri, öncelikle ücret sisteminde kurumsal ilkelerin belirlenmemiş olmasından dolayı işletmelerin kendi belirledikleri ölçülere göre hareket etmelerine ve ücretlerin fabrikalar arasında değişkenlik göstermesine yönelmiştir. Bununla beraber pamuklu dokuma fabrikaları arasında işçinin eline geçen aylık ücretlerde büyük farklara rastlanmasa da yünlü fabrikalarında farklar göze çarptığı belirtilmiştir. Örneğin Kayseri, Ereğli, Nazilli fabrikalarında 1939 yılı itibariyle işçi başına ortalama aylık ücretin 23,50 TL olduğu ve bu miktarın günlük 80 kuruşa kadar kazançları vergiden muaf tutulan işçilerin aileleriyle birlikte geçinmelerine yeteceği değerlendirmesinde bulunulmuştur. Aynı yıl Bursa Fabrikası'ndaki işçi aylık ücreti 18,62 TL olarak çıkmıştır.[659] Bu bilgiye göre Bursa'daki ücretler diğer fabrikalara oranla düşük görünmekle birlikte 1941'de fabrikada işçilerle yapılan bir söyleşide işçiler mesailerinden ve ücretlerinden büyük memnuniyet duyduklarını dile getirmiştir.[660] Diğer taraftan Gemlik Fabrikası'nda sadece zaman akorduna dayalı ücret sistemi uygulanmış, ancak burada da ücretler fabrikanın çalışma bölümleri arasında değişkenlik göstermiştir.[661] Buna göre fabrikanın ilk yıllarında kadın işçilere saatte 6 kuruş, erkek işçilere 8 kuruş, viskoz ve sülfit bölümlerinde çalışanlara ise saatte 10 kuruş olmak üzere bir ücret tarifesi uygulanmış, ayrıca işe alınan işçiye 3 ay sonra 1 kuruş zam ve yılda bir ücretlere zam yapılması yöntemi benimsenmiştir.[662]

İşçi devrinin yüksek düzeylerde seyrettiği ilk yıllarda, Sümerbank'ın bunu önlemek için başvurduğu çarelerin başında ücretle ilgili düzenlemeler geliyordu. Buna ihtiyaç duyulmasının bir diğer nedeni de İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine ortaya çıkan hayat pahalılığıydı. Pahalılık nedeniyle hükümet yurt çapında üretim ve tüketimi düzenleyici önlemlere başvurduğu gibi ücretlerde de artırıma

[659] **Sümerbank 1939 Yılı UMHR**, s.17-18; **Sümerbank Birleşik Yün İpliği ve Dokuma ve Sunğipek Fabrikaları Müessesesi 1940 Yılı UMHR**, s.72; Hösli, **Ereğli Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, s.26-27; Tuna, **a.g.e.**, s.259-261.
[660] Kandemir [**Tasviri Efkâr**], "Merinos Fabrikası", **Bursa**, 9 Mart 1941, s.2.
[661] Hösli, **Gemlik Sunğipek Fabrikası Hakkında Rapor**, s.9, 37.
[662] **Sümerbank Gemlik Sunğipek Teşebbüsü 1939 Yılı UMHR**, s.10.

gitmiş, dolayısıyla Sümerbank fabrikalarındaki ücretlerde artırım yapılmıştı.[663] Bu artırımlar, pahalılık nedeniyle 1942'de çıkarılan 4178 sayılı kanun kapsamında memurlar için yapılan olağanüstü zamlardan işçilerin de yararlanması düşünülerek 100 TL'ye kadar olan düşük ücretlilere %25, 100 TL'den 170 TL'ye kadar olanlara %20, yukarısına ise %15 zam verilmesi şeklinde olmuştu. Ancak zamların 1939'dan itibaren meydana gelen değişimleri de dikkate alması ve pahalılığın günden güne artması nedeniyle BUMH mevcut koşullarda bu artırımların yeterli olmadığı saptamasında bulunmuştu.[664] Diğer yandan öteden beri üzerinde durulan benzer çalışma koşullarına sahip fabrikalar için ortak bir ücret sistemi belirlenmesiyle ilgili çeşitli kararlar alınarak uygulamaya konmuştu. Bu kapsamda alınan önlemleri kazanç alt sınırının belirlenmesi, zaman akordundan işe göre akorda geçilmesi, işe göre akortla çalışan fabrikalarda verimlilikle orantılı ücret esaslarının uygulanması, usta yardımcıları, ustalar ve ustabaşılar için sorumlulukları altındaki makine gruplarının verimi ve ayrıca ürün kalitesi ile ilgili istihsal primleri verilmesi oluşturuyordu. Öte yandan işçi hareketinin yüksek olduğu fabrikalarda devamlılık gösteren işçileri ödüllendirmek için prim ödenmesi de öngörülmüştü.[665] BUMH sorunlar üzerinde yapılan araştırmaların fabrikaların yeniden örgütlenmesi sonucunu doğuracak olsa bile işçi devrinin azaltılması, makinelerin ömrünün uzaması, üretimin yükselmesi gibi yararları göz önünde bulundurularak kaçınılmaması gerektiğini belirtmişti. Bununla ilgili olarak Sümerbank dışından uzmanların da katıldığı bir ücret etüt komitesinin kurulmasının büyük yararları olacağını dile getirmişti.[666]

İşçinin verimliliği yükselerek, kapasiteden yararlanma dereceleri arttıkça fabrikalardaki işçi ücretlerini olumlu yönde etkiliyordu. İşçi ücretlerinin artması da yine verimlilik üzerinde olumlu etki yapıyordu. Aslında üretim sürecindeki bu unsurlar aynı bütünün parçaları olarak birbiriyle orantılı bir ilişki içerisindeydi. Dolayısıyla verimlerin artırılması, çalışma saatlerinin çoğaltılması, işçi bilgisinin artırılması, ücretle ilgili gerekli düzenlemelerin yapılması, sosyal olanakların geliştirilmesi ve işçinin mesleğe bağlılığının yükseltilmesi gibi her bir çözüm birbirini tamamlayarak ana çözümü oluşturuyordu.[667] Bu yüzden Sümerbank bir

[663] **Sümerbank 1941 Senesi İMR**, s.4, 7.
[664] **1941 BUMH Sümerbank Raporu**, s.28-29.
[665] **Sümer Bank'ın 1940 Yılı Muamelatı…**, s.8.
[666] **1941 BUMH Sümerbank Raporu**, s.28.
[667] **BUMH İDFM 1941 Yılı Raporu**, s.22; **1941 BUMH Sümerbank Raporu**, s.36.

yandan işçilere sosyal yardımlar sunarken diğer yandan ücretlerde de artırıma gidiyordu; bu artırımların bazı yıllara ait değerleri Tablo 2.19'daki gibi olmuştu.

Tablo 2.19 Ücret Artışları[668]

Fabrika	1940 Sonu	1941 6. Ay	1942 6. Ay	1943 1. Ay
Ereğli	10,30	11,40	15,20	24,00
Kayseri	12,73	12,92	17,48	23,14
Nazilli	12,50	12,66	22,07	23,20
Bursa	10,30	11,41	12,81	15,32
Gemlik	12,70	12,66	16,60	19,98

Ücretlerdeki artışlara, sosyal yardımlara, istihsal primleri ile devam primleri uygulanmasına rağmen belirli oranda işçinin hasat zamanı tarım sektörüne kayması önlenememişti. Fabrikaların verimlilikleri üzerinde olumsuz etkiler yaratan bu durum kalifiye işçi eksikliği, fabrikalardaki bazı teknik aksaklıklar ve oturmuş bir ücret sisteminin bulunmamasıyla ilişkilendirilmişti.[669] Örneğin Nazilli Fabrikası'nda aylık ücret politikasına özel bir önem ve dikkat verilmesi, ayrıca dereceli ücret sisteminin düzeltilmesi gerektiği belirtilmişti. Öte yandan 1941'e göre 1942'de kazançlar %78 artarken ücretteki değer artışı yaklaşık %35'ti. Denetimcinin saptamalarına bakılırsa bu artış kimi işçilerde hayat pahalılığıyla orantılı olmamıştı. Esasen bu durum işçi başına isabet eden başarıların iyileşmesinden kaynaklanıyordu; ancak fabrikanın kullanmak zorunda olduğu işçi normalin aşağı yukarı iki katı olduğundan ücret değerinin fiili yüksekliği normalin iki katına denk geliyordu.[670]

Hayat pahalılığı nedeniyle bütün fabrikalarda yıllar içinde yapılan ücret artırımlarının Bursa Fabrikası'ndaki yansımalarına bakılacak olursa nakdi ücretlerde 1940 yılına göre 1943 yılı itibariyle artış oranı %83'ü bulmuştu. Son durum itibariyle saat başına nakdi ücretler makul bir düzeye ulaşmıştı. Öte yandan hayat pahalılığının yüksekliği karşısında bunun da yeterli olmayacağı belirtilerek işçi kazançlarının bir miktar daha yükseltilmesi gerektiği üzerinde duruluyordu. Bununla birlikte işçilerin geçimleri yalnızca nakdi ücrete bağlı değildi; zira Sümerbank çalışanlarının temel gereksinimlerini doğrudan karşılıyordu. Böylece Sümerbank'ın ayni ücret kapsamındaki gıda, giyim ve barınma yardımları işçilerin geçimlerine büyük katkılar yapıyor, önemli ferahlamalar sağlıyordu. Öyle ki Bursa Fabrikası'nda 1943 yılına ait

[668] **Sümerbank 1942 Yılı UMHR**, s.34.
[669] **Sümerbank İDFM 1942 Yılı UMHR**, s.23; **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.7; **Sümerbank 1943 Senesi İMR**, s.6; Hösli, **Nazilli Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, s.10, 36-37.
[670] Hösli, **Nazilli Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, s.11-12, 31.

ayni ücretler, işçi başına aylık personel masrafı tutarının %28,6'sı düzeyindeydi.[671] Üstelik sosyal olanaklar kapsamında sunulan sağlık hizmeti ve bundan başka kültürel olanaklar bu ayni ücretlerin dışındaydı.

Tablo 2.20 İplik Üretiminde İşçi Saati Başına Kazançlar (Kuruş)[672]

Yıllar	Kayseri	Nazilli	Ereğli	Malatya	Gemlik	Bursa	
						Kamzuk	Kamgarn
1940			11,8		12,5		
1941	12,1	9,9	9,6		11,1		10,4
1942	17,5	16,5	12,3		17,0	13,9	12,4
1943	23,3	21,1	22,6		22,0	18,6	14,4
1944	26,0	25,9	27,5		25,6	22,0	19,8
1945	31,5	28,4	29,1	16,0	30,6	30,5	31,1
1946	35,9	28,6	30,0	25,0	31,2	30,1	32,3
1949	46,5		34,6		46,1	44,3	44,3
1950	53,2		39,2		50,9	51,0	47,2

Tablo 2.21 Dokuma Üretiminde İşçi Saati Başına Kazançlar (Kuruş)[673]

Yıllar	Kayseri	Nazilli	Ereğli	Malatya	Bursa
1940			10,0		
1941	12,2	15,1	11,4		
1942	17,8	17,9	20,2		
1943	23,3	23,7	32,5		16,3
1944	30,6	28,9	38,7		27,5
1945	31,9	31,4	41,3	32,1	42,4
1946	38,7	31,4	39,5	37,7	51,7
1949			43,3		
1950			47,8		

İşçilerin eline geçen paranın nominal değerlerinden ziyade TL'nin o dönemdeki satın alma gücüne ve gerçek değerine bakmak, işçi kazançlarının değerlendirilmesi açısından yararlı olacaktır. Öncelikle para durumuna göz atılacak

[671] Hösli, **Merinos Fabrikası Hakkında Rapor**, s.15-16.

[672] Hösli, **Gemlik Sunğipek Fabrikası Hakkında Rapor**, s.9; Hösli, **Ereğli Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, s.26; **Sümerbank İDFM 1942 Yılı UMHR**, s.74; **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.64; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, s.79; **BUMH Sümerbank Bursa Merinos ve Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayii Müesesesi 1950 Yılı Raporu**, s.37; **BUMH Sümerbank Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.30; **BUMH Sümerbank Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.31; **Sümerbank Gemlik Sunğipek ve Viskoz Mamulleri Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.45; Kayseri'de 1950 yılında bir önceki yıla göre artış, Hakem Kurulunun 1949'da saat başına 5 kuruş zam kararı vermesi ve bunun 1949'un 9 aylık kısmında uygulanmışken 1950'nin tamamında uygulanmasından ileri gelmiştir. Ayrıca işçi başına iğ adedinin artmasıyla işçi saat veriminin yükselmesinin de artışlarda etkili olduğunu eklemek gerekir.

[673] Hösli, **Ereğli Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, s.26; Hösli, **Nazilli Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, s.11; Hösli, **Merinos Fabrikası Hakkında Rapor**, s.14; **Sümerbank İDFM 1942 Yılı UMHR**, s.74; **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.64; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, s.79; **BUMH Sümerbank Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.39.

olursa bankalardaki mevduat 1945 yılına gelindiğinde 1938'e göre %82 oranında artmış bulunuyordu. Tedavül hacmi bakımından 1938 yılı ortalama banknot miktarı 100 kabul edildiğinde 1945'te 572'ye ulaşmış, 1946'da 532'ye gerilemişti. Altının 1938'deki fiyatı 11,12 TL iken 1944 yılında 38,30 TL ile en yüksek seviyeyi görmüş, 1945'te 35,93'e ve 1946'da 33,73 TL'ye inmişti. Toptan eşya fiyatları ise savaş yılları içinde 1944 yılına kadar 5 katına kadar yükselmiş; 1945'te küçük bir düşüş olmuşsa da 1947'ye kadar genel olarak artmaya devam etmişti. Bütün bunlara koşut olarak hayat pahalılığı dönem içinde artış göstermiş; bunda aynı zamanda savaşın yarattığı güvensizlik ve bazı ülkelerdeki para enflasyonu etkili olmuştu.[674]

Tablo 2.22 İşçilere Ödenen Aylık Ortalama Nakdi Ücretler (TL)[675]

Yıl	Bursa	Kayseri	Nazilli	Ereğli	Gemlik	Malatya	Taşköprü
1940	20,60						
1941	20,73						
1942	26,23	42,85	35,23	35,02	35,76		
1943	37,80	55,67	53,75	59,08	64,28		
1944	46,05	75,43	75,02	75,85	80,21		
1945	73,00	85,31	84,23	77,08	70,03		
1946	77,31	93,78	85,38	84,37	72,60	78,32	
1947	93,21	94,02	100,50	83,59	89,45	90,23	
1948	121,54	118,80	134,51	112,22	133,23	122,77	82,06
1949	129,91	130,33	131,00	114,99	151,77	131,70	100,23
1950	121,00	150,08	148,83	115,50	162,25	134,16	112,74

Tablo 2.20 ile Tablo 2.21'de görüldüğü üzere fabrikaların iplik ve dokuma bölümlerindeki saat ücretleri savaşın sürdüğü yıllarda Bursa Fabrikası istisna edilecek olursa aşağı yukarı eşitti. Bunun sonucu olarak Tablo 2.22'de görülen işçi başına aylık ücretler de aynı durumdaydı. İngiltere'deki dokuma sanayii işçi saat ücretleriyle karşılaştırıldığında fabrikalardaki işçi saat ücretlerinin önemli oranda yüksek olduğu saptanmıştı. Buna karşılık bu gelişmiş ülkedeki işçilerin yaşam standartları Türkiye'dekilerden daha ilerideydi. Fabrikalardaki ücretlerin yüksek olmasına karşın yetersiz kalması, bununla birlikte maliyetleri önemli oranda artırmasının asıl nedeni işçi veriminin düşük ve çalışma sürelerinin yüksek olmasıydı.

[674] **Sümerbank 1945 Senesi İMR**, s.4; **Sümerbank 1946 Senesi İMR**, s.6; **Sümerbank 1947 Senesi İMR**, s.2.

[675] Hösli, **Merinos Fabrikası Hakkında Rapor**, s.14; **İDFM 1943 Yılı UMHR**, s.24, 87; **İDFM 1944 Yılı UMHR**, ek 2, s.151; **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, ek 2, s.27; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, ek 5, s.34; **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.54; **BUMH Sümerbank İDFM 1949 Yılı Raporu**, s.32-33; **BUMH Sümerbank 1950 Yılı Raporu**, s.37; 1947'den sonraki yıllara ait ücretlere ayni ücretler ve sosyal yardımlar dahil olabilir; Karşılaştırma için Japonya'da 1939 yılına ait nakdi ücret tutarı işçi başına 27 TL olarak verilmiştir.

Dolayısıyla çözüm işçilerin niteliklerinin artırılmasına, akort esaslarının düzenlenmesine ve en önemlisi hükümetin genel ekonomi politikası doğrultusunda ücret politikasının da saptanmasına bağlıydı.[676]

Ücretle ilgili bir diğer önemli konu ücretlerden alınan vergilerdi. Kazanç vergisinden, aylık kazancı 100 TL'ye kadar olan işçiler içinde gündeliği 80 kuruşa kadar olanlar muaf tutuluyordu; 80'den 120 kuruşa kadar olanların 80 kuruşluk kısmı muaf tutularak kalanı %7'den, 120'den yukarı olanların tamamı %7'den vergi olarak hesaplanıyordu. 100 TL'den yukarı olanlara ise fazlası için %9'luk bir oran uygulanıyordu. Aylık kazancı 30 TL'yi aşanlardan kazanç vergisi düşüldükten sonra kalan üzerinden %10 buhran vergisi alınıyordu. Aylık kazanç 150'den yukarı olduğunda 151-350 TL'ye kadar olan kısım için %12, 350'den yukarı olanlara 351-650 TL'ye kadar olan kısım için %16, daha yukarı kazanç kısımları için de %24 vergiye tabiydi. Muvazene vergisinden ise gündeliği 80 kuruşa kadar olanların tamamı, 80 den 120 kuruşa kadar olanların 80 kuruşu vergiden muaftı. Ücretten kazanç ve buhran vergileri çıkıldıktan sonra kalan ödeme miktarı üzerinden %8 muvazene vergisi alınmaktaydı. Son olarak hava kuvvetleri yardım vergisi işçinin kazancı üzerinde %4'tü. Ancak yapılan bir incelemede vergilerin belirli bir sınırı aşan kazançlara olumsuz etkiler yaptığı görülmüştü. Öyle ki gündeliği 120 kuruş ile 130 kuruş olan iki kişinin kazançlarından vergiler düşüldükten sonra kalan tutarın sırasıyla 109 ve 105,92 kuruş olduğu hesaplanmıştı. Yani vergilerin düşük ücretliyi gözeterek belirlenmiş esasları, fazla ücretli olanın az ücretliden daha az para almasına yol açıyordu. BUMH *"işçiyi fazla çalışmaktan men eden bu vergi usulünün acele ıslahının"* bir zorunluluk olduğunu belirtmişti. Kaldı ki Sümerbank da bu durumu saptamış ve konuyla ilgili gerekli düzeltmelerin yapılması için Ekonomi Bakanlığı'na başvurmuştu.[677] Ayrıca 1944 yılında hazırlanan Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı'nda ücretle ilgili olarak bu ve daha birçok konuya ilişkin yapılması öngörülen düzenlemeler ayrıntılı olarak ele alınmıştı:

"1-Ücret sistemlerinin işletmelerin bünyelerine uygunlukları bakımından tespit ve takip ve tahakkuku,

2-Ücret hadlerinin tespit ve takibi

[676] **İDFM 1943 Yılı UMHR**, s.24-26, 63-64; **İDFM 1944 Yılı UMHR**, s.107-108.
[677] **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, s.37-38, 72.

a-Ücret hadlerinin harp ve sulh zamanlarına mahsus yeni geçinme masrafları endeksleriyle tayin ve takibi,

b-Ücret hadlerinin tayininde göz önünde tutulacak sair esasların takibi: İşin kesafeti, işin mahiyeti, işçilerin kıdem ve iş kabiliyetleri, teknik terakkiler, makine randımanları gibi.

3- Ücretler üzerine işçinin ihtiyarında olmayarak müessir olan teknik, iktisadi, içtimai, türlü amilleri tespit ve önleme faaliyeti:

a) İşletme malzemelerinin azlık ve yokluğu,

b) Hammadde evsaf ve miktar kifayetsizliklerinde,

c) İmalat programı değişikliklerinde

ç) İş değiştirmelerinde,

d) Tecrübeler, revizyonlar, etütler esnasında.

4 İşçi ücret baremi: Zaman ücretiyle çalışan işçilerin terfilerinde riayet olunacak esasların sanayi şubelerine göre tayin ve tespiti, akort ücret saatlerinin takip ve kontrolü.

5-Ücret sistemlerinin içtimaileşmesine doğru tedbirler:

a) Ücret takdirlerinde işçilerin aile vaziyetlerini nazara almak.

b) Yeni alınacak işçileri tercihen fabrikada çalışan işçi ailelerinden seçmek.

6-Ücretlere tesir eden gayri iktisadi amillerin tespit ve izalesine müteallik faaliyetler:

a) Vergi nispetlerinin menfi tesirleriyle,

b) İhtiyarlık halleriyle,

c) Mamul maddeler tevzii suretiyle.

7-Prim tatbikatı: İstihsal, bakım, temizlik, devam vesair çeşitli primlerin tespit ve tahakkukuna ait faaliyetler."[678]

İşçilerin geçim durumlarının iyileştirilmesi için ücret başta olmak üzere her tür sosyal yardımla ilgili olarak 1944 yılında Kayseri Fabrikası'nda yapılan devre toplantısında yeni kararlar alınmış, hayat pahalılığı göz önünde bulundurularak işçilere uygun zamlar yapılmıştı. Böylece 1944 yılı itibariyle 1939 yılına göre işçi kazancı %103 oranında artmıştı.[679] Aynı yıl Sümerbank işçilerle ilgili çok önemli bir adım atmış, Sümerbank İşçi ve Müstahdemlerine Ait Sosyal Yardım Yönetmeliği'ni yürürlüğe koymuştu. Bu yönetmelikte kıdeme göre ücretsiz izin, evlenme ve doğum

[678] **Ana Hatlarile Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı**, s.7-8.
[679] "Sosyal İşler", **Türk Ekonomisi**, Sayı 12, 15 Haziran 1944, s.392.

yardımları, çocuğu olan işçilere çocuk zammı hakları düzenlenmişti.[680] Bu haklar işçi istikrarının sağlanması amacıyla devamlılığı ve kıdemliliği özendirici şekilde düzenlenmişti.[681] Yönetmeliğin yürürlüğe girmesi *"Cumhuriyet Hükümetince işçiye verilen öneme yakışacak ilk bir ilerleme hamlesi"* olarak değerlendirilmişti.[682] BUMH ise çocuklu ailelere zam usullerinin saptamasının *"ferahlık verici"* olduğu yorumunda bulunmuştu. Yönetmelikle çalışma süresi 1 yıldan 3 yıla kadar olan işçilere ilk çocuktan başlayarak çocuk başına 3 TL, 3-5 yıl arasındaki işçilere ayda 4 TL, 5 yıldan yukarıdakilere ayda 5 TL çocuk zammı hakkı getirilmişti. Kurumun yıl içindeki devre toplantılarında aldığı bir diğer önemli karar yeni alınacak işçilerin, mevcut çalışan işçi ailelerinden alınmasıydı. Bu da devamlı işçi kitleleri yetiştirmek yolunda esaslı bir adımdı.[683]

Emeğin karşılığını yalnızca nakit ödemekle yetinmeyip, birçok güçlüğe katlanarak çalışanlara geniş olanaklar sunmak, o dönemin Türkiye koşullarında temelden bir sanayi kurarken hem büyük bir zorluk hem de zorunluluktu. Gerçekten yalnız nakit ücretle yetinildiğinde çalışanların, gıda, giyim ve barınma başta olmak üzere en temel ihtiyaçlarını yeterli ölçüde karşılayamadıkları anlaşılmıştı.[684] Çalışma Bakanı Sadi Irmak, 1947'deki 30. Uluslararası Çalışma Konferansı'nda yaptığı konuşmada fabrika çalışanlarına sunulan olanaklar hakkında söyledikleriyle bu olanakların o dönemin Türkiye koşullarında taşıdığı anlamı ortaya koymuştu. Türkiye'de genel olarak devlet sanayiinin sosyal alandaki *"ilerici"* ve *"yapıcı"* çizgisine dikkat çekerek bu konuda *"öncülük"* ve *"örneklik"* görevi yaptığını dile getirmişti. Bu bakımdan bakanlığın özel sanayideki sosyal seviyenin devlet sanayiindeki seviyeye erişmesine çalıştığını ifade etmişti. Irmak devlet sanayiinin bu konuda en belirgin örneği olarak Sümerbank'ı göstermiş ve kurumun çalışanlarına yasalarla verilen haklardan başka sosyal yardımlarını şöyle sıralamıştı:

> "Ücretli izin usulü, ölüm halinde tazminat, umumi hastalık yardımları, işçi ailelerinin muayene ve tedavileri, işçilerin mesleki bilgilerini arttırıcı kalifiye işçi yetiştirme organizasyonu, iş saatleri içine rastlayan bir öğün yemeğin her gün bütün işçilere parasız olarak verilmesi ki bu usul bütün iş yerlerinde tatbik

[680] "Sümerbank İşçi ve Müstahdemlerine Ait Sosyal Yardım Talimatnamesi", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 115, 1 Birinciteşrin 1944, s.23; **Sümerbank İşçi ve Müstahdemlerine Ait Sosyal Yardım Yönetmeliği**, İzmit, Selüloz Basımevi, 1954, s.3-5.
[681] Makal, **Ameleden İşçiye**, s.152.
[682] **Sümerbank 1944 Senesi İMR**, s.6.
[683] **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, s.38.
[684] **Sümerbank İşletmelerinde İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri 1945 Yılı UMHR**, s.37.

edilmektedir, işçi çocuklarının okutturulması, her işçiye evlenme ve doğum halinde yardımlar ve çocuk başına ücret zamları, ev yapan işçilere uzun vadeli krediler açılması"[685]

Sümerbank, savaşın yarattığı olağanüstü koşullarda işçilere mümkün olduğu kadar geçim sıkıntısı yaşatmamaya ve işçi değişimini azaltmaya gayret etmişti. Nakdi ve ayni ücret, sosyal yardım politikaları bu doğrultuda şekillenmişti. Ücretlerin nominal değerlerinden ziyade gerçek satın alma gücü göz önünde bulunduruluyordu.[686] Ancak yer yer ücretlerin savaşın yarattığı hayat pahalılığını tam olarak karşılayamaması,[687] Sümerbank'ın bir yandan bu savaş koşullarında yurdun dokuma gibi temel bir ihtiyacını karşılamak ve maliyetlerin toplumun diğer kesimleri aleyhine artmasını önlemek zorunluluğu dikkate alındığında olağan bir durumdu.

Savaşın sona ermesiyle birlikte olağan çalışma dönemine girildiğinden çoğu fabrikada üçlü vardiyaya geçilmiş; böylece çalışma saatlerinin normal düzeye inmesi sayesinde işçi çalışma saatlerine düşen saat ücretleri artmıştı. Bu artışlarda aynı zamanda işçilerin niteliklerinin yükselmesine bağlı olarak verimlerinin artışı ve işçi değişiminin azalmaya başlaması da etkili olmuştu. Her ne kadar aylık iş saatlerinin azalması nedeniyle aylık kazançlardaki artış saat başına düşen ücretlerdeki artış oranında değilse de son artırımlar ve çalışma saatlerinde normal düzeyin biraz aşılmasıyla birlikte 1939'dan beri meydana gelen hayat pahalılığı 1945 yılı itibariyle telafi edilmiş bulunuyordu.[688] Bunun yanında sonraki yıllarda gerek nakdi ve ayni ücretlerde gerek sosyal yardımlarda artırımlara devam edilmişti. Bu artırımlardan biri çocuk zammıyla ilgiliydi. Buna göre Sümerbank İşçi ve Müstahdemlerine Ait Sosyal Yardım Yönetmeliği'nde bununla ilgili haklar genişletilerek Sümerbank'ta işe başlayan her işçiye başladıktan sonraki ilk aydan itibaren 10 TL çocuk zammı verilmesi hükmü getirilmişti.[689] Aynı yönetmelikle getirilen ücretli izin, evlenme ve doğum yardımları da kalifiye işçilerin devamlılığını sağlamakta etkili olmuştu.[690]

---

[685] "Milletlerarası Çalışma Konferansında Türkiye Çalışma Bakanı Dr. Sadi Irmak'ın Yaptığı Demeç", **Çalışma**, Sayı 22 (XXX. Milletlerarası Çalışma Konferansı Sayısı), Eylül 1947, s.22-23.
[686] **Sümerbank 1945 Yılı UMHR**, s.91.
[687] **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.IV.
[688] **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.28, 35, 116; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, s.34; **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.60, 126.
[689] "Sümerbank İşçi ve Müstahdemlerine Ait Sosyal Yardım Talimatnamesi", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 115, 1 Birinciteşrin 1944, s.23; **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.55; **Sümerbank İşçi ve Müstahdemlerine Ait Sosyal Yardım Yönetmeliği**, s.5.
[690] **Sümerbank 1945 Senesi İMR**, s.7.

Tablo 2.23 Fabrikalardaki Ücret Skala Sayıları ve Aralarındaki İlişki (1945)[691]

Fabrikalar	Skala Derece Sayısı	Dereceler Arasında Ücret Farkı (Kuruş)	En Yüksek Hadler (Saat-Kuruş)	En Alçak Hadler (Saat-Kuruş)
Ereğli	15	2-5	55	8
Nazilli	21	2-5	83	12
Kayseri	23	1-5	60	10
Bursa	15	3-5	60	9
Gemlik	15	2-10	70	10

Fabrikalarda işçi istikrarının 1945 yılı itibariyle henüz tam olarak sağlanamaması ve yeterli oranda nitelikli işçinin olmaması Tablo 2.23'te görüldüğü gibi bir fabrikada çok sayıda ücret haddinin uygulanmasını beraberinde getiriyordu. BUMH ücret hadlerinde bir birliğin bulunmayışının işçileri işletmeler arasında göçe sevk eden bir etki yapacağını belirtmişti. Bu yüzden zamana ve çıkarılan işe göre akort ücret sisteminde değişiklikler yapılarak işçiyi daha fazla gayrete teşvik edici gelişmiş bir sistem uygulanması önerisinde bulunmuş; bu kapsamda prim sisteminin yararına dikkat çekmişti.[692] Öte yandan Sümerbank 1944 yılında uyguladığı progresif (ilerleyici) ücret sisteminin bekleneni verememesi nedeniyle bunun yerine 1945 yılından itibaren prim sistemi uygulamaya başlamıştı.

Tablo 2.24 Fabrikalarda İşçi Asli Ücretlerine Göre Primlerin Oranı[693]

Fabrika	1945 (%)	1946 (%)	1947 (%)
Bursa	1,19	-	0,96
Kayseri	7,00	11,50	11,17
Nazilli	8,46	8,21	8,14
Ereğli	17,40	13,18	10,32
Gemlik	11,65	9,60	3,80
Malatya	-	6,10	2,82

Yeni sistemin ilk üç yılda işçilere sağladığı kazançların, işçilerin aldıkları ücretlere oranı Tablo 2.24'te görüldüğü gibi olmuştu. Özellikle fabrikalar arasındaki farklar dikkat çekiyordu. Esas itibariyle doğru görülen hatta iyi sonuçlar alınan bu sistemin başlangıçta bu farkları ve uygulamada bazı güçlükler doğurması, mutlak bir hesaplama yöntemi bulmanın olanaksızlığına bağlanmıştı. Bununla ilgili olarak

[691] "Ek Rapor: İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri", **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.13; **Sümerbank İşletmelerinde İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri 1945 Yılı UMHR**, s.37.
[692] "Ek Rapor: İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri", **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.13, 17; **Sümerbank 1945 Yılı UMHR**, s.91.
[693] **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.29; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, s.35.

hesaplamada göz önünde bulundurulan üretim ve tasarruf etkenlerinin saptanmasında gerçek değerlere dayanılması ve prim hesaplamalarının daha sağlam bir esasa bağlanması önerilmişti.[694] Bununla birlikte söz konusu farkın kapanması aralarındaki nitelik farkı azalmış, verimlilikleri aşağı yukarı denk bir işçi kitlesinin varlığına bağlıydı.

Tablo 2.25 İşçi Saati Başına Ortalama Kazançlar (Kuruş)[695]

Fabrika	1946	1947	1949	1950
Kayseri	29,03	36,49	49,69	53,31
Nazilli	29,88	33,72	43,72	49,36
Ereğli	25,56	33,42	41,32	44,90
Malatya	30,84	39,69	50,42	52,40
Bursa	28,28	38,24	51,93	57,05
Gemlik	26,09	37,09	46,14	50,91
Taşköprü			32,32	37,33

İşçi kazançları Tablo 2.25'ten de anlaşıldığı üzere yıllar içinde artış göstermişti. Böylece 1939'dan itibaren artan hayat pahalılığı da BUMH'nin saptamalarına göre 1947 başında fazlasıyla telafi edilmiş bulunuyordu. Buna karşın geçim masrafları karşısında işçi kazancının düşük sayılması gerektiği belirtilmişti. Bu sorunu maliyetleri artırmadan çözmek ise öncelikle işçi saati başına üretimin artırılması ve işçilerden kesilen vergi oranlarının azaltılmasıyla mümkündü.[696] Kaldı ki hükümet de işçi kazançlarının düzenlenmesi üzerinde çalışıyordu. Çalışma Bakanı Sadi Irmak TBMM'de, 28 Aralık 1946 tarihinde yaptığı konuşmasında şunları dile getirmişti:

> "Diğer bir meselemiz de işçi kazançlarını standartlara bağlamaktır. Fakat bunu yapabilmek için asgari geçim endekslerinin bulunması lâzımdır. Şimdi bunu tamamlamak üzere bir istatistik büromuz çalışmaya başlamıştır. Hem asgari yevmiyeler tespit etmek hem de işçiyi ihtisasa göre tasnif ederek kademeli bir ücret nizamı meydana getirmek üzerinde meşgul olacağımız önemli meselelerdendir. Arkadaşlar müsaadenizle gayelerimizi hulâsa edeyim. Çalışanların sayısını ve verimini artırmak, onların hayat seviyelerini

[694] **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.28-29, 115; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, s.35; **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.57, 127.
[695] **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, s.79; **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.56; **BUMH Sümerbank 1950 Yılı Raporu**, s.38.
[696] **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, s.132-133; **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.126-127.

yükseltmek ve teminatlarını artırmak işçi ve işveren münasebetlerini millet yararına nizamlamak."[697]

İşçi kazançlarıyla ilgili en önemli gelişme işçi gündeliklerinin 200 kuruşa kadar olan kısmının iktisadi buhran, kazanç ve muvazene vergilerinden muaf tutulmasını öngören 5088 sayılı kanunun 1 Ekim 1947'de yürürlüğe girmesi olmuştu. Böylece işçi kazançlarına olumsuz etki eden önemli bir sorun ortadan kaldırılmıştı. Bundan başka işçi ücretlerine pahalılık zammı eklenmesine ilişkin kanunun yürürlükten kaldırılması nedeniyle işçi ücretlerinde meydana gelen düşüş Sümerbank tarafından incelenmiş ve ücretler daha önce pahalılık zammıyla birlikte işçinin eline geçen miktara denk gelecek şekilde ayarlanmıştı.[698] Böylece son durumdaki işçi kazançları akort ve zaman esasına göre Tablo 2.26'daki gibi olmuştu.

Tablo 2.26 İşçi Saati Başına 1947 Yılındaki Ortalama Kazançlar (Kuruş)[699]

Fabrikalar	Akort	Zaman	Genel Ortalama
Malatya	44,32	34,30	39,43
Bursa	41,02	41,80	41,50
Kayseri	45,00	38,91	41,46
Ereğli	39,49	34,48	36,95
Nazilli	35,54	37,31	36,68
Gemlik	-	38,18	38,18
Ortalama	43,26	41,45	42,06

Sümerbank'ta işçi ücretlerinin 1947 yılında geldiği seviyenin anlaşılabilmesi açısından Başbakan Hasan Saka'nın bütün devlet işletmelerindeki işçilerin kazançlarıyla ilgili yaptığı değerlendirme önemlidir:

"Devlet elinde bulunan diğer bankalarda çalışan işçilerin ücretleri, ikinci dünya harbinin devamı sırasında ve onu devam eden devrede zaman zaman artırılmış ve ayrıca memurlara verilen olağanüstü zam ve aynı yardıma mütenazır zamlar yapılmıştır. (…) Her ne kadar, bugünkü iktisadi şartlara ve mevcut fiyat seviyelerine göre sabit ve dar gelirli bütün hizmet erbabında olduğu gibi işçi ücretlerinin de bugünkü geçim şartları ile tam bir intibak halinde bulunduğu ileri sürülemez ise de işçi ücretleri, yukarıda mahiyetlerini arz ettiğim zamlar

[697] **TBMM TD**, D.8, C.3, B.26, 28.XII.1946, s.739.
[698] **Sümerbank 1947 Senesi İMR**, s.7.
[699] **A.y.**, s.8.

ve yardımlarla birlikte mütalaa edildiği takdirde bunların ellerine geçen parayı orta derecede bir geçim sağlayacak yeterlikte saymak yerinde olur."[700]

Çalışma Bakanı Tahsin Bekir Balta'nın 1948 yılında konuyla ilgili değerlendirmesi ise şöyledir:

"Ücret meselesinin her işletmede tatmin edici olmadığını arz etmiştim. Yalnız Devlet müesseselerindeki durumu açıklamama müsaade ediniz. Umumiyet itibariyle Sümerbank'ın bugün tediye etmekte olduğu vasati ücretler, harpten evvelki Sümerbank'ın tediye etmekte olduğu vasati ücretle mukayese edildiği zaman bugünkü geçim seviyesinin gösterdiği endekslerle aşağı yukarı bir muadelet arz etmektedir. Rakamları müsaadenizle arz edeyim. Mesela Ankara'da 1947 geçim seviyesi %321'dir. İstanbul'da bu nispet 347'dir. Sümerbank'ın umumi olarak tediye ettiği vasati işçi ücreti sosyal yardım hizmetleri hariç 395, sosyal yardım dahil 397. Etibank'ın rakamlarını okumuyorum, ona yakındır. Şu halde ücret bakımından bir kısım devlet müesseseleri az çok bugünkü hayat şartlarına intibak etmeye çalışmışlardır."[701]

Çalışma Bakanı'nın sözünü ettiği gibi Sümerbank 1948 yılı itibariyle işçi ücretlerinde asgari sınırın yükseltilmesi üzerinde durarak yerel geçim koşullarının saptanması, ücretlerin bu koşullara uydurulması konularında çalışmalar yapmış ve olumlu kararlar almıştı. Ayrıca işçi değişim oranlarının azalması ve kıdemli ve kalifiye işçi miktarının artmasıyla birlikte 1948'deki ortalama işçi ücretlerinin 1947'ye göre artmış olması diğer bir olumlu gelişmeydi.[702] Diğer taraftan Sümerbank 1948'de önemli bir adım atmış ve kıdemli işçiliği teşvik amacıyla bir yönetmelik çıkarmıştı. Yönetmelikte 15. kıdem yılını dolduranlara son aldığı ücretin 2 aylığı tutarında, 25. kıdem yılını dolduranlara son aldığı ücretin 3 aylığı tutarında, 35. kıdem yılını dolduranlara son aldığı ücretin 4 aylığı tutarında bundan sonraki her beş yıl için son aldığı ücretin 4 aylığı tutarında kıdemli işçi primi ödenmesi öngörülmüştü. [703] Bu da işçilerin işletmeye bağlılığının ve işçi istikrarının sağlanmasına katkısı olacak bir adımdı.

Sümerbank'ın yaptığı düzenlemeler ve aldığı önlemler doğrultusunda ücretler Tablo 2.22 ile Tablo 2.27'den anlaşılacağı üzere dönemin sonuna doğru da önemli

[700] **TBMM TD**, D.8, C.8, B.19, 19-XII-1947, s.68.
[701] **TBMM TD**, D.8, C.12, B.68, 7-VI-1948, s.123.
[702] **Sümerbank 1948 Senesi İMR**, s.10.
[703] **Sümerbank Kıdemli İşçiliği Teşvik Yönetmeliği**, İzmit, Selüloz Basımevi, 1948, s.3.

artışlar göstermişti. İşçi istikrarının sağlanmasında en önemli etkenler çalışma ve yaşam koşullarının düzeltilmesi yolunda atılan adımlar ve özellikle sosyal yardımlardı.[704] Böylece dönem içinde sorunların çözülmesi için atılan her bir adım ve alınan önlemler dönemin sonuna doğru kısa sayılabilecek bir zaman içinde sonuç vermeye başlamıştı. BUMH konu hakkında *"İşçinin hayat seviyesini yükseltmeye matuf faaliyet zamanla inkişaf etmekte ve bu teşebbüsler sayesinde bazı işletmelerde işçi çıkışlarının bir dereceye kadar önü alınmış bulunmaktadır"* değerlendirmesinde bulunmuştu.[705]

Tablo 2.27 Fabrikalarda Bazı Yıllardaki İşçi Kazanç Durumu[706]

	En Yüksek			En Düşük			Ortalama		
	Kuruş/saat			Kuruş/saat			Kuruş/saat		
Fabrikalar	**1948**	**1949**	**1950**	**1948**	**1949**	**1950**	**1948**	**1949**	**1950**
Bursa	80	135	162	18	25	25	45	52	57
Kayseri	110	120	115	10	21	15	44	50	53
Ereğli	100	150	175	10	15	15	38	41	61
Malatya	156	110	121	9	25	17	48	50	52
Nazilli	156	191	200	14	20	23	39	44	49
Taşköprü	125	80	80	15	25	25	33	32	37
Gemlik	125	109	175	15	15	20	42	46	51
Ortalama	180	191	200	7	13	12	45	49	54

4.2. İşçilik Maliyeti

İşçi ücretlerinin belirlenmesinde emek değerinin takdiri, işçinin geçiminin sağlanabilmesi ve yaşam standartlarının yükseltilmesi yanında bu ücretlerin fabrikaya maliyeti de önemli bir ölçüttür. Zira işçilik ve işçi verimliliği fabrikanın ekonomik bir şekilde işleyebilmesinde ve ürün maliyetleri üzerinde doğrudan etkiye sahiptir. Bilindiği gibi o dönem Türkiye'de ve dolayısıyla Sümerbank fabrikalarında karşılaşılan en büyük sorunlardan biri işçinin nitelik düşüklüğünden kaynaklanan verim düşüklüğü olmuştur. Bu nitelik açığı da Tablo 4.1 ve Tablo 4.2'de görüldüğü üzere sayısal olarak kapatılmaya çalışılmış yani makinelere olması gerekenden daha çok işçi düşmüştür.[707] Hem daha fazla işçi çalıştırılması hem de işçiden yeterli verim alınamaması iplik ve dokuma maliyetlerine Tablo 2.28 ile Tablo 2.29'daki gibi yansımıştır. Özellikle 1942'den itibaren anlamlı artışlar olduğu görülmektedir. Bu

[704] **Sümerbank 1949 Senesi İMR**, s.12-13; **Sümerbank 1950 Senesi İMR**, s.5.
[705] **BUMH Sümerbank 1949 Yılı Raporu**, s.28.
[706] **Sümerbank 1949 Senesi İMR**, s.13; **Sümerbank 1950 Senesi İMR**, s.5; En Düşük sütununda yer alan değerler çırak ücretleridir.
[707] Landau, , **Kayseri, Ereğli, Nazilli, Merinos Fabrikaları Hakkında**, s.7, 9.

artışlar işçilik kıymetinin artışı, ücretlere yapılan zamlar dolayısıyla kazançların yükselmesi, sosyal tesisler için yapılan sarfiyatın artırılması, işçi sayısının artması ve işçi saati başına üretimin azalmasıyla açıklanmıştır. Bu durumun hammadde ve yardımcı malzemenin fiyatlarındaki yükselişle birleşince fabrikanın iktisadi çalışmasına olumsuz etki ettiği belirtilmiştir.[708]

Tablo 2.28 İplikte Kg Başına Ortalama İşçi Maliyeti (Kuruş)[709]

Yıllar	Kayseri	Nazilli	Ereğli	Malatya	Gemlik	Bursa Kamzuk	Bursa Kamgarn
1937	2,20						
1938	2,39						
1939					23,00		
1940			4,33		24,00		
1941	6,73	8,90	10,50		44,07	5,55	20,26
1942	11,18	13,92	14,88		68,55	7,62	23,90
1943	16,34	18,56	28,85		131,08	9,80	34,20
1944	17,10	21,14	34,08		83,71	13,62	51,00
1945	16,88	21,38	35,80	13,43	77,49	17,50	62,47
1946	14,73	19,48	34,36	19,09	73,00	15,60	60,20
1947	16,60	18,87	29,89	21,19			70,30
1949	18,77	24,20	32,15	22,69		18,90	74,60
1950	19,58	27,01	35,69	21,63		20,90	88,60

İşçiliğin fabrikalara maliyetiyle ilgili birim ürün başına işçilik maliyeti yanında fabrikalardaki işçilik masrafları toplamını gösteren Tablo 2.30 daha fazla fikir vermektedir. Özellikle dönemin sonuna ait verilerden yola çıkarak değerlendirme yapmak mümkündür. Yıllar geçtikçe işçilerin niteliğinin artmasına rağmen maliyetlerin de artmış olması dikkat çekicidir. Bu durumu işçilere ödenen nakdi ücretlerle birlikte sosyal yardımların da artmasıyla açıklamak mümkündür. Bununla birlikte TL'nin değerindeki değişimin de bunda payı olduğunu hesaba katmak gerekir.

[708] **Sümerbank İDFM 1942 Yılı UMHR**, s.33-42; **İDFM 1943 Yılı UMHR**, s.38.

[709] **Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası 1938 Yılı Bilanço Raporu**, s.4; Hösli, **Gemlik Sunğipek Fabrikası Hakkında Rapor**, s.32; Hösli, **Ereğli Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, s.38; **Sümerbank İDFM 1942 Yılı UMHR**, s.74; **İDFM 1944 Yılı UMHR**, ek 6, s.155; **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, ek 6; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, ek 14; **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.71, 75; **BUMH Sümerbank Bursa Merinos ve Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayii Müesesesi 1950 Yılı Raporu**, s.37, 39; **BUMH Sümerbank Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.27; **BUMH Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.27; **BUMH Sümerbank Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.28; **Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.44; 1950 yılındaki artışlarda işçi ücretlerindeki zamlar etkili olmuştur.

Tablo 2.29 Dokumada Metre Başına Ortalama İşçi Maliyeti (Kuruş)[710]

Yıllar	Kayseri	Nazilli	Ereğli	Malatya	Bursa
1937	0,42				
1938	0,48				
1941	1,72	2,15	8,39		
1942	2,63	3,03	11,01		
1943	3,62	4,62	15,20		
1944	3,79	5,71	16,84		85,20
1945	4,00	6,02	17,87	5,23	69,90
1946	3,54	5,18	14,95	24,09	63,10
1947	3,50	4,62	12,48	19,78	64,90
1949	3,76	5,01	14,96	31,49	65,30
1950	3,93	5,58	16,65	30,84	76,89

Tablo 2.30 Fabrikalardaki İşçilik Masrafları Toplamı (TL)[711]

Fabrika	1937	1938	1942	1943	1948	1949	1950
Bursa			841.762	1.238.437	3.034.811	3.223.755	3.630.085
Kayseri	585.938	565.651			4.591.996	5.167.559	5.945.323
Malatya					5.038.811	5.186.375	5.411.684
Ereğli					2.230.262	2.423.015	2.925.016
Nazilli					4.024.047	4.374.039	5.716.963
Gemlik					764.224	885.114	1.110.072
Taşköprü					135.915	124.019	88.749

Tablolardaki veriler işçilik maliyetinin parasal değerini gösterdiğinden maliyetlerin bütün içindeki payının anlaşılması için farklı veriler üzerinde durmak yerinde olacaktır. Örneğin Gemlik Fabrikası'nda 1940 yılındaki genel giderler içinde

[710] **Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası 1938 Yılı Bilanço Raporu**, s.5; **Sümerbank İDFM 1942 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu**, s.74; **İDFM 1944 Yılı UMHR**, ek 7, s.156; **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, ek 8; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, ek 15; **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.73, 76; **BUMH Sümerbank Bursa Merinos ve Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.116; **BUMH Sümerbank Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.2, 37, 39; **BUMH Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.32; **BUMH Sümerbank Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.37, 39; **Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.50; Maliyetler ham dokuma maliyetleridir. Nazilli'de basma maliyetleri ise 1949'da toplam 71,40 kuruşa karşılık işçilik 2,86 kuruştur. 1950'de toplam 84,42 kuruşa karşılık, işçilik 2,85 kuruştur.

[711] **Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası 1938 Yılı Bilanço Raporu**, s.1; Hösli, **BUMH Merinos Fabrikası Hakkında Rapor**, s.10; **BUMH Sümerbank İDFM 1949 Yılı Raporu**, s.31; **BUMH Sümerbank 1950 Yılı Raporu**, s.36-37; 1950'deki artışlar işçi ücretlerine zam, üretimin artışına koşut olarak bazı işletmelerde ekiplerin üçe çıkması, genişletmeler nedeniyle işçi sayısındaki artış ve sosyal masrafların çoğalmasıyla ilgilidir. Bunun yanında primle beraber işçilere ödenen ücretler bütün masrafların 2/3'ünden fazlasını oluşturmaktadır. Tedavi, revir masrafları son yılda biraz azalmış olmakla beraber izinli işçi ücretleri ve özellikle sigorta bir kattan fazla artmıştır.

maaş ve ücretlerin payı %22,6'yla ciddi bir yer tutmuştur.[712] Bursa Fabrikası üzerinden 1943 yılında yapılan değerlendirme ise bu konuda daha aydınlatıcıdır:

> "Resmi kambiyo rayicine nazaran işçi başına aylık personel masrafları tutarı Avrupa seviyesine hemen hemen ulaşmış bulunmaktadır. Ancak paramızın iştira [satın alma] kuvvetinin mühim derecede azalmış olduğu ve işçi randımanlarının normalin %60'ından ibaret bulunduğu göz önünde tutulursa maliyetlerdeki işçilik kıymetinin Avrupa'dakinden %100 nispetinde yüksek olduğu tebarüz eder."[713]

Tablo 2.31 İplikte İşçi Saat Ücretlerinin Karşılaştırılması (Kuruş)[714]

İşçilik ve Maaşlar	Malatya	Nazilli (1944)	Nazilli (1945)	Nazilli Normal (1945)	İsviçre 31.12.1945	İsviçre 09.09.1946
Direkt	7,74	7,99	9,42	12,15	14,40	23,10
Endirekt	5,62	13,15	11,96			
Personelin İkincil Masrafları	9,40	6,06	7,59	3,78	1,74	2,62
Toplam	22,76	27,20	28,97	15,93	16,14	25,72

Tablo 2.32 Dokumada İşçi Saat Ücretlerinin Karşılaştırılması (Kuruş)[715]

İşçilik Ücreti	Nazilli			İsviçre'de Bir İşletme	
	1944	1945	Normal	31.12.1945	09.09.1946
Direkt ve Endirekt İdare	5,72	6,02	2,90	3,72	6,00
Personelin İkincil Masrafları	1,05	1,72	0,68	0,36	0,52
Toplam	6,77	7,74	3,58	4,08	6,52

Avrupa'daki işçilikle yapılan karşılaştırmadan böyle bir sonuç ortaya çıkmasında kuşkusuz Türkiye ile Avrupa'nın kalkınmışlık düzeyi ve ekonomik koşulları arasındaki farkın büyük payı vardır. Zaten sanayileşmenin başında bulunan Türkiye için yapılan bu karşılaştırma ulaşılması gereken düzeyi işaret etmiştir. Aynı şekilde İsviçre ile bazı fabrikalar arasındaki karşılaştırma sonuçlarını içeren Tablo 2.31 ile Tablo 2.32'deki verileri de bu çerçevede ele almak gerekir. Zira Sümerbank fabrikalarında nakdi ve ayni ücretten oluşan işçi başına masrafların yüksekliği ile

[712] Hösli, **Gemlik Sunğipek Fabrikası Hakkında Rapor**, s.39.
[713] Hösli, **Merinos Fabrikası Hakkında Rapor**, s.15.
[714] **İDFM 1944 Yılı UMHR**, s.66; **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.72; Değerler adı geçen fabrikaların iplik bölümlerinde, 1944 yılında ödenen nakdi ücret, ayni ücret ve sosyal yardımları içermektedir.
[715] **İDFM 1944 Yılı UMHR**, s.69; **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.73; Değerler fabrikanın dokuma bölümünde 1944'te ödenen nakdi ücret, ayni ücret ve sosyal yardımları içermektedir.

yabancı kuruluştaki işçi başına verimin fazlalığından ileri gelmiştir. Sadece işçi niteliği arasındaki fark bile maliyetlerdeki gözle görülebilir artışlarda büyük oranda etkili olmuştur.[716]

Tablolarda görüldüğü üzere çalışanlara yapılan sosyal yardımlar bütün içinde önemli bir yer kaplamıştır. Bu sosyal yardım giderlerinin, işçi sayısının fazla olmasından dolayı, toplam tutarı yüksek çıksa da işçi başına düşen miktarı düşük bulunmuştur. Bu durumda birim üretime düşen sosyal giderler hemen hemen sanayi ülkelerindeki düzeyde çıkmıştır. Bu bakımdan işçi niteliğinin artırılarak işçi sayısının düşürülmesi üzerinde önemle durulmuştur. Yürütülen sosyal politika ve eğitim çalışmaları 1944'ten itibaren pamuklu dokuma fabrikalarındaki işçi başına verimlilik üzerinde olumlu etki yapmış; ücret zamlarının maliyetler üzerindeki olumsuz etkilerini hafifletmiştir. Özellikle Gemlik Fabrikası'nda belirgin bir iyileşme meydana gelmiştir.[717] Bununla birlikte işçi saati başına verimliliğin düşük olması fiili işçilik değeri ile normal değerler arasındaki farkın devam etmesine yol açmıştır. Bu da işçilerin yetiştirilerek nitelikli hale getirilmelerinin fabrikanın iktisadi işleyişiyle yakın ilgisini kurumun kendi deneyimleri içinde belirginleştirmiştir.[718]

Tablo 2.33 1945'te Fabrikalardaki Üretim Maliyetlerinde İşçilik Payı (%)[719]

İşletmeler	İplikte			Dokumada		
	Nakdi	Nakdi ve Ayni	Bütün Masraflar	Nakdi	Nakdi ve Ayni	Bütün Masraflar
Ereğli	13,19	15,19	16,91	20,83	21,69	24,57
Kayseri	8,18	9,60	10,22	9,42	10,92	11,60
Bursa	3,98	4,65	4,76	9,02	10,05	10,24
Gemlik	11,15	14,29	15,15			

Fabrikalardaki işçilik maliyetinin değerlendirilmesinde üretim maliyetleri içindeki payına bakılacak olursa 1944 yılı itibariye pamuklu dokumada nakdi ve ayni ücret ve sosyal masraflardan oluşan personel giderleri nihai fiyatların yaklaşık %32'sini oluşturmuştur.[720] Bununla ilgili daha ayrıntılı bilgi veren Tablo 2.33, Tablo 2.34'le birlikte incelendiğinde işçilik maliyetinin üretim maliyetleri içinde önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Ancak bu iki tablo karşılaştırılırken

[716] **İDFM 1943 Yılı UMHR**, s.39-40; **İDFM 1944 Yılı UMHR**, s.70.
[717] **İDFM 1943 Yılı UMHR**, s.42; **İDFM 1944 Yılı UMHR**, s.30-31, 55-60, 64, 115-116; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, s.138.
[718] **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.65, 121; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, s.81.
[719] "Ek Rapor: İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri", **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.18.
[720] **İDFM 1944 Yılı UMHR**, s.29.

yabancı ülkeler ile Türkiye arasında işçilik dışında üretimde etkili olan hammadde, üretim çeşidi ve daha birçok açıdan farklar olduğunu göz önünde tutmak gerekir.[721]

Tablo 2.34 Yabancı Ülkelerdeki Üretim Maliyetlerinde İşçilik Payı (%)[722]

Üretilen	ABD (1933)	Almanya (1933)	İngiltere (1930)	Fransa (1930)	Japonya (1934)
Pamuk İpliği	25,13	19,50	19,40	12,69	6,27
Pamuklu Dokuma		-		15,45	5,31
Yün İpliği (Strayhgarn)	25,78	18,66	17,20	12,44	4,28
Yün İpliği (Kamgarn)	20,53	18,79			
Yünlü Dokuma	-	18,88	-	14,93	6,11
Suni İpek	-	27,73	-	28,55	8,78

İşçiliğin fabrikalara maliyeti göstermiştir ki istikrarlı ve uzmanlaşmış bir işçi kitlesinin varlığı her bakımdan olduğu kadar fabrikaların iktisadi işleyişinde önemli bir etkendir. Dolayısıyla Sümerbank'ın yıllar içinde geliştirip genişlettiği sosyal ve kültürel politikaları, işçilerinin bağlılığını ve niteliğini artırmaya dönük çalışmaları bu açıdan da büyük yararlar sağlamıştır.

4.3. Memur Aylıkları

Sümerbank fabrikalarında görev yapan memurlar devlet memuru statüsüne sahip olduklarından diğer bütün devlet memurları gibi aylıklı çalışıyorlardı. Dolayısıyla devletin, memurların durumu ve aylıklarıyla ilgili yaptığı düzenlemeler fabrikalardaki memurları da ilgilendiriyordu. TBMM'nin 3 Temmuz 1939'da kabul ettiği 3659 sayılı Bankalar ve Devlet Müesseseleri Memurları Aylıklarının Tevhit ve Teadülü Hakkında Kanun bu konudaki önemli düzenlemelerden biriydi. Kanunla memurların derecelerine göre aylıkları Tablo 2.35'te görüldüğü gibi düzenlenmişti.[723] Bundan başka devlet memurlarının yıllık ücretsiz izin haklarıyla ilgili düzenlemeler çok daha önceden 18 Mart 1926'da kabul edilen 788 sayılı Memurin Kanunu'yla yapılmıştı. Kanuna göre her memurun yıllık bir ay ücretli izin hakkı bulunuyordu.[724] Devlet ilerleyen yıllarda İDT ve dolayısıyla Sümerbank'la ilgili olarak yaptığı düzenlemeler arasında ücretli izin haklarına da yer vermişti.

[721] "Ek Rapor: İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri", **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.18.
[722] **A.y.**, s.18.
[723] **TBMM ZC**, D.6, C.4, 3-VII-1939, s.4; **Kanunlar Dergisi**, C.20, 5 Temmuz 1939, s.795; **TC Resmî Gazete**, Sayı 4255, 11 Temmuz 1939, s.12203.
[724] **Kanunlar Dergisi**, C.4, 18 Mart 1926, s.519.

Bakanlar Kurulu'nun 29 Haziran 1943 tarihli ve 2/20187 sayılı kararı ile onaylanan İktisadi Devlet Teşekkülleri Hakkındaki 3460 Sayılı Kanunun Tatbik Suretini Gösterir Nizamname'de memurların izin haklarına dair yaptığı düzenlemeler bu kapsamdaydı.[725] İDT'lerde bu nizamname gereğince yönetmelikler hazırlanarak yıllık izinler düzenlenmişti. Sümerbank'ın bu doğrultuda çıkardığı Sümerbank Memur ve Müstahdemler Yönetmeliği'ne göre görev süresi 1 yılı geçen memur ve müstahdemlere bir ay izin hakkı veriliyordu.[726]

Tablo 2.35 Devlet Memurlarının Derecelerine Göre Aylıkları[727]

Derece	Maaş Asılları	Tutarı
1	150	600
2	125	500
3	100	400
4	90	300
5	80	260
6	70	210
7	60	170
8	50	140
9	40	120
10	35	100
11	30	85
12	25	75
13	20	60
14	15	50

Savaş nedeniyle 1939'dan itibaren artan hayat pahalılığına karşı memurları korumak için TBMM tarafından 28 Ocak 1942'de 4178 sayılı Memur ve Müstahdemlere Verilecek Fevkalade Zam Hakkında Kanun kabul edilmişti. 1 Şubat 1942'de yürürlüğe giren kanunla olağanüstü haller devam ettiği sürece Sümerbank'ta görev yapan memurlar da dahil olmak üzere memurlardan aylığı 100 TL olanlara %25, 101-170 TL olanlara %20 ve 170 TL'den yukarı olanlara %15 oranında zam yapılmıştı. Aynı kanunda ayrıca dört ya da daha fazla çocuğu bulunanlara dördüncü çocuktan itibaren çocuk başına ayda 2,5 TL zam öngörülmüştü.[728] Hayat pahalılığının olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak için yalnız memurların aylıklarını artırmakla yetinilmemiş olağanüstü yardım önlemleri kapsamında bir taraftan da temel ihtiyaç maddelerini ucuzlatmakla ilgili adımlar

[725] **TC Resmî Gazete**, Sayı 5453, 12 Temmuz 1943, s.5483.
[726] Makal, **Ameleden İşçiye**, s.152.
[727] **Kanunlar Dergisi**, C.20, 5 Temmuz 1939, s.795.
[728] **TBMM ZC**, D.6, C.23, 28-I-1942, s.155; **Kanunlar Dergisi**, C.23, 29 Kanunusani 1942, s.117.

atılmıştı. Özellikle Sümerbank'ın ürettiği dokuma, çimento gibi ürünlerin satış fiyatlarında ortalama %10'u bulan ucuzluklar yapılmıştı. Genel olarak üretimin 1944'te önceki yıla oranla daha verimli olması hayat pahalılığında ve toptan fiyat endekslerinde bir miktar ferahlama sağlamıştı. Ayrıca yine 1944'te memurlara ayni ve nakdi yardımlar yapılmasıyla ilgili yasal düzenlemelere gidilmişti.[729]

Tablo 2.36 Fabrikalarda 1944'teki Memur Maaşları ve Ekleri[730]

Ücretler	Kayseri	Nazilli	Ereğli	Bursa	Gemlik
Maaş	98,22	109,95	97,67	91,27	99,11
Fazla Mesai	11,46	17,25	8,05	5,96	8,10
İkramiyeler	6,70	6,64	11,59	5,20	8,35
Fevkalade Zam	16,03	18,85	16,38	15,62	17,33
Ayni Yardım	7,14	7,57	7,33	7,61	7,55
Doğum Yardımı	0,39	0,68	0,56	1,33	0,20
Çocuk Zammı	0,42		0,15		0,25
TOPLAM	140,36	160,94	141,73	126,99	140,89

Sümerbank fabrikalarındaki memurlar 1944 yılında ek zam ve yardımlarla birlikte ortalama olarak Tablo 2.36'daki ücretleri alıyorlardı. Buna göre asıl maaşa yapılan çeşitli ekler %30-45 düzeyindeydi. BUMH'nin özellikle dikkat çektiği nokta ise fabrikalar arasında fazla mesai ücretlerinin değişiklik göstermesiydi. BUMH bununla ilgili sıkı bir araştırma yapılmasının yararlı olacağını belirtmişti.[731] Öte yandan Sümerbank fazla mesai konusunu 1943'te yürürlüğe koyduğu Fazla Mesai Yönetmeliği ile düzenlemişti. Bu yönetmelikte fazla mesaiyi gerektiren olağanüstü durumlar ve memurların bu durumlardaki fazla mesai yapma koşulları saptanmıştı. Memurların yaptıkları bu fazla mesailer karşılığında, aylığı 300 TL ve üzeri olanlara çalıştıkları her fazla saat için normal çalışma ücretinin normal saati başına düşen miktarı kadar, 226-250 TL olanlara %30'u kadar, 201-225 TL olanlara %40'ı kadar ve 200 TL altında olanlara %50'si kadar ücret ödenmesi öngörülmüştü.[732]

Tablo 2.37'de görüldüğü üzere değişen koşullara ve artan hayat pahalılığına paralel olarak fabrikalardaki memurların aylıkları da yıldan yıla artış gösteriyordu. Bu artışlar azımsanamayacak seviyede olmakla birlikte 1945 yılına gelindiğinde fabrikalardaki memur ve müstahdemler için hayat pahalılığı yaklaşık %60 oranında karşılanmış bulunuyordu. BUMH'nin işaret ettiği ölçüt 1939'daki yani savaşın

[729] **Sümerbank 1944 Senesi İMR**, s.3-4.
[730] **İDFM 1944 Yılı UMHR**, s.31, ek 3.
[731] **A.y.**, s.31.
[732] **Sümerbank Fazla Mesai Yönetmeliği**, İzmit, Selüloz Basımevi, 1951, s.3-4.

başladığı yıldaki geçim seviyesiydi ve aylıkların bu seviyeye yükseltilmesi gereğini vurgulamıştı. Fakat bunu yaparken masrafların da yükselmesini önlemek için memur ve müstahdemlerin veriminin artırılmasını, ayrıca maliyetlerin yükselmesinde önemli bir paya sahip olan vergilerle ilgili incelemeler yapılmasını önermişti.[733]

Tablo 2.37 Memurların Aylık Kazançları (TL)[734]

Yıl	Bursa	Kayseri	Nazilli	Ereğli	Gemlik	Malatya	Taşköprü
1941			72,00				
1942	103,09		110,43				
1943	120,29						
1944	119,38	133,22	153,37	134,40	133,34		
1945	158,49	179,12	194,56	155,68	169,92		
1946	189,62	228,47	201,28	179,69	178,00	179,59	
1947	287,25	297,61	295,70	265,07	282,94	257,55	
1948	269,02	281,88	311,16	285,40	280,01	294,40	213,26
1949	275,41	284,54	315,55	309,22	308,16	295,50	217,77
1950	367,62	363,52	427,75	311,70	343,43	291,81	105,08

Savaşın doğurduğu geçim zorluğu ve bunun memurlar üzerindeki olumsuz etkisi Sümerbank'ın üzerinde önemle durduğu bir konuydu. Bununla ilgili olarak yıllık maaş artışlarından başka 1945 yılında memur ve müstahdemlere birer maaş kadar yardım yapmıştı. Ayrıca devlet, genel olarak memur aylıklarını birer derece artırmış, 4621 sayılı kanunla memurların terfiini sağlayacak haklar getirilmiş ve rasyonel çalışma primi verilmesi öngörülmüştü.[735] Bunlarla ilgili uygulamadaki bazı eksikliklere ve aksaklıklara dikkat çeken BUMH memurların işyerine bağlılığının sağlanabilmesi için bu duruma ivedilikle çözüm bulunması gerektiğinin altını çizmişti.[736] BUMH asıl maaş konusunda özellikle barem içi ve dışı olan memurlar arasındaki oranlar, ayrıca memurlar ile mühendis, teknisyen, ustabaşı ve ustalar arasındaki oranlar konusunda her sanayi dalı için ayrı normlar hazırlanıp uygulanmasının yararları üzerinde durmuştu.[737]

[733] **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.33, 115.
[734] Hösli, **Nazilli Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, s.12; Hösli, **Merinos Fabrikası Hakkında Rapor**, s.16; **İDFM 1944 Yılı UMHR**, ek 3, s.151; **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, ek 3; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, ek 6; **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.58; **BUMH Sümerbank 1949 Yılı Raporu**, s.27; **BUMH Sümerbank 1950 Yılı Raporu**, s.31; Belirtilen değerler barem dahili, barem harici ve müstahdemlere ait maaş, fazla mesai, ikramiye, fevkalade zam, doğum yardımı ve çocuk zammı kalemlerinden oluşmaktadır; Nazilli'de 1941 yılının karşısındaki değer sadece barem harici memurlara ödenen ücrettir.
[735] **Sümerbank 1945 Senesi İMR**, s.5.
[736] **Sümerbank 1945 Yılı UMHR**, s.35-36.
[737] **BUMH Sümerbank 1946 Yılı Raporu**, s.114.

Tablo 2.38 Memur Başına Aylık Ayni Yardım Tutarları (TL)[738]

Yıl	Bursa	Kayseri	Nazilli	Ereğli	Gemlik	Malatya
1944	7,61	7,14	7,57	7,33	7,55	
1945	14,90	14,41	14,71	14,12	14,91	
1946	15,90	14,55	14,40	14,79	14,70	0,32

Asıl maaşlarda ve eklerindeki artışlar yanında memurların geçimine katkı yapan ayni yardımlardaki artışlar da önemliydi. Bu yardımlar Tablo 2.38'de görüldüğü gibi 1944'te 6 ay üzerinden ödenirken 1945'ten itibaren 12 ay üzerinden ödenmeye başlanmıştı.[739] 1946 yılı itibariyle personel başına yapılan masraflarda çok yüksek bir artış meydana gelmemişti ve hükümet kararıyla verilen olağanüstü ikramiyeler savaşın sona ermesiyle kaldırılmıştı. Bununla beraber maaşlara yapılan genel zam sayesinde 1947 yılında 1939'a göre hayat pahalılığı yaklaşık %74 oranında karşılanmış ve personelin durumu bir hayli düzelmiş bulunuyordu.[740] Bu düzelmede devletin 4988 sayılı kanunla memur aylıklarını artırmasının, ayrıca hayat pahalılığını azaltma yolunda önemli bir adım atarak kendi denetimindeki maddelerin fiyatlarını ucuzlatmasının da payı bulunuyordu.[741] Tablo 2.37'den anlaşıldığı üzere dönemin sonuna doğru memur maaşları önemli artışlar kaydetmiş, maaşların yıllık toplamları ise Tablo 2.39'daki gibi olmuştu.

Tablo 2.39 Memurlara Ödenen Maaşların Yıllık Toplamları (TL)[742]

Fabrikalar	1948	1949	1950
Bursa	674.691	727.095	749.956
Kayseri	734.030	727.267	750.308
Malatya	752.341	762.394	700.357
Ereğli	602.757	649.378	635.884
Nazilli	929.365	922.260	1.154.937
Gemlik	315.859	384.584	424.480
Taşköprü	110.055	86.246	61.795

Fabrikalarda memurlara ödenen primlere bakılacak olursa Tablo 2.40'ta görüldüğü gibi primler aylıklara oranla anlamlı bir seviyedeydi. O günün koşullarında birçok yararı bulunan primle ilgili olarak en önemli zorluk işçilerde

[738] **İDFM 1944 Yılı UMHR**, ek 3, s.151; **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, ek 3; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, ek 6; Barem dahili, barem harici memurlar ile müstahdemlere yapılan ayni yardımlardır.
[739] **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.30.
[740] **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, s.37, 41, 132-133.
[741] **Sümerbank 1946 Senesi İMR**, İstanbul, 1947, s.5.
[742] **BUMH Sümerbank 1949 Yılı Raporu**, s.26; **BUMH Sümerbank 1950 Yılı Raporu**, s.29; 1950'de Nazilli Pamuklu Müessesesi'ne bağlanan Halkapınar Fabrikası'na ait değerler de Nazilli Fabrikası'nın 1950'deki değerlerine dahildir.

olduğu gibi hesaplamaya ilişkin belirli esasların bulunamamasıydı. Bu güçlüklere rağmen BUMH, prim uygulamasına daha iyi bir hesaplama yöntemi bulmak koşuluyla devam edilmesine işaret etmişti.[743]

Tablo 2.40 Fabrikalarda Asli Maaşlara Göre Primlerin Oranı[744]

Fabrika	1945 (%)	1946 (%)	1947 (%)
Bursa	19,00	19,15	16,31
Kayseri	21,15	21,60	15,67
Nazilli	21,65	9,55	16,07
Ereğli	10,21	24,00	12,01
Malatya	-	9,50	11,61
Gemlik	-	13,73	9,23

[743] **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.31; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, s.37, 132-133; **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.126-127.
[744] **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.30; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, s.37; **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.58; Oranlar memur ve müstahdem aylıklarına göredir.

BÖLÜM 3
FABRİKALARDA SOSYAL UYGULAMALAR

Sümerbank'ın yurdun çeşitli bölgelerinde kurduğu fabrikalar buralardaki iktisadi yaşamın canlanmasını sağlamıştır. Bunun yanı sıra fabrika çalışanlarına rahat bir yaşam olanağı sunmak ve çekimi artırmak için fabrikalarla birlikte kurulan sosyal tesisler, çevresinde de önemli sosyal etkiler yaratmıştır.[745] Fabrikalarda işçilere sunulan sağlık, barınma, beslenme, giyim, kreş, okul olanaklarının çeşitliliği ve bunun işçi açısından anlamı o dönem Kayseri Fabrikası üzerinden şöyle dile getirilmiştir:

> "Yemek zamanı, fabrikanın amele katındayız. İnce bir çatal ve kaşık sesi var. Bu ince ses o büyük makinelerin gümbürtüsüne maya oluyor. Burada ye, şurada çalış, beş yüz yataklık muazzam ve modern apartmanda yat. Öte tarafta banyo ol, şu uzun ve geniş sahada spor yap! Türk işçisi için ne saadet, ne güzel bir varlık! Şimdiye kadar hangi Türk işçisi bu konforu gördü? Ve hangi müessese bu kadar muntazam huzur temin etti? Türk milletinin ilk bahtiyar işçileri Cumhuriyet devrinin işçileridir."[746]

1. Sağlık

Sanayileşmeyle birlikte özellikle Avrupa'da 18-19. yüzyıldan itibaren işletmelerin kurulduğu bölgelere doğru gelişen işçi akını geleneksel yaşam biçiminde köklü değişiklikler meydana getirmiştir. Durgun bir köy yaşantısının yerini nüfus yoğunluğu yüksek, yerleşim koşulları bozuk ve karışık bir kent yaşantısı almıştır. Buralardaki sıkı topluluk düzeni, çevre kirliliği, gıdasızlık gibi sağlığı ve sosyal yaşamı tehdit eden çok sayıda etken sebebiyle insanlar birçok sorunla karşı karşıya kalmıştır. Bütün nüfusun karşı karşıya bulunduğu sağlık risklerinin yanı sıra fabrikalarda çalışanlar, çalışma ortamının barındırdığı tehlike ve risklerle de yüz

[745] **Sümerbank**, 1937, s.31.
[746] "Kayseri Fabrikası Günde 40.000 Metre İş Çıkarıyor", **Ekekon**, 17 Mayıs 1936, s.3.

yüze gelmiştir. Kötü yaşam koşullarından dolayı çocuk ve kadın başta olmak üzere işçiler arasında kol gezen hastalıkların ve ölümlerin trajik bir hal almasıyla çözüm arayışları ortaya çıkmıştır. Zaman içerisinde işçi sağlığının korunması ve iş güvenliğinin sağlanmasının yalnızca sağlık bilgisiyle değil, endüstrinin doğasında var olan tehlike ve risklerin yeterince tanınmasıyla mümkün olabileceği anlaşılmıştır. Bunların azaltılması ya da yok edilmesi için önlemler geliştirilmiş, işyerlerinin işçi sağlığı ve iş güvenliğini sağlayacak şekilde düzenlenmesi gerekli görülmüştür. Ayrıca yapılacak işe doğru kişiyi seçmeye, işçilerin kişisel korunmaları açısından bilgilerini artırırken onlara koruyucu donanım sağlamaya önem verilmiştir.[747] Diğer yandan 19. yüzyıl ortasından 20. yüzyıla kadar yasal düzenlemelerle işçilerin hakları güvenceye alınmaya çalışılmış, iş kazalarına karşı ve bunlar sonucundaki sakatlanmalarla ilgili tazminat düzenlemeleri yapılmıştır. Özellikle sendikalılık, mevzuat ve işçi hükümetleri ve ünlü Trade-Union'ları ile İngiliz işçileri dünya işçileri için örnek oluşturmuştur.[748]

1.1. Türkiye Cumhuriyeti'nin Genel ve Çalışma Yaşamına Dönük Sağlık Politikası

Sümerbank'ın, çalışanlarına dönük sağlık politikalarının anlaşılabilmesi Cumhuriyet'in ilk yıllarından başlayarak yürüttüğü sağlık politikalarının ve dönemin sağlık koşullarının anlaşılabilmesiyle mümkün olacağından öncelikle bunun üzerinde durmak gerekmektedir. Bu açıdan Cumhuriyet'in sağlık politikalarının yasal çerçevesini ve genel sağlık uygulamaları yanında çalışma yaşamını kapsayan uygulamalarını incelemek yararlı olacaktır.

Sağlık konusunda Cumhuriyet öncesindeki ihmaller ve istikrarlı bir sağlık politikasının uygulanamaması nedeniyle uzun yıllar koruyucu sağlık hizmetlerinden yoksun kalan insanların bünyeleri ve bağışıklık sistemleri zayıf kalmış, özellikle bulaşıcı ve salgın hastalıklar Türk toplumunun büyük çoğunluğunu etkisi altına alarak süreğen hale gelmişti. Üzerine bir de uzun savaş yıllarının yarattığı yıkım eklenince Türkiye'de insan sağlığı birçok hastalığın tehdidi altında ciddi bir hal almıştı. Sağlık hizmetlerinin geri oluşuna bir de sağlık çalışanlarının sayısal

[747] Zeki Faik Ural, "Çalışma Hayatının Sağlık Cephesi", **Çalışma**, Sayı 2, Kasım 1945, s.35-37; Hobsbawm, **a.g.e.**, s.80.
[748] Safaeddin Karanakçı, "İş Kazaları ile Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları", **Çalışma**, Sayı 6, Mayıs 1946, s.44.

yetersizliği ekleniyordu. Öyle ki 13.000.000 civarındaki nüfusa karşılık doktor sayısı 1.000 kadardı. Hastane yatağı ise 10.000'den daha azdı. Bu denli yetersiz kadro ve olanaklarla, nüfusu kırsal bölgede yoğunlaşan ülkenin her köşesine nüfuz edebilmek büsbütün güçleşiyordu. Bütün bunlar bilgisizlik, yoksulluk ve yetersiz beslenmeyle birleşince tüberküloz, tifo, tifüs, trahom, sıtma, frengi gibi salgın hastalıklar çok sayıda insan, dolayısıyla işgücü ve gönenç kaybına neden olmaktaydı.[749] Yetişkin ölümlerinin yanında en kötüsü ise bebek ve çocuk ölümleri gelişmiş ülkelere kıyasla oldukça yüksekti.[750]

İnsan kaynağının heba olmasına, beyin ve kol gücünde durgunluğa ve sonuçta ülke kaynaklarının yeterince işletilememesine yol açarak ekonomik ilerlemenin önünü tıkayan, aynı zamanda çağa hiç uymayan bu manzara Cumhuriyet'i kuranları olağanüstü çareler aramaya itmiştir. Mevcut altyapının, sağlık çalışanı sayısının ve mali kaynağın son derece yetersiz olması eldeki olanakları en verimli şekilde kullanmayı gerektirmiştir. Dolayısıyla çalışmaların hem devletin sağlık politikası doğrultusunda yürütülebilmesi hem de kapsayıcı ve etkili olabilmesi için yasal çerçevesinin çizilerek belirli bir düzene oturtulması sağlanmıştır. Burada, aynı zamanda akılcı, bilimsel ve insani yöntem olan koruyucu hekimliğe ağırlık verilmiş ve özellikle salgın hastalıklar bağlamında devlet eliyle merkezi olarak uygulanmıştır. Çünkü Cumhuriyet'le birlikte gelişmiş ülkelerde olduğu gibi koruyucu hekimlik uygulamaları tedavi edici hekimliğin önüne geçmiş, bunun yanı sıra insanların yaşam koşullarının sağlık açısından düzenlenmesine büyük önem verilmiştir. Toplum sağlığını yaygın şekilde etkileyerek yıpratan salgın hastalıklardan sıtmayla mücadele buna örnektir. Devlet, sıtma mücadelesinin stratejisini belirleyen yasalar çıkarmış, mücadeleyi uzun erimde kararlılıkla sürdürmüştür. Söz konusu yasalardan ilki TBMM'ce 13 Mayıs 1926'da kabul edilen 839 sayılı Sıtma Mücadelesi Kanunu'dur. Kanunla koruyucu sağlığın mantığı gereğince sıtmanın kaynağının, özellikle bataklık ve yararsız su birikintilerinin kurutulması ve kinin vd. sıtma ilaçlarının dağıtımıyla ilgili başta Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı olmak üzere devlet organlarının

[749] Tezel, **a.g.e.**, s.89.
[750] Türkiye'de 33 merkezden elde edilen sonuçlara göre genel ölüm oranı ‰20,72'ydi. Bu oran ABD'de ‰10,8, İngiltere'de ‰12,3'tü. Türkiye'de çocuk ölüm oranı ise 1926-1930 arasında ‰154'tü. 1928 itibariyle 20 yaş altındaki bireyler nüfusun %48'ini oluşturuyordu. Bkz. Hines vd., **a.g.e.**, C.VI, s.277-282.

sorumlulukları saptanmıştır. Ayrıca bu mücadele sürecinde yurttaşlardan beklentilere yer verilerek kanunun yaptırımına ilişkin hükümler belirtilmiştir.[751]

Elbette koruyucu hekimlik yalnız sıtmayla sınırlı değildir ve TBMM 17 Mayıs 1928'de kabul ettiği 1267 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Hakkında Kanunla çok daha büyük bir adım atmıştır. Bu kanuna göre Sağlık Bakanlığına bağlı olmak üzere Ankara'da Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi kurulmuştur. Kurum halk sağlığının korunması ve koşulların iyileştirilmesi üzerinde bilimsel araştırmalar yapmak, aşılar ve serumlar üretmek, yurtdışından getirilecek ilaçların kontrolleri ve toplum sağlığının korunması konusunda doktorlar başta olmak üzere sağlık çalışanlarının bilgilerini artırmakla görevlendirilmiştir. Ayrıca kurumda yabancı uzman çalıştırma gereksinimi duyulursa Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığına bu konuda istihdam yetkisi tanınmıştır.[752]

Devletin genel sağlık politikasının geniş kapsamlı olarak çerçevesini çizen ve koruyucu hekimlik yönünden bir diğer önemli adım, TBMM'nin 24 Nisan 1930'da 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nu kabul etmesidir.[753] Kanunla, ülke genelinde sağlık koşullarının iyileştirilmesi, yurttaş sağlığının korunması, halkın tıbbi ve sosyal yardıma kavuşturulması, gelecek kuşakların sağlıklı yetişmesi konularındaki devlet sorumluluğu vurgulanmış, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığının bütün bu çalışmaların yürütülmesi ve denetlenmesiyle ilgili yetkileri belirtilmiştir. Bakanlığa her türlü bulaşıcı ve salgın hastalıklara, bunların etkenlerine karşı mücadele etme, doğumu kolaylaştırma ve artırmanın yanı sıra çocuk ölümlerini azaltma, ayrıca sanayi ve çalışma yaşamıyla ilgili sağlık koruma hizmetlerini yerine getirme sorumluluğu verilmiştir.[754]

---

[751] **TBMM ZC**, D.2, C.25, 13-5-1926, s.95-96; **Kanunlar Dergisi**, C.4, 13 Mayıs 1926, s.700-702; **Resmî Ceride**, Sayı 384, 29 Mayıs 1926, s.1471-1472.

[752] **TBMM ZC**, D.3, C.4, 17-V-1928, s.153-154; **Kanunlar Dergisi**, C.6, 24 Mayıs 1928, s.210-211; **TC Resmî Gazete**, Sayı 899, 27 Mayıs 1928, s.5206-5207; 30 Aralık 1940'ta kabul edilen 3959 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Teşkiline Dair Kanunla kurum Hıfzıssıhha Enstitüsü ve Hıfzıssıhha Mektebi olarak yeniden örgütlenmiş, yetki ve sorumlulukları yeniden belirlenmiş, Sağlık Bakanlığına aynı işleri yapmakla görevli enstitü şubeleri açma yetkisi tanınmıştır. Bkz. **TBMM ZC**, D.6, C.15, 30-XII-1940, s.217-218; **Kanunlar Dergisi**, C.22, 2 Kanunusani 1941, s.72-74; **TC Resmî Gazete**, Sayı 4703, 4 Kanunusani 1941, s.266-267; Bir süre sonra kurumun adı Ankara Dr. Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi olmuştur. Bkz. **İstatistik Yıllığı 1942-1943**, C.14, Ankara, Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1944, s.89.

[753] **TBMM ZC**, D.3, C.18, 17-IV-1930, s.63-79; **TBMM ZC**, D.3, C.18, 19-IV-1930, s.86-102; **TBMM ZC**, D.3, C.18, 21-IV-1930, s.105-117; **TBMM ZC**, D.3, C.18, 24-IV-1930, s.121-122; **Kanunlar Dergisi**, C.8, 30 Nisan 1930, s.201-239; **TC Resmî Gazete**, Sayı 1489, 6 Mayıs 1930, s.8895-8910.

[754] **Kanunlar Dergisi**, C.8, 30 Nisan 1930, s.201.

Kanunda salgın hastalıklarla mücadele konusunda ayrıntılı hükümlere yer verilmiştir. Bunlardan sıtmayla ilgili olarak Sıtma Mücadelesi Kanunu'na işaret edilmiş, çalışmaların bu yasaya göre yürütüleceği ve İl Özel İdarelerinde ayrılan bütçenin, açıklandığı şekilde, bu yolda harcanması hükümleri yer almıştır. Sıtmadan başka, Türkiye'de o dönem yaygın olan trahom, verem ve ayrıca frengi gibi zührevi hastalıklar başta olmak üzere diğer birçok bulaşıcı ve salgın hastalıkla ilgili koruma ve tedavinin nasıl yapılacağına ilişkin son derece ayrıntılı mücadele yöntemleri belirlenmiştir. Türkiye sınırları içerisindeki her bireye çiçek aşısı olma zorunluluğu getirilmiş, bunun 30 yaşına kadar 5 yılda bir yinelenmesi hükme bağlanmıştır. Bebek ve çocukların aşılarının takibiyle anne ve babaları sorumlu kılınmıştır. Kanunun çalışma yaşamıyla ilgili boyutuna bakıldığında ise ticari ve sınai işletmelerde işverenlere çalışanların aşılanması zorunluluğu getirilmiştir. Bunun yanında aşıların hükümetçe üretilerek ücretsiz dağıtılması hüküm altına alınmıştır. Diğer önemli bir nokta her il merkezinde toplanan Umumi Hıfzıssıhha Meclislerinin bulaşıcı ve salgın hastalıklardan korunmak hususunda halkı aydınlatması, ilgili işlere yardım etmesi, ayrıca sağlık koruma çalışmalarına belediyelerin de olanakları ölçüsünde destek vermesi hükmü getirilmiştir.[755] Öte yandan CHP'nin 1927'deki Büyük Kongre'sinde altı çizilen sağlık konusu,[756] 1931'deki Üçüncü Büyük Kongre'sinde de ele alınarak 13-14 Mayıs'ta kabul edilen parti programında mücadeledeki kararlılık *"Sıtma, verem, frengi, trahom ve sair sâri [bulaşıcı] hastalıklarla mücadele tedbirlerini genişletmeye devam edeceğiz"* sözleriyle vurgulanmıştır.[757]

Devletin elini kuvvetlendiren ve donanımını artıran düzenlemelerle sağlık cephesinde yürütülen mücadelenin kapsamı genişlemiş ve mücadelede ileri bir aşamaya geçilmiştir. Öncelikle Ankara Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi tarafından birçok bulaşıcı hastalığa karşı aşılar ve serumlar üretilmiş ve deyim yerindeyse yurt çapında bir seferberlik başlatılarak yurttaşların bulaşıcı hastalıklara karşı bağışıklıkları güçlendirilmiştir. Aşı ve serumun içeride geliştirilip üretilmesi, dışa bağımlılığı önemli ölçüde ortadan kaldırmıştır. Diğer taraftan su, gıda başta olmak üzere toplum yaşamını ilgilendiren birçok alanda sağlığa uygunluk araştırmaları yapılmış ve yurttaşların sağlık bilgileri artırılmaya çalışılmıştır. Döneme ait istatistiklerden anlaşılabildiği kadarıyla giderek yurdun uzak köşelerine kadar nüfuz

[755] **Kanunlar Dergisi**, C.8, 30 Nisan 1930, s.202-216.
[756] **Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi**, s.199-200.
[757] **CHF Nizamnamesi ve Programı**, s.37.

edilebilmiş, böylece daha çok insana dokunulabilmiş, özellikle sıtma, trahom, frengi, verem gibi yaygın hastalıklara karşı hem koruma hem tedaviyi içeren uzun soluklu bir savaş verilmiştir.[758] Bu savaşın son derece olumsuz şartlarda kısıtlı bir bütçeyle ve sayısal olarak çok yetersiz bir kadroyla yürütüldüğünü unutmamak gerekir.[759]

Türkiye'nin eğitim ve sağlığa ayrı bir önem veren isabetli politikaları sayesinde 1930'ların ortalarına kadar büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Bununla birlikte üstesinden gelinmesi gereken sorunların büyüklüğü çalışmaları ara vermeksizin sürdürmeyi gerektirmiştir.[760] Bütün zorluklara karşın bulaşıcı ve salgın hastalıkların üzerine kararlılıkla gidilmesi meyvelerini vermiş, ileriki yıllarda birçok hastalığın kökü kazınabilmiştir. Cumhuriyet'i kuranların bütün bu çabalarının, uzun yıllar ihmale uğramış olan toplum sağlığını iyileştirme ve yıpranan insan kaynağını yeniden ayağa kaldırma savaşının bir parçası olduğunun altı çizilmelidir. Sağlık alanında sürdürülen bu büyük ve zorlu savaştan başarıyla çıkılmasında, Milli Mücadele döneminden başlayarak Atatürk döneminin sonuna kadar küçük aralıklar dışında Sağlık Bakanlığı yapan Refik Saydam'ın rolünü kaydetmek gerekir. Bakanlığı süresince yöntemli ve bilimsel çalışmalar sayesinde toplum sağlığı büyük bir iyileşme göstermiş, birçok sağlık sorunu çözüme kavuşturulmuş, bu dönemde Türkiye sağlık alanında deyim yerindeyse çağ atlamıştır.

Burada sanayileşme bağlamında asıl üzerinde durulması gereken söz konusu yasal çerçevenin çalışma yaşamını ilgilendiren bölümleridir. Bu açıdan bakıldığında Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun önemli bir özelliği çalışma yaşamıyla ilgili sağlık korumasına yer vermiş olmasıdır. Kanunun doğrudan doğruya çalışma yaşamındaki sağlık işlerini düzenleyen kısmında öncelikle 12 yaşından küçük çocukların üretim yerleri ve her tür sanayi kuruluşunda, maden işlerinde işçi ya da çırak olarak

[758] **İstatistik Yıllığı 1939-1940**, C.11, Ankara, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, 1941, s.154-177; **İstatistik Yıllığı 1942-1945**, C.15, Ankara, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, 1946, s.131-151; **Türkiye İstatistik Yıllığı 1950**, C.18, Ankara, TC Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1951, s.72-92; İstatistikler aynı zamanda bulaşıcı ve salgın hastalıkların milyonlarca insanı etkilediğini göstermiştir. Örneğin sıtmayla ilgili olarak sadece 1939 yılında 2.313.000 kişi muayene, 788.000 kişi tedavi edilmiş, trahomda ise ayakta tedavi edilenlerin sayısı 4.742.661'i bulmuştur. Bkz. **İstatistik Yıllığı 1939-1940**, C.11, s.170, 172. Koruyucu hekimlik uygulamaları kapsamında büyük bir role sahip olan Hıfzıssıhha Müessesesi'nin çalışmalarıyla ilgili diğer ayrıntılar ve özellikle ürettiği aşılar için bkz. **Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1944-1945**, Ankara, Başbakanlık Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, 1945, s.213-216.

[759] 1928'de Sağlık Bakanlığına bağlı 1.078 doktor, 1.059 sağlık memuru, 377 ebe, 130 hemşire ve 128 eczacı bulunuyordu. 1949'da ise doktor sayısı 2.617'ye, sağlık memuru sayısı 2.938'e, ebe sayısı 1.326'ya, hemşire sayısı 643'e yükselebilmişti. Eczacı sayısı küçük bir gerileyişle 115'e düşmüştü. Bkz. **İstatistik Yıllığı 1939-1940**, C.11, s.153; **Türkiye İstatistik Yıllığı 1950**, C.18, s.71.

[760] Hines vd., **a.g.e.**, C.VI, s.277.

istihdamı, 12 ile 16 yaş arasındaki çocukların günde 8 saatten fazla ve geceleri çalıştırılması yasaklanmıştır. Yine maden ocakları gibi yer altı işlerinde 18 yaş altı erkekler ile her yaştaki kadının çalıştırılması yasaklanmıştır. Ayrıca bütün işçiler için günde 8 saat çalıştırma sınırı getirilmiştir. Yine sanayi kuruluşları, maden ocakları ve inşaat yerleri gibi işletmeler dahilinde ya da yakınında alkollü içki satış yerleri ile genelevler açılması yasaklanmıştır. Aynı bölümde işçilerin sağlığının korunması ve iş güvenliğinin sağlanması için Ekonomi Bakanlığı ile Sağlık Bakanlığının ortak çalışarak tüzük çıkarması öngörülmüş ve bu tüzüğün içeriğiyle ilgili hükümler sıralanmıştır. Ayrıca kanunun yaptırımlarını belirleyen ceza hükümlerinde de bu tüzüğün gereğini yerine getirmeyecek işyeri sahiplerine 500 TL ağır para cezasının yanı sıra bundan dolayı zarar meydana geldiğinde genel hükümler gereğince yasal kovuşturma yapılacağına yer verilmiştir. Burada işyerlerinin ve bunlara ait ikametgâh gibi yardımcı birimlerin sahip olması gereken sağlık koşulları, buralarda kullanılan alet, makine ve hammadde vb. yüzünden meydana gelebilecek olası kaza, bulaşıcı hastalık ya da meslek hastalıklarına karşı alınacak önlemler ve araçlardan söz edilmiştir. Yine aynı bölümde en az 50 işçi çalıştıran bütün işverenler işçilerin sağlık durumlarını takip etmek üzere bir ya da birden fazla doktorun denetimini sağlamakla yükümlü sayılmıştır. Büyük işletmelerde ya da kaza olasılığı yüksek olan işlerde doktorun daimi olarak işyerinde veya yakınında bulunması, hastanesi olmayan bölgelerdeki ya da yerleşim yerleri dışındaki işletmelerde bir hasta odası ve ilkyardım araçlarının hazır bulundurulması, 100-500 kadar işçisi olan işletmelerde bir revirin olması ve 500'den çok işçisi olan işletmelerde her 100 kişiye bir yatak düşecek şekilde hastane açılması zorunluluğu getirilmiştir.[761]

Kanunun güvence altına aldığı bir diğer önemli konu analıktır. Buna göre gebe kadınların doğumdan önceki 3 ay boyunca çocuğun ya da kendisinin sağlığına zarar verebilecek işlerde ve doğumdan önceki 3 hafta ile doğumdan sonraki 3 hafta her hangi bir şekilde çalıştırılması yasaklanmıştır. Ayrıca bu sürenin sonunda işe başlayan kadına 6 ay boyunca, mesai saati içinde olmak üzere günde yarımşar saatlik iki aradan oluşan emzirme hakkı verilmiştir.[762]

Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, doğrudan çalışma yaşamını hedef tutan bir yasa değildi; ancak yurt ve toplum sağlığının korunması kapsamında yer verdiği işçi

[761] **Kanunlar Dergisi**, C.8, 30 Nisan 1930, s.222-223, 238.
[762] **A.y.**, s.220, 223.

sağlığı ve iş güvenliğine ilişkin hükümleriyle kendisinden önceki yasal boşluğu bir ölçüde gidermişti.[763] Buna karşılık kanunda Ekonomi Bakanlığı ile Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın ortak mesaisiyle hazırlanması öngörülen tüzüğün yürürlüğe girmesi 1941'i bulacaktı. Beri yandan çalışma koşullarına dair araştırmalara göre sanayide sağlık koruması açısından birbirine uymayan bir görüntü vardı; kimi yerde modern teknikle birlikte modern çalışma usullerine rastlansa da gerilik göze çarpıyordu. Bazı fabrikalarda ısıtma, aydınlatma, havalandırma, kaza ve hastalık, sağlık düzeni konularına son derece dikkat edilirken diğerlerinde bunlar tamamen ihmal edilmişti. Genelde büyük fabrikalardaki koşullar iyi olmasına karşın küçük işletmelerde kötüydü. Öncelikle iş güvenliği açısından Batı standartları henüz sağlanamamıştı.[764] Bunun da nedenlerini yasal değil dönemin iktisadi ve sosyal koşullarında aramak gerekiyordu.

Sağlığa ve çalışma yaşamına dönük politikalar doğrultusunda CHP'nin parti programlarında öteden beri vurgulanan işçi sağlığı konusu partinin 1935'teki programında *"İşçilerin ve ailelerinin sıhhi ve sosyal bakımdan ihtiyaçlarının sağlanması ile uğraşacağız"* şeklinde yer almıştır.[765] Devamında doğrudan çalışma yaşamını düzenleyen, bu kapsamda işçi sağlığı ve iş güvenliği konularına geniş yer ayıran ve işverenlere belli başlı yükümlülükler getiren 3008 sayılı İş Kanunu 1937 yılının Haziran ayında yürürlüğe girmiştir. İlk olarak işin yapılması sırasında işçinin sağlığının bozulması ya da yine iş ortamında bulaşıcı hastalıklara tutulmuş olması, iş sözleşmesinin işçi tarafından ve işçi lehine feshedilme gerekçeleri arasında kabul edilmiştir. Kanunda işyeri kurallarının yanı sıra işçi sağlığının korunması ve iş güvenliğinin gereklerini gösterir yönetmeliklerin, işverence hazırlanarak bulunduğu ilde Ekonomi Bakanlığı'nın görevlendirdiği makamlara onaylatılması ve bundan sonra da işyerinin görünür bir yerine asılması hükmüne yer verilmiştir.[766]

İş Kanunu'nda, Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun işçi sağlığı ve iş güvenliğiyle ilgili hükümleri daha da geliştirilerek ve eksikleri giderilerek yer

[763] Bu alanla ilgili olarak belli başlı düzenlemeler, TBMM'nin Milli Mücadele sırasında 10 Eylül 1921 tarihinde kabul ettiği 151 sayılı Ereğli Havzai Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun ve 22 Nisan 1926'da kabul ettiği 818 sayılı Borçlar Kanunu'nun işverene işçinin sağlığıyla ilgili yükümlülük getiren birkaç hükmüydü. Bkz. **TBMM ZC**, D.1, C.12, 10-9-1337, s.172-179; **Kanunlar Dergisi**, C.1, 10 Eylül 1337, s.176-177; **TBMM ZC**, D.2, C.24, 22-4-1926, s.172-175; **Kanunlar Dergisi**, C.4, 22 Nisan 1926, s.629.
[764] Hines vd., **a.g.e.**, C.VI, s.242-243.
[765] **CHP Programı**, s.46.
[766] **Kanunlar Dergisi**, C.16, 12 Haziran 1936, s.840, 844, .

almıştır. İlk olarak, Ekonomi Bakanlığı ve Sağlık Bakanlığı'nın ortak çalışmasıyla işçi sağlığı ve iş güvenliğine dair tüzük hazırlanmasını öngören maddeye göndermede bulunulmuştur. Hazırlanacak bu tüzükteki koşulların işyerleri için bağlayıcı olacağı, koşulları sağlamayan işyerlerinin hangi yaptırımlarla karşılaşacağı ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Tüzükte düzenlenmesi öngörülen bir diğer konu ağır ve tehlikeli işlerin tanımlanması olmuştur. Ayrıca bu işlerde 18 yaş ve bu yaşın altındaki çocuklar ile kadınların çalıştırılması yasaklandığı gibi bunların dışındakilerin çalışabilmesi için vücutça bu işe uygun ve dayanıklı olduklarına ilişkin doktor raporu zorunluluğu getirilmiştir. Diğer işlerde de 12-18 yaş aralığındaki çocukların çalışmaları için işe elverişli olduklarına dair doktordan rapor alınması hüküm altına alınmıştır. Ayrıca kanunda, Ekonomi Bakanlığı ve Sağlık Bakanlığı gerekli görmesi halinde ağır ve tehlikeli işler dışındaki işlerde de hekim muayenesini, bazı işlerde çalışan işçiler için belirli zamanlarda genel sağlık muayenesini, sağlık durumları elverişsiz ya da diğer çalışanları riske atacak durumda olanların işten çıkarılmasını, Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nda saptanmış hangi koşullarda revir ve hastane gibi sağlık birimleri kurulacağını, hangi işyerlerinde banyolar, uyku yerleri, dinlenme ve yemek yerleri, işçi evleri, bedeni ve mesleki eğitim ve talim kuruluşları yapılmasını belirleyen tüzüklerin hazırlanması serbest bırakılmıştır.[767]

İş Kanunu'nun analıkla ilgili kısmına bakıldığında, Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun doğumdan 3 hafta öncesi ve 3 hafta sonrasını kapsayan çalışma yasağına ek olarak bu mecburi izin sürelerinin sağlık gerekçesiyle 6'şar haftaya kadar uzatılabileceğine, ayrıca işçiye bu izinler süresince işveren tarafından yarım ücret ödeneceğine ilişkin hükümlere yer verilmiştir. Bu sürelerden sonra işe dönen kadın işçinin emzirme saatlerinin günlük çalışma süresi içinde sayılacağı ve ücretlerinde hiçbir şekilde kesinti yapılamayacağı da güvence altına alınmıştır. Diğer taraftan işten dolayı hastalanan işçilerin tedavi ettirilmeleri ve bu sırada yarım ücret ödenmesiyle işveren yükümlü kılınmıştır. Bununla birlikte genel sigorta kurumu kurulması ve söz konusu ödeme ve tazminatların bu kurumca karşılanmaya başlanması halinde işverene getirilen zorunlulukların aşamalı olarak kalkacağı belirtilmiştir.[768]

[767] **A.y.**, s.850-854.
[768] **A.y.**, s.843, 847-848, 853.

İş Kanunu'nda son olarak iş kazaları ile meslek hastalıkları, analık, ihtiyarlık, işten kalma, hastalık ve ölüm durumlarında yapılacak sosyal yardımların devlet tarafından düzenlenmesine ilişkin hükümler yer almıştır. Buna göre kanunun yürürlüğe girmesinden sonra bir İşçi Sigortası İdaresi kurulması, kanunun gereklerinin takibinden bu kurumun sorumlu olması, kurulacak İşçi Sigortası İdaresi'nin ilk önce iş kazası, meslek hastalıkları ve analık sigortalarını yapması ve bütün bunlarla ilgili kanunların da iş kanununun yürürlüğe girmesinden sonraki altı ay içinde çıkarılması öngörülmüştür. Ayrıca işçinin işyerine girişiyle birlikte sigortalı sayılacağı ve sigortalı olmak hak ve ödevlerine sahip olacağı da hükme bağlanmıştır.[769]

Umumi Hıfzısıhha Kanunu ve ayrıca İş Kanunu'nda öngörülen ve Türkiye'de işçi sağlığı ve iş güvenliği konusunda önemli bir boşluğu dolduran İşçilerin Sağlığını Koruma ve İş Emniyeti Nizamnamesi 5 Şubat 1941'de Bakanlar Kurulu'nca 2-15156 sayılı kararnameyle kabul edilerek 17 Şubat 1941'de yürürlüğe girmiştir. İş Kanunu kapsamındaki bütün işyerlerini ve doğal olarak Sümerbank'ı da kapsayan bu tüzükte işçi sağlığı ve güvenliği için işyerinin sahip olması gereken özellikler ve yerine getirilmesi gereken asgari koşullarla ilgili son derece ayrıntılı kurallara yer verilmiştir. O kadar ki tüzükte iş yerlerinin sağlık koşulları, işyerlerinde kullanılan alet, makine vb. her türlü araç, gereç ve donanımdan doğabilecek kazalara, meslek hastalıklarına karşı alınacak önlemler, her sınıf işletmenin iş kazalarına karşı fabrikalarda bulundurması gereken ilaç ve araç birer birer sayılarak gösterilmiştir. Hatta bu tüzükle işyerlerinde, çalışma alanları dışında kalmakla birlikte, işçileri şu ya da bu biçimde ilgilendiren konut, yemekhane gibi iş dışında zaman geçirdikleri mekânlara ilişkin ayrıntılı kurallar getirilmiştir. Daha geniş ifadesiyle işbaşında ve iş dışındaki bütün alanları işçi sağlığı ve iş güvenliğine yaraşır biçimde düzenleyecek kurallar belirtilmiştir.[770]

Türkiye'de çalışma yaşamına dair düzenlemelere sonraki yıllarda da devam edilmiştir. Bunlar yine Sümerbank'ı ilgilendirdiğinden üzerinde durmak gerekmektedir. Bunlardan ilki 9 Haziran'da Çalışma Bakanlığı'nın,[771] ikincisi ise 3008 sayılı İş Kanunu'nda öngörülen İşçi Sigortaları Kurumu'nun kurulmasıdır. Bu kurum TBMM'ce 9 Temmuz 1945'te kabul edilen ve 1 Ocak 1946'da yürürlüğe

[769] **A.y.**, s.863-864.
[770] **TC Resmî Gazete**, Sayı 4736, 17 Şubat 1941, s.477-490; **Endüstri**, Mart 1941, s.118.
[771] **Sümerbank 1945 Senesi İMR**, s.5.

giren 4792 sayılı İşçi Sigortaları Kurumu Kanunu'yla kurulmuştur.[772] Kuruma Çalışma Bakanlığı'na bağlı olmak üzere mali ve idari yönden özerk bir statü verilmiştir. Kanunda kurumun yönetici kadroları, yönetim kurulunda başta iş fizyolojisi, işçi sağlığının korunması, ortopedi veya cerrahlık dallarında uzman bir hekimin, genel kurulda ise işçi ve işveren temsilcileri ile uzmanlar bulunması gerektiği, kurumun yetki ve sorumlulukları ayrıntılı bir şekilde tanımlanmıştır.[773] Böylece 1 Ocak 1946'dan itibaren çalışmaya başlayan kurum Çalışma Bakanı Irmak'ın verdiği bilgiye göre 1.000.000 işçi ve ailesini meslek hastalıkları, iş kazaları, ölüm, analık ve emzirme yönlerinden sigortaya kavuşturmuştur. Bununla beraber daha yapılacak çok şey olduğu ve işçiler için daha pek çok sağlık kurumu kurulması gerektiğini de vurgulamıştır.[774]

Diğer bir düzenleme yine 3008 sayılı İş Kanunu'nda öngörülen sigorta kanununun kabul edilmesidir. TBMM'ce 27 Haziran 1945'te kabul edilerek yürürlüğe girmesi İşçi Sigortaları Kurumunun kurulmasından altı ay sonraya bırakılan ve dolayısıyla 1 Temmuz 1946'da yürürlüğe giren bu kanun 4772 sayılı İş Kazaları ile Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları Kanunu'dur.[775] Kanunda iş kazaları, meslek hastalıkları ve analık kavramları ayrıntılı olarak tanımlanmış, işçinin veya işçi yakınlarının bu tanıma giren durumlardan doğan sigortalılık hakları, geçici ve sürekli iş göremezlik süresi içindeki hakları güvence altına alınmış, bunun gerektirdiği sağlık yardımı ve diğer yardımlar etraflıca işlenerek ilgili ödenekler ile işyerinin tehlike sınıf ve derecesine göre primlerin hesap şekli açıklanmış ve bunların karşılanmasıyla işveren yükümlü kılınmış, bütün bunların yönetimiyle ve işverenin yapmakla yükümlü olduğu yardımlar dışındaki yardımların takibiyle İşçi Sigortaları Kurumu görevlendirilmiştir.[776] İş Kanunu'nu devletçiliğin *"ilk büyük eseri"* sayan Çalışma Bakanı Sadi Irmak bu kanunu devletçiliğin *"ikinci eseri"* olarak nitelemiştir.[777]

Kanunun önemli bir yönü çalışanlara yeni ve çağdaş bir anlayışa uygun güvenceler getirmiş olmasıdır. Buna göre endüstrinin 19. yüzyıldan başlayan gelişim

[772] **TBMM TD**, D.7, C.19, 9-VII-1945, s.64-73; **Kanunlar Dergisi**, C.27, 11 Temmuz 1945, s.833-837; **TC Resmî Gazete**, Sayı 6058, 16 Temmuz 1945, s.9065-9066.
[773] **Kanunlar Dergisi**, C.27, 11 Temmuz 1945, s.833-837.
[774] **TBMM TD**, D.8, C.3, 28-XII-1946, s.738-739.
[775] **TBMM TD**, D.7, C.18, 27-VI-1945, s.435-451; **Kanunlar Dergisi**, C.27, 29 Haziran 1945, s.775-788; **TC Resmî Gazete**, Sayı 6051, 7 Temmuz 1945, s.9021-9025.
[776] **Kanunlar Dergisi**, C.27, 29 Haziran 1945, s.775-783.
[777] Sadi Irmak, "Sosyal Politika ve Çalışma Davalarımız", **Çalışma**, Sayı 3, Ocak 1946, s.25.

seyri içinde önceleri, meydana gelen iş kazalarında ya da sakatlanmalarda işçiye tazminat ödenmesi işçinin sakatlığıyla sonuçlanan kazanın, işverenin ihmali ya da dikkatsizliği yüzünden olması koşuluna bağlanmışken yeni dönemde bu anlayış terk edilmiştir. Dünyada ve Türkiye'de artık bir çalışma ortamı, bir işyeri kurmanın orada kaza olasılıklarını hazırlamak demek olduğu düşüncesinden hareketle sorumlu ve sorumluluk aramaksızın işçilere tazminat verilmesinin işçi sağlığı ve iş güvenliği bakımından gerekli olduğu anlayışı benimsenmiştir. Öte yandan sosyal içeriği bulunan analık sigortasının, genel hastalık sigortasıyla birlikte ele alınması gerekirken mesleki risk esasına dayanan iş kazaları ve meslek hastalıklarıyla aynı kanunda ele alınmış olmasına kısaca değinmek yararlı olur. Bilindiği gibi Türkiye'de analık konusu öteden beri göz önünde bulundurulmuş ve işverene bununla ilgili belirli yükümlülükler getirilmiştir. Hükümetin ilgili kanunun geçici komisyon raporunda, analık durumunu içeren genel hastalık sigortasının mevcut olanaklarla uygulanabilmesinin mümkün olmadığı belirtilerek bu mümkün olana kadar analığa verilen önem doğrultusunda güvencesiz bırakılmaması gerekçe gösterilmiştir.[778]

Kanunda analık *"Sigortalı kadının veya sigortalı kişinin karısının gebelik veya doğurma hali"* şeklinde tanımlanmıştır. Önceki kanunlarda da analık kapsamında yer verilen gebelik, doğum, emzirme ve çocuk düşürme durumlarına ilişkin sigortalılık çerçevesi çizilmiş, bu durumlarda sağlık yardımları ve ödemelerin nasıl yapılacağı belirtilmiştir.[779] Kanunun bazı maddelerinde, 20 Şubat 1947'de kabul edilen 5019 sayılı kanunla bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu değişiklikle analık kapsamına giren durumlarda yapılacak ödeme miktarlarının Çalışma Bakanlığı ile Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı tarafından ortaklaşa saptanması hükmü getirilmiştir. Ayrıca sigortalının analık durumundaki sağlık giderlerinin karşılanmasına ilişkin hakları yeniden tanımlanmıştır.[780] Son olarak TBMM'nin 4 Ocak 1950'de kabul ettiği 5502 sayılı Hastalık ve Analık Sigortası Kanunu'yla 4772 sayılı kanunun kapsamı dışında kalan hastalık hallerinde sigortalılara yapılacak sağlık yardımları belirtilmiş, gebelik ve doğum yardımlarının koşulları ve şekli ortaya konulmuş, sigortalının iş göremezlik durumundaki hakları güvence altına

[778] **TBMM TD**, D.7, C.18, 13-VI-1945, S. Sayısı 120, s.1-2; Celal Ertuğ, "İnsan ve Çalışma", **Çalışma**, Sayı 2, Kasım 1945, s.45.
[779] **Kanunlar Dergisi**, C.27, 29 Haziran 1945, s.775, 777, 780.
[780] **TBMM TD**, D.8, C.4, 20-II-1947, s.324-328; **Kanunlar Dergisi**, C.29, s.570-572; **TC Resmî Gazete**, Sayı 6542, 26 Şubat 1947, s.11930-11931.

alınmış, primlerin ve ödeneklerin hesap şekli ve sorumluluklar ile ilgili hükümlere yer verilmiştir.[781]

Meslek hastalıklarına dönülecek olursa Türkiye bu konuda 4772 sayılı kanundan başka önemli bir adım daha atmıştır. Bu adım TBMM tarafından 11 Şubat 1946'da 4864 sayılı Mesleki Hastalıkların Tazmini Hakkındaki 42 Numaralı Milletlerarası Sözleşmeye Katılmaya Dair Kanun'un kabul edilmesidir. Kanunla Türkiye'nin 1932'de üye olduğu ILO'nun[782] genel konferansı tarafından Cenevre'de, 4 Haziran 1934'te mesleki hastalıkların tazmini hakkında kabul edilen 42 Numaralı Uluslararası Sözleşme onanmış ve bu sözleşmeye katılmak için hükümete yetki verilmiştir. Anlaşılacağı üzere bu sözleşme çeşitli mesleki hastalıkları tanımlayan ve çalışanların bu gibi durumlarında zararlarının karşılanmasını güvence altına alan bir sözleşmedir.[783]

Bir yandan Sümerbank gibi devlet elindeki işyerlerinde sosyal tesisler gelişerek çoğalırken ve sağlık önlemleri alışkanlık haline gelirken diğer yandan Cumhuriyet'in çalışan yurttaşa, işçiye koruma sağlayan sosyal sigortaları kurumsallaştırması sayesinde işçilik devletin garantisi altına alınmıştır. İş kazası, meslek hastalığı, analık yönlerinden gelecek güvencesi getirilmiş, bu güvencelerin yanına emekliliğin de eklenmesi için çalışmalara devam edilmiştir. [784] Bu düzenlemeler o dönem konunun uzmanı pek çok kişi tarafından sosyal sigortaların uygulanması yolunda ilk adım sayılmış, önemli ve olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. [785] Buna ek olarak 4772 sayılı kanunun kabulü, Çalışma Bakanlığının kurulması ile birlikte çalışma hayatının düzenlenmesini ve çalışanların sosyal güvenini toplumsal dayanışma (tesanüt, solidarite) yoluyla sağlamaya, himaye etmeye dayandığı konusunda görüşlere de yer verilmiştir.[786]

---

[781] **TBMM TD**, D.8, C.23, 4-I-1950, s.4-12; **Kanunlar Dergisi**, C.32, s.350-357; **TC Resmî Gazete**, Sayı 7402, 10 Ocak 1950, s.17549-17552.
[782] "XXX. Milletlerarası Çalışma Konferansı Sayısı", **Çalışma**, Sayı 22, Eylül 1947, s.21.
[783] **TBMM TD**, D.7, C.22, 11-II-1946, s.95; **Kanunlar Dergisi**, C.28, 12 Şubat 1946, s.576-579; **TC Resmî Gazete**, Sayı 6234, 16 Şubat 1946, s.10125.
[784] "Hükümet Beyannamesi", **Türk Ekonomisi**, Sayı 35, Mayıs 1946, s.134; Sabaheddin Sönmez, "İş Hayatımızın Sosyal Cephesi", **Çalışma**, Sayı 6, Mayıs 1946, s.62-63.
[785] Faris Ulubay, "Çalışma Düzeni Hakkında", **Çalışma**, Sayı 1, Eylül 1945, s.31; Kamil İdil, "Sosyal Hizmete Dair", **Çalışma**, Sayı 2, Kasım 1945, s.42; Hasan Refik Ertuğ, "Sosyal Sigortalara Doğru İlk Adım", **Çalışma**, Sayı 1, Eylül 1945, s.71; Sabaheddin Sönmez, "İş Hayatımızın Sosyal Cephesi", **Çalışma**, Sayı 6, Mayıs 1946, s.62-63.
[786] Sadri Aksoy, "Analık Sigortası", **Çalışma**, Sayı 11, Ekim 1946, s.81-82; M. Şevki Yazman, "Çalışma ve Sosyal Güven", **Çalışma**, Sayı 11, Ekim 1946, s.82-84.

Devlet genel olarak çalışma yaşamının düzenlenmesi, işçilerin çalışma ortamındaki tehlike ve risklere karşı korunması ve geleceklerinin güvence altına alınması yolundaki çalışmalarını geliştirmeye devam etmiştir.[787] Bu bağlamda yasal düzenlemelere ek olarak Çalışma Bakanlığı, işçiyi kazalardan korumak için her fırsatta aydınlatma ve uyarma (gazete, broşür, film) çalışmalarını sürdürmek gayreti içerisinde olmuştur.[788] Gerçekten de işçinin sağlık koruma ve iş güvenliği yönünden bilinçlendirilmesi özellikle önemlidir. Çünkü diğer önlemler ne kadar sıkı olursa olsun tehlikeler, riskler ve kazalar konusunda yeterli farkındalığa sahip olmayan kişilerin kendisini koruyucu basit kurallara uymakta ve donanımları kullanmakta ihmalkâr davranmasından dolayı kısa ya da uzun vadede üzücü durumlar ortaya çıktığı deneyimlerle sabittir. Bugün dahi bazı alışkanlıkların kazanılmaması yüzünden çok sayıda bu tür örnekle karşılaşılabilmektedir.

1.2. Fabrikalarda Sağlık Altyapısı

Sümerbank hem genel olarak ülkenin koşulları hem sanayiin doğası hem de devletin çalışma yaşamına ilişkin politikası gereği sağlık konusuna ayrı bir önem vermiş ve binlere varan işçinin çalışacağı fabrikaları kurarken gerekli sağlık hizmetlerini sunabilmeyi daima ön planda tutmuştu. Yapısal olarak bakıldığında çalışma alanlarında sağlık standartları göz önünde bulundurulmuş, fabrika yerleşkelerinde hastane ve revirler ihmal edilmemişti. Kayseri Fabrikası'nda, faaliyete geçtiği zaman hastaların tedavi edildiği bir revir [789] ve Şekil 3.1'de görüldüğü gibi diş kliniği bulunuyordu. Bunun yanı sıra işçilerin haftada iki kere uzman doktorlar tarafından muayene edilerek işçiye ait karnelere işlenmesi ve böylece sağlık durumlarının takip edilmesi için gerekli ayarlamalar yapılmıştı. Sağlığı yakından ilgilendiren kişisel temizlik konusuna da gereken önem verilmiş bunun için banyo ve duşlar kurulmuştu.[790]

Ereğli Fabrikası açıldığında donanımlı bir sağlık tesisine sahipti. [791] Fabrikanın 15 yataklı hastanesi ve küçük bir eczanesi vardı. Bir doktor, bir diş hekimi, bir sağlık memuru, iki pansumancısı olan hastanede doktorlar her saat hasta

[787] **Çalışma**, Sayı 15, Şubat 1947, s.63.
[788] Sadi Irmak, "Çalışma Bakanlığının Beş Yıllık İş Programı", **Türk Ekonomisi**, Sayı 50, Ağustos 1947, s.255.
[789] Yunus Nadi, "Kayseri Bez Fabrikası", **Cumhuriyet**, 26 Şubat 1936, s.6.
[790] Sahir Özel, "Kayseri Dokuma Fabrikası Bir Teknik Harikasıdır", **Cumhuriyet**, 6 Nisan 1935, s.6.
[791] "Ereğli Mensucat Fabrikaları da Faaliyete Geçiyor", **Bursa**, 22-10-1936, s.3; "Dokuma Fabrikamız Açıldı", **Ekekon**, 9 Nisan 1937, s.1, 3; "Ereğli Fabrikası İyi Çalışıyor", **Ekekon**, 13 Nisan 1938, s.2.

muayene edebilmekteydiler. Ayrıca Sümerbank'ın işçilere özel Hastalık Yardım Talimatnamesi uyarınca hastalanan işçilere her tür yardım yapılırdı.[792] Nazilli Fabrikası'nda ise 20 yataklı hastane, ameliyathane, eczane, tahlil laboratuvarı, muayenehane bulunmaktaydı.[793] Bursa Fabrikası'ndaki hastanenin başhekimliğine Prof. Dr. Neşet Ömer'in yardımcılarından Osman Nuri Bey getirilmişti.[794] Raporlarda Bursa Fabrikası'nın sağlık teşkilatıyla ilgili olarak derli toplu ve düzgün oluşuna dair olumlu görüşlere yer verilmişti.[795]

Gemlik Fabrikası'nda ilk yıllarından itibaren 10 yataklı bir revir vardı. Yalnız ilk zamanlarda yönetim binası, kantin ve memur evlerinde olduğu gibi revirde de kalorifer tesisatı yoktu ve ısınma sobayla sağlanıyordu. Fabrikada sürekli ikamet eden 1 doktor, 1 sağlık memuru, 2 hastabakıcı bulunuyordu. Diş muayenesi ve tedavi için Gemlik ilçesindeki diş doktorundan yararlanılıyordu. Ayrıca Bursa'da Ahmet Vefik Paşa Hastanesi ile bir anlaşma yapılmıştı ve enfeksiyon hastalıklarına tutulan, ameliyat yapılması ya da röntgen çekilmesi gereken işçiler buraya gönderiliyordu. Elbette muayene ve tedavi giderleri fabrikaya aitti.[796]

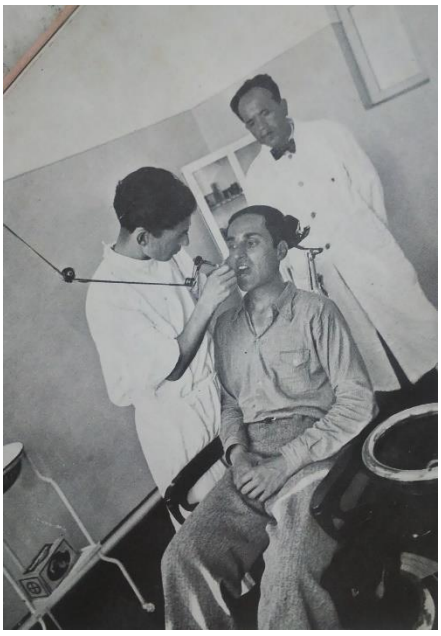

Şekil 3.1 Kayseri Fabrikası Diş Kliniği[797]

[792] **Sümerbank Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi Ereğli Bez Fabrikası Dahili Talimatname**, İstanbul, Çituri Biraderler Basımevi, 1939, s.7.
[793] "Atatürk Nazilli Fabrikasını Dün Altın Anahtarla Açtı", **Cumhuriyet**, 10 Birinciteşrin 1937, s.1, 9.
[794] Selim Cavit, "Bursa Merinos Fabrikası", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 10, 1 Mayıs 1940, s.19
[795] **Sümerbank Birleşik Yün İpliği ve Dokuma ve Sunğipek Fabrikaları Müessesesi 1940 Yılı UMHR**, s.8.
[796] **Sümerbank Gemlik Sunğipek Teşebbüsü 1939 Yılı UMHR**, s.10.
[797] **Sümerbank**, 1937, s.29.

Sümerbank'ın bütün fabrikalarında bulunan hastane veya revir olanaklarından çalışanların yanı sıra aileleri de yararlanabiliyorlardı.[798] Öte yandan fabrikalarla birlikte kurulan sağlık tesisleri zamanla gelişen ihtiyaçlar doğrultusunda genişletiliyordu. Bu, devlet işletmelerinin bağlı bulunduğu Ekonomi Bakanlığı tarafından yakından takip edilen bir konuydu. Ayrıca Bakanlık bünyesinde bir de işçi dairesi mevcuttu ve işçilerin sağlıklarının korunmasıyla ilgilenen bir şubesi bulunuyordu. Her devlet işletmesinde olduğu gibi Sümerbank'ın da fabrikalardaki sağlık birimlerinden ve buralarda çalışan sağlık personelinden başka Genel Merkezinde sağlık koruma işiyle ilgilenen genel sağlık koruma müfettişleri vardı. Sümerbank çalışanlarının sağlık durumunu yerinde inceleyerek gerekli önlemleri saptar ve genel müdürlüğe bildirirdi.[799] Bakanlığı döneminde Fuat Sirmen, Meclis'te yaptığı konuşmasında devlet işletmelerinde sağlıkla ilgili yapılan yatırımların küçümsenmeyecek kadar olmakla birlikte henüz arzu edilen düzeye erişmediği saptamasında bulunmuştu. Buradan hareketle bazı fabrikalardaki hastane binalarının ihtiyacı karşılayacak ölçüde genişletilmesi, doktor ve sağlık personeli eksikliklerinin giderilmesi için çalışmalar yapıldığını dile getirmişti. Bakanın konuşmasındaki bir diğer ayrıntı, Türkiye'de devletçiliğin uygulanışını tarif ediyor ve fabrikaların sanayi kalkınmasıyla birlikte sosyal kalkınmanın da gerçekleştirilebilmesinin aracı yapıldığı vurgusunu taşıyordu:

> "Biz memleket dahilinde sanayi kalkınmasını yaparken aynı zamanda bunun vesilesiyle de içtimai kalkınmamıza da büyük yardım ettiğimize kaniyiz. Onun için her kurduğumuz fabrikanın yanında o fabrikanın amelesini oraya bağlamak için gereken sıhhi ve içtimai ihtiyaçlarını karşılayıcı tesisleri vücuda getirmekten bir an fariğ [vazgeçmek, geri durmak] olmamaktayız."[800]

Fabrikaların sağlık altyapısında gerektikçe yapılan genişletme ve geliştirmelere bakılacak olursa Kayseri Fabrikası'nda hastane binası inşası için 1943'te etütler yapılmıştı.[801] Aynı yıl Nazilli Fabrikası'nın hastanesi de yeni bir binayla genişletilerek takviye edilmişti.[802] Kısacası işçilerin fabrikalara bağlılıklarının artırılması yolunda girişilen başta konut inşası olmak üzere diğer sosyal işler kapsamında sağlıkla ilgili adımlar atılmaya pahalılığa ve mali darlığa

[798] **Sümer Bank'ın 1940 Yılı Muamelatı…**, s.8-11.
[799] **TBMM ZC**, D.7, C.10, 26-V-1944, s.343.
[800] **TBMM ZC**, D.7, C.2, 27-V-1943, s.278-279.
[801] **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.7; **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.214.
[802] **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.11.

rağmen devam ediliyordu.[803] Ayrıca 1944'te o zamana kadar fabrikalarca ayrı ayrı temin edilen çamaşır ve bulaşık makinesi gibi temizlik cihazları ile gerekli hastane malzemeleri ve ilaçların temini için merkezden teklifler istenmiş, bunların tek elden sağlanması için İstanbul Satınalma Müdürlüğüne görev verilmesi düşünülmüştü.[804] 1946 yılı itibariyle aşağı yukarı bütün Sümerbank fabrikalarında mevcut revirlerden başka Kayseri, Ereğli, Nazilli ve Malatya fabrikalarında her tür teknik donanım ve sağlık olanaklarıyla birer hastane vardı.[805] Belirtildiğine göre Kayseri Fabrikası hastanesi malzeme ve araçlar yönünden oldukça ileri düzeydeydi.[806] Yapılanlar binaların genişletilmesinden ibaret olmayıp gerekli teknolojik donanımın sağlanmasını da içeriyordu. Örneğin 1947'de Kayseri Fabrikası'nda hastane genişletilmesinin[807] yanı sıra sabit kıymetlere röntgen tesisatı için 58.406 TL, ultraviyole ve diyatermi birimleri için 13.009 TL eklenmişti.[808]

Fabrikalardaki hastaneler zaman içinde gelişerek neredeyse tam teşekküllü bir hastane niteliği kazanmıştı. 1948 yılı itibariyle Sümerbank işletmeleri bünyesindeki 13 hastanede, 49 uzman doktor, 10 diş hekimi, 28 hemşire ve ebe, 34 hastabakıcı, 8 eczacı, 7 eczacı kalfası, 7 laborant, 44 diğer sağlık personeli olmak üzere toplam 187 sağlık çalışanı görev yapıyordu.[809] Bunlardan Kayseri Fabrikası hastanesinde gündüzleri ayakta sağlık hizmetinin verilebildiği polikliniklerin yanı sıra yatan hastalar için 24 yatak, ayrıca soyunma, yıkanma ve tecrit yerleri mevcuttu. Hastanenin hariciye, dahiliye, fizik tedavi ve kadın doğum bölümlerinden başka ameliyathanesi de vardı. Ayrıca diş bölümü ve diş atölyesine sahip olan hastanenin laboratuvarla birlikte bir eczanesi bulunuyordu ve var olan ilaçların yanı sıra gerektiğinde ilaç hazırlanabiliyordu. Hastane teknik araç gereç yönünden son teknolojiyle donatılmıştı. Diyatermi[810] ve ultraviyole tedavi uygulaması yapabilecek donanıma sahipti. Akciğerlerin istenilen bir kesitinin dahi röntgenini çekebilecek röntgen cihazına ek olarak diş röntgeni de bulunuyordu. Böylece işçilerin ve yeni girenlerin fotomikro filmleri alınabilmekte, verem başta olmak üzere gerekli muayeneleri yapılabilmekteydi. Hastanenin bir de ambulans otomobili vardı.

[803] **Sümerbank 1943 Senesi İMR**, s.6; **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 125, 1 Mart 1945, s.20.
[804] **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, s.39.
[805] **Sümerbank**, 1946, s.16; **Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı**, s.108.
[806] **Çalışma**, Sayı 7, Haziran 1946, s.57.
[807] **Sümerbank 1946 Senesi İMR**, s.48.
[808] **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.140.
[809] **Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı**, s.52.
[810] Isı uygulaması. Elektrik akımı verilerek vücut ısısını artırmak suretiyle yapılan fiziksel tedavi yöntemidir.

Hepsinden önemlisi başhekim iki dahiliye uzmanı, çocuk doktoru, poliklinik doktoru, operatör, diş hekimi, röntgen uzmanı, hemşire, ebe ve eczacıdan oluşan iyi bir sağlık kadrosuna sahipti. Poliklinik doktoru akşam beşten sonra da görev yapıyordu ve gerektiğinde polikliniğe gelemeyen hasta işçileri evlerinde ziyaret ediyordu. Bu doktor ayrıca işçi erzakını, mutfağı ve yemekleri de sağlığa uygunluk açısından kontrol ediyordu. Dahiliye uzmanı olan kadın doktor işçilerle kurduğu iyi ilişkiler sayesinde onların sevgi ve memnuniyetini kazanmıştı. Hasta olanlar fabrika tarafından tedavi ediliyordu. İşçilerin yanı sıra aileleri de buradaki olanaklardan ücretsiz olarak yararlanabiliyordu ve tedavi için gerekli ilaçlar da ücretsiz olarak veriliyordu. Ayrıca doğum, kaza, hastalık hallerinde de gerekli maddi yardımlar yapılıyordu. Kadın doğum bölümü örnek olacak düzeyde modern donanıma sahipti ve burada 5 yatak vardı. Kadrosunda ebe bulunuyordu ve gerekirse şehirden doğum uzmanı da getiriliyordu. Kadın işçilerin ve işçi eşlerinin doğumları burada yaptırılıyordu ve 7-10 günlük yatma ve ilaç masraflarıyla birlikte 25 lirayı geçen bütün doğum giderleri fabrika tarafından karşılanıyordu.[811]

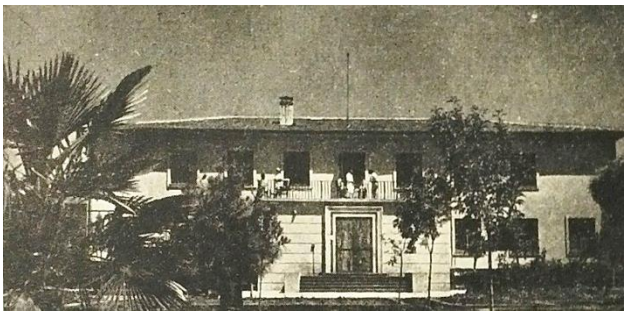

Nazilli Fabrikası

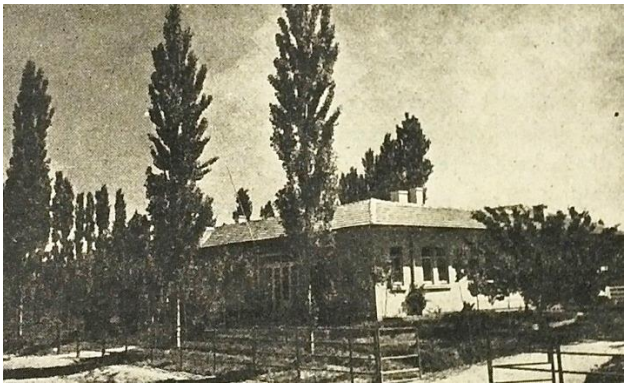

Ereğli Fabrikası

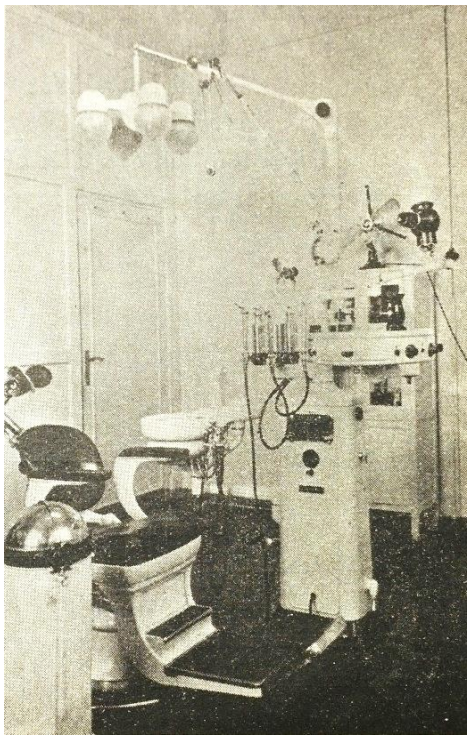

Nazilli Fabrikası Diş Kliniği

Şekil 3.2 Fabrika Hastaneleri ve Klinikleri[812]

[811] "Kayseri Bez Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.6; **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1464-3-8, 26.06.1948, s.6-7; **BUMH Sümerbank Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.14.

[812] **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.251, 253.

Nazilli Fabrikası hastanesi 40 yataklık kapasiteye sahipti. Hastanenin hariciye, dahiliye, kadın doğum, bulaşıcı hastalıklar, diş bölümlerinin yanı sıra ameliyathanesi vardı. Bir laboratuvarı ile eczanesi bulunan hastane röntgen başta olmak üzere gelişmiş tıbbi cihazlara sahipti. Hastanenin sağlık kadrosu başhekim, dahiliye uzmanı, işletme doktoru, çocuk doktoru, operatör, saha doktoru, diş doktoru, röntgen uzmanı, eczacı, başhemşire, 2 hemşire ve ayrıca hastabakıcılardan oluşuyordu. Fabrikaya her giren işçinin röntgenleri çekilip gerekli muayeneleri yapıldığı gibi düzenli sağlık kontrollerinden geçiriliyorlardı. Çalışanlara ve ailelerine tedavileriyle birlikte ilaçlar da ücretsiz sunuluyordu. Nazilli Fabrikası'nda ayrıca bir de hamam bulunuyordu.[813]

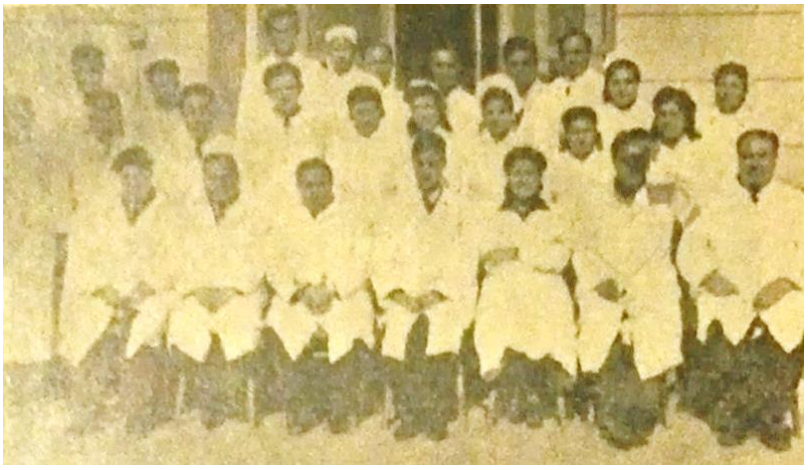

Şekil 3.3 Nazilli Fabrikası Sağlık Heyeti[814]

Ereğli Fabrikası'nda hastane kadrosu dahiliye uzmanı, operatör, diş doktoru, eczacı ve röntgen uzmanından oluşuyordu. Röntgen uzmanı ayda iki kere Konya'dan fabrikaya gelerek görev yapıyordu. Yalnız 1951'de sağlık memuru ve hemşire kadrolarında bir boşluk oluşmuş, bu durum kadro ücretlerinin azlığından dolayı diplomalı hemşire bulma zorluğuna bağlanmıştı.[815] Malatya Fabrikası'nın Şekil 4.31'de yüzme havuzu yanında görülen hastanesi ise 20 yataklıydı. Her türlü modern donanıma sahip hastanenin gerekli birçok ilacı bulunduran bir de eczanesi vardı. Kadrosunda dahiliye uzmanı, operatör başta olmak üzere 6 doktor bulunuyordu. Ayrıca röntgen uzmanı da vardı. İşçilerin düzenli olarak sağlık kontrolleri yapıldığı gibi işçilere ve ailelerine gerekli tedaviler ve ilaçlar da ücretsiz sunuluyordu.[816]

[813] "Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.8; **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1438-5-2, 29.07.1948, s.90-93; Korkut, raporunda Nazilli Fabrikası hastanesinin 26 yataklı olduğunu belirtmiştir.
[814] "Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.7.
[815] **BUMH Sümerbank Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.8, 15.
[816] "Malatya Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.6; **Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi**, s.15.

Gemlik Fabrikası daha önce de belirtildiği gibi revir ölçüsünde küçük bir hastaneye sahipti. Diş tedavileri için şehirdeki diş doktoruna başvuruluyordu. Ecza odası olmasına ve ilaç bol bulunmasına karşılık eczacı yoktu; buraya sağlık memuru bakıyordu. Hemşire ve sözleşmeli doktoru vardı. Doktor normalde öğleden sonra gelmemekle birlikte acil durumlarda geliyordu. Diğer fabrikalarda olduğu gibi işçi alınırken gerekli muayenelerden geçiriliyordu. [817] Gemlik Fabrikası'nın sağlık olanakları açısından diğer fabrikalara oranla dışarıya daha çok bağımlı olmasını, işçi kadrosunun daha dar olması nedeniyle bu yöntemin daha iktisadi bulunarak tercih edilmiş olabileceği şeklinde açıklamak mümkündür.

Bursa Fabrikası'nda hastane olarak kullanılan temiz bir revir binası vardı. Yatan hastalar için 8 yatağı bulunan hastane poliklinik hizmeti de veriyordu. Ayrıca röntgen cihazına, temiz ve düzenli bir eczaneye, ameliyathaneye ve laboratuvara sahipti. Hastanenin diş bölümü ve burada bir de diş röntgeni bulunuyordu. Sağlık kadrosu 1 başhekim, 1 diş hekimi, 2 sağlık memuru, 1 hemşire, 1 ebe ve 1 de eczacıdan oluşuyordu. [818] TBMM Çalışma Komisyonu üyesi M. Şerif Korkut'un fabrikayla ilgili 1948 yılına ait raporunda belirttiğine göre fabrika ayrı bir hastane yaptırmaya karar vermişti. Korkut da buna ilişkin olarak yaptırılan binanın poliklinik gibi kullanılmasının, fabrikanın şehirde yapılan devlet hastanesine iştirak hissesi koyarak bu hastaneyi desteklemesinin ve bu hastaneden yararlanmasının hem iktisadi açıdan hem koordinasyon yönünden daha uygun olacağı fikrini ortaya atmıştı. [819]

Sağlık personeli sayısının ülke çapında yetersiz olduğu, salgın hastalıkların varlığını sürdürdüğü o dönemin zorlu ve kısıtlı koşulları dikkate alınacak olursa diğer bütün İDT'lerle birlikte Sümerbank işletmelerinde çalışanlara düzenlilik taşıyan bütün bu sağlık olanaklarının sunulmuş olması son derece önemliydi. Üstelik bu olanaklar, işyerlerinde alınması gereken sağlık önlemleriyle ilgili olarak Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'yla belirlenen alt sınırların çok üzerindeydi. Bunun yanında Sümerbank işletmelerindeki sağlık altyapısı ve olanakların yalnız çalışanlarına değil bulundukları bölgede yaşayanlara da büyük yararları dokunmuştu. İlk dönemlerinden başlayarak halk buralardaki sağlık olanaklarından yararlandırılmıştı. [820] Bu bağlamda

[817] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1438-5-2, 29.07.1948, s.59.
[818] Selim Cavid, "Merinos Fabrikası", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 100-104, 1 Nisan 1944, s.14; **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1438-5-2, 29.07.1948, s.61-62; İktisadî Yürüyüş'te, hastanenin yatak sayısı 20 olarak verilmiştir.
[819] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1438-5-2, 29.07.1948, s.61-62.
[820] Makal, **Ameleden İşçiye**, s.141-142.

Kayseri Fabrikası eczanesi kent halkına da hizmet vermiş, ayrıca diğer eczaneler gibi nöbetçi eczane olarak da görev yapmıştı.[821] Fabrikaların bulundukları bölgeye sağlık açısından yaptığı katkı bununla sınırlı kalmamış Nazilli'de daha ileri bir boyut kazanmıştı. Halkın yardımıyla yapılmakta olan hastaneye, Korkut'un Bursa Fabrikası'yla ilgili önerisine benzer şekilde, Nazilli Fabrikası'nın da yardım etmesi için hastane inşaat komisyonu girişimde bulunmuştu. Sümerbank Genel Müdürlüğü fabrikanın 50.000 TL yardım yapmasını kabul etmişti. Yerel kaynaklar bununla ilgili olarak Sümerbank Genel Müdürlüğüne ve fabrika müdürlüğüne Nazillililer adına teşekkürlerini sunmuştu.[822]

1.3. İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Yönünden Koruyucu Hekimlik ve Sosyal Güvence

Fabrikalarda koruyucu ve önleyici sağlığın esas olarak iki temel ayağı bulunuyordu. Bunlardan ilki sanayi alanına özgü olarak, yapılan işin barındırdığı tehlike ve risklerin bertaraf edilmesi ile çalışanların iş kazalarına ve uzun erimde ortaya çıkabilecek meslek hastalıklarına karşı korunmasını içeren her türlü önlemi ifade ediyordu. İkincisi ise devletin başta bulaşıcı ve salgın hastalıklara karşı toplum sağlığını korumak için yürüttüğü büyük mücadele doğal olarak fabrika çalışanlarını da içine alıyordu. Her iki ayağı kapsayan koruyucu hekimlik uygulamaları devletin birey ve toplum sağlığından sorumlu olması kadar fabrika işçilerinin sağlıklı bir biçimde işlerine devam edebilmelerini sağlamakla ilgiliydi. Bu bakımdan fabrikaların doğrudan çalışanlarına sundukları sağlık hizmetleri yanında devletin çalışma yaşamına ve toplum yaşamına dönük olarak yürürlüğe koyduğu yasalar ve bunların uzantısı olan uygulamalar da Sümerbank fabrikalarını kapsıyordu.

Çalışanların iş başında sağlıklarının korunması ve iş güvenliğinin sağlanması açısından bakılacak olursa fabrikaların kuruluşlarından itibaren çalışma alanlarında çeşitli tehlike ve risklere karşı önlemler alınmıştı. İncelemeye konu olan iplik ve

[821] **Erciyes Postası**, 13 Şubat 1949, s.2; **Erciyes Postası**, 28 Şubat 1949, s.2; **Erciyes Postası**, 14 Mart 1949, s.2; **Erciyes Postası**, 15 Mart 1949, s.2; **Erciyes Postası**, 24 Mart 1949, s.2; **Erciyes Postası**, 3 Haziran 1949, s.2; **Erciyes Postası**, 10 Haziran 1949, s.2.

[822] "Basma Fabrikamız Nazilli Hastahanesine 50.000 Lira Yardım Ediyor", **Aydın**, 22 Haziran 1948, s.4; Paranın 15.000 TL'sinin demirbaş olarak, 15.000 TL'sinin çatı örtüldükten sonra, 20.000 TL'sinin de yapı tamamlandıktan sonra verilmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. "Nazilli Hastahanesine Sümerbank'ın Yardımı", **Aydın**, 2 Eylül 1948, s.4; Bununla birlikte Fırat gazetesi para miktarını 52.000 TL olarak vermiştir. Bkz. "Nazilli'de İnşa Olunan Hastane Binası İçin 52 Bin Liralık Yardım Yapılacak", **Fırat**, 23 Haziran 1948, s.1.

dokuma fabrikalarında üretim sırasında havaya karışacak pamuk tozlarının zararsız hale getirilmesi bu önlemlerin başında geliyordu. Bu bağlamda Kayseri Fabrikası kurulurken ilk olarak üretim alanında hava temizleme ve nemlendirme donanımı yapılmıştı.[823] Diğer fabrikalarda da konu ihmal edilmemişti, Ereğli Fabrikası'nda aynı donanım mevcuttu.[824] Aynı şekilde Bursa Fabrikası'nın her bölümünde nemlendirme ve iklimlendirme tesisatı vardı. Havalandırma tesisatı boyahane gibi bölümlerde sis oluşumunu engelleyebilecek kapasitedeydi.[825] Bu donanımlar pis havanın dışarı atılmasını ve nemlendirme sayesinde pamuk ya da yün tozlarının yere çökmesini sağlayan kritik bir görevi yerine getiriyordu. Zira bu önlem esas faaliyeti iplik ve dokuma üretmek olan bir fabrikada, yalnız kısa vadede oluşacak sağlık sorunlarına değil uzun vadede oluşabilecek meslek hastalıklarına, özellikle astım, bronşit ve bisinoz gibi akciğer hastalıklarına karşı son derece gerekli bir önlemdi.

Dokuma ürünü üretmekle birlikte hammadde ve üretim süreci itibariyle selüloz ve kimya sanayiin kapsamına giren Gemlik Fabrikası'nda kimyasalların yoğunlukta olması farklı riskleri barındırıyordu. Bu nedenle ilgili raporlarda işçi sağlığı için zararlı gazları önleyecek filtreler kullanılmasının ve işçilerin koruyucu donanım kullanmasının gerekliliği üzerinde önemle durulmuştu.[826] Başta havalandırma cihazlarının, üretim sırasında yayılan gazları çalışma ortamından tam olarak uzaklaştırmaya yeterli gelmediği belirtilmiş; iplik üretme makinelerinin, banyoların ve asit dairesinin kapalı olması gerektiğine işaret edilmişti. Bunun yanında gözlük ve maske takarak çalışılması gereken bölümlerde gerekli uyarı levhaları bulunmakla birlikte bazı işçilerin gözlüksüz ve maskesiz çalıştıklarına tanık olunmuştu. Özellikle gazların yoğun bulunduğu iplik dairesinde çalışan işçilerin ağır ve aşamalı bir zehirlenmeye uğrayacağına dikkat çekilerek gerekli yenileme ve düzeltmelerin bir an önce yapılmasının, fabrikadaki eksikliklerin giderilmesinin sadece iyi verim almak ve maliyet açısından değil işçinin sağlığı açısından da son derece gerekli olduğu hatırlatılmıştı. Çalışma alanında kimyasal maddelerin varlığından dolayı işçi sağlığı üzerinde durmanın gerekliliğine vurgu yapılırken bunun aynı zamanda işçi devrinin en aza indirilmesiyle bağlantılı olduğunun altı çizilmişti. Ayrıca işçinin sağlığıyla ilgili koşulların daha düzgün hale getirilmesi

[823] "Kayseri Bez Fabrikası", **Endüstri**, Sayı 4, Birincikanun 1935, s.5.
[824] **Sümerbank Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi Ereğli Bez Fabrikası Dahili Talimatname**, s.7; İ. Hakkı Kutkam, "Konya'da İlk Gezim-4", **Babalık**, 10 Aralık 1946, s.2.
[825] Selim Cavid, "Merinos Fabrikası", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 100-104, 1 Nisan 1944, s.5.
[826] Porten, **Gemlik Fabrikası Hakkında**, s.4-5.

kapsamında beslenmesine gereken ilginin gösterilmesi hakkındaki önerilere de yer verilmişti. Diğer taraftan fabrika hekimliğince işçilerin sağlık durumlarının korunması için fabrikada duş yerlerinin yapılması ve yılda bir kere kampa çıkarılmaları tavsiye edilmişti. Bütün bu uyarılar ve aslında kurumun da farkındalığı doğrultusunda, olanaklar elverdiğince bütün bu donanımlarda gerekli düzeltmeleri yapma çalışmalarına başlandığı olumlu bir gelişme olarak kaydedilmişti.[827]

Sağlık işlerinin Sümerbank açısından ne denli önemli olduğunu gösteren bir diğer örnek Ereğli Fabrikası'nın ilgili iç yönetmeliğidir. Aslında İş Kanunu'nun 29. maddesinde bütün işverenlere işçilerin tabi tutulacakları disiplin, sağlık koruma ve iş güvenliği kurallarını gösterir bir iç yönetmelik çıkarma zorunluluğu getirilmesinden sonra,[828] Ekonomi Bakanlığı İş Dairesi Başkanlığının bütün işyerlerini kapsayan ilgili genelgesi gereğince[829] hazırlanan bu yönetmelikle sağlık koruma önlemleri belirli kurallara bağlanarak düzen ve işlerlik sağlanmaya çalışılmıştır. Buna göre işçilerin hastalandıkları zaman bunu çabucak üstlerine bildirmeleri, işçi sağlığı ve iş güvenliği açısından uymaları gereken kurallar, bunun yanı sıra fabrikanın bu konuda alması gereken önlemler, işçiye gerekli korunma donanımı ve giysilerin verilmesi gibi önemli hususlar yazılı hale getirilmiştir. Ayrıca sağlık memurları ve pansumancılar nöbetleşe çalıştıklarından hastalık ve kaza halinde doktor fabrikada bulunmasa bile ilkyardım önlemlerinin alınacağı ve gerekirse doktora haber gönderileceğine ilişkin maddelere de yer verilmiştir. Diğer taraftan yangına karşı alınacak önlemler ile yangın anında başta fabrika itfaiyesi olmak üzere bütün fabrikanın nasıl bir yol izleyeceğine dair ayrıntılı kurallar getirilmiştir.[830] Bu yönetmelikle ilgili olarak dönemine göre oldukça modern bir bakış açısıyla hazırlandığı değerlendirmesinde bulunmak yanlış olmasa gerektir.

Yönetmelik Ereğli Fabrikası'nın bir iç yönetmeliği olsa da getirdiği kurallar Ereğli Fabrikası için geçerli olduğu kadar diğer bütün fabrikalar için de geçerliydi. Nitekim Ekonomi Bakanlığı'nın açıklamalarına göre, tam da yönetmeliğin ilgili maddelerini çağrıştırır şekilde, Sümerbank fabrikalarında işçilerin kazalardan korunması ve güven içinde çalışmalarını sağlamak konusunda gerekli önlemler

[827] **Sümerbank Gemlik Sunğipek Teşebbüsü 1939 Yılı UMHR**, s.10, 19; **Sümerbank Birleşik Yün İpliği ve Dokuma ve Sunğipek Fabrikaları Müessesesi 1940 Yılı UMHR**, s.72, 108, 110, 122.
[828] **Kanunlar Dergisi**, C.16, 12 Haziran 1936, s.844.
[829] **TC Resmî Gazete**, Sayı 3709, 15 Eylül 1937, s.8714.
[830] **Sümerbank Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi Ereğli Bez Fabrikası Dahili Talimatname**, s.6-9.

alınıyor, işçilere gereken korunma araçları ve giysiler fabrikalar tarafından ücretsiz veriliyordu. Ayrıca işçileri kaza nedenleri ve korunma önlemleri hakkında daha fazla aydınlatmak için kurum tarafından birçok afişler yaptırılmış ve bütün fabrikalara dağıtılmıştı.[831] İşçilerin işbaşında işe uygun elbise giymesi ve bu elbiselerin temizliği de sağlıkları açısından önemli bir konuydu. Giyim bahsinde ayrıntılı olarak ele alındığı gibi Sümerbank bu hususa işçilerin sağlıklarını da gözeterek işbaşında ve hatta iş dışında da giydirilmesine önem vermişti.[832] Şunu da belirtmek gerekir ki, aynı dönemde diğer fabrikalar için Ereğli Fabrikası'ndakine benzer bir yönetmeliğin varlığı kuvvetle muhtemeldir. Araştırmalar sırasında diğer fabrikalara ait benzer bir yönetmeliğe rastlanmamakla birlikte aynı kuruma bağlı aynı gruptaki işletmelerden yalnızca Ereğli Fabrikası için böyle bir yönetmelik oluşturulduğu düşünülemez. Kaldı ki koşullar ve yasalar diğer fabrikalar için benzer yönetmelikler oluşturmayı emrettiği gibi kurum politikası da bunu gerektirmektedir. Yönetmeliğin neden fabrika adına düzenlendiği sorusunun yanıtı ise ilgili yönetmeliğin fabrikaya ait bazı bilgiler içermesi yani yönetmelikte fabrikanın yapısal özellikleri dikkate alınarak her fabrikaya özgü düzenlemelere yer verilmiş olmasıdır. Ayrıca bu yönetmeliğin İşçilerin Sağlığını Koruma ve İş Emniyeti Nizamnamesi yürürlüğe girmeden önce yayımlanmış olduğunu da kaydetmek gerekir.

Anlaşılacağı üzere ülkede çalışma koşulları çağın gereklerine uygun hale getirilmeye çalışılırken, Sümerbank gibi devlet kurumları bu tür düzenlemelerde uygulamalı olarak öncülük etmişlerdir. Türkiye'nin sanayileşmesi sürecinde önemli bir yeri olan Sümerbank'ta insan kaynağının sağlığının korunması, üzerinde ciddiyetle durulan başlıca konulardan olmuş ve konuyla ilgili çabaların sürekliliğinin sağlanmasında gösterilen kararlılık Ekonomi Bakanlığı düzeyinde yeri geldikçe vurgulanmıştır.[833]

Sümerbank'ın, çalışanlarının sağlığını korumanın önemi ve önceliği konusunda bilimsel ölçütlere uyduğu ve devletin genel sağlık politikası doğrultusunda hareket ettiği görülmektedir. Bunun en açık tanımını ve en doğrudan kanıtını Sümerbank'ın Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planında bulmak mümkündür. Buna göre sağlık konusundaki çalışmalarda iş ve sağlık ilkelerini amaca en uygun biçimde birleştirmek yolu tutulmuştur. Çalışanların genel olarak ve işten

[831] **Sümer Bank'ın 1940 Yılı Muamelatı…**, s.8-11.
[832] "İşçi Sağlığı ve Temizliği", **Endüstri**, Sayı 12, Ağustos 1941, s.227.
[833] **Sümerbank ve Müesseselerinin 1942 Muamelatiyle…**, s.4.

kaynaklanan etkilere karşı korunmaları için alınması düşünülen önlemlerde *"hastalıktan sonra tedavi"* yerine *"hastalanmadan önce tedbir ve koruma"* ilkesi benimsenmiştir. Çalışanların sağlığının bu denli önemsenmesinde kuşkusuz sosyal yarar başta olmakla birlikte, işlerinde verimli olabilmeleri ancak sağlıklarının yerinde olmasıyla mümkün olduğundan, iktisadi yarar da göz önünde bulundurulmuştur. Bu hedeflere ulaşabilmek için planda şu esaslara yer verilmiştir:

"1-İşletmelerdeki sınai sağlık teşkilatlarına ihtiyaçlarla mütenasip bir bütünlük ve şümul vermek (eleman, mahal, ilaç, aletler bakımından).
2-İşçi sağlık sicillerinin, ihdas, takip ve işlenişi.
3-İşçi muayeneleri: a- Giriş muayeneleri, b- Altı aylık kontrol muayeneleri, c- Psikolojik iş muayeneleri meselelerinin düzenlenmesi.
4-Mesleki, umumi ve mıntaka hastalıklarının etüdü ve bunlarla mücadele usullerinin tespit ve faaliyete geçilmesi.
5-İş kazalarını tespiti ve bunlara karşı mücadele.
6-Yeni açılacak hastane, sanatoryum, prevantoryum,[834] dispanser, revir gibi sağlık yerlerine olan ihtiyaçların tespiti ve mevcutların ıslah ve kullanılma şekillerinin tetkiki.
7-Kreşler tesisi.
8-Aşılar ve içme suları mevzuunun halli.
9-Sağlık terbiyesi (ziyaretçi hemşireler, ebeler ihdası)."[835]

Planda sosyal güvenlik ve yardım da ele alınmıştır. Buna göre çalışanların emeklilikleri ve emekli olduklarında sağlık güvenceleriyle ilgili olarak geleceğe dönük önlemler öngörülmüştür. Sosyal güvenlik konusunun esasları belirlenirken iktisadi, sosyal ve sıhhi yarar ve ilişkiler göz önünde tutulmuştur. Bu esaslara göre çalışanların sağlık ve sosyal güvencelerinin sağlanmasının işe bağlılıklarını artıracağı ve böylece verimi artırarak iktisadi yararlar da getireceği belirtilmiştir:

"1-Hasta ve malul işçilerle, ailelerine yardım.
2-Kazaya uğrayan işçilerle bunların dul ve yetimlerine yardım.
3-Doğum ve analık yardımı.
4-Ölüm halinde, ölen işçilerin dul ve yetimlerine yardım.

[834] Verem mikrobunu kapmış ama hastalanmamış zayıf vücutlu kimselerin vereme yakalanmasını önlemek için bakıldıkları sağlık kurumu.
[835] **Ana Hatlarile Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı**, s.12-13.

5-İhtiyarlık emniyeti.

6-Sair çeşitli sosyal yardımlar: a-Ücretli ve ücretsiz mezuniyet, b-Evlenme, c-Çocuklu oluş, ç-Ev yaptırma, d-İşçi çocuklarının okutturulması hallerinde türlü yardımlar."[836]

Söz konusu plan kapsamında son olarak birinci sene yapılacak işlerden sağlıkla ilgili olanlar şöyle sıralanmıştır:

"1-Sağlık sicillerinin ihdas ve mevcut olanlarının tamamlanması.

2-Devamlı işçiler arasında altı aylık kontrol muayenelerinin başlamasına ait ilk safha.

3-Psikolojik iş muayeneleri hakkında etütler.

4-Mıntaka hastalıklarıyla mücadele imkânlarının hazırlanması (ilk olarak Karabük ve Nazilli'de).

5-Kreşlerin kurulması için eleman ve teşkilat bakımından ilk hazırlıklar.

6-Aşılar temini (türlü hastalıklara karşı)."[837]

Sümerbank'ın zaman içerisinde birikim ve deneyimi artıp, kurum politikaları daha da belirginleştikçe sağlık koruma çalışmalarına bu doğrultuda disiplin ve işlerlik kazandırmak için kurum tarafından doğrudan sağlık korumayla ilgili düzenlemeler getiren bir yönetmelik çıkarılmıştır. Yönetmelikte öncelikle Sümerbank'ta çalışan memur, müstahdem, işçi ve emeklilerin Sümerbank Sağlık Koruma Teşkilatı'ndan yararlanma şekilleri açıklanmıştır. Daha sonra Sümerbank ve bağlı kuruluşlarda çalışan doktor, dişçi, eczacı, sağlık memuru, hemşire, ebe ve hastabakıcıların devletin ilgili mevzuatı yanında bu yönetmelik hükümlerine göre görevlerini yapacakları belirtilmiştir. Daimi ve serbest olmak üzere iki doktor statüsü tanımlanmış, bunlardan daimi olanın bütün mesaisini 5 saatten aşağı olmamak kaydıyla tayin edildiği göreve ayıracağı hükmüne yer verilmiştir. Bunların dışarıda muayenehane açmalarına ve belirlenen saatler dışında hasta kabul etmelerine izin verilmekle birlikte, kurum çalışanlarının muayene ve tedavileriyle ilgili veya acil durumlarda derhal gereğini yapmasına engel olmaması koşulu getirilmiştir. Daimi doktorlar arasında bulunan diş doktorlarının memur, müstahdem ve işçilerin ağız ve diş hastalıklarının tedavileriyle ilgilenmeleri yanında, yılda en az bir kere işletmedeki işçileri ve çırak okulu mensuplarını sırayla kliniğe davet ederek muayene etmelerine

[836] **A.y.**, s.18-19.
[837] **A.y.**, s.23.

ve sağlık fişlerine durumlarını kaydetmelerine ilişkin kurallar getirilmiştir. Serbest doktorların ise haftada üç günden ve günde üç saatten aşağı olmamak şartıyla ilgili müdürlükçe saptanan gün ve saatlerde kendilerine başvuran kurum çalışanlarını, tahsis edilen yerde muayene ve tedavi edecekleri hükme bağlanmıştır. Serbest doktorların da başka kurumlarda çalışmaları, kurum çalışanlarının evlerine gidip muayene ve tedavilerini yapmalarına veya acil durumlarda yapılacak çağrılara uymalarına engel olmaması koşuluyla serbest bırakılmıştır.[838]

Diğer sağlık çalışanlarına gelince bunlar arasında bulunan sağlık memurları, ebeler, hemşireler ve hastabakıcıların Sağlık Koruma Teşkilatı başhekimi veya bu görevi yapan doktorun talimatına göre çalışacakları belirtilmiştir. Doktorlarda olduğu gibi ebelerde de daimi ve serbest olmak üzere iki statü tanımlanmış, daimi ebelerin tayininde aynı zamanda hemşire ihtisası yapmış olanların tercih edileceği, serbest ebelerin daimi ebeye ihtiyaç olmayan işletmelerde bulunacakları, haftada en az iki kez işletmenin revir ya da hastanesine geleceği ve serbest ebeler dışındakilerin dışarıda iş yapamayacakları vurgulanmıştır. Bütün bu sağlık personelinin doktorun emriyle gerektiğinde belediye sınırları içinde kurum çalışanı hastaların evlerine giderek tedavi yapacakları da hükme bağlanmıştır. Eczacılara ise işletme dışında çalışma yasağı ve acil durumlarda mesai saatleri haricinde de olsa derhal görev başına gelmeleri zorunluluğu getirilmiştir. Eczacı olmayan Sağlık Koruma Teşkilatında gerekirse başhekim veya bunun belirleyeceği doktorun bu görevi yerine getirebileceği hükmüne yer verilmiştir. Yönetmelikte ayrıca Sağlık Koruma Teşkilatının bütün üyeleri bir fabrika çalışanı sayıldığından çalışanların yararlandığı sosyal ve kültürel haklardan yararlanma hakları olduğuna işaret edilmiştir.[839]

Sağlık koruma kapsamında büyük önem taşıyan sağlık sorunu olmasa bile bütün çalışanların yılda bir kere genel muayeneden geçirilmesi ve sonuçların sağlık siciline kaydedilmesi zorunluluğu getirilerek daimi memur, müstahdem ve işçilerin sağlık sicillerinin tutulmasından başhekim ya da bu görevi üstlenmiş olan doktor sorumlu kılınmıştır. Bunun yanı sıra doktorun muayene olması gerektiğini bildirdiği kişinin fabrikaca muayeneye sevk olunması ve muayene yapılmadıkça işine devam ettirilmemesi kuralı benimsenmiştir.[840] Sağlık uygulamalarının kurumun politikasına

[838] **Sümerbank Sağlık Koruma Teşkilatında Çalışanların Vazife Yönetmeliği**, İzmit, Selüloz Basımevi, 1945, s.3-7.
[839] **A.y.**, s.7-12.
[840] **A.y.**, s.9.

uygun işleyip işlemediğinin denetlenmesi de ayrıca önem verilen bir husus olmuştur. Bu çerçevede, Sümerbank işletmelerinin faaliyetlerini denetlemekle görevli Teftiş ve Kontrol Müdürlüğü müfettişleri için hazırlanan yönetmelikte sağlıkla ilgili incelemelerde dikkat edilecek hususlar hakkında şu ifadelere yer verilmiştir:

> "Teftiş olunan banka teşkilatındaki sağlık tesislerinin istatistik ve faaliyet rakamlarına dayanarak işleyiş tarzı ile bunda vazife alanların bu vazifelerini talimatnamesi dahilinde ifa edip etmedikleri, görülen aksaklılar ve izale çareleri ve bu teşkilatın faydasını artıracak tedbirler, bu hususstaki teknik teftişi ikmal edecek mahiyette ayrıca mütalaa ve teşrih olunur."[841]

Yönetmeliklerde belirlenen ilkeler doğrultusunda hastalık, kaza ve sakatlık konularına ilişkin günün koşullarına göre yararlı düzenlemeler yapılmış, işçilerin sağlık durumlarının sürekli kontrolü için işçi sağlık sicilleri hazırlanmıştır. Böylece bazı işletmelerde 1945'ten itibaren altı aylık zorunlu sağlık muayenelerine başlanmıştır. Bunun yanında çalışma yaşamında son derece önemli olan işçilerin psikoteknik muayenelerinin yapılabilmesi için uzman doktorlarla birlikte çalışılarak inceleme yöntemleri ve UMH'nin de gözden geçirdiği bazı özel formüller hazırlanmıştır. [842] Öte yandan bu olumlu gelişmelerin başlangıçta doğal olarak aksayan bazı yönleri olmuştur. Örneğin işçi siciline esas olmak üzere bastırılarak ciltli bir şekilde işletmelere gönderilen işçi sağlık cüzdanlarının psikoteknik gibi şeklinin ve sınırının çizilmemiş, içeriğinin uzman hekimlerce yeterince belirginleştirilmemiş sorularla dolu ve bununla ilgili bazı düzeltmelerin gerekli olduğu saptanmıştır. Ayrıca bazılarında başlamış olmakla birlikte bütün işletmelerde işçilerin periyodik sağlık muayenelerine bir anda geçilememiş ve sağlık sicilleri hemen oluşturulamamıştır.[843]

Sümerbank genelinde işçi sağlığı daima öncelikli görülmekle birlikte dönemin koşullarından kaynaklı olarak sağlık memuru kadrolarında giderilmeyi bekleyen bazı boşluklar olduğu göze çarpmış, bunun özellikle işçi devrinin önüne geçilebilmesi bağlamında önemine dikkat çekilmiştir. [844] Bunlardan başka fabrikaların çalışma koşullarıyla ilgili zaman zaman bazı olumsuzluklar göze

---

[841] **Sümerbank Teftiş ve Kontrol Müdürlüğü Talimatnamesi**, İstanbul, Fazilet Basımevi, 1944, s.31.
[842] **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, s.39.
[843] "Ek Rapor: İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri", **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.20.
[844] **Sümerbank 1945 Yılı UMHR**, s.91.

çarpmıştır. Örneğin Ereğli'nin hallaç dairelerinin çalışma sırasında toz ve elyaf ile dolu olduğu ve havalandırmanın yetersiz kaldığı görülmüştür. Ayrıca fabrikalardaki ortalama sıcaklıklarda önemli bir yükseliş olmamakla birlikte Ereğli Fabrikası'nın haşıl dairesinin 38 °C, Nazilli Fabrikası'nın haşıl dairesinin 37-40 °C olduğu saptanmış ve atölyelere birer termometre konması gerektiği belirtilmiştir. Diğer bazı fabrikalarda ise işçilerde gözlük, eldiven, çizme gibi koruyucu donanım eksikliğine rastlanmıştır.[845]

Sözü geçen bazı eksiklikleri ve aksaklıkları dönemin Türkiye ve dünya koşullarını göz önünde bulundurarak değerlendirmek gerekir. Zira 1942 yılı itibariyle 40.000.000 işçi, 201.272 hekim ve 7.335 hastane bulunan ABD gibi gelişmiş bir ülkede bile işçi sağlığı, iş hijyeni ve çalışma hekimliği konularında istenilen seviyeye gelinemediği kaydedilmiştir. [846] Dolayısıyla o dönem sanayileşmenin başında bulunan Türkiye'de daha çok zaman ve çabaya gereksinim duyulduğunu, bu açıdan Sümerbank'ın sağlığa verdiği önem doğrultusunda genel olarak olumlu yönde bir gelişme çizgisi gösterdiğini söylemek yanlış olmasa gerektir.

Türkiye'de çalışma yaşamına ilişkin yapılan ve yukarıda ayrıntılı olarak incelenen önemli yasal düzenlemeler Sümerbank ve diğer İDT'ler için bağlayıcı olmakla birlikte, öteden beri Sümerbank'ta işçi sağlığının korunması kapsamında yapılagelen uygulamalar ve çıkarılan yönetmelikler, özellikle Kaza ve Maluliyet Yardımı Yönetmeliği, Hastalık ve Vefat Yardımı Yönetmeliği[847] dikkate alınacak olursa Sümerbank'ın, çalışanlarına Türkiye'de çalışma yaşamının standartları üzerinde sağlık olanakları sunduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim o dönem bunun farkında olan Sümerbank Yönetim Kurulu konuyla ilgili olarak *"Bu yıl hükümetçe tatbike konulan işçi sigortaları kanununun, mesleki hastalıklar ve bilhassa analık konularında, işçiye, bankamızın kanundan evvelki yardımlarından daha az menfaatli oluşu, bu alandaki faaliyetimiz lehine kaydedilecek bir olaydır"* saptamasında bulunmuştur.[848]

Gerçekten de Sümerbank, bütün çalışanları ve bunların ailelerine sunduğu sağlık olanakları yanında kanun çıkmadan önce iş kazası, meslek hastalığı ve analık durumlarında kendi olanaklarıyla gerekeni yapıyordu. Sosyal sigortalar ülke çapında

[845] **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, s.39-40.
[846] Zeki Nasır Barker, "İş Hijyeni", **Çalışma**, Sayı 2, Kasım 1945, s.41.
[847] Makal, **Ameleden İşçiye**, s.151.
[848] **Sümerbank 1946 Senesi İMR**, s.9.

bütün çalışma yaşamını kapsayacak şekilde genişletilince bu yardımlara karşılık Sümerbank genelinde ödenen yıllık prim tutarının 1.000.000 TL'ye ulaştığı görülmüş, İşçi Sigortaları Kurumuyla işbirliğine gidilmişti. Artık çalışanlara hastalık, kaza, analık yardımları bu yolla yapılıyor, çalışamadıkları günler için gündelik ödeniyor ve çalışamayacak duruma gelenlere gelir bağlanıyordu. Bunlarla birlikte Sümerbank endüstri hijyeninin esaslarını ve ilkelerini, kendi alanındaki gözlem ve deneyimlerine dayanarak belirleme ve geliştirme çalışmalarına devam ediyor, çeşitli üretim dallarına ilişkin meslek hastalıkları üzerine araştırmalar yapmaktan geri kalmıyordu.[849]

Sümerbank işçi sağlığı ve iş güvenliğine verdiği önem doğrultusunda çalışmalarını sürdürürken denetimler elden bırakılmıyordu. TBMM Çalışma Komisyonu üyesi Korkut, 1947 ve 1948 yıllarında yaptığı incelemelerinde fabrikalardaki işçi sağlığı ve iş güvenliği koşullarıyla ilgili önemli izlenimler ve bilgiler edinmişti. Nazilli Fabrikası'nda 1947 yılında gerçekleştirdiği incelemelerine ilişkin raporuna göre çalışma ortamlarındaki durum bazı aksaklıklar dışında genel olarak iyiydi. Korkut fabrikanın birçok çalışma bölümünü gezmiş ve buralardaki koşulları gözlemlemişti. Buna göre kazan dairesi çok sıcak olduğu için serin hava tesisatı bulunuyordu ama motoru arızalı olduğundan ziyaret sırasında çalışmıyordu. Kazan dairesinde kül alma sırasında maske takmak gerekiyordu. Öte yandan ateşçiler gözlük takmıyordu. Buradaki işçiler geçici olduğu için fabrika iş elbisesi vermediğinden elbiselerini kendileri satın almıştı. Daimi işçiye tahta potin verilirken geçici işçilerin ayağında çarığa rastlamıştı. İşçiler her gün banyo yapabiliyorlardı ancak duşları biraz kirli bulmuştu. Makine dairesindeki tuvaletlerin ise fena olmadığını ama temiz tutulmadığını belirtmişti. Apre hazırlama ve boyahanede boya kokusunu uzaklaştırmak ve havayı tazelemek için havalandırma tesisatı vardı. Burada çalışanlar eldiven kullanıyorlardı. Basma ve kurutma bölümündeki makineler ise tam otomatik olduğundan el değmeden çalışıyordu. Kazan dairesi ateşçilerine, kaynakçılara, apre hazırlamada, boyahanede, basmahanede, kısacası zehirli gaz olan yerlerde çalışanlara süt veriliyordu. Atölyede ise hava tesisatı ve vasistaslar olmasına karşın hava sıcaktı. Buralardaki banyolar iyi durumdaydı. Haftada üç defa sıcak duş ve hamam olanağı sunulmuştu. Üstelik her bölümdeki işçinin dolabı ve soyunma yerleri bulunuyordu. Marangozhane ve dökümhanede zehirli gazları uzaklaştırmak

[849] **Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı**, s.52, 55.

için iyi çalışan bir havalandırma tesisatı vardı. Buradaki işçilere yazın soğuk, kışın sıcak süt veriliyordu. Ancak buralardaki tuvaletlerin ve lavaboların kirli olduğunu gözlemlemişti. İplik ve tarak bölümlerindeki havalandırma tesisatının Ruslar tarafından yapılması dolayısıyla soğuk iklime göre ayarlanmış olduğuna dikkat çekerek Nazilli'ye uymadığını, bu nedenle pamuk tozları yüzünden ortaya çıkacak sakıncalara ve hastalıklara karşı havanın nemlendirilerek tozların çökertilmesi gerektiğini belirtmişti. Çile yapılan bölümü havadar bulmasına karşın, dokuma dairesinin aspiratörlerinin iyi işlemediğinden dolayı çok tozlu ve sıcak olduğunu kaydetmişti. Bu bölüme ait dört tuvaletin ve lavabolarının ise çok havasız ve kirli olduğunu aktarmıştı.[850]

Gemlik Fabrikası'ndaki incelemelerde üretimin büyük oranda kimyasal maddelere dayalı olması nedeniyle buna özgü bazı sorunlara rastlanmıştı. Zehirli gazları emen aspiratörler olmasına rağmen boyahanelerde ve asit kullanılan yerlerde çalışan birçok işçinin gözlerinde asit buharının yaptığı tahrişe bağlı olarak göz yangısı (konjonktivit) olduğu görülmüştü. Buna karşılık bu durum işçilerde gözlük kullanma alışkanlığının yerleşmesini sağlamıştı. Bunun yanı sıra işçilere kullanım süresi doldukça iş elbisesi veriliyordu. Diğer taraftan buralarda çalışan işçilere süt verildiği halde kimyasalların etkisiyle diş eti hastalıklarına rastlanmıştı. Yine bu kimyasalların solunması nedeniyle işçiler arasında nevrit ve asabiyet gibi sinirsel hastalıklar olduğu görülmüştü.[851] Sümerbank Genel Müdürlüğünün rapora verdiği yanıtta işçilerde göz yangısına rastlanmasının yeni bir durum olduğu belirtilmişti. Ayrıca karbon sülfür zehirlenmesinin ve bundan doğacak rahatsızlıkların önlenmesi için gerekli adımlar atılmıştı.[852]

Bursa Fabrikası'nda incelemelerde bulunan Korkut, asıl üretimin yapıldığı iplikhanede İngiliz taraklarının fazla hareketli olduklarından dolayı çok toz yaptığını ve bunlar işlediği zaman gazlı bez verildiğini kaydetmişti. Alman taraklarında böyle bir sorun yaşanmadığından dolayı çok memnunlardı. Fabrikanın boyahanesi ve asit kullanılan yerlerinde ise boya ve asit buharlarının ortamdan uzaklaştırılması için aspiratör tesisatı vardı. Ancak maske ve gözlükler inşaat ve kaynak işçilerine verildiği için yeterli değildi. Beri yandan bazı işçilerin el ve ayaklarında asitli sularla sürekli temas nedeniyle kırmızılığa rastlanmıştı. Asitli yerlerde, boyahanede,

[850] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1438-5-2, 29.07.1948, s.90-93.
[851] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1438-5-2, 29.07.1948, s.59-60.
[852] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1438-5-2, 29.07.1948, s.14.

kaynakta, dökümhanede ve tamirhanede çalışanlara süt veriliyordu. Boyahanede 35 işçi çalışıyordu ve aralarında kadın ve çocuk işçi yoktu. Buradaki işçiler için sıcak su bulunan 4 duş vardı ve her gün hepsi duş yapıyorlardı. Ayrıca soyunma yerleri ve dolaplarının çok iyi olduğu belirtilmişti. Kadın işçilerin çalıştığı bölümlerde de onlara özel 35 adet duş, ayrıca yeteri kadar el yıkama yeri ve tuvalet mevcuttu. 13-45 arasında değişen yaşlarda işçi bulunan fabrikada yararlı bir uygulamaya gidilmişti. Buna göre eski işçiler arasında emektar olanlar yaş haddini geçirmişse daha kolay işlere çekiliyor ve diğer işçilerin onlara olan sevgisi üzerinden fabrikaya bağlılığı sağlanmaya çalışılıyordu.[853]

Korkut'un birçok yönden en beğendiği fabrika olan Kayseri Fabrikası'nda iş güvenliği kurallarına uygun olarak hallaç dairesinde tozları emen, tozları çökertmek için havayı nemlendiren ve taze hava veren havalandırma tesisatı vardı. Ayrıca yazın soğuk, kışın sıcak hava veren iklimlendirme tesisatı da mevcuttu. Harman makineleri üzerinde tozları çeken soba bacaları gibi ikinci bir tesisat bulunuyordu ve bu borular birleşerek zemin katta toz mahzenine gidiyordu. Çeşitli gazların çıktığı çalışma alanlarında örneğin kumaşın üstündeki tüycüklerin kızgın silindirle yakıldığı yerlerde, boyama, apre dairelerinde havalandırmaya çok dikkat ediliyordu. Kazan dairesi, kaynak, boyahane gibi bölümlerde zehirli ve ağır işlerle meşgul olanlara gerektikçe süt dağıtılıyordu. Boyahanede çalışanlara eldiven ve gözlük gibi koruyucu donanımlar veriliyordu. Dokuma bölümünde işin doğasında var olan tehlike ve riskler modern yöntemler ve teknik olanaklar dahilinde en aza indirilmişti. Yangına karşı tavanda 60-65 derece sıcaklıkta eriyen maddelerle kapatılmış yangın söndürme düzeneği de ihmal edilmemişti. Kısacası fabrikadaki bütün çalışma alanlarında işçi sağlığı ve iş güvenliği kurallarına uyularak faaliyet alanının gerektirdiği birincil önlemler alınmıştı. Bütün alanlarda toz emme cihazları, nemlendirme ve iklimlendirme tesisatları mevcuttu.[854]

1.4. Sıtma ve Salgın Hastalıklar Yönünden Koruyucu Hekimlik

Sümerbank fabrikalarında işçi sağlığının korunmasının ikinci temel ayağı olan bulaşıcı ve salgın hastalıklardan korunmayla ilgili oldukça masraflı ve uzun erimli ancak bir o kadar da gerekli mücadeleler yürütülmüştü. Çünkü insan sağlığını tehdit eden bu hastalıklar aynı zamanda iktisadi verimsizliğe neden olan ciddi

[853] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1438-5-2, 29.07.1948, s.61-62.
[854] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1464-3-8, 26.06.1948, s.32-33.

sorunlardı. Mücadelelerin en önemli kısmını hastalıkları ortaya çıkaran çevresel etkenlerin ortadan kaldırılması oluşturuyordu. Bunların başında sıtmanın önlenebilmesi için fabrikalar çevresindeki bataklıkların kurutulması geliyordu.[855] Kaldı ki devletin yurt genelinde uyguladığı koruyucu hekimlik politikaları kapsamında özellikle o dönem Türkiye'de yaygın şekilde görülen sıtmanın tedavisinden öte önlenebilmesi için taşıyıcısı olan sivrisineklerin kolayca üremesini sağlayan bataklıkların kurutulması mücadelenin ağırlık merkezini oluşturuyordu. Devlet, Sıtma Mücadelesi Kanunu çerçevesinde sıtmaya kaynaklık eden bataklıkları ortadan kaldırma işini, bu arazileri tarıma kazandırma ve taşkın sularını çağdaş teknikle kontrol altına alarak işlerlik kazandırma işiyle birleştirerek yürütmeye büyük çaba sarf ediyordu. Zira yurt genelinde ortalama 6.000.000 sıtma nöbeti tedavisi yapılıyordu ve bu da 6.000.000 kere insanların işinden geri kaldığı anlamına geliyordu. Sadece işçi açısından bakıldığında hastalığın önlenmesi, işçinin hastalığının tedavisi için yapılan harcamalar, kaybedilen günler ve üretimdeki düşüşten doğan milyonlarca liralık ekonomik zararın ortadan kaldırılması doğrudan insan sağlığıyla ilgili boyutları kadar önemliydi.[856]

Kısacası sağlık konusunun insani ve toplumsal boyutlarıyla birlikte işçilerin hastalıklar yüzünden üretimden kopmalarının önüne geçmek ve ayrıca işyerlerine bağlılıklarını sağlamak gibi ulusal ekonomi üzerinde etkili olan boyutları da göz önünde bulundurulmuştur. Bütün bu nedenlerle Sümerbank fabrikalarının çevresindeki bataklıkların kurutulması ve işçilerin sıtmaya karşı korunmalarına ayrı bir önem verilmiş, Sümerbank çoğu kez kendi olanaklarını seferber ederek bu sorunun üstesinden gelmeye çalışmıştır. Ayrıca fabrikalardaki işçilerin bütün hastalıklara karşı korunması kapsamında, yeterli kaloride gıda almalarının sağlanması bir diğer önlem olarak görülmüştür. Öte yandan Ekonomi Bakanı'nın belirttiğine göre özellikle Nazilli, Kayseri ve Ereğli fabrikalarında çalışan işçilerin sıtma *"afetinden"* korunması için fabrikaların bulunduğu bölgedeki suların uzaklaştırılarak bataklıkların kurutulması ve işçilere düzenli olarak kinin verilmesi gibi önlemler üzerinde durulmaya devam edilmiştir. Burada sıtmadan *"afet"* olarak bahsedilmesi, o dönem bu hastalığın ne denli yıkıcı boyutlara ulaştığını başka söze

[855] Makal, **Ameleden İşçiye**, s.143.
[856] Kamil İdil, "Sosyal Hizmete Dair", **Çalışma**, Sayı 2, Kasım 1945, s.43; Aynı dönemde ABD'de bile yılda 5.000.000 kişinin sıtmaya yakalandığı ve ekonomik zararının 1.000.000.000 Dolar olduğu belirtilmiştir. Bkz. Zeki Nasır Barker, "İş Hijyeni", **Çalışma**, Sayı 2, Kasım 1945, s.41.

gerek bırakmadan gözler önüne sermektedir. Bundan dolayıdır ki alınan önlemlerin yeterli gelmemesi üzerine Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı devreye girmiş ve yapılan incelemeler sonrasında fabrikalar etrafında bulunan bataklıkların kurutulması işinin hükümetin kabul ettiği su programının kapsamına ve ön sıraya alınması için gerekli girişimlerde bulunulmuştur.[857]

Fabrikalardan birinin bulunduğu Ereğli'deki genel duruma bakılacak olursa düzgün ve fenni sulama tesislerinin yokluğu yüzünden akarsuların çeşitli arazilerde birikmesi bataklık meydana getirmişti. Verimli toprakları atıl bıraktığı yetmezmiş gibi sıtmaya da neden olan bu bataklıkların birçoğu, Cumhuriyet döneminde atılan etkili adımlarla ortadan kaldırılmış ancak bazıları kurutulamadığından daha büyük gayret ve ödenek isteyen işlere girişilmesi gerekmişti. Bunun için haritalama işine başlanmış, ayrıca İvriz'in suyundan hem yararlanmak hem de bataklıkları kurutmak için gerekli adımların atılması üzerinde durulmuştu. [858] Kısacası fabrikalar çevresindeki bataklıkların kurutulması çoğu kez geniş bir bölgeyi ve toplum sağlığını da ilgilendirdiğinden yalnızca fabrikayla sınırlı kalmıyordu.

Nazilli'ye bakıldığında, 1940 ve 1941 yıllarında fabrika çalışanlarının ve halkın sağlığını korumak adına yürütülen sıtma mücadelesiyle ilgili olarak Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı koruyucu ve kesin çözüm olarak civar bataklıkların kurutulmasına dikkat çekmiştir. Fabrika ve yerel yönetimler bunun çözümüne dönük çeşitli adımlar atmış, kanallar açarak suların tahliyesini sağlamıştır. Ancak bölgenin gerek yağış rejimi ve gerekse su kaynaklarının bolluğu bu ciddi önlemlerin yetersiz kalmasına neden olmuştur. Bu durumda Bayındırlık Bakanlığının duruma el atması istenmiş ancak bunun çok kapsamlı bir proje dahilinde ve ülke çapında su işlerine ayrılacak bir tahsisatla üstesinden gelinebileceği yanıtı alınmıştır. Bataklıklar kurutulana kadar çalışanları sıtmadan koruyabilmek için kinin gibi ilaçlarla enfeksiyonu hafifletici önlemler alma yoluna gidilmiştir.[859] Kurum kendi olanakları ölçüsünde önlem almayı ihmal etmese de fabrikanın 1942 ve 1943 yıllarındaki üretimini olumsuz etkileyecek düzeye ulaşan sorun karşısında hükümetin devreye girerek kapsamlı çözümler geliştirmesinin gereği ortaya çıkmıştır.[860]

[857] **Sümer Bank'ın 1940 Yılı Muamelatı…**, s.8-11.
[858] "Ereğli Bataklığı", **Babalık**, 8 Ağustos 1940, s.1.
[859] **BCA**, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 177-223-12, 18.12.1941.
[860] **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.11; **Sümerbank 1943 Senesi İMR**, s.10.

Kayseri, Nazilli ve Ereğli fabrikalarının etrafındaki bataklıklar nedeniyle sıtma sorunu o dereceye varmıştır ki Ekonomi Bakanlığı çözüm için Başbakanlığın konuya dikkatini çekerken yine *"afet"* sözcüğünü kullanmıştır. Bir yandan halk sağlığını tehdit eden diğer yandan işçiyi güçten düşürerek fabrikaların üretimleri, dolayısıyla ulusal ekonomi üzerinde yarattığı olumsuz etki nedeniyle bu hastalıktan *"afet"* diye söz edilmesi şaşırtıcı değildir. Böylesine büyük bir sorunun ana kaynağı olan bataklıkların kurutulması için gerekli destek ilk olarak Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığından beklendiyse de işin büyüklüğü karşısında Bayındırlık Bakanlığının da müdahil olması gerektiği gündeme gelmiştir. Buna karşın 1942 yılı itibariyle bakanlığın Kayseri Fabrikası civarındaki bataklıkların kurutulması için açtığı açık eksiltmeye kimse iştirak etmemiştir. Nazilli ve Ereğli fabrikalarının etrafındaki bataklıkların kurutulması ise aynı yıl itibariyle henüz etüt aşamasında bulunduğundan Ekonomi Bakanlığı sıtmanın tahribata devam edeceği endişesini dile getirmiştir. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı ise verdiği yanıtta yurttaki kinin stokunun azlığından söz ederek savaş koşullarında bunun temininin büsbütün zorlaştığını belirtmiştir. Bu itibarla çeşitli bireysel önlemler alınması ve kinin dışında başka ilaçların kullanılması gibi geçici birtakım çözüm önerilerinde bulunmuştur.[861]

Örneklerden anlaşılacağı üzere sıtmayla mücadele ve kaynağının yok edilmesi ancak birkaç bakanlığın elbirliği yaparak üstesinden gelebileceği oldukça maliyetli bir işti. Buna karşılık Sümerbank, işletmelerinde sağlık hizmetlerini yerine getiren hastane gibi birimler kurmak, sağlıklarını korumak için işçileri genel bakımdan düzenli muayeneye ve meslek hastalıkları bakımından sürekli kontrole tabi tutmak yanında, sıtmanın yaygın olduğu bölgelerde fabrikalar çevresindeki bataklıkların drenajı ve kurutulması işlerine de kendi olanaklarıyla büyük gayret sarf ediyordu.[862] Bu çerçevede 1943'te Kayseri Fabrikası'nda bataklık kurutma ve drenaj kanalları ile içme suyu tesisatının ıslahı çalışmaları, Nazilli Fabrikası'nda bataklık kurutma kanalları inşaatı için gerekli etütler, ayrıca Ereğli Fabrikası'nda işçiler için soyunma odaları ve banyo inşaatları devam etmişti.[863] Diğer yandan çevresel ve sosyal yönü kadar sağlıkla ilgili yönü de bulunan fabrika alanlarının ağaçlandırılmasına da büyük önem veriliyordu. Bu kapsamdaki çalışmaları planlı bir

[861] **BCA**, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 177-223-14, 17.03.1942.
[862] **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.252.
[863] **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.43; **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.212, 214.

biçimde yürüten kurum, 1942-1943 döneminde işletmeler çevresinde 50.000'den fazla fidan diktirmişti.[864]

Sıtma mücadelesinde yalnız fabrikalarda değil yurt çapında ciddi bir sorun olmasından ötürü olağanüstü önlemlere gereksinim duyulmuştur. Bu bağlamda mevcut Sıtma Mücadelesi Kanunu'na ek olarak TBMM tarafından 26 Mart 1945'te, yıl sonuna kadar yürürlükte kalacak olan 4707 sayılı Sıtma ile Olağanüstü Savaş Yapılmasına Dair Kanun çıkarılmıştır.[865] Öte yandan sıtmayla mücadelede büyük gayretler sarfının bu olağanüstü mücadele yasası yürürlüğe girmeden önce başladığını da belirtmek gerekir. Bu bağlamda radyo, afiş, kitapçık gibi araçlarla halkı bilgilendirmek yeterli görülmemiş, halka kolayca ve ucuz cibinlik dağıtabilmek için Sümerbank fabrikalarıyla işbirliği yapılarak cibinlik bezi üretilmiş, ayrıca bunlar YMP'de satışa sunulmuştur. Böylece sadece 1944'te çeşitli bölgelerde halka toplam 270.000 m² cibinlik satılmıştır.[866] Ayrıca devlet kinin ve atebrin gibi sıtma ilaçlarını tekeline alarak yurda dağıtmış; sadece 1944 yılında 6.000.000 doz dağıtılması planlanmıştır. Özellikle sıtma bölgelerindeki Halkevleri ve CHP örgütleri de sürece dahil edilerek halkın bilgilendirilmesi ve sağlığının korunması için çalışmalar yapılmıştır. Halka bilgi verilirken sivrisinek ısırmasından korunmak için gece açıkta yatmamaları öğütlenmiş, Sümerbank'la yapılan işbirliği sayesinde üretilen cibinliklerin dağıtımına devam edilmiştir.[867] Kısacası bataklıkların kurutulması gibi köklü ve temel çözümlere ek olarak cibinlik dağıtımı gibi bireysel korunma olanakları da sağlanmıştır. Ancak yurdun her köşesine bunu dağıtmak mümkün olmadığından, sıtmanın nedenlerini ortadan kaldırmaya ve sıtmalıları tedavi etmeye daha fazla önem verilerek gerekli ödenek ayrılmıştır.[868]

Yasayla belirlenen esaslar doğrultusunda yurt çapında yürütülen olağanüstü sıtma mücadelesine Sümerbank'ın da katıldığı görülmektedir. Bu kapsamda fabrikalara genel merkezce gerekli yönergeler verilmiş, 11 Nisan 1945 tarihinde sıtmayla olağanüstü mücadele edileceğini bildiren genelge gönderilmiştir. Bu genelgede iktisadi verimsizlikte doğrudan etken olan sıtmayla öteden beri yapılagelen savaşın 4707 sayılı yasanın hedeflediği şekilde olağanüstü olarak

[864] **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.9.
[865] **TBMM ZC**, D.7, C.15, 26-III-1945, s.191-194; **Kanunlar Dergisi**, C.27, 27 Mart 1945, s.119-122; **TC Resmî Gazete**, Sayı 5967, 28 Mart 1945, s.8437-8438.
[866] **TBMM ZC**, D.7, C.7, 5-I-1944, s.18.
[867] **TBMM ZC**, D.7, C.10, 24-V-1944, s.235.
[868] **TBMM TD**, D.7, C.17, 28-V-1945, s.436.

yürütülmesine karar verildiği duyurulmuş, hepsi de sıtma mücadele bölgeleri içinde kalan ve derece derece jit alanı[869] ve anofellerle çevrili bulunan işletmelerin olağanüstü sıtma mücadelesinde izleyecekleri yola ilişkin esaslar saptanmıştır. Bu esaslar durgun suların ortadan kaldırılması, kurtçuk öldürücü araçların kullanılması, ilaç ve cibinlik sağlanması, sıtmaya karşı propaganda gibi derhal alınması gereken önlemler ile uzun vadeli diğer önlemler olarak ayrı ayrı sıralanmış ve bunların başarılması için nasıl hareket edileceği anlatılmıştır.[870] Bu çerçevede yürütülen olağanüstü mücadelenin meyveleri kısa sürede toplanmaya başlanmıştır. Örneğin Nazilli Fabrikası'nın çevresindeki bataklıkların fabrikanın girişimleri sayesinde kurutulmasıyla birlikte işçi durumunda düzelme olduğu görülmüştür.[871] Kayseri Fabrikası'nın sıtma mücadele teşkilatıyla el ele vererek yaptığı çalışmalarda kanallar açılarak bataklıklar kurutulmuş, kurtçuklarla mücadele edilmiş, geceleri cibinlik kullanılması sağlanmış ve ilaç dağıtılmıştır.[872] Belirtildiğine göre Sümerbank'ın, işletmelerinin genelinde yürüttüğü mücadele ve alınan önlemler sayesinde yalnız sıtma değil birçok salgın hastalık işyerlerine nüfuz edememiştir.[873]

Sonraki yıllarda da yine sıtma başta olmak üzere işçinin sağlığını tehdit eden her tür bulaşıcı ve salgın hastalıkla savaşa devam edilmiştir.[874] Bu arada yurt genelinde sıtmayla mücadelenin yasal çerçevesini yeni döneme göre düzenleyen 4871 sayılı Sıtma Savaşı Kanunu TBMM tarafından 15 Şubat 1946'da kabul edilmiş ve 839 sayılı Sıtma Mücadelesi Kanunu ile eki olan 1271 sayılı kanun yürürlükten kaldırılmıştır. Kanunla sıtmanın kaynağının yok edilmesi, sıtmadan korunma ve sıtma tedavilerinde devletin ve yurttaşların sorumluluk sınırları ile yaptırımlar, değişen ve gelişen koşullar dikkate alınarak yeniden belirlenmiştir. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığına sıtmayla savaşın gerekli olduğu yerlerde sabit ve gezici kurullar ile sağlık birimleri kurma yetkisi verilmiştir. Bu kanunla 18 ile 60 yaş arasındaki erkek yurttaşlara getirilen en önemli yükümlülüklerden biri yılda beş gün olan *"küçük say ödevi"* olmuştur. Buna göre çevresinde oturanların sağlığına zarar vereceği saptanmış ve az emekle ortadan kaldırılması mümkün olan sıtma kaynaklarının yok edilmesiyle orada oturanlar yükümlü kılınmıştır. Yükümlülüğün

[869] Sivrisineklerin erginleşene kadar gelişimlerini sürdürdükleri her çeşit durgun suya denir.
[870] **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, s.40.
[871] **Sümerbank 1944 Senesi İMR**, s.9.
[872] **Çalışma**, Sayı 7, Haziran 1946, s.57.
[873] **Sümerbank 1945 Senesi İMR**, s.7.
[874] **Sümerbank 1946 Senesi İMR**, s.9.

kasaba ve şehirlerde belediyeler, köylerde ihtiyar heyetleri tarafından takip edilmesi, ayrıca para ya da beden gücüyle yerine getirilmesi hükme bağlanmıştır.[875]

Devletin sıtmayla savaş politikası çerçevesinde yer yer Sümerbank fabrikalarını da içine alan geniş bölgelerde yürüttüğü çalışmalar, doğal ve dolaylı olarak fabrikalar için de yararlı olmuştur. Cumhuriyet öncesinde sıtmanın en çok yayıldığı ve zarara yol açtığı yerlerden olan Büyük Menderes çevresi buna örnektir. Bundan dolayı Nazilli Fabrikası'nın da bulunduğu Aydın ve Denizli illerini kapsayan bölge sıtma savaş bölgesi olarak belirlenmiştir. Bölge Sıtma Mücadele Kurulu Başkanı Dr. Şemsi Eryılmaz yönetiminde 1945 yılında yürütülen çalışmalarda 29.535 m uzunluğunda kanal ve ark açılmış, 11.912.512 m² bataklık ve su birikintisi kurutulmuştur. Açılan kanal ve arkların 12.410 m.si ile kurutulan bataklıklardan 4.001.900 m².si olmak üzere çalışmaların büyük bölümü Nazilli'de yapılmıştır. Bayındırlık Bakanlığı ile Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığının ortaklaşa yürüttüğü bu çalışmalarla üç yararlı sonuç elde edilmiştir. Bunların ilki sivrisineklerin üreme alanları büyük ölçüde ortadan kaldırılarak sıtma mücadelesinde büyük ilerleme kaydedilmiştir. İkincisi bataklıktan ve su birikintilerinden kurtarılan topraklar tarıma kazandırılmıştır. Üçüncüsü ise kanallar tarımsal sulama için çiftçinin kullanabileceği şekilde kontrol altına alınmıştır. Çalışmalar bununla sınırlı kalmamış Nazilli Fabrikası işçilerinin sağlığı açısından son derece önemli olan Nazilli Ovası'ndaki bataklıkların kurutulması için girişimlerde bulunulmuştur. 1945 yılında ufak tefek arklar açılmışken, 1946 yılında fabrika ile belediye işbirliğine gitmiştir. Böylece 110 cm taban genişliğinde 1 km uzunluğunda kanal açılması kararlaştırılmış, bunun 600 m.lik kısmı tamamlanarak çalışmalara devam edilmiştir.[876]

Çalışmalar 1947'de sürdürülmüş, üçüncü ve son kanalın açılmasıyla birlikte fabrika ve Aşağı Nazilli çevresi bataklıklardan tamamıyla kurtarılmıştır. Bu çalışmaların yapılmasına sıtma savaş bölgesi Nazilli şube doktoru Dr. Ahmet Hadimli büyük gayret sarf etmiş, bunun yanı sıra Nazilli Fabrikası müdürü Hayri Toker'in büyük yardımları dokunmuştur. Bunlardan başka ilçe genelinde mazot ve parisyeşili gibi kimyasallarla sivrisinek kurtçuklarına karşı yapılan mücadele

[875] **TBMM TD**, D.7, C.22, 15-II-1946, s.154-171; **Kanunlar Dergisi**, C.28, 16 Şubat 1946, s.594-599; **TC Resmî Gazete**, Sayı 6238, 21 Şubat 1946, s.10153-10155.
[876] "Sıtma Savaşı Başkanlığı Batak Kurutma Çalışmaları", **Aydın**, 10 Ekim 1946, s.1-2.

sayesinde Nazilli'de o yıl sivrisinek görülmemiştir.[877] Bu çalışmaların fabrikaya olan katkısı yıllar içinde sıtma hastalığı şikâyetinin gözle görülebilir şekilde azalmasından anlaşılmaktadır. Fabrikada 1944 yılında ayda 200-800 kişi sıtma şikâyetiyle başvurmuşken bu sayılar 1945'te 70-360 kişiye, 1946'da 14-132 kişiye, 1947 yılında 12-125 kişiye, 1948 yılı Nisan ayında ise 40 kişiye düşmüştür.[878] Belirtmekte yarar var ki Nazilli gibi sıtmanın yayılmasına iklim açısından müsait bir bölgede sıtma mücadelesinin başarılı olabilmesi, fabrikanın mali gücünü aştığından,[879] devletin bu çalışmalara büyük emek ve kaynak ayırmasıyla mümkün olabilmiştir.

Fabrikalardaki temizlik ve hijyen başta olmak üzere bütün sağlık koşullarının uygun düzeye getirilebilmesi için 1942'de hazırlanan bir yönetmelikte buna ilişkin belli başlı kurallara yer verilmişti. Yönetmelikle öncelikli olarak fabrikaya yeni giren işçiler için karantina uygulaması getirilmişti. Buna göre bekâr yurtlarına kabul edilecek işçilerin öncelikle hamamda yıkanmaları, üzerlerindeki elbiselerin etüvden geçirilmesi ve saçlarının iki numarayla kesilmesi sağlanacaktı. Bu temizliğin ardından yurda kabul edilecek işçiler belirli bir süre yurdun özel tecrit odalarında kalacaklardı. Yönetmelikte fabrika müdürlerine bekâr yurtlarında kalan işçilerden temizlik ve düzene dikkat etmeyenlerin para cezasıyla cezalandırılmasına, yurttan hatta işten ihraç edilmesine dair ciddi yaptırım yetkileri verilmişti. Son olarak bekâr yurtlarında sağlık koruma kapsamında alınacak başlıca önlemler şöyle sıralanmıştı:

"1-Hademeler tarafından her gün oda, koğuş, duş ve tuvalet yerleri yaş bezlerle silinip temizlenecektir. Süpürge kullanmak yasaktır.

2-Yatak çarşafı ile yorgan ve yastık yüzleri her on beş günde değiştirilecektir.

3-İşçilerin sabah ve akşam yıkanmalarına nezaret edilecektir.

4-Koğuş ve koridorlara kum doldurulmuş tükürme kutuları konacak ve bunların kumları her gün değiştirilecektir.

5-Yatakhaneler boşaldığında bütün pencereler açılarak havalandırılacaktır.

6-Yatakhanelere tahsis edilecek işçi adedi için beher işçiye 4 m³ esastır.

7-İşçiler haftada bir defa hamamda yıkanmaya ve çamaşır değiştirmeye mecbur tutulacaktır.

---

[877] Göltepelioğlu, "Her Bakımdan Kalkınan ve Yeni Eserler Kazanan Nazilli", **Aydın**, 16 Kasım 1946, s.1-2; "Nazilli'de Son Kanal Tamamlandı", **Aydın**, 27 Eylül 1947, s.3.
[878] "Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.7.
[879] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1464-3-8, 26.06.1948, s.2-3.

8-Bu işlere nezaret için iç hizmetler servisi memurlarına inzimamen işçiler arasında müessese veya fabrika müdürü tarafından grup amirleri tayin edilecektir."[880]

Sümerbank fabrikalarına ait denetim raporlarında ekonomik ve sosyal boyutlarından dolayı işçi sağlığının korunması konusu devamlı ön planda tutulmuştu. Bununla ilgili önlemlere daha fazla önem ve öncelik verilmesine her fırsatta işaret edilmişti.[881] Özellikle zayıf ve orta bünyeli işçilere dikkat edilmesi, genel temizliğe özen gösterilmesi ve işçinin işyeriyle bağlarının güçlendirilmesinin önemi vurgulanmıştı. [882] Gerçekten de fabrikalarda sağlık planı kapsamında bulaşıcı hastalıklara karşı temizlik önlemleri artırılmış, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı ve Hıfzıssıhha Müessesesiyle işbirliği yapılarak geniş çaplı tifüs, tifo ve çiçek aşısı uygulaması yapılmıştı.[883] Bu çalışmalardan 1944'e ait denetim raporunda da söz edilerek sağlık çalışmalarında önceki yıllardan daha ileri seviyelere gelindiği kaydedilmişti. Bununla beraber Sümerbank'ın çalışanlarının genel sağlık durumuyla ilgili olumsuzluklara rastlanmamış değildi. İşçilerin bünyeleri, giyimleri, beslenmeleri, temizlikleri, ayrıca bina ve iskân koşulları ile ilgili önemli eksiklikler olduğu saptanmıştı. Sümerbank işletmelerinde bulaşıkların sağlığa uygun şekilde temizlenebilmesi için fabrika mutfaklarının makineleşmelerinin gereği üzerinde duruluyordu. Sümerbank genelindeki denetimlerde diğer bazı fabrikalarla birlikte Kayseri ve Nazilli fabrikalarının bekâr yurtlarındaki odaların, yatakların ve çamaşırların yeterince temiz olmadığı görülmüş, ayrıca bite ve kerevetlerde tahtakurularına rastlanmıştı. Kayseri Fabrikası işçilerinin fazla bitli olmasına karşılık Bursa ve Gemlik fabrikalarındaki işçilerin ise bitsiz oldukları kaydedilmişti. [884] Sunulan sağlık olanakları geniş, alınan önlemler yerinde olmasına rağmen bu tür durumlara rastlanması ağırlıklı olarak işçilerin eğitim düzeyleri ve henüz terk edemedikleri yaşama alışkanlıklarından kaynaklanıyordu.[885]

İleriki yıllarda fabrikalardaki sağlık koşullarına bakılacak olursa Korkut, 1947 ve 1948 yıllarında yaptığı incelemelerinde işçi sağlığı ve iş güvenliği açısından olduğu gibi çalışma ortamları dışındaki genel sağlık koşullarıyla ilgili önemli

[880] **Sümerbank Müessese ve Fabrikaları Vazife Evleri Yönetmeliği**, İzmit, Selüloz Basımevi, 1951, s.7-8.
[881] Hösli, **Merinos Fabrikası Hakkında Rapor**, s.63.
[882] **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, s.72.
[883] **Sümerbank 1944 Senesi İMR**, s.5.
[884] **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, s.39-40.
[885] Makal, **Ameleden İşçiye**, s.143.

gözlemler yapmıştı. Nazilli Fabrikası'nda 1947 yılında gerçekleştirdiği incelemelerine ilişkin raporuna göre fabrika genelinde içme suları artezyen, kullanma suları ayrıydı. Bekâr yurtlarının durumu fena değildi. Binada el yıkama yerleri, duşlar ve tuvaletler vardı. Ancak duş yerlerini, tuvaletleri, tükürük hokkalarını biraz bakımsız, temizlik konusunda eksik bulmuştu. Ayrıca duşlarda o sırada sıcak su bulunmuyordu; fakat sıcak su ihtiyacının küçük bir çalışmayla basmahaneden karşılanabileceğini belirtmişti. Yangın tenekeleri yarısına kadar su doluydu. Bu tenekelerin üzerinde ise ayrıca mazot dolu kaplar olduğunu görerek bu durumun sakıncasına işaret etmişti. Yatakhanelerde karyolalar ranzaydı ve karyolalar arasında yeterli boşluklar bırakılmıştı. Başta sivrisinek olmak üzere haşerelere karşı pencerelerde tel ve karyolalarda cibinlik bulunuyordu. Her ranza yani altlı üstlü iki yatak bir cibinlikle örtülmüştü. Korkut alt yataklarda biraz açıklık kaldığını belirterek cibinliğin alt kısmına biraz ekleme yapılmasının yararına dikkat çekmişti. Sıtmaya karşı özenle alınan bu önlemlerin yanında bilindiği gibi Nazilli'nin sulak ve bataklıkların çok olduğu bir bölge olmasından dolayı sıtma çabucak yayılıyordu. Fabrikanın girişimleriyle bu bataklıkların büyük ölçüde ortadan kaldırılması ve o yılın kurak geçmesiyle birlikte sıtmaya yakalanma sayısında önemli bir gerileme kaydedilmişti. Buna rağmen Korkut, fabrika ile birlikte ilgili diğer kurumların sıtma mücadelesinde bazı ihmalleri olduğunu ileri sürmüştü. Ayrıca fabrikada hastane kayıtlarına göre sıtma ve diğer hastalıklara ait laboratuvar muayenelerinin 3.235'e ulaştığını ve bunu yüksek bulduğunu dile getirmişti.[886] Öte yandan fabrika sıtma mücadelesi kapsamında bilindiği gibi son derece önemli adımlar atmış ve diğer kurumlarla ortaklaşa ciddi çalışmalar yürütmüştü. Bu sayede kısa sayılabilecek bir zaman içerisinde sıtmalı işçi sayısını önemli oranda geriletmeyi başarmıştı. Nitekim Sümerbank Genel Müdürlüğü bu rapora verdiği yanıtında şunları söylemişti:

> "Nazilli'deki sıtma savaşına bankamızca şimdiye kadar büyük emek ve masraf sarf edilmiştir. Nazilli'de sıtma vakalarının azalmasında bu faaliyetimizin büyük payı mevcuttur. Bu bakımdan başarılan netice mütevali [ardışık] ve müsmir [verimli] mesai sonunda kabil olabilmiştir. Laboratuvar mesaisinin fazlalığını da bilhassa işçi giriş ve kontrol muayenelerine sarf edilen büyük dikkat ve itinanın sevinç verici sonucu olarak telakki ederiz. Yukarıda arz edilenlerden başka raporda tenkit konusu olan hususlardan mali ve teknik

[886] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1438-5-2, 29.07.1948, s.89-90, 95.

imkânlara bağlı bulunanların durumun müsaadesi nispetinde yerine getirilmesine çalışılmaktadır."[887]

Gemlik Fabrikası'nı da ziyaret eden Korkut burasıyla ilgili raporunda önemli bilgiler aktarmıştı. Buna göre fabrikada kadın ve erkek için ayrı duşlar vardı. Bekâr yurdundaki işçilerin çamaşırları fabrika tarafından yıkatılmakta, diğerleri çamaşırlarını kendileri yıkamaktaydı. Ayrıca 13 yaşında işçiye rastlamıştı. Diğer fabrikalarda olduğu gibi burada da en önemli sorun sıtmaydı. Öyle ki revirdeki hastanın üçte ikisi sıtmalıydı. Raporda belirtildiğine göre bunun en önemli nedeni İznik Gölü'nün ayağı olan ve Gemlik'in ortasından geçen çayın[888] fabrikanın yakınında bulunan Tuzla Çiftliği ile Engürücük Köyü ve Gençali Köyü arasında yaklaşık 8-10 dönümlük bir bataklık meydana getirmesiydi. Bununla ilgili su mühendisi istenmiş, planlanarak *"küçük say ödevi"* ile ortadan kaldırılması için Gemlik Kaymakamlığı Bursa Valiliğine başvurmuş ve o güne kadar henüz bir cevap alınamamıştı. Korkut ise durumun fabrika açısından ciddiyetine ve sıtma savaşına ihtiyaç olduğuna işaret etmiş, bu nedenle söz konusu bataklığın fabrikanın girişimleriyle drene edilerek kurutulması önerisinde bulunmuştu. Bunun bütün fabrika çalışanlarının sağlıkları açısından gerekli olduğu kadar, tedavi masraflarını azaltmak ve işçi verimliliğini yükseltmek yönünden iktisadi olacağına da dikkat çekmişti.[889] Sümerbank Genel Müdürlüğü'nün bu rapora verdiği yanıtta sıtmanın kaynağının bataklıktan ziyade şehir etrafındaki küçük su birikintileri olduğu belirtilmişti. Gemlik'te bir sıtma savaş hekimi olduğuna işaret edilerek bunun çözümünün fabrikadan daha çok şehirdeki Sıtma Mücadele Teşkilatı'nın el atması gereken bir konu olduğu dile getirilmişti. Yakın yerler için de bu teşkilatla işbirliği yapılarak mücadeleye devam edildiği bilgisine yer verilmişti.[890]

Bursa Fabrikası'ndaki temizlik koşullarıyla ilgili olarak Korkut'un aktardığına göre gerek fabrikadaki bekâr işçilerin kaldıkları yerler gerek çalışma alanlarındaki işçi soyunma odaları ve dolapları çok iyi durumdaydı. Fabrikanın ayrı ayrı üretim bölümlerindeki işçi duşları ile tuvaletleri yeterli ve temizdi. İşçiler arasında sigara kullananlar bulunduğu için tuvalet saatleriyle ilgili belirli kurallar getirilmişti. Ancak Korkut tuvaletlerde sigara içildiğine tanık olmuş, bunun önüne

[887] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1438-5-2, 29.07.1948, s.15.
[888] Sözü geçen çay Garsak Çayı olmalıdır. Bu çay İznik Gölü'nden beslenir ve Gemlik Körfezi'ne dökülür.
[889] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1438-5-2, 29.07.1948, s.59-60.
[890] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1438-5-2, 29.07.1948, s.14.

geçebilmek için belirli bir yer ayrılması ve zaman belirlenmesi önerisinde bulunmuştu. Hastaneyi de ziyaret eden Korkut burada yedi hasta bulunduğunu bunlardan üçünün sıtmalı olduğunu belirtmişti.[891]

Korkut'un fabrikalar arasında sağlık açısından en fazla olumlu görüşe yer verdiği fabrika Kayseri Fabrikası'ydı. 1948'de yaptığı incelemelerine ilişkin raporuna göre fabrikanın bekâr yurtlarında hastalıkların önlenmesinde başlıca etken olan temizliğe son derece dikkat ediliyordu. İşçilerin dolapları temiz tutuluyor, yataklar yatakhane görevlilerince temizleniyor, çamaşır ve çarşaflar yıkandıktan sonra DDT solüsyonlarından geçiriliyordu. Yataklar yatakhanelere kişi başına düşmesi gereken hava hacmi hesaplanarak uygun adette konulmuştu. Isınma kaloriferle sağlanıyordu. Ayrıca yangına karşı önlemler de düşünülmüş ve binaya yangın musluğu konulmuştu. Haşerelere karşı pencerelere tel takılmıştı. Gerekli noktalara çöp kutuları yerleştirilmişti. Uluorta sigara içmek yasaktı. El ve ayak yıkama yerleri, duş yerleri, banyolar, tuvaletler gibi ıslak yerlerin zeminleri fayans döşeliydi ve temizlik kurallarına özen gösteriliyordu. Gece yarısına kadar sıcak su olanağı vardı ve işçilere düzenli banyo alışkanlığı kazandırılmıştı. Ayrıca üretim binalarındaki her bölümde ihtiyaca göre banyo ve tuvaletler bulunuyordu. Korkut bunların durumunu *"mükemmel"* olarak ifade etmişti. Bununla birlikte fabrikalarda sigara içmek yasak olduğundan işçilerin tuvaletleri Bursa Fabrikası'nda olduğu gibi sigara içmek için kullandığını ve bunun fabrikalarda genel bir sorun olduğunu belirterek sigara içme salonları kurulması yönündeki çözüm önerisini burada da tekrar etmişti.[892]

Fabrikanın yemekhanelerinde temizliğin ileri seviyede olduğu görülmüştü. Ayrıca temizlikte makineleşme kapsamında bulaşık ve çamaşır yıkama makineleri sipariş edilmişti. Fabrikanın vazife evlerinde de sağlık koşulları ihmal edilmemişti ve evler kanalizasyon tesisatına sahipti. Evler haftada bir DDT'yle ilaçlandığı gibi yılaşırı DDT karışımıyla badana ediliyordu. Yalnız çalışanlara değil aile bireylerine de kolera, tifo ve tifüs gibi aşılar uygulanıyordu. Çocuklara ise çiçek ve karma çocuk aşıları yapılıyordu. Hastanenin sağlık kurulu koruyucu hekimliği ön planda tutarak yürüttüğü çalışmalarla fabrika çalışanlarının ve ailelerinin sağlıklı kalmalarını sağlıyordu. Diğer bir koruyucu önlem olarak Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı

[891] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1438-5-2, 29.07.1948, s.61-62.
[892] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1464-3-8, 26.06.1948, s.3-5, 34.

elemanlarından mesai saatleri dışında da yararlanılıyordu. Sağlık müdürü saat beşten sonra bir saat boyunca fabrikada görev yapıyordu.[893]

Kayseri Fabrikası'ndaki sıtma mücadelesine bakılacak olursa işçiler arasında bulunan eski sıtmalılar saptanarak ayrı bir deftere kaydediliyor ve atebrin ilaç kürü uygulanıyordu. Yeni sıtmalılar için de defter tutuluyor ve ilaç alımları doktor kontrolünde sürdürülüyordu. Öte yandan %1 DDT eriyiğiyle meskenlerin içi, kapı girişleri ve çevredeki ağaçlar ilaçlanıyordu. Fabrika çevresinde bataklık ve durgun suların bulunması nedeniyle sivrisinek üremesi çok olduğundan asıl çaba hastalığın kaynağını ortadan kaldırmaya harcanıyordu. Esas olarak belediyenin görevi olmasına karşın çevrede bataklık yapan suları fabrika kendi olanaklarıyla kanallar açarak Sarımsaklı suyuna katmış ve bataklığın kurumasını sağlamıştı. Sabırla ve azimle sürdürülen sıtma mücadelesi sayesinde fabrikadaki sıtmalı sayısı 1942'de 1743'e, 1943'te 1813'e, 1944'te 867'ye, 1945'te 753'e, 1946'da 361'e, 1947'de 277'ye geriletilerek çok önemli bir başarı sağlanmıştı. Hasta sayısı azalmakla birlikte suların çoğu kaynayarak yer üstüne çıkan sular olduğu için çevrede sazlık ve bataklıklara yine de rastlanabiliyordu.[894]

Aynı zamanda bir doktor olan Korkut, Kayseri Fabrikası ziyaretinde rastladığı ve yukarıda yönetmelikle getirildiği belirtilen karantina uygulamasından beğenerek söz etmişti. Bu uygulama çerçevesinde köyden yeni gelerek işe girmiş olan işçilerin öncelikle gerekli bütün muayeneleri yapılıyordu. Daha sonra banyo yapmaları sağlanıyor ve ayrıca eşyaları etüvden geçiriliyordu. Muayene günü çiçek, kolera, tifo, tifüs ve karma aşıların birincisi, işe başladıktan sonraki günlerde ise diğer aşılar uygulanıyordu. 15 gün boyunca ayrı koğuşlarda kalan işçiler, diğer işçilerin yatakhanelerinde, kantinlerinde bulunmuyordu. 15 gün içinde herhangi bir hastalık belirtisi göstermezlerse diğer işçilerin yanına alınıyordu. Ayrıca bit muayenesi ve kontroller de sıkı tutuluyordu. Bite rastlanan kişilere uygun koruma ve tedavi yöntemleri uygulanıyor, gerekli görülürse çamaşırları DDT solüsyonundan geçiriliyordu. Bundan sonra 3 kere daha bit tekrar ederse işten çıkarılmıyordu; ama temizliğe dikkat etmediği gerekçesiyle yurtta kalmasına izin verilmiyordu; ancak şehirde bir yer tutarak işine devam edebiliyordu. Bununla birlikte işçi için en sağlıklı koşullar fabrikada bulunuyordu; zira bazı işçilerde bite rastlanmasının hanlarda

[893] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1464-3-8, 26.06.1948, s.4, 10.
[894] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1464-3-8, 26.06.1948, s.7-9.

sağlıksız koşullarda kalmalarından kaynaklandığı belirtilmişti. Bütün özene rağmen işçiler arasında tek tük de olsa bite rastlanmasını doktorlar ülkenin yoksul koşullarıyla ilişkilendiriyordu. Bu nedenle işçiler arasında taramalar elden bırakılmadan sürdürülüyordu.[895]

Fabrikada her işçinin düzenli bir şekilde işlenmiş sicil defteri özel zarflarda saklanıyordu. Bu defterlerde giriş tarihinden itibaren işçinin ölçüleri ve sağlık durumu, muayeneleri, yapılan aşılar, geçirdiği hastalıklar, kaza, iş değiştirmeler tarihleriyle kayıtlı tutuluyordu. İşçi ve memurlar arasındaki hastalık, dinlenme ve sağlık teşkilatındaki çalışmalar gayet özenli bir biçimde ilgili büro tarafından kaydediliyordu. Özellikle aşı kayıtlarının sağlık sicil defterlerinde eksiksiz tutulması ve işçiler arasında bulaşıcı bir hastalık çıkmaması bu çalışmaların ciddiyetle takip edildiğini gösteriyordu.[896]

Sümerbank işletmelerinde çalışanların sağlığı ve sağlık birimlerinin çalışmaları genel merkezce sürekli denetim altında tutuluyor, eksiklik görüldükçe giderilmesi ve daha geniş hizmet olanakları sunulması için gerekli adımlar atılıyordu. Kurum, işçilerin sağlıklarının korunması üzerinde titizlikle ve dikkatle duruyor, çalışmaları ara vermeden sürdürüyordu. İşçilere temiz çamaşır dağıtılması, temizlik birimleri kurulması, işçilerin düzenli olarak yıkanmaları, içme sularının tahlili ve kontrolü, zayıf işçilere ve çocuk işçilere günlük yemekten başka ek gıdalar verilmesi, kadın ve çocuk işçilerin bakımları ve sağlık açısından uygun koşullarda barınmalarının sağlanması öncelik verilen koruyucu çalışmalardı. Bunlardan başka işletmelerin kurulu bulunduğu bölgelerde çalışanların sağlığını tehdit eden hastalıklara karşı sürekli ve esaslı bir savaş veriliyordu. Sıtma başta olmak üzere trahom hastalığına, verem, tifüs, tifo, kolera, çiçek gibi salgın hastalıklara karşı taramalar yapmaktan, gerekli koruma önlemlerini almaktan, uygun mücadele araçlarını ve tedavi yöntemlerini kullanmaktan geri kalınmıyordu. Özellikle bu salgın hastalıklarda bulaşmaların önüne geçebilmek için sadece işçiler değil aileleri de aşı ve diğer koruyucu uygulamaların kapsamına alınmıştı. Burada BCG aşısının uygulanmasına ayrı bir önem veriliyordu. Sıtma ve vereme karşı koruma önlemleri almaya devam edilirken, işçiler her yıl kontrol ve röntgen muayenesinden geçiriliyordu. Bu çalışmalar sayesinde memnun edici sonuçlar elde edilmişti. Öte

[895] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1464-3-8, 26.06.1948, s.3-9.
[896] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1464-3-8, 26.06.1948, s.6-9.

yandan meslek hastalıklarına karşı önlemler ihmal edilmemiş, işçiler kontrol muayenelerinden geçirilmeye devam edilmişti. Ayrıca işletmelere yeni alınacak işçilerin giriş muayenelerinde röntgen cihazı kullanımı sağlanarak daha doğru sonuç alınabilir duruma gelinmişti.[897]

Bazı olumsuzluklara ve sağlık sorunlarına rastlanmakla birlikte fabrikalardaki sağlık koşulları yıllar içerisinde genel olarak iyiye doğru gitmişti. Kuşkusuz Sümerbank'ın sağlık konusuna büyük önem vererek ciddiyetle yürüttüğü çalışmalar ve devletin genel sağlık politikası bunda etkili olmuştu. Sıtma başta olmak üzere salgın hastalıkların tam olarak ortadan kaldırılması ise kararlı mücadelelerin sürdürülmesi sonrasında ülkenin ve toplumun genel sağlık koşullarının belirli bir standarda ulaşmasıyla mümkün olacaktı; bunun için bir miktar zamana ihtiyaç vardı. Bu zaman içerisinde bireylerin kültürel gelişimi, çağdaş bir yaşam tarzını benimsemesi ve buna uygun bireysel alışkanlıklar kazanması önemliydi. Bu bağlamda Türkiye'de çalışma ortamının çağdaş bir anlayışla düzenlenmiş olmasının işçiye büyük kazanımlar sağlayacağına ilişkin şu görüş her işletmeden çok Sümerbank işletmeleri için geçerliydi:

> "Bütün bu tesisler sosyal hayatımızda birer 'Millet Mektebi' vazifesi de görmektedir. En kötü, en yoksul ve en geri şartlar içinde yetiştikten sonra iş hayatına atılan işçi, bu çalışmanın düzeni içinde farkına varmadan büyük bir kültür almakta, bütün ömrü boyunca devam edecek itiyatlar kazanmaktadır. Yıkanma, hava, ışık, yaşama itiyatları gibi… Çünkü, insanlar yeni ve medeni itiyatları pek çabuk kazanırlar ve kolay kolay unutamazlar."[898]

Yıllar geçtikçe sosyal çalışmalarını daha bir olgunlukla yürütür duruma gelen Sümerbank deneyimleri ışığında hazırladığı Sınai Müesseselerinin Çalışma Esasları Yönetmeliği'nde sağlığa önemli bir yer ayırmıştı. Bu yönetmelikle Sümerbank'a bağlı işletmelerde sağlık işlerini daha düzenli ve yöntemli yürütebilmek için Sağlık İşleri Şefliği kurulması hükme bağlanmıştı. Bu şeflik bir şef ile işletmenin ihtiyacına göre doktor, sağlık memuru, hemşire, hastabakıcı vd. personelden oluşacaktı. Şefliğin görevleri ise şu şekilde olacaktı:

---

[897] **Sümerbank 1947 Senesi İMR**, s.7; **Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı**, s.50, 52; **Sümerbank 1948 Senesi İMR**, s.10-11; **Sümerbank 1949 Senesi İMR**, s.13-14; **Sümerbank 1950 Senesi İMR**, s.6; **BUMH Sümerbank 1950 Yılı Raporu**, s.27.

[898] Sabaheddin Sönmez, "İş Hayatımızın Sosyal Cephesi", **Çalışma**, Sayı 6, Mayıs 1946, s.62.

"1-Şefliğin ve sağlık teşkilatının bu yönetmelik dahilinde çalışma esaslarını tespit ve teklif etmek,

2-Şefliğin ve sağlık teşkilatının kadrolarını ihzar ve teklif etmek,

3-Müessesenin iş programları çalışmalarına, sağlık işleri durumu, kadroları, ödenekler bakımından iştirak etmek,

4-Sağlık teşkilatının (hastane, revir, muayenehane, eczane ve kreşlerin) kuruluş, görev ve çalışma esaslarını tespit ve teklif etmek ve faaliyetlerinin bu esaslara göre yürütülmesini sağlamak,

5-Memur ve işçilerin hastalıktan korunma tedbirlerini tespit ve münasip vasıtalarla yayınlanmasını temin etmek, personeli, devlet sağlık kurumlarından da faydalanarak bulaşıcı hastalıklardan koruyucu tedbirleri almak,

6-Personelin sağlık durumlarını takip ve kontrol, tedavilerini temin, işletmenin her türlü sıhhi temizlik işlerini kontrol ve lüzumlu sağlık tedbirlerini teklif etmek ve bu hususta gerekli işlerin yapılmasını sağlamak,

7-İş kazalarında, hususi yönetmeliklerine göre gerekli işlemleri yapmak."[899]

1.5. Tedavi Edici Hekimlik

Fabrikalarda sağlık hizmetlerinin önemli bir ayağını oluşturan tedavi edici hekimlik koruyucu hekimlikle başa baş yürüyordu. İnsan kaynağının mevcut sağlık durumundan ötürü buna büyük ihtiyaç vardı. Çünkü koruyucu hekimlik yoluyla sağlığı tehdit eden etkenlerin kontrol altına alınması, işçilerin sağlıklarını korumak için belli alışkanlıklar edinmeleri, böylece tedavi edici hekimliğe daha az ihtiyaç duyar hale gelmeleri kısa bir zamanda mümkün olamazdı. Bu nedenle sağlık sorunları olan işçilerin tedavilerine özen gösterilerek işten geri kalmamalarına ve verimlerinin artırılmasına gayret ediliyordu.

İşçilerin işten geri kalmalarının ve verimleri üzerindeki olumsuz etkilerinin sosyal sorunlar yanında fabrikalar açısından ne denli büyük sorunlar yarattığını anlamak için döneme ilişkin verilere bakmak oldukça aydınlatıcıdır. Örneğin 1939 yılında toplam 334 işçisi bulunan Gemlik Fabrikası'nda yıl içinde doktora 2.887 başvuru yapılmış ve bunlardan 198'inde istirahat verilmiştir.[900] Nazilli'de 1943 yılında makine durmaları üzerinde yapılan araştırmalar sonunda, işçi saati kayıplarının büyük oranda işçilerin hastalanmalarından kaynaklandığı anlaşılmıştır.

[899] **Sümerbank Sınaî Müesseselerin Çalışma Esasları Yönetmeliği**, 1950, s.27.
[900] **Sümerbank Gemlik Sunğipek Teşebbüsü 1939 Yılı UMHR**, s.9.

Buna göre 867 hastalık, 18 de kaza olmak üzere toplam 885 vaka gerçekleşmiş, yani 100 işçiden yaklaşık 30'u bir süre üretimden uzak kalmıştır. Evde tedavi edilenlerden 100 işçi başına 10 vaka daha eklenerek yapılan tahmini hesapta bu sayının yaklaşık 40'a çıktığı ve büyük ciddiyet arz ettiği görülmüştür. Üstelik buna önlem olarak yedek işçi bulundurulması giderlerin katlanmasına yol açmıştır.[901]

İDFM genelindeki tedavi sayıları sağlık uygulamalarında poliklinik hizmetleri ve tedavinin en az koruyucu hizmetler kadar yer işgal ettiğini göstermektedir. Örneğin 1945 yılında İDFM işletmelerinin tümünde çalışanlar ve bunların aile bireyleri olmak üzere toplam 104.159 kişi sağlık teşkilatına başvurmuştur. Bunlardan 80.245 işçi ile 6.676 memur ayakta tedavi edilmiş, 9.552 işçi ile 7.686 memur da yatırılarak tedavi edilmiştir.[902] Aynı yıl yapılan tedavilerin ayrıntıları ise Tablo 3.1'de görülmektedir.

Tablo 3.1 İDFM'de 1945 Yılında Yapılan Çeşitli Tedaviler ve Sayıları[903]

Olay	Ayakta Tedavi		Yatarak Tedavi	
	İşçi	Memur	İşçi	Memur
Hariciye	23.618	1.547	255	40
Ameliyat	409	-	86	1
Çeşitli Hastalıklar	15.991	4.152	2.072	66
Sıtma	3.331	608	358	58
Doğum	258	-	69	10
Küçük Kaza	1.177	11	57	-
Büyük Kaza	44	-	60	-
Diş Tedavisi	5.489	358	3.973	-
Laboratuvar	-	-	2.600	7.511
Ölüm	5	-	22	-

Hastalıklar dolayısıyla çalışılmayan iş günleri sayısına bakıldığında birçok fabrikada yüksek olduğu kaydedilmiştir. Kabul edilebilir seviye %0,5-0,8 iken Nazilli'de 1944 yılında çalışılmayan iş günlerinin adedinin, toplamın %2,46'sı olduğu saptanmıştır.[904] Benzer şekilde Tablo 3.2'de görülen 1945 yılına ait değerler kimi fabrikada bu seviyenin biraz üzerindeyken kimisinde ciddi seviyelere ulaşmıştır.

[901] Hösli, **Nazilli Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, s.9.
[902] "Ek Rapor: İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri", **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.19-20.
[903] **A.y.**, s.20; Buradaki sayılara işçi ve memurların aile bireyleri dahildir; Bu türden veriler incelemeye konu fabrikalar için ayrıca bulunmadığından, fabrikaların bağlı bulunduğu İDFM'ye ait toplu veriler üzerinden değerlendirme yapma yoluna gidilmiştir.
[904] **İDFM 1944 Yılı UMHR**, s.35.

Tablo 3.2 Fabrikalarda Bazı Yıllardaki İşçi Saatleri Zayiatı (%)[905]

Fabrika	Hasta		İzinli		İzinsiz		Toplam	
	1945	1947	1945	1947	1945	1947	1945	1947
Kayseri	2,20	1,53	0,71	1,62	7,39	1,09	10,30	4,24
Nazilli	2,42	2,30	0,92	2,50	3,34	1,78	6,90	6,58
Ereğli	1,79	3,12	1,80	3,63	3,56	0,54	4,86	7,29
Bursa	1,38	1,01	1,71	2,01	2,14	1,15	5,53	3,86
Gemlik	1,06	2,54	1,03	0,89	2,21	1,90	4,30	5,33
Malatya	-	1,36	-	0,67	-	8,96	-	10,96

Sağlık koruma uygulamalarının yanı sıra hastalanmaların yüksekliğine bağlı olarak Sümerbank fabrikalarındaki sosyal giderlerin büyük bölümünü sağlık giderleri oluşturmuştur. Kuruma her açıdan pahalıya mal olan bu yükün hafiflemesinde, 1945'te Çalışma Bakanlığı'nın kurulması ve ardından sosyal sigortalar konusunda atılan adımlar olumlu birer gelişme sayılmıştır.[906] Tablo 3.3'teki çeşitli yıllara ait veriler, kurumun o güne kadar sağlığa hatırı sayılır kaynak ayırdığını göstermektedir. Toplamda ise Sümerbank genelinde sadece 1946'daki sağlık koruma teşkilatı ve işçi tedavi giderleri 950.420 TL olarak gerçekleşmiştir.[907]

Tablo 3.3 Fabrikalarda İşçi Başına Aylık Sağlık Harcamaları (TL)[908]

Yıl	Bursa	Kayseri	Nazilli	Ereğli	Gemlik	Malatya
1942	1,22	2,86	1,23	1,44	2,25	
1943	1,64	2,91	1,58	1,64	3,68	
1944	2,01	5,18	3,18	2,60	6,29	
1945	2,63	3,83	4,58	4,16	6,95	
1946	2,18	3,75	4,63	5,01	3,90	1,61

Sümerbank, çalışanlarının yanı sıra onların ailelerine de sağlık hizmeti sunduğundan bunu bir düzene koymak için belirli talimat ve esasa bağlamış, böylece İşçi Aile Sağlık Karneleri meydana getirmiştir.[909] Diğer taraftan TBMM'nin kabul ettiği kanunlardan kendisini ilgilendirenler gereğince, koruyucu hekimlikte olduğu gibi tedavi konusunda da bağlı kuruluşlar için tüzükler ve yönetmelikler çıkarmıştır.

[905] **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.37; **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.60; İzinli sütununda yalnız ücretli izin saatleri hesaba katılmıştır; Kaynakta izinsiz sütunundaki iş saatleri zayiatının yüksek oranlarda olması kısmen çalışma sürelerinin uzunluğuna bağlanmıştır.
[906] **İDFM 1944 Yılı UMHR**, s.108; **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.37.
[907] **Sümerbank**, 1946, s.68.
[908] **İDFM 1943 Yılı UMHR**, ek 3; **İDFM 1944 Yılı UMHR**, ek 2; **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, ek 2; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, ek 5; **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.59; Karşılaştırma için Japonya'da 1939 yılındaki sağlık harcamaları işçi başına 0,68 TL olarak verilmiştir.
[909] **Sümerbank 1945 Senesi İMR**, s.7.

21 Temmuz 1944'te yürürlüğe giren 4621 sayılı kanunun 4. Maddesinin B fıkrası[910] gereğince hazırlanan yönetmelik bunlardandır. 1 Şubat 1945'ten itibaren yürürlüğe giren yönetmelikle, esas itibariyle 3659 sayılı kanunun ilgili maddelerince görevlendirilen memurların tedavi ve sağlık hizmetlerinden yararlanma şekli düzenlenmiştir. Yönetmeliğin tedavi ve yol paralarına ilişkin maddeleri, memurların muayenelerinin veya tedavilerinin mümkünse Sümerbank'a bağlı hastanelerde yapılacağını, değilse gerekli yerlere sevk edilebileceklerini hüküm altına almıştır. Ayrıca yurtiçi veya yurtdışında görevli olduğu hallerde hastalanan kişilerin tedavi giderlerinin yine kurumca karşılanacağı, bunun için ilgili kişilerin ne yapması gerektiği hükme bağlanmıştır. Bunlardan başka hangi sağlık giderlerinin kurumun güvencesi altında olduğu, hangilerinin olmadığı ayrıca belirtilmiştir. Yine tedavi süreleri ve yol giderlerine ilişkin çerçeve oluşturulmuştur. Son olarak tedavi sırasında ölenlerin cenaze giderlerinin karşılanmasına ilişkin düzenlemeye yer verilmiştir.[911] Öte yandan UMH ilgili raporunda terfi ve izin işleri gibi hasta olanların fabrika hastanelerinde ya da başka hastanelerde tedavi edilmelerinin ağır işlediğini belirterek bu koşullarda memurların verimli çalışamayacaklarını dile getirmiştir. Bununla birlikte memurlarının işten ayrılma nedenleri arasında sağlık hizmetlerinden memnuniyetsizliğe dair bir gerekçeye rastlanmamıştır.[912]

Fabrikalardaki tedaviler ayrı ayrı ele alınacak olursa Kayseri Fabrikası'nda 1948 yılının ilk yarısında polikliniğe 6.353 başvuru yapılmıştı. Bunlarla ilgili olarak 1.714 laboratuvar muayenesi yapılmış, 1368 röntgen çekilmiş, 237 kişi hastaneye yatırılmış, 89 kişi ise ameliyat edilmişti. Diş hekimliğine ise aynı yılın Mayıs ayı içinde 93 işçi, 8 memur ve 11 aile bireyi olmak üzere 112 kişi başvurmuştu. Bunlarla ilgili olarak 81 çürük ve kök, 39 ağız hastalığı tedavisi uygulanmış, 10 diş çekilmiş, 6 dolgu yapılmış, 1 diş röntgeni alınmış, 1 de istirahat verilmişti.[913] Fabrikada hastalık yardımları kapsamında çalışma süresi 5 yıla kadar olan işçilere 3 hafta, 5 ile 10 yıl arasında olanlara 1,5 ay ve 10 yıldan yukarı olanlara 3 ay süreyle hastalık ücretleri yarım gündelikten tam gündeliğe kadar ödeniyordu. 4772 sayılı kanunun kapsamına

[910] "Madde 4: B- Devletin maaşlı memurları için kabul edilen esas ve nispetleri geçmemek şartıyla usulen mezun olanlara veya kısa askerlik hizmetini yapmak veya talim ve manevra için vazifeden ayrılanlara aylıkları verilebileceği gibi hasta olanların tedavi ve yol masrafları ve tedavi edilmekte iken ölenlerin cenaze masrafları ödenebilir. 4161, 4311 ve 4379 sayılı kanunların hükümleri mahfuzdur." Bkz. **Kanunlar Dergisi**, C.26, 19 Temmuz 1944, s.697.

[911] **(Hastalık Halindeki Tedavi ve Yol), (Tedavi Edilmekte İken Ölenlerin Cenaze) Giderlerinin Sümerbank Topluluğunda Ödeme ve Uygulama Şekillerini Gösteren Yönetmelik**, 1945, s.3-7.

[912] **Sümerbank 1945 Yılı UMHR**, s.35-36.

[913] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1464-3-8, 26.06.1948, s.6-8.

girmeyen diğer uzun hastalıklar halinde ise çalışma süresi 5 yıla kadar olan işçiler 3 ay, 5 yıldan yukarı olanlar 6 ay süreyle başka hastanelerde kurum hesabına tedavi ettiriliyordu. Fabrika hastanesinde tedavi gören işçiler için süre sınırlaması yoktu.[914]

Nazilli Fabrikası'nda İşçi Ölüm ve Hastalık Yardım Sandığı kurulmuştu. İşçinin veya aile bireylerinden birinin hastalanması, ölümü ya da işçinin fabrikadan ayrılması halinde bu sandık tarafından nakdi yardımlar yapılıyordu. Buna göre işçinin ailesinden birinin ölmesi durumunda 50 TL, kendisinin ölmesi durumunda 100 TL yardımda bulunuluyordu. Hastalık durumunda 3 ay boyunca tedavisi üstleniliyor veya 300 TL ödeniyordu. İşten ayrıldığında ise 150 TL'ye kadar nakdi yardım söz konusuydu. İşçi bu sandığa aidat olarak 50 kuruş ödüyordu. 1948 yılı itibariyle bu sandığın 1.250 üyesi vardı. Fabrikada 1947 yılı içinde kaza ve hastalık için 22.803 TL, evlenme ve doğum için 16.297 TL, izin ücreti olarak 47.073 TL, çocuk zammı olarak 86.809 TL para ödenmişti.[915]

Kayseri Fabrikası hastanesinin 1950 yılına ait giderlerine bakıldığında doğrudan giderler 156.527 TL, dolaylı giderler 58.000 TL'ydi. Ayrıca başka hastanelerde tedavi ettirilen işçilere 24.738 TL harcanmıştı. Böylece genel toplam 239.265 TL'yi bulmuştu. Bunun yanı sıra başka hastanelerde tedavi ettirilen memurlar için 4.585 TL sarf edilmişti. Bu giderler karşılığında işçi, memur ve aile bireyleri olmak üzere yıl içinde 19.589 poliklinik muayenesi yapılmış, 965 hasta yatırılarak tedavi edilmiş, 295 hasta başka hastanelerde muayene ve tedavi ettirilmiş, 1.709 röntgen çekilmiş, 1.189 diş tedavisi yapılmıştı.[916]

Ereğli Fabrikası hastanesinin 1950 yılındaki doğrudan giderleri 104.292 TL, dolaylı giderleri 38.000 TL'ydi. Buna başka hastanelerde tedavi ettirilen memur ve işçiler için sarf edilen 18.165 TL eklenince toplam gider 160.457 TL'yi bulmuştu. Bunun karşılığında yıl içinde hastanede 7.238 poliklinik muayenesi yapılmış, 250 hasta yatırılarak tedavi edilmiş, 95 hasta hariçteki hastanelerde muayene ettirilmiş, 138 ameliyat yapılmış, 1.638 röntgen çekilmiş ve 3.099 diş tedavisi yapılmıştı.[917] Malatya Fabrikası'nda hastalık yardımlarıyla ilgili olarak 3 günü geçen hastalıklarda çalışamayan işçilere gündeliklerinin yarısı ya da tamamı kurumca ödeniyordu.

[914] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1464-3-8, 26.06.1948, s.6-8, 11.
[915] "Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.8.
[916] **BUMH Sümerbank Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.1, 13-14.
[917] **BUMH Sümerbank Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.1, 15.

Ayrıca diğer fabrikalarda olduğu gibi kaza, meslek hastalıkları, analık ve ihtiyarlık durumlarında yardımlar İşçi Sigortaları Kurumunca karşılanıyordu.[918]

Tablo 3.4 Fabrika Hastanelerinde Yapılan Tedaviler[919]

Fabrika	Yıllar	Yatak Sayısı	Yatarak Tedavi	Ayakta Tedavi	Toplam
Kayseri	**1944**		388	33.303	33.691
	1946	25	448	34.038	34.486
	1947	25	384	16.771	17.155
	1948	25	399	16.748	17.147
	1949	25	712	14.784	15.496
	Toplam		**2.331**	**115.644**	**117.975**
Nazilli	**1944**		813	19.254	20.067
	1946	30	1.089	16.636	17.725
	1947	30	749	13.270	14.019
	1948	30	990	14.122	15.112
	1949	30	985	14.221	15.206
	Toplam		**4.626**	**77.503**	**82.129**
Ereğli	**1944**		213	17.751	17.964
	1946	10	254	8.332	8.586
	1947	16	422	12.326	12.748
	1948	16	436	5.580	6.016
	1949	18	226	5.875	6.101
	Toplam		**1.551**	**49.864**	**51.415**
Malatya	**1946**	20	545	13.164	13.709
	1947	20	804	11.915	12.719
	1948	20	971	11.323	12.294
	1949	18	962	12.286	13.248
	1950		393	17.392	17.785
	Toplam		**3.282**	**48.688**	**51.970**
Bursa	**1944**		200	9.703	9.903
	1950		527	5.168	5.695
	Toplam		**727**	**14.871**	**15.598**
Gemlik	**1944**		71	4.271	4.342
	Genel Toplam		**12.981**	**328.233**	**341.214**

Nazilli Fabrikası hastanesinde 1950 yılında tedaviye 48.887 TL sarf edilmiş, toplam gider ise 175.915 TL olarak gerçekleşmişti. Bunun karşılığında kendi hastanesinde 1.035 işçi, 26 memur, 162 aile bireyi ve 126 dışarıdan hasta yatarak,

[918] **Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi**, s.15-16.

[919] **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, s.40; **BUMH Sümerbank Bursa Merinos ve Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayii Müesesesi 1950 Yılı Raporu**, s.113; **BUMH Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.54; **Türkiye İstatistik Yıllığı 1950**, C.18, s.82-83; 1944 yılına ait raporda tablodaki sayılara mükerrer tedavilerin dahil olduğu ve özellikle ayakta tedavilerde bu mükerrerleri ayırt etmek amacıyla Mart 1945'ten itibaren yeni yöntemlerle çalışıldığı belirtilmiştir.

18.164 hasta da ayakta tedavi edilmişti. Ayrıca diğer hastanelere gönderilen işçi ve memurdan 33'ü yatırılarak, 3.035'i ayakta tedavi edilmiş, 21 işçi de sanatoryuma gönderilmişti.[920] Son olarak Tablo 3.4'te fabrikalara ait tedavi sayıları dikkate alınacak olursa yıllar geçtikçe sayıların azalmış olmasından, koruyucu hekimlik uygulamalarının meyvelerini verdiği sonucuna ulaşmak mümkündür.

2. Fabrika Yemekhaneleri ve Beslenme Olanakları

Fabrikaların yerleşkelerinde inşa edilen sosyal tesisler arasında o dönem kantin diye anılan yemekhaneler ve yemek salonları önemli bir yer tutmuştur. Yemekhaneler, yemek saatlerinde çalışanların bu temel ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için gerekli olduğu kadar, fabrikayı ziyaret eden konukların ağırlandığı mekânlar olarak da görev yapmıştır.[921] Kurumun güttüğü amaç doğrultusunda çalışanların ve ailelerinin kaynaşarak sosyal bir çevre oluşturabilmelerinde önemli bir işlev görmüştür. Nitekim ilk yıllarında Kayseri Fabrikası'na yapılan bir ziyaretten yansıyan izlenimlerde bu noktaya işaret edilmiştir:

> "Buranın geniş ve konforlu kantini yemek yiyen ailelerle dolu. Çatal ve tabak gürültüleri arasında bazen radyonun kulakları tırmalayan parazitli nameleri ve bazen de bir bayanın çaldığı piyanonun tannan sesleri harice aks ediyor. Bir kahve içmek için oturduğumuz kantinde yemek yiyen şu aileler arasında o kadar sıcak bir bağlılık ve o kadar sıhhi bir hava esmekte olduğunu gördüm ki, tereddüt etmeden bunlara bir aile sofrası diyebiliriz."[922]

[920] **Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.14-15.
[921] M. N. Tamer, "Kayseri Kombinesinde 5 Saat", **Erciyes Kayseri Halkevi Dergisi**, Sayı 5, Temmuz 1938, s.141; "Trak Vapurunun İlk Seferi İle", **Bursa**, 23 Mayıs 1938, s.1; İ. Hakkı Kutkam, "Konya'da İlk Gezim-2", **Babalık**, 5 Aralık 1946, s.2.
[922] Sahir Üzel, "Endüstri Hayatımızda İnkişaf-1", **Erciyes Kayseri Halkevi Dergisi**, Sayı 1, Mart 1938, s.13.

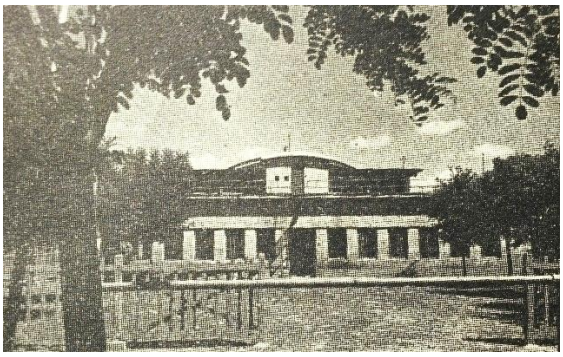

Kayseri Fabrikası

Ereğli Fabrikası

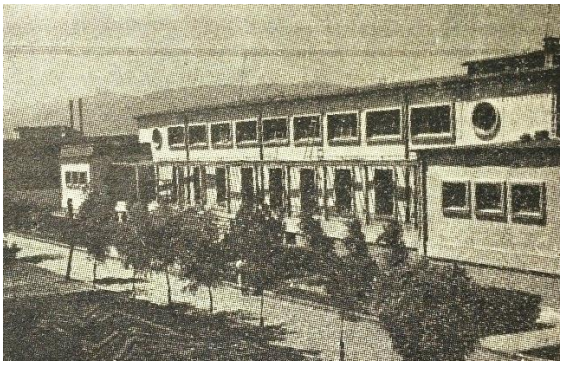

Nazilli Fabrikası

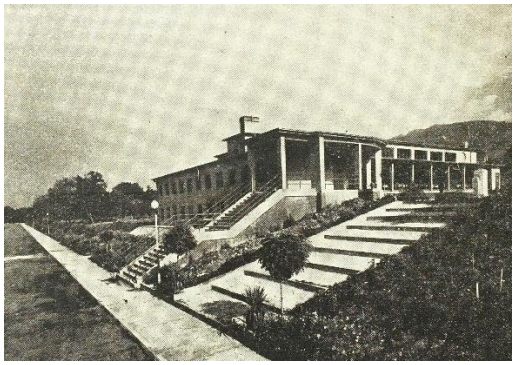

Bursa Fabrikası

Şekil 3.4 Fabrika Yemekhanelerinin Dıştan Görünüşü[923]

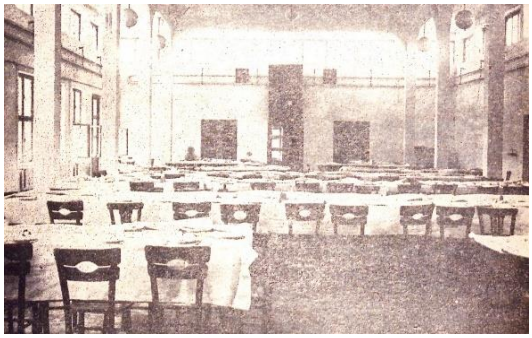

Kayseri Fabrikası

Nazilli Fabrikası

Bursa Fabrikası

Bursa Fabrikası Uludağ Kayak Evi

Şekil 3.5 Fabrika Yemekhanelerinin İçten Görünüşü[924]

[923] **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.249.

[924] **Erciyes Kayseri Halkevi Dergisi**, Sayı 2, Nisan 1938, s.60; **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.250; "Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.7; **Sümerbank Merinos Yünlü Sanayii Müessesesi**, s.30.

Fabrikaların sahip olduğu bu türden sosyal birimler çalışanların aileleriyle birlikte yemekleri ucuz fiyatlarla yiyebilmesini sağlamasının yanında, buralara şehir yaşamından daha fazla bir canlılık katmıştı.[925] Nazilli Fabrikası örneğinde olduğu gibi fabrikaların yemek yerleri çok amaçlı kullanıma uygundu ve sahneliydi.[926] Gemlik Fabrikası ise işlemeye başladığında ihtiyaca uygun bir yemekhaneye sahipti.[927] Bursa Fabrikası'nın yerleşkesindeki yemekhanesinden[928] başka, ilerleyen yıllarda spor çalışmaları kapsamında işlettiği Uludağ'daki kayak evinde de Şekil 3.5'te görülen yemekhanesi bulunuyordu.

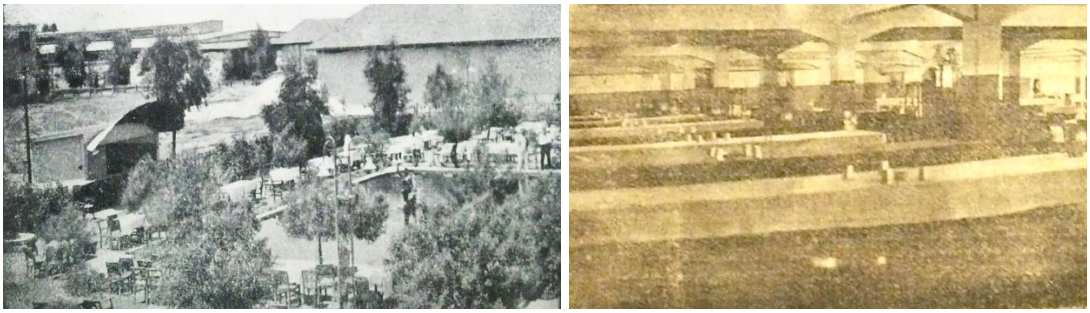

Şekil 3.6 Nazilli Fabrikası'nın Havuzlu Lokali ve İşçi Yemek Salonu[929]

Büyük çoğunluğu fabrikalarla birlikte inşa edilen yemekhanelerde[930] gereksinim duyuldukça tadilata ve genişletmeye gidilmişti. Örneğin 1945'te Ereğli Fabrikası'nda işçi yemekhanesinin mutfağı genişletilmiş,[931] Gemlik Fabrikası'nda 80.650 TL bütçe ayrılan yemekhanenin genişletilmesi 1947'de tamamlanmış,[932] aynı yıl Malatya Fabrikası'nın 74.612 TL maliyetli yemekhane inşaatı devam etmiş,[933] yine Gemlik Fabrikası'nda 1950'de yemekhane tadilatına 61.027,41 TL bütçe ayrılmıştı.[934] Öte yandan işyerlerinde yemek yeme alanlarının olması, Bakanlar

[925] Yunus Nadi, "Kayseri Bez Fabrikası", **Cumhuriyet**, 26 Şubat 1936, s.6; Cumhuriyet gazetesi Kayseri Fabrikası'nın kuruluşu sırasında fabrikayla ilgili yaptığı bir haberinde yemekhanenin 1.000 kişilik olduğunu belirtmiştir. Bkz. Sahir Özel, "Kayseri Dokuma Fabrikası Bir Teknik Harikasıdır", **Cumhuriyet**, 6 Nisan 1935, s.6.
[926] "Atatürk Nazilli Fabrikasını Dün Altın Anahtarla Açtı", **Cumhuriyet**, 10 Birinciteşrin 1937, s.9; Cumhuriyet gazetesi haberinde yemekhanenin 1.000 kişilik olduğunu belirtmiştir.
[927] **Sümerbank Gemlik Sunğipek Teşebbüsü 1939 Yılı UMHR**, s.10.
[928] Selim Cavit, "Bursa Merinos Fabrikası", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 10, 1 Mayıs 1940, s.19; İlgili yazıda yemekhanenin 1.000 kişi kapasiteli olduğu belirtilmiştir.
[929] **Sümerbank**, 1946, s.67; "Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.7.
[930] "Birinci Endüstri Programı Nasıl Tatbik Edildi?", **Cumhuriyet**, 24 İkincikanun 1936, s.6; "Beş Yıllık Endüstri Programımızın 1935 Senesindeki Tatbikatı", **Fırat**, 29 İkincikanun 1936, s.2.
[931] **Sümerbank 1945 Senesi İMR**, s.46-47.
[932] **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.43; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, ek 20; **BUMH Sümerbank 1946 Yılı Raporu**, s.25; **Sümerbank 1946 Senesi İMR**, s.48; **Sümerbank 1947 Senesi İMR**, s.39.
[933] **BUMH Malatya Bez ve İplik Fabrikaları T.A.Ş. 1946 Yılı Raporu**, s.6; **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.139-140.
[934] **Sümerbank Gemlik Sunğipek ve Viskoz Mamulleri Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.62.

Kurulu'nun 5 Şubat 1941 tarih ve 2-15156 sayılı kararnamesiyle kabul ettiği İşçilerin Sağlığını Koruma ve İş Emniyeti Nizamnamesi gereğince yasal bir zorunluluktu.[935] Hemen belirtmek gerekir ki Sümerbank fabrikalarında bu koşullar nizamnameden önce ve nizamnamenin belirlediği standartların üzerinde olarak sağlanmıştı.

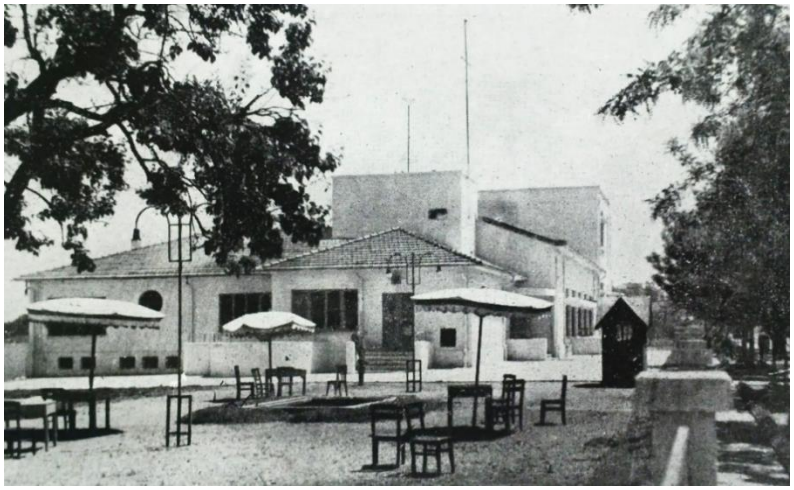

Şekil 3.7 Malatya Fabrikası Yemekhanesi ve Sinema Salonu[936]

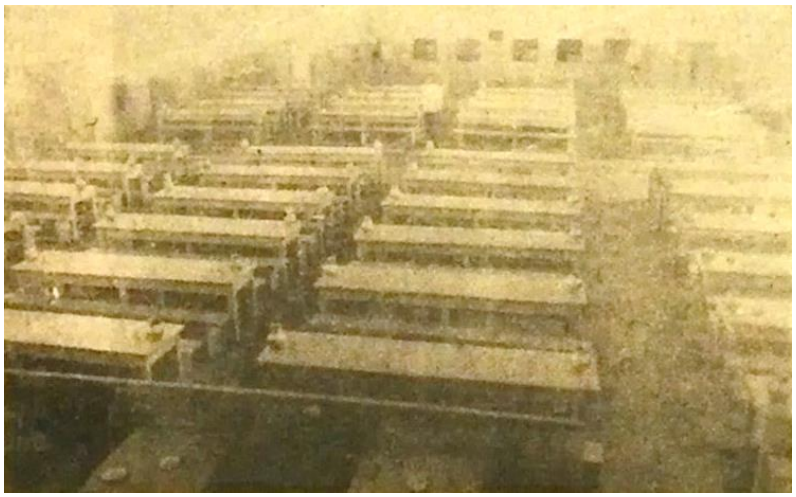

Şekil 3.8 Malatya Fabrikası İşçi Yemekhanesi ve Sinema Salonu[937]

[935] "Madde 18: Yemek yerleri: a) Mesafe ve zaman itibariyle ara dinlenmeleri esnasında işçilerin hepsi veya bir kısmı evlerine yahut civarda bir yere gidemeyip de iş yerinde yemek yemek zaruretinde bulunuyorlarsa, bunlar için işyerinin münasip bir mahallinde yemek yerleri tefrik olunarak, buralara üzerleri muşamba örtülü masalarla iskemle veya sıralar konulacaktır. Yemek yerlerinde ayrıca içilecek su ve el yıkanacak mahal bulundurulması ve mevsime göre buralarının teshin [ısıtma] edilmesi de lazımdır. b) İşçilerin çalıştıkları yerlerde ve iş başında yemek yemeleri yasaktır. Ancak, iş başından ayrılmaksızın inkıtasız [kesintisiz] takayyüt [bağlanma] gösterilmesi zaruri bulunan ve ihtisasa taalluku dolayısıyla mahdut kimseler tarafından ifa edilen işlerde çalışanlar ile yukarıda yazılı olduğu veçhile işçilerin tamamen veya kısmen iş yerinde kalarak yemek yemeleri mutat olmadığından dolayı ayrıca yemek yerleri tefrik edilmemiş bulunan iş yerlerinde hava muhalefeti gibi fevkalade bir sebeple yahut sair şahsi bir mazeretle istisnaen kalanlar –o iş yerinde yapılan iş toz, duman, gaz veya zehir neşri gibi sıhhî bir mahzur arz etmemek şartıyla– bu hükümden müstesna tutulabilirler." Bkz. **TC Resmî Gazete**, Sayı 4736, 17 Şubat 1941, s.479.

[936] **Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi**, s.15.

Fabrika yemekhanelerinde ilk yıllardan itibaren yemeklerin ücretsiz ve ücretli olmak üzere iki şekilde sunulduğu görülmüştür. Kayseri Fabrikası örneğinde olduğu gibi fabrika okulunda eğitim almakta olan öğrenciler ve çıraklar sabah, öğle, akşam yemeklerini ücretsiz olarak yemekhanelerde yemişlerdir.[938] Fabrikalardaki diğer çalışanlara ucuz fiyatlarla,[939] örneğin Gemlik Fabrikası'nda 250 g ekmek ile büyük bir kap yemek 8 kuruş, ayrıca tatlı, pilav ve diğer ek yemekler 5 kuruş ücret karşılığında sunulmuştur. Bunun yanında işçiler kendi getirdikleri yemekleri de buralarda yemişlerdir.[940] Çok geçmeden işçilerin geçim durumları, evlerinin uzaklığı, çalışma koşulları gibi nedenlerle kendi hallerine bırakıldıklarında iyi beslenemedikleri ve ihtiyaçları olan kaloriyi alamadıkları anlaşılmıştır.[941]

İşçi verimliliğini, daha da önemlisi sağlığını yakından ilgilendiren beslenme konusu Haziran 1941'de Nazilli Fabrikası'nda yapılan müdürler toplantısında gündeme gelmiştir. Toplantıda asker kalorisi esasıyla işçiye sıcak yemek verme usulü kabul edilmiştir. Böylece savaşın yarattığı ekonomik güçlüklere rağmen 1941'in Eylül ayında, gündeliği 160 kuruş altında olan işçilere ücretsiz, 160 kuruşu aşan işçilere de ücreti malzeme maliyetinden ibaret olan[942] ucuz yemek verme uygulamasına başlanmıştır. 1941 sonuna kadarki dört aylık dönemde, Sümerbank'a bağlı 12 fabrikada toplam 17.620 işçi, Tablo 3.5'te görüldüğü şekliyle bu olanaktan yararlanmıştır. Ücretsiz ya da düşük ücretli yemek uygulaması BUMH tarafından başarılı bulunmuş ve yemeklerin müsait hesap şekli övülmüştür.[943]

Tablo 3.5 Sümerbank Fabrikalarında Verilen Yemek Adetleri ve Maliyetler[944]

1941	Ücretsiz Yemek Adedi	Ücretli Yemek Adedi	Kişi Başına Maliyet (Kuruş)
Eylül	250.207	34.083	10.08
Ekim	305.269	50.386	12.60
Kasım	355.729	61.006	11.84
Aralık	376.891	65.737	12.66

[937] "Malatya Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.6.
[938] Yunus Nadi, "Kayseri Bez Fabrikası", **Cumhuriyet**, 26 Şubat 1936, s.6.
[939] "Kayseri Bez Fabrikası", **Endüstri**, Sayı 4, Birincikanun 1935, s.5.
[940] **Sümerbank Gemlik Sunğipek Teşebbüsü 1939 Yılı UMHR**, s.10; Selim Cavid, "Gemlik Sunği İpek Fabrikası", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 11, 15 Mayıs 1940, s.21.
[941] **BCA**, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 167-160-6, 09.09.1941.
[942] Maliyetlere bina amortismanı, su ve elektrik giderleri vb. dahil değildir.
[943] **Sümer Bank'ın 1940 Yılı Muamelatı…**, s.9; **1941 BUMH Sümerbank Raporu**, s.29; **Sümerbank 1941 Senesi İMR**, s.7.
[944] **1941 BUMH Sümerbank Raporu**, s.29.

Fabrikalarda yemek yardımı uygulaması başlayınca, yardımların kazanç, buhran ve muvazene vergilerine konu edilerek işçilerden ücret kesintisi yapılıp yapılmayacağı sorusu gündeme gelmiştir. Oluşan kararsızlık üzerine Ekonomi Bakanlığı, ayni yardım kapsamına giren, iyileştirici ve özendirici bir önlem olarak düşünülen uygulamanın, bu takdirde işçilerden zorunlu ücret kesintisi anlamına gelerek caydırıcı bir özellik kazanacağına ve amacından uzaklaşacağına işaret ettiği yazısında bu vergilerden muaf tutulmasını Maliye Bakanlığı'ndan ve gerekli düzenlemelerin yapılmasını TBMM'den rica etmiştir. Ekonomi Bakanlığı'nın bu isteği kabul görmüş, sadece Sümerbank işletmeleri için değil devlet ve özel olmak üzere bütün işletmeler için geçerli olmuştur.[945]

Yemek yardımı uygulaması 1942'de sürdürülerek Sümerbank'a bağlı bütün işletmelerde bir öğünün ortalama maliyeti 17,74 kuruş olmak üzere toplam 4.819.213 öğün ücretsiz yemek verilmiştir. Bu arada ücretsiz yemek 200 kuruş altında ücret alan işçileri kapsayacak şekilde genişletilmiştir. 12 Ocak 1943'te de 300 g yarım ekmek ve sıcak yemeğin 300 kuruş altında gündelik alan işçilere ücretsiz, 350 kuruş altında gündelik alanlara maliyetinin yarısı fiyatına, 350 kuruştan fazla gündelik alanlara ise maliyeti fiyatına verilmesi kabul edilmiştir. Aynı yılın ilk yarısında verilen ücretsiz öğün adedi 3.021.500'ü bulmuştur. Ayrıca yemeklerin 1.500-1.800 kaloriye sahip, her öğünde iki çeşit, lezzetli ve vitamince zengin olmasına özen gösterilmiştir. İşçi çıkışlarının arttığı mayıs ortasından ekim sonuna kadar olan dönemde ise ekmek miktarının 600 g yani tam ekmek olması yolu tutulmuştur. Bu durumun ekmek ihtiyacını artıracağı belli olduğundan bazı fabrikalarda fırınlar inşa edilmesi için projeler hazırlanmıştır.[946] Nitekim 1942'de başlayan Kayseri Fabrikası fırınının inşası 1943'te tamamlanmış, 1943'te başlayan Nazilli Fabrikası fırınının inşasına 1944'te devam edilmiştir.[947] Böylece 1946 yılı itibariyle Kayseri ve Nazilli fabrikaları, çalışanlarının ve ailelerinin ekmek ihtiyacını karşılayabilir duruma gelmiştir.[948] Nazilli Fabrikası'nın kendine yeterliğini İlhan Öden *"Fabrikanın içinde fırın var, fabrika kendi fırınını yapmış, ekmeğini çıkarıyor. Nazilli'de ekmek olsa ne*

[945] **BCA**, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 167-160-6, 09.09.1941; **Sümer Bank'ın 1940 Yılı Muamelatı…**, s.9.
[946] **Sümerbank 1942 Yılı UMHR**, s.34-35; **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.7; **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.247, 252.
[947] **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.43; **Sümerbank 1943 Senesi İMR**, s.40, 43.
[948] **Sümerbank**, 1946, s.18.

olur olmasa ne olur!" sözleriyle vurgulamıştır.[949] Öte yandan fabrikalarda pişirilen yemeklerde kullanılan et, süt, yağ, yoğurt, tahıl, meyve ve sebze gibi malzemeler her fabrikanın kendi açtığı ihaleler yoluyla temin edilmiştir.[950] Bursa Fabrikası'nda ise ekmek ihtiyacı şehir olanaklarından yararlanılarak ihale yoluyla sağlanmıştır.[951]

Sümerbank fabrikalarındaki işçi devri büyük bir sorun olması nedeniyle üzerinde önemle ve uzun süre durulmuş bir konudur. İşçi değişiminin Sümerbank genelinde %85 gibi çok yüksek düzeyde seyrettiği yıllarda, işçilerin fabrikaya ve işlerine bağlanmalarını sağlayacak hiçbir önlemden kaçınılmamıştır. İşte bu önlemlerden olan işçinin temin etmekte zorlandığı yemek ve ekmeğin işçiye sunulması, aynı zamanda emeğe hak ettiği karşılığı vermekle de ilgilidir. Bu uğurda gıdaya ilişkin bütün giderlerin sadece 1943 yılında Sümerbank'a toplam 5.000.000 TL'lik maliyeti göze alınmıştır.[952] Diğer taraftan Sümerbank genelinde zaman zaman beslenmeyle ilgili rastlanan bazı eksiklere ilişkin çözüm önerileri de sunulmuştur. Örneğin et yemeklerinin her işçiye payı kadar düşmediğinden dolayı kıyma olarak verilmesinin uygun olacağı belirtilmiştir.[953]

Tablo 3.6 1944 Yılında İşçilere Verilen Ücretsiz Öğünlerin Sayı ve Tutarları[954]

Fabrika	Öğün Sayısı	Tutar (TL)	Ortalama Öğün Maliyeti (Kuruş)
Ereğli	544.813	245.056	44,97
Nazilli	840.634	451.861	53,75
Kayseri	900.700	353.760	39,27
Bursa	556.849	312.510	56,12
Gemlik	87.770	92.490	105,37
Toplam	2.930.766	1.455.677	49,66

İşçilerin yemek gereksinimlerini karşılamanın olumlu yansımalarına dayanılarak, işçi devri ve özellikle işçilerin hasat zamanı toprağa dönmesinden doğan aksaklıkların giderilmesi ve işçiyi fabrikaya bağlamak için diğer sosyal uygulamalar yanında yemeklerden yararlanma şekilleri 1944'te genişletilip geliştirilerek

[949] Ek 2
[950] **Fırat**, 20 Ocak 1945, s.4; **Fırat**, 25 Mayıs 1945, s.3; **Fırat**, 1 Haziran 1945, s.3; **Fırat**, 15 Haziran 1945, s.4; **Aydın**, 21 Şubat 1946, s.2; **Aydın**, 5 Mart 1946, s.2; **Aydın**, 17 Ağustos 1946, s.2; **Aydın**, 31 Ocak 1948, s.4; **Aydın**, 6 Mayıs 1948, s.3, **Aydın**, 20 Mayıs 1948, s.3; **Erciyes Postası**, 25 Mayıs 1949, s.2.
[951] **Bursa**, 11 Ocak 1949, s.2; **Bursa** 1 Şubat 1949, s.2.
[952] **Sümerbank 1942 Yılı UMHR**, s.34-35.
[953] **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, s.40.
[954] **A.y.**, s.41.

uygulamaya devam edilmiştir.[955] Bu durumu açıkça ortaya koyan Tablo 3.6'daki veriler, aynı zamanda savaşın ekonomik koşulları iyice güçleştirdiğini ve hayat pahalılığının arttığını da göstermektedir.

Gıda konusu sosyal olanaklar içerisinde önemli bir yer tuttuğundan Sümerbank işletmelerinin faaliyetlerini denetlemekle görevli Teftiş ve Kontrol Müdürlüğü müfettişleri için hazırlanan talimatnamede gıdayla ilgili yapacakları incelemelerde *"Ücretli ve ücretsiz ekmek ve yemek, gıda maddelerinin tedariki, bunların pişirilmesinde, tevzisinde beklenen tasarrufun ve düzgünlüğün olup olmadığı, eksiklikler ve izalesi tedbirleri"* gibi hususları göz önünde bulundurmaları gerektiği belirtilmiştir.[956]

Sümerbank yıllar geçtikçe sosyal politikasını deneyimleri ışığında belirli bir takım kurallara bağlamış ve güdülen amacın ne olduğu, bu amaçlara ulaşabilmek için neler yapılması gerektiği hususunda işletmeleri merkezden aydınlatmıştır. Buna göre ücretsiz gıda (yemek verilmesi) yardımı yapılmasına gerekçe olarak, işçilerin ücret seviyelerinin düşüklüğü ve sanayi alanına yeni girdiklerinden dolayı işin gerektirdiği kaloriyi alabilmelerini sağlamanın önemi üzerinde durulmuştur. İktisadi, sosyal ve sıhhi açıdan doğabilecek bir takım sakıncaların önüne geçebilmek için gıda yardımı uygulamasında yerine getirilmesi gereken başlıca koşullar şöyle sıralanmıştır:

"1-Parasız yemek tatbikatının işleyiş, kemiyet ve keyfiyet bakımından tanzimi (kalori, vitamin miktar tespit ve kontrolleri).

2-Ayniyat yardımları.

3-Kooperatif, ekonoma, satış mağazaları, lokanta ve yemekhaneler mevzuları.

4-Parasız gıda verme usulünün Sümerbank sanayiindeki iktisadi ve içtimai gayelerine uygunluğunun kontrol ve tetkiki.

5-Parasız yemek tatbikatının maddi intizamını tespit ve kontrol.

a-Ekipler bakımından yemek tevzi usulleri.

b-Ferdi bakımdan yemek tevzi ve tatbikatını tetkik.

c-Gıdaların temin ve tevzi şekilleri.

6-Sanayiin hususiyetlerine göre gıda nevileri."[957]

---

[955] **Sümerbank 1943 UMHR**, s.48; **Sümerbank 1943 Senesi İMR**, s.6; **Sümerbank 1944 Senesi İMR**, s.5.
[956] **Sümerbank Teftiş ve Kontrol Müdürlüğü Talimatnamesi**, s.30.
[957] **Ana Hatlarile Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı**, s.16-17, 24.

İşçilerin fabrikaya bağlılığını artırmak ve işçi istikrarsızlığını gidermek için alınan sosyal önlemlerden sadece bir tanesi olan ücretsiz yemek uygulamasıyla kesin sonucu almak, kısa denilebilecek bir sürede mümkün olmadığından ısrarla ve sabırla uygulamalara devam etmek gerekmiştir. Böylece ücretsiz ve ucuz yemek verme uygulaması, 12 Mart 1945'te kazançlarına bakılmaksızın bütün gündelikli işçilere ücretsiz yemek verilmesi şeklinde genişletilmiştir. Böylece daha sade hale gelen yöntem, işletmeyi dağıtım ve işlem bakımından güçlüklerden kurtardığı kadar akort işçilerin psikolojileri ve verimlilikleri üzerinde de olumlu bir etki yaratmıştır.[958] Gerçekten de Tablo 3.7 ile Tablo 3.6 birlikte ele alındığında yeni yöntemin işletmeleri karışıklıktan kurtarmak ve işçiler arasındaki eşitsizliği ortadan kaldırmak gibi son derece değerli katkısına karşılık az denilebilecek bir maliyet farkı doğurduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında Tablo 3.8'den de anlaşılacağı üzere uygulama işçilerin geçim durumlarına azımsanmayacak ölçüde katkılar yapmıştır. Savaş nedeniyle her tür maddede ve yiyecek maddelerde görülen göreli darlık koşullarında, Sümerbank'ın çalışanlarına sunduğu bu olanakların değeri bir kat daha artmıştır.[959]

Tablo 3.7 1945 Yılında İşçilere Verilen Ücretsiz Öğünlerin Sayı ve Tutarları[960]

İşletmeler	Direkt ve Endirekt Bütün Yedirme Masrafları (TL)	Bir Yıl İçindeki Öğün Sayısı	Yıllık Ortalama Kalori	Bir Öğün Ekmek ve Yemek Maliyeti (Kuruş)
Ereğli	256.865,72	548.946	1.657	46,79
Nazilli	566.503,04	1.027.544	1.696	55,13
Kayseri	387.644,76	957.469	1.934	40,49
Bursa	275.418,88	622.354	1.700	44,25
Gemlik	112.947,81	131.070	1.822	86,17
Malatya	560.132,00	1.425.528	1.501	38,24
Toplam	2.159.512,21	4.712.911	1.718	54,57

[958] **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, s.41, 45; **Sümerbank 1945 Senesi İMR**, s.7.

[959] Makal, **Ameleden İşçiye**, s.141; Ücretsiz yemek uygulaması buradaki fabrikalarla sınırlı değildir. Bütün Sümerbank topluluğunda standart halini alan uygulama kapsamında, örnek olarak 1945'te toplam 2.938.000 TL ve 1947'de 3.623.519 TL tutarında yemek çalışanlara sunulmuştur. Bkz. "Sümerbank'ın İşçilerine Yaptığı Yardımlar", **Türk Ekonomisi**, Sayı 37-38, Temmuz-Ağustos 1946, s.237; **Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı**, s.59.

[960] "Ek Rapor: İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri", **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.19; **Sümerbank İşletmelerinde İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri 1945 Yılı UMHR**, s.56; Malatya Fabrikası karşısındaki toplam değerlere aynı işletme bünyesinde bulunan Adana Fabrikası değerleri dahildir.

Tablo 3.8 İşçi Başına Aylık Yemekhane Harcamaları (TL)[961]

Yıl	Bursa	Kayseri	Nazilli	Ereğli	Gemlik	Malatya
1942	8,04	6,15	2,83	4,23	6,63	
1943	15,35	7,95	10,92	8,92	20,91	
1944	12,04	9,54	12,19	10,69	24,24	
1945	11,10	10,35	14,65	11,88	24,29	
1946	15,19	10,45	12,42	11,30	14,78	11,21

Sümerbank başta olmak üzere İDT'lerde yasal hiçbir zorunluluk olmadan çalışanlara ücretsiz bir ya da iki öğün yemek verilmesinde, belirtildiğine göre Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün telkini etkili olmuştu.[962] Böylece uygulamanın yaygınlaşmasının önü açılmış, bazı büyük işyerlerinde de uygulanmaya başlanmıştı.[963] İşçi Sigortaları ile İş ve İşçi Bulma Kurumlarının 1946 yılında yapılan genel kurul ve danışma kurulu toplantılarında *"bütün işyerlerinde işçilere sıcak yemek verilmesi"* işçi temsilcilerinin belli başlı dilekleri arasında yer almıştı.[964] Çalışma Meclisinde[965] görüşülmesi yararlı bulunan konu 1947 yılındaki Çalışma Meclisi Raporuna yansımış ve bu meclisin 25 Nisan 1947'de seçip görevlendirdiği komisyon,[966] raporunda konuyla ilgili şu görüşlere yer vermişti:

> "Parasız yemek tatbikatının bütün işyerlerine teşmili: a- Umumiyetle devlete ait işyerlerinde ve bir kısım hususi müesseselerde işçilere verilmekte olan parasız yemek tatbikatının bütün iş hayatında uygulanması temin edilmelidir. b- Parasız yemek gerek miktar gerek tıbbi bakımdan esaslara bağlanmalıdır."[967]

Ülkeyi yönetenlerin işçilerin beslenmeleriyle yakından ilgilenmesi beslenmenin insanın en temel ihtiyacı olmasının doğal sonucuydu ve Türkiye'ye özgü bir durum değildi. Çeşitli ülkelerde benzer uygulamalar görülmekteydi. Örneğin İngiltere'de 1948 Ekim ayında çeşitli sanayi kuruluşlarına bağlı günde 8.000.000'dan fazla farklı yemek sağlayan kantinler mevcuttu. Ayrıca İş Bakanı 250'den fazla işçi çalıştıran fabrikalarda, tersanelerde ve bazı inşaat sahalarında

[961] **İDFM 1943 Yılı UMHR**, ek 3; **İDFM 1944 Yılı UMHR**, ek 2; **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, ek 2; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, ek 5; Karşılaştırma için Japonya'da 1939 yılındaki gıda harcamaları 0,54 TL olarak verilmiştir.
[962] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1464-3-8, 26.06.1948, s.31.
[963] **Çalışma**, Sayı 17, Nisan 1947, s.67.
[964] **Çalışma**, Sayı 17, Nisan 1947, s.78.
[965] Çalışma Bakanlığını aydınlatmak üzere oluşturulmuş ve ilk toplantısını 1947'de gerçekleştirmiş bir danışma kuruludur.
[966] Çeşitli bakanlıkların temsilcileri ile işveren ve işçi temsilcilerinden oluşmuş bir komisyondur.
[967] **Çalışma**, Sayı 18, Mayıs 1947, s.58.

gerekli durumlarda kantinler kurdurmak yetkisine de sahipti. 250'den az işçi çalıştıran fabrikaların da kantinleri bulunmaktaydı.[968]

Sümerbank fabrikalarında ücretsiz yemek uygulaması yemek kalitesi ve çeşidi yıldan yıla artırılarak sürdürülmüştü. Derli toplu bir yemek salonunun işçi verimliliğine olumlu etkiler yaptığı bilindiğinden[969] işçilerin yemek yedikleri yerlerin temiz, ferah, bakımlı ve gönül açıcı olmasına özen gösterilmişti.[970] TBMM Çalışma Komisyonu üyelerinden Korkut'un fabrikalarda gerçekleştirdiği incelemelerden edindiği izlenimler de aşağı yukarı bu yönde olmuştu. Korkut, Bursa Fabrikası'nda verilen bir öğün yemeğin yarım ekmek ile bir iki kap iyi yemekten oluştuğunu, yazın ve kışın kuru ve yaş yemişler verildiğini, yemekhanenin çok iyi olduğunu, artezyen kuyulardan sağlanan içme ve kullanma suyunun bol olduğunu belirtmişti. Gemlik Fabrikası'nda ise günde tam ekmek ile bir iki kap yemekten oluşan bir öğün yemek verildiğini kaydetmişti. Nazilli Fabrikası'nda da aynı usulün uygulandığını ancak zeytin ve zeytinyağı tüketiminin yüksek olduğu Ege Bölgesi'nden olan işçilerin, bunun eksikliğini gördükleri yemeklerde seçici davrandıklarına işaret ederek yöresel alışkanlıklara dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamıştı.[971]

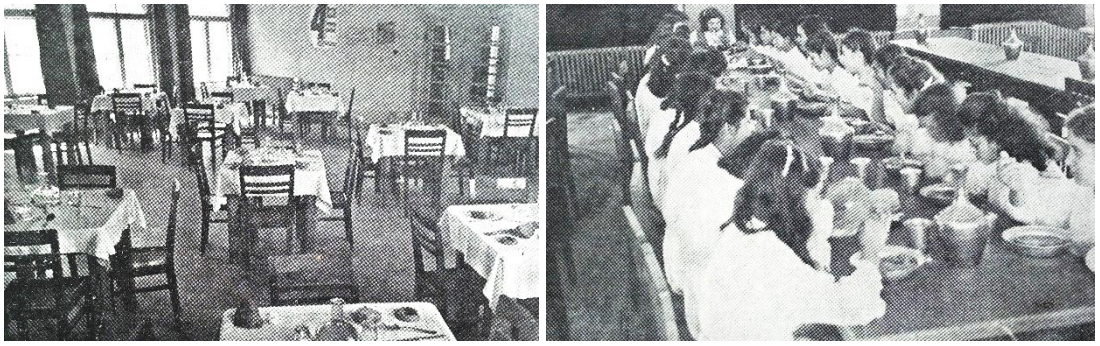

Şekil 3.9 Sümerbank Topluluğunda Memur ve İşçi Yemek Salonları[972]

Malatya Fabrikası'nda günde bir öğün 1.700 kalorilik iki kap yemek ile 450 g ekmek veriliyordu.[973] Yemeklerin kalori değerleri Nazilli ve Kayseri fabrikalarında da bu değerlerdeydi. [974] Korkut, en olumlu izlenimlerini edindiği Kayseri Fabrikası'nın menüsünde, çalışanların ağız tadıyla yiyebildiği etli ve sebzeli

[968] "İngiltere'de İşçilere ve Köylülere Nasıl Gıda Veriliyor?", **Bursa**, 21.11.1950, s.2.
[969] Osman Nuri, "Fabrika Doktorluğu", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 74, 16 İkincikanun 1943, s.11.
[970] "Ek Rapor: İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri", **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.19; **Sümerbank 1946 Senesi İMR**, s.9; **Sümerbank 1947 Senesi İMR**, s.7; **Sümerbank**, 1946, s.66.
[971] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1438-5-2, 29.07.1948, s.59, 61-62, 94.
[972] **Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı**, s.53.
[973] **Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi**, s.14.
[974] "Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.7; "Kayseri Bez Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.6.

yemekler, hamur işleri, çeşitli meyveler ve tatlılar yer aldığını belirtmişti. Yine onun ifade ettiğine göre 450 g ekmek ile birlikte verilen yemeklerin kalori değeri 1600-1800'ün altına düşürülmüyordu. 18 yaşından küçük işçiler ile hasta ya da bünye itibariyle zayıf işçilere ayrıca besleyici gıdalar veriliyordu. Mutfağında iki başaşçı ve dört yamakla çalışan yemekhanede tabak, çatal, kaşık vb. yemek aletlerinin temizliğine özen gösteriliyordu. Fırınında ise yoğurma makinesi sayesinde ekmek hamuru el değmeden yoğuruluyordu. Bundan başka bekâr apartmanında kalan işçilerin kahvaltı yapabilecekleri yerler de düşünülmüş, buralara kantin ve çay ocağı kurulmuştu. Ayrıca fabrikanın su gereksinimi yakındaki Karpuzatan mevkiinden saatte 400 ton su gönderme kapasitesine sahip pompa istasyonuyla karşılanıyordu. Erciyes kaynaklı bu suyun sertlik derecesi uygundu ve sağlığa uygunluk için klorlama cihazı alımına gidilmişti.[975] Bütün bu bilgilerden anlaşılacağı gibi gıdayla ilgili her aşamada hijyene büyük önem verilmiş, ekmek miktarı 450 g'a çıkarılmış, fabrikalarda işçilere verilen yemeğin, miktar ve kalori bakımından kurumsal standartlara uygun olmasına dikkat edilmişti. İşçilerin, çalışmalarının gerektirdiği ölçüde gıda ve kalori almalarına, sağlıklarını korumaya, fabrikaya bağlılıklarını artırmaya yönelik olan ücretsiz yemek yardımı belirlenen esaslar dahilinde sürdürülmüş; ileriki yıllarda Tablo 3.9 ile Tablo 3.10'daki değerlere ulaşmıştı.[976] Meydana gelebilecek olası eksikliklere ve aksaklıklara karşı da mali ve sıhhi denetimler elden bırakılmamış; görüldüğü anda düzeltilmişti.[977]

Tablo 3.9 Fabrikalarda İşçilere Verilen Bir Öğün Yemeğin Maliyeti[978]

Fabrika	**1949**	**1950**
Bursa	53,80	51,61
Kayseri	36,55	32,64
Ereğli	38,71	37,62
Malatya	47,21	41,55
Nazilli	37,49	35,79
Gemlik	42,17	43,18
Taşköprü	42,64	40,64

[975] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1464-3-8, 26.06.1948, s.3-6, 9, 11.
[976] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1464-3-8, 26.06.1948, s.31; **Sümerbank 1950 Senesi İMR**, s.6.
[977] **Sümerbank 1948 Senesi İMR**, s.11.
[978] **BUMH Sümerbank 1950 Yılı Raporu**, s.40-41. İşçilere 1-2 kap olmak üzere verilen bir öğün yemeğin kuruş cinsinden maliyetidir.

Tablo 3.10 1950 Yılında İşçilere Verilen Ücretsiz Öğünlerin Sayı ve Tutarları[979]

Fabrika	Bir Yıl İçindeki Öğün Sayısı	Bir Öğün Ekmek ve Yemeğin Malzeme Maliyeti (Kuruş)	Bir Öğün Ekmek ve Yemeğin Toplam Maliyeti (Kuruş)	Malzeme Maliyeti Toplamı (TL)	Yedirme Giderleri Toplamı (TL)
Ereğli	580.043	37,61	67,28	218.211	390.253
Nazilli	946.401	36,36	-	351.364	-
Kayseri	969.893	33,16	61,75	321.766	598.909
Toplam	2.496.337	107,13	129,03	891.341	989.162

Fabrikalarda ücretsiz yemek uygulamasıyla yetinilmeyerek işçileri ikamet ettikleri yerlerde yemek pişirme derdinden kurtarmak ve yeterli kaloriyi alabilmelerini sağlamak için ikinci öğün yemeğin isteyen işçilere maliyet fiyatıyla verilmesi yönünde adımlar atılmıştı.[980] Kayseri'deki uygulaması abonelik şeklinde olan yöntem, özellikle fabrika yerleşkesindeki evlerde kalan memur ve işçi aileleri ile bekâr apartmanlarında kalan çalışanlar için son derece yararlı olmuştu. Doyurucu, temiz, güzel ve çeşitli yemekler içeren tabldotların üç kişiliği beş kişiyi doyuracak miktardaydı. Fabrika okulunda yetiştirilen öğrencilerin ise giyim ve konaklama gibi yemekleri de ücretsizdi.[981]

Çalışanların fabrikaya bağlılığını artırmada etkisi yadsınamayacak olan ücretsiz ya da ucuz yemek olanaklarının yanı sıra, kendine yetebilen bir yaşam alanı olarak tasarlanan fabrikalar içerisinde çalışanların ve ailelerin çeşitli gereksinimlerini karşılayabilecekleri yerler de düşünülmüştür. Fabrikalar bünyesindeki ekonomalar[982] memurların, işçilerin ve bunların ailelerinin gıda başta olmak üzere ihtiyaçlarını piyasaya göre daha temiz olarak ve daha uygun fiyatlarla karşılayabilmesi için kurulmuştur.[983] Kaldı ki 3008 sayılı İş Kanunu'nun 27. maddesine göre *"şehir ve*

[979] **BUMH Sümerbank Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.1, 14; **BUMH Sümerbank Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.1, 13; **Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.14; Nazilli Fabrikası'nda işçi başına aylık yemek maliyeti 9,35 TL olarak verilmiştir.

[980] **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, s.41.

[981] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1464-3-8, 26.06.1948, s.31.

[982] "Ekonomi bakkaliyesi" ya da "tasarruf bakkaliyesi" diye de adlandırılmıştır.

[983] **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.7; **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.252; **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1438-5-2, 29.07.1948, s.89; Gemlik Fabrikası'nın ele alındığı bir yazıda ekonomanın varlığından söz edilmiş ancak burada "ekonoma" sözcüğü "kantin" anlamında kullanılmıştır. Bkz. Selim Cavid, "Gemlik Sunği İpek Fabrikası", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 11, 15 Mayıs 1940, s.21.

kasabalardan uzak işyerlerinde" bu yasal bir zorunluluktur.[984] Bunun yanında Sümerbank'ın dokuma fabrikaları bünyesindeki ekonomalar, fabrikayı ziyaret eden ziyaretçilerin fabrika ürünlerinden satın alabildikleri satış ofisi işlevi de görmüştür.[985]

Şekil 3.10 Kayseri Fabrikası'yla Birlikte Ekonoma ve Lokantanın İnşası[986]

Kayseri Fabrikası yerleşkesinde ekonomadan başka, şehir piyasasından daha ucuz satması koşuluyla, ihaleyle bir kasap ve bir manava yer verilmiştir. Yine Kayseri Fabrikası'nda bir atlı arabayla evlere sabah saatlerinde ekmek, süt ve yaz aylarında buz dağıtımı yapılmıştır. Evlerin diğer günlük gereksinimlerinin karşılanmasında da kullanılan bu yöntem, Cumhuriyet'in Anadolu'da yaymaya çalıştığı çağdaş yaşam tarzının küçük ve sempatik bir örneği olmuştur.[987] İlhan Öden aynı şekilde Nazilli Fabrikası'nın dükkân, kasap, manav ve berber olanaklarına sahip olduğunu belirtmiştir.[988] Aynı şekilde Malatya Fabrikası çalışanları Gıda Dağıtım Servisine bağlı ekonomada ihtiyaç duydukları her tür erzaka ulaşabilmişlerdir.[989]

---

[984] Madde 27: A-İşçilere veya bunların ailelerine yiyecek, içecek, giyecek ve yakacak gibi zaruri ihtiyaçlara ait maddeleri satmak üzere, doğrudan doğruya veya dolayısıyla, her ne şekilde olursa olsun, "Ekonoma"lar açılması, aşağıdaki şartlar dahilinde, İktisat Vekâletinin iznine bağlıdır: 1-Yukarıda yazılı zaruri ihtiyaç maddelerinin işçiler tarafından kendi başlarına tedarik edilmesi müşkül olursa; 2-Ekonoma açılmasının işçiler için daha faydalı olacağı anlaşılırsa. B-Şehir ve kasabalardan uzak işyerlerinde, işçiler veya bunlarla müştereken işveren tarafından ekonoma açılmamış olduğu takdirde, işverenin ekonoma açması mecburidir. C-Bu suretlerle açılacak ekonomalarda satılacak zaruri ihtiyaç maddelerinin cinslerini, vasıflarını ve satış fiyat ve tarzlarını tayin ve bunları murakabe etmek İktisat Vekâletine aittir. Ç-İşçiler ekonomalardan alışveriş etmeye icbar edilemezler. D-İşçinin alacağı ücretten başka yemesi, içmesi gibi zaruri ihtiyaçları veya yatısı dahi temin edilmek şartıyla yapılan iş akitleri bu maddenin şümulü haricindedir. Şu kadar ki bu takdirde işçilere verilen istihlak maddeleri ve yatılarına tahsis edilen yerlerin şartları her zaman hükümetin murakabesi altında bulunur." Bkz. **Kanunlar Dergisi**, C.16, 12 Haziran 1936, s.843.

[985] M. N. Tamer, "Kayseri Kombinesinde 5 Saat", **Erciyes Kayseri Halkevi Dergisi**, Sayı 5, Temmuz 1938, s.141.

[986] **Kayseri Dokuma Fabrikası Albümü**, s.13.

[987] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1464-3-8, 26.06.1948, s.12, 28.

[988] Ek 2

[989] "Malatya Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.6.

Şekil 3.11 Nazilli Fabrikası Ekonoması[990]

Gıda dağıtımında zaman zaman başka yollara da başvurulmuştur. Örneğin ikincil hasılattan sayılan parça bez satışında memur ve müstahdemlere verilenlerden kalan kısımlar müzayede bedelleriyle Sümerbank Yardım Sandığı'na verilmiş, sandık bu ürünleri alış fiyatları üzerinden, memurlara dağıtılacak gıda maddeleri karşılığında satarak gıda dağıtım işini finanse etmiştir.[991] Diğer taraftan toplumsal ve iktisadi dayanışmanın aracı olan kooperatifçiliğin Türkiye'de yaygınlaştırıldığı dönemde, gıda ve dağıtım işlerinin her geçen gün daha elverişli koşullarda sürdürülmesini sağlamak için çeşitli işletmelerde İstihlak Kooperatifleri kurulması özendirilmiştir. [992] Bursa Fabrikası memur ve işçilerinin aylıklarının %3'lük kısmından tasarruf ederek 310.000 TL sermayeyle kurdukları Merinos Müessesesi Memur ve İşçileri Kooperatifi bunlardandır. Kooperatif, YMP'nin elinde bulunan ekonoma mağazasını YMP'nin lağvedilmesinden sonra satın almıştır. Çalışanların bu girişimi sayesinde, fabrika çalışanlarının yanı sıra şehir halkı da buradaki olanaklardan yararlanmış, gıda maddeleri ve her türlü ihtiyaç maddesini piyasa fiyatının altında temin edebilmişlerdir. [993] Benzer şekilde Malatya Fabrikası'ndaki fırın, bakkal, kasap ve çay ocakları Sümerbank Mensucat Fabrikası Kooperatifi tarafından işletilmiştir. Hatta bu kooperatifin 1948 yılındaki net kârı 671 TL olmuştur.[994]

Nazilli Fabrikası'nda, bir yandan ekonomanın kooperatif haline getirilmesi düşünülürken işçiler ile memurlar tarafından İşçi ve Memur Biriktirme Sandığı kurulmuştur. İşçiler ile memurların ortaklığıyla 160.000 TL sermayeli olarak kurulan

[990] "Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.6.
[991] **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, s.91.
[992] **Sümerbank 1948 Senesi İMR**, s.11.
[993] **Sümerbank Merinos Yünlü Sanayii Müessesesi**, s.30.
[994] "Sümerbank Mensucat Fabrikası Kooperatifi", **Fırat**, 4 Mayıs 1948, s.1.

bu yardım sandığının, biriktirmek, borç vermek, ayni yardımlar çerçevesinde taksitle halı, ayakkabı, yağ vb. ihtiyaçları sağlamak hususlarında üyelerine pek çok yararı olmuştur. Ayrıca yılda %5 faiz ve 1-40 lira arasında kâr payı dağıtmıştır.[995] Aynı şekilde Malatya Fabrikası memur, usta ve müstahdemleri Malatya Mensucat Fabrikası Memur, Usta ve Müstahdemleri Biriktirme ve Yardım Sandığı adıyla bir sandık kurmuşlardır. Sandığın kuruluş amacı, üyelerinin para biriktirmelerini kolaylaştırmak ve ihtiyaç duyduklarında üyelere nakdi ve ayni yardımlar sağlamak olarak belirtilmiştir.[996]

Biriktirme ve Yardım Sandığı Kayseri Fabrikası'nda da gündeme gelmiş, Sümerbank Bez Fabrikası İşçi ve Tekstil İşçi Sendikası temsilcileri fabrika müdürü Tarık İsmet Erdem'in de onayını alarak sandığın kurulması yolunda adım atmışlardır. Bu sayede aylık kazançlardan belirli bir miktarın sermaye aidatı olarak üyelerce sandığa yatırılması ve burada toplanacak paralarla ihtiyaçları halinde üyelerine iki aylık kazançlarının tutarı kadar borç verilmesi öngörülmüştür. Sandığın, aynı zamanda ileride toplu ihtiyaç maddelerini iyi ve ucuza temin ederek taksitle ödenmek üzere dağıtması, artan paraları bankalara ve devlet tahvillerine yatırarak işçi yararına işletmesi ve zamanla sandığın gelişmesi halinde üyelerinin ev sahibi olmalarını sağlaması gibi konularda çalışmalar yapması üzerinde durulmuştur. Bütün bu gelişmeler işçileri son derece memnun etmiştir. [997] Bir yandan da sandığın kurulmasında gerekli ön hazırlıkların ve çalışmaların yapılması için müdür tarafından görevlendirilen fabrika muhasebecisi Sedat Sıdal, işçilere birikim yapmanın önemi üzerinde duran bir konuşma yapmış ve konuyu Biriktirme ve Yardım Sandığı'na getirerek sandığa ilgiyi artırmaya çalışmıştır.[998]

Yıllar geçtikçe deneyimleri artan Sümerbank gıda yardımı işlerinden sorumlu Gıda ve Yardım İşleri Şefliği'ni kurmuştur. Kendisine bağlı sanayi kuruluşlarındaki çalışma esaslarını ayrıntılı olarak tespit ettiği yönetmelikte bu şefliğin görevlerini *"Hususi yönetmelik esasları dahilinde memur ve işçilere yapılacak gıda vs. yardım işlerini yürütmek, gıda yardım teşkilatının kuruluş, görev ve çalışma esaslarını tespit ve teklif etmek ve bu teşkilatın faaliyetinde çalışma esaslarını tatbik etmek. Malzeme*

[995] "Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.7-8.
[996] "Malatya Mensucat Fabrikası Memur Usta ve Müstahdemleri Biriktirme ve Yardım Sandığı Talimatnamesi", **Fırat**, 6 Eylül 1948, s.2; "Malatya Mensucat Fabrikası Memur Usta ve Müstahdemleri Biriktirme ve Yardım Sandığı Talimatnamesi", **Fırat**, 8 Eylül 1948, s.1-2.
[997] "Bez Fabrikası İşçileri Arasında", **Erciyes Postası**, 22 Ocak 1949, s.1.
[998] "Para ve Değeri", **Erciyes Postası**, 28 Ocak 1949, s.1.

ihtiyaçlarını tespit, mevcudu muhafaza, pişirme ve istihkak sahiplerine dağıtma işlerini intizam içinde yürütmek" şeklinde belirlemiştir. Ayrıca dağıtım işlerini *"Memur ve işçilerin ihtiyacı olan gıda maddeleri, giyim eşyası ve emsali maddeler ihtiyaçlarını tespit ve alım için Ticaret Servislerine bildirmek ve bu suretle geçimlerine yardım etmek"*[999] ifadeleriyle tanımlamıştır.

Sümerbank'ın bütün bu uygulamaları Türkiye'de çalışma yaşamı ve işçilerin sosyal hakları üzerinde belirleyici olmuştur. O kadar ki TBMM gündemine değişik zamanlarda ve çeşitli vesilelerle gelen iş yaşamıyla ilgili konularda, sosyal yardımlarda standardı belirleyen bir örnek olarak Sümerbank adı öne çıkmıştır. Örneğin 1946'da Hatay Milletvekili Hasene Ilgaz *"Memlekette hakiki işçi, hakiki işveren müesseseyi, elinden tutup, bugün Sümerbank'ın yaptığı gibi yedirip, içirip, yatırıp, bazen pek fazla olarak ikindi sütünü bile vermek imkânlarına malikse, Çalışma Bakanlığı da bu müesseseleri ellerinden tutup bu şekilde yükseltmesi işbirliği pek yerinde olur"* demiştir.[1000]

İşçilerin sağlıklarıyla ve verimlilikleriyle yakından ilgili gıda ihtiyaçlarının ücretsiz ya da ucuz olarak karşılanması dönemin hassas koşullarında son derece önemli bir uygulama olarak öne çıkmıştır. Fabrikada çalışmaya ilginin ve dolayısıyla çalışanlardaki bağlılığın artmasını sağlamada yadsınamayacak etkiye sahip olan uygulama, aynı zamanda çalışma yaşamında emekten yana olumlu bir örnek oluşturmuştur.

3. Giyim Yardımları

Tasarruf olanaklarının sınırlı ve giyim gibi temel bir ihtiyacı ilgilendiren iplik ve dokumada dış bağımlılığın yüksek olduğu koşullarda dar gelirli Türk halkının giyim olanakları da oldukça düşüktü. Bu nedenle Sümerbank'a plan kapsamında verilen ilk görev bu bağımlılığı ortadan kaldırmak ve ülkenin kendine yetebilmesini sağlamaktı. Bayar, fabrikaların kurulmaya başladığı yıllarda *"Milletimizin giymek ihtiyacı, istihlak kapasitesine nazaran daha büyüktür. Bunun için halka yardım etmeyi zevkli ve milli bir vazife addediyorum"*[1001] sözleriyle Türkiye'de dokuma üretiminin neden bu denli önemsendiğini ortaya koymuştu. Sümerbank'ın üretim

[999] **Sümerbank Sınaî Müesseselerin Çalışma Esasları Yönetmeliği**, s.28.
[1000] **TBMM TD**, D.7, C.21, 14-I-1946, s.32-33.
[1001] **TBMM ZC**, D.5, C.11, 27-V-1936, s.267.

faaliyetinin önemli bir bölümünü dokumacılığın oluşturması, bu durumun doğal bir sonucuydu. Kısacası Anadolu halkını *"giydirmek"* Sümerbank'ın görevler listesinin başında geliyordu.

Şekil 3.12 Nazilli Basması Tanıtımı[1002]

Sümerbank'ın doğrudan dokumacılık alanında gösterdiği faaliyet devletçilik boyutuyla ulusal ekonomiyi güçlendirmeye, halkçılık boyutuyla da halkın ucuza *"giydirilmesine"* dönük olması nedeniyle çalışanlarını da ilgilendiriyordu. Bu ilginin başka bir boyutu, yerel özellikleri dikkate alarak modern çizgiye sahip ulusal bir ürün yaratmak ve halkı bu ürünlerle buluşturarak onlarda belirli bir giyim zevki oluşturmaktı. Bunun en tipik örneği ise Nazilli Fabrikası'nda üretilen ve adından uzun yıllar söz ettiren *"Sümerbank Basması"* ya da diğer adıyla *"Nazilli Basması"* olmuştu. Üretilen basmanın fabrikanın kuruluşundan kısa bir süre sonra bu ünü kazanması, fabrika ressamlarının *"milli zevki okşayacak desenlerle halkı basmaya ısındırmış"* olmalarından ileri geliyordu.[1003] Fabrikanın İstanbul piyasasını yakından tanıyan desinatörlerine her yıl fabrika tarafından yurdun çeşitli yörelerinde gezme olanağı sunulmuş, onlar da bu geziler sırasında gördükleri Türk motiflerini modern

[1002] **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 152, 16 Nisan 1946, s.20.
[1003] Selim Cavid, "Nazilli Kombinası", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 22, 1 İkinciteşrin 1940, s.15

estetik zevkle birleştirerek güzel ve özgün desenler yaratmışlardı.[1004] Bu da Nazilli Fabrikası'nın kuruluşundaki ödevini yerine getirdiği anlamına geliyordu:

> "Nazilli Fabrikası memlekete hizmet edecek bir ödev daha almıştır. Buna göre Anadolu köylü kadınları için fabrika milli bir tip basma kabul edecektir. Fabrika, imalata başladıktan sonra bu tip basma, evvela fabrikada çalışan kadınlara giydirilerek yavaş yavaş bütün memlekete yayılacaktır."[1005]

İşçilerin *"giydirilmesi"* konusuna bakılacak olursa Sümerbank'ın sosyal işleri içinde hem önemli hem de kurumun amacından kaynaklanan farklı bir yer işgal etmiştir. Ücretsiz giyim yardımı işçilerin işlerindeki bağlılığı artırmaya ve motive etmeye dönük olduğu kadar çalışanları medeni kıyafetlerle donatmayla da ilgilidir. Bu yardımların başında çalışanlara işlerine uygun iş kıyafetlerinin ücretsiz olarak verilmesi gelmiştir. Kayseri Fabrikası örneğinde olduğu gibi yoksullara iş kıyafetlerinin ücretsiz verilmesi fabrikaların ilk yıllarından itibaren uygulanmaya başlanmıştır.[1006] 1941 yılı ortasında ise Nazilli Fabrikası'nda yapılan müdürler toplantısında işçilere ücretsiz iş elbisesi verilmesi kararı alındıktan sonra yıl sonuna kadar bütün Sümerbank fabrikalarındaki 17.620 işçiden 14.114'üne yani %80'ine dağıtılmıştır. Bunlardan başka, yapılan işin gereğinden ve İş Kanunu'nun getirdiği zorunluluklardan doğan sabo (tahta ayakkabı), eldiven vb. koruyucu donanımlar da dağıtılmıştır.[1007] Atılan bu adımlar, işçi güvenliği, temizliği, çevikliği, neşesi ve sağlığı açısından birçok sakıncanın giderilmesi için yerinde bir girişim olmuştur. Atılan bu adımlara ilişkin yapılan bir yorumda uygar bir ülkenin sanayiine yaraşır şekilde *"İş başında düzgün ve temiz giydirilmiş bir işçi, asrın sıhhi ve iktisadi ihtiyaçlarını göz önünde tutarak çalışan modern bir endüstrinin tipi ve örneği"* olacağı belirtilmiştir. Ayrıca Sümerbank'ın bu konudaki öncülüğü *"Modern tesisatıyla temiz ve yeknesak giyinmiş işçileriyle devlet endüstrisinin başında gelen Sümerbank müesseseleri, bütün memleket endüstrisine güzel bir örnek olabileceği gibi bütün cemiyete de övünç olabilir"*[1008] sözleriyle vurgulanmıştır. Öte yandan Ekonomi Bakanlığı, Sümerbank'ta yemek yardımıyla eşzamanlı başlayan giyim yardımının tıpkı onda olduğu gibi kazanç, buhran ve muvazene vergilerine konu edilmemesi ve vergiden muaf tutulmasını Maliye Bakanlığı'na yazdığı aynı yazıda

---

[1004] "Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.4.
[1005] "Nazilli Fabrikası Milli Tip Basma Yapacak", **Cumhuriyet**, 28 Ağustos 1935, s.7.
[1006] "Kayseri Bez Fabrikası", **Endüstri**, Sayı 4, Birincikanun 1935, s.5.
[1007] **Sümer Bank'ın 1940 Yılı Muamelatı…**, s.10; **1941 BUMH Sümerbank Raporu**, s.29.
[1008] "İşçi Sağlığı ve Temizliği", **Endüstri**, Sayı 12, Ağustos 1941, s.227.

rica etmiştir. Yemek yardımı konusunda belirtildiği üzere bu istek kabul görmüştür.[1009]

İşçilere iş elbiseleri verilmesi yanında, kendilerinin ve ailelerinin günlük giyim gereksinimlerinin karşılanmasına da önem verilmiştir. Bununla ilgili olarak 1941'deki aynı toplantıda alınan karar doğrultusunda işçilerin ve ailelerinin giyim ihtiyaçlarını toptan satış fiyatı üzerinden ucuz olarak karşılayabilmeleri için Sümerbank, aynı yıl içinde elbise, gömlek, fanila, çamaşır, ayakkabı, çorap üretimine başlamıştır. Ayrıca işletmeye bağlılıklarını artırmak için işçilere, kıdemlerine göre maliyet bedeli karşılığında ucuz kumaş verilmesi ve buna da YMP'nin aracılık etmesi kararlaştırılmıştır. Buna göre altı aylık işçilere 1 elbiselik kumaş, 1 yıllık işçilere 40 m bez, 3 yıllık işçilere 1 paltoluk kumaş ve 6 yıllık işçilere 1 battaniye verilmesi kabul edilmiştir. BUMH ise bu uygulamayı yerinde bulmuş ve geliştirilerek devam edilmesini tavsiye etmiştir.[1010]

İşçinin sağlığını korumak ve işçiyi yapılan işe uygun standartlarda giydirmek gereğinden doğan iş elbisesi dağıtma uygulaması daha da geliştirilerek devam ettirilmiştir. Bu itibarla işçilere yılda iki kat iş tulumu, ıslak yerlerde çalışanlara kauçuk çizme, haddehane gibi sıcak işlem yapılan yerlerde özel ayakkabılar dağıtılmıştır. Bunlara ek olarak Feshane Fabrikası'nda örülen ve dikilen yün fanila ve Beykoz Kundura Fabrikası'nda üretilen dayanıklı işçi ayakkabıları maliyeti fiyatına işçilere sunulmuştur.[1011] Buradan anlaşılacağı gibi Sümerbank topluluğunun iç tüketimini karşılamak yani çalışanlarını giydirmek için Feshane Fabrikası'nda bir konfeksiyon dairesi kurulmuş; işçi ve bekçi elbiselerinin büyük bir kısmı burada dikilmiştir. Bununla yetinilmeyerek işçi elbise ve çamaşırlarını üretmek için bir konfeksiyon dairesi de Kayseri Fabrikası'nda kurulmuştur.[1012] Diğer taraftan Malatya Fabrikası işçilerine çeşitli bedenlerde 6.500 adet iş elbisesi diktirmek için 6 Haziran 1945'te açılan ihalede olduğu gibi zaman zaman dışarıya siparişler de verilmiştir.[1013]

Giyim yardımının içinde bulunduğu sosyal uygulamalar, fabrikalarda çok yüksek seviyelerde seyreden işçi istikrarsızlığını bir anda çözüme kavuşturmasa[1014]

[1009] **BCA**, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 167-160-6, 09.09.1941; **Sümer Bank'ın 1940 Yılı Muamelatı…**, s.9.
[1010] **Sümer Bank'ın 1940 Yılı Muamelatı…**, s.8-11; **1941 BUMH Sümerbank Raporu**, s.30.
[1011] **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.252; **Sümerbank**, 1946, s.66.
[1012] **Sümerbank**, 1946, s.16.
[1013] **Fırat**, 1 Haziran 1945, s.3.
[1014] **Sümerbank 1943 Senesi İMR**, s.6.

da bu uygulamalar sayesinde işçi bağlılığını artırıcı yönde yararlı sonuçlar alınmaya başlanmıştır.[1015] Uygulamanın bir diğer amacı olan iş başında ve iş dışındaki giyim düzeni ve disiplini konusunda, henüz istenilen düzeye gelinememiş olmasından dolayı bu çabaların artırılarak sürdürülmesinin gerekliliği üzerinde durulmuştur. Bütün bu nedenlerle Tablo 3.11'den anlaşılacağı gibi diğer uygulamalarla birlikte giyim yardımının, isabetli ve gerekli bir yol olduğu görülerek devam ettirilmiştir. Sümerbank genelinde 1943 yılında 50.000 işçi elbisesi dağıtılmışken,[1016] 1945'te sadece İDFM işçilerine, toplam maliyeti 212.014 TL olan 48.578 adet ücretsiz giyim eşyası dağıtılmıştır.[1017] Bütün Sümerbank topluluğunda çalışanlara yapılan giyim yardımının 1947 yılındaki değeri ise 513.548 TL'ye ulaşmıştır.[1018]

Tablo 3.11 Fabrikalarda İşçi Başına Giyim Harcamaları (TL)[1019]

Yıl	Bursa	Kayseri	Nazilli	Ereğli	Gemlik	Malatya
1942	0,15	0,52	0,35	0,48	0,31	
1943	0,72	1,05	0,62	0,70	0,82	
1944	1,02	1,14	1,53	1,00	0,80	
1945	1,02	1,05	1,60	0,83	0,81	
1946	1,27	1,31	1,29	1,53	2,23	0,79
1949	-	1,65	2,05	1,69	2,96	1,00
1950	-	1,73	2,30	1,38	3,58	1,71

Sosyal İşler Müdürlüğü'nün başlıca meşguliyetleri arasında yer alan giyim yardımlarının ilerleyen yıllarda meyvelerini verdiği ve Bursa Fabrikası örneğinde olduğu gibi işçiye fabrikayı sevdirdiği gözlemlenmiştir. Bunun yanı sıra Bursa ve Nazilli fabrikalarında ücretsiz giyim yardımlarının yanında ayakkabılar indirimli fiyatlarla verilmiştir.[1020] Kayseri Fabrikası'nda her üç ayda işçiye yeni iş elbisesi verilmiş, Gıda ve Dağıtım Servisi, maliyeti üzerinden işçiye yün fanila, ayakkabı, iç çamaşırı ve parça bez dağıtımı yapmıştır. Ayrıca fabrikanın okulunda yetiştirilen

[1015] **Sümerbank 1944 Senesi İMR**, s.6.
[1016] **Sümerbank: 1944 İzmir Fuarı**, İstanbul, Emel Basımevi, 1944, s.47.
[1017] "Ek Rapor: İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri", **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.19.
[1018] **Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı**, s.59.
[1019] **İDFM 1943 Yılı UMHR**, ek 3; **İDFM 1944 Yılı UMHR**, ek 2; **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, ek 2; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, ek 5; **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.59; **BUMH Sümerbank Bursa Merinos ve Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.21; **BUMH Sümerbank Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.13; **BUMH Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.12; **BUMH Sümerbank Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.12; **Sümerbank Gemlik Sunğipek ve Viskoz Mamulleri Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.13; **Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.13; Karşılaştırma için Japonya'da 1939 yılı itibariyle giyim harcamaları 0,01 TL olarak verilmiştir.
[1020] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1438-5-2, 29.07.1948, s.61, 90.

öğrencilere beslenme, barınma gibi giyinme olanakları da ücretsiz sunulmuştur.[1021] Malatya Fabrikası'nda işçilerin iş elbiseleri de yine ücretsiz karşılanmıştır.[1022] Yardımların fabrikalar bazında kuruma olan toplam maliyetlerini gösteren Tablo 3.12'den açıkça anlaşılacağı üzere uygulama yıldan yıla geliştirilerek sürdürülmüştür.[1023]

Tablo 3.12 Fabrikalardaki Toplam Giyim Giderleri (TL)[1024]

Yıl	Ereğli	Malatya	Kayseri	Gemlik	Nazilli	Toplam
1949	35.618	44.725	64.510	17.237	72.858	234.948
1950	33.546	68.766	69.907	21.435	86.415	280.069

Gıda konusunda olduğu gibi Sümerbank'ın içinde bulunduğu devlet fabrikalarının giyim yardımları konusundaki öncülüğü sayesinde bazı büyük işyerlerinin yasal bir zorunluluk olmaksızın çalışanlarına *"iç çamaşırı, pijama, elbise, ayakkabı"* gibi giyim eşyaları verdiğine Çalışma Meclisi Raporunda değinilmiştir.[1025] Sümerbank bu yönüyle çalışma yaşamının standartlarını belirleyen ve yükselten bir kurum olarak öne çıkmıştır. Çalışma Meclisinin 25 Nisan 1947'de seçip görevlendirdiği komisyon raporunda da konuya ilişkin olarak Sümerbank dokuma fabrikalarında çalışanları özellikle ilgilendiren şu görüş dile getirilmiştir:

> "a) İşçiler bilhassa imal ve istihsalinde çalıştıkları maddeler istihlak ve kullanmaya elverişli cinsten olduğu takdirde bu maddelerden muayyen miktarlarda ve maliyet fiyatıyla temin edebilmelidirler. b) Alelumum zaruri giyim maddelerinin ucuza ve yeter derecede temini hususunda işçilere kolaylık temin edilmelidir."[1026]

Sümerbank'ın kendi çalışanlarına yaptığı giyim yardımlarından başka, 13 Kasım 1942'de TBMM tarafından, devlet memurlarına ve eşlerine ücretsiz giyim eşyası dağıtılmasını öngören 4306 sayılı yasa kabul edilmiştir.[1027] Bütün devlet

[1021] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1464-3-8, 26.06.1948, s.12, 32.
[1022] **Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi**, s.14.
[1023] **BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu**, s.21; **Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı**, s.55.
[1024] **BUMH Sümerbank Bursa Merinos ve Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.21; **BUMH Sümerbank Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.13; **BUMH Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.12; **BUMH Sümerbank Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.12; **Sümerbank Gemlik Sunğipek ve Viskoz Mamulleri Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.13; **Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.13.
[1025] **Çalışma**, Sayı 17, Nisan 1947, s.67.
[1026] **Çalışma**, Sayı 18, Mayıs 1947, s.59.
[1027] **TBMM ZC**, D.6, C.28, 13-XI-1942, s.44; **Kanunlar Dergisi**, C.24, 14 Teşrinisani 1942, s.5; **TC Resmî Gazete**, Sayı 5258, 16 Teşrinisani 1942, s.3978; "Madde 1: (…) Bu kanunda yazılı esaslara

kurumlarında, dolayısıyla Sümerbank'ta çalışan memurlara bu giyim yardımı kapsamında yapılacak kumaş dağıtımını yerine getirme görevi Sümerbank'a verilmiştir.[1028] Sümerbank YMP eliyle gerçekleştirdiği dağıtımı, memurlara Maliye Bakanlığı tarafından verilen kuponlar karşılığında yaparak düzenli bir biçimde yürümesini sağlamıştır. Diğer taraftan Sümerbank'ın bu işi finanse edebilmek için 1942'de Maliye Bakanlığı'ndan aldığı 5.957.168 TL'lik avans bu kuponlarla ödenmiştir. Bundan ve Sümerbank'a yapılan 5.285.164 TL'lik tevdiattan da anlaşılacağı üzere bu dağıtımın maddi kaynağı Hazine'den karşılanmıştır. Aynı şekilde mülhak bütçeli daireler ve İDT memurlarına dağıtılan kumaşların bedelleri ilgili kurumlarca Sümerbank'a ödenmiştir.[1029] YMP kimi zaman bu görevi yerine getirirken ürünleri piyasadan çekme yoluna gitmiş; bu adım mali yükü artırıcı bir takım etkiler yapsa da kurum bunların üstesinden gelmiş ve görevini başarıyla yerine getirmiştir.[1030] Bu arada aldığı 3 m kumaşı diktiremeyecek kadar dar gelirli olan küçük memurların, gerçek değeri 30 TL olan kumaşları esnaf ve terzilere 20-25 TL gibi fiyatlarla sattıkları anlaşılmış; hem memurların istihkakını korumak hem de kumaş stokunun israfını önlemek için YMP, kumaşlarını getiren memurlara değerini ödeyerek alma yoluna gitmiştir.[1031]

Sümerbank YMP, ordu başta olmak üzere resmi kurumların, halkın, dar gelirlilerin dokuma ihtiyacını da karşılamıştır. Yeni kurulmuş fabrikaların üretim kapasitelerinin, giderek artan ülke gereksinimini ancak karşılayabildiği ortama bir de savaşın yarattığı ekonomik darlığın ve ithalat güçlüklerinin eklenmesi dağıtım ve paylaştırmayla ilgili Bakanlar Kurulu ya da Ekonomi Bakanlığı müdahalelerini zorunlu hale getirmiş; kişi başına satın alınabilecek kumaş 5 m ile sınırlandırılmıştır. Böylece son derece hassas olan ortamda eşit bir bölüşüm sağlanmaya çalışılmıştır.[1032] Bu türden kısıtlamalara rağmen devletin Sümerbank fabrikaları

---

göre bir defaya mahsus olmak üzere parasız giyim eşyası verilir. Madde 2: Birinci maddede yazılı olanlardan: A- Umumi muvazeneye dahil dairelerle mülhak bütçeli dairelerden tutarı 75 liraya kadar (yetmiş beş lira dahil) aylık alanlara ve karılarına birer elbiselik kumaşla yalnız kendilerine birer çift ayakkabı; B- Aylıklarının tutarı 140 liraya kadar (yüz kırk lira dahil) olanların kendilerine ve karılarına birer elbiselik kumaş; C- Aylık veya tahsisatlarının tutarı 140 liradan yukarı olanların yalnız kendilerine birer elbiselik kumaş verilir. Bir elbiselik kumaş üç metredir."

[1028] **BCA**, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 100-104-17, 16.12.1942.

[1029] **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.9; **Sümerbank 1942 Yılı UMHR**, s.24, 65; **BCA**, Fon Kodu: 30-1-0-0, Yer No: 109-688-1, 09.10.1942, s.11.

[1030] **Sümerbank 1942 İMR**, s.17, 29-30; **Sümerbank 1943 Senesi İMR**, s.7.

[1031] **4306 Sayılı Kanuna Göre Devlet Memurlarına Verilecek Parasız Giyim Eşyasının Tevziine Ait İzahname**, s.15-16.

[1032] **BCA**, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 166-157-7, 30.01.1942; **BCA**, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 15-87-28, 03.02.1942; **BCA**, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 166-157-8, 21.02.1942; **BCA**, Fon Kodu:

sayesinde sahip olduğu üretim araçları yanında tasarruf ve yerli malı haftaları gibi uygulamalar[1033] öz kaynaklara dayanarak savaşın doğurduğu ekonomik güçlüklerin aşılmasını sağlamıştır. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin en başından beri ulusal ekonomi inşa etmedeki gerekçesinin haklılığı kısa denilebilecek tarihi bir kesitte doğrulanmıştır. Bu açıdan savaşın, iç talebi iç üretimle karşılamanın koşullarını ve ortamını yaratarak, ulusal sanayiin öneminin anlaşılmasına ve gelişmesine katkıda bulunduğu savunulabilir. Nitekim Türkiye'nin genel sınai üretimi, savaşın başlangıcı olan 1939'dan başlayarak aşamalı bir yükselişle 1945'e kadar %17 oranında bir artış kaydetmiştir. Bunun içinde Sümerbank fabrikalarının büyük pay sahibi olduğu dokuma alanına bakılırsa sadece 1944'ten 1945'e kadar pamuk ipliğindeki artış %7, yün ipliğindeki artış ise %10 olmuştur. Sınai üretimdeki bu artışlarda, ithalatı olanaksızlaştırarak Türkiye'yi ulusal sanayiiyle yetinmek zorunda bırakan savaş koşullarının yanı sıra sanayileşme uğrunda sarf edilen emekler etkili olmuştur.[1034]

Savaşın sona ermesinden sonraki göreli ferahlamayla 1 Ekim 1946'da kaputbezi ve basma satışlarına getirilen sınırlama kaldırılmıştır. Ancak patiska, dril, kazalina, saten, karamandol, dobralko gibi pamuklu dokuma ürünlerinde resmi kurumların ihtiyaçları çıkıldıktan sonra geriye halk ihtiyacı için 80.000.000 m kumaş kaldığından, kişi başına 4 m düşecek şekilde ayarlanarak illere göre ayrılmış; tüketiciye kolayca ve ucuz bir şekilde ulaştırılabilmesi için valilikler gerekli önlemleri almıştır. Diğer taraftan pamuk ipliği ve dokumadaki darlığı önleyebilmek için Sümerbank ithal etmeyle de görevlendirilmiştir.[1035]

Sümerbank, kumaş gibi giyime hazır olmayan ürünlerden başka halkın hazır giyim ihtiyacının karşılanmasını da üzerine almıştır. Türkiye'de o yıllarda köylüye özgü kasket, elbise yapan İstanbul'daki birkaç imalathane dışında pek fazla kuruluş bulunmaması ve bu alanda büyük işletmeler kurulmadığından özel işletmelerin ihtiyacı karşılayamaması, bunun yanı sıra 25 kuruşa mal edilen bir kasketin 2 TL'ye satılması gibi nedenler bunu zorunlu kılmıştır.[1036] Kısacası bu boşluğu yine devlet Sümerbank eliyle doldurmuştur. Bunu yerinde saptayan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün, yurt gezilerinden sonra Türk köylüsünün kolayca ve ucuz alabileceği

---

30-10-0-0, Yer No: 166-157-15, 19.04.1945; **Sümerbank 1943 Senesi İMR**, s.28; **Sümerbank 1945 Senesi İMR**, s.36.

[1033] **BCA**, Fon Kodu: 30-1-0-0, Yer No: 109-688-3, 14.12.1944, s.1-4.

[1034] **Sümerbank 1945 Senesi İMR**, s.4.

[1035] **BCA**, Fon Kodu: 30-1-0-0, Yer No: 14-81-4, 10.02.1947, s.2-3.

[1036] Hüseyin Avni, "Köylü Nasıl Elbise Giyer", **Babalık**, 27 Mayıs 1939, s.2.

giysilere olan ihtiyacına işaret etmesi üzerine Sümerbank harekete geçmiştir. Köylünün giyim alışkanlıkları göz önünde bulundurularak çulaki kumaştan 360-450, ince şayaktan 520-655, kalın şayaktan 545-700 ve damalı şayaktan 550-700 kuruş maliyetle giysiler üretilmiştir. Bunlardan başka hükümet, Amerikan bezinden çamaşır, dril kumaştan gömlek, deri ayakkabı, kasket ve çorap yaptırılmasına karar vermiştir. İlk olarak 190 kuruş maliyetle iskarpinler ve 310 kuruş maliyetle botlar Beykoz Fabrikası'nda hazırlanmıştır. Hazırlanan bu giysilerin hiçbir kâr konulmadan maliyet fiyatıyla satılması ve YMP ile Ziraat Bankası şubeleri aracılığıyla dağıtılması kararlaştırılmıştır. YMP şubelerinde bunun için bir köylü kısmı oluşturulmuştur.[1037]

Sümerbank tarafından hazırlanan giysiler iklimsel, yöresel farklar gözetilmediği, köylünün alışkanlıklarına uymadığı, tarla işleriyle uğraşan köylüler için gereken özelliklere sahip olmadığı gibi yönlerden eleştirilerek köylüye *"nasıl elbise giydiği sorulmadan üretilen bu giysilerin köylü tarafından giyileceğinden şüphe edildiği"* tarzında düşünceler dile getirilmiştir.[1038] Çok geçmeden köylünün bu giysilere gösterdiği ilgiden şüphelerin yersiz olduğu anlaşılmıştır. Bunun üzerine Sümerbank 255-325 kuruş maliyetle Kayseri bezinden yazlık kadın mantosu ve ayrıca 255 ile 340 kuruş arasında maliyetlere yazlık erkek giysileri hazırlamaya başlamıştır. Kışlık olarak da avcı tipi, dayanıklı giysiler hazırlanmıştır. Yine köylünün alışkanlıkları göz önünde tutularak çağdaş bir çizgi kazandırılan ürünler, maliyet fiyatına satılmıştır. YMP'nin henüz yurdun en ücra köşesine kadar uzanan bir dağıtım ağına sahip olmaması nedeniyle, köylünün bu ürünlere ulaşımını daha da kolaylaştırabilmek için köy ihtiyar heyetleri aracılığıyla dağıtılması kararlaştırılmıştır.[1039] El tezgâhlarının yaklaşık 41.000 köyde yaşayan 14.000.000 köylünün ihtiyacına yanıt veremeyeceği bilindiği için eldeki fabrika ürünlerini ihtiyaç sahiplerine ulaştırırken her şeyden önce kamu yararı gözetilmiş ve halkın dar gelirlisinden yoksuluna kadar giyim ihtiyacını karşılayabilmek, üretmekle kalmayıp dağıtım işini de yurdun her yerine yaygınlaştırabilmek amacıyla bu türden pratik çözüm yolları geliştirilmiştir.[1040] Bir yandan da YMP mağazalarının sayıları

[1037] "Türk Köylüsü İçin Ucuz Elbise Yapıldı", **Cumhuriyet**, 11 Mayıs 1939, s.1, 7; "Köylümüze Ucuz Giyecek", **Babalık**, 13 Mayıs 1939, s.4.
[1038] Hüseyin Avni, "Köylü Nasıl Elbise Giyer", **Babalık**, 27 Mayıs 1939, s.2.
[1039] "Köylü Elbiseleri", **Cumhuriyet**, 11 Haziran 1939, s.2; "Köylü Kadınlara Ucuz Manto", **Babalık**, 22 Haziran 1939, s.1.
[1040] "Köylünün Giyim İşi", **Aydın**, 18 Ağustos 1939, s.2.

artırılmış, hatta yaygınlaştırılması yönündeki fikirler Meclis gündemine getirilmiştir.[1041]

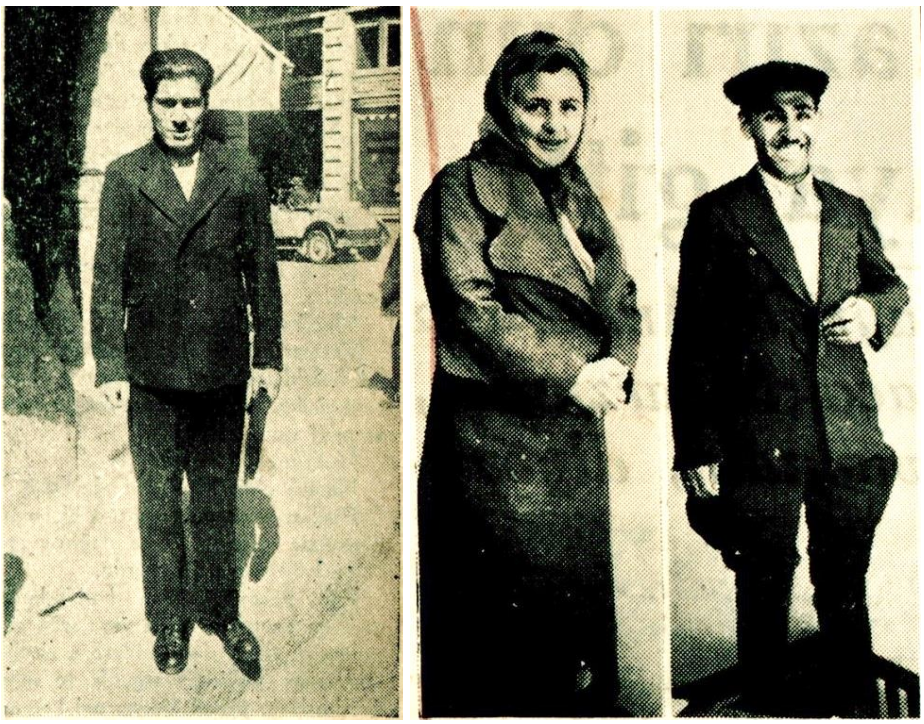

Şekil 3.13 Köylü İçin Üretilen Elbiseler[1042]

Devletin halkın giyim kuşamıyla yakından ilgilendiği bütün bu pratikler, önemsiz gibi görünen dokuma sanayiinin dönemin koşullarında gerçekte ne denli gerekli olduğunu ve BBYSP kapsamında Sümerbank'a verilen görevler arasında dokuma sanayiinin geniş yer tutmasının temel bir ihtiyaçtan kaynaklandığını ortaya koymuştur. Üstelik İkinci Dünya Savaşı koşullarında milli bir sanayie sahip olmanın önemi deneyimlenerek görülmüştür.[1043] Bütün bu örneklerden anlaşılacağı gibi yalnızca ham pamuğun ya da yünün kumaşa dönüştürülmesi yeterli olmamış bunların giyecek haline dönüşüp halkın sırtına geçmesine kadarki bütün aşamalarda devletin etkin rol alması gerekmiştir. Bunun en çarpıcı örneğini 1939 yılında Rize Valisi'nin Başbakanlığa bir yazı göndererek halkın giyim kuşam konusunda eksiklerine dikkat çekmesi ve çağdaş kıyafetler giyebilmeleri için destek istemesi oluşturmuştur. Vali *"Rize Vilayeti dahilinde gerek köylü ve gerek kasabalı kadınlar hemen kamilen peştamalı altlı üstlü dış elbisesi olarak kullanmakta bulundukları gibi erkekleri de kendilerine uygunca ve medeni şekilde elbise tedarikinde müşkülat çekmekte ve*

[1041] **TBMM ZC**, D.6, C.18, 28-V-1941, s.245.
[1042] **Cumhuriyet**, 11 Mayıs 1939, s.1; **Cumhuriyet**, 11 Haziran 1939, s.2.
[1043] **TBMM TD**, D.8, C.3, 26-XII-1946, s.531, 538.

muhtelif tiplerde kisveler giymektedirler" diyerek, halkın medeni kıyafetler giyme eğiliminin ve hevesinin yüksek olmasına rağmen mali güçlerinin buna yetmediğini belirtmiştir. Bunun için ilk adım olarak çeşitli bedenlerde yüzer takım kadın mantosu ile erkek giysilerinin Ziraat Bankası şubesine gönderilmesini Başbakanlığa yazdığı yazıyla rica etmiştir.[1044] Sümerbank'ın afet zamanlarında da yararlılıkları olmuştur. Örneğin İçel ve Seyhan'da meydana gelen sel baskınlarında zarar görenlere, Sümerbank tarafından 100.000 m pamuklu dokuma yardımı yapılmış ve bedeli olan 109.388 TL devlet bütçesinden karşılanmıştır. Benzer şekilde muhtaç olan köylüye zaman zaman pamuklu dokuma yardımları da yapmıştır.[1045]

Giyimin halkı ilgilendiren diğer bir boyutu fabrikaların bulunduğu çevrede yarattığı sosyal ve kültürel hareketlilikle bağlantılı oluşudur. Zira fabrikaların kuruluşlarından itibaren bölgelerinde sosyal yaşama dair değişiklikler yaratacağının işaretleri görülmüştür. Bunda özellikle oralara giden memurların giyim ve yaşam biçimi konusunda rol model oluşturmaları etki yapmıştır. İşte bu açıdan bakıldığında fabrikalar, yalnız kurulduğu bölgenin ekonomisinde değil yaşamında da çağdaş yönde bir değişime katkıda bulunmuştur. [1046] Nitekim İlhan Öden Nazilli Fabrikası'ndaki yaşamın modernliğini *"Türkiye şartlarının üzerinde bir standart vardı. İnsanların giyiminden, kuşamından, konuşmalarından, yaşantılarından çok farklı olduğu, yani Nazilli'ye göre farklı olduğu hissediliyordu. Fabrikadan, fabrikanın sosyal tesislerinin civarından ayrıldığınız zaman sanki şehirde başka bir hayat vardı, fabrikada başka bir hayat vardı. Fabrika çevresinde en azından, mesela şöyle bahsedelim: Yollar düzgün, beton, modern bir şehir havası vardı, Nazilli'de o hava yoktu. Oradan [fabrikadan] ayrıldığın zaman sanki daha bir kırsal kesime gelmişsin gibi"* sözleriyle tarif etmiştir.[1047]

Sümerbank fabrikalarında halkın ihtiyaçları dikkate alınarak üretilen kumaş ve o kumaştan giysiler dikilmesi, üretim olanaklarının sınırlı olduğu göz önünde bulundurularak ürünlerin halka eşit dağıtılmasını sağlamak için gerekli düzenlemelerin yapılması, Rize'de valinin halkın giyim kuşam gereksinimlerini tespit ederek aracılık etmeye çabalaması, en önemlisi Sümerbank'ın kendi fabrikalarında çalışan ve yine halkın bir parçası olan işçilerin giyim ihtiyaçlarının

[1044] **BCA**, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 67-447-5, 13.07.1939.
[1045] **TBMM TD**, D.8, C.14, 29-XII-1948, S. Sayısı 4, s.7, S. Sayısı 56, s.4,
[1046] Yunus Nadi, "Kayseri Bez Fabrikası", **Cumhuriyet**, 26 Şubat 1936, s.6.
[1047] Ek 2

ücretsiz ya da ucuza karşılanması gibi örnekler toplu durumun doğal bir sonucu olduğu kadar kurucuların devletçilik ile halkçılık ilkesine uygun düşmüştür. Zira işçinin ya da bütün yurttaşların temel ihtiyaçlarının giderilmesi ve refah düzeyinin artırılması devletin sorumluluğunda olan ve toplumun gelişmişlik düzeyini belirleyici unsurlardandır.

4. Fabrika Konutları ve Barınma Olanakları

19. yüzyılda Sanayi Devrimi'yle birlikte, başta İngiltere olmak üzere Avrupa ülkelerinde işgücü ihtiyacının artışına bağlı olarak nüfusun fabrikalar etrafında toplanması, iskân sorununu gündeme getirmişti. Öyle ki tarım dışı yaşantıya pek de alışık olmayan yoksul insanlar, kentlerde sıra sıra kulübeler, kötü apartmanlar, derme çatma binalarda kalıyordu.[1048] Londra gibi kentlerde büyük bir konut bunalımı yaşanıyordu. İşçilerin yaşam koşulları yer yer işverenleri dahi endişeye sürükleyecek durumdaydı.[1049] Toplumsal, ahlaki, ekonomik yönleri olan, en önemlisi de sağlığı yakından ilgilendiren bu sorunun modern anlamda çözüme kavuşturulması için 1870'lerden itibaren devletler konu üzerine eğilmiş, İngiltere, Almanya, Fransa gibi ülkeler buna ilişkin çeşitli düzenlemeler yapmıştı. Sanayileşmenin kaçınılmaz olarak bir iskân sorunu yarattığını gösteren bir diğer örnek ise Rusya olmuştu. İhtilalden sonra hız kazanan sanayileşme hareketiyle birlikte işçi kitlesinde büyük artışlar meydana gelmesi, bu ülkede de bir iskân sorununu gündeme getirmişti.[1050] Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere endüstri çağının dünya üzerinde yarattığı değişimin de etkisiyle ortaya çıkan mesken sorunu, aslında yalnızca bir sınıfı değil bütün toplumu ilgilendiren dünya çapında bir sorundu. Devletler de bütün toplum kesimlerini ilgilendiren bu sorunun çözümüne dönük şu ya da bu biçimde adımlar atmıştı.

Türkiye'de ise Cumhuriyet döneminde sanayileşme atılımıyla birlikte büyük çoğunluğu kırsal kesimde yaşayan toplumun sanayi toplumuna geçme çabalarıyla mesken sorunu gündeme gelmiştir. Burada başlıca zorluklar artan kent nüfusunun barınabileceği sayıda ve nitelikte konut bulma zorluğu ve özellikle ücretli çalışanların gelir düzeylerinin düşük oluşu etrafında toplanmıştır. Kamu kesiminde istihdam edilenlerde durumun çok da farklı olmadığını belirtmek gerekir. 1938-1946

[1048] Hobsbawm, **a.g.e.**, s.80.
[1049] Safaeddin Karanakçı, "İş Kazaları ile Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları", **Çalışma**, Sayı 6, Mayıs 1946, s.44.
[1050] Orhan Tuna, "Mesken Meselesi I", **Çalışma**, Sayı 23, Ekim 1947, s.14-17.

arasındaki memur istatistikleri memurların yaklaşık üçte ikisinin konut sahibi olmadığını ortaya koymuş, devlet de her dönemde memurların bu sorununu çözmekten geri durmamıştır.[1051]

Türkiye'nin sanayileşme yolunda aşması gereken teknik ve iktisadi güçlükler kadar, işçi devrinin kabul edilebilir seviyelere indirilerek geçici işçiliğin ortadan kaldırılması önemli bir konu olmuştur. Geçici işçiliğe ve yarattığı sorunların önlenmesi için hayat ve mesai koşullarının iyileştirilmesi, işçilerin ailelerini de kapsayan önlemler alınması ve aileleriyle birlikte fabrikalar etrafında yerleştirilmeleri en etkili çözüm yolu olarak öne çıkmıştır.[1052] Doğrusu Türkiye'de çalışma yaşamının sorunları böyle bir çözüm yoluna başvurmayı gerekli kılmış, devletin bu konudaki etkinliği çok önceden artmıştır. Örneğin 1930'ların başında, Kâzım Dirik'in valilik yaptığı dönemde İzmir'de işçi mahalleleri kurulmuştur. Buralarda konut ve dükkân inşa edeceklere binaların projelere uygun olması şartıyla proje yardımı yapılmış ve taş, tuğla ve toprak gibi inşaat malzemesi sağlanmıştır.[1053]

4.1. Fabrikalarda Sümerbank Bütçesiyle Yapılan Konutlar

Devlet fabrikaları için belirli bir barınma politikasını gerekli kılan başlıca nedenler, devlet sanayi işletmelerinin kurulu bulunduğu bölgelerin durumu, tarım gibi rakip sektörler, endüstride çalışma eğilimi, fabrikalara uzak yerlerden gelen nitelikli elemanların karşı karşıya kaldıkları güçlüklerdi. İşçi ve memurların fabrikalar etrafında yerleştirilmesinden beklenen öncelikli yararlar ise yakıcılığını büsbütün artıran işçi değişimlerinin önlenmesi, bu sayede üretimde nitelik ve niceliği artıracak mesleki yetiştirme politikasının uygulanabilmesi, buna bağlı olarak makine ve aletlerin mesleki bilgisi yüksek, uzmanlaşmış eller tarafından daha az yıpratıcı olarak kullanılabilmesi, iş verimlerinin yükselmesi, işçi sağlığının kontrolünün ve takibinin yapılabilmesiydi.[1054] Zira bunların mesleki bilgi, görgü ve uzmanlıklarının artırılarak, uzmanlaşmaları için sürdürülen mesleki eğitim faaliyetlerinin ve sağlıklı olarak yaşamlarını sürdürebilmeleri için sarf edilen bütün gayretlerin yerini bulabilmesi ancak istikrarlı bir işçi kütlesinin oluşmasıyla mümkündü.

[1051] Makal, **Ameleden İşçiye**, s.136.
[1052] Hines vd., **a.g.e.**, C.VI, s.238.
[1053] Kâzım Doğan Dirik, **Vali Paşa Kâzım Dirik**, İstanbul, Gürer Yayınları, 2008, s.355.
[1054] Şevket Süreyya Aydemir vd., **Devlet Endüstrisinde Çalışan Personelin İşletmeler Civarına Yerleştirme Şekilleri Hakkında Rapor**, 1945, s.1.

Mesleki açıdan gereken bilgiye sahip işçilere, güvenli ve verimli çalışabilmesi için yaptığı iş karşılığında yalnızca bir miktar ücret vermek yeterli değildi. En azından rahatını ve yeterince dinlenmesini sağlamak, bunun için işçiyle çalışma saatleri dışında da ilgilenmek ve barınma başta olmak üzere insan olmaktan doğan ihtiyaçlarının karşılanmasına yardım etmek gerekiyordu. [1055] Yerleşim yerlerinden uzak işyerlerinde bu konu daha da önemliydi. Sürekli işçilerin çoğunluğunu civar köylerin halkının, süreksizleri ise mevsim işçilerinin oluşturduğu fabrikalarda bekâr yurtları kurmak pratik bir çözümdü. Diğer yandan işçinin işyerine bağlanmasını sağlamak için sosyal durumunun ve sağlığının güvence altına alınması, ailesiyle birlikte uygun koşullarda yaşayabileceği ortamın hazırlanması etkili yöntemler olarak öne çıkmıştı.[1056]

Türkiye'nin sanayileşmesinde kilit bir role sahip olan Sümerbank, fabrikaları kurarken bütün bu önemli noktaları gözden kaçırmamıştır. Bilindiği gibi Sümerbank fabrikalarının büyük çoğunluğu binlerce işçinin çalıştığı ve çeşitli dalların bir araya geldiği birer kombina olarak kurulmuştur. Fabrikaların ilk kuruluşlarında böyle büyük işçi kütlelerinin tümünün barınma ihtiyacını karşılayacak olanaklara sahip olduğunu söylemek, devletin mütevazı yatırım olanakları dikkate alındığında mümkün değildir.[1057] Bununla beraber fabrikalarda çalışanların barınma ihtiyaçlarını gözeten hatırı sayılır yatırımlar yapıldığı anlaşılmaktadır. Şunun da altını çizmek gerekir ki, işçilerin işyerlerinin etrafında yerleştirilmesinin hareket noktası, onların şu ya da bu biçimde barınmalarını sağlamak yanında, köylülüğün hâkim olduğu bir çevreden uzaklaştırılıp, sanayi çevresinde yerleştirilerek işçi kimliği kazanabilmelerini sağlamak olmuştur.

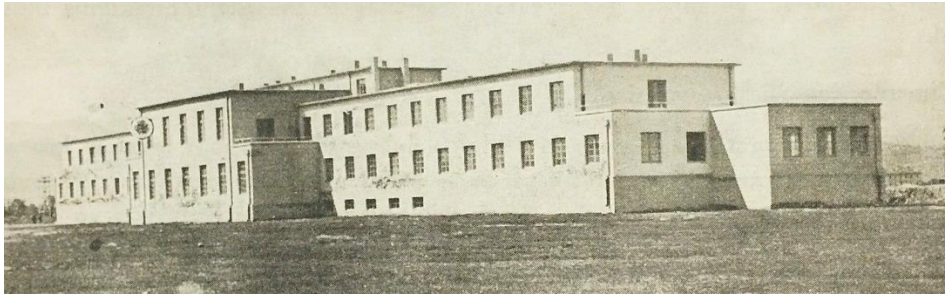

Şekil 3.14 Kayseri Fabrikası Bekâr İşçi Yurdu[1058]

[1055] Orhan Alsaç, "İşçi Evlerine Dair", **Çalışma**, Sayı 2, Kasım 1945, s.50-56.
[1056] İhsan Atabarut, "İşçi Evlerinin Sosyal Esasları Hakkında", **Çalışma**, Sayı 2, Kasım 1945, s.57.
[1057] Bereznitsky, **Kayseri Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, s.6.
[1058] **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.248.

İşçilerin Sümerbank fabrikaları etrafında iskân edilmeleri kuruluşlarından itibaren ele alınmıştır. Bu itibarla Kayseri Fabrikası'nın temelinin atılması sırasında Başbakan İsmet İnönü'ye fabrika hakkında bilgi verilirken, planda olup ileride yapılması kararlaştırılan işçi mahallesi için 1.000.000 TL gerektiğinden söz edilmiştir. O da bunun kısa sürede meydana getirilebileceği karşılığını vererek konunun devletin en üst kademesinde ne denli önemsendiğini ortaya koymuştur.[1059] Bundan bir yıl sonra fabrikayla birlikte, şehir evlerinden daha konforlu olduğu belirtilen memur evleri tamamlanmış, işçi ve ustalar için yapılmakta olan binaya devam edilmiştir.[1060] Kayseri Fabrikası açıldığında fabrikayla birlikte inşa edilmiş, Şekil 3.14 ve Şekil 3.15'te görülen 300 kişilik bekâr pavyonu ve 88 dairelik 8 apartman fabrika çalışanlarının kullanımına sunulmuştur.[1061] Başbakan İsmet İnönü Kayseri Fabrikası'na 2 Ekim 1936'da yaptığı ziyarette buralardaki temizlik ve düzenle ilgili memnuniyetini dile getirmiştir.[1062]

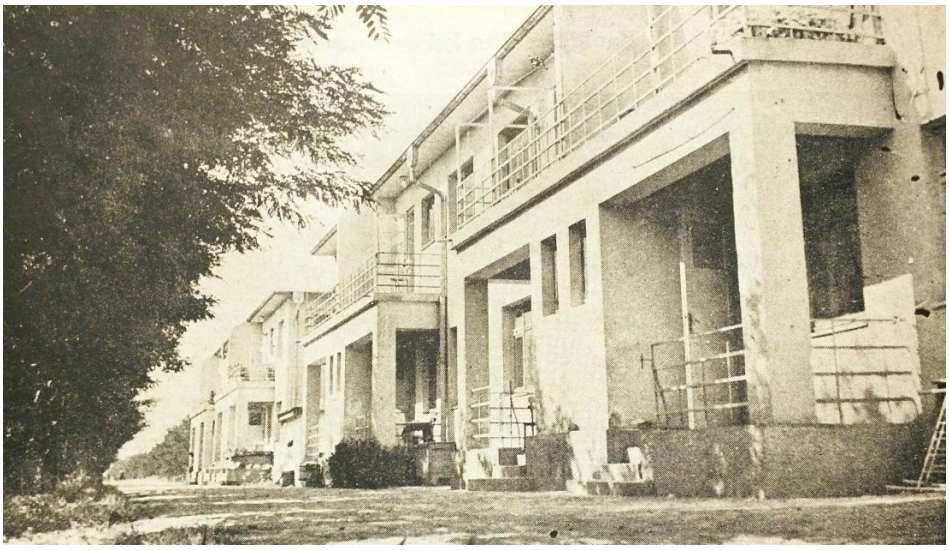

Şekil 3.15 Kayseri Fabrikası Memur Evleri[1063]

Kayseri Fabrikası'nda olduğu gibi Ereğli Fabrikası'nın binaları inşa edilirken, yanı sıra işçi ve memurlar için sıhhi ve modern konutların yapımı birlikte ilerlemiş [1064] ve 1935 sonu itibariyle binalarla birlikte memur evleri

[1059] "Başvekilin Tetkikleri", **Milliyet**, 21 Mayıs 1934, s.5.
[1060] Yunus Nadi, "Kayseri Bez Fabrikası", **Cumhuriyet**, 26 Şubat 1936, s.6.
[1061] **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.242.
[1062] "Başbakan Kayseri Bez Fabrikasında", **Endüstri**, Sayı 2, Birinciteşrin 1936, s.31.
[1063] **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.244.
[1064] "Ereğlide Kurulan Dokuma Fabrikası", **Cumhuriyet**, 22 Birincikanun 1934, s.5; "Ereğli Dokuma Fabrikası", **Cumhuriyet**, 14 İkincikanun 1936, s.9.

tamamlanmıştır.[1065] Hemen hemen fabrikanın açılış tarihlerinde misafirhanesinin ve işçi konutlarının yapımı bitirilmiştir.[1066] Nazilli'de de benzer şekilde memur ve işçi evleri yapımı fabrika ana binasıyla birlikte 1936 yazında tamamlanmıştır.[1067] Nazilli Fabrikası kurulduğu dönemde çalışanlarına 300'er kişilik iki işçi yurdu ile toplam 92 daireli 8 apartmandan oluşan barınma olanağı sunmuş, çok geçmeden toplam 16 daireli 4 memur apartmanının inşaatı bitirilmiştir.[1068] Gemlik Fabrikası'nın çalışmaya başladığı sırada memur evleri de memurların kullanımına sunulmuştur. Bunun yanında Gemlikli olan işçiler kendi evlerinde ikamet etmekte olduğundan yalnız bekârlara oda kiralanmıştır.[1069]

Şekil 3.16 Ereğli Fabrikası Memur Evleri[1070]

Bursa Fabrikası'nda işçiler için evler yapılması zaman zaman gündeme gelmekle beraber[1071] önceliğin yerleşim yerleri dışında kalan ve kent dışından işçi çeken Kayseri, Ereğli, Nazilli, Gemlik gibi fabrikalara verilmesi gerekmiştir. Zira İstanbul, İzmir, Bursa, Adana gibi kendi ölçülerinde birer işçi merkezi olan, görece büyük kentlerde barınma konusu yalnız işçileri değil sınırlı gelir olanaklarına sahip diğer bütün sınıfları ilgilendirdiğinden, işletmelerden çok belediyelere görev

[1065] "Birinci Endüstri Programı Nasıl Tatbik Edildi?", **Cumhuriyet**, 24 İkincikanun 1936, s.6; "Beş Yıllık Endüstri Programımızın 1935 Senesindeki Tatbikatı", **Fırat**, 29 İkincikanun 1936, s.2.
[1066] "Ereğli Mensucat Fabrikaları da Faaliyete Geçiyor", **Bursa**, 22-10-1936, s.3; "Dokuma Fabrikamız Açıldı", **Ekekon**, 9 Nisan 1937, s.1, 3; "Ereğli Fabrikası İyi Çalışıyor", **Ekekon**, 13 Nisan 1938, s.2.
[1067] "Birinci Beş Yıllık Endüstri Programı", **Bursa**, 30-7-1936, s.2.
[1068] "Atatürk Nazilli Fabrikasını Dün Altın Anahtarla Açtı", **Cumhuriyet**, 10 Birinciteşrin 1937, s.1, 9; O. Becerik, "Nazilli Basma Kombinası-5", **Aydın**, 26 Mart 1938, s.2; "İşçi Apartmanları", **Ekekon**, 5 Nisan 1938, s.3; **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.242; Cumhuriyet gazetesinin verdiği bilgiye göre iki işçi yurdunun toplam kapasitesi 600 olmalıdır. Ancak Aydın ve Ekekon gazeteleri kapasiteyi 800 olarak vermiş ve ayrıca memur evleriyle birlikte bitirildiğini kaydetmiştir.
[1069] **Sümerbank Gemlik Sunğipek Teşebbüsü 1939 Yılı UMHR**, s.4, 10.
[1070] **Sümerbank**, 1937, s.29.
[1071] **Sümerbank Birleşik Yün İpliği ve Dokuma ve Sunğipek Fabrikaları Müessesesi 1940 Yılı UMHR**, s.72.

düşmüştür. Bu nedenle ilk zamanlar Bursa'nın ikinci planda tutulması doğal karşılanabilir.[1072]

Tekrar edilecek olursa, Sümerbank'ın fabrikaları kurar kurmaz bütün çalışanlarının barınma ihtiyacına yanıt verecek sayıda konut yaptırabilmesi mümkün olmamıştır. Öncelik, yurdun çeşitli yerlerine dağılmış fabrikalara başka şehirlerden ve daha çok büyük şehirlerden giden memur, usta ve ustabaşıların barınmalarının sağlanmasına verilmiştir. Bütün çalışanlar için temiz ve konforlu evler yapılması, kurumun işçi sayısının 20.000'i bulduğu 1940'lı yıllara gelindiğinde ve savaş ortamında Sümerbank Genel Müdürlüğü'nün önemle üzerinde durduğu konular arasında olmaya devam etmiştir.[1073] Bu bağlamda işçi evleri yapımına tahsis edilmek üzere Sümerbank'ın yünlü, pamuklu ve selüloz sanayii müesseselerinin kârlarından 1.150.000 lira ayrılmıştır.[1074]

Ekonomi Bakanlığı, sorunun kimi yerde yeterli işçi bulamamaktan dolayı dışarıdan getirilecek işçi ve ustaların yerleştirilmesiyle, işçilerin tarımla olan ilgilerinin devam etmesiyle ve özellikle hasat mevsiminde işyerlerini terk etmeleriyle ilgili boyutlarına dikkat çekerek Sümerbank'ın Kayseri, Nazilli gibi fabrikalarında işçi evleri inşaatına başlandığını, diğer fabrikalarda da hazırlıklar yapıldığını kaydetmiştir.[1075] O kadar ki 1942 yılının Nisan ayında Sümerbank, Ekonomi Bakanlığı'na sermayesinin 100.000.000 TL'den 150.000.000 TL'ye artırılması başvurusu yaparken bu artırım için sunduğu gerekçeler arasında *"zaruri ve faydalı tesisler yapımı"* maddesine yer vermiştir. Burada işçi evleri *"zaruri tesisler"* olarak gösterilmiştir. Nitekim TBMM'nin 17 Haziran 1942 tarihli oturumunda Sümerbank sermayesinin 50.000.000 TL artırılmasını öngören 4270 sayılı kanun kabul edilmiştir; ki burada Kayseri, Nazilli ve Hereke fabrikalarında konut yapımına toplam 1.170.000 TL ayrılmıştır.[1076]

İkinci Dünya Savaşı'nın zorlu koşullarına rağmen işçi evleri yapımı büyük bir hızla ele alınmış[1077] ve Sümerbank fabrikalarında işçilerin yerleştirilmesi işi

---

[1072] Ahmet Ali Özeken, "Türkiye Sanayiinde İşçiyi Barındırma Problemi", **İçtimai Siyaset Konferansları**, Sayı 3, İÜ İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü, 1950, s.118.
[1073] "İşçi Sağlığı ve Temizliği", **Endüstri**, Sayı 12, Ağustos 1941, s.227.
[1074] **Sümerbank 1940 Senesi İMR**, s.34.
[1075] **Sümer Bank'ın 1940 Yılı Muamelatı…**, s.9.
[1076] **TBMM ZC**, D.6, C.26, 17-VI-1942, S. Sayısı 211, s.1-2; **Kanunlar Dergisi**, C.23, 19 Haziran 1942, s.806; **TC Resmî Gazete**, Sayı 5139, 23 Haziran 1942, s.3234; **1941 BUMH Sümerbank Raporu**, s.3-4.
[1077] **Sümerbank 1941 Senesi İMR**, s.7.

1941'den itibaren daha da geliştirilerek sürdürülmüştür. 1941 Ekim ayında Kayseri Fabrikası'nda tahmini bedeli 500.000 TL olan işçi apartmanları yapımı 444.541 TL'ye, Kasım ayında Nazilli Fabrikası'nda tahmini bedeli 420.000 TL olan işçi apartmanları yapımı 337.693 TL'ye ihale edilmiştir. Ereğli Fabrikası'nda işçi ve memur evleri yapım bedeli ise 800.000 TL olarak öngörülmüştür. Sanayileşme sancısı içerisinde yapılan bu yatırımlar, savaşın dayattığı ertelenemez ve kaçınılmaz önlemler almayı gerektiren olağanüstü koşullarda yapılmıştır. Zira savaş yalnız genel ekonomik darlık değil, sivil savunma önlemleri almayı gündeme getirmiştir. Bu bağlamda fabrikalarda sığınaklar, gözetleme kulübeleri, ışıkların maskelenmesi, ekip malzemesi, yangın bombalarına karşı gerekli donanımlar gibi pasif korunma önlemleri alınması zorunluluğu acil bir gider kalemini ortaya çıkarmıştır.[1078]

Savaş acil ihtiyaçları gündeme getirse de barınma gibi sosyal yatırımlara devam edilmiştir. Kayseri'de her biri 4 dairelik 24 apartman olmak üzere toplamda 96 ailenin yerleşebileceği evler, Nazilli'de kadın koğuşlarının 20 ailelik apartmana dönüştürülmesi, yine Nazilli'de 74 ailelik apartman ve Ereğli'de işçi evleri yapımı bulundukları yörenin iklim vb. koşulları dikkate alınarak projelendirilmiştir.[1079] 1941'de uygulanmaya başlanmış olan bu projeler 1942'de sürdürülmüştür.[1080] Bunların yanı sıra Kayseri Fabrikası'nda adli yani mahkûm işçiler için binalar inşa edilmesi planlanmıştır. Diğer yandan işçileri fabrikalar etrafında sıhhi konutlarda oturtabilmek için güçlük ve pahalılıklarına karşın inşaat işi büyük bir hızla ilerletilmiştir.[1081] Bunlardan başka bütün işyerlerinde işçilerin aileleriyle birlikte barındırılmasıyla ilgili olarak, gerekli yasal kolaylıklar sağlanması yolunda Ekonomi Bakanlığı girişimlerde bulunmuştur. Bakanlık konunun önemine binaen, 3008 sayılı İş Kanunu'nun 62. maddesi[1082] gereğince çıkarılacak bir nizamnameyle tıpkı gıda ve giyim gibi ayni yardımlar arasında yer alan barındırma yardımının kısmen mecburi hale geleceğini belirterek kazanç, buhran ve muvazene vergilerine konu edilmemesi ve vergiden muaf tutulmasını, Maliye Bakanlığı'na yazdığı yazıda istemiştir. Bu istek kabul görmüştür.[1083]

[1078] "Ek 3", **1941 BUMH Sümerbank Raporu**, s.4-6.
[1079] **Sümerbank 1941 Senesi İMR**, s.27.
[1080] **Sümerbank 1942 Yılı UMHR**, s.18.
[1081] **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.7.
[1082] Bkz. **Kanunlar Dergisi**, C.16, s.853-854.
[1083] **BCA**, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 167-160-6, 09.09.1941.

İşçi evleri yapımı 1942'de ara verilmeden sürdürülmüştür. Kayseri'de 600.000 TL bedelli ve 1941'de 444.541 TL'ye Arif Molu adlı yükleniciye ihale edilmiş olan 24 işçi evinden çimento yokluğundan dolayı ancak 12'si bitirilebilmiştir. Nazilli'de ise 450.000 TL bedelli ve 1941'de 337.693 TL'ye Rıfat Köknar ve Asım Köknar adlı yüklenicilere ihale edilmiş olan 4 dairelik 14 apartman ile 6 ailelik bir sıra evi yani toplamda 62 daire bitirilerek işçiler buralara yerleştirilmiştir. Ereğli'nin küçük bir kasaba olması, var olan bir bekâr işçi pavyonu ile 19 evin ihtiyacı karşılamaktan uzak bulunması nedeniyle burada daha esaslı bir adım atmak gerekmiştir. Buna göre 1.250.000 TL bedelli ve 1942'de 1.000.000 TL bedelle Rıfat Köknar ve Asım Köknar adlı yüklenicilere ihale edilen 16 daireli 5 apartman, 12 daireli 1 apartman, 42 daireli sıra evi, 6 daireli çift şef evi, İvriz'de 8 daireli sıra evi ve 400 kişilik bekâr pavyonunun inşaatına çimento temin edilebildiği oranda 1943'te devam edilmiştir. Bu arada Bursa Fabrikası'nda işçi ve memur evi bulunmadığından dolayı yapılması kararlaştırılan evler mali olanaksızlıklar nedeniyle ileriki senelere bırakılmıştır.[1084] İlk olarak işçi sitesinin kurulması programa alınmış ve arsayla ilgili istimlak işlerine girişilmiştir.[1085] Gemlik Fabrikası'nda 7 memur evi bulunmakla beraber, bazı binaların bekâr işçi pavyonuna dönüştürülmesi gündeme gelmiş, böylece su tasfiyehanesinin işçi pavyonuna dönüştürülmesi için 40.000 TL ayrılarak inşaata başlanmıştır.[1086]

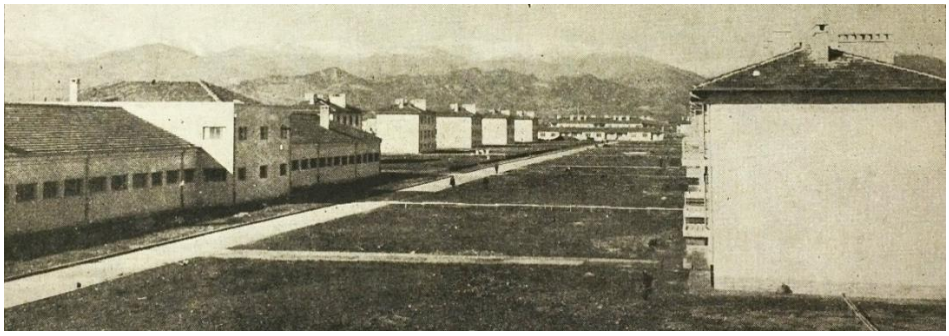

Şekil 3.17 Nazilli Fabrikası İşçi Apartmanları[1087]

Birincil hedefi, işçilerin işyerlerine bağlanmalarını sağlamak ve istikrarlı bir işçi kütlesi oluşturmak olan barınmanın da içinde bulunduğu sosyal politikalara

[1084] **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.10-11, 41-42; **Sümerbank 1942 Yılı UMHR**, s.35; "Ek 2: Sümerbank İnşaat Faaliyeti 1942", **Sümerbank 1942 Yılı UMHR**, s.XIII-XIV; **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.242.
[1085] **Sümerbank 1943 Senesi İMR**, s.44; **Sümerbank 1944 Senesi İMR**, s.36.
[1086] "Ek 2: Sümerbank İnşaat Faaliyeti 1942", **Sümerbank 1942 Yılı UMHR**, s.XVI; **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.7; **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.212; **Sümerbank 1943 Senesi İMR**, s.44.
[1087] **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.243.

kararlı bir çabayla devam ediliyordu. Atılan adımlardan umut verici sonuçlar alınmakla birlikte, hedefe ulaşabilmek için çok daha fazla emek ve gayret sarf etmek gerektiği biliniyordu. Sümerbank topluluğunda son derece yüksek öneme sahip olan sosyal uygulamaları bir merkezden yürütmek, daha düzenli ve disiplinli olarak sürdürebilmek için 1943 sonlarında Sosyal İşler Müdürlüğü (Servisi) kurulmuştu.[1088] Öte yandan sosyal işleri hangi çerçevede ele almak ve uygulamaların yerini bulabilmesi için nasıl bir yol takip etmek gerektiğini BUMH şu şekilde tarif etmişti:

> "Sümerbank'ın sosyal işlerinin baş konusu işçi istikrarsızlığını gidermektir. Bu temin edilmeden mevcut işçi durumunu kalkındırmağa yönelten usuller, maddi ve manevi ne kadar fayda verseler de sosyal işlerin baş konusuna ancak nispi derecede bilvasıta yardım edebilirler. Zira devamlı ihtizaz [titreşim] veya hareket halinde olan bir zemin üzerinde tatbik olunacak en iyi usuller [usulle], ancak geçici eserle [eserler] alınabilir ve büyük kütleler teşkil eden işçi giriş çıkışları karşısında emek ve masraflar mütemadiyen yeni baştan tazelenmek icap eder."[1089]

Tablo 3.13 Nazilli Fabrikası'nda Bazı Yıllardaki Konut Durumu[1090]

Yıl	Yurtta Yatak Adedi	Apartmanlarda Daire Adedi	Dairelerde Oda Adedi
1940	280-300	73	220
1941	280-300	73	220
1942	154	93	263
1943	154	155	387

Savaş koşullarında fabrikalardaki konutların nasıl bir gelişim kaydettiği hakkında Nazilli'deki konut sayılarını gösteren Tablo 3.13 fikir verebilir. Artışların henüz ihtiyaca yetecek düzeye gelmemiş olmasının yanı sıra buradaki evler, tümüyle işçilerin değil aynı zamanda müstahdemlerin de kullandığı evlerdi.[1091] Konutla ilgili Sümerbank'ın attığı adımlar küçük olmamakla birlikte ihtiyacın büyüklüğünün gölgesinde kalmıştı. Zira Sümerbank'ın İnşaat Müdürlüğü'nün, 1943 yılında toplam 9.000.000 TL bütçe ayrılmış işleri içinde en büyük tutarı 3.555.000 TL ile çeşitli fabrikalardaki işçi evleri oluşturuyordu. Bunlardan bir kısmı 1942'de tamamlanmış olan Kayseri'deki 96 ailelik apartmanların geri kalanı da tamamlanmış, ayrıca bodrum olarak ayrılmış kısımların 48 ailelik daireye dönüştürülmesi için tadilata

[1088] **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, s.36.
[1089] **Sümerbank 1943 UMHR**, s.48.
[1090] Hösli, **Nazilli Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, s.9.
[1091] **A.y.**, s.10.

girişilmişti. Başta bu bodrumlarda çamaşırlık ve kömürlük bulunması düşünüldüğünden bu ihtiyaçlar için evlerin dışında ayrıca masrafla yer inşa edilmesi gerekmişti. Diğer taraftan Nazilli Fabrikası'ndaki işçi apartmanlarının geri kalan kısmı tamamlanmıştı. Ereğli'de ise daha önce başlanan 42 ailelik sıra evi ile 6 ailelik memur evinin inşaatları bitirilmiş, 28 ailelik 2 blokun yapımına devam edilmişti.[1092]

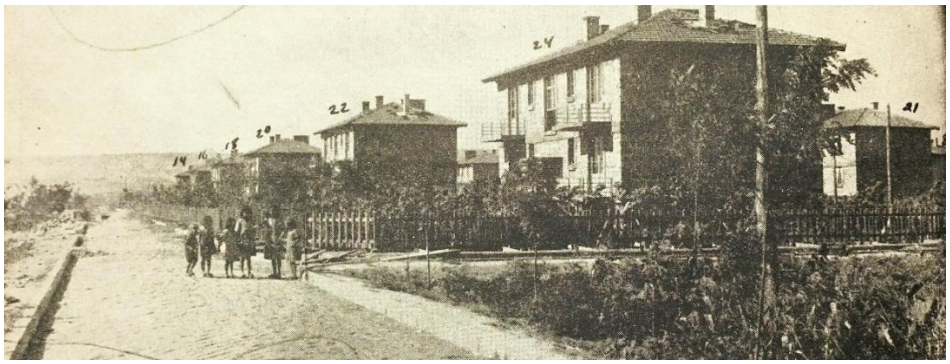

Şekil 3.18 Kayseri Fabrikası İşçi Mahallesi[1093]

İşçi bulmada ve işçiyi işyerine bağlamada çekilen sıkıntıları aşabilmek için düşünülen sosyal yardımlar içinde sağlıkla birlikte işçi evleri inşasının, hem yatırım maliyetleri hem de sonuç almadaki etkinliği açısından önemli bir yeri vardı.[1094] Bu bakımdan memur ve işçilerin konut ihtiyaçlarını karşılarken alelade evler yaparak bir an önce başlarını sokabilecekleri barınaklar değil, modern bir anlayışla hazırlanan vaziyet planlarına göre çağa son derece uygun evler inşa edilmişti. Ayrıca evler inşa edilirken yörenin iklim koşulları, iktisadi durumu, barınacak aile bireyi sayısı, inşaat malzemesinin cinsleri göz önünde bulundurulmuş, ucuzluğunun yanı sıra kalitesine de önem verilerek amaca uygun inşaat sistemi kullanılmaya çalışılmıştı. Kayseri, Ereğli ve Nazilli gibi fabrikalarla birlikte inşa edilen konutlardan iyi sonuçlar alınması, Sümerbank'ın bu deneyimden yola çıkarak konuta ilişkin programını genişletmesini sağlamıştı. Sümerbank, çalışanlarına sunduğu ev olanaklarından beklediği yararları ve bu olanakların sosyal işleri tamamlayıcı yönünü şöyle sıralamıştı:

> "1-Memur ve işçilerin uzak mesafelerdeki evlerinden fabrikaya gelerek yorgun bir halde işe başlamaları dolayısıyla hasıl olan randıman düşüklüğünün önüne geçilmektedir.

[1092] **Sümerbank 1943 UMHR**, s.24-25, 102; **Sümerbank 1943 İMR**, s.38, 40; **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.242.
[1093] **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.244.
[1094] **Sümerbank 1943 Senesi İMR**, s.6.

2-Muntazam meskenlere yerleştirilen memur ve işçilerin sağlık durumları daha iyi korunmaktadır.

3-Evlerde, banyo, duş, çamaşırlık gibi sıhhi tesisata bilhassa itina edilmesi suretiyle işçilerin temizliğe daha ziyade ehemmiyet vermeleri sağlanmaktadır.

4-İtina ile inşa edilmiş temiz binalarda yaşayış seviyesi yükselmektedir.

5-Her binaya tahsis edilen asgari 250 m²lik bahçede işçilerin boş zamanlarında ziraatla uğraşmalarına imkân verilmekte ve bu sayede kendilerine bedeni ve mali istifadeler temin edilmektedir.

6-Memur ve işçi mahallerinde oturanlar fabrika sahasında bulunan spor yerleriyle okuma odaları sinema ve kantin gibi içtimai tesislerden kolaylıkla istifade etmektedirler.

7-Memur ve işçilerin bu suretle toplu olmaları, kendi aralarında daha iyi münasebetler tesisine ve dolayısıyla samimi bir iş ahengine imkân vermektedir.

8-En mühim olarak, fabrika evleri alelıtlak [genel olarak] memur ve işçi teminini kolaylaştırdığı gibi bunları işletme yerlerine bağlamaktadır."[1095]

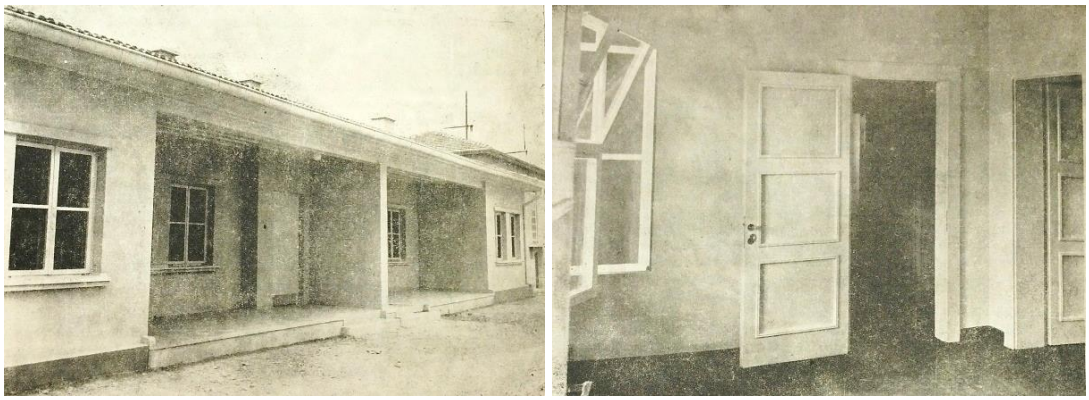

Şekil 3.19 Sümerbank Fabrikalarında Bir İşçi Evinin İç ve Dış Görünüşü[1096]

Kurumun sosyal politikası çerçevesinde ve umulan yararlar doğrultusunda fabrikalar etrafında evler inşa edilmesi sürdürülmüştü. Daha önce inşaatı başlayıp devam etmekte olan Ereğli Fabrikası'ndaki işçi evlerinin geri kalan kısmı, 1944'te kanalizasyon ve yol gibi altyapılarıyla birlikte tamamlanmıştı. Gemlik Fabrikası'nda yapılmakta olan işçi pavyonu işçilerin kullanımına sunulmuştu. Kayseri ve Nazilli fabrikalarında bodrumların daireye dönüştürülmesi ve ilave kömürlük inşaatı bitirilmişti. Ayrıca savaş yıllarında adalardan anavatana gelen göçmenlerin Nazilli Fabrikası'nda istihdam edilmesi, işçi sorununun çözümüne büyük katkı yapmakla

[1095] **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.237, 239.
[1096] **A.y.**, s.238.

beraber, bu insanların ivedilikle yerleştirilmesini gündeme getirmişti. Bu itibarla 50 adet göçmen evi ve yollar yapılmış ancak bu yeterli olmadığından ve civardaki bataklıkların kurutulup sıtmanın kontrol altına alınmış olması sayesinde prefabrik türünde barakalar yapılarak buralara yerleştirilmişlerdi.[1097] İlhan Öden'in babası Bulgaristan'dan ve annesi İstanköy'den gelenlerdendi. Öden'in belirttiğine göre sadece İstanköy'den gelenler yaklaşık 400-450 kişiydi. Bunların yanı sıra yabancı uyruklular da fabrikada istihdam edilmiş ve hepsi bahsi geçen prefabrik türünde evlere yerleştirilerek pratik çözüm bulunmuştu.[1098] Ayrıca yine göçmen evleri için hamam yapım işine de girişilmiş, Ereğli ve Nazilli gibi fabrikalarda ev ve evle ilgili inşaat faaliyetleri sürdürülmüştü.[1099]

Barınma sorununun çözümü için olanaklar ve koşulların elverdiği hızla sürdürülen çalışmalardan[1100] Ereğli Fabrikası'nda 1.898.000 TL maliyetli birinci kısım işçi evlerinin yapımına 1944'te 843.485 TL, 1945'te 100.000 TL; 1.150.000 TL maliyetli ikinci kısım işçi evlerinin yapımına 1945'te 1.040.000 TL ödenmişti. Kayseri'de ise 561.474 TL maliyetli işçi apartmanları yapımına 1944'te 275.000 TL ödenmişti. Aynı yıl Sümerbank'ın bütün işletmelerindeki sosyal işlerin maliyeti 8.964.336 TL; yeni tesislerin maliyeti 2.803.400 TL; düzeltme, iyileştirme, genişletme gibi işlemlerden doğan maliyet ise 7.338.495 TL olmak üzere toplamda 19.106.231 TL'ydi. 1944'te, bunların sırasıyla 4.795.575 TL, 1.515.899 TL, 3.857.831 TL olmak üzere toplamda 10.169.305 TL'si ödenmişti. 1945'te ise bütün işletmelerdeki sosyal işlerin maliyeti 8.394.130 TL; yeni tesislerin maliyeti 4.003.400 TL; düzeltme, iyileştirme, genişletme işlemleri maliyeti 7.330.200 TL olmak üzere toplamda 19.727.730 TL'ydi. 1945'te bunların sırasıyla 3.716.569 TL, 1.015.684 TL, 3.945.502 TL olmak üzere 8.677.755 TL'si ödenmişti. İlgili inşaat işleri 1.577 daire, 957 kişilik 8 bekâr pavyonu ve 700 kişilik 3 okulu kapsıyordu. Bununla beraber daha yapılması gereken çok iş olduğu belirtilmişti.[1101] Bu bağlamda, yaptırılan binalarda işçilerden daha çok memurların yerleştirildiğine işaret edilerek barındırma işinin daha esaslı bir biçime sokulması gereğine dikkat çekilmişti.[1102] Zira işçilerin bir kısmının iş bırakmaları konut yetersizliğine bağlanmıştı. İşçilerin

[1097] **Sümerbank 1944 Senesi İMR**, s.9, 38.
[1098] Ek 2
[1099] **Sümerbank 1944 Senesi İMR**, s.39-40.
[1100] **İDFM 1944 Yılı UMHR**, s.109.
[1101] **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, s.25-26; **Sümerbank 1944 Senesi İMR**, s.36; **Sümerbank 1945 Yılı UMHR**, s.28.
[1102] "Notlar", **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.IV.

barındırılması sorununa çözüm olarak İsviçre ve Japonya'da uygulanan bir sistem ortaya atılmıştı. Bu sistem, köylerdeki kız veya erkek çocuklarla üç yıllık bir iş sözleşmesi yapılmasına ve bu süre içinde işletmenin bu işçilerin konut, iaşe, yetiştirme, giyim vs. bütün gereksinimlerini karşılamasına dayanıyordu.[1103]

Tablo 3.14 1944'te Bütün Sümerbank Fabrikalarında İskân Durumu[1104]

	İskân Olunan	Mevcut	Oran (%)
Memur Sayısı	519	6.266	8,28
İşçi Sayısı	2.679	25.437	10,53

Bütün sosyal uygulamalarla birlikte barındırma konusuna verilen önem sayesinde 1944 yılında önceki yıla oranla işçi değişiminde bir gerileme kaydedilmişti.[1105] Bununla beraber Tablo 3.14'te de görüldüğü üzere 1944 yılı itibariyle Sümerbank'ın toplam işçilerinin yaklaşık %10'u iskân edilmiş durumdaydı.[1106] Nazilli Fabrikası'nda ise ortalamanın üzerinde olarak işçilerin %7,5'i apartmanlarda, %4,9'u barakalarda ve %9,4'ü yurtlarda olmak üzere toplamda %21,8'ine barınma olanağı sağlanmıştı. İhtiyacın henüz tam olarak karşılanamadığını gösteren bu oranlar, Sümerbank'ın, yerleşim yerleri dışındaki fabrikalarda bir kat daha yüksek öneme sahip barınma olanaklarının daha da artırılması gerektiği yönündeki farkındalığını canlı tutmuştu.[1107] Her şeye rağmen Sümerbank, savaş yıllarında barınmanın yanı sıra birçok sosyal olanağı genişletmeyi ve üretim gücünü zorlu koşullarda koruyabilmeyi başarmıştı.[1108]

Tablo 3.15 Fabrikalarda 1945'te Barındırma İşlerine Ayrılan Sermaye (TL)[1109]

İşletmeler	Ereğli	Nazilli	Kayseri	Gemlik	Toplam
Genel Sabit Kıymetler	6.443.468	8.705.312	9.587.709	2.434.185	27.170.164
Meskenlerin Kıymeti	1.899.429	932.543	1.469.053	176.770	4.477.795
Sabit Kıymetlere Oranı (%)	29,47	10,71	15,32	7,26	16,48

Savaşın yarattığı ekonomik ve mali zorluklara rağmen barındırma işleri ilerlemiş, daha önceden başlamış olan Ereğli ve İvriz'deki işçi evleri, yollar ve fosseptik gibi altyapı, Nazilli işçi mahallesi genel hamamı inşaatları 1945 yılında

[1103] **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.36; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, s.44.
[1104] **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, s.42.
[1105] **İDFM 1944 Yılı UMHR**, s.108-109; "Notlar", **İDFM 1944 Yılı UMHR**, s.XI.
[1106] **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, s.72.
[1107] **İDFM 1944 Yılı UMHR**, s.34.
[1108] **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, s.72.
[1109] "Ek Rapor: İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri", **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.22.

bitirilmişti.[1110] Aynı yıla ait bazı bilanço değerlerini içeren ve Sümerbank'ın barındırma işlerine ayırdığı maddi kaynağın boyutları hakkında aydınlatıcı veriler sunan Tablo 3.15'e göre genel sabit kıymetlere oranla lojman, koğuş ve yurtlara hatırı sayılır bir sermaye yatırılmıştı.

Tablo 3.16 1945'te Meskenlerdeki Bakım Gideri ve Kira Gelirleri (TL)[1111]

İşletmeler	Ereğli	Nazilli	Kayseri	Gemlik	Toplam
Bakım Giderleri	96.418	193.299	129.237	8.699	427.653
Kira Geliri	15.684	31.135	30.481	3.358	80.658
Üretim Maliyetlerine Yansıyan Bakiye	80.734	162.163	98.757	5.341	346.995

Konut ve yurtlarla ilgili öne çıkan bir diğer konu buralardaki rahatlık ve sağlık koşulları standardının sağlanması olmuştu. Bu da konutlarda düzenli bir bakım işinin ve gider kaleminin oluşmasını beraberinde getirmişti. Tablo 3.16'da görüldüğü üzere bakım giderlerinin küçük bir kısmı kira yoluyla konutlarda ya da yurtlarda ikamet etmekte olanlardan alınmış, büyük oranda üretim maliyetlerine yansıtılmıştı.

Tablo 3.17 1945'te Fabrikalardaki Genel İskân Durumu[1112]

İşletme		Ereğli	Nazilli	Kayseri	Gemlik	Toplam
Yurtlarda İskân	**Memur**	1	30	-	18	49
	Müstahdem	-	13	12	4	29
	Usta ve İşçi	149	325	429	55	958
	Toplam	150	368	441	77	1.036
Evlerde İskân	**Hariçten**	-	2	3	-	5
	Memur	85	73	86	14	258
	Usta ve İşçi	32	46	-	-	78
	İşçiler	42	127	217	-	386
	Toplam	159	248	306	14	727
Genel Toplam		309	616	747	91	1.763

Sümerbank topluluğunda işçilerin fabrikalar etrafında yerleştirilmesi, 1945 yılı itibariyle hâlâ %10 düzeyini aşabilmiş değildi.[1113] Buna karşılık bazı dokuma fabrikalarındaki barındırılan çalışan sayısı Tablo 3.17'deki değerlere ulaşmıştı. Buna göre adı geçen dört fabrikadaki barındırma oranı yaklaşık %18'le ortalamadan daha yüksekti. Ancak bu barındırılanlardan %41,24'ü evlerde ve %58,76'sı da bekâr yurtlarında kalıyordu; yani yarıdan çoğu gelip geçici denebilecek durumdaydı. Şu da var ki, barındırılanların hangi öncelikle barındırıldığına dair bir belirsizlik

[1110] **Sümerbank 1945 Senesi İMR**, s.46-47.
[1111] "Ek Rapor: İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri", **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.22.
[1112] **A.y.**, s.21.
[1113] **Sümerbank 1945 Yılı UMHR**, s.91.

bulunduğundan buna ilişkin bir plan ve politikanın ortaya konması gerektiği üzerinde durulmuştu.[1114] Diğer taraftan Tablo 3.18'deki evli işçilerin barındırılma durumuna ilişkin veriler, işçilerin aileleriyle birlikte fabrikalar etrafında yerleştirilmesi hedefine henüz büyük mesafeler olduğunu göstermişti.

Tablo 3.18 1945'te Fabrikalardaki Evli İşçilerin Barındırılma Oranları[1115]

İşletmeler	Ereğli	Nazilli	Kayseri	Gemlik
Evli İşçi Sayısı	1.125	1.377	1.307	170
Barındırılan Sayısı	42	127	217	-
Barındırılanların Oranı (%)	3,73	9,22	16,6	-

Barınmaya ilişkin bütün sorunların aşılabilmesi için Sümerbank'ın yapıcı önderliğinin, büyük adımlar atmasının, inşaat şubesine şartlara göre çeki düzen verip güçlendirmesinin gerekliliği bir kez daha kendini göstermişti. [1116] Kaldı ki Sümerbank bütün sosyal politikasını daha derli toplu ve etkili hale getirmek için bir plan ortaya koymuştu. İlgili planda, barınmaya ilişkin olarak işçi ve memurların yurdun çeşitli yerlerindeki sanayi bölgelerine aileleriyle birlikte yerleştirilmesi ve bu yolla işyerlerine bağlılıklarının sağlanması, sağlık ve sosyal açıdan elverişli barınma koşulları oluşturulması ve her yönden tatmin edici olanakların geliştirilmesine dönük esaslar şöyle saptanmıştı:

"1-İskân ihtiyacının içtimai, psikolojik, iktisadi bakımlardan etüdü, sanayi siteleri kuruluşuna ait umumi bir iskân planı tanzimi: a-Memurların iskân işleri, b-Evli işçilerin iskân işleri, c-Bekâr işçilerin iskân işleri.

2-İskân politikasının teknik mevzularında tetkik ve araştırmalar: a-Mülkiyet usulü, b-Kira usulü, c-Meccani istifade usulü, d-Kooperatif usulü.

3-Yıkanma, soyunma yerleri, spor, okuma, istirahat salonları.

4-Memur ve işçi evlerine standart möble mevzuu üzerinde tetkikler.

5-Mevcut meskenlerin dağıtımı meseleleri.

6-İskân politikasının tahakkuku ile ilgili işlerde İnşaat Müdürlüğü ile işbirliği yapılması."[1117]

Fabrikalardaki memurlar ile işçiler için sağlık ve konfor açısından yeterli evler, apartmanlar, bekâr yurtları yapı malzemelerinin pahalandığı bir dönemde

[1114] "Ek Rapor: İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri", **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.22.
[1115] **A.y.**, s.21.
[1116] **Sümerbank 1945 Yılı UMHR**, s.29.
[1117] **Ana Hatlarile Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı**, s.14-15.

meydana getirilmişti.[1118] Bunlar hiç de azımsanamayacak işler olsa da ihtiyacın büyüklüğü karşısında ve sanayileşme sancısı çeken bir ülkede meyvelerini toplamak uzun vadeli mücadeleyi gerektiriyordu. Kurumda ve devlet katında, işçi istikrarını sağlamak için barındırma konusunda yaratılan olanakların, ulaşılması gerekenden uzak bir noktada olduğuna ve bu nedenle daha kapsamlı, daha çok çaba sarf edilmesine ihtiyaç olduğu yönünde görüş birliği vardı.[1119] Bunun yanında hükümetin genel olarak çalışma yaşamına dönük politikası işçinin sağlıklı konut olanaklarına kavuşturulmasını ve yaşam standartlarının yükseltilmesini de içerdiğinden devletin en üst katında üzerinde önemle durulan konular arasındaydı.[1120] Nitekim Ekonomi Bakanı Fuat Sirmen, konunun ne derece önemsendiğini şöyle ortaya koymuştu:

> "Bunun yanında ameleyi fabrikaya bağlı kılabilmek için alınması lazım gelen şüphesiz mütemmim tedbirler de vardır. (…) Fabrikaya bağlı kalifiye işçi yetiştirmenin birinci çaresi fabrikanın yanında, içerisinde çoluğu, çocuğu ile oturacağı bir ev temin etmektir. Bu maksatla yaptığımız masraflar istisgar [küçümseme] edilmeyecek haldedir. (…) aşağı yukarı 8-9 milyon liralık yalnız Sümerbank camiasının inşaat masrafı olmuştur. Bunların kısmı azami amele evleri, amele pavyonları ve amele sitesi için olmuştur. Demek ki bir fabrikanın duvarı örülüp içine makinaları getirilerek konulduktan sonra o fabrikanın bütün işi bitmiş değildir. (…) İstediğimiz kadar hariçten makine getirtip yeni fabrikalar kuramamak vaziyetinde olduğumuz şu senelerde biz mevcut tesislerimizin daha randımanlı ve daha rasyonel işleyebilmesi ve onlardan azami kapasitelerine mümkün olduğu kadar yakın bir şekilde istifade edebilmek için birinci unsur olan ameleyi fabrikaya bağlamak yolunda gayretler sarf etmekteyiz."[1121]

Barınmayla yakından ilgili bir diğer konu, Tablo 3.19'da dağılımı verilmiş olan, fabrikalarda istihdam edilenlerin geldikleri yerlerin fabrikalara uzaklığıydı. Bu açıdan işçilerin fabrikalar etrafında yerleştirilmesinde civar ve uzak yerlerden gelenlere öncelik vermek olması gereken ve kurumun da uygun bulduğu bir yöntemdi. Bununla beraber fabrikaların işlerliği yönünden büyük öneme sahip, çoğu kent dışından gelmiş beyaz yakalıların ve ustaların yerleştirilmesi bir o kadar

[1118] "Sümerbank'ın 10. Çalışma Yılında Durumu", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 125, 1 Mart 1945, s.19-20.
[1119] "Notlar", **İDFM 1944 Yılı UMHR**, s.III; **Sümerbank 1945 Yılı UMHR**, s.91.
[1120] "Hükümet Beyannamesi", **Türk Ekonomisi**, Sayı 35, Mayıs 1946, s.134.
[1121] **TBMM ZC**, D.7, C.10, 26-V-1944, s.343.

öncelikli ve zorunluydu. Böylece fabrikalardaki sınırlı barınma olanakları göz önünde bulundurularak zaman içinde yapılan yerleştirmelerle civar ve uzak yerlerden gelenlerin fabrikalarda yerleştirilme oranları 1945 yılı itibariyle Tablo 3.20'deki değerlere ulaşmıştı. Hem bu değerler hem de zaten fabrikalarda istihdam edilenlerin tümüyle fabrikalar etrafında yerleştirilemeyeceği dikkate alınırsa fabrikalara yürüme mesafesi dışında oturan çalışanların oturdukları yerler ile fabrikalar arasında günlük ulaşımlarının sağlanması önemli bir konuydu. Çünkü uzak yerlerden herhangi bir taşıt olmaksızın işyerine gelen işçiler, enerjilerinin çoğunu bu yol boyunca tüketeceklerinden sağlıkları ve verimlilikleri olumsuz etkilenebilirdi.[1122] Bu aynı zamanda iyi işçi bulmayı ve istikrarını sağlamayı da yakından ilgilendiriyordu.[1123]

Tablo 3.19 Geldikleri Yerlere Göre İşçi Dağılımı (1945)[1124]

Cinsiyet	Fabrikanın Bulunduğu Kent veya Kasabadan		Fabrikanın Bulunduğu Kazadan		Uzak Yerlerden	
	Adet	Oran (%)	Adet	Oran (%)	Adet	Oran (%)
Ereğli	1.041	55,3	498	26,5	342	18,2
Nazilli	589	18,0	849	25,9	1.840	56,1
Kayseri	951	31,3	755	24,8	1.333	43,9
Bursa	537	25,2	795	37,4	795	37,4
Gemlik	308	71,5	61	14,2	62	14,3

Tablo 3.20 İşçilerin Geldikleri Yere Göre Barındırılma Durumları (1945)[1125]

İşletmeler	Ereğli	Nazilli	Kayseri	Gemlik
Civar ve Uzak Yerlerden	840	2.689	2.008	123
Ev ve Pavyonlarda Barındırılanlar	308	452	646	55
Barındırılma Oranı (%)	36,66	16,80	32,17	44,72

O dönemin yaygın bir ulaşım ağı bulunmayan koşullarında, Sümerbank fabrikalarına nispeten uzak yerlerden gelen işçilerin fabrikaya ulaşımının işletmelerce ele alınması gerekmişti. Kaldı ki ulaşım konusu daha başta fabrikaların yer seçimi yapılırken göz önünde bulundurulan ölçütlerden biriydi. Fabrikaların demiryoluna yakın yerde kurulması, hammadde ve ürünün kolay ve ucuz taşınabilmesi kadar işçilerin fabrikaya kolay ulaşabilmesiyle ilgiliydi.[1126] İşçinin fabrikaya ulaşımında demiryolundan en çok yararlanılan işletme Nazilli Fabrikası

[1122] "Fabrikada Yorgun İnsan", **Endüstri**, Sayı 6, Şubat 1947, s.143.
[1123] Nurettin Ayasun, "Modern Fabrika İdaresinde Personel", **Endüstri**, Sayı 9, Mayıs 1945, s.161.
[1124] "Ek Rapor: İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri", **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.6; Oranlar her fabrikanın o yılki toplam işçi sayısına göre hesaplanmıştır.
[1125] **Sümerbank İşletmelerinde İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri 1945 Yılı UMHR**, s.63; "Ek Rapor: İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri", **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.22.
[1126] "Kombinanın Yeri Belirtildi", **Fırat**, 12 Şubat 1936, s.1.

olmuştu. Fabrikanın simgesi haline gelen ünlü Gıdı Gıdı treni, asıl görevi fabrikaya yük taşımak olduğundan vagonları koltuksuz olmakla beraber,[1127] Nazilli ilçe merkezi ile Sümer Mahallesi yani fabrika arasında uzun yıllar işçileri ücretsiz taşımıştı. Bu ad eski lokomotife raylar üzerinde giderken çıkardığı seslerin çağrışımıyla verilmişti. Yerine yeni lokomotif alındıktan sonra da bu sevimli adla anılmaya devam etmişti.[1128]

İlk yıllarında, Kayseri Fabrikası'nın gece mesaisinin bitiminden yansıyan bir izlenime bakılırsa şehir merkezinde ikamet eden birçok işçi evlerine bisikletleriyle ulaşıyordu. Bu olanağı bulunmayanlar ise şehir merkezine kadar fabrikanın kamyonuyla ulaşabiliyorlardı.[1129] Fabrikaların kuruluş yıllarından itibaren işçinin ulaşımında kullanılan başta otobüs olmak üzere değişik ihtiyaçlar için araba, kamyon vb. araçlar da alınmıştı. Her fabrikada en az bir otobüs vardı ve bunlar işçi ve memurların şehre ulaşımını sağladığı gibi çocuklarını da okula taşımıştı.[1130] Özellikle lojmanların görece az olduğu Bursa Fabrikası'nda bütün çalışanların evlerinden fabrikaya, fabrikadan da evlerine taşınması fabrikanın özel otobüsleriyle sağlanmıştı.[1131] Bunun yanında fabrikanın kuruluşundan itibaren Bursa şehrinin ulaşım olanakları arasında fabrikaya işleyen otobüs hatları da vardı ve gerekli görüldükçe seferler sıklaştırılmıştı.[1132] İhtiyaca göre fabrikalardaki araçların çeşitleri ve sayıları artırılmış,[1133] uzak yerlerden gelenler için yaratılan servis olanakları koşullar elverdiğince genişletilmişti.[1134] Örneğin 1947 yılı itibariyle Ereğli'de 10.314 TL değerinde Jeep, kaptı kaçtı ve araba hayvanı, Kayseri'de 33.596,64 TL değerinde otobüs, kamyon ve sıhhiye otomobili, Malatya'da 39.654 TL değerinde otobüs, Jeep ve levent arabası, Nazilli'de 44.598,38 TL değerinde kamyon, kaptı kaçtı, araba vs., Bursa'da 11.653 TL değerinde otomobil, araba vs., Gemlik'te 8.464 TL değerinde Ford, kaptı kaçtı gibi nakil araçları bulunmaktaydı.[1135] Öte yandan Çalışma Bakanı Tahsin Bekir Balta, bütün devlet işletmelerini kastederek işçilerin yurtlandırılması

[1127] İlhan Öden.
[1128] "Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.8.
[1129] Sahir Üzel, "Endüstri Hayatımızda İnkişaf-3", **Erciyes Kayseri Halkevi Dergisi**, Sayı 4, Haziran 1938, s.108.
[1130] **TBMM ZC**, D.6, C.25, 25-V-1942, D/63-64; **TBMM ZC**, D.7, C.10, 22-V-1944, D/75-76, 82.
[1131] **Sümerbank Merinos Yünlü Sanayii Müessesesi**, s.29.
[1132] "Makseme de Otobüs İşleyecek", **Bursa**, 4 Mart 1938, s.1; "Otobüs Seferlerinde Kolaylık Temini İçin Bazı Tedbirler Alındı", **Bursa**, 3 Haziran 1938, s.1.
[1133] **TBMM ZC**, D.7, C.2, 24-V-1943, D/67-68; **TBMM ZC**, D.6, C.23, 16-I-1942, S. Sayısı, s.4-6; **TBMM TD**, D.8, C.3, 30-XII-1946, Ek, s.46-48.
[1134] **İDFM 1944 Yılı UMHR**, s.109; "Notlar", **İDFM 1944 Yılı UMHR**, s.XI.
[1135] **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.142.

davasının ön planda tutulmakla beraber, mali yetersizliklerin sonucu geciktirmiş olduğunu, dolayısıyla fabrikalar ya da işletmeler etrafında oturtulamayan işçiler için oturdukları yerler ile işyeri arasında ulaşım olanaklarının genişletilmesinin hedeflendiğini ifade etmişti.[1136]

Tablo 3.21 İşçilere Aylık Barınma Yardımı (TL)[1137]

Yıl	Kayseri	Nazilli	Ereğli	Gemlik
1942	0,47	0,40	0,21	0,48
1943	1,14	1,00	0,97	0,63
1944	1,26	0,16	0,90	0,42
1945	0,96	4,60	1,93	-
1946	0,75	4,50	1,90	-

Tablo 3.22 Memurlara ve Müstahdemlere Aylık Barınma Yardımı (TL)[1138]

Yıl	Kayseri	Nazilli	Ereğli	Gemlik	Malatya
1944	12,81	3,04	5,95	9,70	
1945	10,48	20,60	13,96	2,69	
1946	6,67	20,40	13,99	2,70	20,60

İşçi değişiminin biraz daha düzeldiği, 1946 yılında önceki yıla göre iyileştiği gözlenmekle birlikte, işletmelerin verimliliği ve iktisadiliği üzerindeki olumsuz etkilerinin giderilebilmesi için daha da azaltılması gerektiği saptanmıştır. Hem bu açıdan hem de toplumsal açıdan çalışanların yaşam standartlarının nitelikli hale getirilmesi için barınma başta olmak üzere sosyal olanaklar konusu ön planda olmaya devam etmiştir.[1139] Bu bağlamda Ereğli Fabrikası'nda yapılmakta olan işçi evlerine 16.668 TL ödenmiştir.[1140] Ereğli Fabrikası'nda ayrıca sabit kıymetlere memur ve işçi evleri, ilkokul ve spor kulübü için 964.605 TL, Kayseri Fabrikası'nda ise bekâr evleri gideri olarak 9.041 TL eklenmiştir.[1141] Diğer taraftan Ekonomi Bakanlığı Bursa Fabrikası'nın işçi ve memurlarına ev yaptırılması için adım atmış, bununla ilgili olarak proje çalışmaları tamamlanmış, öncelikle 30 memur ve işçi evi yaptırılması kararlaştırılmıştır.[1142] İlk olarak Bursa Fabrikası'nda işçi evleri ve işçilikler için sabit

[1136] **TBMM TD**, D.8, C.12, 7-VI-1948, s.121.
[1137] **İDFM 1943 Yılı UMHR**, ek 3; **İDFM 1944 Yılı UMHR**, ek 2, s.151; **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, ek 2; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, ek 5; **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.59; Karşılaştırma için Japonya'da 1939 yılındaki barınma harcamaları 0,73 TL olarak verilmiştir.
[1138] **İDFM 1944 Yılı UMHR**, ek 3, s.151; **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, ek 3; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, ek 6.
[1139] **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, s.44, 132; **Sümerbank 1946 Senesi İMR**, s.9.
[1140] **BUMH Sümerbank 1946 Yılı Raporu**, s.25.
[1141] **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, ek.20, s.111.
[1142] **Türk Ekonomisi**, Sayı 39-40, Eylül-Ekim 1946, s.280.

kıymetlere 2.847 TL eklenmiştir.[1143] Bunlardan başka Taşköprü'de memurlar için yeni evler yaptırılmıştır.[1144] Barınma olanaklarının maddi boyutlarını işçi ve memur başına düşen miktara göre, bazı yıllara ait veriler üzerinden ortaya koyan Tablo 3.21 ile Tablo 3.22'de, kimi fabrikalarda düşüşler olsa da genel olarak bir artış olduğu görülmektedir. Burada çalışanların sadece bir bölümünün değil, hepsinin yaşam koşullarının bir plan çerçevesinde iyileştirilme amacı güdüldüğünü gözlemlemek mümkündür.

Bir önceki yıldan devreden inşaat işlerinden Kayseri Fabrikası'ndaki 300 kişilik bekâr yurdu[1145] için 1947'de sabit kıymetlere 223.135 TL eklenmiş ve aynı yıl bu inşaat tamamlanmıştır. Gemlik'te ise vazife evi arsası için sabit kıymetlere 792 TL eklenmiştir. Aynı yıl içinde memur evi ve misafirhanenin kalorifer tesisatı tamamlanmıştır.[1146] Malatya'da ise 457.217 TL maliyetli işçi evleri inşaatı 1947 yılında devam etmiştir.[1147] Bursa işçi evleri inşaatı ise 1948 yılına kalmış[1148] ve 1948'de Bursa Fabrikası'nda işçi evlerinin ilk kısmını oluşturan 32 lojman inşaatı bitirilmiştir.[1149]

Şekil 3.20 Nazilli Fabrikası İşçi Mahallesi ve Usta Evleri[1150]

Sümerbank'ın, 1948 yılı itibariyle Ereğli, Kayseri ve Nazilli fabrikalarında işçi mahalleleri; Bursa, Ereğli, Gemlik, Kayseri, Malatya, Nazilli ve Taşköprü fabrikalarının bünyeleriyle orantılı evler; Ereğli, Gemlik, Kayseri, Malatya ve Nazilli'de gerekli diğer sosyal birimleriyle işçi yurtları vardı.[1151] TBMM Çalışma Komisyonu'nun 1948 yılındaki raporuna göre Bursa Fabrikası'ndaki bekâr işçilere

[1143] **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, ek.20, s.111.
[1144] **Sümerbank 1946 Senesi İMR**, s.48.
[1145] **A.y.**, s.48.
[1146] **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.77, 139-140; **Sümerbank 1947 Senesi İMR**, s.39.
[1147] **BUMH Malatya Bez ve İplik Fabrikaları T.A.Ş. 1946 Yılı Raporu**, s.6.
[1148] **Sümerbank 1947 Senesi İMR**, s.40.
[1149] **Sümerbank 1948 Senesi İMR**, s.45; **Sümerbank Merinos Yünlü Sanayii Müessesesi**, s.31.
[1150] "Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.8.
[1151] **Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı**, s.108.

fabrikada barınma olanağı sunulmuştu. Nazilli Fabrikası ise asfalt yol kenarında çeşitli büyüklükte ve ikişer üçer katlı apartmanlara, bekâr işçi yurtlarına sahipti. Ayrıca eskiden bataklık olan zemin dikkate alınarak Endonezya usulünde kazıklar üzerine oturtulmuş tahta evlerde bekâr ve evli işçiler kalıyordu.[1152] Nazilli Fabrikası'nın 264 daireden oluşan büyük işçi mahallesinde yaklaşık 1.000 kişi ikamet etmekteydi. Yurtlarda kalan bekâr işçiler ise çalıştıkları kısımlara göre ayrı ayrı yatakhanelere yerleştirilmişlerdi. Yaşları küçük işçiler (çıraklar) ve sanat okulu mezunları için ayrı yatakhaneler mevcuttu. Bunların dışında bekâr memurlar için 18 odalı bir yurt daha bulunuyordu. Evlerde ve yurtlarda kalan işçi ve memurlardan alınan kira bedelleri oldukça düşüktü.[1153]

Şekil 3.21 Nazilli Fabrikası Misafirhanesi ve Bekâr Memurlar Yurdu[1154]

Kayseri Fabrikası'ndaki iki bekâr yurdundan biri 60'ar yataklı koğuşlardan oluşuyordu ve 240 kişilikti; diğeri ise 5 koğuşluydu ve 430 kişilikti. Isınma kaloriferle sağlanıyordu. Ayrıca yatakhane, banyo ve tuvaletlerde temizliğe çok özen gösteriliyordu. Buralarda kalan işçilerden çarşafların yenilenmesi, çamaşırlarının yıkanması, temizlik, banyo, sabun vs. karşılığı olarak günde 4 kuruştan olmak üzere ayda sadece 120 kuruş alınmaktaydı. Su ve elektrikten ise ücret alınmamaktaydı. Evli işçiler ile diğer personelin ikametleri için 32 apartmanda 312 daire ve bu dairelerde 584 oda vardı. Fabrikanın kurulduğu yıllarda inşa edilen eski konutlar için 5,60 TL, sonraki yapılan 6 daireli 24 bloktan oluşan yeni konutlar için 12 TL, 3 odalı daireler için 19,20 TL ve 5 odalı şef evleri için 30 TL kira bedeli alınmaktaydı. Bütün bu kira bedelleri dönemin koşullarında son derece uygundu. Üstelik su ücretsiz olduğu gibi

[1152] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1438-5-2, 29.07.1948, s.61, 89-90, 93.
[1153] "Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.8.
[1154] **A.y.**, s.6.

kira bedelinin 5 katına kadar elektrik kullanımı da ücretsizdi. Bu sınır aşıldıktan sonraki her kWh elektrik 5 kuruştu.[1155]

Şekil 3.22 Kayseri Fabrikası Bekâr Yurdu[1156]

Malatya Fabrikası'nda 105 ev, ayrıca bekâr yurdu, işçi lojmanları vardı. Bekâr yurdu 1948 yılı içinde ihtiyaca göre genişletilmişti. Kayseri Fabrikası'nda olduğu gibi burada da kalanlardan 1 TL'lik düşük bir ücret alınıyordu ve çamaşır yıkama ücreti buna dahildi. Aynı şekilde 3 odalı evlerin kiraları 19,20 TL'ydi ve diğer bazı evlerin kirası 5 TL'ydi.[1157] Kayseri, Nazilli ve Malatya fabrikalarıyla ilgili bütün bu bilgilerden anlaşılacağı üzere söz konusu fabrikalardaki iskân oranları, Sümerbank genelindeki iskân oranlarından yukardaydı.

Şekil 3.23 Malatya Fabrikası'nda Müdür Evi ve Memur Evi[1158]

Ekonomi Bakanı Fuat Sirmen'in barınmanın aynı zamanda uzman işçi yetiştirmeyle olan bağlantısını vurguladığı sözleri hatırlanacak olursa uygulamada bu vurguya yaraşacak gayret gösterildiği anlaşılmaktadır. Başbakan Hasan Saka'nın Çalışma Bakanlığı ve Ekonomi Bakanlığı'nın konuyla ilgili çalışmalarına değindiği konuşmasındaki *"İşçilerin fabrikalar, civarında yerleştirilmesi yalnız sosyal*

[1155] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1464-3-8, 26.06.1948, s.3-4, 12; "Kayseri Bez Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.8; Türkiye Ticaret Postası'na göre fabrika konutlarında kalanların sayısı 2.400, yurtlarda kalanların sayısı 700'dü. Gazete ayrıca eski konutların kira bedelini 6,75 TL olarak vermiştir.
[1156] "Kayseri Bez Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.3.
[1157] "Malatya Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.6-7.
[1158] **A.y.**, s.6.

bakımdan değil, bilgili işçileri iş yerine bağlamak suretiyle istihsal bakımından önemi olan bir mevzudur" sözleri de Sirmen'in açıklamasıyla aynı vurguyu taşımaktadır.[1159] Akılcı ve haklı olan bu yaklaşım konuyla ilgili olarak devlet katında bir fikir birliği, tutarlılık ve süreklilik olduğunu göstermiştir. Çalışma Bakanı Sadi Irmak'ın aynı doğrultudaki sözleri dikkate alındığında uygulamaların bilinçli ve yöntemli bir devlet politikasına dayandığına şüphe kalmamaktadır:

> "Çalışmayı çekici ve güvenli kılmak için girişilen teşebbüslere ek olarak, bir seri hamlelere ihtiyacımız vardır. (…) İşçileri meslek ve ihtisas işçisi haline getirecek tedbirler: Bu bakımdan işçinin sıhhi meskenlere yerleştirilmesi, işçi veren köylerle işyerleri arasındaki yolların süratle yapılması, işçinin köyündeki hayat seviyesinin yükseltilmesi önemli noktalardır."[1160]

Sümerbank geneline bakıldığında işçi ve memurların yaklaşık %20'sinin uygun sağlık koşullarında barınma gereksinimlerini karşılayabilecek duruma gelinebilmişti. Bütün fabrikalarda, 1.123 adet müstakil vazife evinde 2.700 oda, 118 adet apartmanda 1.999 oda, 29 adet yurtta toplam 395 oda, 249 adet barakada 493 oda olmak üzere toplamda 5.587 oda bulunuyordu. Bunlara ek olarak toplam 418 odalı 200 ev kiralanmıştı. O güne kadar 30.000.000 TL harcanan bütün bu sosyal tesislerde 6.623'ü memur ve işçi olmak üzere aileleriyle birlikte 14.907 kişi oturmaktaydı.[1161]

Türkiye'nin ve dolayısıyla Sümerbank'ın gündemine yeni sanayi planının gelmesiyle birlikte dikkat ve enerjinin çoğunun bu yöne kaydığı 1948 yılında barındırma işlerinde bir yavaşlama olmuş, çalışma ve gayretler şehirler dışındaki işletmelerin zorunlu ihtiyaçlarına sarf edilmişti. Yine de hükümlü işçilerin tasfiye edilmesiyle onlardan boşalan yerlere bekâr işçilerin yerleştirilebilmesi olanağı doğmuştu. Yıl sonu itibariyle toplam 6.254 odada 6.501 çalışan ve 8.751 aile bireyi olmak üzere toplamda 15.252 kişi yerleştirilmişti. Bu bilgiler, barındırılabilen işçinin Sümerbank'ın toplam işçisinin %10'u kadar olduğunu göstermişti.[1162]

[1159] **TBMM TD**, D.8, C.8, 19-XII-1947, s.69.
[1160] Sadi Irmak, "Çalışma Bakanlığının Beş Yıllık İş Programı", **Türk Ekonomisi**, Sayı 50, Ağustos 1947, s.255.
[1161] **Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı**, s.54.
[1162] **Sümerbank 1948 Senesi İMR**, s.11; Raporda sözü geçen plan İvedili Sanayi Planı'dır. Plan uygulanmamış olsa da tasarı aşamasında belirli bir sermayenin bu işe ayrılması gündeme geldiğinden raporda böyle bir gerekçeye dikkat çekilmiştir.

Koşullar elverdiğince sosyal olanakların genişletilmesine devam edilmiş, bazı işletmelerde 1949'da yeni lojmanlar ve sosyal tesisler yapılmıştı. Gemlik'te 1948 yılından devreden ve santral genişletme işiyle birlikte 357.408 TL'ye ihale edilmiş olan işçi evleri yapımı için 1949'da 341.770 TL ödenmişti.[1163] Aynı yıl konut, yurt ve kirayla tutulan evlerdeki toplam 6.326 odada 6.837 çalışan ve bunlarla birlikte 8.763 aile bireyi olmak üzere toplam 15.600 kişi barındırılmıştı. Dolayısıyla barındırılan sayısı toplamın %20'sine ulaşmıştı.[1164] 1950'de ise müstakil ev, apartman ve kiralık konutlardaki 5.859 odada ve bekâr yurtlarında 6.455 çalışan ve 8.140 aile bireyi olmak üzere toplamda 14.595 kişi barınmış, yaklaşık %20 olan oran korunmuştu.[1165] Farklı bir kaynağın verdiği bilgiye göre evli işçilerin aileleriyle birlikte barındırılma oranları ise Gemlik'te %44, Ereğli'de %35, Kayseri'de %35 ve Nazilli'de %16'dıydı.[1166]

Tablo 3.23 1950 İtibariyle Bazı Fabrikalarda Barınma Durumu[1167]

İşletme	**Bursa**				**Malatya**			
Çalışan	**Memur**		**İşçi**	**Usta**	**Memur**		**İşçi**	**Usta**
	Evli	**Bekâr**			**Evli**	**Bekâr**		
Evlerde	26	4	2	3	54	8	12	45
Yurtlarda	-	-			2	19	247	106
TOPLAM	26	4	2	3	56	27	259	151

Sümerbank'ın Bursa'da yaptırmış olduğu 659.808 TL değerindeki 32 daireli 16 blokta memurlar ve işçiler yerleştirilmişti. Diğer taraftan 590.349 TL değerindeki yeni lojmanların yapımına 1950'de devam edilmişti.[1168] Malatya Fabrikası'nda ise bekâr işçilerin kaldığı 400 yataklı bekâr yurdu ile evli memur ve ustaların kaldığı lojmanlar kentin modern ve örnek bir mahallesi haline gelmişti.[1169] Bursa ile Malatya fabrikalarındaki konut ve yurtlara yerleştirilenlerin sayısı Tablo 3.23'te görüldüğü gibiydi. Ereğli'de 45'i memura ve 114'ü işçiye ait olmak üzere toplam 159 konut ve 2 işçi yurdu vardı. Buralara 94 memur, 22 usta ve 100 işçi yerleştirilmişti. 2 bekâr yurdunda ise 7 memur ve 103 işçi barındırılmıştı. Kurum 1950 yılında vazife evleri

[1163] **BUMH Sümerbank 1949 Yılı Raporu**, s.14; **Sümerbank 1949 Senesi İMR**, s.106, 108.
[1164] **Sümerbank 1949 Senesi İMR**, s.14.
[1165] **Sümerbank 1950 Senesi İMR**, s.6.
[1166] Özeken, "Türkiye Sanayiinde İşçiyi Barındırma Problemi", **İçtimai Siyaset Konferansları**, s.118.
[1167] **BUMH Sümerbank Bursa Merinos ve Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayii Müesesesi 1950 Yılı Raporu**, s.108, 113; **BUMH Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.55, 58.
[1168] **BUMH Sümerbank Bursa Merinos ve Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayii Müesesesi 1950 Yılı Raporu**, s.22, 82.
[1169] **Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi**, s.16.

ve bekâr yurdu için 8.354 TL bakım, 18.600 TL su ve elektrik, 110.393 TL amortisman olmak üzere toplam 137.347 TL sarf etmişti. Bunun 31.376 TL'si oturanlardan tahsil edilmiş, geri kalan 105.871 TL ise sosyal giderler olarak maliyetlere eklenmişti.[1170] Nazilli'de fabrikanın mevcut apartman ve barakalarında 139 memur ve 166 işçi aileleriyle birlikte yerleştirilmiş, 254 bekâr işçi de yurtlarda kalmıştı. Konutlardan %33 oranında idari, %40 oranında teknik memurlar ve %27 oranında da maaşlı ustalar yararlanmıştı.[1171] Kayseri'de 5 odalı 8, 3 odalı 16, 2 odalı 160, bodrum katlarda 1 odalı 80 ve 2 odalı 48 adet olmak üzere toplam 312 konut vardı. Bu konutlar hol, banyo ve mutfak bölümlerini içeren modern bir plana sahipti. Bunların 98'inde memurlar ve 214'ünde işçiler yerleştirilmişti. Ayrıca bekâr işçiler için 627 yataklı iki apartman vardı ve buralarda da 414 işçi kalmıştı. Kurum 1950 yılında vazife evleri ve bekâr yurtları için 13.000 TL'lik vergi hariç 185.285 TL sarf etmiş, bundan 38.843 TL'si oturanlardan tahsil edilmiş ve 146.442 TL'si sosyal giderler olarak maliyetlere eklenmişti.[1172] Gemlik'te ise sabit kıymetlere 1950'de iki daireden oluşan memur bloku için 30.000 TL eklenmişti.[1173] Öte yandan lojmanlarda oturan memurlardan alınan kiralar, evler için yapılan masraf, yıpranma payı ve vergi toplamını karşılamadığından mevzuat hükümleri çerçevesinde yöredeki kira fiyatları da göz önünde bulundurularak artırılabileceği yolunda görüş belirtilmişti.[1174]

Sümerbank çalışanlarının barınma ihtiyaçlarını karşılamak üzere fabrikalar çevresinde kurulan ya da kiralanan bütün yapılara *"vazife evleri"* adı verilmiştir. Vazife evlerinin kullanım koşullarını tanımlamak, buralardaki toplu yaşamın belirli bir düzen içinde ve kurumsal saygınlığa yakışır biçimde devamını sağlamak için yönetmelikler çıkarılmıştır. İlk olarak 1942'de çıkarılan ve 1951'de bazı küçük değişiklikler yapılan Sümerbank Müessese ve Fabrikaları Vazife Evleri Yönetmeliği bunlardandır. İlgili yönetmelikte bu vazife evlerinin memur ve işçilere fabrikadaki görevlerinin önem derecesi esas alınarak tahsis edileceği belirtilmiştir. Ayrıca buralarda oturanlar için topluluk halinde yaşamanın gerektirdiği kurallar belirlenmiştir. Buna ilişkin maddelerde komşuları rahatsız edecek her türlü davranıştan kaçınılması ve görgü kurallarına uyulması, güvenlik önlemlerine dikkat

[1170] **BUMH Sümerbank Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.1, 14.
[1171] **Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.14.
[1172] **BUMH Sümerbank Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.1, 14.
[1173] **Sümerbank Gemlik Sunğipek ve Viskoz Mamulleri Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.62.
[1174] **BUMH Sümerbank 1950 Yılı Raporu**, s.134; **BUMH Sümerbank Bursa Merinos ve Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayii Müesesesi 1950 Yılı Raporu**, s.104.

edilmesi, yangına karşı belirlenmiş kurallara uyulması son derece ayrıntılı olarak ele alınmıştır.[1175] Diğer taraftan evlerin iyi ve zarar verilmeden kullanılmasına, caddeler veya demiryolu hattında bulunan evlerde çamaşırların dışarıdan görünür yerlere asılmamasına özen gösterilmesi gibi kurallar getirilmiştir. Ayrıca gecekondulaşmayı önleyici ve modern şehircilikte estetik açıdan önemli kurallar da belirtilmiştir. Buna göre evlerde keyfi değişikliklere gidilemeyeceği, kümes ve ahır olmadıkça ilgili hayvanların beslenemeyeceği, bahçe varsa bakımlarından oturanlar sorumlu tutulmakla birlikte yönetimin planları dışında çiçek, meyve, sebze bahçesi kurulamayacağı, kısacası hiçbir şekilde derme çatma yapılaşmaya gidilemeyeceği yönünde hükümler yer almıştır.[1176]

Yönetmelikte ayrıca bekâr yurtlarına özgü bazı kurallar da getirilmiştir. Buna göre fabrika müdürünün uygun görmesi şartıyla işçi, çırak ya da bekâr memurların buralarda kalabileceği belirtilmiştir. Belirli saatler dışında girip çıkmak, izin almadan misafir kabul etmek, yatakhanelerde çay, kahve, yemek pişirmek, içki bulundurmak, yemek yemek, dolaplarda yemek saklamak, sigara içmek yasaklanmıştır. Aydınlatma, ısıtma, yatak, çarşaf gibi malzemeler ve bunların yıkatılması fabrikanın sorumluluğuna verilmiştir. Ayrıca buralarda kalan işçiler iç hizmetler servisi tarafından yapılacak temizlik muayenesine tabi kılınmıştır. Bunlardan başka resmi ya da geçici görevle gelebilecek ziyaretçilerin konaklayabilmesi için fabrikalar bünyesinde bulunan konukevleriyle ilgili kurallar da belirlenmiştir. Ziyaretçiler dışında fabrikaya yeni tayin edilmiş memur, ustabaşı ya da ustaların kendilerine ev sağlanıncaya kadar 15 günü geçmemek kaydıyla buralardan yararlanabileceği belirtilmiştir.[1177]

Vazife evlerindeki yaşam koşullarını sağlık ve konfor yönünden belirli standartlarda tutmak için bazı bakım kuralları tanımlanmıştır. Buna göre evlerin iç badanalarının içinde oturanlar değiştikçe veya iki yılda bir, dış badanaların da gerektikçe yenilenmesi öngörülmüştür. Evlerin kırılan camlarının, bozulan kapı ve pencerelerinin tamirinden içinde oturanlar sorumlu tutulmuştur. Ayrıca su sarfiyatını önlemek için belirlenen miktardan fazla kullanımlar ve sıhhi tesisat tamiriyle ilgili giderlerin evlerde oturanlardan tahsil edilmesi yolu benimsenmiştir. Su tesisatı,

[1175] **Sümerbank Müessese ve Fabrikaları Vazife Evleri Yönetmeliği**, s.3, 12.
[1176] **Sümerbank Müessese ve Fabrikalarındaki İnşaat Bakım Şeflerinin Vazife ve Yetkilerine Ait Yönetmelik**, İzmit, Selüloz Basımevi, 1948, s.11; **Sümerbank Müessese ve Fabrikaları Vazife Evleri Yönetmeliği**, s.4.
[1177] **Sümerbank Müessese ve Fabrikaları Vazife Evleri Yönetmeliği**, s.7-8.

kalorifer vb. onarımı, bacaların temizlenmesi, binalara zararı dokunacak her tür arızanın çabucak giderilmesi işlerinden İnşaat Bakım Şefliği sorumlu kılınmıştır.[1178]

4.2. Yapı Kooperatifleri Yöntemiyle Konut Yapımı

İşçilerin barındırılmasına dönük bütün gayret ve fedakârlıklara rağmen ulaşılan sonucun arzu edilene uzak bir noktada bulunması devleti değişik çareler aramaya itmişti. Kuşkusuz işçiyi fabrikalar etrafında yerleştirmenin işe bağlanmaları konusunda en önemli uygulama olduğu kadar en masraflısı oluşu bunda etkili olmuştu. Sümerbank'ın çalışanlarını fabrikalar etrafında yerleştirme davası, sanayide rasyonelleşmeyi ve bunun getireceği yararları içinde barındırdığından büyüklüğü ve külfetine rağmen vazgeçilemeyecek bir konuydu. Bu nedenle 1944'te yürürlüğe girmiş olan Sosyal Yardım Yönetmeliğinde, hem işçileri fabrikalar çevresinde mülk sahibi yaparak işyerine bağlayacak hem de kurumun konuta yaptığı yatırımın uzun vadede geri dönüşünü sağlayacak bazı yöntemlere yer verilmişti. Bunlar işletmeler etrafında ev yaptırmak isteyenlere *"ikraz"* (borç veya ödünç verme) ve *"banka mülkiyetindeki evlerin bedelinin ödenmesi mukabilinde kendilerine temliki"* olmak üzere iki türdü. Bu yardımlardan yararlanma hakkı, Sümerbank'a bağlı işletmelerde, üretimle ilgili uzmanlık işlerinde en az iki yıl çalışmış olanlara tanınmıştı. İkraz yöntemine göre işletmeler çevresinde belirlenen sınırlar dahilinde Sümerbank tarafından belirlenmiş tiplere uygun olarak ev yaptıran işçiye, kuruma ipotek edilmek kaydıyla, evin takdir olunan değerinin yarısı borç olarak verilecekti. Verilecek borç işçinin iki yıllık kazanç tutarını geçmeyecek, en çok 11 yıl vadeli olacak, ayrıca yıllık %5 faiz ve ilgili vergiler de borçlu tarafından ödenecekti. Kurumun mülkiyetindeki evlerin işçilere temliki yönteminde ise kurumun fabrikaların istimlak alanına bitişik veya yakın yerlerde işçiler için yaptıracağı evlerin, yönetmelikteki hükümler dahilinde işçilere temliki öngörülmüştü. Yalnız bu şekilde ev inşa edilebilmesi her defasında en az 20 işçinin başvurusuna ve işletme yönetiminin işin uygunluğunu belirten kararına bağlanmıştı. Arsa ve inşaat bedellerinin en az dörtte birinin istekli işçilerce peşin olarak kurum hesabına yatırılması ve geri kalanının işçinin üç yıllık kazancını geçmemesi şartı getirilmişti. Ayrıca işçinin borçlanacağı miktar evin oturulmaya elverişli olduğu aydan başlayarak 10 yıl içinde %5 faizle ödenmek üzere, aylık eşit taksitlere ayrılmıştı. Taksitlerin 9 yıllığını düzenli ödeyen

[1178] **Sümerbank Müessese ve Fabrikalarındaki İnşaat Bakım…**, s.4, 10

ve bu süre içinde kuruma bağlı çalışan işçi arsasıyla birlikte evin mülkiyetini elde edecekti.[1179]

Elbette çalışanların işletmeler etrafında yerleştirilmesi ve işyerleriyle bağlarının güçlendirilmesi konusu, yalnız Sümerbank işletmelerini değil çalışma yaşamının tümüyle ilişkili olduğundan, devlete ait bütün sanayi işletmelerini ilgilendiriyordu. Bu bakımdan Ekonomi Bakanlığı Sanayi Tetkik Başkanı Şevket Süreyya Aydemir, Sümerbank Genel Müdür Yardımcısı Bülent Büktaş, Sümerbank İDFM Müdürü Fazlı Turga ve Sümerbank İDFM Ereğli Fabrikası İkinci Müdürü Turgut Akkaş'tan oluşan kurul, devlet işletmelerindeki kapsamlı incelemeler ve araştırmalar sonunda Ekonomi Bakanlığı'na ayrıntılı bir rapor sunmuştu.[1180] Raporda sanayideki iskân sorununun çözümüne ilişkin olarak dünyada da uygulanan parasız istifade, kira, mülkiyet ve kooperatif olmak üzere dört yönteme işaret edilmişti. Bunlardan ilk ikisi konutların ilgili işletmelerce yapılarak bedellerin maliyetlere dahil edilmesi şeklindeydi ve devlet, dolayısıyla Sümerbank baştan beri bu yöntemleri uygulamıştı. Mülkiyet yöntemi ise gerekli yerlerde ve yeterli oranda yapılacak evlere yerleştirilecek işçilerin geçinme şartlarını bozmadan, ücretlerinden kesintiler yapılarak, taksitle ödeme şeklinde olup Sümerbank Sosyal Yardım Yönetmeliğinde öngörülmüştü. Kooperatif yöntemi ise işçilerin aralarında birleşerek yapı kooperatifi kurmaları ve işletmeler civarında kendileri için gerekli konutları tesis etmelerine dayanıyordu. Bu yönteme göre yapılacak evler, gerekli krediye teminat gösterilerek ipotek altına alınacaktı. Raporda asıl olarak üstünde durulan ve sorunun çözümünde büyük yararları olacağına inanılan yöntem bu yöntemdi.[1181] Altını çizmek gerekir ki kooperatif konusu Sümerbank'ın hiç düşünmediği bir yöntem değildi. Yıllar içerisinde istihlak kooperatifleri kurulduğu gibi 1939 yılında Gemlik Fabrikası'nda memur ve işçiler arasında bir kooperatif kurulması girişiminde de bulunulmuştu.[1182]

Bilindiği gibi Sümerbank o güne kadarki konut inşasında ilk iki yöntemi kullanmıştı. Ancak 30.000 çalışanın aileleriyle birlikte barınma olanaklarına kavuşturulması gibi çok büyük bir hedefe koşulların elvermemesi ve sermayeden yeterli ölçüde pay ayırabilme güçlüğü nedeniyle ulaşılamamıştı. Sümerbank'ın o

[1179] "Sümerbank İşçi ve Müstahdemlerine Ait Sosyal Yardım Talimatnamesi", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 115, 1 Birinciteşrin 1944, s.23; "Sümerbank İşçi ve Müstahdemlerine Ait Sosyal Yardım Talimatnamesi", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 116, 16 Birinciteşrin 1944, s.14-15; **Sümerbank İşçi ve Müstahdemlerine Ait Sosyal Yardım Yönetmeliği**, s.5.
[1180] Aydemir vd., **Devlet Endüstrisinde…**, s.1, 20.
[1181] **A.y.**, s.2-3.
[1182] **Sümerbank Gemlik Sunğipek Teşebbüsü 1939 Yılı UMHR**, s.10.

güne kadar yaratabildiği barınma olanakları, aylıklı usta, ustabaşı ve memurların bir bölümü dışında kalifiye ya da kalifiye olmayan işçilerin aileleriyle birlikte kalmalarına yetebilecek düzeye gelememişti. Fabrikalarla ilgili olarak Tablo 3.24'teki iskân edilmiş olanları gösteren sütundan anlaşıldığı üzere ancak %10'un konut ihtiyacı karşılanabilmişti. Rasyonel kadrolar, yani ilgili işletme için en ideal kadro sayıları göz önünde bulundurulsa dahi barındırma oranı ancak %20 düzeyine erişebilmişti.[1183]

Tablo 3.24 Rasyonel ve Kalifiye Kadrolara Göre İskân Edileceklerin Sayısı[1184]

Fabrika	Fiili İşçi Sayısı	Rasyonel Kadro		İskân Edilmiş Olan		İskân Edilecek Olan		Kalifiye Kadro (%70)	
		Memur	İşçi	Memur	İşçi	Memur	İşçi	Memur	İşçi
Nazilli	3.168	156	1.800	56	553	100	1.247	70	873
Gemlik	427	109	192	5	-	104	192	72	134
Bursa	2.137	202	1.250	-	-	202	1.250	141	87
Kayseri	3.029	245	1.820	176	668	69	1.152	48	806
Ereğli	1.775	165	1.200	73	191	92	1.009	64	706
Toplam	10.536	877	6.262	310	1.412	567	4.850	395	2.606

Tablo 3.25 Rasyonel Kadrolara Göre Yaptırılması Gereken Konut Sayısı[1185]

Fabrika	Memur Evi	İşçi Evi	Bekâr Yurdu (Kapasite)
Nazilli	100	1.147	100
Gemlik	104	132	20
Bursa	202	1.150	100
Kayseri	68	932	100
Ereğli	92	809	100
Toplam	566	4.170	(5 Adet) 420

Rasyonel kadrolardan o güne kadar iskân edilmiş olanların sayısı düşülerek Tablo 3.24'teki iskân edilecek olanlar sütununda görülen sayılar elde edilmiş, bu sayılardan yola çıkarak kurumun yaptırması gereken konut ve yurtla ilgili olarak Tablo 3.25'teki sayılara ulaşılmıştı. Rasyonel kadroların %70'ini oluşturacağı düşünülen kalifiye kadrolar üzerinden bir hesaplamayla barınma olanaklarına kavuşturulması gereken personel sayısının Tablo 3.24'ün son sütunundaki gibi olması gerektiği anlaşılmıştı. Burada evlerin her birinin 5.000 TL'ye mal olacağı öngörülerek, her fabrika için Tablo 3.26'daki tutarlar olmak üzere toplamda 3.001 ev

[1183] Aydemir vd., **Devlet Endüstrisinde…**, s.2-6.
[1184] **A.y.**, s.5, 7.
[1185] **A.y.**, s.6.

için 15.005.000 TL maliyet hesaplanmıştı. Sümerbank'ın geneli için bu miktar 10.152 ev üzerinden hesaplandığında 50.760.000 TL olacağı görülmüştü.[1186]

Tablo 3.26 İşletmelere Göre Gereken Ev Sayıları ve Tutarları[1187]

Fabrika	Memur	İşçi	Toplam	Tutar (TL)
Nazilli	70	873	943	4.715.000
Gemlik	72	134	206	1.030.000
Bursa	141	87	228	1.140.000
Kayseri	48	806	854	4.270.000
Ereğli	64	706	770	3.850.000
Toplam	395	2.606	3.001	15.005.000

Mevcut koşullarda bunun üstesinden, Batı'da da başarılı örnekleri bulunan işçi ve memurlar arasında yapı kooperatifleri kurulması yoluyla gelinebileceği belirtilmişti. Bu yöntemin özendirilmesi için başta kredi olanağı sağlanması üzerinde durulmuştu. Kredinin düşük faiz hatta faizsiz sağlanması, faizlerin normalin üzerinde seyretmesi nedeniyle evler için bu oranların düşük tutulmasına ilişkin yasal düzenlemelerin yapılması, Sümerbank'ın birikmiş sigorta fonlarından sağlanan kaynaklarla kooperatifi finanse etmesi gibi çareler önerilmişti. Diğer önemli nokta ise kooperatif üyelerinden peşin alınacak miktarlar ile aylık ve yıllık taksitlerin işçilerin geçinme koşullarına uygun olmasıydı. Bunun en azından çalışanların ellerine geçecek fiili ücretin %20'sinden fazla olmaması gerektiğine dikkat çekilmişti. Kooperatif üyelerinin taksitlerini ödeyebilmesi için aylık 12,5 TL'den yıllık 150 TL'lik ödeme planıyla 20 yıl gibi uzun vade seçenekleri yaratılması gerektiği belirtilmişti. Peşin olarak alınabilecek miktarın ise o günkü geçinme şartları ve dar gelirli vatandaşların birikim olanakları göz önüne alınarak 100 TL'den fazla olmaması gerektiği vurgulanmıştı. Öte yandan işletmelerde aile bireylerinden birden fazla kişi çalışıyorsa ödemede rahatlık sağlayacağına işaret edilmişti.[1188]

Eldeki imkânlar dahilinde kooperatifleşme için gerekli maddi kaynağın sağlanmasına dönük olarak, Sümerbank'ın birikmiş sigorta fonlarının faizsiz işçi yapı kooperatiflerine bir kuruluş fonu olarak ayrılması, bankanın sosyal tesisleri hesabına birikmiş amortisman bedellerinin ikinci bir amortismana tabi tutularak yararlanılması, işçi yapı kooperatiflerini finanse edecek bir birlik finansman bankasına 16.000.000 TL'den aşağı olmamak kaydıyla Sümerbank'ın ortak olması,

[1186] **A.y.**, s.9.
[1187] **A.y.**, s.15.
[1188] **A.y.**, s.10, 12.

kooperatifler hesabına yapı işlerini üstlenecek bir inşaat bürosu veya şirketi kurarak Sümerbank'ın iştirak etmesi, işçilerin yapı kooperatifi hesabına yapacakları ödemeye uygun olarak Sümerbank'ın kaynak ayırmasını içeren bir program önerilmişti. Kooperatif dışında bir yapı şirketiyle anlaşarak taksitlerin işçilerin ücretlerinden belirli kesintilerle ödenebileceği, bu ödemelerin banka tarafından güvence altına alınabileceği hatta Sümerbank'ın bu yapı şirketinin sermayesine ortak olarak kârına da ortak olmasıyla maliyetlerin azaltılabileceği belirtilmişti.[1189]

O dönem konut bunalımı Sümerbank fabrikalarının kurulu bulunduğu her bölgede mevcuttu. Olumlu olan bir taraf varsa Sümerbank, birçok fabrikaları etrafında konut inşası için gerekli araziye sahipti. Buralarda kurulacak evlerin müstakil ve çevresinde bir miktar arazi olması, iktisadi ve sosyal bakımlardan olduğu kadar işçilerde aileleriyle birlikte yerleşmek hevesi uyandırabileceği için psikolojik bakımdan da önemliydi. Evler etrafında belirli bir arazi bırakılmasının aile bireylerinin boş zamanlarında tarım faaliyetlerinde bulunabilmelerini sağlayacağı düşünülmüştü. Böylece bölgeye göre süt ve kümes hayvanları beslemek, ağaçlar yetiştirmek, balıkçılık, yer fıstıkçılığı yapmak, yabani zeytin ağaçlarından yararlanmak gibi faaliyetlerin işyerlerine bağlılığı kökleştiren ve personelin yaşama şartlarını düzene sokan yüksek verim ve güvenle çalışmasını sağlamasının yanında ikincil bir ekonomik faaliyet kapısını da açabileceği öngörülüyordu. Bu arada personelin mülkiyetine geçecek evlere yerleştirilecek olanlar için *"1-İşletmede ailesinden en çok sayıda kişi çalışanlar, 2-İşletmelerdeki eksiklik derecesi, 3-İşletmelerdeki işinin ehemmiyeti ve kalifiye ve personel olma derecesi"*[1190] şeklinde bir sıralama ölçütü önerilmişti.

Bütün öneri ve düşüncelerde, yalnız Sümerbank ve Etibank'ta değil bütün İDT'lerde barınma sorununun üstesinden gelebilmek için kooperatif yönteminin uygun seçenek olduğuna işaret edilmişti. Çok az kısmı iskân edilebilmiş İDT işçilerinin geri kalanının da ev sahibi yapılabilmesi için bankaların ortaklığıyla bir yapı şirketi, ayrıca her işletmenin kendi bünyesinde yapı kooperatifi kurmasına karar verilmişti.[1191] Başbakan Hasan Saka'nın belirttiğine göre Sümerbank o güne kadar inşa ettiği 443 binayla çalışanlarının %20'sini yurtlandırabilmişti. Saka ayrıca sosyal, ekonomik ve mali yönleri olan geniş ve bir o kadar da çetin olan bu davanın

[1189] **A.y.**, s.11, 14.
[1190] **A.y.**, s.16-19.
[1191] **Türk Ekonomisi**, Sayı 37-38, Temmuz-Ağustos 1946, s.233.

sonuçlandırılması için kooperatifler kurmak ve bunlara gerekli yardımları sağlamak üzerinde çalışıldığını kaydetmişti. Konuşmasının devamında Saka, geçim zorluğuna çareler bulmak için görevlendirilmiş olan bir komisyonun, inşaat malzemesinin ucuzlatılması ve inşaata uzun vadeli, düşük faizli kredi sağlanması konuları üzerinde incelemeler yaptığını belirterek raporlardaki kritik noktaların dikkate alındığını ve yurtlandırma konusuna büyük önem verildiğini ortaya koymuştu.[1192]

Çok geçmeden Sümerbank, işçilerini ev sahibi yapabilmek için, tıpkı raporda öngörüldüğü gibi uzun vadeli ve uygun faizli hatta faizden vergi muafiyetini içeren bir sistemi kabul etmişti.[1193] Çalışma güvenliğinin sağlanması ve yaşam koşullarının çağdaş bir şekle kavuşturulması açısından son derece önemli olan konut işinde çalışanlar arasında yapı kooperatifleri kurulması böylece hayata geçirilmişti.[1194] İşletmeler Bakanı Münir Birsel Kayseri, Ereğli, Bursa, Hereke ve Bakırköy fabrikalarında kooperatifler kurarak işçilerin ev sahibi yapılması için büyük yardımlar sağlanmaya çalışıldığını belirtmişti.[1195] Nitekim Kayseri ve Ereğli fabrikalarının çalışanları arasında kurulan yapı kooperatiflerine kredi olanakları sağlanmış ve diğer fabrikalarda hazırlıklar görülmüştü.[1196] Kayseri Fabrikası'ndaki kooperatif 1950'de 62 adet ev inşa etmiş, 1951'de ise 67 evin inşaatı için harekete geçmişti.[1197]

Asiliskender'in verdiği bilgiye göre Kayseri'de 1935-1945 yılları arasında tıpkı fabrika gibi projeleri Moskova'da hazırlanmış olan 235 konut inşa edilmişti. Müteahhitliğini Rasih ve İhsan Beyler tarafından yapılan bu projeler doğal gelişimi içinde Kayseri için hazırlanmış ve uygulanmış ilk şehircilik projeleriydi. Üstelik 1950'den 1970'e kadar söz konusu yapı kooperatifleriyle fabrika emeklileri için yapılan evler de bu projelere göre inşa edilmişti. Bu sayede fabrika çevresinde Sümer-Bebek, Yenişehir ve Yeni Mahalle olmak üzere üç semt oluşmuştu.[1198]

Asiliskender Kayseri Fabrikası'ndan hareketle Cumhuriyet'in mimarideki modern kimlik arayışını incelediği çalışmasında Sümerbank'ın öncülüğüne dikkat çekmiştir. Fabrikaların burada incelenen örnekleri göz önüne alındığında mimari ve

[1192] **TBMM TD**, D.8, C.8, 19-XII-1947, s.70.
[1193] **Sümerbank**, 1946, s.67.
[1194] **Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı**, s.55.
[1195] **TBMM TD**, D.8, C.24, 25-II-1950, s.1268.
[1196] **Sümerbank 1949 Senesi İMR**, s.14; **Sümerbank 1950 Senesi İMR**, s.6; **BUMH Sümerbank 1950 Yılı Raporu**, s.27.
[1197] **BUMH Sümerbank Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.1, 14.
[1198] Asiliskender, **Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Mimaride 'Modern' Kimlik Arayışı…**, s.78.

sosyal açılardan çağdaş bir kent örneği sunan fabrikaların toplumu yeni ve modern olanla tanıştırdığını, çağdaş bir yaşam tarzına uygun mekânlar inşa etmek anlamında yol gösterici olduğunu, bu yolla çağdaşlaşmanın bütünlükçü bir anlayışla sürdürüldüğünü söylemek yanlış olmaz. Elle tutulur birer örnek olmak dışında fabrikalar, doğrudan bulunduğu kentin imarına son derece anlamlı katkılar yapmıştır. Bunlar çoğu kez okul, hastane gibi kamu binaları ve yol gibi altyapı yatırımları şeklinde kendini göstermiştir. Örneğin Nazilli Fabrikası, Yukarı Nazilli ile Aşağı Nazilli arasındaki yolun parke döşenmesine maddi destek sağlamıştır.[1199]

5. Kreşler ve Okullar

Modern dönemde kadının erkekle eşit hakları elde ederek her alanda olduğu gibi çalışma yaşamında da kendini göstermesinin ardından *"ev kadını ana"* mı yoksa *"iş kadını"* mı olacağı tartışmaları başlamıştır. Ancak 20. yüzyılda üretim araçlarının artmasıyla gelişen iktisadi duruma ek olarak savaşların meydana getirdiği insan kayıpları, özellikle erkek nüfusundaki kayıplar cinsiyet farkı gözetmeyi ortadan kaldırmış ve kadın bütün çalışma alanlarında yerini güçlendirmiştir.[1200] Modern dünyada olduğu gibi Türkiye'de de kadın, çalışma yaşamında varlık göstermiş, özellikle Cumhuriyet döneminde elde ettiği erkekle eşit sosyal ve hukuki konumuna koşut olarak sanayi dahil olmak üzere birçok çalışma alanında yer edinmeye başlamıştır.[1201] Böylece çalışan kadını iş yaşamında tutabilmek için onun doğal haklarını korumak ve sosyal ödevlerinin aksamasını önlemenin yanı sıra okul çağına gelmemiş olan çocuklarının bakımı önem kazanmıştır. Çünkü çocuğunun bakımıyla ilgili bir güvencenin olmadığı ortamda kadın, kendi olanaklarıyla bu sorunu aşamazsa çocuk doğurmamak ya da iş yaşamından uzak kalmak gibi iki seçenek arasında kalmış olacaktır.[1202]

Çocuk konusuna, iş yaşamına atılmış olan kadın ya da erkeğin yalnızca işine bağlanması açısından değil, çocuğun iyi yetiştirilmesinin ülkenin insan kaynağının niteliğiyle olan ayrılmaz ilişkisi açısından da bakmak gerekir. Cumhuriyet'in uluslaşma, çağdaşlaşma ve uygarlaşma olarak özetlenebilecek ülküsü içinde çocuk,

[1199] "İl Genel Meclisinde Valimizin Açış Söylevi", **Aydın**, 9 Eylül 1948, s.4.
[1200] Muazzez Aruoba, "İşçi Ana", **Çalışma**, Sayı 6, Mayıs 1946, s.64.
[1201] "İşçi ve İçtimai Teşkilat", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 61-62, 4 Temmuz 1942, s.10.
[1202] Celal Dincer, "Kadın İşçilerimiz, Kreş ve Çocuk Yuvası İhtiyacımız", **Çalışma**, Sayı 8, Temmuz 1946, s.28.

bu hedefe ulaşmada ve geleceğe taşımada en önemli dayanağı oluşturmuştur. Bu nedenle çocuğun bakımı ve eğitimi Cumhuriyet'in kurucularınca büyük özen ve hassasiyetle ele alınmış, milli bir dava olarak görülmüştür. Nitekim CHP'nin 1931'deki Büyük Kongresi'nde belirlenen parti programında konuyla ilgili benimsenen ilkeler *"Nüfusumuzu arttıracak tedbirleri ehemmiyetle takip edeceğiz. Fırka çocuk hayatıyla sureti mahsusada alakadardır. Doğum evlerinin arttırılmasına çalışılacaktır"* şeklinde açıklandıktan sonra çalışma yaşamıyla ilgili olarak *"Amele mıntıkalarında kadın işçilerin çalıştıkları esnada çocuklarına bakacak müesseseler yaptırılmasına ve bunların arttırılmasına devam olunacaktır"* diye ifade edilmiştir.[1203] Böylece Türkiye'de Cumhuriyet'in ilk yıllarından başlayarak çocuk bakımı ve kreşler meydana getirilmiştir. Bu kapsamda 1930'ların başında, İzmir Valiliği sırasında işçi haklarıyla yakından ilgilenen Kâzım Dirik ziyaret ettiği fabrikalarda işçilerin çalışma koşullarını incelemiş, bunlardan Tekel Tütün Fabrikası'ndaki gözlem ve tespitlerini şöyle aktarmıştır:

> "Orada dikkate şayan bir surette kadın işçilerin çocuklarına mahsus çocuk yuvasını gördüm. Düzgün yatakları, yemekhaneleri, bakım yerleri vardı. Bir de eskiden öğretmenlik etmiş bir bakıcı hanım bu çocuklara yemek yedirmekle meşguldü. Bu çocuklar gündüzleri fabrikada çalışan kadın işçilerin çocuklarıdır. Gündüz orada bırakıyorlar, akşam evlerine götürüyorlar. Bu sistem çok pratiktir. İşçiden başarı beklerken büyük fabrikalar aynı sistemde işçinin refahı için böyle gündüz bakımevleri vücuda getirsin ve onları yaşatsınlar. Bu hem işçilerin hem de hükümetin memnuniyetini ve her şeyden evvel fabrikalardaki müstahdem ve memurların sağlık ve memnuniyetini sağlar. Evlatlarının bir gün için akşama kadar bakıldığını bilen analar daha emniyetle ve kuvvetle işlerine bakabilirler. Bu işle bilhassa ilgileniyorum."[1204]

Gerçekten de bölgesindeki çalışma yaşamı sorunlarıyla yakından ilgilenen Dirik'in, 1931'de *"İşçi Çocuk Bakımevleri"* fikri üst makamlarca kabul edilmiş ve vilayet bütçesinde yer almıştır. Bunun yanında Çocuk Esirgeme Kurumu İzmir Şubesi tarafından işçi kreşlerine bağlı emzirmehaneler açılması ve bunlar için ödenek sağlanması istemiyle Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na başvurulmuştur. Ayrıca işçi ve memurların refahlarını ve memnuniyetlerini sağlamanın önemi üzerinde duran

[1203] **CHF Nizamnamesi ve Programı**, s.37.
[1204] Dirik, **Vali Paşa Kâzım Dirik**, s.354-355.

Dirik bunun işçinin işine daha iyi bağlanabilmesi için bir gereklilik olduğunu da vurgulamıştır. [1205] Ülkenin genel koşullarını yansıtan bu yaklaşım, Sümerbank fabrikaları gibi büyük ve kendi başına bir yerleşim birimi ölçeğindeki İDT'ler için bir deneyim kaynağı olmuştur. Ayrıca yine konunun politik çerçevesini belirleyen CHP'nin 1935'teki programında *"Hayatını çalışarak kazanmak yükümü altında bulunan kadınlar için iş bölgelerinde kreşler açmaya devam edeceğiz"* ilkesine yer verilerek yurt çapında bu olanakların daha da genişletileceği yönündeki kararlılık ortaya konmuştur.[1206]

Büyük işletmeler için kendi kreşlerine sahip olma pratiği yanında Bursa ve İzmir örneğinde olduğu gibi çeşitli kentlerde Çocuk Esirgeme Kurumu ya da Halkevlerine bağlı olarak faaliyet gösteren kreşler kurulmuştur. Kadına bir yandan İş Kanunu ve İş Kazaları ile Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları Kanunu gibi kanunlarla analığa ilişkin yasal güvenceler getirilirken, diğer yandan doğum evleri ve kreşler açılarak uygar bir ülkenin çalışma yaşamında vazgeçilmez olan bu gereksinimin karşılanmasına gayret edilmiştir. Böylece kadının çocuğuna analık yaparken çalışma yaşamının farklı alanlarında yer edinebilmesi, gözü arkada kalmadan işine dört elle sarılabilmesi ve iş verimliliğinin artması sağlanmaya çalışılmıştır. Kısacası çocukların bakımı devletçe son derece ciddiye alınan bir konu olagelmiştir.[1207]

Çalışma yaşamının bütününü ilgilendiren, çalışanların çocuklarının bakımı konusu kaçınılmaz olarak Sümerbank fabrikalarını da ilgilendirmiştir. Kreş kadın işçi istihdamını özendirebilmek ve kadınların işe bağlılığını sağlayabilmek için kritik önemdeki sosyal olanaklardan biri olmuştur. Bunun yanında çocuğun dünyaya gelmesinden yetişkin oluncaya kadar geçen sürede ana olarak yalnızca kadın değil baba olarak erkek de eşit sorumluluğa sahip olduğundan aile kurmuş olan erkeği bilhassa doğum ve emzirme döneminde ilgilendiren bir olgudur. Dolayısıyla kadın ya da erkek, ailesi olan bütün fabrika çalışanlarının fabrikada çalışırken kendilerini işlerine verebilmesi açısından kreş ve çocuk yuvaları son derece önemli görülmüştür.

[1205] **A.y.**, s.355.
[1206] **CHP Programı**, s.46.
[1207] Muazzez Aruoba, "İşçi Ana", **Çalışma**, Sayı 6, Mayıs 1946, s.64-65; Celal Dincer, "Kadın İşçilerimiz, Kreş ve Çocuk Yuvası İhtiyacımız", **Çalışma**, Sayı 7, Haziran 1946, s.23.

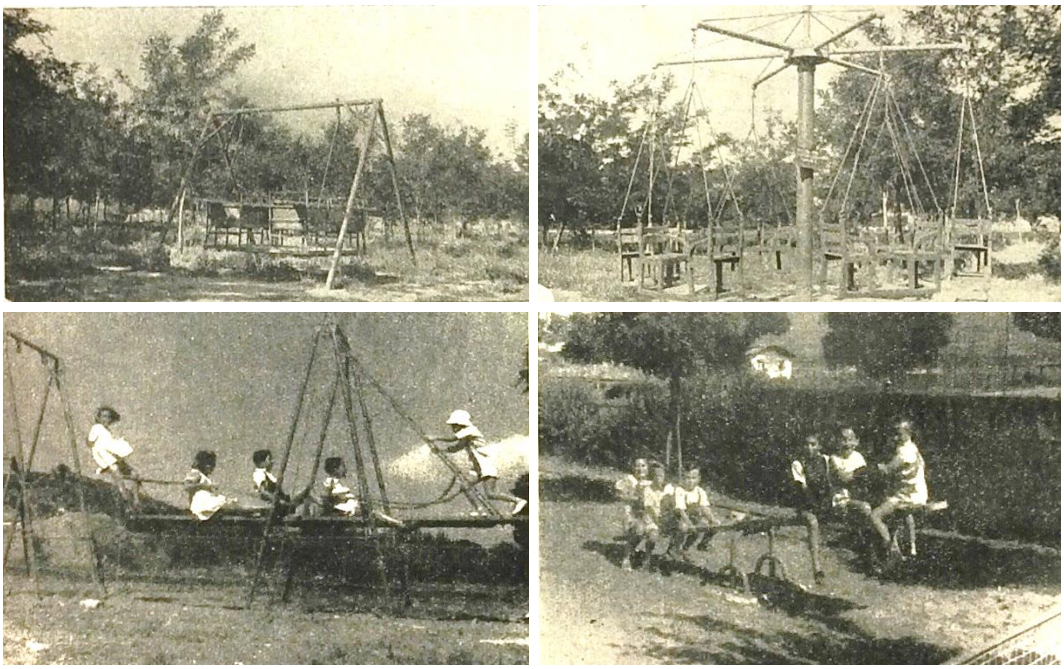

Şekil 3.24 Sümerbank'ın Bazı İşletmelerindeki Çocuk Bahçeleri[1208]

Sümerbank fabrikalarının kurulduğu yıllarda işçi çocuklarının bakımıyla ilgilenecek, ayrılmış ve organize edilmiş kreş birimlerine henüz sahip olmadığı anlaşılmaktadır.[1209] Bunun yanında fabrikalarda çocuklu işçiler istihdam edildikçe kreşe ve çocuk yuvasına ihtiyaç gündeme gelmiş; böylece olanaklar ölçüsünde fabrikalarda bu birimlerin kurulması için girişimlerde bulunulmuştur. Devletin en yüksek makamları tarafından konuyla meşgul olunduğunu, Ekonomi Bakanı Fuat Sirmen'in Meclis'te yaptığı konuşmada Kayseri ve Nazilli fabrikalarının adlarını zikrederek buralarda kreş açma tasarılarını dile getirmesinden anlamak mümkündür.[1210]

Dokuma fabrikalarında kadın işçi istihdamı yüksek olduğundan öncelikle Kayseri, Bursa, Nazilli fabrikalarında kreşler açılması üzerinde durulmuştur.[1211] 1942'de başlayan Kayseri Fabrikası'ndaki kreş inşaatı ile Nazilli ve Ereğli fabrikalarındaki kreşlerin inşaatları 1944'te tamamlanmış ve hizmete girmiştir.[1212] Dolayısıyla bazı ufak tefek eksikliklerine karşın Kayseri, Ereğli, Nazilli ve Malatya fabrikalarındaki çalışanlar kreş olanağına kavuşmuştur. Bu arada diğer fabrikalarda da kreşler açılması için çalışmalar yürütülmüş, bu kapsamda ABD ve İngiltere'ye

[1208] **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.262.
[1209] Tuna, **a.g.e.**, s.265.
[1210] **TBMM ZC**, D.7, C.2, 27-V-1943, s.278.
[1211] **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.7.
[1212] **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.44; **Sümerbank 1944 Senesi İMR**, s.5; **Sümerbank**, 1946, s.16.

kreş hemşiresi yetiştirmek üzere öğrenci gönderilmesi girişimlerinde bulunulmuştur.[1213]

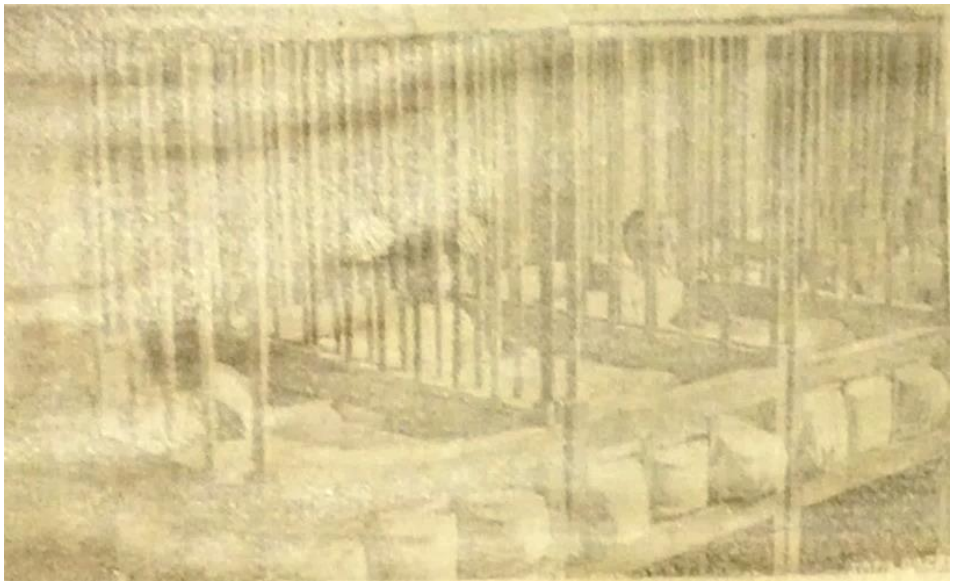

Şekil 3.25 Nazilli Fabrikası Kreşindeki Bebekler[1214]

1948 yılına ait TBMM Çalışma Komisyon Raporu'nda Nazilli'deki kreş ve yuvanın 25 mevcutlu olduğu ve temizliğe büyük önem verildiği dile getirilmiştir.[1215] Bir başhemşire ve iki yardımcının sorumluluğundaki kreşte, günün belirli saatlerinde gelen işçi çocuklarının temizliklerine, sağlıklarına ve rahatlarına özen gösterilerek bakılmıştır. Her birinin kendine ait numaralı elbise dolabı bulunan çocuklar, yaşlarına göre ayrı kısımlarda yatırılmıştır.[1216] Malatya Fabrikası'nda ise bir çocuk uzmanının gözetiminde ve 50 yatağı bulunan kreşte, çocuk bakımında uzman hemşirelerce süt dönemindeki bebeklerin mama, uyku, temizlik ve giyim ihtiyaçları büyük bir özenle giderilmiştir.[1217]

Fabrika kreşleri içinde en beğenileni Kayseri Fabrikası'nın kreşi olmuştur. Üç vardiyayla çalışıldığı için 19-20 mevcuda ulaştığı, ileride ihtiyacın artacağı hesaba katılarak büyütülmesinin düşünüldüğü dile getirilmiştir. İki hemşire ile iki hizmetçinin görevli olduğu ve küçük bir mutfağı olan kreşte işçi çocuklarının yemek, ilaç, banyo ve eğlence ihtiyaçları ücretsiz karşılanmıştır. Kreşin bir kısmı ise meme

[1213] **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, s.39.
[1214] "Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.8.
[1215] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1438-5-2, 29.07.1948, s.94.
[1216] "Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.8; Türkiye Ticaret Postası ilgili haberinde kreşin 26 yataklı ve 40 mevcutlu olduğunu belirtmiştir.
[1217] "Malatya Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.6; **Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi**, s.17.

emen bebeklere ayrılmıştır.[1218] Ayrıca işletmelerdeki kreşler, o işletmedeki Sağlık Koruma Teşkilatının bir parçası olup buralarda çalışanlar, başhekim ya da bu görevi üstlenmiş doktorun talimatı doğrultusunda görev almışlardır. Zira kreşlerin genel ve sağlık durumundan fabrika müdürüyle birlikte başhekim sorumlu kılınmıştır.[1219]

Şekil 3.26 Malatya Fabrikası Kreşi[1220]

Sonuç olarak 1948 yılı itibariyle Sümerbank bünyesindeki kreş sayısı 5'e, çocuk yuvası sayısı ise 4'e ulaşmıştır.[1221] TBMM Komisyon Raporunda ise Gemlik ve Bursa Merinos fabrikalarıyla ilgili olarak kreş bulunmadığı, işçilerinin %40'ı kadın olan Bursa Fabrikası'nda çocukların emzirme saatlerinde evden getirildiği belirtilmiştir. Sümerbank'ın bu rapora verdiği yanıtta, fabrikadaki kadın işçi sayısı göz önünde bulundurularak mali olanakların elverdiği ölçüde bu eksikliğin giderilmeye çalışıldığı, bunun yanında Bursa ilinde kurulmakta olan kreşten fabrika çalışanlarının da yararlanabileceği düşüncesiyle kreşin yapımına fabrika tarafından 50.000 TL yardım yapıldığı dile getirilmiştir.[1222] Diğer taraftan Bursa Fabrikası'nın Şekil 1.19'daki yerleşke planına göz atılırsa revirle birlikte kreş göze çarpmaktadır.

[1218] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1464-3-8, 26.06.1948, s.3, 5; "Kayseri Bez Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.7; Kreşin büyütülmesi üzerinde durulduğundan Türkiye Ticaret Postası'nda da söz edilmiş, ayrıca ilgili haberde kreşte bakılan çocuk sayısı 40 olarak verilmiştir.
[1219] **Sümerbank Sağlık Koruma Teşkilatında Çalışanların Vazife Yönetmeliği**, s.5, 12.
[1220] **Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi**, s.17.
[1221] **Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı**, s.52.
[1222] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1438-5-2, 29.07.1948, s.14, 59, 61.

Kreşlerin Sağlık Koruma Teşkilatının bir parçası olduğu bilgisi [1223] dikkate alındığında fabrikada küçük bir kreşin ya da en azından raporda belirtilen emzirmenin yapıldığı bir emzirme ve bakım odasının bulunduğu akla gelmektedir. Bunun yanı sıra, öteden beri Bursa Çocuk Esirgeme Kurumu'nun kentte sunduğu çocuk bakım olanaklarından başka, Bursa Halkevi bünyesindeki kreşlerde çocuklara bakılmış, onların barınma, beslenme, giyinme vb. ihtiyaçları büyük bir hassasiyetle karşılanmıştır. [1224] Bu da Bursa Fabrikası işçilerinin buralardaki olanaklardan yararlanmış olabileceği tahminini güçlendirmektedir.

Şekil 3.27 İşçi Çocuklarının Bakımı[1225]

Görüldüğü gibi, Sümerbank ve diğer devlet işletmelerindeki kreş ve çocuk yuvası olanakları, buralarla sınırlı kalmayarak hem çalışma yaşamının ihtiyaçları doğrultusunda gelişme göstermiş hem de devletin konuyla ilgili düzenleyici ve denetleyici rol üstlenmesine kaynaklık etmiştir. Çalışma Bakanlığı'nın kurulmasıyla birlikte bakanlığın bu konudaki sorumluluğuyla ilgili *"iş kanunu (...) işçi çocukları için kreşler açtırmak (...) gibi bir takım ödevleri doğrudan doğruya Bakanlığa yüklediği gibi, bu kanunlarda işverenler ve işçilere emrolunan hususların*

[1223] **Ana Hatlarile Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı**, s.13; **Sümerbank Sağlık Koruma Teşkilatında Çalışanların Vazife Yönetmeliği**, s.12.
[1224] **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı 58, Nisan 1943, s.3-4.
[1225] **Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı**, s.60.

yapılmasını ve yasak edilen hallerden çekinilmesini kontrol görevini de Bakanlığa vermiştir" vurgusu yapılmıştır.[1226]

Devletin çalışma yaşamına atılan kadınları ilgilendiren düzenlemeler yapmasını gerektiren diğer bir etken, savaş yıllarında erkeklerin silahaltına alınmasıyla beraber kadınların savaş öncesine göre iş yaşamındaki sayısının artmış olmasıdır. Bu yıllarda çeşitli sanayi ve meslek dallarında belirli oranda yetişmiş olan kadın işçi kadrosu savaş sonrasında doğal olarak yerinde kalmıştır. Diğer taraftan kadınların daha yatkın ve yetenekli olduğu düşünülen dokumacılık gibi alanlarda kadınlar erkeklere tercih edilegelmiştir. Bundan dolayıdır ki kadınların sağlık ve gelir durumlarının, aile ve toplumsal bağlarının gelişimi üzerinde durulmuş; kendilerini olduğu kadar çocuklarını korumak meselesi önem kazanmıştır.[1227]

TBMM gündemine de gelen konuyla ilgili olarak kreşe sahip devlet işletmelerinin dışında, özel işletmelerde çalışanlar için bu olanakların yaratılması hususunda Çalışma Bakanlığı'nın sorumluluğuna ve çocukların korunması ve yetiştirilmesi açısından önemine dikkat çekilmiştir.[1228] Özel işyerlerinde buna ilişkin altyapı oluşturmayı işverene yüklemek bir seçenek olsa da mevcut koşullardan dolayı işverenin kadın işçi istihdamından kaçınmasına sebep olacağı düşünülerek doğrudan böyle bir yasal düzenleme yapılmamıştır. Devlet olanakları çerçevesinde kreşler açılmakla beraber Çocuk Esirgeme Kurumu bünyesindeki kreşlere kapasitesinin on katı kadar başvuru yapılması ve örneğin İstanbul'da en az 20 kreşe ihtiyaç olması Bakanlığı çareler aramaya itmiştir.[1229]

Kreşler kurulması için Çalışma Bakanlığı bütçesinde ödenek bulunmadığından ceza paralarından birikenlerle yerel yönetimler ve belediyelerle yardımlaşarak kurma yoluna gidilmiştir. Örneğin Bursa'daki işçi kreşi bu türden kaynaklar ve fırsatlar yaratılarak kurulmuştur.[1230] Benzer şekilde Bakanlık, aynı sanayi bölgesinde birbirlerine yakın yerlerde çalışan iş yerlerinin bu konuda ortak çalışmalarını sağlamak için girişimlerde bulunmuş ve beş yıllık çalışma planı içine

---

[1226] **Çalışma**, Sayı 1, Eylül 1945, s.32.
[1227] Celal Dincer, "Kadın İşçilerimiz, Kreş ve Çocuk Yuvası İhtiyacımız", **Çalışma**, Sayı 7, Haziran 1946, s.21.
[1228] **TBMM TD**, D.8, C.3, 28-XII-1946, s.736.
[1229] Celal Dincer, "Kadın İşçilerimiz, Kreş ve Çocuk Yuvası İhtiyacımız", **Çalışma**, Sayı 7, Haziran 1946, s.23; M. Şevki Yazman, "Kadın İşçilerin Çocuklarının Bakımı Meselesi", **Çalışma**, Sayı 13, Aralık 1946, s.43.
[1230] **TBMM TD**, D.8, C.3, 28-XII-1946, s.739.

almıştır.[1231] Böylece ihtiyaçlar doğrultusunda Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde kreşler açmaya devam edilmiştir.[1232] Ayrıca konuyla ilgili olarak Çalışma Meclisi Komisyon Raporunda şu görüşlere yer verilmiştir:

> "a) İşyerlerinde kurulmasında esasen kanuni mecburluk da bulunan kreşlerin tesisi teşvik ve temin olunmalıdır. b) Kreşler hacim ve genel olarak sıhhi şartlar bakımından kifayetli olmalı ve bu konuda yetişmiş hemşireler tarafından idare olunmalıdır."[1233]

Şekil 3.28 Nazilli Fabrikası Sümer Halkevi'nin Çocuklara Giyim Yardımı[1234]

Okul öncesi kadar okul çağına gelmiş çocukların eğitimi, özellikle Cumhuriyet'in akılcı ve uygar bireyler yetiştirme hedefi açısından büyük önem taşımıştır. Devlet, eğitim politikası doğrultusunda öğrenim çağındaki çocukların ve gençlerin, maddi nedenlerle çağdaş eğitim olanaklarından geri kalmamalarına gayret etmiştir. Devletin bunu çeşitli kurumlar, özellikle halkevleri aracılığıyla sağlamaya çalıştığı görülmüştür. Örneğin Bursa Halkevi, yoksul olduğundan okuyamayan ve yeterli gıda alamayan ortaöğrenim çağındaki çocuklara okumaları için yardım etmiş, öğle ve akşam yemeği sağlamıştır. Lise mezunu olanlar da yükseköğrenimlerine

[1231] Celal Dincer, "Kadın İşçilerimiz, Kreş ve Çocuk Yuvası İhtiyacımız", **Çalışma**, Sayı 7, Haziran 1946, s.23; Sadi Irmak, "Çalışma Bakanlığının Beş Yıllık İş Programı", **Türk Ekonomisi**, Sayı 50, Ağustos 1947, s.255.
[1232] **Çalışma**, Sayı 15, Şubat 1947, s.63.
[1233] **Çalışma**, Sayı 18, Mayıs 1947, s.58.
[1234] İlhan Öden Arşivi.

devam ettirilmiştir.[1235] Benzer şekilde bir devlet kurumu olan Sümerbank da işletmelerindeki işçilerin çocuklarına eğitim desteği sunmuştur. Sümerbank 1944'te çıkardığı bir yönetmelikte işçi çocuklarının eğitimini destekleme koşullarını şöyle belirtmiştir:

> "Devamlı ve fiili çalışma müddeti en az beş sene olan işçilerin, ilkokulu pekiyi derece ile bitiren tahsil çağındaki çocukları, mevcut talimatname hükümleri dahilinde kendilerinin mali taahhütleriyle bankanın tensip edeceği sanat okullarında banka hesabına okutulmak üzere tercih edilirler."[1236]

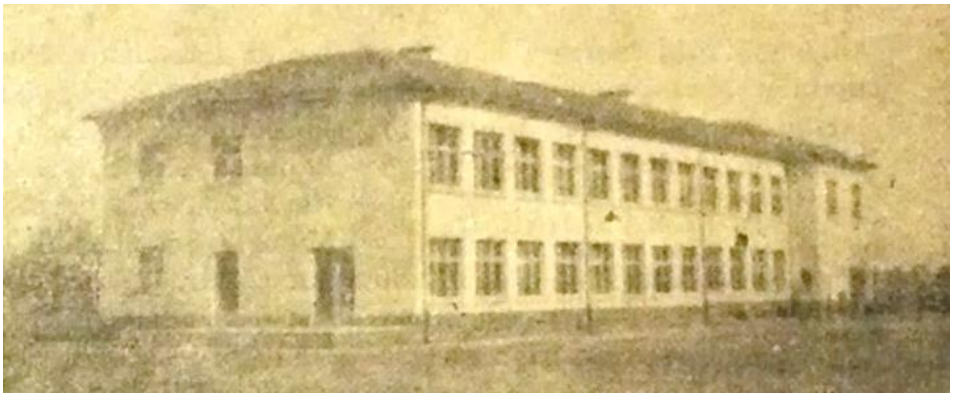

Şekil 3.29 Kayseri Sümer İlkokulu[1237]

Fabrikalarda, aynı anlayış doğrultusunda okul çağına erişmiş işçi ve memur çocukları için okullar kurulmuştur. Dolayısıyla konutlar gibi okullar inşası en önemli gider kalemlerini oluşturmuştur. Buna rağmen Sümerbank başta ilkokul olmak üzere bütçesinin elverdiği ölçüde okullara hatırı sayılır bir kaynak ayırmıştır. Örneğin Ereğli Fabrikası'nda işçi evleriyle birlikte ilkokul inşasına toplamda 376.800 TL bütçe ayrılmış ve 1944'te bunun 83.185 TL'si ödenmiştir.[1238] Bu inşaat devam ederken[1239] Nazilli Fabrikası'nda maliyeti 130.000 TL olarak belirlenmiş olan ilkokul için 1945'te 75.400 TL ödenmiş, Kayseri Fabrikası'nda ise maliyeti 200.000 TL olarak belirlenmiş ilkokul için 1945'te 108.000 TL ödenmiştir.[1240] Malatya Fabrikası'nda, memur ve usta lojmanlarının yanında inşa edilen okul ise 124.281

[1235] Fahir Komman, "Sosyal Yardım", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı 44, Şubat 1942, s.35.
[1236] "Sümerbank İşçi ve Müstahdemlerine Ait Sosyal Yardım Talimatnamesi", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 115, 1 Birinciteşrin 1944, s.23; **Sümerbank İşçi ve Müstahdemlerine Ait Sosyal Yardım Yönetmeliği**, s.5.
[1237] "Kayseri Bez Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.3.
[1238] **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, s.25.
[1239] **Sümerbank 1944 Senesi İMR**, s.39.
[1240] **Sümerbank 1945 Yılı UMHR**, s.28; **Sümerbank 1945 Senesi İMR**, s.7.

TL'ye mal olmuştur.[1241] Aynı yıl Ereğli'deki ilkokul inşaatı bitirilmiş, Kayseri ve Nazilli'dekilere devam edilmiştir.[1242] Bunların da 1946'da kalorifer tesisatları dahil olmak üzere inşası tamamlanmıştır.[1243] 1946 yılı itibariyle Kayseri, Ereğli, Nazilli ve Malatya'daki okullar eğitime hazır hale getirilmiş [1244] 1947 yılında Ereğli'deki okulun kalorifer tesisatı tamamlanmıştır. [1245] Kayseri Fabrikası'ndaki okulun yapısıyla ilgili olarak *"numune olacak derecede iyi bir bina"* değerlendirmesinde bulunulmuştur.[1246]

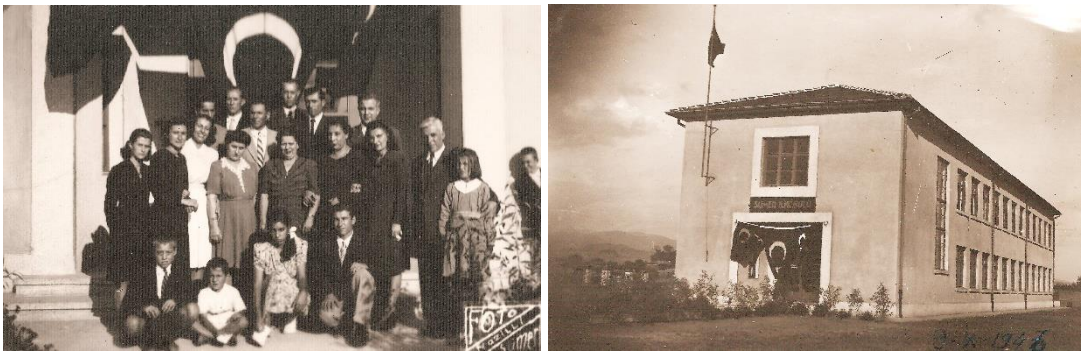

Şekil 3.30 Nazilli Sümer İlkokulu Açılışı[1247]

Fabrika yerleşkelerinde kurulan bu okullara *"Sümer İlkokulu"* adı verilmiştir. Bu okullardan Nazilli'de kurulanı, fabrikanın 9. kuruluş yıldönümü olan 9 Ekim 1946'da törenle açılmıştır. Yalnızca fabrikada çalışanların çocuklarının değil Aşağı Nazillili bütün çocukların okuyabileceği kapasitede yapılan bu okulun açılışına Kaymakam Fevzi Akkor, Belediye Başkanı Rıfat Tunca, CHP İlçe Örgütü Başkanı Haydar Bilgen, Fabrika Müdürü Hayri Toker, fabrika çalışanları ve Nazillililer katılmıştır.[1248] Ayrıca Nazilli Fabrikası kendisi okul yaptırmakla kalmamış, Nazilli Ortaokulu binasının ek inşaatına 40.000 TL yardım yapmak için Fabrika Müdürü Hayri Toker Sümerbank Genel Müdürlüğü'ne teklifte bulunmuştur. Teklifin kabul görmesinin ardından yerel kaynaklar fabrikanın milli eğitime yaptığı katkıya takdir ve teşekkürünü sunmuştur.[1249]

[1241] **BUMH Malatya Bez ve İplik Fabrikaları T.A.Ş. 1946 Yılı Raporu**, s.6; **Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi**, s.17.
[1242] **Sümerbank 1945 Senesi İMR**, s.7, 46, 48.
[1243] **Sümerbank**, 1946, s.18; **Sümerbank 1946 Senesi İMR**, s.48.
[1244] **Sümerbank 1946 Senesi İMR**, s.10; **Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı**, s.108.
[1245] **Sümerbank 1947 Senesi İMR**, s.39.
[1246] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1464-3-8, 26.06.1948, s.3.
[1247] İlhan Öden Arşivi; Soldaki fotoğrafta okulun öğretmen kadrosu ile bazı öğrenciler yer alıyor.
[1248] "İlimiz Yeni Bir Okul Kazandı", **Aydın**, 12 Ekim 1946, s.1; **Türk Ekonomisi**, Sayı 39-40, Eylül-Ekim 1946, s.287.
[1249] "Nazilli Ortaokulu İnşasına Basma Fabrikası 40.000 Lira Yardım Ediyor", **Aydın**, 18 Mart 1947, s.4.

Şekil 3.31 Nazilli Fabrikası Müdürü Hayri Toker Sümer İlkokulu Açılışında[1250]

Sümerbank'ın inşa giderlerini karşılayarak kurduğu okullar, bulunduğu yörenin eğitim teşkilatı emrine verilmiştir. Zaman zaman yapılan eklemelerden ve ihtiyaçlardan doğan giderleri Sümerbank tarafından karşılanmış, gerektiğinde kadro ve masraflarına kısmi yardımlar da yapılmıştır.[1251] Ayrıca Sümerbank'a bağlı işletme ve fabrikaları denetlemekle görevli Teftiş ve Kontrol Müdürlüğü müfettişleri için hazırlanan talimatnamedeki *"Teftiş olunan banka teşkilatında okul varsa bunların işleyiş tarzı, verimi ve öğretmenlerin ehliyetleri ve işleriyle ilgi dereceleri ayrıca belirtilir"* ifadelerinden anlaşılacağı gibi Sümerbank bu okulları her bakımdan daima denetim altında bulundurmuştur.[1252]

Milli Eğitim Bakanlığı tarafından tescili yapılan okulların, öğretmenleri bakanlıkça sağlanmıştır. Bu okullar sayesinde başta işçilerin çocukları olmak üzere, fabrikaların bulunduğu mahalledeki çok sayıda çocuk eğitim olanağına kavuşmuştur. Bunlardan Kayseri Sümer İlkokulu 1948 yılı itibariyle eksiksiz öğretmen kadrosuyla eğitim yapmış, ayrıca 23 Nisan gibi bayramlarda ve özel günlerde öğrenciler

[1250] İlhan Öden Arşivi.
[1251] **Sümerbank 1946 Senesi İMR**, s.10; **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.139; 1946 yılında Sümerbank'ın adı geçen fabrikalarla birlikte toplam yedi fabrikasında birer ilkokul ve bir de özel ortaokul bulunuyordu. Bkz. **Sümerbank**, 1946, s.66.
[1252] **Sümerbank Teftiş ve Kontrol Müdürlüğü Talimatnamesi**, s.31.

temsiller vermişlerdir.[1253] Başöğretmeniyle birlikte 15 öğretmeni olan Nazilli Sümer İlkokulu'nda ikili öğretim düzeniyle eğitim yapılmış, çoğunluğu işçi çocuğu olan 980 öğrenci öğrenim görmüştür.[1254] Ayrıca okul bünyesindeki anasınıfında fabrika çalışanlarının ilkokul çağına gelmemiş çocuklarına okulöncesi eğitimi verilmiştir.[1255] Malatya Sümer İlkokulu ise tam öğretmen kadrosuyla büyük bir ihtiyacı karşılamıştır.[1256] Nazilli Fabrikası'nda olduğu gibi okulu takiben açılan anasınıfında[1257] fabrika çalışanlarının çocukları okulöncesi eğitimi almışlardır.[1258] O dönem, fabrika okullarında ilkokul eğitimiyle yetinilmeyip okulöncesi eğitime de önem verilmiş olması, dikkat çekici olduğu kadar bölgelerindeki çocukların eğitimine yaptığı katkı yönünden son derece değerlidir.

Şekil 3.32 Nazilli Sümer İlkokulu 1946-1947 Eğitim Yılı Öğretmen Kadrosu[1259]

Şekil 3.33 Nazilli Sümer İlkokulu Anasınıfı[1260]

[1253] "Kayseri Bez Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.8; Ayrıca ertesi yıl (1949) okulda bir "çocuk yuvası" açılacağından söz edilmiş. Buradaki çocuk yuvası ifadesiyle anasınıfı kastedilmiştir.
[1254] "Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.8.
[1255] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1438-5-2, 29.07.1948, s.94.
[1256] "Malatya Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.6.
[1257] "Bez Fabrikasında Çocuk Yuvası Açılıyor", **Fırat**, 11 Şubat 1947, s.2.
[1258] **Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi**, s.17; Kaynaklarda "çocuk yuvası" ifadesi kullanılmış olsa da kastedilen anasınıfıdır.
[1259] İlhan Öden Arşivi.

Sümerbank'ın fabrikalarındaki okullar ve eğitim faaliyetleri, bir bakıma halkevlerinin misyonu ve çizgisiyle paralellik göstermiş, fabrikalara çekimi artırmak yanında Cumhuriyet'in eğitim yuvaları olan okulların ülkenin çeşitli yörelerine ulaşmasına fabrikalar vesile olmuştur. Kurulan bütün bu okulları, aynı zamanda fabrikaların yarattığı çekim sayesinde, bulunduğu bölgenin gelişimine yaptığı katkının bir göstergesi saymak gerekir. Nitekim Ereğli'de yaşanan nüfus artışı ve gelişmeler ortaokul ihtiyacı doğurmuş ve Ereğlililer güçleri ölçüsünde bu işe girişmişlerdir. [1261] Sümerbank'ın, İDT'lerin, kısacası devletin bütün bu deneyimlerinden çıkarılan dersler doğrultusunda Çalışma Meclisi Komisyon Raporunda şu görüşe yer verilmiştir:

> "İşçi Çocuklarının Yetiştirilmesi: a) İşyerlerinde mesleki bakımdan işçi çocuklarının yetiştirilmelerine müteallik kurslar ve meslek okulları tesis edilmelidir. b) İşyerlerinin kurulu bulunduğu bölgelerde memur ve işçilerin tahsil çağındaki çocuklarını okutabilecekleri umumi öğretim müesseseleri açılması temin edilmelidir."[1262]

6. Emeklilik

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren Türkiye'de birçok alanda olduğu gibi çalışma yaşamının düzenlenmesi ve çağdaş standartlara kavuşturulmasına dönük çalışmalar yapılmıştı. Devletçi dönemde Sümerbank örneğinde görüldüğü üzere bu çalışmalar daha da ilerletilmiş, çalışma yaşamında insan unsurunu merkeze alan birçok adım atılmıştı. Ancak bütün iyi niyetli çabalara rağmen Türkiye'de sanayi altyapısının zayıflığına ve bu alanda insan unsuruna dair kökleşmiş bir sistemin bulunmayışına bağlı olarak bazı konulara etkili ve kapsamlı çözümler hemen geliştirilememişti. Bunlar arasında işçilerin işyerlerine bağlılığının sağlanmasında büyük etkisi olan emekliliği güvence altına alacak ülke çapında bir sosyal güvenlik ağının kurulması geliyordu.[1263] Çünkü ülke genelinde 1930'ların ortalarında kaza, hastalık, ihtiyarlık, işsizlik konularında işçiye güvenceler sağlayan sigortalar yeterli değildi. Buna karşılık başta Sümerbank olmak üzere devlet kurumları bağlı işletmelerinde işçinin de maddi yönden katılımıyla tasarruf sandıkları kurma yoluna

---

[1260] İlhan Öden Arşivi.
[1261] **TBMM TD**, D.7, C.17, 23-V-1945, s.309.
[1262] **Çalışma**, Sayı 18, Mayıs 1947, s.58
[1263] Tuna, **a.g.e.**, s.266.

gidiyordu. Bu sandıkları kurmaktaki amaç adı geçen sigortalarla öngörülen yardımlara benzeyen yardımları sağlamaktı. Bunlar ayrıca ikramiye vererek işçinin moralini ve isteğini artırmakta da kullanılıyordu. Beri yandan bazılarının yönetiminde düzeltmelere gerek olduğu belirtilmişti.[1264] Her şeye rağmen devlet kurumlarındaki söz konusu sandıkların varlığı kurumsallaşmış ve oturmuş bir sosyal güvenlik düzeninin olmadığı ortamda hiç yoktan bir güvence sağlıyordu. Kapsamlı güvenceler devletçi dönemde sanayide ve çalışma yaşamında meydana gelen gelişmelere koşut olarak incelenen dönemde zamanla çıkarılan kanunlar ve kurumsal altyapının oluşturulmasıyla sağlanabilecekti.

Sümerbank bünyesindeki işçilerin emekliliğiyle ilgili güvencelerin yaratılması gecikmekle birlikte memurlar bu güvenceye daha önce kavuşmuştu. Bununla ilgili ilk önemli adım, TBMM tarafından 17 Haziran 1938'de kabul edilen ve Sümerbank'ın da içinde bulunduğu sermayesi devlet tarafından verilerek kurulan kurumların statülerini İDT şeklinde belirleyen 3460 sayılı kanunla atılmıştı. Kanunun geçici maddesinde bu kurumlarda çalışan memurların emekliliğiyle ilgili *"Bu kanun hükümlerine tabi teşekküllerden, kendi kanunları mucibince tekaüt sandığı tesis edilmiş olanlarda mezkûr kanun hükümlerinin tatbikatına devam olunur. Diğer teşeküllerle kuracakları müesseselerin daimi ve müseccel memur ve müstahdemleri için dahi hükmi şahsiyeti haiz olmak üzere, her bir teşekkül tarafından bir tekaüt sandığı kurulur"* hükmüne yer verilmiş ve yine aynı yerde sandıkların gelir kaynakları saptanmıştı. Bu kaynakların ilki memur ve müstahdemlerin aylıklarından kesilecek %5'lik paydı. Ayrıca yine sandığa katılanların ilk aylıklarından kesilecek %25'ler ile aylıkları artırılanların ilk aylık zamları, memur ve müstahdemlerden kesilecek para cezaları, o güne kadar kurumların kendi mevzuatına göre bu amaçla toplanmış paralar gelir kaynakları arasında sayılmıştı.[1265] Bu hükümler uyarınca 1 Temmuz 1938 tarihinden itibaren İDT'lerde emekli sandıkları kurularak barem içi aylıklı memurlardan her ay %5 aidat kesilmeye başlanmıştı.[1266]

TBMM tarafından 3 Temmuz 1939'da kabul edilerek 3460 sayılı kanuna tabi kurumlar başta olmak üzere devlet kurumlarında çalışanların aylıklarına ilişkin düzenlemeler getiren 3659 sayılı Bankalar ve Devlet Müesseseleri Memurları

[1264] Hines vd., **a.g.e.**, C.VI, s.244.
[1265] **TBMM ZC**, D.5, C.26, 17-VI-1938, s.197; **Kanunlar Dergisi**, C.18, 26 Haziran 1938, s.887; **TC Resmî Gazete**, Sayı 3950, 4 Temmuz 1938, s.10154.
[1266] Makal, **Ameleden İşçiye**, s.150.

Aylıklarının Tevhit ve Teadülü Hakkında Kanun'la aralarında Sümerbank'ın da bulunduğu söz konusu kurumlarda çalışan memurların emekliliklerine ilişkin bazı düzenlemeler yapılmıştı. Bununla ilgili olarak kanunun 14. maddesinde *"Hususi surette teşekkül eden ve bu kanuna tabi bulunan milli bankalar, kendi memurları için, devletçe kurulmuş bankaların memurları hakkında kabul edilen esas ve nispetler dahilinde kalmak üzere tekaütlük ve maluliyet tazminatı kabul edebilirler"* hükmüne yer verilmişti.[1267] Böylece Sümerbank bu kanunlarla çizilen yasal çerçevede diğer devlet kurumları gibi kendi kurumsal yapısına uygun olarak memurlarının emekliliği hakkında yasal güvence sağlamıştı.[1268]

Doğrudan doğruya emeklilik konusunu düzenleyen kanun, TBMM'nin 20 Mayıs 1942'de kabul ettiği 4222 sayılı İktisadi Devlet Teşekkülleri Memurları Tekaüt Sandığı Hakkında Kanun olmuştu. Dolayısıyla bu kapsama giren Sümerbank memurlarının da emeklilikleri düzenlenmiş oluyordu. Emekliliğe özgü bu kanunla öncekilere göre çok daha kapsamlı ve ileri düzenlemeler getirilmişti. Kanunun ilk maddesinde İktisadi Devlet Teşekkülleri Memurları Tekaüt Sandığı adıyla Ankara'da tüzel kişiliğe sahip ve Maliye Bakanlığı'na bağlı bir sandık kurulduğu belirtilmişti. Sandığın gelirleri kanunun 9. maddesinde saptanmıştı. Bunlar arasında memurların aylıkları tutarının tamamı üzerinden, mensup oldukları kurumlarca her ay kesilen %5'ler ile aynı miktar üzerinden kurumlarca her ay verilen %5'ler, göreve başlayan memurların ilk tam aylıklarından kesilen %25'ler ile aylıkları artanlardan ilk tam aylıklarının artış farkları, memurların aylıklarından kesilen para cezaları, sandık gelirlerinin nemalandırılmasıyla elde edilen kârlar ve diğer gelirler ile bağışlar sayılmıştı. Diğer taraftan kanunda, 3460 sayılı kanunun geçici maddesinde her kurum bünyesinde oluşturulması öngörülen sandıklarda birikmiş paraların bu sandığa aktarılması hükmüne yer verilmişti. Böylece kanunun hedef tuttuğu derli toplu ve güçlü bir sosyal güvenlik yapısının oluşması sağlanıyordu. Kanunun önemli bir özelliği, yürürlüğe girdiği tarihten önce kanunun tanımına giren hizmetlerde bulunan memurlara bu hizmet sürelerinin en çok on yıla kadar olan kısmının fiili hizmet sürelerine eklenmesi ve bu hizmet sürelerine ilişkin geriye dönük prim borçlanması hakkını tanımasıydı.[1269] Bununla emeklilik sisteminin kurulmasının gecikmesinden

[1267] **TBMM ZC**, D.6, C.4, 3-VII-1939, s.6; **Kanunlar Dergisi**, C.20, 5 Temmuz 1939, s.798; **TC Resmî Gazete**, Sayı 4255, 11 Temmuz 1939, s.12204.
[1268] **TBMM ZC**, D.6, C.19, 18-VI-1941, S. Sayısı 217, s.1, 3.
[1269] **TBMM ZC**, D.6, C.25, 20-V-1942, s.213-218; **Kanunlar Dergisi**, c.23, 22 Mayıs 1942, s.225-231; **TC Resmî Gazete**, Sayı 5114, 25 Mayıs 1942, s.2930-2932; Makal, **Ameleden İşçiye**, s.151.

doğacak hak kayıpları önlenmiş oluyordu. Kanunun 23. maddesinde uygulama biçimini gösterecek bir nizamname çıkarılması öngörülmüştü. Bu doğrultuda hazırlanan İktisadi Devlet Teşekkülleri Memurları Tekaüt Sandığı Nizamnamesi'nin yürürlüğe konmasını, Bakanlar Kurulu 5 Temmuz 1944 tarihinde 3/1149 sayılı kararıyla kabul etmişti. Nizamnamede sandığın kuruluşu, gelirleri, kanun hükümlerinin yürütülmesi tanımlanmış, ayrıca maluliyete ilişkin düzenlemeler yapılmıştı.[1270] Bununla çalışana, emekliliğin yanı sıra iş kazalarına karşı güvence sağlanmış oluyordu.

4222 sayılı kanunun yürürlüğe girmesiyle Sümerbank'ta yalnız memurlar değil aylıklı çalışan ustabaşı ve ustalar da kanunla kurulan sandığa katılmış oluyorlardı.[1271] Öte yandan Sümerbank'ta daha önce kurulmuş birçok emekli sandığı hesapları kanunun öngördüğü şekilde tasfiye edilerek yeni sandığa aktarılmıştı.[1272] 4222 sayılı kanunla kurulan sandık o dönemin koşullarında son derece olumlu bir gelişmeydi. Böyle bir gelişme Sümerbank'ta da büyük memnuniyet yaratmıştı. Nitekim emekli sandığı kurulmasının memurları gelecek kaygısından kurtararak bütün varlıklarıyla işlerine bağlanmalarını sağlayacağına vurgu yapan Sümerbank Genel Müdürlüğü hükümete ve başbakanlığa teşekkür etmişti.[1273] Sümerbank İdare Meclisi ise memnuniyetini şu sözlerle ifade etmişti:

> "Cumhuriyet Hükümetinin İktisadi Devlet Teşekkülleri memurlarına büyük bir atıfeti olan tekaüt sandığının camiamızla ilgili muameleleri intaç olunurken memur ve müstahdemlerimizle ustabaşı ve ustalarımız arasında müşterek ve karşılıklı dayanışmayı güden bir yardım birliği kurulmuştur. Bunun bütün işçilerimize şümullendirilmesi hakkındaki etütler de yakın bir atide tahakkuk ettirilecek şekilde ilerletilmiştir."[1274]

Sümerbank İdare Meclisi'nin söz ettiği birlik 11 Nisan 1942'de *"Sümerbank Umum Müdürlüğü ve Müesseseleri ile bunlara ait teşkilat ve fabrikalar memur ve müstahdemleri arasında"* kurulan Sümerbank Yardım Birliği adlı birlikti. Merkezi Ankara'da Sümerbank Umum Müdürlüğü binasında olan bu birliğin şubeleri yoktu. Birliğin tüzüğünde, Sümerbank Umumi Muhasebe Müdürü ile Personel Müdürü

[1270] **TC Resmî Gazete**, Sayı 5766, 26 Temmuz 1944, s.7365-7369.
[1271] **BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu**, s.22.
[1272] **Sümerbank 1948 Senesi İMR**, s.8.
[1273] **BCA**, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 138-986-8, 24.06.1942.
[1274] **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.8.

veya bu vazifeleri yapan kişilerin daimi üyesi olduğu 5 kişilik İdare Heyeti tarafından yönetileceği belirtilmişti. Gelirleri ise üyelerinin ücret gelirleri dikkate alınarak oluşturulmuş aidatlar, kıymetli evrak satışından elde edilecek paylar, bağışlar olarak belirlenmişti. Birliğin tüzüğünde konusu ve amacı şu şekilde saptanmıştı:

> "Birlik azasından ölenlerin ailelerinden veya mensuplarından tayin edecekleri kimselere veya kanuni mirasçılarına bir defaya mahsus olmak üzere nakdi yardımda bulunmak. Doğum halinde veya bakımı azaya ait olan muayyen aile efradından biri öldüğü takdirde yardım imkânlarını aramak ve yapmaktır. Birlik siyasetle uğraşmayacaktır."[1275]

Sümerbank Yardım Birliği Genel Kurulunun 13 Ocak 1947 tarihinde yaptığı olağanüstü toplantıda alınan kararlara göre birliğin tüzüğünde bazı küçük değişiklikler yapılmıştı. Buna göre yönetim kurulu üye sayısı 5 olarak kalmakla birlikte Sümerbank Genel Saymanlık Müdürü ve Zat İşleri Müdürü'nün yanında Sosyal İşler Müdürü de daimi üye olarak yer almıştı. Derneğin gelirleri 1942'deki tüzükle hemen hemen aynı kalmış, konusu ve amacı ise şu şekilde genişletilmişti:

> "Birliğin amacı, bu tüzükteki esaslar içinde ölüm, maluliyet, ihtiyarlık, hastalık, öz dul ana ve çocuk ölümü, hizmet terki hallerinde üyelerin kendilerine, tayin edecekleri kimselere veya kanuni mirasçılarına para yardımlarında bulunmaktır. Birlik siyasetle uğraşmayacaktır."[1276]

Sümerbank Yardım Birliği Genel Kurulunun 29 Nisan 1949'da yaptığı olağanüstü toplantıda kabul ettiği tüzükte adı Sümerbank Memur ve Müstahdemleri Yardım Derneği olarak belirlenmişti. Dernek yönetim kurulunun doğal (daimi) üyeleri 1947 tüzüğündeki gibi kalmakla beraber üye sayısı 7'ye çıkarılmış, yine gelir kalemleri de 1947'deki tüzükteki gibi bırakılmıştı. Derneğin konusu ve amacı birkaç ifade farkıyla tekrar edilmişti:

> "Üyenin ölümü halinde, önceden tayin etmiş olacağı kimselere veya kanuni mirasçılarına, üyenin maluliyeti, ihtiyarlığı ve hastalığı halinde kendisine veya

[1275] **Sümerbank Yardım Birliği Ana Nizamnamesi**, Ankara, Başvekâlet Devlet Matbaası, 1942, s.5-10.
[1276] **Sümerbank Yardım Birliği Ana Tüzüğü**, Ankara, 1947, s.3-8

ona bakanlara, üye eşinin, öz dul annesinin ve çocuklarının ölümü hallerinde üyeye yardımda bulunmaktır. Dernek siyasetle uğraşmayacaktır."[1277]

Sümerbank Yardım Birliği'nin 1948 yılı itibariyle 5.000-6.000 memur ve müstahdem üyesi bulunuyordu. Birlik ihtiyarlık, görevi bırakma, hastalık, maluliyet, ölüm, çocuk ve dul ana ölümü hallerinde üyelerine güvence sağlıyordu. Sümerbank'taki en büyük birlik olan bu ana birlikten başka memurlar için sosyal sigorta niteliğinde ve ayrıca işletmelerde ikincil nitelikte fakat ihtiyaçları geniş ölçüde karşılayan küçük küçük 18 adet birlik vardı.[1278] Türkiye'de sosyal güvenliğin temelinin yeni atıldığı ve henüz yerleşmediği bir dönemde Sümerbank'ın bünyesindeki çalışanlara sağladığı bu olanaklar kayda değer birer gelecek güvencesi oluşturuyordu. Nitekim Makal Sümerbank örneğinden hareketle İDT'lerde çalışanlara sosyal güvenlik alanında sağlanan olanakların dönem ortalamalarının üzerinde olduğunu ve daha erken bir tarihte işlerliğe kavuştuğunu belirtmiştir.[1279]

Memurların emekliliğine ilişkin son gelişme 8 Haziran 1949'da TBMM'de 5434 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanunu'nun kabulü olmuştu. Kanunla 4222 sayılı kanun kaldırılmış, bu kanunla kurulan İktisadi Devlet Teşekkülleri Memurları Tekaüt Sandığı'nın bütün alacak, borç, kayıt, varlık vs. Maliye Bakanlığı'na bağlı olarak kurulan Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı'na devrolunmuştu. Benzer şekilde kamu kurumlarında görev yapan her statüdeki memurun sigortalılıklarını düzenleyen diğer kanunlar kaldırılmış ve varlıkları yeni kurulan sandığa geçirilmişti. Söz konusu sandıklara bağlı sigortalılar ve hak sahipleri yeni sandığa aktarılmıştı. [1280] Böylece sosyal güvenlik sistemi dağınıklıktan kurtarılarak birlik ve daha güçlü bir yapı kurulmuş oluyordu.

Genel olarak devlet memurlarının emekliliklerine dönük yapılan düzenlemeler ve Sümerbank'ın, bünyesindeki memurlara sağladığı sosyal güvenlik olanakları böyleyken, Ekonomi Bakanlığı Sümerbank'ta işçi devrinin önlenerek işçinin işyerine bağlanmasını sağlamanın birçok sosyal yardım yanında emeklilik gibi önemli bir gelecek güvencesinin yaratılmasına bağlı olduğuna dikkat çekiyordu. Bunun ancak memur ve müstahdemlerin emekliliklerini düzenleyecek kanunun yanı

[1277] **Sümerbank Memur ve Müstahdemleri Yardım Derneği Ana Tüzüğü**, Ankara, 1950, s.3-8.
[1278] **Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı**, s.55.
[1279] Makal, **Ameleden İşçiye**, s.150-151.
[1280] **TBMM TD**, D.8, C.20, 8-VI-1949, s.533-572; **Kanunlar Dergisi**, C.31, 11 Haziran 1949, s.936-1014; **TC Resmî Gazete**, Sayı 7235, 17 Haziran 1949, s.16393-16422.

sıra İş Kanunu'nun gereği olarak çıkarılacak işçi sigorta kanununun uygulanmasıyla elde edilebileceğini belirtmişti.[1281] Bilindiği gibi 8 Haziran 1936'da kabul edilen 3008 sayılı İş Kanunu işçi ile işverenin konumunun belirlenmesi, bunlar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi ve yasal bir zemine oturtulması anlamında büyük bir eksikliği gidermişti. Kanuna göre *"işçiler, işyerlerine alınmalarıyla beraber kendiliğinden sigorta olunmuş"* sayılıyorlardı. Kanun bu kapsamda iş kazaları, meslek hastalıkları, analık, ihtiyarlık, işten kalma, hastalık ve ölüm durumlarında yapılacak sosyal yardımların yerine getirilmesi için *"İşçi Sigorta İdaresi"* adıyla bir kamu kurumu kurulmasını öngörmüştü.[1282] Sümerbank işçilerinin de tabi olduğu bu kanunun genel anlamıyla o dönem için ileri bir adım olduğunu Ord. Prof. Dr. Gerhard Kessler şu sözlerle ifade etmişti:

> "1936 tarihli Türk İş Kanunu, çok iyi düşünülmüş, iyi tertip edilmiş, iş hukukuna ait birçok modern fikirleri muhtevi, Türk sanayiinde çalışan işçi, müstahdem ve müteşebbislere aynı şekilde müsavi ve adil davranmak gayesine dayanan gerçekten mükemmel bir kanundur. Teferruata dair yapılabilecek tenkitlerin kanun hakkındaki bu umumi kıymet hükmünü asla sarsamayacağı muhakkaktır."[1283]

İş Kanunu'nda öngörülen ve Ekonomi Bakanı'nın sözünü ettiği kurum kuruluncaya ve sosyal güvenceler ülke genelinde yasal bir zemine oturtuluncaya kadar, Sümerbank da bu alandaki eksikliği kendi olanaklarıyla gidermeye gayret göstermiş, uygulamakta olduğu sosyal politikayla bu eksikliği işçilerine hissettirmemeye çalışmıştı.[1284] Nitekim bu sayede işçi değişiminin biraz da olsa azaldığı görülmüştü.[1285] Öte yandan Sümerbank'ın sosyal politikasını zaman ve konuya göre yapılandırmak üzere oluşturulan planda işçilere bir gelecek güvencesi yaratmanın önemi *"Sanayide çalışan elemanların yalnız çalışmaya muktedir oldukları zamanlarda değil, çalışma kudretini kaybettikleri takdirde de haklarının muhafaza ve himayesi için sosyal emniyet ve yardım esaslarının tespit ve tayini gerekir"* sözleriyle ifade edilmişti. Bunun özellikle işçilerin işe bağlılıklarında ve verimliliklerinde yararlı sonuçlar vereceği belirtilmişti. Bu bakımdan sosyal güven

[1281] **Sümer Bank'ın 1940 Yılı Muamelatı…**, s.8-11.
[1282] **TBMM ZC**, D.5, C.12, 8-VI-1936, s.79-85; **Kanunlar Dergisi**, C.16, 12 Haziran 1936, s.837-874; **TC Resmî Gazete**, Sayı 3330, 15 Haziran 1936, s.6621-6639.
[1283] Gerhard Kessler, "Türk İş Kanunu", **Türk Ekonomisi**, Sayı 58, Nisan 1948, s.99.
[1284] "Sümerbank'ın 10. Çalışma Yılında Durumu", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 125, 1 Mart 1945, s.19-20; **Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı**, s.55.
[1285] **İDFM 1944 Yılı UMHR**, s.108-109.

duygusunun verilmesi, sosyal ve sıhhi yönlerden yaşam kalitelerinin yükseltilmesi yolunda yapılacak sosyal yardımların şu esaslara göre örgütlenmesi ve planlanması düşünülmüştü:

"1-Hasta ve malul işçilerle, ailelerine yardım.
2-Kazaya uğrayan işçilerle bunların dul ve yetimlerine yardım.
3-Doğum ve analık yardımı.
4-Ölüm halinde, ölen işçilerin dul ve yetimlerine yardım.
5-İhtiyarlık emniyeti.
6-Sair çeşitli sosyal yardımlar: A-Ücretli ve ücretsiz mezuniyet, B-Evlenme, C-Çocuklu oluş, Ç-Ev yaptırma, D-İşçi çocuklarının okutturulması hallerinde türlü yardımlar."[1286]

İş Kanunu'nun öngördüğü İşçi Sigortaları Kurumu'nun kurulmasıyla ilgili olarak devlet katında gerekli çalışmaların tamamlanması, kurulacak sistemin mali ve daha birçok yönden altyapısının oluşturulabilmesi zaman almış gerekli kanunlar 1945'te çıkarılabilmişti. Bu kanunlar daha önce üzerinde genişçe durulan 4792 sayılı İşçi Sigortaları Kurumu Kanunu ve 4772 sayılı İş Kazaları ile Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları Kanunu'ydu. Böylece İşçi Sigortaları Kurumu kurulmuş ve 4792 sayılı kanunun 1 Ocak 1946'da yürürlüğe girmesiyle çalışmaya başlamıştı. Kuruma, 4772 sayılı kanunla sağlanan sosyal güvencenin takibi ve sosyal yardımlarla ilgili çalışmaların yürütülmesi görevi verilmişti. Bilindiği üzere bunlar işçiye sağlık yönünden önemli güvenceler sağlıyordu.[1287] Çalışma Bakanı Irmak'ın ifade ettiğine göre İşçi Sigortaları Kurumu sağladığı yararlar ve güvencelerle ilgili işçilerden prim almıyordu. Sağlıkla ilgili getirilen söz konusu yasal güvence önemli bir adım sayılmakla birlikte, işçilerin *"ihtiyarlıklarında"* geçimleriyle ilgili güven veren koşulların yaratılması için gerekli çalışmaların sürdürüldüğü Çalışma Bakanlığı ve Başbakanlık tarafından ifade edilmişti.[1288] Hükümet işçilerin emekliliğine ilişkin *"ihtiyarlık sigortası"* üzerinde çalışmalarını sürdürürken BUMH, İş Kanunu'na tabi olup 4222 sayılı kanunun getirdiği emeklilik hakkından da yararlanan aylıklı

[1286] **Ana Hatlarile Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı**, s.18-19.
[1287] **Kanunlar Dergisi**, C.27, 29 Haziran 1945, s.775-788; **Kanunlar Dergisi**, C.27, 11 Temmuz 1945, s.833-837.
[1288] "Hükümet Beyannamesi", **Türk Ekonomisi**, Sayı 35, Mayıs 1946, s.134; **TBMM TD**, D.8, C.3, 28-XII-1946, s.738-739; "İşçi Sigortaları Kurumunun Genel Kurul Toplantısı", **Türk Ekonomisi**, Sayı 61, Temmuz 1948, s.185.

ustalarla ve birikmiş primleriyle ilgili yeni durumda nasıl bir yol izleneceğinin belirlenmesini tavsiye etmişti.[1289]

Çalışmayı *"çekici ve güvenli kılmak için"* yapılan düzenlemelerin emeklilik ve genel hastalık sigortalarını da içine alacak şekilde genişletilmesi konusunda Çalışma Bakanlığı ile işveren ve işçi temsilcileri aynı görüşteydi. İşçi Sigortaları Kurumu ilk genel kurulunda bu konuda oybirliğiyle karar vermişti.[1290] Yapılan çalışmalar sonunda hazırlanan 5417 sayılı İhtiyarlık Sigortası Kanunu 2 Haziran 1949'da TBMM tarafından kabul edilmiş ve 1 Nisan 1950'de yürürlüğe girmişti. Kanunla İş Kanunu'nun uygulandığı işyerlerinde çalışanlar için ihtiyarlık sigortası getirilmişti. Kanunda sigortalıların kimler olacağı tanımlanmış, sigortalıya sağlanacak kazançlar belirtilmişti. Bunlardan ilki sigortalının kendisine ya da eşine bağlanacak ihtiyarlık aylığı ile çocuklarına bağlanacak yetim aylığı, diğeri ise kendisine, eşine, çocuklarına ya da geçimleri sigortalı tarafından sağlanan ana babasına yapılacak toplu ödemelerdi.[1291] İş Kanunu'nun uygulandığı işyerlerinden olan Sümerbank'ta da işçiler bu kanunla emeklilik yönünden önemli bir güvenceye kavuşmuş oluyordu. Sümerbank, kanunun kabulüyle birlikte yeni mevzuat çerçevesinde memur ve müstahdemler ile İş Kanunu'na tabi çalışan işçilere ait esaslar arasında ortak olan ve olmayan unsurları ayırıp saptayarak mevzuat ve işin gereklerine uyumun sağlanmasına dönük çalışmalara girişmişti.[1292]

Sümerbank bünyesindeki işçilere buraya kadar ele alınan sosyal kanunların yani İş Kanunu, İş Kazası ve Meslek Hastalıkları ile Analık Sigortası Kanunu, İş Mahkemeleri Kanunu, İhtiyarlık Sigortası Kanunu ve tüzüklerinin uygulanması görevi Sosyal İşler Müdürlüğü'ne verilmişti.[1293] Çalışma yaşamının genelini kapsayan bu kanunların uygulanması dışında Sümerbank kendi sosyal politikasını programlı yürütebilmek için ihtiyaca uygun yönetmelikler çıkarıyordu. Nitekim 1950'de Sümerbank'ın sanayi kuruluşlarının kuruluş, görev, yetki ve çalışmalarını düzenlemek üzere çıkarılan kapsamlı yönetmelikte kurumun sosyal politikasına ilişkin bazı ilkelere yer verilmiş, ayrıca Personel Şefliği'ne sosyal güvenlik konusuyla ilgili verilen görevler ve çalışma esasları şu şekilde belirlenmişti:

[1289] **BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu**, s.22, 110.
[1290] Sadi Irmak, "Çalışma Bakanlığının Beş Yıllık İş Programı", **Türk Ekonomisi**, Sayı 50, Ağustos 1947, s.255.
[1291] **TBMM TD**, D.8, C.20, 2-VI-1949, s.75-96; **Kanunlar Dergisi**, C.31, 4 Haziran 1949, s.745-753; **TC Resmî Gazete**, Sayı 7227, 8 Haziran 1949, s.16273-16276.
[1292] **Sümerbank 1949 Senesi İMR**, s.7, 12.
[1293] **BUMH Sümerbank 1950 Yılı Raporu**, s.27.

"Sosyal Sigorta ve Emniyet İşleri:

-Mevzuat ve tespit olunan esaslara göre sosyal sigorta işlerini idare etmek,

-TC Emeklilik Sandığı ve Kefalet Sandığını ilgilendiren işlemleri tespit edilmiş olan esaslar dahilinde yürütmek,

-Memur ve işçilere evlenme, doğum, kaza, hastalık, maluliyet ve ölüm hallerinde yapılacak sosyal yardım işlerine müteallik çalışma esaslarını, bu hususlaki kanun, nizamname ve tebligat hükümleri dairesinde, ihzar ve teklif etmek, bu işlemleri teşekkülce tespit edilmiş olan esaslar dairesinde yürütmek.

Sosyal İşler:

(…)

-Memur ve işçilerin geçimlerini kolaylaştırmak ve ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla para biriktirme ve icabında borç para almak ve doğum ve ölüm vukuu hallerinde karşılıklı yardımlaşmak için sandık ve kooperatifler kurulması teşebbüslerini yürütmek."[1294]

[1294] **Sümerbank Sınaî Müesseselerin Çalışma Esasları Yönetmeliği**, s.26.

BÖLÜM 4
FABRİKALARDA KÜLTÜREL UYGULAMALAR

Ulusal bir ekonominin temel taşı olan ulusal bir sanayii kurmak için devletin üstlendiği görev sanayiin yapı ve teknik donanımını sağlamakla bitmiyordu. İnsan kaynağını gerekli bilgi ve beceriyle donatmak bundan çok daha önemliydi. Bu yüzden *"Sümerbank kendi işletmelerinin rasyonel faaliyetini teminen bilgili eleman, devamlı ve kalifiye işçi yetiştirme yolundaki faaliyetini, hem işin gereği bir zaruret ve hem de memleket sosyal kalkınma davasında bir ödev telakki"* ediyordu.[1295] Böylece kurduğu fabrikalarda ihtiyacı olan nitelikli insanı da yetiştirmeyi büyük bir gayret ve ciddiyetle ele almış, yalnız kendi işletmeleri için değil kuruluş kanununda belirtildiği gibi *"memleket"* için nitelikli insan yetiştirmişti. Ancak Sümerbank fabrikalarının kültürel yönü insan kaynağının teknik bilgisinin ve becerisinin artırılmasından ibaret değildi. Fabrikalar bunun ötesinde kütüphane, sinema, güzel sanatlar ve spor gibi alanlarda işçilerine sunduğu olanaklarla çalışma yaşamını renkli hale getirirken aynı zamanda Cumhuriyet değerlerinin çalışanlarına ve bölgesine ulaşmasını sağlıyordu. Bu yönüyle fabrikalar sanayileşmenin kültür temelini oluşturacak ve bütüncül kalkınmanın çarpıcı birer örneği olacaklardı.

1. Eğitim

Sanayileşme öncesi dönemde atölye tipi işletmelerde çalışan kişi, usta çırak ilişkisi içinde görerek ve yaparak öğrenirdi. Ancak modern sanayiinin ve tekniğin gelişmesi işçiden beklenenleri artırmıştı. İşçinin teknik bilgi bakımından donanımlı, işinin inceliklerini bilen ve deneyim sahibi olması gerekiyordu. Çıraklıktan yani küçük yaştan yetiştirme mantığı ortadan kalkmamıştı; ama yeni bir şekil ve içerik kazandırılması gerekiyordu. Çünkü artık işçide yeterli sorumluluk bilincine sahip olmak, makinelerin hızına ayak uydurmak, bunun yanında dikkatini daima canlı tutmak gibi kalifiye olma koşulları aranıyordu. Bu açıdan bakıldığında sanayileşme

[1295] **Sümerbank 1945 İzmir Fuarı**, İstanbul, Çituri Biraderler Basımevi, 1945, s.13.

yolundaki Türkiye'nin bu doğrultuda işlenmiş bir insan kaynağından büyük ölçüde yoksun olduğu görülüyordu ve sanayileşme süreci içerisinde bu yoksunluk iyiden iyiye hissediliyordu. İhtiyaç duyulan ehliyetli işçi sayısını çoğaltmak için en başta programlı bir eğitime ve zamana ihtiyaç vardı. Burada en önemli konu kalifiye işçi yetiştirmek ve işçiliğin bir meslek haline gelebilmesi için uygun koşulları yaratabilmekti.[1296]

Kalifiye işçi temininin iki büyük aşaması bulunuyordu. Bunlardan birincisi işçilerin daimi hale getirilmesiydi. İkincisi ise işçileri işlerinde bilgi ve deneyim sahibi yapmaktı. Birincisi ikinciye göre öncelikli olmakla beraber ikisi birbiriyle sıkı sıkıya bağlıydı. İşçileri daimi hale getirmenin başlıca koşulu da işyerini çekici hale getirerek işçilerin işyerine bağlılığının artırılmasıydı. Bu da kuşkusuz işçilere sosyal yaşamlarını sürdürebilmek için gerekli olanakların sağlanması ve doyurucu bir ücret verilmesiyle mümkündü. Sonrasında ise işçinin işe alıştırılması, teknik eğitimle bilgisinin artırılması ve özellikle çıraklık ve kalfalık konusuna önem verilmesi gerekiyordu. [1297] Zaten BBYSP'nin hazırlıkları sırasında Prof. Dr. Orlof başkanlığında Türkiye'ye gelen uzmanlar diğer birçok konuyla birlikte işçilik konusunun da önceden düşünülmesini ve gerekli çalışmalara başlanmasını salık vermişlerdi.[1298]

1.1. Türkiye Cumhuriyeti'nin Genel ve Mesleki Eğitim Politikaları

Bir ülkede endüstrinin gelişimi yalnızca teknik donanıma değil, bundan daha önemli olarak nitelikli insan kaynağına sahip olmakla mümkün olabilir. Nitelikli insanın yetişmesi de o ülkenin eğitim politikasıyla sıkı sıkıya bağlıdır. Bu nedenle Türkiye'nin Sümerbank eliyle sanayileşme sürecini incelerken Cumhuriyet'i kuranların milli eğitim politikalarının üzerinde durmak yerinde olacaktır.

Cumhuriyet kurulduğunda Türkiye, birçok konuda olduğu gibi eğitim konusunda da önemli altyapı eksiklikleri içindeydi. Özellikle eğitimin en temel ve yaşamsal unsuru olan öğretmen sayısı gereksinimi karşılamaktan uzaktı. Resmi verilere göre 1924 yılında ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim olmak üzere toplam 5.000 okul ve buralarda 12.400 öğretmen ile 359.000 öğrenci vardı. Bu

[1296] Sait Kandan, "Rasyonelleşme ve Çırak Yetiştirme Meselesi", **Çalışma**, Sayı 4, Mart 1946, s.34; Esat Tekeli, "Ehliyetli İşçi Yetiştirme", **Çalışma**, Sayı 4, Mart 1946, s.13.
[1297] Samet Ağaoğlu, "Kalifiye İşçi Meselesi", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 48, 1 Birincikanun 1941, s.5.
[1298] "İzmir Pamukçuluğu", **Cumhuriyet**, 18 Teşrinievvel 1932, s.4.

öğrencilerden yalnızca 3.000 kadarı yükseköğretim kurumlarında bulunmaktaydı.[1299] En az genel eğitim kadar önemsenen mesleki ve teknik eğitimin durumu ise bundan daha iyi değildi. Osmanlı'da, Mithat Paşa tarafından 1860'ta ilk başta ıslahhane olarak kurulan ve sonra sanayi mektebine dönüşen okullar dışında II. Meşrutiyet'in son yıllarında birkaç Kız Sanayi Mektebi ile bir Ticaret Mektebi kurulmuş, ancak bu okulların yurdun gereksinimlerini karşılamaktaki katkıları son derece sınırlı kalmıştı.[1300] Atatürk bu durumu, Cumhuriyet'in devraldığı bu okullardan biri olan İzmir Sanatlar Mektebi'ni[1301] 13 Şubat 1923 tarihindeki ziyareti sırasında, okul andacına yazdığı şu sözlerle saptamıştı:

> "İçinde, talebenin halini ve mesaisini görmekten mütehassıl [hasıl olan, meydana gelen] neşe ve sürur [sevinç] ile mali [çok fazla, dolu] dakikalar geçirdiğim İzmir Sanat Mektebi 31 sene zarfında 100 sanatkâr yetiştirmiş (tahkik neticesi takribi) olması kâfi değildir. Her sene 100 talebe yetiştirseydi 3.000'i mütecaviz sanatkâra malik olacaktık. Yeni Türkiye Devleti İzmir Sanat Mektebinden bu nispette sanatkâr ister. Çok himmet, çok gayret, çok dikkat lazımdır. Vasıl olmaya mecbur bulunduğumuz seviyeye bugünkü kadar uzak kalışımızın mühim sebeplerinden biri, sanata ve sanatkârlığa layık olduğu derece ehemmiyet verilmemiş olmasıdır. Bunda kabahatin, her şeyde olduğu gibi sultanlarda, şahsi saltanatlarda olduğu daima hatırda tutulmalıdır. Milleti içinde bir saraç mevcudiyetinden münkesir [kırgın, kırılmış] ve meyus [üzgün] olan Osmanlı Padişahı vardı."[1302]

Mesleki ve teknik okulların kalifiye işçi yetiştirmekte bu derece yetersiz kalmalarını Mesleki Eğitim Genel Müdürü Ali Nadir, 1930'da toplanan Sanayi Kongresi'nde sunduğu raporda iki kusura bağlamıştı. Bunlardan birincisi okulların kuruluşunda birer ıslahhane olarak düşünülmesinden dolayı sadece fakir, zekâ ve kabiliyet bakımından geri çocukların alınması, burjuva tabakasıyla hal ve vakti yerinde olanların rağbet etmemesiydi. İkincisi ise öğretim içeriğinin yanlış ve yetersiz olması, eğitimin yaşamdan kopuk olmasıydı.[1303]

[1299] Tezel, **a.g.e.**, s.89.
[1300] "Türkiyemizde Mesleki Tedrisat ve Bunları Başaran Okullar", **Endüstri**, Sayı 10, Haziran 1938, s.229.
[1301] Bugünkü adı Konak Mithatpaşa Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi'dir.
[1302] "Bir Sanat Okulu Yıllığından Değerli Hatıralar", **Endüstri**, Sayı 1, Eylül 1937, s.17.
[1303] **1930 Sanayi Kongresi: Raporlar-Kararlar-Zabıtlar**, s.667.

Ülkenin gelişimini eğitime bağlı gören ve Türkiye'de eğitimle ilgili çözüm bekleyen sorunların büyüklüğünü saptamış olan Atatürk, eğitim konusuyla Milli Mücadele'nin en bunalımlı aşamalarında bile sürdürdüğü ilgisini sonraki dönemde de kesmemiştir. Devrimin önderi olarak konuya hak ettiği önemin ve önceliğin verilmesi için kadroları uyarıcı ve aydınlatıcı olmaya devam etmiştir. Özel olarak mesleki ve teknik eğitime verdiği önem genel eğitime verdiği önemden geri kalmamıştır. Meslek ve sanat eğitiminin Türkiye'nin gelişmesinde ne denli önemli olduğunu vurgulayan *"Türkiye Cumhuriyeti, sanat mekteplerinin tam inkişafına çok muhtaçtır. Mensuplarının daima bu hakikati, bu ciddi ihtiyacı nazarı dikkatte bulundurmalarını bu vesile ile de hatırlatırım"*[1304] sözlerini de yine bu bağlamda değerlendirmek gerekir.

Eğitime verilen önemin diğer gerekçesini insan kaynağının Cumhuriyet idealleri doğrultusunda yetiştirilmesi oluşturmuştur. Dolayısıyla Cumhuriyet'in ilanından sonra yapılan devrimler arasında, eğitim konusu ilk sıralarda yer almıştır. Bu yoldaki en önemli adım öğretimin birleştirilmesini ifade eden Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun 3 Mart 1924'teki kabulü olmuştur. Böylece eğitim bütün yönleriyle devlet denetimine alınmış, yalnız milli değil laik bir nitelik kazanmış, çağa uygun olarak akılcı ve bilimsel esaslara dayandırılmıştır. Bu sayede ulus devletin yurttaşlarını yaratmak, çağdaş bir hukuk düzeni ve kadının eşit şekilde katıldığı yeni bir toplum düzeni oluşturmak, sonuç olarak ekonomik gelişmeye ivme kazandırmak için gerekli zemin hazırlanmıştır.[1305] Temel eğitim başta olmak üzere sonraki süreçte mesleki ve teknik eğitim de bu zemin üzerinde yükselecektir.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun eğitim ve öğretimi dayandırdığı millilik, laiklik ve birlik esasları CHP'nin 1927'deki Büyük Kongresi'nde birer ilke olarak vurgulanmıştır. Kongrede, bütün eğitim kademeleriyle birlikte meslek ve sanat eğitimine ilişkin olarak saptanan şu çok önemli amaç ve ilkeler Cumhuriyet'in eğitim politikaları açısından son derece aydınlatıcıdır:

> "Terbiyede hedefimiz milli cemiyetin medeni ve içtimai kıymetini yükseltecek ve iktisadi kudretini artıracak vatandaşlar yetiştirmektir. İlk tahsilatın meccani ve mecburi olması esasının en kısa müddet zarfında bilfiil tahakkuk ettirilmesini birinci derecede ehemmiyetle takip ediyoruz. İlk tahsili bitiren

[1304] "Bir Sanat Okulu Yıllığından Değerli Hatıralar", **Endüstri**, Sayı 1, Eylül 1937, s.17.
[1305] Kazgan, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, s.61.

vatan çocuklarının muhtelif istidatları inkişaf edebilmeli ve onların maddi veya manevi sahada müstahsil olabilmeleri temin edilebilmelidir. Onun için terbiye-i umumiye müesseseleri yanında meslek mekteplerini inkişaf ettirmek maarif siyasetimizin ana hatlarındandır. İlk tahsili alamamış gençlere her vatandaş için lazım olan malumatı boş zamanlarında halk dershanelerinde vermeye çalışmak, muhtelif iktisadi işler gören vatandaşların istihsal kudretini artıracak mesleki kurslar açmak maarif programımıza dahildir."[1306]

Milli eğitim konusu CHP'nin Üçüncü Büyük Kongresi'nde de ayrıntılı olarak ele alınmış, 13-14 Mayıs 1931'de kabul edilen parti programının eğitime ilişkin esasların yer aldığı kısmında meslek ve sanat eğitimiyle ilgili amaçlar *"Meslek ve sanat mektepleri memleketin ihtiyacına yetişecek derecede arttırılacak ve lüzumlu kurslar açılacaktır"* şeklinde tanımlanmıştır.[1307] Konu partinin Dördüncü Büyük Kurultayı'nda da önemini korumuş Mayıs 1935'te kabul edilen parti programında yine meslek okullarıyla ilgili amaçlar *"Ertik [meslek] ve zanaat okulları ile zanaat gece okulları memleketin ihtiyacına yetişecek kadar artırılacak ve lüzumlu kurslar açılacaktır"* şeklinde ifade edilmiştir.[1308] Mesleki ve teknik eğitime verilen bu önemin gerekçesini, 1938-1946 yılları arasında Milli Eğitim Bakanı olan ve Köy Enstitüleri'ni hayata geçiren Hasan Âli Yücel şu sözlerle ortaya koymuştur:

"Endüstri, sadece günlük yaşama için bize alet veren bir organizma değil, insandaki tabiat kuvvetlerini en yüksek derecesinde kullandıran ve faydalı kılan bir savaş hazırlayıcısıdır. Endüstri kurmak, çok zamanlar bizde olduğu gibi yalnız fabrika yapmak sayılmamalıdır. Fabrikayı yapacak, işletecek insan yetişmedikçe var sanılan ve görüldüğü vakit manzarası insana heybet ve emniyet veren büyük demir yapılar, kar çığları gibi, yetişmiş insan yokluğunun ateşinde erimeye mahkûmdurlar. Teknik öğretim, Türk milletinin hayatı ve istikbali için bu bakımlardandır ki tam bir hayat ve istikbal davasıdır."[1309]

Cumhuriyet'i kuranların sanayileşme ve kalkınmanın insan unsurunu en kısa sürede yetiştirmeyi önceleyen mesleki ve teknik eğitim politikaları doğrultusunda genel liseler yanında mesleki ve teknik liselerin sayılarının ve niteliğinin artırılması için gerekli adımlar atılmaya başlandı. Avrupa ve ABD'den getirilen uzmanların

[1306] **Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi**, s.38.
[1307] **CHF Nizamnamesi ve Programı**, s.36.
[1308] **CHP Programı**, s.37.
[1309] "Teknik Öğretim ve Sayın Maarif Vekilimiz H. Â. Yücel", **Endüstri**, Sayı 6, Şubat 1943, s.103.

konuyla ilgili görüşlerine başvuruldu. 1927 yılına kadar meslek ve sanat okulları açma ve yönetme işi İl ve Belediye İdarelerinin sorumluluğundayken o tarihten itibaren giderleri yine bu idarelerce karşılanmak üzere okullara program ve araç gereç sağlama, öğretmen yetiştirme ve görevlendirme sorumluluğu Milli Eğitim Bakanlığı'na verildi. Böylece okullar ülkenin gereksinimini karşılayacak çağdaş bir öğretim programına ve okulların atölyeleri gerekli araç gereç, makine ve donanıma kavuşturuldu. 1934'ten itibaren çok sayıda ticaret okulları, akşam ticaret okulları, yapı enstitüleri, erkek ve kız sanat enstitüleri, yetişkin kadınlar için akşam kız sanat okulları ve ayrıca mesleki bir eğitim görmeden iş ortamında pratik olarak yetişmiş çırak, kalfa ve ustaların teknik bilgilerini yükseltmek için akşam erkek sanat okulları kuruldu. Dokuma fabrikaları açısından dikkate değer bir gelişme İstanbul Sanatlar Mektebi'nde dokuma bölümü açılmasıydı. 1938 yılı itibariyle teknik okulların sayısı 49'a, bu okullardaki öğrenci sayısı 14.760'a ulaştı. Bu okullara öğretmen yetiştirmek için 1934'te Kız Teknik Yüksek Öğretmen Okulu, 1937'de Ankara Erkek Ertik ve Teknik Öğretmen Okulu açıldı. Bu okul 1940'ta ilk mezunlarını vererek meslek okullarındaki öğretmen kadrosuna 14 kişi ekledi. 1933'te kurulan Mesleki ve Teknik Öğretmen Genel Müdürlüğü'nün yerini 1941'de Mesleki ve Teknik Öğretim Müsteşarlığı aldı.[1310]

Kısa sürede okul sayısı ve eğitimin niteliğinde önemli gelişmeler kaydedilmekle birlikte ihtiyacın büyüklüğü çalışmalara ara vermeksizin devam etmeyi gerektirmiştir. CHP parti programlarında vurgulandığı gibi mesleki ve teknik okulların ülkenin gereksinimlerini karşılayacak şekilde artırılmasına, büyük küçük birçok merkezde bu okullardan olacak şekilde yaygınlaştırılmasına çalışılmıştır.[1311] Olanaklar zorlanarak hatırı sayılır ödenek ayrılmış, bu bağlamda 14 Ağustos 1942'de TBMM tarafından 4304 sayılı Mesleki ve Teknik Okullar Açılması ve Mevcutların Büyütülmesi Hakkında Kanun kabul edilmiştir. Kanunla MEB'e mesleki ve teknik öğretim kurumları ile Ankara'da bir yüksek teknik okul ve bir teknik okul açma, mevcut mesleki ve teknik öğretim kurumlarının büyütülmesi ve bunlardan mezun olanların staj yapabilmeleri için staj fabrikalarının kurulmasıyla ilgili olarak 1942-

[1310] "Ankara Erkek Ertik ve Teknik Öğretmen Okulu", **Endüstri**, Sayı 3, İkinciteşrin 1937, s.51; "Türkiyemizde Mesleki Tedrisat ve Bunları Başaran Okullar", **Endüstri**, Sayı 10, Haziran 1938, s.229-230; Vasıf Dokuman, "Sanayiin İnkişafında Meslek Mekteplerinin Rolü", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 1, 7 Birincikanun 1939, s.14; "Ankara Sanat Öğretmen Okulu Mezunları", **Endüstri**, Birinciteşrin 1940, s.33; Yalçın vd., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**, s.132.

[1311] "Türkiyemizde Mesleki Tedrisat ve Bunları Başaran Okullar", **Endüstri**, Sayı 10, Haziran 1938, s.230-231.

1951 yılları arasında toplam 75.000.000 TL ödenek kullanma izni verilmiştir.[1312] Teknik eğitimin geliştirilmesi için gösterilen bu gayretler sayesinde 1947 yılı itibariyle sanat okulları ve sanat enstitülerinin sayısı toplamda 80'in üzerine çıkmıştır. Üstelik bu okullar Ankara, İstanbul, İzmir, Bursa, Aydın, Konya, Diyarbakır, Edirne gibi büyük şehirlerden başka Maraş, Giresun, Rize, Elazığ, Kütahya, Erzincan, Çanakkale, Kırşehir, Muğla, Çankırı, Van ve Mersin illerine yayılabilmiştir.[1313] Mesleki ve teknik eğitime ayrılan bu geniş kaynak DP'nin muhalefetiyle de karşılaşmıştır. Ancak Ekonomi Bakanı Tahsin Bekir Balta buna verdiği yanıtla ülke açısından böylesine yaşamsal ve hassas bir konuda ayrılan bu kaynağın ve atılan adımların zorunlu olduğunu ortaya koymuştur:

> "Bilhassa teknik eleman ve işçi yetiştirmek bizim en çok hassasiyetle üzerinde durduğumuz bir noktadır. Bunu da [burada] Demokrat Parti'nin şayanı dikkat bir mütalaasına tesadüf ettim. Gerçekten Demokrat Parti'nin israf diye telakki ettiği rakamlar arasında teknik okullara sarf edilen 80-90 milyon liradan bahis vardır. Bir taraftan memlekette sanayi işletmeciliğinin inkişafını isterken, onun esası olan teknik okullara sarf edilen parayı israf diye görmenin manasını anlamak mümkün değildir."[1314]

Teknik eğitim alanında atılan adımlar sayesinde kayda değer gelişmeler sağlanmış olmakla beraber yüzyılların eksikliğinin hemen giderilmesi ve fabrikaların ihtiyaç duyduğu sayıda kalifiye işçiyi okulların bir anda yetiştirip vermesi mümkün değildi. Teknik eğitim kalifiye bir nesil hazırlarken işinin başındaki neslin yetiştirilmesi için pratik ve tamamlayıcı çözüm yolları üretilmesi gerekiyordu. Sümerbank'ı kuran irade devletçi dönemin başında bu noktayı göz önünde tutmuştu. Sümerbank'a 2262 sayılı kuruluş kanunuyla verilen ülkede sanayii kurma görevinin içinde bu sanayiin ihtiyacı olan insan kaynağının yetiştirilmesi görevi de yer alıyordu:

> "Memlekete ve kendi fabrikalarına lüzumu olan usta ve işçileri yetiştirmek üzere mektepler açmak ve sanayi mühendis ve mütehassıslarını yetiştirmek için dahildeki yüksek mekteplerde talebe okutmak veya bu maksatla İktisat

[1312] **TBMM ZC**, D.6, C.27, 14-VIII-1942, s.85-87; **TC Resmî Gazete**, Sayı 5189, 20 Ağustos 1942, s.3546.
[1313] İ. P. Endüstri, "Teknik ve Mesleki Tedrisatımızda Tekâmül", **Endüstri**, Sayı 10, Haziran 1938, s.223; "Mesleki ve Teknik Öğretim Davamız", **Endüstri**, Sayı 1, Eylül 1945, s.10; "Mesleki ve Teknik Öğretimi Yayma Gayreti", **Endüstri**, Sayı 1, Eylül 1946, s.3; İ. P. E., "Yeni İş Hayatımızda Muhtaç Olduğumuz Yeni İşçi Zihniyeti", **Endüstri**, Sayı 1, Eylül 1947, s.7; İ. P. E., "Süratle Teknikleşme ve Endüstrileşme", **Endüstri**, Sayı 12, Ağustos 1949, s.267.
[1314] **TBMM TD**, D.8, C.3, 26-XII-1946, s.538-539.

Vekâletince açılacak mekteplere yardım etmek ve ecnebi memleketlere talebe ve stajyer göndermek."[1315]

Görüldüğü gibi devletçi dönemde uygulanan planlı sanayileşmenin başarılabilmesi için gerekli insan unsuruna en az kurulmakta olan sanayiin yapısal ve teknik boyutları kadar önem veriliyordu. Çünkü sanayiin her alanında ihtiyaç duyulan nitelikli insan bu sanayiin işleyebilmesinin önkoşuluydu. Bundan dolayıdır ki BBYSP'ye ait raporda mesleki eğitime de yer verilerek mesleki eğitime yurdun genel ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde özel bir önem verilmesi gerektiği vurgulanmıştı. Yüksek mühendisler, teknisyenler, ustalar ve işçiler yetiştirilmesi gerektiğinden hareketle meslek okullarında, devlet fabrikaları bünyesinde ve yurtdışında yetiştirme programları üzerinde duruluyordu. Rapordaki saptamalar bir anlamda Sümerbank'ın kısa süre sonra kuracağı fabrikalarda karşılaşacağı güçlükleri tarif ediyor ve yine başvuracağı çözüm yollarını belirliyordu:

"Mevcut amelemizin mesleki tahsilden mahrumiyetleri bunların iş randımanlarının düşüklüğünü badi olmakta ve zayiat nispetini ve binnetice maliyeti artırmaktadır. Binaenaleyh bu mahzurların önüne geçebilmek üzere gerek mevcut ve gerekse yeniden açılacak sanayi şubeleri için mesleklerine bihakkın vakıf muallem amele yetiştirmek lazımdır. Her bir meslek için ayrı ayrı mektepler açmaya imkân olmadığından bu cihet Vekâlet emrine alınacak sanayi mekteplerinde ve devlet fabrikalarında açılacak kurslarla temin edilecektir."[1316]

Örgün öğretime koşut olarak sanayiin ihtiyaç duyduğu insan unsurunu hızla yetiştirebilmek için gerekli çözüm yolu sanayileşme sürecinin içinde yerini bulmuştu. Devletçi dönemde devletin sanayi ve iktisat alanında artan etkinliği aynı alanın kapsamı içine giren her konuda şu ya da bu şekilde kendini gösteriyordu. Bu açıdan İnönü *"Mütehassıs ve meslek sahibi işçi yetiştirilmesi esaslı milli sanayi için temel taşıdır. Bunun için maarifin, İktisat Vekâletinin ve müesseselerin birbiriyle ahenktar bir surette çalışmaları lazımdır"* [1317] sözleriyle bir bakıma izlenecek yolun çerçevesini çizmiş, dönemin koşullarına uygun bir örgütlenmeye ihtiyaç olduğuna işaret etmişti. Devletin en yetkili kişilerinin yaptığı bu türden saptamalar hem

[1315] **TBMM ZC**, D.4, C.16, 03-VI-1933, s.19; **TC Resmî Gazete**, 11 Haziran 1933, Sayı 2424, s.2676-2677.
[1316] **Raporlar: Sınaî Tesisat ve İşletme**, Kısım I, s.135.
[1317] Hines vd., **a.g.e.**, C.III, s.49.

dönemin koşullarının hem izlenen politikaların anlaşılması açısından son derece önemlidir. Nitekim Ekonomi Bakanı Celal Bayar da 20 Ocak 1936'da, Ankara'da yapılan Endüstri Kongresi'nin açılışındaki konuşmasında Türkiye'nin nitelikli işgücü sorununun çözümüne ilişkin şu saptamalarda bulunmuştur:

> "Memleketimizde arzu ettiğimiz geniş bir sanayi hareketini idare etmek için keyfiyet değil, fakat kemiyet bakımından kâfi miktarda elemanımız olduğunu iddia etmek bittabi doğru bir iş değildir. Daha birçok mütehassısa ve bu işten anlayan kimselere ihtiyacımız aşikârdır. Fakat şimdiye kadar yaptığımız işlerde bizi yolumuzdan alıkoyacak bir müşkülata uğramadık. Alacağımız tedbirler arasında her kısmı itibariyle bu elemanları asgari zamanda yetiştirmek için düşünülmüş olanları da bulunacaktır; bizzat sanayi hareketimiz, bu tedbirler arasında sayılabilir. Çünkü sanayi olmadan yani ihtiyaç bulunmadan eleman yetişemez."[1318]

Sınai üretimin aksamadan yürüyebilmesi için işini iyi bilen usta ve ustabaşılar kadar makine ya da tezgâh başında bulunan işçinin de her bakımdan bilgili ve ehliyetli olması gerektiği konusunda herkes hemfikirdi.[1319] Uzmanlar, bunu sağlayabilmek için yapılacak işe uygun yeteneklere sahip kişilerin seçilmesi, çıraklık eğitimine önem verilmesi, yetişkin işçilere ihtiyaçları olan eğitimin sunulması konularında gerekli düzenlemelerin yapılması ve konuyla ilgili olarak işverenlere de bazı sorumluluklar getirilmesini öneriyordu.[1320] Aynı uzmanlar bu yolda atılması gereken adımları daha somut olarak şöyle tarif etmişlerdi:

> "Eğer Türkiye bir takım fedakârlıklar ihtiyariyle elde ettiği ve etmekte olduğu makine, alet ve edevattan azami istifade temin etmek istiyorsa işçi sınıfı gerek doğrudan doğruya fabrikalarda gerekse mektepler vasıtasıyla talim ve terbiye etmek hususunda azami mesai sarf etmelidir. Kendinden evvel aynı yoldan geçmiş milletlerin tecrübelerinden Türkiye'nin her zaman için istifade etmesi kabildir."[1321]

Türkiye'nin işçinin eğitimiyle ilgili olarak yararlanabileceği gelişmiş ülkelerin tecrübeleri yanında kendi tecrübeleri ve uygulamaları bulunuyordu. Bu

---

[1318] Afetinan, **Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı 1936**, s.12.
[1319] Hines vd., **a.g.e.**, C.III, s.67-68.
[1320] Hines vd., **a.g.e.**, C.VI, s.261-262.
[1321] Walker D. Hines vd., **Türkiyenin İktisadî Bakımdan Umumî Bir Tetkiki: 1933-1934**, Kitap I, C.I, Ankara, Köy Öğretmeni Basımevi, 1936, s.54.

bağlamda TBMM tarafından 12 Nisan 1925'te kabul edilen 608 sayılı Maadin Nizamnamesinin Bazı Maddeleri ile Taşocakları Nizamnamesinin Tadiline Dair Kanun'la Türkiye'de bulunmayan bazı uzmanlar dışında kanunun kapsamına giren yerlerde çalışanların Türkiye Cumhuriyeti uyruklu olması şartı getirilmişti. Bunun işçi ve uzman yetiştirilmesi açısından önemli tarafı ise ilgili maddenin devamında yabancı uzman çalıştırıldığı takdirde bu uzmanın yanına bir *"Türk genci"* alıp yetiştirmesi ve bunun masraflarının da işletme sahipleri tarafından karşılanması zorunluluğu getirilmiş olmasıydı.[1322] 14 Haziran 1935'te kabul edilen 2818 sayılı Maden Nizamnamesi ile 608 Numaralı Kanunun Bazı Maddelerini Değiştiren Kanun'la, ilgili maddede işletmenin çalıştırdığı her yabancı işçiye karşılık uzman yetiştirme ücretini altı ayda bir Hazine'ye yatırmasına ilişkin düzenleme yapılmıştı.[1323] TBMM'nin 27 Aralık 1937 tarihinde kabul ettiği 3293 sayılı Sınai Müesseseler ile Sigorta Şirketlerinde Kullanılan Ecnebilere Mukabil Türk Memur ve Mütehassıs Yetiştirilmesi Hakkında Kanun'da ise kanun kapsamına giren işletmelerin çalıştırdıkları her uzmana karşılık Hazine'ye ödeyecekleri paraların, Sümerbank'a aktarılacağı hükme bağlanmıştı. Kanundaki önemli nokta aktarılacak paranın Sümerbank'a kuruluş kanununda verilen uzman yetiştirme görevine göndermede bulunularak yapılmış olmasıydı.[1324] Bu göndermeyle bir anlamda yurdun ihtiyaç duyduğu uzmanların yetiştirilmesi için sınırlı olan yurt kaynaklarının en verimli şekilde kullanılma amacına işaret ediliyordu.

Yabancı uzman çalıştırılmasını düzenleyen kanunlar dışında sanayiin en alt kademelerinden başlayarak ihtiyaç duyduğu her tür nitelikli insanın yetişmesi için asıl yasal düzenleme öncelikle 3008 sayılı İş Kanunu'nda yapılmıştır. Kanunun 64. maddesinde İş ve İşçi Bulma Teşkilatı'na diğer birçok yükümlülükle birlikte işçi eğitimiyle ilgili olarak *"İşçilerin mesleki terbiyelerinin yükselmesi ve ehliyetli (kalifiye) işçi yetişmesi için gerekli olan tedbirler üzerinde faaliyette bulunmak"* yükümlülüğü getirilmiştir.[1325] Doğrudan işçi uzmanlaşmasını sağlamak yolunda atılan ve Sümerbank'ı da yakından ilgilendiren en esaslı adım, TBMM'nin 17 Haziran 1938'de kabul ettiği 3457 sayılı Sınai Müesseselerde ve Maden Ocaklarında Mesleki Kurslar Açılmasına Dair Kanun olmuştur. Hükümet, kanun tasarısının

[1322] **TBMM ZC**, D.2, C.17, 12-IV-1341, s.252; **Kanunlar Dergisi**, C.3, 12 Nisan 1341, s.147.
[1323] **TBMM ZC**, D.5, C.4, 14-VI-1935, s.219; **Kanunlar Dergisi**, C.15, 20 Haziran 1935, s.711.
[1324] **TBMM ZC**, D.5, C.21, 27-XII-1937, s.107-108; **Kanunlar Dergisi**, C.18, 31 Kanunuevvel 1937, s.41; **TC Resmî Gazete**, Sayı 3799, 4 Kanunusani 1938, s.9183.
[1325] **Kanunlar Dergisi**, C.16, 12 Haziran 1936, s.854.

gerekçesinde sanayileşmekte olan Türkiye'nin mevcut olanaklarının ve uzman düzeyinin ihtiyacı karşılayamadığına dikkat çekerek olağanüstü çarelere başvurmak gerektiğini şu sözlerle açıklamıştır:

> "Türk işçisi zekâ ve kabiliyet bakımından büyük sanayi memleketleri işçilerinden geri kalmamaktadır. Bu bütün ecnebi mütehassıs ve müdekkikler tarafından kabul edilmiş bir hakikattir. Fakat sanayiimizin henüz pek genç ve yeni olması Türk işçisini kendi kendisini yetiştirmek mecburiyetinde bırakmış ve onu nazari ve ameli bir teknik tedrisat haddesinden geçirmeden işbaşına getirmiştir. Askeri ve sivil sanat mekteplerimizden yetişen işçilerin adedi mahduttur. Memleketin mütekâsif sanayi muhitlerinde yapılan araştırmalar büyük müesseselerde bu mekteplerden çıkmış işçilerin pek az olduğunu göstermiştir. Sanayileşme hareketiyle beraber sanayiin muhtaç olduğu işçi elemanlarının yetiştirilmesi keyfiyeti bir devlet meselesi haline gelmiştir. Merbut layiha memleket büyük sanayi müesseselerini kendi işçilerini yetiştirmek vazifesiyle mükellef kılmak ve bu suretle bu büyük meselenin halline doğru bir adım olmak üzere hazırlanmıştır."[1326]

Kanun gerekçesinin yanında kanunla ilgili dikkate değer bir diğer konu TBMM'de kanunun görüşülmesi sırasındaki vurgulardır. Ekonomi Bakanı Şakir Kesebir kanun hakkında *"Bu hizmeti büyük müesseselerimiz kanunen mecbur olmadıkları halde zaten bugün ifa etmektedirler. Ancak bu kanunla, müesseselerden, kendiliklerinden bunu yapmamış olanları yapmağa sevk etmeyi temin etmek, diğer taraftan da kurslara devamı mecburi kılmak suretiyle işçiyi yetiştirmeye doğru hareketlendirmek istiyoruz. (...) İşçimizin yetişmesi noktasından, yalnız bir mekanik terbiye değil, daha ziyade kültürel bir terbiyeye müncer olacaktır. Bu kanun, bir işçiyi 'kalifiye işçi' diye ayırdığımız sınıfın içerisine koyacak olan ve küçük bazı müeyyidelere bağlanmış olan bir kanundur, bu da bir ihtiyaçtır"* demiştir.[1327] Burada mecbur olmadıkları halde ifa eden büyük müesseselerin başında Sümerbank'ın geldiği rahatlıkla anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Kesebir, bu eğitim etkinliğinin işçiyi yalnızca mesleki açıdan değil kültürel açıdan da yetiştirmekle ilgili olduğunu söyleyerek devletin Cumhuriyet'in çağdaş yurttaş yetiştirmeye verdiği önemle bağlantısını ortaya koymuştur.

[1326] **TBMM ZC**, D.5, C.26, 10-VI-1938, S. Sayısı 237, s.1.
[1327] **TBMM ZC**, D.5, C.26, 10-VI-1938, s.62.

Kanunla, bürolarında çalışan memurlar dışında bir yılda kullandığı işçi ve müstahdem sayısı günlük ortalama olarak 100'den fazla olan maden ocakları ile Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamındaki sınai kuruluşlara çırak, kalfa ve ustaların mesleki bilgilerini artırmak üzere kurs açma zorunluluğu getirilmişti. Kanuna göre bu kurslarda eğitim çalışma zamanı dışında ve haftada en çok altı saat yapılacaktı. Kursa devam edenler kurs sonunda yapılacak sınavda başarılı olamazlarsa sonraki kursa devam etmek zorundaydı. Kursların eğitim ve yönetim giderleri de işletme sahipleri tarafından karşılanacaktı. Kurslara devam etmeyenler hakkında para ve işten çıkarma yaptırımları da hükme bağlanmıştı. Aynı şekilde kurs açma yükümlülüğü getirilen işverenler için bu yükümlülüğü yerine getirmemeleri halinde para cezası ve tekrarı halinde işletmenin kapatılmasına kadar gidebilecek yaptırımlar tanımlanmıştı.[1328]

Kanunun 4. maddesi gereğince Bakanlar Kurulu, 6 Mayıs 1939 tarihinde 2/10913 sayılı bir kararnameyle Sınai Müesseselerde ve Maden Ocaklarında Mesleki Kurslar Açılması Hakkında Nizamname adlı tüzüğü kabul etmiştir. Tüzükte yasayla getirilen yükümlülükler tekrar edildiği gibi mesleki kursların kapsamı ve verilecek eğitimin ayrıntıları ortaya konmuştur. Buna göre kurs programlarının esası mesleki bilgi dersleri olarak belirlenmiştir. Bunların da işletmenin faaliyet alanıyla doğrudan ilgili teknolojik dersler ile genel meslek bilgisi derslerini içereceği belirtilmiştir. Bununla ilgili derslerin ne olacağı da yine tüzükte açıklanmıştır. Tüzüğün uygulanmasıyla ilgili sorumluluk Ekonomi Bakanlığı'na verilmiştir. [1329] Bu sorumluluk sonraki yıllarda Çalışma Bakanlığı'na geçmiş, İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun kurulmasıyla birlikte 3457 sayılı kanunun uygulanmasıyla ilgili denetim ve ayrıca kalifiye işçi yetiştirme görevi bu kuruma verilmiştir.[1330] Şu da var ki, ilgili yasa ve tüzük kapsamında girişilen mesleki kurslar faaliyeti başlangıçtaki tempoyla devam ettirilememiş, işverenler çoğu kez gevşek davranmış ve İkinci Dünya Savaşı'nın çalkantıları içinde kaçamak yollar arayarak sorumluluklarını geçiştirmişlerdir. Oysa Sümerbank başta olmak üzere İDT'ler yasa veya tüzüğün yaptırımından bağımsız olarak ihtiyaç duydukları insanı yetiştirmek zorunluluğunun

[1328] **TBMM ZC**, D.5, C.26, 17-VI-1938, s.186-187; **Kanunlar Dergisi**, C.18, 23 Haziran 1938, s.874-875; **TC Resmî Gazete**, Sayı 3945, 28 Haziran 1938, s.10119.
[1329] **TC Resmî Gazete**, Sayı 4208, 15 Mayıs 1939, s.11748-11749.
[1330] **TBMM TD**, D.8, C.3, 28-XII-1946, s.739; "Hükümet Beyannamesi", **Türk Ekonomisi**, Sayı 35, Mayıs 1946, s.134; İ. Pertev Endüstri, "Mesleki Kurslar Davası", **Endüstri**, Sayı 12, Ağustos 1947, s.303; **BUMH Tarafından Hazırlanan İş ve İşçi Bulma Kurumu 1948 Yılı Raporuna Kurum Genel Müdürlüğünün Cevabî Mütalaası**, 1949, s.6.

ve sorumluluğunun gereğini yerine getirmek için bütün olanakları seferber etmiştir. Nitekim Sümerbank gibi devlet işletmelerinin bu pratik ve kestirme yolu uygulayarak başarılı sonuçlar almaları, diğer işletmelere aynı yolu takip etmeleri için olumlu birer örnek olarak gösterilmiştir.[1331]

Devletçi dönemde sanayileşme ve iktisat bağlamında gelişen devlet denetimi doğal ve zorunlu olarak buralarla sınırlı kalmamıştır. Çünkü bilindiği gibi sanayileşme için gerekli insan kaynağından büyük ölçüde yoksun olan ülkenin ihtiyacı olan bu insan kaynağını yetiştirebilmek devletin buralardaki müdahalelerini kaçınılmaz kılmıştır. Böylece mesleki ve teknik eğitimdeki devlet denetimi yalnızca milli eğitimin bir konusu olmasından dolayı değil, sanayileşme bağlamında iktisadi bir gereklilik olarak da ortaya çıkmıştır. Kısacası devletçi dönemde devlet bir yandan kendi sorumlulukları çerçevesinde eğitim kurumlarını sayı ve nitelik yönünden geliştirirken diğer yandan yasal düzenlemelerle konuyla doğrudan ilgili kesimlere de bazı sorumluluklar yükleyerek ağırlığını hissettirmiştir. Böyle olmakla beraber konuyla ilgili en büyük sorumluluk yine devlet ve kurumları tarafından üstlenilmiştir. Nitekim o dönem İDT'lerin denetlenmesi için UMH kurulurken bu gerçeğe dikkat çekilmiştir:

> "Devlet yalnız sermayenin tedariki ile kalmayıp teşekkül ve müesseselerin idare ve işletmesi için lüzumlu olan personelin intihap ve yetiştirilmesini de hükümet yine kendi vazifesi telakki etmiştir. Binaenaleyh memleketin umumi inkişafı yolundaki ağır mesuliyet yükünden başka sanayiin, madenciliğin, bankacılığın ve nakliyeciliğin de inkişafı, vazife ve mesuliyeti hükümete yüklenmiş bulunmaktadır. Bu ağır mesuliyet yükü burada başka memleketlerdekinden daha büyük ve ağırdır."[1332]

Söz konusu dönemde sanayileşmenin bir uzantısı ya da önkoşulu olarak insan kaynağının yetiştirilmesi çalışmalarını Makal *"makro"* ve *"mikro"* olmak üzere iki boyutlu değerlendirmeye tabi tutmuştur. Makal'a göre çalışmaların makro boyutunu yurt çapında sürdürülen ve tüm yurttaşları kapsayan eğitim ve kültür seferberliği oluşturmuştur. Dolayısıyla İDT'lerde işçilere sağlanan eğitim ve kültür olanakları bu

---

[1331] İ. Pertev Endüstri, "Milli Endüstrinin Muhtaç Olduğu Genç İş Elemanı", **Endüstri**, Sayı 9, Mayıs 1941, s.155; Ziya Tataç, "Fabrikalarda Teknik Öğretim", **Endüstri**, Sayı 1, Eylül 1944, s.8; Ziya Tataç, "Mesleki Kurslar", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 116, 16 Birinciteşrin 1944, s.11; "Fabrikada İşçinin Teknik Bilgisine Yardım", **Endüstri**, Sayı 3, Kasım 1945, s.59; İ. Pertev Endüstri, "Mesleki Kurslar Davası", **Endüstri**, Sayı 12, Ağustos 1947, s.303.

[1332] **BCA**, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 104-10-9, 06.10.1938, s.273-274.

genel faaliyetin bir parçasıdır. Öte yandan Sümerbank başta olmak üzere İDT'lerin, gelişmekte olan sanayiin gereksinim duyduğu nitelikli insan kaynağını yetiştirmek gibi bir işlev de kazanmış olması bu çalışmaların mikro boyutunu oluşturmuştur.[1333]

Hükümetin sanayileşme politikasının bir parçası olarak yürüyen eğitim faaliyetleriyle ilgili olarak Ekonomi Bakanı Fuat Sirmen ileriki yıllarda TBMM'de yaptığı konuşmalarında, Türkiye'de sanayi hızlı ve geniş ölçüde kurulurken gerekli olan kalifiye personelin yetişebilmesi için atılan adımlara dikkat çekmiştir. Bunlar arasında yüksek teknik personel yetiştirmek için yurtdışında ve yurtiçinde öğrenci okutulması, Milli Eğitim Bakanlığının teknik öğretimi geliştirmesi ve yaygınlaştırması, fabrikalarda fabrikaya bağlı ve verimli olacak işçi yetiştirme gibi hususları saymıştır.[1334] Cumhuriyet döneminde sanayileşme yolunda önemli adımlar atıldığını ve bu anlamda büyük gelişmeler olduğunu, buna karşılık gerekli teknik elamanların yetişmesi konusunda aynı ölçüde gelişme kaydedilemediğini, devralınan mirasın büyük oranda eksik olmasından dolayı mevcut durumdaki ilerlemenin istenenden ve ihtiyacı karşılamaktan uzak olduğunu belirterek bunu başarmak için bütün gayretlerini sarf ettiklerini dile getirmiştir.[1335] Çalışma Bakanı Sadi Irmak ise bakanlığın beş yıllık iş programı çerçevesinde işçilerin işyerlerine bağlılığının artırılmasının mesleklerinde uzmanlaşabilmelerinin önkoşulu sayarak bunun için işçilerin konutlara yerleştirilmesi, işçi veren köylerle işyerleri arasındaki yolların yapılması gibi işçilerin yaşamlarını kolaylaştırıcı sosyal çözümlerin önemine dikkat çekmiştir. Devamında ise işçilerin uzmanlaşarak verimlerinin artması için psikoteknik meslek danışmanlıklarına yönelmenin gerekliliği üzerinde durarak yetiştirme kurslarıyla işçinin bilgisini artırmayı amaçladıklarını belirtmiştir.[1336]

1.2. Personel Niteliğinin Fabrikaların Verimliliği Üzerindeki Etkisi

Bir işletmenin verimliliğinin çalışanların nitelikleriyle doğru orantılı olduğunu takdir eden Sümerbank personel yetiştirme çalışmalarını büyük bir gayretle sürdürmüştü. Buna rağmen yetiştirme faaliyetini çok yakından ilgilendiren işçi değişimi, eğitimlerin amacının tam olarak yerini bulması önünde ciddi bir engel olarak duruyordu. Yetişme sürecinin yarıda kesilmesine neden olan işçi

[1333] Makal, **Ameleden İşçiye**, s.144-145.
[1334] **TBMM ZC**, D.7, C.10, 26-V-1944, s.342-343.
[1335] **TBMM TD**, D.7, C.17, 25-V-1945, s.387-388.
[1336] Sadi Irmak, "Çalışma Bakanlığının Beş Yıllık İş Programı", **Türk Ekonomisi**, Sayı 50, Ağustos 1947, s.255.

istikrarsızlığı, uzmanlaşmanın ve yetişmiş eleman rezervinin oluşmamasına yol açıyordu. Özetle Sümerbank'ın sosyal yardım politikasının temel gerekçelerinden biri olan işçilerin işletmeye bağlılıklarının artırılarak daimi işçiliğin sağlanması, işçi uzmanlaşması ve nitelikli işçi sayısının yeter düzeye çıkarılması bağlamında fabrikalardaki üretim verimliliğinin önkoşuluydu.

Fabrikalarda ilk yıllarda genel olarak yeterli sayıda uzman bulunmaması ve özellikle işçilerin henüz yeterli deneyime sahip olmaması çeşitli aksaklıkları beraberinde getiriyordu.[1337] Üretim miktarlarında ve kalitelerinde düşüşlere tesadüf edilebiliyordu. Dokuma fabrikalarında iplik bölümünün otomatiklik düzeyinin yüksek olmasından dolayı burada üretilen iplik, dokuma bölümündeki kumaş kalitesinden yüksekti. Kısacası işçilik payının çok olduğu bölümler ile daha az olduğu bölümler arasında kalite farklılıklarına rastlanabiliyordu. Uzmanlar buna dayanarak iplik makinelerinde erkeklerden ziyade kadınların ve genç kızların daha iyi iş gördüğünü belirtmişti.[1338]

İşçilerin nitelik açıdan yetersiz olmasının üretim üzerinde olumsuz etki yapmasında ve özellikle üretim maliyetlerinin artmasındaki önemli sebeplerden biri işçi başına düşen makine sayısının sanayileşmiş ülkelerdeki normların gerisinde olmasıydı. Bu durum insan kaynağının mevcut durumundan ötürü ülkenin genel bir sorunuydu. Sanayi Genel Müdürü Reşat Bener bu noktayı işaret ettiği bir konuşmasında *"İyi ve ucuz mal çıkarmanın başlıca şartlarından biri de sanayi müesseselerinde bilgili işçi ve teknik eleman kullanmaktır"* diyerek bilginin ve uzman işçi yetiştirmenin önemine dikkat çekmişti.[1339] Hatta Başbakan Recep Peker bile bir konuşmasında memur ve işçilerin zamandan, malzemeden ve makineden en yüksek verimi elde edecek şekilde uzmanlaşmasının gereğine temas etmek zorunluluğu hissetmişti. [1340] Ekonomi Bakanı Tahsin Bekir Balta ise sanayi işletmelerinin bu genel sorununa işaret ettiği konuşmasında hükümet olarak atılan adımları dile getirmişti:

[1337] H. Perndanner, **Sümerbank Mensucat Fabrikaları Hakkındaki Tetkikler**, s.2-3; Max von der Porten, **Devlet ve Hususi Sınai İşletmelerin Kontrolü ve Islahı Hakkında**, Ankara, 22.3.1939, s.1.
[1338] Reninger, **Kayseri Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikası Tetkik Raporu**, s.1; E. Sachsenberg, **Kayseri Fabrikası Hakkında Rapor**, s.1-2; Porten, **Kayseri Fabrikası İplik ve Dokuma Daireleri Hakkında**, s.1-2.
[1339] İ. Pertev Endüstri, "Fabrikalarda İşçinin Öğrenme Kabiliyetini Yükseltmek, Mesleki Öğrenimini Kolaylaştırmak Lazımdır", **Endüstri**, Sayı 10, Haziran 1943, s.183.
[1340] "Peker'in Önemli Bir Konuşması", **Ulus**, 19 Kasım 1946, s.5.

"Evet, işletmeciliğin inkişaf ettireceğimiz noktaları çoktur. Muhakkak ki çok adamla, çok işçi ile çalışmaktayız. Muhakkak ki hesap ve maliyet usullerimiz tekâmüle muhtaçtır. Fakat bütün bunların sanayileşmeye yeni başlayan bir memleketin geçirmeye mecbur olduğu bir merhale telakki edilmesi yerinde olur. Bu demek değildir ki bu hususta tedbir alınmasın. Bilakis bunlar, bizden evvelki Cumhuriyet Halk Partisi Hükümetleri gibi bizim de üzerinde durduğumuz en mühim noktalardandır. Yerli ve yabancı mütehassıslardan istifade ederek hesap usullerimizi düzeltmek yolundayız. Müesseselerimizi, fabrikalarımızı yeni şartlardan istifade ederek ve organize etmek kararındayız."[1341]

Sümerbank fabrikalarına göz atılacak olursa bir işçinin idare edebildiği iğ ve tezgâh sayısı yeterli bilgi, görgü ve deneyime sahip bir işçinin idare edebileceği öngörülen iğ ve tezgâh sayısının altında kalıyordu. Örneğin Nazilli Fabrikası'nda bir dokumacı 6 tezgâha bakabilirken ABD'deki benzer bir fabrikada bu sayı 32'yi buluyordu. Bundan dolayı nitelik eksikliği nicelikle kapatılıyor, yani olması gerekenden daha fazla işçi istihdam ediliyordu. Tablo 4.1 ve Tablo 4.2'de görüldüğü üzere dokuma fabrikalarında makineler normalden daha çok sayıda işçi tarafından idare ediliyordu. Dolayısıyla sorun mevcut işçi kitlesinin niteliğiyle ilgiliydi ve işçilerden daha rasyonel bir şekilde yararlanabilmek onların uzmanlaşmasına gereken önemin verilmesiyle mümkün olacaktı. Ayrıca uzmanlar maliyetleri artıran bir diğer unsurun yabancı ülkelerdeki dokuma sanayii ile kıyaslandığında Sümerbank fabrikalarında daha az kadın ve çocuk işçi çalıştırılması olduğunu belirtmişti. Bütün bu nedenlerle işe alım sistemini daha yöntemli hale getirmek, teknik esaslara dayalı bir yetiştirme sistemi kurmak ve değişmeyen bir işçi kitlesi yaratmak, makine ve malzeme durumunu düzeltmek sınai üretimin gelişimi açısından en önemli ihtiyaçtı. Bilgili ve devamlı işçilik açısından taşların yerine oturması zaman alacak, bu sürede fabrikaların yıllık üretim verimliliklerinde düşüşler görülecekti.[1342]

[1341] **TBMM TD**, D.8, C.3, 26-XII-1946, s.538-539.

[1342] **Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası 1938 Yılı Bilanço Raporu**, s.2; **Sümerbank Gemlik Sunğipek Teşebbüsü 1939 Yılı UMHR**, s.12; **Sümerbank Birleşik Yün İpliği ve Dokuma ve Sunğipek Fabrikaları Müessesesi 1940 Yılı UMHR**, s.72, 107-108; Hösli, **Ereğli Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, s.18, 23; Hösli, **Gemlik Sunğipek Fabrikası Hakkında Rapor**, s.3-8; **BUMH İDFM 1941 Yılı Raporu**, s.7; **İDFM 1944 Yılı UMHR**, s.49; **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.65; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, s.52-53; **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.3.

Tablo 4.1 1.000 İğ Başına İşçi Adetleri[1343]

Fabrika	1945	1946	1947	1948	1949	1950	Normal
Kayseri	11,85	10,60			9,75	9,40	5,5
Nazilli	11,50	10,20			7,71	8,05	6,0
Ereğli	13,95	13,50			11,26	11,47	6,5
Malatya	15,50	14,53	11,31	11,06	10,26	10,64	6,0

Tablo 4.2 İşçi Başına Tezgâh Adetleri[1344]

Fabrika	1945	1946	1949	1950	Normal
Kayseri	1,73	1,80	2,47	2,45	2,78
Nazilli	1,64	1,67	2,53	2,27	2,70
Ereğli	0,99	0,96	1,38	1,28	1,35
Malatya	0,93	0,59	0,75	0,77	0,90

İlk dönemlerde dokuma fabrikalarının kapasitelerine tam olarak ulaşamadıkları görülüyordu. İDFM genelinde kapasiteden yararlanma oranı 1940'ta %75,55, 1941'de %77,26 düzeyindeydi. Ayrıca ürün başına düşen çalışma saatlerinin 1941 yılında arttığına bakılırsa işçi veriminin düştüğü ortaya çıkıyordu. O kadar ki ürün başına düşen çalışma saati Avrupa'daki benzerlerinin 3-4 katı civarındaydı. Bunda özellikle işçi değişimi, organizasyon ve denetimlerdeki eksiklikler rol oynuyordu.[1345] Buna karşılık fabrikaların programlarındaki iştigal ve kapasiteden yararlanma derecelerinin zaman zaman gerisinde kalmasını fabrika yönetimleri işçi eksikliğine bağlamıştı. Ancak asıl eksiklik kalifiye işçilerdeydi.[1346]

Özelde dokuma fabrikalarında ve genelde bütün Sümerbank fabrikalarında kapasiteden yararlanma dereceleri ve üretim miktarlarındaki düşüşlerin kaynağı benzerdi. İşçi, usta ve diğer teknik personelin mesleki yönden henüz yeterli düzeye erişmemiş olması pamuklu ve yünlü dokuma fabrikalarında önemli verim kayıplarını beraberinde getiriyordu. BUMH bu sorunlara çözüm olarak öncelikle işçinin

[1343] **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.65; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, s.79; **BUMH Sümerbank Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.30, 34; **BUMH Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.24; **BUMH Sümerbank Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.2; **Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.43.

[1344] **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.65; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, s.79; **BUMH Sümerbank Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.30, 34; **BUMH Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.31; **BUMH Sümerbank Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.35; **Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.49; 1951 yılı itibariyle Kayseri için normun 4 olması gerektiği belirtilmiştir. Bununla beraber akort dokumacılarda tezgâh adedi 1950'de 6-8, 1951'de ise 8-12 olarak verilmiştir.

[1345] **BUMH İDFM 1941 Yılı Raporu**, s.17-18, 26.

[1346] **Sümerbank İDFM 1942 Yılı UMHR**, s.21; **İDFM 1943 Yılı UMHR**, s.34.

mesleğine bağlılığının sağlanması, bunun için de ücret ve sosyal olanaklarla ilgili geliştirmeler yapılması üzerinde durmuştu. Ayrıca çalışma saatlerinin çoğaltılması, kalifiye işçi temini, işçinin bilgisinin ve niteliğinin artırılması yolunda çalışmalar yapılması gereğine işaret etmişti.[1347]

Yetiştirme sisteminin yeterli gelmemesinden dolayı acemi işçilerin nitelik eksikliğini sayısal olarak gidermek zorunluluğu doğmuş ve işçi sayısı artmıştı. Fabrikaların gerek iştigal derecesindeki düşüşler gerek işçi başına düşen tezgâh sayılarının ve üretim miktarlarının düşük olması bununla ilgiliydi. Öte yandan verim düşüklüklerinin işçilerin niteliklerindeki eksiklikle kısmen bağlantılı olduğu gözlenmişti. Bunun yanında malzemenin bozukluğu, çok sık iplik kopmaları nedeniyle duruşlar, çalışma saatlerinin uzunluğundan ileri gelen yorgunluk yer alıyordu.[1348] Yine de uzman işçi ve ustaların yetiştirilmesi gündemdeki yerini koruyordu. Normalden fazla olan personel kadrosunun normal düzeye çekilebilmesi için bu alanda uzman bir organizasyon kurumuyla çalışılması gerektiği belirtilmişti. Uzmanlar, sorunları giderecek bir eğitim programının gerekliliğini *"Açılan yerleri işgal etmek için insan bulunmadıkça, fevkalade güzel teşkilat planları çizmek, yeni müesseseler tesis etmek, kâfi gelmez"* sözleriyle ifade etmişti.[1349]

Yetişmiş personelin az olması, yine buna bağlı olarak planlı makine bakımlarının ve takipli kalite kontrollerinin yapılamaması gibi nedenlerle dokuma fabrikalarındaki dokuma ve yünlü ürünlerin niteliği açısından 1943 yılı itibariyle henüz beklenen düzeylere ulaşılamadığı görülüyordu. Ayrıca teknik randımanlar özellikle zaman zayiatına bağlı olarak düşük çıkmıştı. Fabrikaların kapasiteden yararlanmadaki kayıpları ise oldukça yüksekti. Öyle ki pamuklu dokumada 1943 yılındaki değerler ortalama %50, pamuk ipliğinde %26 ve kamgarn ipliğinde %37 düzeyindeydi. Bütün bu sonuçların ortaya çıkmasında işçilerin nitelik açıdan yetersizliğinin yanı sıra kontrol eksikliği, hammaddenin uygunsuzluğu, makine hızlarının ve iştigal derecesinin düşüklüğü, revizyon sürelerinin uzunluğu topluca etkendi. Bu etkenlerin yanına malzeme ve yedek parça teminini zorlaştıran İkinci Dünya Savaşı'nın ağır ekonomik koşulları ekleniyordu. Fabrikaların işçi saati başına üretim miktarının normların oldukça gerisinde seyretmesi de bunlardan bağımsız

[1347] **1941 BUMH Sümerbank Raporu**, s.36, 41; **BUMH İDFM 1941 Yılı Raporu**, s.40; **Sümerbank İDFM 1942 Yılı UMHR**, s.26-29; **Sümerbank 1942 Yılı UMHR**, s.39.
[1348] **İDFM 1944 Yılı UMHR**, s.6-7; 113-114.
[1349] Hösli, **Nazilli Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, s.5, 8; Hösli, **Merinos Fabrikası Hakkında Rapor**, s.13, 17.

değildi. Gerek teknik nedenlerle gerek işçilerin nitelik eksikliğinden dolayı işçi başına düşen iğ ve tezgâh adetleri olması gereken düzeyin altındaydı. İplik üretiminde iplik kopmalarının normalin üstünde olması da yine üretim verimliliğini etkileyen sorunlar arasında yer alıyordu. Bu gibi aksaklıklar ayrıca kısmen ustalar ve makine bakım işlerindeki yetersizliklerle ilgiliydi. Bütün bu nedenlerden dolayı personelin gerektiği gibi yetiştirilmesi için eğitim faaliyetlerine devam edilmesi gerekiyordu.[1350] Kurumun bütün bu sorunlarla mücadeleyi elden bırakmaması sayesinde 1944'te dokuma fabrikaları genelinde işçi veriminin, kapasiteden ve malzemeden yararlanma derecelerinin yükselmesiyle birlikte gözle görülür oranda düzelmeler olmuştu. Özellikle Kayseri Fabrikası'nın işçi eksikliğine karşı yürüttüğü mücadele sonrasında önceki yıl %25 olan verim kaybı %8'e ve gece postalarında duran tezgâh sayısını 380'den 150'ye düşürmeyi başarmıştı. Miktar artışının yanı sıra kalite de düzelmiş, birinci kalite oranı %77'den %88'e yükselmişti.[1351]

Fabrikaların ana üretim bölümlerinin yanında bunları tamamlayıcı yardımcı birimlerinde de çeşitli aksamalara tesadüf ediliyordu. Örneğin Ereğli Fabrikası'nda santral şefi üç yıl içinde yedi kez değişmiş, Nazilli Fabrikası'nda ise santral mühendis yerine ustabaşının sorumluluğuna verilmişti. Buradan anlaşılacağı üzere santral uzmanı sayısı yetersizdi ve bu açığın bir an önce kapatılmasına ihtiyaç vardı.[1352] Diğer yandan kritik öneme sahip olan tamirhanelerde 1943 yılında işçi, makine ve malzeme verimlilikleri son derece düşük çıkmıştı. Bunda yine işçilerin yeterli düzeyde yetişmemiş olması ve bununla ilgili olarak alet ve makinelerin bakımlarındaki eksiklikler rol oynuyordu. Yardımcı birimlerdeki işçi verimsizliğinden doğan aksaklıklar ana üretim bölümlerindekilerden biraz daha uzun sürmüştü. Sümerbank'ın bu aksaklıklara karşı aldığı önlemler sayesinde belirli oranda ilerleme sağlanmıştı. BUMH ise yedek parça ve işletme malzemesi üretiminde deneyimli personelin eksikliğinden kaynaklanan güçlükleri ortadan kaldırmak için bu faaliyetin bir yerde toplanması önerisinde bulunmuştu.[1353] Üzerinde durulan diğer önemli bir husus 1939'dan 1944'e kadar artış eğilimi gösteren işçi değişimi meselesiydi. Gerçi kıdem durumuna bakılacak olursa işçilerin

[1350] **İDFM 1943 Yılı UMHR**, s.37; **Sümerbank 1943 Senesi İMR**, s.33; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, s.133; "Devletçi Endüstrileşmede Bilgili Eleman Çalıştırılması", **Endüstri**, Sayı 9, Mayıs 1946, s.242.
[1351] **Sümerbank 1944 Senesi İMR**, s.8, 10, 36; **İDFM 1944 Yılı UMHR**, s.23.
[1352] **Sümerbank 1943 UMHR**, s.40, 46.
[1353] **İDFM 1943 Yılı UMHR**, s.23.

yarısından fazlasında istikrar sağlanmıştı. Bununla birlikte hem bu işçi değişiminin önünün alınması hem de nitelikli bir eğitim çalışması yürütülmesi için gerekli adımların atılması öneriliyordu.[1354]

Üretim verimliliğiyle doğrudan ilgili bir diğer konu makinelerin düzgün ve verimli çalışabilmesi için gerekli olan düzenli bakımlardı. Bunun personel niteliğiyle bağlantılı boyutu ise hem bu makineleri yıpratmadan doğru şekilde işletmeyi bilen işçilere hem de bakımları ve tamirleri yapacak ustalara olan ihtiyaçtı.[1355] Örneğin Kayseri Fabrikası henüz bir yıllıkken hazırlanan raporda makinelerin bakımı ve muayeneleriyle ilgili eksikliklerin giderilmesi için bu konuda uzmanlar yetiştirilerek bir ekip kurulması gerektiği saptanmıştı. Makine ve donanımın korunması konusunda kimi işçide yeterli özen ve farkındalık oluşmamıştı. Bunun önüne geçmek için işçilerin bu açıdan aydınlatılması gerektiğine işaret edilmişti.[1356] Bu konuya önem veren Sümerbank 1941 yılında fabrikalarındaki makinelerin düzenli bakım programını uygulamaya başlamış makine bakım işleriyle meşgul olacak uzmanlar yetiştirilmesine girişilmişti. Yer yer olumlu sonuçlar elde edilmekle birlikte işçi değişiminin yüksekliği nedeniyle istenen düzeye ulaşılması zaman alacaktı. Burada özellikle yardımcı birimlerden tamirhanelerdeki makineler öne çıkıyordu. Çünkü buralardaki makineler diğerlerine göre daha hassastı ve daha fazla uzmanlık gerektiriyordu. Bu nedenle sınırlı sayıda da olsa tamir ve bakım konusunda ustalar yetiştirmek gerekiyordu.[1357]

1.3. Fabrikalardaki Eğitim ve Uzman Yetiştirme Çalışmaları

Sümerbank'a 2262 sayılı kuruluş kanunuyla yüklenen sorumluluklara ve bunlar arasında eğitim ve eleman yetiştirme konusundaki vurgulara bakıldığında Sümerbank'ın basit bir banka veya sıradan bir devlet kurumu olmaktan çok daha ötesi olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu Sümerbank Kanunu'nun 18. maddesi gereğince düzenlenerek Ekonomi Bakanlığı'nın 7 Mayıs 1934 tarih ve 4530/137 sayılı tezkeresiyle Bakanlar Kurulu'na sunulan ve Bakanlar Kurulu'nun 8 Mayıs 1934'te kabul ettiği Sümerbank Dahili Nizamnamesi'nde de Sümerbank'a eğitim ve

[1354] **İDFM 1943 Yılı UMHR**, s.64-65; **İDFM 1944 Yılı UMHR**, s.24.
[1355] **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, s.133.
[1356] Bereznitsky, **Kayseri Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, s.2-7.
[1357] **1941 BUMH Sümerbank Raporu**, s.18, 25; **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, s.24.

nitelikli insan yetiştirme konusunda kanunla yüklenen sorumluluk aynen tekrar edilmiştir.[1358]

Şekil 4.1 Dokuma Şubesi Ustaları Rusya'da Öğretmenleriyle Birlikte[1359]

Kurum aldığı sorumluluk doğrultusunda, ilk kurulan fabrika olan Kayseri Fabrikası'nın henüz temeli atılmadan, teknik personelin yetiştirilmesi için gerekli çalışmalara başlamıştı. Kayseri ve Nazilli fabrikalarını kuracak olan Rusya'yla söz konusu teknik kadroların yetiştirilmesi hususunda varılan anlaşmaya göre Türkstroy Moskova'daki Teknikom'da kuramsal ve uygulamalı olarak teknik kadroları hazırlayacaktı. İlk olarak Kayseri Fabrikası'nın usta, teknisyen ve mühendis kadrosunu oluşturacak 70 öğrenci iplik, dokuma, apre ve santral konularında yetiştirilmek üzere Eylül 1933'te Moskova'ya gönderilmişti.[1360] Yine aynı şekilde şube amiri gibi yönetici kadroların yetiştirilmesi için Rusya'ya mühendisler yollanmıştı.[1361] Ayrıca Türkiye tarafından bu öğrencileri orada yalnız bırakmamak, eğitimlerini yakından takip etmek ve denetlemek için onlara başkanlık edecek mühendisler görevlendirilmişti.[1362] İnönü, Kayseri Fabrikası'nın temelini attığı sırada Rusya'dan dönmüş bulunan Şevket Turgut Bey, Rusya'da eğitimde olan bu öğrencilerden kimya kısmında çalışan ikisi dışındakilerin sınavda başarılı olduğu bilgisini aktarmıştı.[1363] 1934 yılı sonuna doğru söz konusu 70 öğrenci stajlarını

[1358] **Sümerbank Dahili Nizamnamesi**, Ankara, Başvekâlet Matbaası, 1934, s.4.
[1359] **Endüstri**, Sayı 4, Birincikanun 1935, s.4; **Kayseri Dokuma Fabrikası Albümü**, s.6.
[1360] **Sümerbank 1934 Senesi İMR**, s.11; **1941 BUMH Sümerbank Raporu**, s.30-31.
[1361] **BCA**, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 44-21-8, 11.4.1934.
[1362] **BCA**, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 41-85-7, 4.12.1933.
[1363] "Başvekilin Tetkikleri", **Milliyet**, 21 Mayıs 1934, s.5.

başarıyla tamamlayarak yurda dönmüş ve Kayseri Fabrikası'nın montaj işlerinde çalışmaya başlamışlardı.[1364]

Sümer Bank Bakırköy bez ve pamuk'u

Mensucat Fabrikası Müdürlüğünden:

Sonradan Sümer Bank Nazilli fabrikasında çalışmak üzere ecnebi memleketlerde ihtisasları dahilinde basmacılık işlerinde yetiştirilmek üzere çinkograf, pantograf, ince tornacı, maden ve ahşab üzerine oyma işleri yapanlardan 30 yaşını geçmemiş olanlar arasında seçim yapılacağından talib olanların seçime girmek ve şartları öğrenmek üzere en geç ayın altısına kadar Bakırköy bez fabrikası müdürlüğüne müracaat etmeleri ilân olunur.

Şekil 4.2 Nazilli Fabrikası'na Uzman Yetiştirmek Üzere Öğrenci Alım İlanı[1365]

Kayseri Fabrikası'ndan başka Ereğli ve Nazilli fabrikalarının da teknik kadrolarının yetişmesi için Rusya'ya öğrenci gönderilmişti. Gönderilecek öğrencilerin belirlenmesi için 7 Nisan 1935'te yapılan sınavla 25 kişi içinden 20 kişi alınmıştı. Daha sonra Ereğli Fabrikası için yetiştirilecek ustaları belirlemek üzere 11 Nisan 1935'te 35 genç aday sınavdan geçirilmişti.[1366] 18 Nisan'da Rusya'ya staja gönderilecek olan öğrenciler Bakırköy Fabrikası'nda 18 Nisan'a kadar 1 TL günlükle çalışacaktı.[1367] Böylece 9 mühendis ve teknik memur ile 36 öğrenciden oluşan toplam 45 kişilik bu üçüncü kafile 18 Nisan 1935'te Mensucat Mühendisi Mecit Uluğ'un başkanlığında Galata'dan Çiçerin Vapuru'yla Odesa'ya hareket etmişti. Buradan Moskova'ya geçecek ve Teknikom'da alacakları kuramsal derslerden sonra laboratuvarlarda ve Leningrad'daki fabrikalarda staj görecekler, Ereğli ve Nazilli fabrikalarının montajının başlamasına yakın bir zamanda Türkiye'ye dönerek işe başlayacaklardı.[1368] Nazilli Fabrikası kadrolarını yetiştirmek üzere Rusya'ya sonradan gönderilenlerle birlikte toplam öğrenci sayısı 75'i bulmuştu. Bir yandan Nazilli Fabrikası inşa edilirken bu öğrenciler da öğrenim görüyorlardı.[1369] Rusya'da

[1364] "Rusyadan Gelen Gençler Kayseriye Gönderildi", **Cumhuriyet**, 18 Teşrinisani 1934, s.3; **Sümerbank 1934 Senesi İMR**, s.11.
[1365] **Cumhuriyet**, 5 Nisan 1935, s.6.
[1366] "Yeni Fabrikalarımızın Sovyet Rusyada Yetişecek Ustaları", **Cumhuriyet**, 12 Nisan 1935, s.2.
[1367] "Rusya'ya Gönderilecek Gençler", **Cumhuriyet**, 9 Nisan 1935, s.6.
[1368] "Sümerbank'ın İkinci Amele Partisi Gidiyor", **Cumhuriyet**, 18 Nisan 1935, s.5; "Sümer Bankın Moskovaya Yolladığı Talebe", **Cumhuriyet**, 19 Nisan 1935, s.2.
[1369] **Sümerbank 1934 Senesi İMR**, s.11; **Sümerbank 1935 Senesi İMR**, s.4; "Nazilli Basma Fabrikasında İnşaat İlerliyor", **Ekekon**, 30 Haziran 1936, s.2.

dokumacılık üzerine eğitim alarak dönen bu usta adayı öğrenciler Kayseri Bez Fabrikası'nda stajlarını sürdürmüşlerdi.[1370]

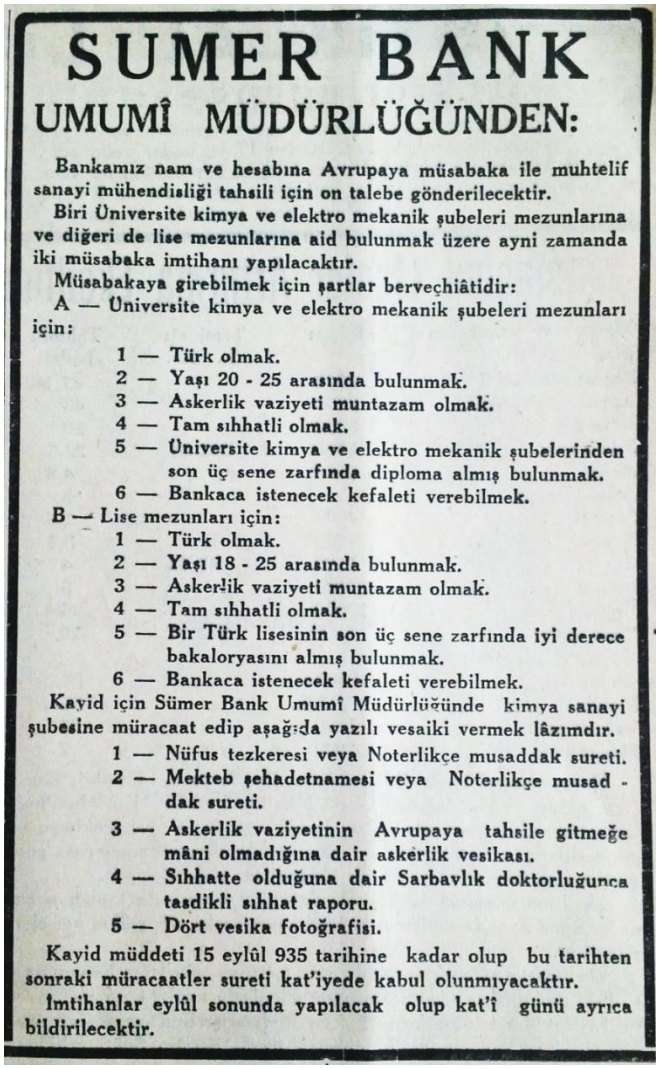

SUMER BANK

UMUMÎ MÜDÜRLÜĞÜNDEN:

Bankamız nam ve hesabına Avrupaya müsabaka ile muhtelif sanayi mühendisliği tahsili için on talebe gönderilecektir.

Biri Üniversite kimya ve elektro mekanik şubeleri mezunlarına ve diğeri de lise mezunlarına aid bulunmak üzere ayni zamanda iki müsabaka imtihanı yapılacaktır.

Müsabakaya girebilmek için şartlar berveçhiâtidir:

A — Üniversite kimya ve elektro mekanik şubeleri mezunları için:

1 — Türk olmak.
2 — Yaşı 20 - 25 arasında bulunmak.
3 — Askerlik vaziyeti muntazam olmak.
4 — Tam sıhhatli olmak.
5 — Üniversite kimya ve elektro mekanik şubelerinden son üç sene zarfında diploma almış bulunmak.
6 — Bankaca istenecek kefaleti verebilmek.

B — Lise mezunları için:

1 — Türk olmak.
2 — Yaşı 18 - 25 arasında bulunmak.
3 — Askerlik vaziyeti muntazam olmak.
4 — Tam sıhhatli olmak.
5 — Bir Türk lisesinin son üç sene zarfında iyi derece bakaloryasını almış bulunmak.
6 — Bankaca istenecek kefaleti verebilmek.

Kayid için Sümer Bank Umumî Müdürlüğünde kimya sanayi şubesine müracaat edip aşağıda yazılı vesaiki vermek lâzımdır.

1 — Nüfus tezkeresi veya Noterlikçe musaddak sureti.
2 — Mekteb şehadetnamesi veya Noterlikçe musaddak sureti.
3 — Askerlik vaziyetinin Avrupaya tahsile gitmeğe mâni olmadığına dair askerlik vesikası.
4 — Sıhhatte olduğuna dair Sarbavlık doktorluğunca tasdikli sıhhat raporu.
5 — Dört vesika fotoğrafisi.

Kayid müddeti 15 eylûl 935 tarihine kadar olup bu tarihten sonraki müracaatler sureti kat'iyede kabul olunmıyacaktır.

İmtihanlar eylûl sonunda yapılacak olup kat'î günü ayrıca bildirilecektir.

Şekil 4.3 Yurtdışına Eğitime Gönderileceklerin Seçimiyle İlgili İlan[1371]

Elbette Sümerbank kurduğu ve kuracağı diğer fabrikaların ihtiyacı olan üst düzey teknik kadroları yetiştirmek üzere yalnızca Rusya'ya değil Avrupa ülkelerine de öğrenci gönderiyordu. Bursa ve Gemlik fabrikalarının teknik elemanlarının yetiştirilmesi için yine aynı şekilde yabancı ülkelere öğrenci gönderilmişti.[1372] Avrupa'ya ve diğer ülkelere gönderilen öğrencilerin çoğu, yurda yayılmakta olan mesleki ve teknik okulların mezunları arasından seçiliyordu.[1373] Örneğin 1934 yılı itibariyle bu okullardan mezun olan 90 öğrenci arasında yapılan sınavla seçilen 16 Türk gencinden 14'ü Almanya'ya, 2'si de Belçika'ya mensucat kimyagerliği,

[1370] "Başbakan Kayseri Bez Fabrikasında", **Endüstri**, Sayı 2, Birinciteşrin 1936, s.46.
[1371] **Cumhuriyet**, 25 Ağustos 1935, s.9.
[1372] **Sümerbank 1935 Senesi İMR**, s.4.
[1373] "Bu Ay", **Endüstri**, Sayı 3, İkinciteşrin 1935, s.3.

mensucat, porselen, elektromekanik, demir izabe, fabrika işletme mühendisliği öğrenimi görmek üzere gönderilmişti.[1374] 1936 ve 1937'de Avrupa ve ABD'ye gönderilen öğrencilerin çalışmaları müfettiş raporlarına göre genel olarak memnuniyet vericiydi. Sadece sağlık durumunun işe sürekli elverişli olmadığına dair bazı örneklere rastlanmış ve gönderilecek öğrencilerin genel durumlarının daha yakından incelenmesinin yerinde olacağı belirtilmişti.[1375] Özetle BBYSP kapsamında fabrikalar kuruldukça bu fabrikaların gereksinimi olan nitelikli işçi ve mühendis kadrolarını sağlamak için faaliyet alanına göre işçi, usta, mühendis adayları yabancı ülkelere öğrenime gönderiliyor ve bunların sayıları giderek artıyordu.[1376] Ekonomi Bakanı Celal Bayar Sümerbank yönetim kurulu toplantısında bütün bu eğitim faaliyetlerinin önemine şu sözlerle dikkat çekmişti:

> "Hâlâ da arzu ettiğimiz derecede mühendisimiz, amelemiz yoktur. Bunu da Sümerbank yetiştiriyor. Kemiyet itibariyle noksanlığı, keyfiyetten telafi ediyoruz. Saydığımı muazzam işleri gören Türk gençliğinin yüksek kabiliyet ve zekâsıdır. Biz hesaplarına ve kabiliyetlerine güvenerek karşınıza çıkmaktayız. Bunların adetleri, kalifiye amelemizin sayısı günden güne artıyor."[1377]

Fabrikaların beyin takımını oluşturacak mühendis, teknisyen, usta ve usta yardımcılarının yurtdışında eğitilmesi dışında fabrikaların en temel kadroları olan kalifiye işçilerin yetiştirilmesi işi de aynı ciddiyet ve önemle ele alınıyordu. Başbakan İsmet İnönü fabrikaların kendi kadrolarını yaratma görevini de üstleneceğini *"Bilgisi, çalışması, hevesi az olanların sığınmaları için millet fabrika yapmıyor ve yapmayacaktır. Fabrikaların kapılarından ilk günü giren memur ve işçiye herkesin bu esası evvela yüreğinin içine yerleştirmek lazımdır. Onun için yeni büyük fabrikalar ilk kuruldukları andan itibaren sanatta ve marifette yüreği titreyen*

[1374] **Sümerbank 1934 Senesi İMR**, s.11; Bununla beraber BUMH, Sümerbank'ın sanat okullarından Avrupa'ya öğrenci göndermeye "ilk defa" 1942'de başladığını belirtmiş hatta gönderilecek öğrencilerin ayrılacağı dallar, sınav koşulları gibi hususları belirleyen ayrıntılı bir yönetmelik hazırlandığını dile getirmişti. Bkz. **Sümerbank 1942 Yılı UMHR**, s.33.
[1375] **1941 BUMH Sümerbank Raporu**, s.30-31.
[1376] **Sümerbank**, 1937, s.26, 31; İkinci Dünya Savaşı başladığı sırada Avrupa'da öğrenim gören öğrencilerin orada kalamayacakları anlaşılmıştır. Örneğin Belçika ve Fransa'daki öğrenciler 1940'ta yurda çağrılmış ve Ekonomi Bakanlığı tarafından öğrenimlerine ABD'de devam etmelerine karar verilmiştir. Bkz. **BCA**, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 142-14-11, 16.11.1940; **BCA**, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 142-14-13, 05.12.1940.
[1377] **BCA**, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 53-26-14, 21.04.1935, s.25-26.

sanatkârların yetişmesi için gayret sarf edeceklerdir"[1378] sözleriyle ifade etmişti. Bu amaçla Kayseri Fabrikası bünyesinde henüz fabrika faaliyete geçmeden önce hem bu fabrikanın hem de diğer dokuma fabrikalarının ihtiyacı olan işçileri yetiştirmek üzere bir okul kurulmuştu.[1379] Fabrikaya usta ve uzman işçi yetiştirilmesi açısından büyük bir öneme sahip olan bu okul, işçi sınıfları ve usta sınıfları olmak üzere iki ana kısma ayrılmıştı. Bu sınıflarda tarakçı kursu, cer kursu, bankabroş kursu, vater kursu, dokuma kursu bulunuyordu. Buralara ilkokul mezunundan itibaren öğrenci alınıyordu ve her talebe kursların öncelikle işçi sınıflarında staj görüyordu. Burada ders dönemi günde 4 saat kuramsal, 4 saat uygulamalı olmak üzere bir aydı. Dönemin sonunda yapılan sınavın ardından, fabrikada eğitim için ayrılmış çırak köşesinde 15 gün staj yapan işçiler tekrar sınavdan geçirilerek fabrika kadrosuna katılırdı. Türkiye'de ilk kez uygulanan bir program dahilinde kuramsal ve uygulamalı olarak yetiştirilen işçiler, uygulama açısından işçi ile usta arasında, kuramsal bilgi açısından fabrikalardaki mevcut ustalar derecesinde yer alıyordu. Ustalar ise bu sınıflarda sivrilen öğrencilerden seçiliyor ve usta sınıflarında yetiştiriliyordu. Okuldaki kuramsal dersler hesap, işçi ödevleri, dokuma teknolojisi, dokuma makine dersi, mesleki bilgiler ve metot dersleriydi. Metot dersleri için Rusya'daki ZİT Enstitüsü metot dersleri programı, mesleki bilgi dersleri için Moskova Dokuma Enstitüsü usta kursları programı aynen kabul edilmişti. Teknoloji ve makine dersleri ise Moskova Dokuma Usta Numune Okulu programına göre yapılmaktaydı. Okulda bu derslerden başka yurt bilgisi, makine kültürü, spor dersleri de vardı ve sabahları ayrıca bir saat beden eğitimi de yapılıyordu. Okulda öğretmen olarak Rusya'da eğitim alan genç teknik kadrolar görevlendirilmişti. Zira bu gençler Moskova Dokuma Usta Numune Okulu'nda öğrenimlerini tamamladıktan sonra ZİT Enstitüsü'nde öğretmen kurslarını bitirmiş, İvanova Dokuma Fabrikalarında dokuma ustalığı ve işçi yetiştirme rehberi olarak çalışmış ve Kayseri Fabrikası'nın makinelerinin yapıldığı fabrikalarda makinelerin montajında çalışarak aynı zamanda birer öğretici olarak yetişmişti.[1380]

[1378] **Sümerbank**, 1937, s.27; **Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı**, s.49.
[1379] **Sümerbank 1934 Senesi İMR**, s.11.
[1380] "Kayseri Bez Fabrikası", **Endüstri**, Sayı 4, Birincikanun 1935, s.4-5.

Şekil 4.4 Kayseri Fabrikası Makine Başında Bir Kız İşçi[1381]

Kayseri Fabrikası'nın altı sınıflı bu okulunda fabrikanın montajı sürerken 1935'in ilk aylarında 1.000 işçiyi yetiştirmek için gerekli eğitim programı ve düzenlemeler yapılmıştı. Okula her taraftan yoğun başvuru yapılmış ve ilk aşamada 320 kişi kabul edilmişti. Öğrencilerin bir kısmı yetişinceye kadar fabrikanın açılışında çalışmak üzere 120 çırak yetiştirilmişti. Bu okulda yalnızca dokuma değil yapı, kaynak, tesviye, elektrik dallarında eğitim veren sınıflarda birçok uzman işçi eğitim görmüştü. Burada yetişen işçilerin kavrayış ve gelişim hızları Rus uzmanların bile dikkatini çekmiş uzmanlardan biri *"Montaj yapılan yerlerde adam yetiştirmek vazifesiyle senelerden beri muvazzafım. Fakat her şeyi çabuk anlayan, ufak bir işaretten, bir tek kelimeden mana çıkaran ve aynı zamanda temiz iş yapan, temiz işçiyi buradan başka hiçbir yerde görmedim"* demişti.[1382]

Şekil 4.5 Kayseri Fabrikası Okulunda Öğrenciler Derste[1383]

[1381] **Sümerbank**, 1937, s.29.
[1382] Sahir Özel, "Kayseri Dokuma Fabrikası Bir Teknik Harikasıdır", **Cumhuriyet**, 6 Nisan 1935, s.6.
[1383] **Kayseri Dokuma Fabrikası Albümü**, s.49.

Kayseri Fabrikası okulunda çırak ve işçi yetiştirilmesi fabrika açıldıktan sonra da sürdürülmüştü. Öyle ki 1936 yılı itibariyle işçi ve çırakların %80'i 20 yaşından küçüklerden oluşuyordu. Buradaki çıraklar kuramsal dersler yanında normal makinelerden daha küçük makinelerde usta gözetiminde uygulamalı eğitim de alıyorlardı.[1384] Başbakan İsmet İnönü Kayseri Fabrikası'nı 1936'daki ziyaretinde ilk önce bu okula uğramış, sınıflara girerek dersleri takip etmiş ve okul yönetiminden okulun o güne kadarki çalışmaları hakkında bilgi almıştı. Buna göre bir yıl içinde yetiştirilen 1.450 öğrenci fabrikada işlerinin başına geçmişti. Bu öğrencilerin çoğunluğu fabrikanın o günkü yeni ve genç usta yardımcıları kadrosunu oluşturuyordu. Fabrikanın okulunda yeni usta yardımcıları yetiştirmek üzere kurslar da açılmıştı.[1385] Aynı şekilde bilgili usta yetiştirmek üzere gerekli düzenlemeler de yapılmış, aynı zamanda okulun yöneticisi olan Başmühendis Nurettin Gündüzalp tarafından yeni bir kadro ve Moskova Usta Okulu ders programına göre yeni bir program hazırlanmıştı. İlkokul mezunu ve yaptıkları çalışmalarla sivrilmiş işçiler arasından 24 öğrenci seçilerek günlük 8 saatten 8 aylık eğitim programına alınmıştı. Eğitim bitinceye kadar 80 kuruş günlük ödenen öğrencilerin gerekli bütün eğitim giderleri de okul tarafından karşılanıyordu.[1386]

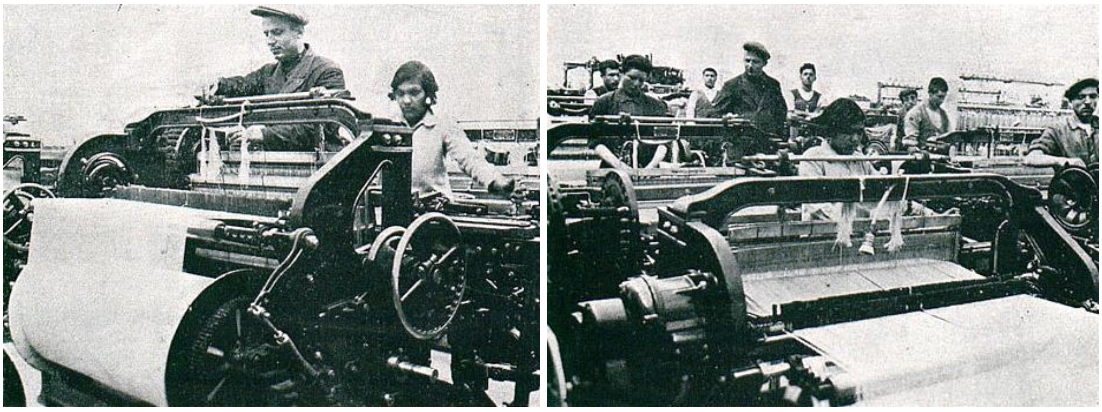

Şekil 4.6 Kayseri Fabrikası'nda Dokumacı Öğrenciler Uygulama Dersinde[1387]

Kayseri Fabrikası bünyesinde bulunan okul yalnız Kayseri Fabrikası'na değil başta Ereğli ve Nazilli fabrikaları olmak üzere diğer dokuma fabrikalarına da nitelikli personel hazırlıyordu. [1388] Ereğli Fabrikası ve Nazilli Fabrikası henüz inşa

[1384] "Kayseri Fabrikası Günde 40.000 Metre İş Çıkarıyor", **Ekekon**, 17 Mayıs 1936, s.3; Yunus Nadi, "Kayseri Bez Fabrikası", **Cumhuriyet**, 26 Şubat 1936, s.6.
[1385] "Başbakan Kayseri Bez Fabrikasında", **Endüstri**, Sayı 2, Birinciteşrin 1936, s.30, 46.
[1386] "Kayseri Bez Fabrikası Ertik Okulu", **Endüstri**, Sayı 5, Sonkanun 1937, s.119.
[1387] **Kayseri Dokuma Fabrikası Albümü**, s.50-51.
[1388] **Sümerbank**, 1937, s.26, 31.

halindeyken bu fabrikaların ihtiyacı olan usta yardımcılarının bir kısmı düzenlenen eğitim ve staj programlarıyla burada yetiştirilmişti. Rusya'da dokumacılık eğitimi alarak yurda dönen Nazilli Fabrikası ustaları da yine staj dönemini Kayseri Fabrikası'nda geçirmişti. Kayseri Fabrikası aynı zamanda iplik ve dokuma alanında kuramsal ve uygulamalı eğitim veren bir okul özelliği kazanmıştı.[1389] Nitekim yabancı uzmanlar tarafından Kayseri Fabrikası'ndaki okulun milli bir Türk Mensucat Enstitüsü veya Teknikom kurulmasına zemin oluşturacağına dair yorumlar yapılmıştı. Ayrıca Kayseri'nin o gün için Türkiye'nin en ileri ve en büyük dokuma fabrikası olduğu, fabrika çalışanları içinde son derece kuvvetli teknik personelin bulunduğu teslim edilerek diğer fabrikalar için yetiştirmekte olduğu kadroların başarılı olacağına dair umutlara yer verilmişti.[1390] Fabrika okulundan beklentinin yüksek olması dönemin koşulları dikkate alındığında boşuna değildi. Her şey bir yana bünyesinde bulunduğu fabrikanın birçok bölümü için yetiştireceği nitelikli personele son derece ihtiyaç vardı. Bunun için programlı eğitime hız verilmişti ve okuldan en yüksek derecede yararlanılmaya çalışılıyordu.[1391] Öte yandan Sümerbank fabrikaları bünyesindeki okullardan aynı zamanda ülkenin bazı sosyal sorunlarının çözümünde de yararlanılabileceğiyle ilgili olarak Muğla Milletvekili Hüsnü Kitabcı TBMM'deki konuşmasında şu görüşü dile getirmişti:

> "Ya kimsesizlik yüzünden yahut velilerinin lakaydisi yüzünden sefalete maruz kalmış çocuklara tesadüf etmekteyiz. Bunların vaziyetleri çok acı ve elimdir. Bunlar, bakılmamaları yüzünden ya maddeten ya manen heder olmaya mahkûmdurlar. Bunları sinlerine [yaş] göre tasnif ederek mekteplere, çırak mekteplerine ve hatta Sümerbank'ın fabrikaları yanında açmakta olduğu mekteplere yerleştirmek suretiyle hem bunların hayatlarını kurtarmak ve hem de kendilerine memleketin istihsalatında mühim hizmetler yaptırmak imkânı vardır."[1392]

Kurulmakta olan fabrikalar için gerekli personelin, kurulu bulunan fabrikalarda yetiştirilmesinde Bakırköy Fabrikası'ndan da yararlanılmıştı. Ereğli Fabrikası'na 15'i iplikçi ve 15'i dokumacı olarak yetiştirilmek üzere toplam 30 kişi 250 başvuru arasından sınavla seçilerek İstanbul'a gönderilmişti. Altı ay süren bu

[1389] "Başbakan Kayseri Bez Fabrikasında", **Endüstri**, Sayı 2, Birinciteşrin 1936, s.30, 46.
[1390] Bereznitsky, **Kayseri Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, s.2-7.
[1391] **Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası 1938 Yılı Bilanço Raporu**, s.2.
[1392] **TBMM ZC**, D.5, C.25, 23-V-1938, s.126.

eğitimlerin bütün giderleri yine Sümerbank'ça karşılanıyordu.[1393] Sümerbank'ın ulusal ekonominin birer ayağı olarak kurduğu her fabrika faaliyete geçtikçe ihtiyacı olan işçi ve ustaların yetişmesi için bünyelerinde okul ve derslik açılıyordu.[1394] Ereğli Fabrikası'nın faaliyete geçtiği ilk yıldan itibaren dersliklerinde işçilere eğitim verilmeye başlanmıştı.[1395] Aynı şekilde Nazilli Fabrikası bünyesindeki dokumacılık, elektrikçilik, kaynakçılık gibi kurslarda uzman işçiler yetiştiriliyordu. Üstelik bu kursları başarıyla bitirenlere milli eğitim müdürlüğünden onaylı diploma veriliyordu. Bunun yanında Sümerbank tıpkı yurtdışında okuttuğu öğrenciler gibi yurtiçindeki mesleki ve teknik eğitim kurumlarında da öğrenci okutuyordu. Fabrikalar bünyelerindeki okullarda verdikleri eğitim bir yana işbaşında öğrenme açısından bakılacak olursa kendileri birer okul işlevi görüyordu. İlhan Öden bu gerçeğe Nazilli Fabrikası'nın sonraki yıllarda İzmir ve Eskişehir'de açılan basma fabrikalarına kendi kadrosundan işçi sağladığını dile getirerek dikkat çekmiştir.[1396]

Gemlik Fabrikası'nda üretim bölümlerinde çalışan ustabaşılar teknik okullardan mezun ve stajlarını Almanya'da yapmış çalışkan ve eğitimli gençlerden oluşuyordu. Bununla birlikte işçiler için fabrika bünyesinde biri okuma yazma diğeri de teknik bilgi ve özellikle suni ipek üretimini öğretmek üzere iki kurs açılmıştı.[1397] Kadın işçilerin yoğun olduğu Bursa Fabrikası'nda ise istihdam edilen çok sayıda işçi çekirdekten yetiştiriliyordu. Bir yandan fabrikada açılan kurslarda bir yandan da iş başında verilen eğitimle işçiler fabrikanın açıldığı yıldan itibaren büyük gelişmeler göstermiş bu da fabrikanın çalışma verimine yansımıştı. Öyle ki fabrika öngörülen üretim miktarlarına kısa zamanda yaklaşmıştı.[1398] İşçilerin bu çabuk kavrayış ve ustalığı yabancı uzmanların da dikkatini çekmiş, 1939 yılında fabrikayı ziyaret eden Alman uzman Hans Croon *"İmalattaki genç elemanlar tarafından Avrupalı personel beraber bulunmadığı halde şayanı hayret derecede iş kudreti gösterilmektedir. Bu elemanların, emsali Alman fabrikalarında da belli başlı iş unsuru olarak çalışabilecekleri kanaati hasıl olmuştur"* yorumunda bulunmuştu.[1399]

[1393] "Ereğli Fabrikasının Yapısı İlerliyor", **Cumhuriyet**, 31 Mayıs 1935, s.8.
[1394] "938'de Pamuk Endüstrisi", **Bursa**, 13-5-1937, s.2.
[1395] "Fabrika Ereğli'ye Yeni Bir Manzara ve Yeni Bir Hayat Getirdi", **Ekekon**, 8 İkinciteşrin 1937, s.4.
[1396] Ek 2
[1397] **Sümerbank Gemlik Sunğipek Teşebbüsü 1939 Yılı UMHR**, s.9-10.
[1398] "Rakamlar ve Merinos Fabrikası", **Bursa**, 9 Temmuz 1938, s.3; "Merinos Fabrikamız Nasıl Çalışıyor?", **Bursa**, 21 Temmuz 1938, s.1.
[1399] Selim Cavid, "Merinos Fabrikası", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 100-104, 1 Nisan 1944, s.5.

Sümerbank, kurmakta olduğu modern endüstrinin ihtiyaç duyduğu nitelikli personeli hem yurtdışına öğrenci göndererek hem de kendi bünyesindeki okullarda yetiştirirken aynı zamanda yavaş yavaş yurda yayılmakta olan mesleki ve teknik okulların mezunlarını da istihdam ediyordu. Örneğin Kayseri Fabrikası, dökümhane ve atölyelerinde çalışacak kalifiye işçiyi Aydın Sanat Okulu'nun demircilik bölümü mezunlarından karşılamıştı.[1400] Diğer bütün İDT'ler gibi Sümerbank yönetimi, endüstriye nitelikli insan sağlayan bu okulların yönetimleriyle yazışarak o yıl hangi alanda kaç mezun verildiğine dair bilgi alıyor ve ihtiyacına göre talepte bulunuyordu. Böylece hem mesleki ve teknik eğitime ayrılan kaynakların karşılığı alınmış hem de buradan mezun olanlar açıkta kalmamış oluyordu.[1401] Sümerbank uzman yetiştirme konusunda bunlardan başka yurtiçindeki yüksekokullardan da yararlanmaya başlamıştı. Yurtiçinde kurum tarafından okutulan öğrencilerin çalışmaları müfettişlerce memnuniyet verici olarak değerlendirilmişti.[1402]

Sümer Bank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müdürlüğünden:

İşçi alınacak

1 — Müessesemize bağlı Kayseri fabrikasının muhtelif atölyelerinde çalıştırılmak üzere tornacı, frezeci, pulanyacı, tesviyeci, dökümcü, modelci ve takımhane işçisi alınacaktır.

2 — İstekli işçilerin kabiliyetlerine göre 15 - 50 kuruşa kadar saat ücreti verilecektir.

3 — Taliblerin doğrudan doğruya Kayseri veya İstanbulda Bakırköy fabrikalarımıza lüzumlu vesikalarile birlikte müracaatleri. 7831 - 9300

Şekil 4.7 Kayseri Fabrikası'na İşçi Alım İlanı[1403]

Fabrikalar işlemeye başladıktan itibaren denetim raporlarında çalışanların yetiştirilmesi konusu üzerinde büyük bir ciddiyetle durulmuş ve bu konuya gerekli önemin verilmesine işaret edilmişti. Raporlarda, alınan başarılı sonuçlar yanında aksayan yönlerin düzeltilmesine dikkat çekiliyordu. Kayseri Fabrikası'nda zaten

[1400] Asaf Gökbel, "Aydınlıların İftihar Edeceği Bir Müessese", **Cumhuriyet**, 27 Mayıs 1935, s.4.
[1401] "Çalışmamızda ve Yazılarımızda Değişiklik", **Endüstri**, Sayı 1, Eylül 1935, s.2; "Bu Ay", **Endüstri**, Sayı 3, İkinciteşrin 1935, s.3; "Yeni Sanat Okulları Mezunları", **Endüstri**, Sayı 8, Nisan 1936, s.1; "Sanat Okulları Mezunları", **Endüstri**, Sayı 11, Temmuz 1937, s.244; İ. P. Endüstri, "Yine Sanat Mezunları Hakkında", **Endüstri**, Sayı 10, Haziran 1948, s.223.
[1402] **Sümerbank 1942 Yılı UMHR**, s.33.
[1403] **Cumhuriyet**, 22 Birinciteşrin 1941, s.4.

yürütülmekte olan makine başında uygulamalı eğitime biraz daha fazla ihtiyaç olduğu, ustabaşı ve yardımcılarının buna daha fazla mesai ayırmaları gerektiği üzerinde durulmuştu. Ayrıca fabrikanın mevcut durumda usta yardımcısına ihtiyaç duyduğu ve bu açığın kapatılması gereği dile getiriliyordu. Diğer önemli bir nokta ise usta ve usta yardımcılarına teknik açıdan yetiştirilirken çalışma süresi ve disiplini konularında belirli alışkanlıklar kazandırılmasının modern endüstri açısından bir gereklilik olduğu belirtilmişti. Bu aksaklıkların giderilmesi bakımından Kayseri Fabrikası'nda bulunan okulda usta yardımcısı olarak yetiştirileceklere hammadde, teknoloji gibi konularda uzmanlaşmalarının sağlanması gerektiği vurgulanmıştı. Fabrikanın ihtiyacı olan memur kadrosunun yetiştirilmesinin de önemine dikkat çekilmişti. Fabrikanın bir yaşını doldurduğu yıl hazırlanan raporda dikkat çekilen eksiklikleri doğal karşılamak gerekiyordu.[1404] Bir dokuma fabrikasında yapılan işin teknik boyutu bir yana en az onun kadar önemli olan başka bir konu üretim sırasında çalışma temizliğine dikkat etme alışkanlığının sanayi dışında bir alandan gelen bir kişiye kazandırılmasının zorlu ve önemli bir süreç olmasıydı.[1405] Personelin doğru şekilde yetiştirilmesi mühendislerin ve işçilerin işyerine bağlılıklarının artırılarak geliştirilmelerine bağlıydı ve bunun için zamana ihtiyaç vardı.[1406]

Fabrikalar işçilere meslek ve teknik donanım yanında çağdaş yaşama dair görgü ve yeni alışkanlıklar kazandırıyordu. Çevre köylerden getirilerek Kayseri Fabrikası'nda istihdam edilen bazı işçilerle henüz fabrikanın ilk yıllarında yapılan bir söyleşide bu durum açıkça gözlenmişti. Bu işçilerden birçoğu fabrikada kendilerine sunulan olanaklar sayesinde yeni bir yaşam tarzına geçiş yapıyordu. O kadar ki bunlar arasında ilk defa karyolada yatan, düzenli bir temizlik anlayışı kazanan, güzel giysilere ve beslenme olanaklarına kavuşan hatta daha önce elektrik görmediği için lamba yakmayı bile fabrikada öğrenen vardı. Dolayısıyla fabrikalar insanların refahını yükseltmesinin yanında bunu da barındıran çağdaş bir yaşam anlayışının doğal bir işleyişle yerleşmesine katkıda bulunuyorlardı. Öte yandan bu anlayışı bir kere kazanan insanların geldikleri yörelere aynı anlayışı taşıması ve yayılmasına katkıda bulunması ayrı bir öneme sahipti. Söz konusu söyleşiyi yapan kişi, işçilerine düzenli, programlı ve disiplinli bir yaşamı öğreten fabrika hakkında son derece isabetli olarak *"Fabrika bir mekteptir ve bir mektebin yaptığı ve yapacağı işi*

[1404] Bereznitsky, **Kayseri Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, s.2-7.
[1405] H. Perndanner, **Sümerbank Mensucat Fabrikaları Hakkındaki Tetkikler**, s.14.
[1406] Landau, **Kayseri, Ereğli, Nazilli, Merinos Fabrikaları Hakkında**, s.2.

görüyor" değerlendirmesinde bulunmuştu.[1407] Kurumun eğitim ve işçisini geliştirme politikasının doğal bir sonucu olan bu durum Kayseri Fabrikası'yla sınırlı kalmıyordu. Nitekim Bursa Fabrikası'ndaki işçilerle yapılan söyleşi bu fikri destekliyordu:

> "İri yeşil gözleri insanı bir mıknatıs gibi çeken genç kıza yaklaşıyorum: Memnun musun işinden? Al yanakları biraz daha kızararak: 'Çok… Çok' diyor, 'Hamdolsun onun sayesinde yaşıyoruz.' Ve solundaki yaşlı kadını göstererek gülümsüyor: 'Anam da burada çalışıyor.' Karşı masadaki gürbüz delikanlıya soruyorum: Ya sen, ne dersin? 'Yalnız yaşamıyoruz bayım… Yalnız yaşamıyoruz. İstikbalimizi de temin ediyoruz.' Yanındaki arkadaşı sözünü tamamladı: 'Burası yalnız bir fabrika değil, aynı zamanda dünyanın en mükemmel işçisini, ustasını, ustabaşısını yetiştiren bir mekteptir de. Ve biz burada her gün yeni bir şey öğrenerek, her gün biraz daha mükemmelleşerek yarının mütehassıs işçisi olmaya hazırlanıyoruz.' (…) Amirlerinin fikirlerini, düşüncelerini öğrenmek istedim: 'Her bakımdan dünyanın en güzide, en kabiliyetli, en çalışkan, en mükemmel işçisi bizim çocuklardır. Onlarla ne kadar övünsek azdır' dediler."[1408]

1.4. Eğitim Programlarında ve Uygulamalarında Yapılan Düzenlemeler

Ciddi önlemler sayesinde kabul edilebilir düzeylere gerilemesi yıllar alan işçi değişimi, bu süre içinde uzmanlaşma bağlamında da yetkilileri meşgul edecekti. Ekonomi Bakanlığı ilgili raporlarında bu konunun altını kalın çizgilerle çizmişti. Bakanlık, BUMH raporlarına göndermede bulunarak daimi işçiliği ve işçilerde uzmanlaşmanın sağlanabilmesi için buraya kadar ayrıntılı olarak incelenen sosyal olanaklarla işçinin işyerlerine bağlılığının artırılmasına çalışıldığını ifade ediyordu. Sümerbank fabrikalarının gereksinim duyduğu ustaların ve işçilerin sistematik ve toplu bir şekilde yetiştirilmesi için 1941 yılında öğretmenlerin ve öğretim araçlarının artırılması yoluna gidilmişti. Pamuklu fabrikalarının iplik, dokuma ve atölye kısımları için gerekli işçi ve ustaların yetiştirilmesinde özellikle Kayseri Fabrikası'ndaki meslek kursları öne çıkıyordu. Bursa Fabrikası'ndaki okula ise bütün

[1407] Sahir Üzel, "Endüstri Hayatımızda İnkişaf-3", **Erciyes Kayseri Halkevi Dergisi**, Sayı 4, Haziran 1938, s.106-107.
[1408] Kandemir [**Tasviri Efkâr**], "Merinos Fabrikası", **Bursa**, 9 Mart 1941, s.2.

yünlü fabrikalarının ihtiyaç duyduğu işçilerin ve ustaların yetiştirilmesi için okul ve kurslar eklenmesi yolunda çalışmalara başlanmıştı. Elbette eğitimler yalnız dokuma fabrikalarıyla sınırlı değildi. Sümerbank'ın diğer işletmelerinde, örneğin Karabük Demir-Çelik Fabrikalarında ve İzmit Fabrikası'nda bu fabrikaların faaliyet alanına göre okullar ve kurslarda eğitime devam ediliyordu. Öte yandan Sümerbank, yurtdışında olduğu gibi yurtiçindeki teknik okullarda öğrenci okutmayı sürdürüyordu. Ekonomi Bakanlığının raporunda ayrıca ihtiyaç duyulan insan kaynağının yetiştirilmesinin Milli Eğitim Bakanlığının öncelikli işleri arasına alınması hususuna ulusal sanayie yapacağı katkı açısından dikkat çekilmişti.[1409] Nitekim yukarıda ayrıntılı olarak ele alındığı gibi sanayiin nitelikli personel ihtiyacını karşılamak üzere mesleki ve teknik eğitime devletin bu politikaları doğrultusunda hatırı sayılır kaynak ayrılmış, mesleki ve teknik eğitimin niteliği yükseltilerek yaygınlaştırılmıştı.

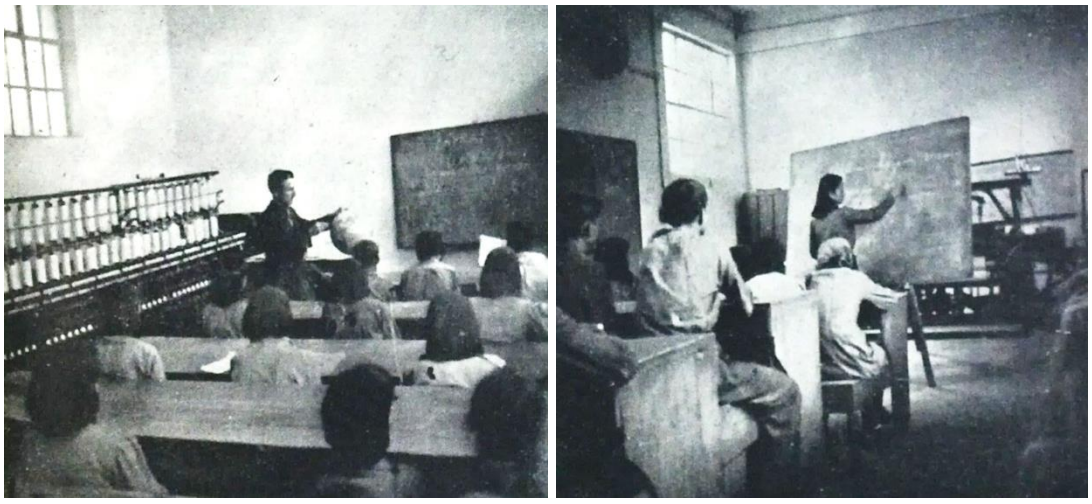

Şekil 4.8 Ereğli Fabrikası'nda İşçi Kursları[1410]

Fabrikalardaki personeli nitelik açıdan yeterli düzeye getirebilmek için eğitim çalışmalarına yoğun bir şekilde devam ediliyordu.[1411] Kaldı ki bu bir taraftan Sümerbank'ın kuruluş kanununda belirtilen misyonu, diğer taraftan 3457 sayılı kanunun her işletmeye getirdiği yükümlülüğün gereğiydi.[1412] Sümerbank öncelikle okuma yazma bilmeyen işçiler için her fabrikada okuma yazma kursları açmıştı. Mesleki yönden bilgili ve disiplinli işçi yetiştirmek üzere bilindiği gibi Kayseri

[1409] **Sümer Bank'ın 1940 Yılı Muamelatı…**, s.10-11; **Sümerbank ve Müesseselerinin 1942 Muamelatiyle…**, s.4, 7.
[1410] **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.257.
[1411] **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.7.
[1412] **1941 BUMH Sümerbank Raporu**, s.30.

Fabrikası'nda çırak okulu vardı ve faaliyetini geliştirerek sürdürüyordu. 1942 yılında benzeri bir okulun Bursa Fabrikası'nda da kurulması kararlaştırılmış, gerekli tezgâh ve takımlar sağlanarak 1943 yılında söz konusu okul kurulmuş,[1413] okul sayesinde işçi yetiştirme konusunda önemli ilerlemeler kaydedilmişti.[1414] Kurulan bu okuldaki işçi kurslarında işçiler teknik açıdan donanım kazanırken memurlar mesleki bilgilerini artırıyor, muhasebe bölümündekiler de sınai muhasebeyi öğreniyorlardı. Fabrikanın üst düzey yöneticileri bu kurslarda eğitimcilik görevini üstlenmişlerdi. İşçi kurslarında başta fabrika müdürü yüksek mühendis Durmuş Erginsoy, işletme şefi Şükrü Esmersoy ve ticaret kurslarında yönetici ve muhasebeci Sedat Sidal eğitimcilik yapıyordu.[1415] Hatta fabrikada 1944 yılında dokuma kısmı kurulmasından sonra dokumacı ve usta işçi bulunamaması nedeniyle fabrika ihtiyaç duyduğu usta ve işçileri kendisi yetiştirmeye başlamıştı.[1416]

Kurumun ihtiyaçları ve misyonu doğrultusunda yürütülen bütün bu eğitim faaliyetlerinin önemli bir özelliği işçiden ustaya, ustadan ustabaşına gelişme potansiyeli olan her personeli zorlayıcı yaptırımlardan ziyade başarılarını ödüllendirerek özendirmeye dayalı olmasıydı. Fabrikalar bünyesinde A ve B olmak üzere iki türde programlanmış kurslardan 1940-1941 öğretim yılında 1.600, 1941-1942 yılında 2.400 işçi ve usta yardımcısı mezun olmuştu. 1943 yılına kadar yurtdışında 400'e yakın mühendis yetiştirilmişti ve aynı yıl yurtdışında 72 öğrenci öğrenimlerini sürdürüyordu. Yurtiçinde ise yüksekokullarda ve teknik okullarda 81 öğrenci okuyordu.[1417] Ayrıca Sümerbank lise mezunları arasından seçerek yurtdışına öğrenime gönderdiği gençlerin, kuramsal bilgi açısından donanımlı dönmelerine rağmen pratik bilgi ve deneyim açısından o derece yeterli olmadıklarını görerek farklı bir yöntem uygulamaya başlamıştı. Buna göre meslek okulu mezunu olup uzun süre Sümerbank fabrikalarında çalışmış ve iyi bir sicile sahip olan çalışanları arasından sınavla seçtiği kişileri yurtdışına eğitime yolluyordu. Böylece 48 kişi seçilerek İsviçre'ye eğitime gönderilmiş ve bu uygulamadan olumlu sonuçlar elde

[1413] **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.7, 14; **Sümerbank 1943 Senesi İMR**, s.12; İ. Pertev Endüstri, "Çırak Yetiştirme Gayreti", **Endüstri**, Sayı 11, Temmuz 1943, s.199.
[1414] Hösli, **Merinos Fabrikası Hakkında Rapor**, s.13, 17.
[1415] Selim Cavid, "Merinos Fabrikası", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 100-104, 1 Nisan 1944, s.79.
[1416] **Sümerbank 1944 Senesi İMR**, s.10, 36.
[1417] **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.256.

edilmişti. Gemlik Fabrikası'nda çalışan ve iyi derecede Fransızca ve Almanca bilen Celal Balcı ile Halil Öztunçay bunlar arasında bulunuyordu.[1418]

İkinci Dünya Savaşı'nın zorlu koşullarında Sümerbank, yurtiçi ve yurtdışında işçi ve uzman yetiştirme çalışmalarını büyük bir gayretle devam ettiriyordu.[1419] Eğitimler sayesinde yıldan yıla belirli aşamalar kaydedilmişti. Daha önce en küçük makine montajında bile Avrupa'dan yabancı montör getirilmesi gerekirken 1942 yılı itibariyle kurumun bünyesindeki Etüt ve Tesis Heyeti'ne bağlı montaj servisinde çoğunlukla yerli ustalar çalışır duruma gelmişti.[1420] Bursa Fabrikası ve Ereğli Fabrikası'nda 1943 yılı itibariyle işçi yetiştirme yöntemlerinde düzelmeler olmakla birlikte genel olarak fabrikalarda birtakım aksaklıklara rastlanıyordu. Çıraklık kurslarında işçilerin yetiştirilmesinde bazı ilerlemeler kaydedilmişti; ancak ustaların yetiştirilmesindeki ilerlemeler tatmin edici değildi ve buna ilişkin önlemler alınması gerekiyordu. BUMH'ye göre eğitimlere modern endüstriye ve işçi yetiştirme ilkelerine uygun yeni bir yön verilmesine, psikoteknik esaslara dayalı bir yetiştirme sistemi kurulmasına ihtiyaç vardı. Ayrıca fabrikalarda personelin daha sıkı ve sürekli kontrol altında tutulmasının gerekliliğinden söz ediliyordu. Aksaklıkların giderilmesi için Sümerbank BUMH'nin tavsiyelerine uyarak eğitim faaliyetlerini düzenlemeye çalışıyordu. Kıdemli işçilere sosyal yardımlar artırılarak daimi işçiliğin sağlanmasına gayret ediliyordu. İşçi değişimindeki yüksekliğin büyük oranda işçilerin kalifiye olmayışlarından ötürü işten çıkarılmasından kaynaklandığı saptanmıştı. Bununla ilgili olarak işçi alım sisteminin düzeltilmesinin yanı sıra işçilerin barındırılması konusuna önem verilmesi gerektiği belirtilmişti.[1421]

Yetiştirilmesi gereken usta yardımcısı ve ustaların sayılarının belirlenmesi, fabrikalardaki kursların kapsamı ve süresi gibi konularda da planlamadan doğan bazı aksaklıklara rastlanabiliyordu.[1422] Sümerbank'ın eğitime verdiği önemi takdir eden BUMH yıllara göre dağıtılmış programlarla yol almanın yararları üzerinde durmuştu. Batı'daki benzer endüstri dallarında kaç işçiye kaç mühendis, usta ve ustabaşı düştüğü incelenerek ülke koşullarına uygun bir program bulunmasının eğitim faaliyetinden beklenen verimin sağlanmasına yardımcı olacağını belirtmişti. Ayrıca

[1418] M. Enver Beşe, "Teknik Öğretimde Yeni Bir Çığır", **Endüstri**, Sayı 12, Ağustos 1944, s.217-218.
[1419] **Sümerbank 1941 Senesi İMR**, s.7; **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.33, 38-39.
[1420] **1941 BUMH Sümerbank Raporu**, s.18, 25.
[1421] **İDFM 1943 Yılı UMHR**, s.28; **İDFM 1944 Yılı UMHR**, s.35, 108-109, II-III, XI; **Sümerbank 1945 Senesi İMR**, s.7; **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.38, 117; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, s.44-45.
[1422] **1941 BUMH Sümerbank Raporu**, s.30; **Sümerbank 1942 Yılı UMHR**, s.33.

işletmelerin hangi branş ve sayıda uzmana ihtiyaç duyduğunun işletmelerden sorularak bunların ne kadar sürede yetişeceklerinin işletmelere bildirilmesi gerektiğine dikkat çekmişti.[1423] Bu açıdan Sümerbank yerinde bir adım atmış ve 1944 yılından itibaren kalifiye işçi yetiştirmek için doğrudan doğruya işletmelerin kendi bölgelerindeki meslek okullarında öğrenci okutmaları yöntemini uygulamaya başlamıştı.[1424]

Sümerbank iplik ve dokuma fabrikaları müessesesi Kayseri bez fabrikası müdürlüğünden:

Tamirane Atalyesine ve tekstil şubelerine usta muavini ve usta yetiştirmek üzere fabrikamızın meslek okuluna (40) öğrenci alınacaktır. Okulumuz yatılı ve öğretim süresi iki devreli olup birinci yıl öğretimi tamirhane bölümünde yapılacaktır. Bu öğretimlerini başarı ile yeterlik kazananlar ikinci yıl öğretimi için tekstil bölümüne verileceklerdir. Yalnız tamirhane bölümünü bitirenler iki yıl, hem tamirhane ve hem de tekstil bölümünü bitirmiş olanlar üç yıl mecburi hizmete tabi tutulacaklardır. Bu mezunların sağlık durumları hariç mecburi hizmetlerini fabrikamızda bitirmek zorundadırlar. Öğrenciye her gün bir öğün parasız ekmek, yemek verilir. İkinci yemeklerini bedeli mukabilinde alırlar. Ancak bu yemeklerini Fabrika memurin tabldotundan almaları mecburidir. Öğrenciye yılda bir kat elbise, bir çift ayakkabı bir okul kasketi, altı çift çorap, iki takım pijama, iki gömlek, iki kat iç çamaşırı, iki yılda bir palto ve kırtasiye ihtiyacı parasız verilir. Öğrenciye ayrıca diğer ihtiyaçlarını karşılamak üzere günde 175 kuruş harçlık verilir.

Girme Şartları:

1 — Orta okulu bitirmiş olmak (San'at okullarını bitiren öne alınır) bu derecede istekli bulunmadığı takdirde bu okullardan ayrılmış olmak.

2 — Askerliğini bitirmiş, 28 yaşını doldurmamış veya en az askerliğine üç yıl gibi bir zaman bulunmak.

3 — Hükümet tabipliği veya sağlık müdürlüğünden onaylı sağlık raporu (raporda boy ve ağırlığının yazılması gerektir.) Seçilenler okula alınmazdan önce fabrikamız hastanesi uzmanlarınca tekrar sağlık yoklamasına tabi tutularak giriş gerekçesinde yazılı sağlık durumu açıklanacaktır.

4 — İyi huy kâğıdı ve nufus cüzdanı.

5 — 12 adet belgelik fotograf.

6 — Öğretim derecesini gösterir diploma veya belge.

7 — Kayseri ve yakını illerden isteklilerle sanat okulunu bitirmiş olanlar veya bu okuldan ayrılanlar öne alınır.

Yukarıda yazılı durumu uygun isteklilerin evrakı incelenmek üzere en geç 31 7.945 tarihine kadar Kayseri Bez fabrikası müdürlüğüne ulaştırmaları gereklidir. Kabul edilenlere gönderilecek yüküm senetlerinin bulundukları mahallin Noterliğinden tesbit ettirmeleri lâzımdır.

NOT:

İsteklilerin kabul karşılığını almadıkça ve kendilerine gönderilecek yüküm senedi tamamlanmadıkça ve Fabrikaya çağrı gününü bildirmedikçe kesin olarak gelmemeleri tavsiye olunur. Bu hususda mes'uliyet kabul edilmez; 31.7.945 tarihinden sonra boş vuracaklara cevap verilmez. 2 — 3 750

Talebe Alınacak

Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi Ereğli Bez Fabrikası Müdürlüğünden

1 — Ereğli Bez fabrikası tarafından bu sene yeniden Konya San'at mektebinde 8 talebe okutturulacaktır.

2 — Fabrika hesabına tahsil etmek istiyenlerin alakalı mektep de halen kayıtlı veya müddeti zarfında kaydını yaptırmış olması şarttır. (Muhalif sınıflardan vakı olacak muracaatlar nazarı itibare alınır.)

3 — Muracaat müddeti 16/9/946 Pazartesi gününe kadardır. Bu tarihten sonra yapılacak muracaatlar nazarı itibare alınmaz.

4 — Muracaat Ereğli Bez Fabrikosı Müdürlüğüne yapılacaktır.

5 — Muracaat dilekçesi aşağıdaki maddelere göre tanzim edilerek ve altı adet vesikalık resimde raptedilecektir.

A) Adı ve Soyadı
B) Doğum tarihi ve memleketi
C) Mezun olduğu ilk mektep
D) Mezuniyet derecesi
E) Halen yukarıda yazılı mektepte talebe ise sınıfı
F) Geçimi temin eden ailesinin kimlerden tarekküp ettiği isimleri.
G) Ailesinin gelir membaları ve bunların vesati aylık tutarı.
H) Heçimini temin eden ailesi yoksa şahsi gelir membaı ve bunun vesati aylık tutarı.
İ) Hakkında malûmat alınacak iki şahsın adres ve isimleri.
J) Kendisinin sarih adresi

6 — Fabrika direktörlüğünün gönderilen vesaika göre seçeceği talebe kendisine tebligatı müteakip 45 gün zarfında her okuyacağı yıl için iki yıl hizmet mecburiyetini tazammun eden bir teahhütname kefaletname tanzim edecektir. (örneği fabrikadan verilir)

7 — Fabrikamız hesabına tahsil ettirilecek talebeye leyli olursa 10, nehari olursa 40 lira aylık verilir. Ayrıca mektep kırtasiye masrafları ve giyim eşyası gibi yardımlar yapılır.

Şekil 4.9 Kayseri ve Ereğli Fabrikalarının Öğrenci Alım İlanı[1425]

Sümerbank, kurumun ve bağlı işletmelerin her tür faaliyetine kurumsal bir nitelik kazandırmak, gerekli düzen ve disiplini sağlamak için hazırladığı yönetmeliklerde diğer sosyal ve kültürel uygulamalarla birlikte eğitime de geniş yer

[1423] **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, s.44.
[1424] **Sümerbank 1944 Senesi İMR**, s.6.
[1425] **Ekekon**, 12 Temmuz 1945, s.2; **Babalık**, 10 Eylül 1946, s.4.

ayırmıştı. Bağlı işletmelerde yapılacak teftişlerde eğitime ilişkin olarak okul ve kurslardaki faaliyetin nasıl yürüdüğü, verimi, öğretmenlerin durumu, kurslardan geçenlerin miktarı gibi konulara dikkat edileceği belirtilmişti.[1426] Kurum çeşitli endüstri dallarında faaliyet gösteren işletmelerinin ihtiyacı olan personelin sağlanmasına büyük bir önem veriyordu. Bu kapsamda kalifiye işçi, usta, teknisyen, mühendis, iktisatçı ve yönetici temini ve yetiştirilmesi işlerinin düzenlenmesine, denetimine, ayrıca bu personele sosyal, psikolojik ve ekonomik ilkelere uygun bir iş disiplininin kazandırılmasına dönük esaslar şunlardı:

"1-Mesleki yetiştirme ihtiyacının bankanın bugünkü vaziyeti ve gelecekteki inkişafı göz önünde tutularak bir program ve plana raptı.

A-Memleket içi yetiştirme işleri,

a-İşletmelerde sanayi şubelerine ve iş bölümlerine göre mesleki kurs teşkilatının kurulması. (Okuma, yazma kursları, çırak, usta muavini kursları ve muayyen mıntıkalarda teknik okullar.)

b-Muhtelif okullarda (Sanat mektepleri, teknik okul, yüksek ticaret mektebi, iktisat, hukuk, fen fakülteleri, yüksek mühendis mektebi) Sümerbank personel ihtiyacını karşılamak üzere talebe yetiştirmek.

c-Memurların ihtisas ve mesleki bilgilerini arttırmak üzere kurslar açmak.

B-Memleket dışı yetiştirme işleri.

a-Dış memleketlere yüksek vasıflı eleman ihtiyacını karşılamak üzere muhtelif ihtisas şubelerinde talebe yollamak.

b-Dış memleketlere mevcut elemanlar arasından liyakatli olanların bilgi ve tecrübelerini arttırmak üzere staj maksadıyla memur yollamak.

c-Dış memleketlere yeni kurulacak olan ve kurulmuş bulunan muhtelif sanayi şubelerinin kalifiye eleman ihtiyacını karşılamak için staj görmek üzere işçi, usta, teknisyen ve memur göndermek.

2-İşletmelerdeki mesleki yetiştirme teşkilatının maddi unsurlarının miktarlarını tespit, gerçekleşmesini takip etmek.

A-Mektep binaları, dershaneler, yatakhaneler vesaire.

B-Muhtelif ders vasıtaları (aletler ve her türlü ders levazımı).

3-A-İşletmelerdeki mesleki yetiştirme teşkilatının kuruluş ve devamına mani teşkil eden hususların tespit ve önlenilmesi işleri (işçi değişmeleri, işe

[1426] **Sümerbank Teftiş ve Kontrol Müdürlüğü Talimatnamesi**, s.26, 31.

devamsızlıklar, mesleki emniyet noksanı –içtimai sigortalar– ücret politikasındaki bozuklukların bu bakımdan nazara alınması.)

B-Mesleki kurslara devam teminini sağlayacak usullerin vaazı (kurs mezunu olmaklığın sağlayacağı maddi ve psikolojik faydaların tespit ve propagandası, taltif usulleri).

4-Mesleki yetiştirme teşkilatının bütünlüğünü kuracak diğer esasların vaaz ve takibi.

A-Mesleki mecmua ve gazeteler, duvar afiş ve gazeteleri.

B-Konferanslar, mesleki filmler, toplu gezi ve eğlenceler.

C-Okuma odaları.

5-İşçi kursları için yetişkin insanlara göre tertiplenecek ders kitapları (alfabeler, hesap kitapları).”[1427]

Bütün bu esaslar doğrultusunda ilk yıl yapılması planlanan çalışmalar ise şöyle sıralanmıştı:

“1-İşletmelerdeki mesleki kurslar teşkilatının tanzimi, plana raptı ve tatbikata geçiş.

2-Dış ve iç talebe işlerini tanzim bakımından ilk merhale olarak altı aylık vaziyet raporları usulünün ihdas ve tatbiki.

3-İşletmelerde mesleki ve içtimai mevzuların idaresiyle meşgul memurlar için bir kurs açılması.

4-İşçi kursları için hususi ders kitapları hazırlamak.

5-İşçileri, iş terbiyesi mevzuu ile ilgili olarak sıhhi, iktisadi, teknik, içtimai bakımlardan tenvir edecek bir mecmua çıkarmak için hazırlıklar.”[1428]

Planın sonundaki genelgede kurum bünyesindeki sanayi şubelerinin rasyonelleşebilmesinin büyük ölçüde teknik, mali ve sosyal yönlerden teşkilat bütünlüğünün sağlanmasına bağlı olduğu dile getirilmişti. Üretimin nicelik ve nitelik yönünden gelişmesi bakımından çalıştığı işte uzmanlaşmış yani bunu meslek edinmiş memur ve işçilerin üretim yeteneklerinin önemi vurgulanmıştı. İşine mesleki ve manevi bağlılığı olmayan personelle teknik yönden yükselmenin ve istenen üretim düzeyine erişebilmenin olanaksız olduğu göz önünde bulundurularak yönetim ile personelin karşılıklı bağlılıkla ve görevlerini anlamış olarak çalışmalarını sağlayacak

[1427] **Ana Hatlarile Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı**, s.9-11.
[1428] **A.y.**, s.22-23.

ilkelerin belirlenmesi üzerinde durulmuştu. Bunun için kurum, teknik ve mali alandaki örgütlenmesine paralel olarak Genel Müdürlük bünyesindeki Mesleki ve İçtimai Teşkilat Servisine yeni bir düzen verme kararı almıştı.[1429]

Sümerbank çalışanlarının uzmanlaşmasını ne derece önemsiyorsa bunun önkoşulu olan çalışan bağlılığının ve istikrarının oluşmasını da o derece önemsiyordu. Bu bağlılığı sağlamak için geliştirdiği sosyal politikayı, yıldan yıla daha yöntemli ve düzenli bir hale getirmeye çalışmıştı. Bu bakımdan 1944 yılında sosyal politikası konusunda memurlarını eğitmek üzere İstanbul Üniversitesi'nde Sosyal İşler Kursu adıyla bir kurs açtırmıştı.[1430] Sümerbank İçtimai Teşkilat Şefi Saffettin Pınar kursun açılışında yaptığı konuşmada, kurulan modern sanayiin teknik ve mali yönleri kadar sosyal birimlere de önem verilmiş olmasının insan unsuruna verilen değerin bir göstergesi olduğuna dikkat çekmişti. Sanayi kuruluşlarında sosyal açıdan Batı endüstrisinin deneyimlerinden yararlanırken Türkiye'nin kendine özgü durumunu ve insanının psikolojik yapısının hesaba katmak gerektiği üzerinde durmuştu. Sınai rasyonelleşme açısından kadro, ücret, mesleki yetiştirme, barındırma, gıda, sağlık, sosyal güvence ve yardım olmak üzere çözüme kavuşturulması gereken birçok sosyal sorunun birinin bile ihmale gelmeyeceğini belirtmişti. Bu bağlamda Sümerbank sosyal örgütlenmenin rolüne büyük bir önem veriyordu ve Sosyal İşler Kursu bunun küçük bir yansımasıydı. Burada yapılacak eğitimle, ilgili personelin görevlerini istenen hız ve başarıyla yerine getirecek bilgi ve zihniyete ulaşmaları amaçlanıyordu.[1431] Sümerbank, eğitim çalışmalarının diğer sosyal uygulamalarla olan ayrılmaz bağını ve bütünsel olarak bu uygulamaların belirli bir nitelikli işçi topluluğu oluşturmak açısından önemini şöyle dile getirmişti:

> "Sümerbank kendi işletmelerinin rasyonel faaliyetini teminen bilgili eleman, devamlı ve kalifiye işçi yetiştirme yolundaki faaliyetini, hem işin gereği bir zaruret ve hem de memleket sosyal kalkınma davasında bir ödev telakki etmektedir. Bu bakımdan hareketle bütün sanayimizin ihtiyaçlarını karşılayacak mikyasta bilgili eleman, devamlı ve kalifiye işçi mevcudiyeti, bunların fabrikalar civarında muntazam evlerde iskânı, sağlıklarının korunması tam gıda alabilmeleri, iyi giydirilmeleri, istikballerinin temini, bedeni ve ruhi kabiliyetlerinin inkişafını sağlayacak tedbirlerin alınması ve her türlü içtimai

[1429] **A.y.**, s.25-26.
[1430] **Sümerbank 1944 Senesi İMR**, s.5.
[1431] Saffettin Pınar, "Sümerbank Kursu", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 112, 16 Ağustos 1944, s.5, 17.

ihtiyaçlarının tatmini, bugün için imkân nispetinde tahakkukuna çalışılan bir idealdir."[1432]

Dönemin koşulları ve uzun yıllar birikerek katılaşmış sorunlar nedeniyle, gereken bütün önlemlerin alınması ve alınan önlemlerin kesin çözümü sağlaması zaman alacaktı. 1946 yılında önceki yıllara göre kayda değer düzelmeler göze çarpmakla birlikte henüz istenen düzeye ulaşılamadığı için BUMH İsviçre ve Japonya'da uygulanan işçi alım sistemini gündeme getirmişti. Bu sistem köylerdeki kız veya erkek çocuklarla üç yıllık iş sözleşmesi yapılması ve bu süre içinde ilgili fabrikaların bu işçilerin barınma, yeme içme, giyim vs. gibi bütün ihtiyaçlarını karşılayarak yetiştirmesine dayanıyordu.[1433]

BUMH eğitim dışında eğitimi destekleyici faaliyetler yanında eğitimin niteliği konusunda da bazı saptamalarda bulunmuştu. Buna göre okul, kurs gibi öğretim kurumları yanında bilimsel araştırmalara önem verilmesinin etkili olacağı belirtilmişti. Mevcut durumda Sümerbank'ın Etüt ve Kontrol Servisleri bunun çekirdeğini oluşturuyordu. Diğer taraftan yetiştirme faaliyetinin *"yeni giren çırakları, alışmış işçileri, hünerli işçileri, usta muavinlerini (kalfaları), usta ve ustabaşıları"* ayrı ayrı ele alacak bir biçimde düzenlenmesi gerektiği üzerinde durulmuştu. Fakat İDFM'ye bağlı işletmelerde yetiştirme faaliyetinin A ve B okuma yazma kursları, çırak kursları, usta muavini (kalfa) kurslarından ibaret olduğu, buralarda uygulanan eğitimin hemen hemen birbirinin aynısı olduğu ve belirtilen aşamalara yanıt verecek şekilde düzenlenmediğine işaret edilmişti. BUMH okutma ve öğretme araçlarını da amaca uygun ve yeterli bulmamıştı. Bunun için işletme sorumluluğuyla çalışarak işletmecilik kuralları içinde üretim yapacak *"Atölye-Ekol"* diye tabir ettikleri uygulama okulları kurulmasını önermişlerdi. Üstelik bu konuda yabancı uzmanlar da aynı görüşteydi. Ayrıca bu okulların merkezi olarak örneğin Bursa ya da İstanbul'da açılabileceği düşüncesi dile getirilmişti.[1434] Burada şunu belirtmek gerekir ki daha önce üzerinde genişçe bilgi verilen Kayseri ve Bursa Fabrikalarındaki okullar bu görevi olanaklar ölçüsünde üstlenmişti; ancak BUMH'nin dile getirdiği biçimde bir düzenlemeye ihtiyaç vardı.

[1432] **Sümerbank 1945 İzmir Fuarı**, s.7.
[1433] **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.36; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, s.44-45.
[1434] "Ek Rapor: İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri", **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.11-12.

Sümerbank, BUMH'nin de işaret ettiği noktaları göz önünde bulundurarak eğitim programında bazı düzenlemeler yapmıştı. Buna göre eğitim programlarının dereceli olarak düzenlenmesi için 1946'da bununla ilgili esasları belirleyen bir yönetmelik çıkarılmıştı. Sümerbank İdare Meclisi'nin 21 Haziran 1946 tarihinde onayladığı ve 1 Temmuz 1946'da yürürlüğe giren Sümerbank İşçi Yetiştirme Yönetmeliği'nin ilk maddesindeki ifadeler şöyledir:

> "Sümerbank işletmelerinde çalışan ve çalışacak olan çeşitli işçi ve ehliyet kademelerindeki işçilerin içtimai ve iktisadi hayatımızın inkişaf ve icaplarına göre verim ve bilgisi yüksek, işe bağlı ve işçiliği meslek edinmiş elemanlar olarak yetişebilmelerini temin maksadıyla her türlü umumi ve teknik malumat ve iş terbiyesiyle teçhiz ve tenvirlerine ait bilcümle esaslar bu talimatname ile tespit olunmuştur."[1435]

Yönetmelikte her kademede personel yetiştirmek, onların kuramsal ve pratik yönden niteliklerini artırmak için 7 farklı türde kurslar açılması öngörülmüştü. Bunlardan ilki Okuma Yazma Kurslarıydı. Türkçe okuma yazma bilmeyen işçilerin en kısa zamanda okuma yazma öğrenebilmelerini, aynı zamanda aritmetik, yurt ve sağlık bilgisi ve çalıştıkları üretim şubelerinin içeriği hakkında basit, kısa, açık bilgi sahibi olabilmelerini sağlamak amacına yönelikti. 46 yaşına kadar olan bütün işçi ve müstahdemler okuma yazma kurslarına tabiyken bu yaştan yukarı olanların bu kurslardan yararlanmaları kendi isteklerine bırakılmıştı. Kursların süresi ise toplam 200 ders saati üzerinden 10 ay olarak belirlenmişti. Kurs sonunda sınava giren kişi başarılı olamazsa kursu tekrar etmesi gerekiyordu. Yine başarılı olamazsa işine son verilmesiyle ilgili teklifi mesleki yetiştirme şefliği ile işçinin çalıştığı işyerinin en büyük teknik amiri ortaklaşa olarak müdür veya en büyük idari amire götürebilmesi hükmüne yer verilmişti.[1436]

İkinci kurs Acemi İşçi Kurslarıydı. İşletmeye yeni alınacak mesleki deneyimi ve görgüsü olmayan işçilerin kısa bir hazırlık devresine tabi tutularak endüstride çalışabilmeleri için gerekli olan ilk basit teknik bilgiye sahip olmalarını sağlamak üzere düşünülmüştü. Buradaki kuramsal ve uygulamalı eğitimle sanayide çalışmaya başlayan işçilerin hem işçi sağlığı ve iş güvenliği hem de disiplin, teknik bilgi ve verimlilik yönünden aydınlatılmaları ve donatılmaları amaçlanmıştı. Süresi 1 ile 6

[1435] **Sümerbank İşçi Yetiştirme Yönetmeliği**, 1946, s.5.
[1436] **A.y.**, s.5-6.

hafta arasında değişen kurslar sonunda başarılı olamayanların işine son vermek konusunda işletmeler serbest bırakılmıştı.[1437]

Üçüncü kurs Bilgili İşçi Hazırlama Kurslarıydı. Kursun amacı temel mesleki ve teknik deneyimi ve alışkanlığı olan işçilerin mesleklerinde yükselmelerini, verim ve başarılarını artırmalarını mümkün kılacak, acemi kurslarındakinden daha ileri mesleki ve genel bilgiyle donatılmalarını sağlamaktı. Bu kurslara alınacakların ahlak, iş ve yetişme kabiliyetleri, genel ve ortak bir bilgi düzeyi, devamlılıkları göz önünde tutularak acemi kurslarını tamamlamış olup en az altı ay süreyle devamlı olarak bilfiil işyerlerinde çalışmış bulunan, temel mesleki ve teknik bilgiye sahip olan işçiler arasından seçilmesi hükme bağlanmıştı. Bu kursların süresi haftada 4 ile 5 saatten toplam 160-200 saat olmak üzere 10 ay olarak belirlenmişti. Kurs ders programına Türkçe, yurt ve sağlık bilgisi, aritmetik, geometri, genel ve mesleki teknoloji, mesleki resim dersleri konulmuştu. Kursların kuramsal ve uygulamalı aşamalarında işyerlerinin olanaklarından yararlanılacağı belirtilmişti.[1438]

Dördüncü kurs tipi Usta Muavini Kurslarıydı. Bu kursa alınacakların bilgili işçi kursunu tamamlayıp işyerlerinde bilfiil devamlı olarak en az bir yıl çalışmış bulunan, işletmelerde bu yönetmelikle tayin ve kastedilen şekilde bilgili işçi seviyesinde belirli bir mesleki ve genel bilgiyle donanmış olarak girecek veya girmiş bulunan, işletmelerde en az altı ay süreyle bilfiil çalışmış olup sanat okulu, enstitü ya da meslek okulu mezunu olan 16 ile 35 yaş arasında okuma yazma bilen işçiler arasından seçileceği belirtilmişti. Kurs süresi haftada 5 ile 6 saatten toplam 200 ile 240 saat olmak üzere 10 ay olarak belirlenmişti. Kuramsal ve uygulamalı aşamaları olan kursların ders programında Türkçe, yurt ve sağlık bilgisi, makine bilgisi ve bakımı, aritmetik ve geometri, genel ve mesleki teknoloji, mesleki resim dersleri yer alıyordu. Ayrıca kursa katılanların konferans suretiyle iktisadi, idari, ahlaki, sıhhi, teknik konularda da bilgilendirilmesi program kapsamına alınmıştı.[1439]

Beşinci kurs tipi Usta Kurslarıydı. Kursun amacı işletmelerin ana ve yardımcı bölümlerinin ya da bu bölümlerdeki belirli bir iş kısmının sevk ve idaresinde ustabaşılara yardımcı olarak çalışabilecek mesleki ve genel bilgilerle donanmış uzman ustaların yetiştirilmesini sağlamaktı. Bu kurslara alınacakların Usta Muavini

[1437] **A.y.**, s.6-7.
[1438] **A.y.**, s.8.
[1439] **A.y.**, s.9-10.

Kursunu tamamlamış olup işyerlerinde bilfiil en az iki yıl devam etmiş olan, mesleki ve genel bilgi açısından usta yetişebilecek düzeyde olan, 18 ile 40 yaş arasındaki okuma yazma bilir işçiler arasından seçileceği belirtilmişti. Kurs süresi haftada 5 ile 6 saatten toplam 200-240 saat olmak üzere 10 ay olarak belirlenmişti. Ders programı Usta Muavini Kurslarıyla aynıydı.[1440]

Altıncı kurs tipi Ustabaşı Kurslarıydı. Kurslara alınacakların Usta Kurslarını tamamlamış olup işyerinde bilfiil en az üç sene çalışmış bulunan, usta seviyesinde mesleki ve genel malumatla donanmış ve ustabaşı yetişebilecek vasıflara sahip olan 25 ile 45 yaş arasında okuma yazma bilen işçiler arasından seçileceği belirtilmişti. Kurs süresi 6 haftadan 10 aya kadar değişebiliyordu. Bu kursların ders çeşitleri ve saatlerinin Genel Müdürlük tarafından tayin olunacak bir komisyon tarafından endüstri ve meslek çeşitlerine göre değişmek üzere saptanarak düzenleneceği hükme bağlanmıştı.[1441]

Yedinci kurs tipi ise Özel Kurslardı. Gerekli görülürse çeşitli endüstri dallarındaki her türlü meslek ve uzmanlık bölümlerine işçilerin yahut memurların en kısa zamanda ve yoğunlaştırılmış yöntemlerle belirli mesleki ve genel bilgi bakımından yetiştirilmelerini sağlamak amacına dönüktü. Hangi türden olursa olsun Özel Kursların açılmasına işletme ve kuruluşlar tarafından yapılacak teklif üzerine veya gerekli gördüğü takdirde doğrudan doğruya Genel Müdürlükçe karar verilebileceği belirtilmişti. Ayrıca gerektiğinde başka kurumların açtığı kurslara belirlenen kişilerin iştirak ettirilmesi yolu da açık bırakılmıştı.[1442]

Sümerbank işçi kursları dışında yurtdışına staja göndereceği çalışanlarıyla ilgili hususları da yönetmelikle düzenlemişti. Sümerbank İdare Meclisi'nin 26 Nisan 1946 tarihinde onayladığı yönetmeliğe göre tayin edilecek staj müddetleri en çok bir yıl olarak belirlenmişti. Staj için gönderilecek kişi için ilk koşul kurum bünyesinde en az üç yıl çalışmış olmasıydı. Öte yandan kurum adına eğitim verilmiş olanlarla daha önce staja gönderilenler için altı yıldan az olmaması koşulu getirilmişti. Staja gönderilecek personelle ilgili göz önünde tutulacak noktalar karakter, iş kabiliyeti ve başarı, iş ve işyerlerini benimseyiş ve bağlılık derecesi, genel sağlık durumları ve staja gönderilecekleri branşlara göre fizyolojik kabiliyetleri, yabancı ülkelere gitme

[1440] **A.y.**, s.10-11.
[1441] **A.y.**, s.11-12.
[1442] **A.y.**, s.12.

ve oralarda yaşama, yurdu ve kurumu temsil yönünden durumu, lisan bilgisi şeklinde sıralanmıştı. Staja gönderilen personelin aylık ödenek ve yol paralarının kurumca karşılanacağı, stajda bulunanların primden yararlanamayacakları belirtilmişti. Sümerbank'ın öğrenci müfettişinin bulunduğu yerlerde, müfettişin görev ve yetkileri stajyer personeli de kapsıyordu. Bulunmayan yerlerde grup halinde bulunanlardan aralarından birisi kurum tarafından staj şefi olarak tayin edilecekti. Staj görenler her ay sonunda o ay içerisinde staj için yollandıkları konu üzerinde yaptıkları çalışma ve kazanımlarını birer kişisel rapor halinde göndermekle yükümlü tutulmuştu. Çalıştıkları yerden alacakları, çalışmaları hakkında olumlu ya da olumsuz izlenimleri bu rapora eklemek zorunluluğu getirilmişti. Staja gönderilecek personel üç yıldan az olmamak koşuluyla stajda kaldıkları sürenin üç katı kadar kurum bünyesinde, kayıtsız şartsız olarak ve kurumun gösterdiği yerde ve geçerli mevzuat dahilinde çalışmayı taahhüt etmek mecburiyetindedirler. Aksi durumda kurumun staj dönemi boyunca ödediği bütün ücretleri %8,5 faiz ve ayrıca ceza şartı olarak %50 fazlasıyla peşin ödemeyi taahhüt edecekleri yönünde yaptırım hükmü bulunuyordu.[1443]

Sümerbank'ın kurumsal misyonu ve koşullar gereği eğitim çalışmaları ara vermeden sürdürülüyordu. Her şeye rağmen eğitimlerden verimli sonuçlar alınıyordu. Kayseri ve Bursa Fabrikalarındaki çırak okullarının yanı sıra her fabrikada okuma yazma, teknik görgü ve bilgiyi artıran meslek kursları bulunuyordu. Ayrıca yurtiçinde ve yurtdışında öğrencilerin eğitimlerine devam ediliyordu. 1946 yılı itibariyle yurtiçinde 209, yurtdışında 141 öğrenci okutuluyordu. 1945'te yılına ait eğitim giderleri 233.615 TL'ydi. Diğer yandan halkevleri, halkodaları, spor örgütlenmeleri işçinin fikri, bedeni, kültürel yönlerden gelişimini sağlamaya hizmet eden birer eğitim faaliyeti sayılıyordu.[1444]

Sümerbank genelindeki eğitim faaliyetleri Sosyal İşler Müdürlüğü'nün sorumluluğundaydı. 1946 yılında kabul edilen beş yıllık yetiştirme planında yurtiçinde ve yurtdışında on yıl içinde 500'er olmak üzere 1.000 öğrenci okutulması, 700 elemanın da yurtdışında staj görmeleri öngörülmüştü. Bununla beraber planın

[1443] **Sümerbank Personelinin Yabancı Memleketlerde Staj Görme Yönetmeliği**, İzmit, Selüloz Basımevi, 1946, s.3-5; Sümerbank'ın kendi fabrikaları da devlet tarafından okutulan diğer öğrenciler için staj olanağı sunuyordu. Örneğin 1947'de bununla ilgili olarak şu ifadelere yer verilmişti: "Devlet adına okuyan öğrenciler öğretim üyeleri ve öğretmen yardımcıları ile birlikte talimatname gereğince yurdun muhtelif yerlerindeki fabrikalarında, (…) Sümerbank'ın muhtelif dokuma fabrikalarında, (…) her yaz 6 hafta staj yapmak mecburiyetindedirler. Yatılı öğrencilere günde 3 lira, İstanbul'a gönderileceklere 1 lira verilmektedir." Bkz. **TBMM TD**, D.8, C.8, 22-XII-1947, S. Sayısı 12, s.9.
[1444] **Sümerbank**, 1946, s.18, 66, 68.

yurtdışına ilişkin kısmının uygulanması bazı güçlüklerle karşılaşılması nedeniyle mümkün olamamıştı. Bu arada 1946 yılından önce ve plan kapsamında eğitim görenler eğitimlerini tamamladıkça işletmelere dağıtılıyorlardı. Ancak bunların bir kısmı kadrolarda uygun yer bulunamaması nedeniyle B kadrolarına alınmışlardı. Bu nedenle BUMH beş yıllık plan kapsamında yetiştirecek elemanların, işletmelerin şimdiki ve gelecekteki ihtiyaçlarına göre yeniden belirlenmesinin yararına dikkat çekmişti.[1445] İDFM'de ise teknik eğitim ve eleman yetiştirme politikasına yön vermek, sosyal politikanın belirlenmesi ve takibi gibi görevleri yapmak için danışmanlıklar kurulmuştu.[1446]

Eğitimlerin fabrikalarda nasıl devam ettiğine bakılacak olursa Kayseri Fabrikası'na ait yatılı okuldaki öğrenciler çalışmasalar da gündelik alıyorlardı. Ayrıca yine giyim ve beslenme ihtiyaçları da ücretsiz karşılanıyordu. Okuldaki eğitim dönemi 2 yıldı. İlk yıl tamirhane işleriyle ilgili kuramsal ve uygulamalı dersler veriliyordu. İkinci yıl ise hangi bölümde usta yardımcısı olacaklarsa o bölümün derslerini alıyorlardı. Belirlenen dereceli eğitim doğrultusunda kurulduğunda fabrikaya işçi girmiş ve gösterdiği başarıyla usta ve usta yardımcılığına kadar yükselmiş kişiler eğitimin ikinci aşamasına geçiyorlardı. Bu sayede 1948 yılı itibariyle iki yıl içinde eğitim görmemiş usta ve usta yardımcısı kalmamıştı.[1447] Nazilli Fabrikası'nda ise beş sınıflı okuma yazma kursu bulunuyordu. Bu kurslar 1 daimi fabrika öğretmeni ve 4 ilkokul öğretmeni tarafından idare ediliyor ve kursu tamamlayan işçiye ilkokul diploması veriliyordu. 1947'de kurslardaki toplam öğrenci sayısı 104'tü ve 24 kişilik son sınıftan 17 kişi mezun olmuştu. Usta işçi ve usta yardımcısı kurslarında ise işçiler iplik, dokuma, basma, atölye ve santral alanlarında eğitiliyordu ve 1947'de bu kurslardaki 15 kişiden 13'ü mezun olmuştu.[1448] Bu eğitimlere çalışanları özendirmeye ve onların motivasyonlarını artırmaya önem veriliyordu. Örneğin Malatya Fabrikası'nda 10 ay süren işçi yetiştirme kurslarını tamamlayan işçilere diplomaları Malatya Valisi Ahmet Kınık tarafından Vali Yardımcısı Celal İzgi, Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı Müfettişi, Sümerbank müfettişleri, Malatya Milli Eğitim Müdürü, iş müfettişleri, fabrika müdürü ve yardımcısı ile birçok işçinin katıldığı törende verilmişti.[1449] Aynı şekilde okuma

[1445] **BUMH Sümerbank 1947 Yılı Raporu**, s.22, 110.
[1446] **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.6.
[1447] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1464-3-8, 26.06.1948, s.31-32.
[1448] "Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.8.
[1449] "İşçi Yetiştirme Kursları", **Fırat**, 12 Mart 1949, s.1.

yazma kurslarından başlayarak bilgili işçi ve usta yardımcılığı kurslarına kadar çeşitli kursların sınavları Milli Eğitim Müdürlüğü temsilcisi huzurunda yapılıyor, başarılı olanlara belgeleri verilerek ücretlerine zam yapılıyordu. Ayrıca kursları iyi dereceyle bitirenlere nakit ödüller de veriliyordu.[1450]

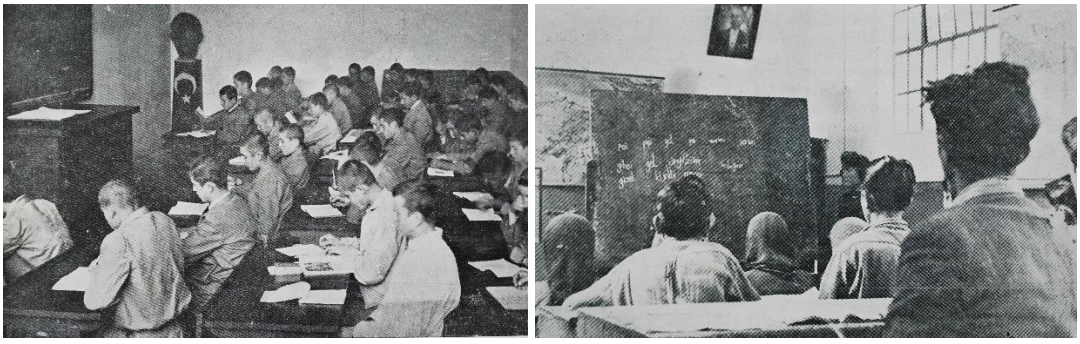

Şekil 4.10 Sümerbank Fabrikalarındaki Eğitimlerden Görüntüler[1451]

Sümerbank'ın gerek kendi açtığı kurslar gerek yurtiçi ve yurtdışında yürüttüğü eğitimler sayesinde istihdam ettiği işçilerin nitelikleri zamanla artmış örneğin 1948 Ocak ayında bünyesindeki 28.030 çalışandan 18.611'i *"kalifiye"*, 9.456'sı ise *"acemi"* olarak vasıflandırılmıştı. Makal bu işgücünün Sümerbank'ın kuruluşlarında çalışarak nitelik kazanmasını, *"geleneksel 'köylü-işçi' tipinden modern anlamdaki 'işçi' tipine geçişin önemli göstergelerinden biri"* olarak değerlendirmiştir.[1452]

Endüstrinin gelişimiyle yakından ilgili endüstri eğitimi konusu devletin en üst katlarında önemini koruyor ve takip ediliyordu. Bu doğrultuda Başbakanlık 1948'de verimli ve rasyonel çalışma olanaklarının araştırılmasını istemiş ve Sümerbank Genel Müdürlüğü buna ilişkin olarak görüşlerini bildirmişti. Buna göre kurum tarafından uzmanlaşmanın ve işlerin uzman ellerce yürütülmesinin önemi vurgulanmıştı. Bunun yanı sıra işin gereklerini daima ön planda tutan olumlu bir iş anlayışının yurt çapında hâkim kılınması, işletmelerin amaçlarına yönelik gerçekçi bir yapılanmaya gidilmesi, yetki ve sorumlulukların saptanarak düzenin sağlanması, iş güvenliği sisteminin kurulması, çalışanların geçim olanaklarının artırılması, gelecek güvencesinin sağlanması ve diğer özendirmelerle bağlılıklarının artırılması üzerinde durulmuştu.[1453] Bu nedenle Sümerbank fabrikalarındaki eğitim faaliyeti sosyal içerikli bütün faaliyetlerle birlikte, önem ve genişlik bakımından onlardan geri

[1450] **Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi**, s.16.
[1451] **Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı**, s.51, 56.
[1452] Makal, **Ameleden İşçiye**, s.143-147.
[1453] **BCA**, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 172-191-4, 14.06.1948.

kalmayacak ölçüde devam ediyordu. Eğitim faaliyetinin ilk bölümünü oluşturan kalifiye ve yüksek vasıflı idare memurlarının yetiştirilmesi için daha önce belirtildiği gibi yurtiçinde ve yurtdışında öğrenci okutuluyor, ayrıca yetişmiş elemanlar için stajlar düzenleniyordu. Beş yıllık plan kapsamında ABD, İngiltere ve İsviçre'de makine, inşaat, selüloz, deri, dokuma, kimya ve ekonomi dallarında 140, yurtiçinde ise aynı dallarda 177 kişi eğitim görüyordu. 1948 yılına kadar yurtiçinde 276 ve yurtdışında 91 öğrenci okutulmuştu. Eğitim faaliyetinin ikinci bölümünü oluşturan kalifiye işçi yetiştirme çalışmaları ise geliştirilerek sürdürülüyordu. Yukarıda söz edilen Sümerbank İşçi Yetiştirme Yönetmeliği bu çalışmaların aldığı son şekli ifade ediyordu.[1454] Eğitim çalışmalarının da içinde bulunduğu bütün sosyal uygulamalara işaret eden Sümerbank, haklı olarak şu değerlendirmede bulunmuştu:

> "Sümerbank'ı yalnız teknik ve ekonomik faaliyetle tanımak bu teşekkülün bünyesi hakkında tam bir fikir edinilmesine imkân vermez. Sümerbank, sosyal problemler yanında istihsal davasını elverişli şekilde mezce [katma, karıştırma] muvaffak olmuştur, denebilir. 1947 yılında ödenen 32.223.611 lira işçilik yanında 7.303.000 lira sosyal yardımda bulunmak ve sigorta primi olarak da 940.000 lira ödemekle Sümerbank, toplulukta çalışanların hayat seviyesi nispetinde istihsalin de artacağına inanmış bulunduğunu göstermektedir."[1455]

Sümerbank Genel Müdürlüğü eğitim faaliyetlerine devam edilmekle birlikte 1948'de yurtiçinde yetiştirilmek üzere öğrenci kabulünün Teknik Üniversite'yle sınırlı tutulmasına,[1456] 1949 yılında ise yurtdışına öğrenci gönderilmemesine karar vermişti.[1457] Ancak eğitim faaliyetleri sürdürülüyordu ve fabrikalar bünyesindeki kurslardan elde edilen sonuçların önceki yıllara göre daha verimli olduğu belirtilmişti.[1458] 1950'de fabrikalarda açılan kurslara 1.091 işçi devam etmiş bunlardan 717'si sınavda başarılı olmuştu.[1459] Sümerbank yönetimi de yönetmelikler çıkararak eğitim faaliyetlerinde düzenlemeler yapmaya devam ediyordu. Çalışma Esasları Yönetmeliğinde Personel Şefliğine personel yetiştirilmesi ve öğretim işleriyle ilgili olarak, idari ve teknik eleman yetiştirilmesi, işçi ve usta yetiştirilmesi, memur, müstahdem ve işçilerin iş bilgilerini ve genel kültürlerini artırmak üzere

---

[1454] **Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı**, s.57, 108.
[1455] **A.y.**, s.57.
[1456] **Sümerbank 1948 Senesi İMR**, s.11.
[1457] **BUMH Sümerbank 1948 Yılı Raporu**, s.22.
[1458] **Sümerbank 1949 Senesi İMR**, s.14-15.
[1459] **BUMH Sümerbank 1950 Yılı Raporu**, s.27.

kitaplar, kitapçıklar, dergiler, genelgeler, duvar ilanları gibi faydalı yayınların tespit edilmiş esaslar dairesinde yayınlanması, kurum mensuplarının çocuklarının okutturulması görevleri verilmişti. Şeflik personel yetiştirilmesine, kurslar açılmasına ve stajlar düzenlenmesine ilişkin olarak işletmenin gereksinimini saptamak, öneri sunmak, belirlenmiş kurallar ve iş programları dahilinde uygulamayı yürütmekten sorumluydu.[1460]

1.5. Eğitime Ayrılan Mali Kaynak ve Okutulan Öğrenci Sayısı

Sümerbank sanayileşme konusunda üstlendiği öncü rolün ve sorumluluğun bir uzantısı olarak bu sanayiin ihtiyacı olan genişçe bir kadronun yetişmesi için çalışmalar yapmış, bu çalışmalara ciddi bir mali kaynak ayırmıştır. Diğer bütün unsurlardan daha öncelikli olan insan kaynağının yetişmesiyle ilgili bu çalışmalara hele de modern sanayiin kurulması sırasında harcanan emek ve mali kaynağın önemli bir yer tutmasını olağan karşılamak gerekir. Zira kuruluş halinde olan bir sanayi için insan unsuru onun en temel ve zorunlu parçasıdır. Bu nedenle ülkenin son derece ihtiyaç duyduğu uzman işçiyi yetiştirmek konusunda Sümerbank fabrikaları, her şeyden önce birer okul görevi görmüştür. Bu doğrultuda işçi başına düşen okul giderleri Tablo 4.3'teki gibi gerçekleşmiştir.

Tablo 4.3 Fabrika Okullarına Ait İşçi Başına Harcamalar[1461]

Yıl	Bursa	Kayseri	Nazilli	Ereğli	Gemlik	Malatya
1942	0,20	0,87	0,57	0,09	1,11	
1943	0,25	1,80	0,25	0,24	1,50	
1944	0,23	1,78	0,35	0,19	1,57	
1945	0,30	1,79	0,34	0,90	1,22	
1946	0,10	1,51	0,18	0,14	1,16	0,23

Bilindiği gibi Sümerbank'ın yetiştirdiği insan kaynağı işçiyle sınırlı değildi. Sümerbank, fabrikalarındaki işlerin yürütülmesinde kafa rolünü üstlenecek mühendis, teknisyen gibi beyaz yakalı personelin yetişmesi için yurtdışı ve yurtiçindeki okullara ihtiyaçları doğrultusunda belirlenmiş programlar dahilinde çok sayıda öğrenci göndermiştir. Tablo 4.4 ile Tablo 4.5 incelendiğinde bunun hatırı sayılır düzeylere ulaştığı görülmektedir. Sanayiin en tepesindeki kritik görevleri yerine getirecek önemli uzmanların yetişmesi sağlanmış, büyük ilerlemeler kaydedilmiştir.

[1460] **Sümerbank Sınaî Müesseselerin Çalışma Esasları Yönetmeliği**, s.25-26.
[1461] **İDFM 1943 Yılı UMHR**, ek 3; **İDFM 1944 Yılı UMHR**, ek 2, s.151; **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, ek 2; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, ek 5; **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.59

Tablo 4.4 Yurtiçinde Öğrenim Gören Öğrenci Sayıları[1462]

OKUL	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	Toplam
İstanbul Yüksek Mühendis Okulu	4	6	9								**19**
Yıldız Teknik Mühendis Okulu	8	17	17			11	3	1			**57**
Kimya Fakültesi	4	12				31					**47**
Yüksek İktisat ve Ticaret Okulu	15	29	17			30	18	13	2		**124**
Diğer Sanat Okulları	30	43	32								**105**
Fen Fakültesi			8				25	19	14	8	**74**
Yüksek Tahsilde				71	157						**228**
Sanat Enstitülerinde				41	75	38	38	31	14	5	**242**
Teknik Üniversite						55	68	74	67	50	**314**
İstanbul Ekonomi Fakültesi						9	6	3			**18**
İstanbul Ticaret Lisesi						1					**1**
İstanbul Eczacı Okulunda							3	3	2	1	**9**
Radyoloji Enstitüsünde							1	1			**2**
İstanbul Tıp Fakültesinde									1	1	**2**
İstanbul Amerikan Kolejinde									1	1	**2**
TOPLAM	61	107	83	112	232	175	162	145	101	66	**770**
MEZUN	12		31			44			56	35	**168**

Tablo 4.5 Yurtdışında Öğrenim Gören Öğrenci Sayıları[1463]

ÜLKE	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	Toplam
ABD	10	11	10	8	30	33	33	35	32	31	**233**
Almanya	31	23	16	14							**84**
İngiltere	2		14	14	16	26	25	24	21	8	**150**
İsviçre	2	1	27	55	56	81	77	59	38	20	**416**
Fransa							1	1	2	1	**5**
Toplam	45	35	67	91	102	140	136	119	93	60	**888**
MEZUN	14	35	13			3			11	35	**111**

[1462] **1941 BUMH Sümerbank Raporu**, s.31; **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.8; **Sümerbank 1942 Yılı UMHR**, s.33; **Sümerbank 1943 Senesi İMR**, s.5-6; **Sümerbank 1944 Senesi İMR**, s.5-6; **Sümerbank 1945 Senesi İMR**, s.7; **Sümerbank 1946 Senesi İMR**, s.9-10; **Sümerbank 1947 Senesi İMR**, s.8; **Sümerbank 1948 Senesi İMR**, s.11-12; **Sümerbank 1949 Senesi İMR**, s.14-15; **Sümerbank 1950 Senesi İMR**, s.6-7; Tablodaki sayılara Sümerbank'ın bütün fabrikaları için yetiştirdiği öğrenciler dahildir. İlgili yılların altındaki sayılar o yıl adı geçen okulda öğrenim görmekte olanların sayısını gösterir. Yani öğrenci o yıl girmiş de olabilir önceki yıllarda girmiş olup öğrenimine devam ediyor da olabilir.

[1463] **1941 BUMH Sümerbank Raporu**, s.31; **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.8; **Sümerbank 1942 Yılı UMHR**, s.33; **Sümerbank 1943 Senesi İMR**, s.5-6; **Sümerbank 1944 Senesi İMR**, s.5-6; **Sümerbank 1945 Senesi İMR**, s.7; **Sümerbank 1946 Senesi İMR**, s.9-10; **Sümerbank 1947 Senesi İMR**, s.8; **Sümerbank 1948 Senesi İMR**, s.11-12; **Sümerbank 1949 Senesi İMR**, s.14-15; **Sümerbank 1950 Senesi İMR**, s.6-7; Tablodaki sayılara Sümerbank'ın bütün fabrikaları için yetiştirdiği öğrenciler dahildir. İlgili yılların altındaki sayılar o yıl adı geçen ülkede öğrenim görmekte olanların sayısını gösterir. Yani öğrenci o yıl gönderilmiş de olabilir önceki yıllarda gitmiş olup öğrenimine devam ediyor da olabilir.

Tablo 4.6 Mesleklere Göre Yurtiçinde Okutulan Öğrenci Sayıları[1464]

Meslek	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	Toplam
Makine ve Makine Yüksek Mühendisi	14	8	13	14	10	14	14	8	**95**
Kimya Yüksek Mühendisi	3	9	11	14	14	5		1	**57**
Elektrik ve Elektrik Yüksek Mühendisi	-	-	2	2	9	7	7	7	**34**
İnşaat ve İnşaat Yüksek Mühendisi	-	-	-	4	4	-	-	-	**8**
Mimar	-	-	-	-	-	-		1	**1**
Eczacı	-	-	-	-	-	3	-	-	**3**
Tıp	-	-	-	-	-	-	-	1	**1**
İktisat Enstitüsünde	-	-	-	3	8	5	-	-	**16**
Yüksek Ticaret Enstitüsünde	11	14	12	11	26	12	-	-	**86**
Sanat Enstitüsünde	25	29	36	23	16	14	-	-	**143**
TOPLAM	**53**	**60**	**74**	**71**	**87**	**60**	**21**	**18**	**444**

Tablo 4.7 Mesleklere Göre Yurtdışında Okutulan Öğrenci Sayıları[1465]

Meslek Dalı	ABD	İngiltere	Almanya	İsviçre	Belçika	Fransa	Toplam
Makine	12	10	15	47	-	-	**84**
Kimya	9	3	13	21	-	-	**46**
Tekstil	22	41	21		-	3	**87**
Tekstil Kimyası	3	5	1		2	-	**11**
Elektrik	8	4	8	1	-	-	**21**
İnşaat	1	1	-	-	-	-	**2**
Kâğıt	1	2	1	3	-	1	**8**
Maden	1	-	-	-	-	-	**1**
Endüstri	17	-	4	-	-	-	**21**
İzabe	10	11	10	-	-	-	**31**
Debagat	1	-	-	-	-	-	**1**
Kundura	3	-	-	-	-	-	**3**
Seramik	8	-	-	-	-	-	**8**
Ekonomi	4	-	-	-	-	1	**5**
İş İdaresi	9	-	-	-	-	-	**9**
TOPLAM	**109**	**77**	**73**	**72**	**2**	**5**	**338**

Sümerbank'ın Tablo 4.6 ve Tablo 4.7'de görülen çeşitli meslek dallarında yetiştirdiği uzman sayılarına bakılacak olursa bugünkü ölçülere göre az bulunabilir. Ancak o günün koşulları ve söz konusu meslek dallarındaki mevcut uzman sayılarının çok sınırlı olduğu göz önünde tutulmalıdır. Zira 1947-1948 eğitim

[1464] **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, Sayı 1, Temmuz 1961, s.41-42; Tabloda bütün Sümerbank fabrikaları için yetiştirilen öğrenci sayıları yer almaktadır.
[1465] **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, Sayı 1, Temmuz 1961, s.42; Tabloda 1942-1961 arasında bütün Sümerbank fabrikaları için yetiştirilen öğrenci sayıları yer almaktadır.

öğretim yılında Erkek Sanat Enstitülerinden mezun olan 1.311 mezunun içinde sadece ikisinin dokumacı olduğu[1466] dikkate alındığında Sümerbank'ın sadece bu alanda bile yetiştirdiği uzmanların önemi ve değeri anlaşılacaktır. Öte yandan Sümerbank'ın teknik eleman yetiştirme çalışmalarından övgüyle söz eden BUMH, bunun mühendis ve teknisyenlerle sınırlı tutulmayarak muhasebe, maliyet muhasebesi, ticaret, personel ve haberleşme gibi çalışma alanlarındaki eksiklikleri gidermek üzere eleman yetiştirilmesinin kurum ve bağlı işletmelerin daha rasyonel yönetimini sağlayacağını belirtmişti.[1467]

Sümerbank'ın mühendis, teknisyen gibi beyaz yakalı personel yetiştirmek üzere yurtdışı ve yurtiçinde sürdürdüğü eğitimlerin mali boyutları Tablo 4.8'de görülmektedir. Yıldan yıla artan bu eğitim giderlerinden kurumun ihtiyaçlar doğrultusunda olanaklarını zorlayarak eğitime önemli bir kaynak ayırdığı anlaşılmaktadır.

Tablo 4.8 Sümerbank'ta Yıllara Göre Toplam Eğitim Giderleri (TL)[1468]

Yıllar	Yurtdışı	Yurtiçi	Toplam
1933	1.229,55	-	1.229,55
1934	9.280,37	-	9.280,37
1935	32.128,70	-	32.128,70
1936	44.094,35	-	44.094,35
1937	90.853,31	-	90.853,31
1938	162.176,94	-	162.176,94
1939	99.197,58	-	99.197,58
1940	85.983,67	-	85.983,67
1941	81.986,57	-	81.986,57
1942	83.915,79	22.445,88	106.361,67
1943	107.860,73	48.653,16	156.513,89
1944	95.762,42	119.668,40	215.430,82
1945	172.640,25	131.704,72	304.344,97
1946	414.999,48	190.116,06	605.115,54
1947	709.979,67	274.922,62	986.902,29
1948	665.207,95	243.324,93	908.532,88
1949	661.927,30	246.476,33	908.403,63
1950	467.156,91	165.738,37	632.895,63
TOPLAM	**3.986.381,54**	**1.443.050,47**	**5.431.432,36**

Eğitim faaliyetlerine ayrılan bunca emek ve mali kaynak sayesinde fabrikalardaki nitelikli personel sayısında gözle görülebilir ve memnun edici artışlar

[1466] "İplik ve Dokuma Enstitüsü", **Endüstri**, Sayı 2, Ekim 1948, s.27.
[1467] **BUMH Sümerbank 1950 Yılı Raporu**, s.3.
[1468] **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, Sayı 1, Temmuz 1961, s.43; Tabloda bütün Sümerbank fabrikaları için yetiştirilen öğrencilerin öğrenim giderleri yer almaktadır.

elde edilmişti. Bunlardan Bursa ve Malatya fabrikalarındaki yüksek eğitimli eleman sayılarında Tablo 4.9'da görüldüğü gibi önemli ilerlemeler kaydedilmişti. Diğer taraftan Kayseri Fabrikası'ndaki memurların %38'i ilkokul, %30'u ortaokul, %4'ü sanat okulu, %9'u lise, %19'u yüksekokul mezunlarından oluşuyordu.[1469] Nazilli Fabrikası'nda ise memurların %23'ü ilkokul, %34'ü ortaokul, %13'ü sanat okulu, %16'sı lise, %6'sı yüksekokul, %8'i mühendislik ve yüksek mühendislik okulu mezunlarından oluşuyordu.[1470]

Tablo 4.9 Bazı Fabrikalardaki Memur Kadrosunun Eğitim Durumu[1471]

EĞİTİM DURUMU	Bursa	Malatya	Malatya
	1950	1949	1950
Yüksek Tekstil ve Tekstil Mühendisi	5	-	1
Yüksek Makine Mühendisi	6	2	7
İnşaat Mühendisi	-	-	-
Yüksek Kimya ve Kimya Mühendisi	7	4	4
Diğer Yüksek Mühendisler	8	8	1
Hukuk Fakültesi Mezunu	1	1	1
İktisat Fakültesi Mezunu	-	1	1
Yüksek Ticaret ve İktisat Mezunu	7	4	4
Tıp Fakültesi Mezunu	-	6	6
Diğer Yüksek Okullar	4	-	-
Ticaret Lisesi	2	1	1
Lise	24	25	27
Meslek Okulu	17	6	10
Ortaokul	42	31	39
İlkokul	15	54	46
Vesika İbraz Edemeyenler	3	-	-
TOPLAM	**141**	**143**	**148**

Sümerbank'ın yurtdışı ve yurtiçinde okuttuğu öğrenciler, yapılan sözleşme gereğince eğitim sürelerinin iki katı süreyle Sümerbank bünyesinde çalışmak zorundaydılar.[1472] Uzman yetiştirmeye hatırı sayılır mali kaynak ayıran Sümerbank sözleşmedeki bu taahhütlerini yerine getirmeyenler hakkında hukuki yollara başvuruyordu.[1473] Buna rağmen 1940-1944 yılları arasında Sümerbank'ın yurtdışında yetiştirdiği 124 kişiden 31'i, yurtiçinde yetiştirdiği 68 kişiden 3'ü yani yetişen

[1469] **BUMH Sümerbank Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.7.
[1470] **Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.9.
[1471] **BUMH Sümerbank Bursa Merinos ve Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayii Müesesesi 1950 Yılı Raporu**, s.109; **BUMH Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu**, s.54.
[1472] **1941 BUMH Sümerbank Raporu**, s.30-31; **Sümerbank 1944 Senesi İMR**, s.6.
[1473] **Sümerbank 1949 Senesi İMR** s.14-15; **Sümerbank 1950 Senesi İMR**, s.6-7; **BUMH Sümerbank 1950 Yılı Raporu**, s.27.

uzmanların yaklaşık %17'si kuruma hiçbir katkıda bulunmadan ayrılmıştı. Ancak bunlar içinde sadece dört kişiden borcu tahsil edilebilmişti.[1474] Bu ve benzeri örnekler dolayısıyla süreç kamu kuruluşlarının aleyhine işlemiş gibi görünse de hem sanayiin ihtiyacı olan kadroların sağlanması hem de girişimcilik açısından ülke yararına gelişme gösterdiğini söylemek mümkündür.

Devletçi döneme toplu olarak bakıldığında Sümerbank'ın da içinde bulunduğu İDT'lerin yetiştirdiği teknik uzman, yönetici ve işçi kadrolarının özel girişimcilere bu yönden de birçok yararlar sağladığı görülmektedir. Giderleri devletçe karşılanan çeşitli eğitim programlarıyla yetişmiş nitelikli elemanların bir kısmı özel girişimciler tarafından transfer edilmiştir. Aydemir bu konuda *"Özel teşebbüsün yüksek idareci ve teşkilatçı kadroları, hemen bütün elemanlarını devlet işletmelerinden sağlamıştır"*[1475] demiştir. Ayrıca bu yetişmiş ve deneyimli kadrolar yalnızca ülkedeki işgücü boşluğunu değil girişimci boşluğunu da doldurmuşlardır. Zira devletçi dönemde birçok işletme kamu kuruluşlarından gelen bu girişimciler tarafından kurulmuştur. Üstelik kamu kuruluşlarının girişimciliğin gelişimine katkısı bu kişilerin sadece görgü, bilgi ve deneyimlerini artırmakla sınırlı kalmamış aynı zamanda sermaye birikimini sağlamıştır.[1476]

Sümerbank'ın Türkiye'de sanayiin ve çalışma yaşamının gelişimine yetişmiş insan gücüyle sağladığı katkıya Kayseri ve Nazilli fabrikalarında müdürlük yaptıktan sonra İDFM Müdürlüğüne getirilmiş olan Fazlı Turga ile Ereğli Fabrikası'nda müdürlük yapmış olan Celal Edige en önemli örnektir. Bu iki isim dokumacılık alanında Türkiye'nin sayılı uzmanları arasında yerini almış, alanlarında engin bilgi sahibi olarak sonraki yıllarda da bilgi ve deneyimlerini Türk dokuma sanayiinin hizmetine sunmuş, önemli yararlar sağlamıştır. Fazlı Turga Adana Milli Mensucat Fabrikası adlı özel işletmenin başına geçerek işletmenin donanım başta olmak üzere her açıdan modernleşmesinde ve gelişmesinde rol oynamıştır.[1477]

Aslında Sümerbank'ın kuruluş kanununda yer alan *"memlekete ve kendi fabrikalarına lüzumu olan usta ve işçileri yetiştirmek"* ifadesi kurum için böyle bir misyonun öngörüldüğünü ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Sümerbank kuruluşundaki

[1474] **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, s.42, 72.
[1475] Aydemir, **İkinci Adam**, C.I, s.446.
[1476] Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, s.217-218; Makal, **Ameleden İşçiye**, s.147-149.
[1477] İlhan Tarus, "Türk İşçisinde Uzmanlaşma Temayülü ve İstidadı", **Çalışma**, Sayı 7, Haziran 1946, s.53.

misyon gereğince bir yandan Türkiye'de sanayiin kurucusu olurken diğer yandan da kurulacak bu sanayi dallarında çalışacak bilgili, görgülü elemanların yetişmesi görevini de üstlenmiştir. Kurumun 1961'de yayın hayatına başlayan dergisindeki şu ifadeler konuya açıklık getirmesi bakımından son derece önemlidir:

> "Bu ağır ama bir o kadar da şerefli bir görevdi. Sümerbank, kendisine verilen bu görevi de 28 yıldan beri yüz akıyla başarmış, memlekete birçok teknik eleman yetiştirmiş, bu yolla memlekette özel teşebbüslere eleman sağlamak yönünden de yararlı olmuştur."[1478]

Hiç yoktan yarattığı sanayi altyapısıyla bölgelerinde sanayiin gelişimine öncülük eden Sümerbank fabrikaları, işçilerin bir taraftan bilimsel bir eğitim programıyla teknik yönden gelişimlerini, diğer taraftan yaygın eğitim araçlarıyla kültürel gelişimlerini sağlamıştır. Niteliksiz olarak aldığı insan kaynağını kuramsal ve uygulamalı eğitimle nitelikli hale getirmiştir. Bu bakımdan fabrikaların bölgeleri için iktisadi bir kalkınma aracı olduğu kadar kültürel bir kalkınma aracı, birer okul olduğunu çekinmeden söylemek mümkündür. Nitekim bu gerçeği Sümerbank'ın ilk Genel Müdürü olan Nurullah Esat Sümer yıllar sonra şu sözlerle ifade etmiştir:

> "İktisadi zihniyeti, sermaye kudreti ve teşebbüs ehliyeti, bilinen tarihi sebeplerle, felce uğramış, gerilemiş ve donmuş bir memlekette bu ölçüde bir silkinme ve kalkınma hamlesinin başarılmasını devletin dışında düşünmek, hayale kapılmak demek idi. Sümerbank, işte bu inkılapçı anlayışın müşahhas bir tezahürü ve bu fikrin endüstride bir remzi olarak vücut buldu. Maddi kültüre, ileri tekniğe ve devlet kaynaklarına dayanarak büyük sanayie vücut verirken tahakkuk ettirilen kuruluş ve kurtuluş hedefi ile birlikte, sanayiin coğrafi dağılışı yurdu ve cemiyeti hem mana hem de madde bakımlarından gerçekten temdin ve ihya edici sosyal bir başarı olmuştur. Devlet, Sümerbank eliyle nerede bir sınai tesis kurmuş ise oraya sayısız faydalar sağlamış, muhite öğretici bir 'Mektep' ve kalkındırıcı nimet kaynağı getirmiştir. Bunu söylerken, Karabük'ü, Kayseri'yi, Malatya'yı, Nazilli'yi, Bursa'yı ve İzmit'i düşünüyorum."[1479]

[1478] "Sümerbank'ın Yetiştirdiği Elemanlar", **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, Sayı 1, Temmuz 1961, s.41.

[1479] "İlk Genel Müdürümüz Nurullah Esat Sümer'in Düşünceleri", **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, Sayı 1, Temmuz 1961, s.6.

2. Kütüphane

Fabrikalarda kütüphane varlığının iki önemli gerekçesi vardı. Bunlardan ilki okumanın genel kültür yönünden insanın gelişimine yaptığı katkı, diğeri birçoğu niteliksiz olan işçilerin uzmanlaşabilmesinin kuramsal ve uygulamalı düzlemde yine fabrikalarda alabilecekleri bilgi ve eğitime bağlı olmasıydı. Kısacası teknik açıdan donanımlı hale gelebilmeleri için eğitim materyali olarak buna büyük bir gereksinim duyuluyordu. Nitekim Kayseri Fabrikası hakkındaki raporunda Bereznitsky, personelin çağın gerektirdiği teknik bilgi ve donanıma sahip olabilmesi için dokumacılıkla ilgili en son yayınları içeren bir kütüphanenin kurulmasının kaçınılmaz olarak gerekli olduğuna dikkat çekmişti. Fabrika çalışanlarının okul dışında da bilgilerini artırmalarını hatta mühendis ve diğer teknik kadroların da buralardan yararlanabileceğine işaret etmişti. Bu kütüphanede Türkçe yayınların yanı sıra yabancı dillerdeki yayınların da kütüphanenin tercüme bürosunca çevrilerek kütüphaneye kazandırılmasının önemi üzerinde durmuştu.[1480] Buradan anlaşılacağı üzere fabrikaların kurulduğu yıllarda kütüphaneler yeterli sayıda yayına sahip değildi.

O dönem konu üzerine eğilen, kalem oynatan kişilerin önemli saptamaları vardı. Bazıları endüstri alanındaki işçileri kültürel açıdan okuma yazma bilmeyenler, ilkokul eğitimi almış ancak okuma zevki duymamış ve memleketteki endüstri yayınından habersiz olanlar, sanat okulu mezunu olduğu halde yayınları takip edecek kazanca sahip olmayanlar olarak üçe ayırıyordu. Bununla beraber bunların yetiştirilmesi, kültürlerinin artırılması ve endüstriyle ilgili yayınları takip edebilmesi için çözüm önerileri de sunuyordu. Buna göre Türk endüstri işçisinin kültürlü olmasına yarayacağı düşünülen öneri ve önlemler listesinin başında her fabrikada yönetimi belirli bir yönetmeliğe ve tüzüğe bağlanmış bir kütüphane kurulması yer alıyordu. Ayrıca çalışma dışındaki belirli saatlerde ve program dahilinde okuma yazma bilenler bir şefin gözetiminde derse, bilmeyenler ise okuma yazma derslerine ve bilgilerini artıracak konferanslara yönlendirilmeliydi. Bunun için endüstri yayınları yapan dergiler, fabrikalardaki kütüphane ve konferanslarla çok yakından ilgilenmeli, her soruya yanıt vermeliydi. İnsanların yalnız dinleyici olmaktan usandığı bilindiğinden konferanslarda tartışmalar yapılmalı, her işçinin görüş ve

[1480] Bereznitsky, **Kayseri Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, s.2-3.

bilgisi alınmalıydı. Kütüphaneyi kurmuş olmak tek başına yeterli olmayacağından sanayi işçisinde okumaya ve yayınlara karşı istek ve sevgi uyandırılmalıydı. Öğrenme zevk ve gereksiniminin artırılması ve öğrenmenin kütüphanelerle sınırlı kalmaması için endüstriye ilişkin yayınlar ihtiyaca uygun şekilde çoğaltılmalıydı. En önemlisi bu yayınların ve kitapların işçinin satın alma gücü göz önünde bulundurularak elden geldiğince ucuzlatılması gerekliydi.[1481]

Hükümetin işçinin meslek bilgisini yükseltmek amacıyla yayımladığı Fabrikalarda Mesleki Kurslar Nizamnamesi üzerine Endüstri[1482] dergisi, kurslara devam eden işçi ve ustaların yararlanabileceği kaynaklar olarak kendini ve yine kendi yayını olan Teknik İşçi Ajandası'nı öne çıkarmıştı. Sanayi ve tekniğe ilişkin yazılı materyallerin sayılı olduğu bir ortamda Endüstri'nin varlığı Sümerbank tarafından da takdir edilmiş, henüz kurulmakta olan Ereğli Fabrikası'nın yönetimi 22 Şubat 1936'da fabrika işçilerinin bilgilerini artırmak amacıyla dergiye yıllık abonelik talebini belirten bir mektup yollamıştı. Bu talepten dolayı son derece memnun olan dergi yönetimi, fabrika yönetimini bilgiye ve okumaya değer veren tavrından ötürü kutlamıştı. [1483] Kendini yaygın eğitim aracı olarak sunan derginin fabrikalara abonelikle ilgili yaptığı çağrılara bu şekilde karşılık bulması dergi açısından önemli bir gelişmeydi. Bu nedenle potansiyel okuyucu kitlesi olan fabrikalardaki işçilere ulaşmasını sağlayan fabrikaların yöneticilerine derginin sayfalarından teşekkür ediliyordu. Bunlar arasında yine bir Sümerbank işletmesi olan Kayseri Fabrikası'nın dokuma şefi Nurettin Gündüzalp de vardı.[1484] Ayrıca dergi, çok sayıda fabrikayla birlikte özellikle Nazilli, Kayseri, Ereğli, Bursa ve Gemlik fabrikalarının adını vererek fabrikalarda derginin dağıtım ağını kurabilmek için bu sorumluluğu üstlenmek isteyen işçilere ve ustalara çağrıda bulunuyordu.[1485] Öte yandan sadece Sümerbank Genel Müdürlüğü yıllık 60 nüsha olmak üzere dergiye aboneydi. [1486] Türkiye'nin sanayileşme sürecinde Endüstri gibi bir derginin öne çıkması ve bu gündeme ilişkin haberler yapmasının yanında, bilgiye ulaşma olanaklarının çok

[1481] Nejat Bozkurt, "Nasıl Kültürlü Olabiliriz?", **Endüstri**, Sayı 9, Mayıs 1937, s.207, 210.
[1482] Dergi, 30 Nisan 1914 (17 Nisan 1330) tarihinde Sanayi adıyla yayımlanmaya başlamış ve Cumhuriyet öncesindeki son sayısı 15 Aralık 1920'de (15 Kanunuevvel 1336) çıkmıştır. Daha sonra Ekim 1934'ten itibaren İzmir'de Fen ve San'at adıyla yayın hayatına tekrar girmiş, Eylül 1935'te Endüstri adını almıştır, bkz. **Endüstri**, Sayı 1, Eylül 1935, s.1; Zafer Toprak, "Sanayiden ve Emekten Yana Bir Dergi: Sanayi Mecmuası", **Toplumsal Tarih**, Sayı 253, Ocak 2015, s.72-73.
[1483] "Yeni Sınai Hayatımızda İşçiyi Yetiştirmek Bir Vazifedir", **Endüstri**, Sayı 7, Mart 1936, s.1.
[1484] **Endüstri**, Sayı 5, İkincikanun 1936, s.2.
[1485] **Endüstri**, Sayı 6, Şubat 1940, s.117.
[1486] "Sümerbank'ın Milli Teknik Öğretime Yardımı", **Endüstri**, Sayı 11, Temmuz 1945, s.209.

kısıtlı olduğu bir ortamda teknik bilgi sunmayı da görev edinmiş olması son derece yararlı olmuştu. Bu sorumluluğun bir devamı olarak abonelik vb. yollarla derginin dağıtımını üstlenmeleri için özellikle Sümerbank ve diğer İDT'lerde çalışan teknik elemanlara çağrısını ilerleyen yıllarda da sürdürmüştü.[1487]

Mesleki ve teknik yayınları bir araya getirerek bir kütüphane oluşturmuş, işçilerine okuma yeri ayırmış, okumaya ve kendini geliştirmeye hevesli işçilerini çeşitli biçimlerde özendirme gereği duymuş fabrikaların *"parmakla gösterildiği"* bir dönemde [1488] bu yönde atılan adımların değeri bir kat daha artmıştır. Çünkü Türkiye'de o dönem teknik öğretime ilişkin kitapların ve yayınların yetersizliği yalnız mesleğinde kendini geliştirmek isteyenlerin değil mesleki ve teknik eğitim kurumlarının dahi karşılaştığı ciddi sorunlardan biridir.[1489] Dolayısıyla Sümerbank fabrikalarının çalışanları için kurduğu kütüphaneler ve okuma odaları bu açıdan önemli ve dikkat çekicidir.[1490] Sümerbank zaman içerisinde kütüphaneyle ilgili düzenlemelerini daha kapsamlı ve ayrıntılı hale getirmiştir. Sümerbank İdare Meclisi'nin 1943'te onayından geçen yönetmelikle, bankaya bağlı bütün fabrikalar ve işletmeler için gerekli her türlü yayının satın alınması, abonelikler, tasnif ve saklama şekilleri saptanmıştır. Yönetmelikte fabrika kütüphanelerinin yönetiminin nasıl olacağına açıklık getirilmiştir. Bundan başka fabrikaların ve işletmelerin faaliyet alanlarıyla ilgili süreli yayınlara aboneliklere ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. Buna göre Genel Müdürlük tarafından zaten yapılmış abonelikler dışında, ilgili fabrika ya da işletme müdürüne fabrika adına abonelik hakkı tanınmıştır. Ayrıca fabrikaların ve işletmelerin, Genel Müdürlüğü haberdar etmek kaydıyla, bulundukları kentin gazete veya borsa ve ticaret odası bültenleri gibi yerel yayınlarına aboneliği serbest bırakılmıştır.[1491]

[1487] **Endüstri**, Sayı 6, Şubat 1949, s.134.
[1488] **Endüstri**, Sayı 10, Haziran 1943, s.183.
[1489] Raif Taney, "Teknik Öğretim Kitapları", **Endüstri**, Sayı 2, Haziran 1942, s.10.
[1490] **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.256.
[1491] **Sümerbank Müesseseleriyle Fabrikalarının Kütüphane ve Neşriyat İşlerine Ait Yönetmelik**, 1950, s.3-5.

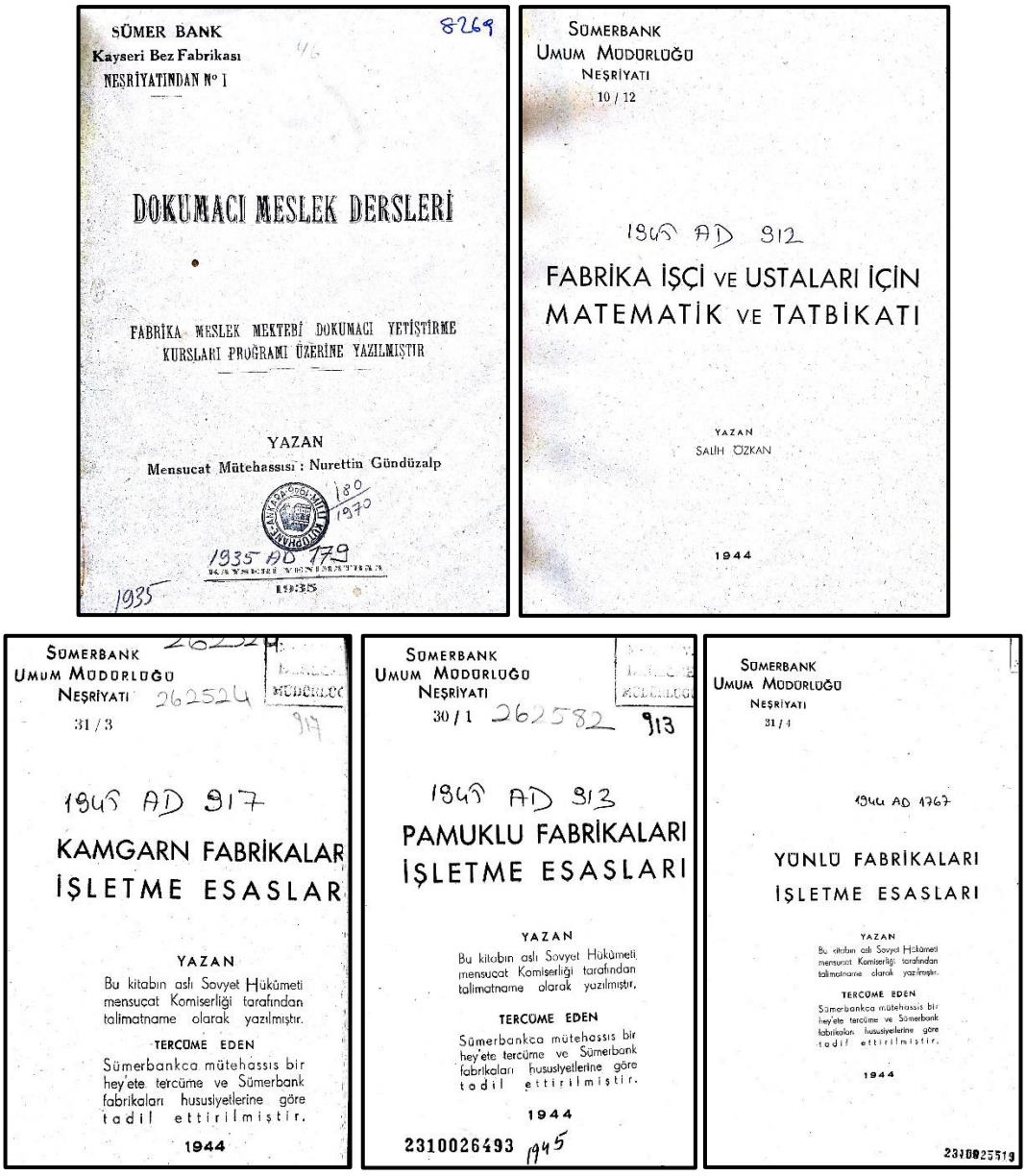

Şekil 4.11 Personel Eğitiminde Kullanılan Kitap Örnekleri

Aynı yönetmelikte Sümerbank çalışanlarının eğitiminde gerekli ders kitapları ve diğer kitapların tercümesi ya da satın alınmasıyla ilgili düzenlemelere de yer verilmiştir. Söz konusu kitaplar, teknik ve ekonomik bilgi kitabı ile memur, usta ve işçi kurslarındaki gibi el kitabı şeklinde olmak üzere konularına göre iki tipte tanımlanmıştır. Bunlar doğal olarak Şekil 4.11'de de örnekleri görülen Sümerbank'ın dokuma başta olmak üzere faaliyet alanlarına dönük kitaplardır. Ayrıca bunların biçim, boyut, cilt ve kapak tasarımlarında nelere dikkat edilmesi gerektiği de yine yönetmelikte belirtilmiştir. Diğer taraftan yapılacak tercümelerin hangi kural ve standartlara göre yapılacağı hükme bağlanmış, ayrıca çevirenin ve yazarın doğacak telif haklarının korunmasına ilişkin maddeler konulmuş hatta bu eserlerde bulunan ya

da bulunacak resim, şekil vb. telif doğuracak unsurlara gerekli telif değerlerinin takdir edilerek ödeneceği belirtilmiştir.[1492] Kısacası ulusal ve uluslararası düzlemde yayıncılık etiği göz ardı edilmemiş, emeğe saygılı ve ilkeli bir yol izlenmiştir. Belirlenen kurallar ve izlenen yol incelendiğinde Bereznitsky ve ayrıca konuyla ilgili önerilerde bulunan kişilerin görüşleriyle tutarlılık gösterdiği dikkati çekmektedir. Oluşturulan bu program ve ilkeler doğrultusunda kurum, bünyesindeki uzmanları telif eserler yazmaya ve çeviriler yapmaya özendirici adımlar atmış, 1943 yılı itibariyle 1 yıl içinde 12 teknik eser elde edilmiştir. Bir o kadarının da yayımlanması için hazırlıklar sürdürülmüştür.[1493]

Sümerbank yönetimi diğer konularda olduğu gibi kitap ve kütüphaneye ilişkin belli bir takım kurumsal düzenlemelere gitmiştir. Mesleki ve sosyal örgütlenme planına göre, işçilerin fabrikaya bağlılığı açısından büyük öneme sahip diğer bütün sosyal ve kültürel altyapılar içinde okuma salonları kurulması da karara bağlanmıştır.[1494] Öte yandan Sümerbank'a bağlı fabrika ve işletmelerin sosyal alanda yaptığı işlerle ve yardımlarla ilgili eksikleri gidermek, geliştirilmesini sağlamak için teftişi yapılacak başlıca sosyal tesisler arasında kütüphane ve kütüphaneyle birlikte Halkevi veya Halkodasına da yer verilmiştir.[1495] Halkevinin bu kapsamda ele alınması Sümer Halkevi'nin Nazilli Fabrikası bünyesine rastgele girmediğini ve kurumun bir organı gibi algılandığını göstermektedir. Ayrıca genel olarak Halkevi ifadesinin kullanılmasından, gelecekte Sümerbank'ın başka fabrikalarında da Sümer Halkevi gibi Halkevlerinin bulunmasının olası görüldüğü, diğer taraftan fabrikaların bölgelerindeki Halkevi şubelerinin sosyal ve kültürel örgütlerinin doğal bir parçası sayıldığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Bütün bunlar fabrikaların kültürel yönüyle Halkevlerine benzer bir görevi yerine getirdiğine daha önce de işaret edilen görüşü pekiştirmektedir.

Kütüphaneyle birlikte Halkevlerinden söz edilmesini daha iyi anlayabilmek ve benzerliğin diğer bir yönünü kavrayabilmek için Halkevlerinin 9 kolundan biri olan Kütüphane ve Yayın koluna[1496] değinmek gerekir. Bilginin başlıca taşıyıcısının kitap olduğu ama aynı zamanda olanakların kısıtlı olduğu bir dönemde, Halkevlerinin yurdun birçok köşesinde kütüphane vücuda getirmesi son derece

[1492] **A.y.**, s.6-12.
[1493] **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.256.
[1494] **Ana Hatlarile Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı**, s.14.
[1495] **Sümerbank Teftiş ve Kontrol Müdürlüğü Talimatnamesi**, s.30.
[1496] Arıkan, a.g.m., s.272.

anlamlıydı. Bununla birlikte *"Halkevleri ve Halkodaları CHP'nin geniş halk tabakalarını topluluk içinde yetiştirmek amacıyla yarattığı kültür yuvaları"* olduğuna göre, kütüphaneler kurumun var oluşunun da bir gereğiydi.[1497] Nitekim CHP bu konuya özel bir önem vermiş, sürekli kitap göndererek bu kütüphaneleri olabildiğince zenginleştirmeye çalışmıştı. Ayrıca koleksiyonların korunması için ciltleme ve dolap yaptırılması işleri de takip edilmişti.[1498] Sonuçta bu kütüphaneler önemli bir boşluğu doldurmuştu.[1499] Nazilli Fabrikası'nın ve dolayısıyla Sümer Halkevi'nin bulunduğu Aydın örneği incelenecek olursa o dönem genel bir kitaplık olmayan ildeki 14 Halkevinin kütüphanelerinde 17.432 yeni harfli, 2.080 eski harfli ve 403 yabancı dilde kitap olmak üzere toplam 19.915 kitap bulunuyordu. 1945'te buralarda 29.715 erkek, 4.951 kadın olmak üzere toplam 34.666 yurttaş kitap okumuştu. Nazilli ise bu konuda zirveye oturmuştu; zira kitap okuyanların 12.018'i yani üçte birinden fazlası Nazilli'deydi.[1500]

Nasıl ki Halkevi ve Halkodalarının okuma yazma kursları başta olmak üzere birçok kursunda topluma eğitim verilip kitaplıklarından yurttaşlar yararlandıysa,[1501] fabrikalarda da işçiler aynı olanaklara sahipti. Şu da var ki, çalışanların yararlanacağı yayınlar yalnız mesleki gelişimle ilgili değildi; fabrika kütüphanelerinde Türk ve dünya klasiklerinden edebi eserlere ulaşmaları da mümkündü. İlhan Öden'in, Nazilli Fabrikası'nın hammaddesi olan pamuk ile enerji kaynağı olan kömür dışında her bakımdan kendine yeterliğini vurgularken belirttiğine göre fabrikada birçok şey bir arada düşünülmüş, büyükler için ayrı çocuklar için ayrı kütüphane kurulmuştu.[1502] Gemlik Fabrikası kütüphanesinde ise yüzlerce kitabın yanı sıra dergi ve gazete bulundurularak çalışanlara geniş bir okuma ve araştırma olanağı sunulmuştu. Bunun dışında alanında yetkin kişilerce fabrika çalışanlarına yönelik olarak toplumsal ilişkiler, sosyal bilgiler, inkılap tarihi ve inkılabın önemi konulu konferanslar verilmişti.[1503] Aynı şekilde bölgesinde ekonomik hareketliliğin yanında spor, kültür

[1497] **Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1944-1945**, s.312.
[1498] "Halkevi Kitaphaneleri", **Aydın**, 27 Mart 1940, s.1.
[1499] 1944 yılı itibariyle 330 Halkevinde kütüphane vardı ve bunlardan biri 40.000 ciltlik, 23 tanesi de 3.000-15.000 cilt arasında değişen koleksiyona sahipti. Bkz. **Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1944-1945**, s.313.
[1500] "Halkevleri ve Halkodalarımız", **Aydın**, 15 Ekim 1946, s.1.
[1501] "Halkevlerimiz On Bir Yaşında", **Aydın**, 21 Şubat 1943, s.1; "Halkevleri Yıldönümü", **Aydın**, 23 Şubat 1943, s.1; "Halkevleri Yıldönümü Toplantısında", **Aydın**, 24 Şubat 1943, s.1-2.
[1502] Ek 2
[1503] M. Enver Beşe, "Gemlik Sunğipek Fabrikası", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 122, 25 Ocak 1945, s.14.

ve sosyal alanda kayda değer hareketlilik yaratan Malatya Fabrikası'nda diğer kültürel ve sosyal altyapılarla birlikte kütüphaneye de yer verilmişti.[1504]

Şekil 4.12 Gıdı Gıdı Gazetesinin 9 Ekim 1947 Tarihli Sayısı[1505]

O dönem Nazilli Fabrikası'nda, yazılı olan yayınlardan başka fabrikanın kendine ait bir yayın organı olan radyosu vardı. Radyodan fabrika alanına yapılan yayınlarda çalışanlara yararlı olmaya çalışılmış, bu kapsamda işçiyi ilgilendiren konularda 15'er dakikalık seri konferanslar verilmişti. Örneğin 1948 yılının başından ortasına kadar yetkili kişilerin verdiği 10 konferanslık bir seri yayınlanmıştı.[1506] İlhan Öden'in verdiği bilgiye göre fabrikanın kuruluşundan itibaren sahip olduğu bu

[1504] **Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi**, s.14.
[1505] İlhan Öden Arşivi.
[1506] "Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.8.

radyoda sunuculuk yapan Ekrem Dilsizoğlu, müzik yayınlarının yanı sıra dinleyenleri eğlendiren şovlara da yer vermişti. Ayrıca fabrikanın her hangi bir yerine haber ulaştırılacaksa ya da duyuru yapılacaksa yine bu radyodan yararlanılmıştı. Fabrikada bir de her yıl 9 Ekim'de, fabrikanın kuruluş yıldönümü balosuna özel, dört sayfalık Gıdı Gıdı gazetesi çıkarılıyordu. Şekil 4.12'de ince mizah örnekleriyle ve ustalık isteyen karikatürlerle dolu 1947'ye ait sayısı görülen Gıdı Gıdı gazetesinin, Öden'in de belirttiği gibi yazılarını yazanlar ve karikatürlerini çizenler fabrika çalışanlarıydı.[1507]

Sümerbank'ın, çalışanlarının ve ailelerinin kültürel gelişimindeki rolünü takdir ettiği okumanın, bu bağlamda özel bir yer ayırdığı kitap ve kütüphanenin gelişmiş ülkelerdeki çalışma yaşamında benzer karşılıkları vardı. Sanayide ilk sırayı işgal eden İngiltere'de serbest zamanlara ait çalışmalar için genel kütüphaneler önemli bir kültür merkezi olarak öne çıkmıştı. İngiltere'de buralardan yararlananların zaman içerisinde artış gösterdiği görülmüş, 1940'ların ikinci yarısında yalnız Londra'da önceye kıyasla artış oranı %400'ü bulmuştu.[1508] Fransa'da ise daha önce de söz edilen Serbest Zamanlar Milli Komitesi adlı resmi teşekkülün diğer kolları yanında kütüphane kolu ile işçi okulları kolu vardı. Bundan başka halkın bilgisini artırmak ve kitap gereksinimini karşılamak üzere Colporteur Littéraire adlı seyyar kütüphaneler kurulmuştu. Bu sayede taşrada kitap edinmek isteyenlere kitap olanağı sağlanmıştı. Fransa'da işçiler yalnızca halk kütüphanelerinden yararlanabiliyordu. Bununla ilgili yapılan harcamaların düşük kaldığı görülüyordu. Genel olarak kütüphane giderleri toplam nüfusta kişi başına 0,18 Frank seviyesindeydi. Bu da yine Serbest Zamanlar Müsteşarlığının yaptığı hesaba göre ABD'dekinin 45'te 1'i, Almanya'dakinin 10'da 1'i ve Türkiye'dekinin yarısı kadardı. Çeşitli kuruluşların oluşturduğu birlikler, bağlı işletmelerde çok sayıda kütüphane vücuda getirmişti.[1509]

Japonya'ya bakıldığında, daha önce üzerinde durulan sanatsal faaliyetler yanında çok sayıda işçinin yararlanabileceği eğitici konferanslar ve olgunlaşma kursları düzenlenmiş, kütüphaneler ve ayrıca aileler için seyyar kütüphaneler meydana getirilmişti. Öte yandan İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Japonya'da bazı

[1507] Ek 2
[1508] Nejdet Köktürk, "İngiltere'de Serbest Zamanların Tanzimi", **Çalışma**, Sayı 15, Şubat 1947, s.39.
[1509] Nejdet Köktürk, "Fransa'da Serbest Zamanların Tanzimi", **Çalışma**, Sayı 16, Mart 1947, s.34-38.

işletmelerin kendi gazetesi vardı. Bu gazeteler, işletmelerin işçi ve müstahdemleri tarafından idare edilmekte ve yazılar onlar tarafından kaleme alınmaktaydı.[1510]

Gelişmiş ülkelerdeki çalışma yaşamını ilgilendiren düzenlemelerle karşılaştırıldığında Türkiye'nin konuyu aynı ciddiyetle ele aldığı ve kültürün çalışma yaşamını kapsayan yönünü gözden kaçırmadığı görülmektedir. Diğer taraftan altyapı ve kaynakların kısıtlı olduğu bir dönemde Türkiye, fabrikaları birer iktisadi gelişim aracı olmaktan başka sosyal ve kültürel gelişim aracı olarak da görmüş ve fabrikalardan bu şekilde yararlanarak daha az kaynakla daha çok olanak yaratmaya çalışmıştır. Bilgili işçiye ve mesleki uzmanlaşmaya olan ihtiyacın hat safhada olduğu bir dönemde yalnız teknik açıdan değil her bakımdan kültürlü bir işçi kitlesi oluşturmanın önemi gözden kaçırılmamıştır. Böyle bir işçi kitlesine Türkiye'nin her alanda büyük gereksinim duyduğu dönemde okumanın kritik rolüne şu sözlerle işaret edilmiştir:

> "Bu topraklarda doğmakta olan genç teknik neslimiz için temenni edilecek mühim bir nokta var: Okuyan bir nesil olarak yetişmesi ve bu ilmi fazilet içerisinde terakki ve tekâmülün en yüksek zirvesine ulaşması. Genç Türk teknik nesli, ancak kendini okumaya alıştırmakla, okuma hevesini içinde alev gibi tutuşan bir aşk ve hırs haline getirmeye çalışmakla, kendisini bekleyen yüksek ilmi ve vatani ödevleri başarabileceğine iman etmesi lazımdır. Bu kutsi inancın memlekette yer yer aziz Türk sanat çocuklarının ruhlarında günden güne kök salmakta olduğunu bugün görmekle sevinç ve teselli duymaktayız. Okuyan teknik nesil yeni Türkiye için en büyük medeni ve kültürel ihtiyaçtır. Bu aziz nesli her zaman teşvik, ona her yerde yardım edelim."[1511]

3. Sinema

Klasik altı sanat dalının yanında yedinci sanat olarak yerini alan sinemanın Cumhuriyet'in ilk yıllarında dünyada ve Türkiye'de öneminin iyice anlaşılmış olduğunu görmek mümkündür. Üstelik Türkiye gibi gelişme yolunda olan ve okuma yazma oranının düşük olduğu bir ülkede görüntü ve sese dayalı filmler öğreticilik açısından değerini bir kat daha artırmıştır. Sinema, bilgi ve teknikle gelişen dünyanın küçüldüğü ve haber almanın, dünya hakkında bilgi sahibi olmanın tabana doğru

[1510] Nejdet Köktürk, "Japonya'da Serbest Zamanların Tanzimi", **Çalışma**, Sayı 17, Nisan 1947, s.26.
[1511] "Okuyan Teknik Nesle Muhtacız", **Endüstri**, Sayı 6, Şubat 1949, s.123.

yayıldığı bir dönemde elbette bunun araçlarından biri olarak da öne çıkmıştır. Bu bakımdan belki büyük bedeller ödenerek elde edilebilecek deneyimlerin bile çok küçük bedellerle köylere kadar ulaşabilmesini sağlamıştır. Halka bu yolla sağlık ve yaşama bilgisini eğlendirerek ve sevdirerek verme olanağı sunmuştur. Bu açıdan sadece örgün eğitimde değil, yaygın eğitimde de yararlı bir araç olabileceğini ortaya koymuştur. Örneğin o dönem Almanya'da her sinema salonunun her seansında programa ek olarak kısa bir eğitici film göstermek zorunludur.[1512]

Türkiye'nin yanı başında bulunan ve sanayileşme atılımında destek aldığı Sovyetlerin, 1930'lardaki durumuna bakıldığında sinemaya büyük bir önem verildiği görülür. Nitekim aynı dönemde Sovyetler Birliği köylerinde 1 Ocak 1936'da 685 sinema varken, Ekim ayında bu sayı köylerde 3.000'i sesli olmak üzere 5.300'e yükselmiştir. Seyyar sesli sinemalar ise aynı yılın başında 29 iken Ekim'de 500'ü geçmiştir. Sovyet kolhozlarını ve köylerini gezen bu sinemaların sayısının, 1937 başında 1.000'i geçeceği tahmin edilmiştir. Devletin dışında, Azak Denizi ve Karadeniz mıntıkasındaki kolhozlar, kendi olanaklarıyla 12 sesli sinema yaptırmıştır.[1513] Bu itibarla Nazilli ve Kayseri fabrikalarını inşa eden Sovyetlerin fabrika planlarında sinemaya da yer vermiş olmasında bütün bu deneyimlerinin payı olduğu anlaşılmaktadır.

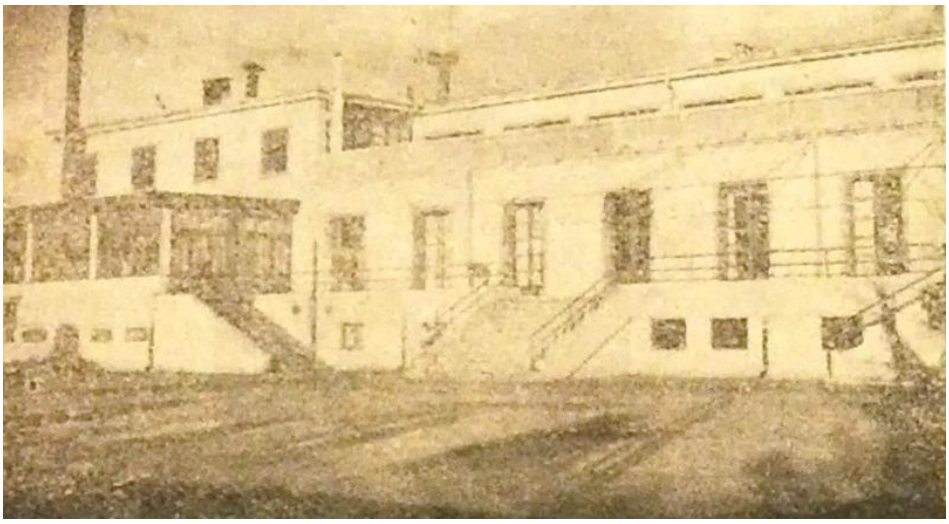

Şekil 4.13 Nazilli Fabrikası Sinema ve Kantin Binasının Dıştan Görünüşü[1514]

[1512] Yaşar Nabi, "Sinema Terbiye Vasıtası", **Hakimiyeti Milliye**, 16 Eylül 1934, s.3.
[1513] "Sovyet Rusya'da Köy Kalkınmasını Yaratmak İçin Sinemalar", **Ekekon**, 22 Birinciteşrin 1936, s.3.
[1514] "Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.6.

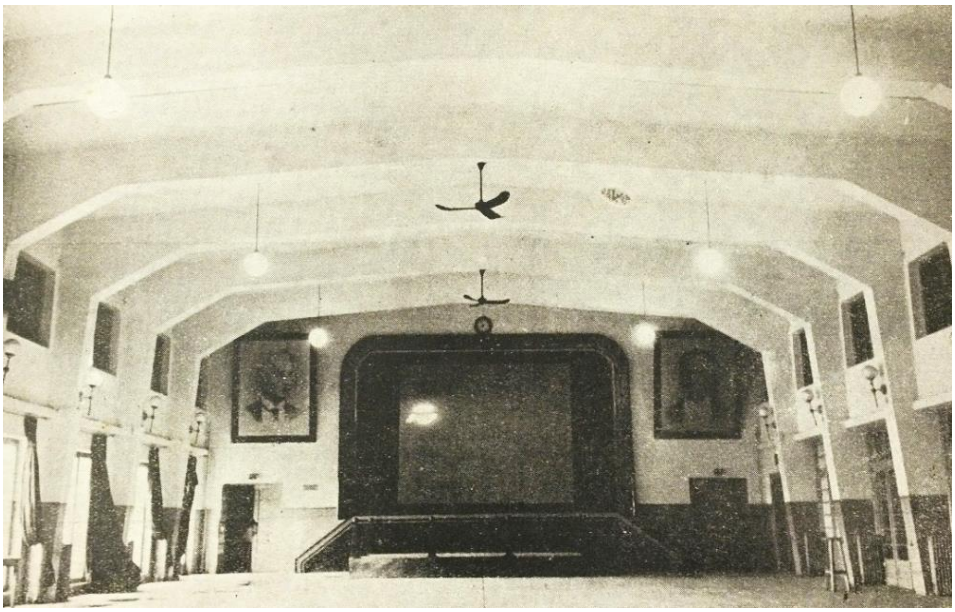

Şekil 4.14 Nazilli Fabrikası Sinema Salonu[1515]

Sümerbank, fabrikalarını kurarken sinemanın, eğlendirici yönüyle fabrikalarda çalışmayı çekici ve renkli kılmasının yanı sıra çalışanlarının kültürel gelişimlerini ve yetişmelerini de göz önünde bulundurmuş, fabrikalarla birlikte sinemalarını kurarak gerekli donanımları sağlamaktan kaçınmamıştı. Bu çerçevede Kayseri, Ereğli, Nazilli, Bursa, Gemlik ve Malatya fabrikalarında kuruluşlarından itibaren *"yalnız fabrikanın değil, bölgelerinin sosyal hareketlerine merkez olacak genişlikte kantin ve sinema salonları"* bulunuyordu.[1516] Gerçekten de Kayseri Fabrikası 400 kişilik büyük bir sinema ve tiyatro salonuna,[1517] Ereğli Fabrikası 600 kişilik sinemaya,[1518] yine Nazilli Fabrikası 600 kişilik sahneli ve sinemalı kantine sahipti.[1519] İlhan Öden'in verdiği bilgiye göre Nazilli Fabrikası'nın ilk dönemlerinde, bu sinemada neredeyse günde 1-2 seans ücretsiz film gösterimi yapılmış, işçilerin bu filmleri izlemesi özendirilerek dünyaya bakış açılarını değiştirmek ve dünyada olup bitenlere karşı işçilerde bir farkındalık oluşturmak amaçlanmıştı. Türkiye'de elektriğin henüz doğru düzgün bulunmadığı bir dönemde çevresine yaydığı ışıkla

[1515] **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.261.
[1516] **Sümerbank Gemlik Sunğipek Teşebbüsü 1939 Yılı UMHR**, s.10; **Sümerbank**, 1946, s.16; **Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı**, s.108.
[1517] "Kayseri Bez Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.7.
[1518] "Ereğli Mensucat Fabrikaları da Faaliyete Geçiyor", **Bursa**, 22-10-1936, s.3; "Dokuma Fabrikamız Açıldı", **Ekekon**, 9 Nisan 1937, s.1, 3; "Ereğli Fabrikası İyi Çalışıyor", **Ekekon**, 13 Nisan 1938, s.2.
[1519] "Atatürk Nazilli Fabrikasını Dün Altın Anahtarla Açtı", **Cumhuriyet**, 10 Birinciteşrin 1937, s.1, 9; "Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.8; Cumhuriyet gazetesi ilgili haberinde kapasiteyi 1.000 kişi olarak vermiştir.

kendini hemen belli eden Sümerbank fabrikalarının,[1520] çoğu il merkezinde ya bulunmayan ya da Malatya gibi 50.000 nüfuslu bir kentte dahi ileriki yıllarda ancak bir adet bulunabilen sinemayı[1521] hem de yüksek kapasitelerle ilçelere kadar götürmesi büyük bir önem taşıyordu. Hemen bu noktada belirtmek gerekir ki fabrika Malatya'ya bir değil iki adet sinema kazandırmıştı. Bunlardan biri işçilere tahsis edilmişti, memurlara tahsis edilen ise Şekil 3.7'de görülen kantin binasında bulunuyordu.[1522] Bursa Fabrikası'nın sineması ise kentin en büyük sinema salonuydu.[1523] Üstelik bu salonlar çok amaçlı tasarlanmış olması sayesinde zaman zaman yemekli ve müzikli etkinliklere, balolara ev sahipliği yapıyordu. Bütün bunlar fabrikaların yalnız işçisine çağdaş olanaklar sağlamakla kalmayıp bulunduğu kente yenilik getirdiğini ve saygınlık kazandırdığını gösteren örneklerdi.

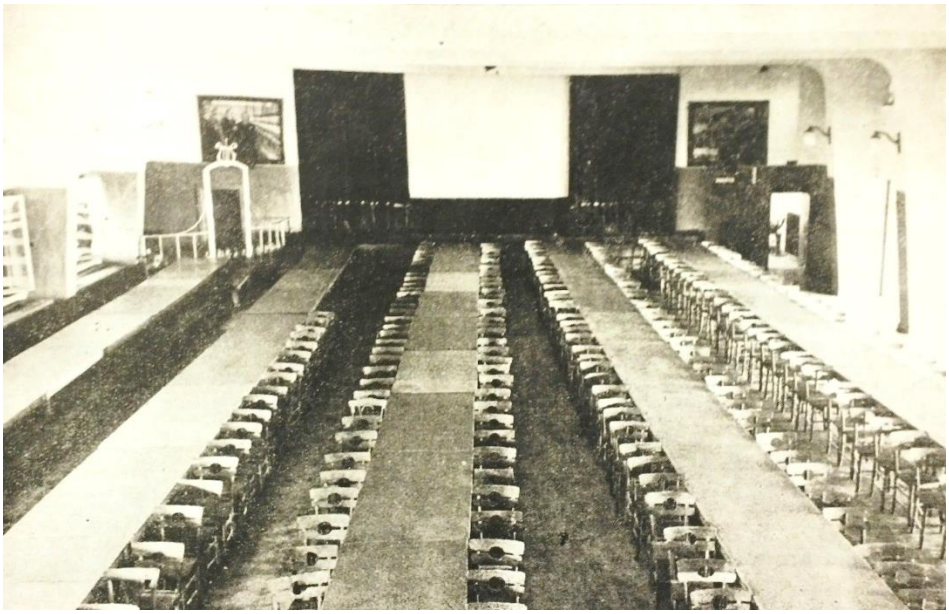

Şekil 4.15 Bursa Merinos Fabrikası Sinema Salonu[1524]

Ereğli Fabrikası'nın, açılışından itibaren ilçeye yalnız iktisadi değil sosyal ve kültürel açıdan yaptığı katkıya ilişkin en özlü değerlendirme *"ihya ettiği"* ifadesiyle yapılmıştır. Bunda çoğunluğu büyük şehirlerden gitmiş olan memurların çağdaş yaşam biçimini yöreye taşıyarak örneklik etmesi etkili olmuştur. Fabrika sineması bunun somut yansımalarından sadece biridir. Sinemada işçilere her hafta bilgilerini artıracak güzel ve öğretici filmler seyrettirilmiştir. Daha da öteye gidilerek halkın

[1520] Ek 2
[1521] Ekrem Tunçel, "Malatya'da Sinema ve Sahne Hayatı", **Fırat**, 21 Mayıs 1948, s.1-2.
[1522] "Malatya Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.6.
[1523] **Sümerbank Merinos Yünlü Sanayii Müessesesi**, s.29.
[1524] **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.261.

yararlanması için sinema haftada bir Kızılay'a bırakılmış, yapılan film gösterimiyle bir yandan halkın kültürel gereksinimleri karşılanırken diğer yandan Kızılay'ın gelir elde etmesi sağlanarak sosyal dayanışma güçlendirilmiştir.[1525] Aynı şekilde Gemlik Fabrikası'nın sineması sadece işçilere değil, 6 kuruş gibi düşük bir ücret karşılığında halka açık tutulmuştur. Bu ve buna benzer olanaklarıyla bölgenin gelişimine katkı yapan fabrika hakkındaki yorum Ereğli Fabrikası'yla ilgili yorumda olduğu gibi Gemlik'i *"ihya ettiği"* şeklinde olmuştur.[1526] Halka dönük etkinlikler bununla ve buralarla sınırlı kalmamıştır. Kızılay'ın 12 Mart 1938'de düzenlemeyi planladığı balo Nazilli Halkevi salonu onarımda olduğundan Nazilli Fabrikası bünyesindeki Sümer Halkevi'nde gerçekleştirilmiştir. İzmir'den getirilen orkestranın müzik dinletisinden sonra Zeybek gibi halkoyunları oynanmış, yalnız Nazilli'den değil Aydın ve civarından katılan halk sabah 4.00'e kadar süren baloda eğlenmiştir.[1527] Nazilli Fabrikası'nı konu alan bir çalışmasında Güneş, bu tür etkinliklerle ilgili *"Fabrikanın sinema ve kütüphanesi, fabrika çalışanlarından oluşan tiyatro topluluğu, çok amaçlı salonlarda düzenlenen balolar, halka kültürel donanım sağlamış, birlikte düzenlenen etkinliklerle sosyal yaşamın zenginleştirilmesinde fabrika başat rol oynamıştır"* değerlendirmesinde bulunduktan sonra, bir sözlü tarih çalışmasına dayanan şu önemli bilgileri aktarmıştır:

> "Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası, 1930'lu yılların ortalarına kadar kadınlı-erkekli hiçbir toplantıya katılmayan halkı düzenlediği balolarla, dans ve partilerle kaynaştırmış kadının sosyal yaşamda öne çıkmasını sağlamıştır. Fabrikanın düzenlediği balo davetiyelerinde bir bay, iki bayan içindir diye yazardı. Sümerbank'ta görevli olan bir aile bir bayan arkadaşını misafir olarak getirebilirdi. Nazilli'de birçok hanım bu etkinlikler sayesinde sosyal hayata katılmışlar, aile bireylerinin de sosyalleşmesine yardımcı olmuşlardır."[1528]

Sümerbank fabrikalarının kurulu olduğu yerlerde hatırı sayılır nüfus hareketi yaratarak, kendisinin merkezinde bulunduğu yeni bir yerleşim yerinin gelişmesini sağladıkları bilinir. Nazilli Fabrikası da Sümer Mahallesi adıyla bir yerleşim yerinin gelişmesini, üstelik Nazilli'de ikinci bir Halkevinin yani Sümer Halkevi'nin

---

[1525] "Fabrika Ereğli'ye Yeni Bir Manzara ve Yeni Bir Hayat Getirdi", **Ekekon**, 8 İkinciteşrin 1937, s.4.
[1526] Selim Cavid, "Gemlik Sunği İpek Fabrikası", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 11, 15 Mayıs 1940, s.21.
[1527] "Nazilli'de Hilaliahmer Balosu", **Aydın**, 13 Mart 1938, s.2.
[1528] Günver Güneş, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm Bir Kasaba ve Bir Fabrika: Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası", **Altıncı Uluslararası Atatürk Kongresi: 12-16 Kasım 2007-Ankara**, Bildiriler, C.I, Ankara, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2010, s.962-963.

doğmasını sağlamıştır. Sümer Halkevi, bilindiği kadarıyla Türkiye'de bir fabrika bünyesinde açılan tek Halkevidir. Belki bu sayede Nazilli Fabrikası'nın çevresiyle etkileşimi daha güçlü olmuş, çeşitli zamanlarda balo dışında etkinlikler de yapılmıştır. Örneğin 20 Mart 1940'ta CHP bölge müfettişi Dr. Rıza Levent ile İl Başkanı B. Ethem Menderes şerefine verilen ziyafete, partililer ile Nazilli ve Sümer Halkevleri erkânı katılmıştır. Ethem Menderes burada Halkevlerini konu alan bir konferans vermiş ve sonra Sümer Halkevi tarafından film gösterilmiştir.[1529]

Doğal olarak, Halkevlerini ilgilendiren sahne sanatları ve sinema konusu, bünyesinde Sümer Halkevi'ni bulunduran Nazilli Fabrikası'nı da ilgilendiriyordu. Sahne ve sinemanın halk eğitimindeki rolünü göz önünde tutan CHP zaman zaman Halkevlerine halka ücretsiz gösterilmek üzere filmler gönderiyordu. 1940 yılı başlarında Halkevlerine 162 film yollamıştı. Filmlerin yurdun her köşesine ulaşması, elektrik olmayan köy ve kasabalarda sinema makinelerinin çalışabilmesi için seyyar sinemalar kurulmasına gayret ediliyordu. Gösterilecek filmlerin eğlendirici olduğu kadar özellikle uyandırıcı ve yetiştirici içerikte filmler olması önemseniyordu.[1530] Bu itibarla Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı ile CHP Genel Sekreterliğinden Halkevlerine Sivas-Erzincan demiryolunun açılış töreni, CHP'nin Beşinci Kurultayı, Uluslararası İzmir Fuarı açılış töreni ve çocukların ana sütüyle beslenmelerinin yararlarını konu alan filmler gönderilmişti. Bu filmler öğrencilere, askerlere ve halka ücretsiz gösteriliyordu. Örneğin 6 Nisan 1940'ta Aydın'da ilkokul, ortaokul ve sanat okulu öğrencilerine gösterilmiş, ardından çocuk hastalıkları uzmanı Dr. Remzi Ulutaş tarafından *"Anne Sütünün Kıymeti"* konusunda güzel bir konuşma yapılmıştı.[1531] Diğer fabrikalarda da zaman zaman benzer etkinlikler yapılıyordu. Bursa Fabrikası'nda Ordu Milletvekili Selim Sırrı Tarcan'ın *"Yaşam Bilgisi ve Muaşeret Adabı"* konulu bir konferans vereceği duyurulmuştu.[1532]

Sinema filmlerinin bugünkü kadar kolay elde edilemediği bir dönemde CHP'nin repertuvarındaki filmler her açıdan büyük değer kazanmıştır. Üstelik savaşın pahalılığı artırdığı bir zamanda mevcuttan yararlanma zorunluluğu doğmuştur. Bundan yararlanmak isteyen fabrikalardan biri de Kayseri Fabrikası olmuştur. Sümerspor Gençlik Kulübü, 23 Mart 1945'te CHP Genel Sekreterliği'ne

[1529] "Sümer Halkevinin Ziyafeti", **Aydın**, 21 Mart 1940, s.1.
[1530] "CHP Halkevlerine Yüz Altmış İki Film Yolladı", **Aydın**, 18 Şubat 1940, s.1.
[1531] "İnkılap ve Sıhhi Filmler", **Aydın**, 27 Mart 1940, s.1; "Halkevinde Parasız Sinema ve Konferans", **Aydın**, 7 Nisan 1940, s.1.
[1532] "Selim Sırrı Tarcan'ın Şehrimizde Vereceği Konferanslar", **Bursa**, 27 Birincikanun 1940, s.2.

yazdığı yazıda fabrikanın sinemasında memur ve işçilere gösterilmek üzere kültür filmleri talebinde bulunmuştur. CHP 7 Nisan 1945'te verdiği yanıtında bu talebi olumlu karşılamış, haftada 3 film gönderebileceğini belirtmiştir. Kayseri'den 9 Nisan 1945'te verilen yanıtta pazartesi ve perşembe günleri gösterilmek üzere iki film gönderilmesini rica ve filmler gösterilince derhal iade edileceğini garanti eden yazı yollanmıştır. Bunun üzerine CHP ilk grup filmin 4 Mayıs 1945'te, ikinci grup filmin 11 Mayıs 1945'te gönderileceğini bildiren yazısını yollamıştır.[1533]

Kayseri Fabrikası CHP'nin gönderdikleriyle yetinmeyerek, zaman zaman İstanbul'dan filmler temin etmiştir. Fabrika sinemasında haftada iki gün, iki farklı film hem işçi ve memurlara hem bunların ailelerine gösterilmiştir.[1534] Nazilli Fabrikası'nda ise haftada iki kez memurlara, iki kez ustalara ve iki kez de işçilere olmak üzere 6 kez film gösterimi yapılmıştır.[1535] Nazilli Fabrikası'nda gösterilen filmler arasında evlenip aile kurmayı özendirici filmler olduğu belirtilmiştir.[1536] İki sineması bulunan Malatya Fabrikası'na bakılacak olursa buralarda işçi ve memurlara haftada iki kere iki farklı film gösterilmiştir. Diğer bütün fabrikalarda olduğu gibi burada da gösterimler ücretsiz yapılmıştır.[1537] Bursa Fabrikası'nda sinema sezonu boyunca hafta içi ve hafta sonu ikişer gün film gösterimi yapılarak işçilerin kötü ve sağlıksız yerlerde zaman öldürmelerinin önüne geçilmeye, böylelikle sağlıkları korunmaya çalışılmıştır. Fabrikadaki sinema salonu ayrıca Cumhuriyet baloları ve diğer önemli toplantılara ev sahipliği yapmıştır.[1538] Bu toplantılar arasında, 23 Nisan Çocuk Bayramı ve bunu takip eden Çocuk Haftasında Çocuk Esirgeme Kurumu tarafından çocuklara yemek verilmesi, ardından çocuk balosu düzenlenmesi de yer almıştır.[1539] Ayrıca fabrikalarda özel günlerde özel film gösterimleri de yapılmıştır. Malatya Fabrikası'nda, 1948 yılında Cumhuriyet Bayramı vesilesiyle Atatürk'ün Cumhuriyet'in Onuncu Yıl Kutlamalarına ait görüntülerinin gösterilmesi buna

[1533] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1208-10-3, 12.06.1946, s.2-5.
[1534] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1464-3-8, 26.06.1948, s.5, 12; "Kayseri Bez Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.7.
[1535] "Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.8.
[1536] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1438-5-2, 29.07.1948, s.92.
[1537] "Malatya Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.6.
[1538] "Cumhuriyet Bayramı Hazırlıkları", **Bursa**, 27 Birinciteşrin 1940, s.1; "Vilayetin Balosu", **Bursa**, 30 Birinciteşrin 1940, s.2; "Cumhuriyet Bayramı Hazırlıkları Tamamlandı", **Bursa**, 25 İlkteşrin 1941, s.1; "Merinos Salonunda Verilen Cumhuriyet Balosu", **Bursa**, 31 İlkteşrin 1941, s.1; **Sümerbank Merinos Yünlü Sanayii Müessesesi**, s.29.
[1539] "Çocuk Esirgeme Kurumunun Çocuk Haftası Programı", **Bursa**, 23 Nisan 1941, s.2; "Çocuk Balosu: 400 Yoksul Yavruya Dün Merinos Fabrikasında Öğle Yemeği Verildi", **Bursa**, 28 Nisan 1941, s.1.

örnektir.[1540] Diğer taraftan ulusal değerler kadar yerel değerlere de önem verilmiş, Malatya'nın çeşitli yerlerinden manzaralar kaydedilerek seslendirilmiş ve bir Malatya filmi hazırlanmıştır. Filmin 11 Mayıs 1949'da Malatya Fabrikası sinemasında gösterileceği duyurulmuştur.[1541] Kısacası Sümerbank, fabrikalarında sinemanın yaygınlaşmasına, film gösterimine büyük önem vermiştir ve verdiği bu önemin nedenlerini *"Filmle yetiştirme ve öğretme usulünün faydaları göz önünde tutularak, çeşitli mevzularda öğretici filmler ve portatif makineler temin olunmuştur"*[1542] şeklinde ifade etmiştir.

Fabrika sinemalarında film gösterimi ve konferanslar düzenlenmesi, öğretici yönüyle işçilerin kültürel gelişimini sağlamaya dönük olduğu kadar, dinlendirici, sağlık ve neşe verici yönleriyle işçilerin iş şevkini artırarak işlerine ve işyerine bağlanmalarını sağlamaya da dönüktü. Kültürel faaliyetlerin iki önemli çıkış noktası sayılabilecek bu amaçlara ulaşabilmek için Sümerbank'ın gösterdiği gayretler Ekonomi Bakanlığı düzeyinde destek görüyordu ve dolayısıyla devlet politikasından bağımsız değildi.[1543] O dönem Türkiye'de işçinin kültürel gelişimi ve mesleki uzmanlaşmasıyla ilgili olarak eğitimlerin klasik ders biçiminden ve sıkıcılıktan kurtarılarak eğlenceli hale getirilmesi için filmlerden yararlanılması üzerine görüşler yok değildi.[1544] Bununla beraber Sümerbank'ta öteden beri uygulamadaydı ve öğretici filmler gösterilerek çalışanların aydınlanmasını ve kültürel gelişimini sağlamak yolundaki uygulamalar ilerleyen yıllarda daha da genişletilerek devam ettirilmişti.[1545] Sinema gibi özendirici ve geliştirici bir olanağın sunulmasında gereken masraflardan kaçınılmamıştı.[1546] Buraya kadar olan örneklerden yola çıkarak, işçilerine serbest zamanlarını verimli geçirebilecekleri, öğretici ve görgülerini artırıcı

[1540] "Sümerspor'da", **Fırat**, 29 Ekim 1948, s.3.
[1541] "Malatya Filmi Fabrika Sinemasında Gösterilecek", **Fırat**, 10 Mayıs 1949, s.1.
[1542] **Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı**, s.57.
[1543] **Sümer Bank'ın 1940 Yılı Muamelatı…**, s.10; "Ek Rapor: İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri", **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.12; Bilindiği gibi Türkiye'de sanayileşme sürecinde bütün işletmeler çalışma yaşamının ilgili sorunlarıyla yüz yüze gelmiştir. Devletin kültür alanındaki politikalarıyla birleşince benzer çözümler ve uygulamalar diğer İDT'lerde de ortaya çıkmıştır. İzmir Tekel Fabrikası'nda, işçilerin teknik gelişimi ve sosyal kalkınması kapsamında birçok sosyal tesisle birlikte sinema ve konferans salonu yapılması bunlardandır. Konunun bir başka boyutunu ise Keçiborlu Kükürt Fabrikası sinemasından Keçiborlu Halkevi'nin yararlanması oluşturmuştur. Bu örnekte olduğu gibi bölgesinde devlet fabrikaları bulunan Halkevleri ve dolayısıyla bölge halkı zaman zaman fabrikanın sinema salonu gibi altyapı olanaklarından yararlanmıştır. Bkz. "Modernleşen Fabrikalarımız", **Endüstri**, Sayı 9, Mayıs 1947, s.229; **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1208-7-2, 26.12.1947, s.1.
[1544] Celal Dincer, "İşçimizin Kültür İhtiyacı Nasıl Sağlanabilir", **Çalışma**, Sayı 19, Haziran 1947, s.25.
[1545] **Sümerbank 1947 Senesi İMR**, s.8.
[1546] **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.2-3.

olanaklar sunan Sümerbank'ın, Cumhuriyet aydınlanmasının halka yayılmasını sağlayan Halkevleriyle benzer bir ödevi paylaştığını ileri sürmek abartılı sayılmamalıdır.

4. Sahne Sanatları ve Müzik

Fabrikaların sinema salonlarında bulunan sahneler, fabrika çalışanlarına sinemanın yanı sıra çeşitli tiyatro gruplarının sahnelediği oyunları izleme olanağı sunuyordu. Diğer taraftan fabrika çalışanlarından kurulu tiyatro toplulukları çeşitli oyunlar sahneleyebiliyor, yine çalışanlardan kurulu müzik toplulukları dinletiler, konserler verebiliyordu. Çalışanların izleyici koltuğundaki alıcı konumdan sanat icra eden etkin konuma geçmesinin iş dışında dinlenmelerine, çalışma heveslerinin canlı kalmasına ve mutlu olmalarına katkısı büyüktü. Ancak çalışma yaşamında sanat etkinliklerine yer verilmesi bundan öte anlamlar barındırıyordu. İnsanda estetik zevkin gelişimini sağlayan ve kendine özgü eğitici yönü bulunan sanata çalışma yaşamında yer vermek, devletin genel olarak kültür ve sanat politikası açısından bakıldığında, hepsi aynı zamanda birer Cumhuriyet yurttaşı olan çalışanların Cumhuriyet'in temel değerleriyle buluşturulması, kültürel yönden beslenerek toplumsallaşmalarının sağlanması amacına da dönüktü. Çağdaş bir toplum kurma ideali içerisinde böyle bir yere oturan uygulamalar, çalışanların kültürel gelişimlerine büyük katkılar yapıyordu.

4.1. Türkiye Cumhuriyeti'nin Kültür ve Sanat Politikası

Güzel sanatların dar anlamda çalışma yaşamını çekici ve renkli kılan boyutu, geniş çerçeveden bakıldığında aynı zamanda Kemalist dünya görüşünün güzel sanatlara verdiği önemin bir yansımasıydı. Cumhuriyet'i kuranlar, Türkiye'de güzel sanatların gelişmesini, bu alanda ilerlemeyi öncelikli hedefler arasına koymuştu. Nitekim güzel sanatların kurucu kadrolar için ne anlama geldiği CHP'nin 1931'deki Üçüncü Büyük Kongre'sinde kabul ettiği programda *"Güzel sanatlara bilhassa musikiye, inkılabımızın yüksek tecellisi ile mütenasip bir surette, ehemmiyet vereceğiz"* sözleriyle özetlenmişti.[1547] Atatürk ise Meclis açış konuşmalarında konunun önemi üzerinde durmuş, özellikle 1 Kasım 1934'te yaptığı konuşmasında

[1547] **CHF Nizamnamesi ve Programı**, s.36; CHP'nin 1935'teki Büyük Kurultay'ında kabul edilen programda aynı konuyla ilgili olarak "Güzel sanatlara, hele müziğe devrimin yüksek anlayışına uygun bir surette önem vereceğiz" ifadelerine yer verilmiştir. Bkz. **CHP Programı**, s.39.

Türk müziğine çağdaş sanat anlayışına uygun olarak ulusal bir kimlik kazandırılmasının ve bu alanda ciddi yenilikler yapılmasının gerekliliğine işaret etmişti.

> "Güzel sanatların hepsinde, ulus gençliğinin ne türlü ilerletilmesini istediğinizi bilirim. Bu yapılmaktadır. Ancak bunda en çabuk, en önde götürülmesi gerekli olan Türk musikisidir. Bir ulusun yeni değişikliğinde ölçü, musikide değişikliği alabilmesi, kavrayabilmesidir. Bugün dinletmeye yeltenilen musiki yüz ağartacak değerde olmaktan uzaktır. Bunu açıkça bilmeliyiz. Ulusal ince duyguları, düşünceleri anlatan, yüksek deyişleri, söyleyişleri toplamak, onları, bir gün önce, genel son musiki kurallarına göre işlemek gerektir. Ancak bu güzeyde, Türk ulusal musikisi yükselebilir, evrensel musikide yerini alabilir."[1548]

Devrimin önderi başta olmak üzere kurucu kadrolar, müzik ve sahne sanatlarında yöntemin ne olması gerektiğinin farkındalığıyla okullaşmaya büyük önem vermişlerdi. Bu doğrultuda 25 Haziran 1934'te TBMM'de 2541 sayılı Milli Musiki ve Temsil Akademisi Teşkilat Kanunu kabul edilmişti. Akademi, 1 Kasım 1924'te kurulan Musiki Muallim Mektebi, ayrıca Filarmonik Orkestra ve Temsil Bölümünden meydana geliyordu. Müzik ve sahne sanatları bağlamında asıl önemli gelişme Ankara Devlet Konservatuvarı'nın kurulmasıydı. TBMM'nin 20 Mayıs 1940'ta kabul ettiği 3829 sayılı Devlet Konservatuvarı Hakkında Kanun'la Ankara'da kurulan Devlet Konservatuvarı, müzik ve temsil olmak üzere iki kısımdan oluşuyordu. Devlet Konservatuvarı'nın kuruluşu güzel sanatların gelişmesi, çağdaş sanat anlayışının sağlam temeller üzerine oturarak yerleşmesi yolunda büyük bir adım olmuştu. Türkiye'de tiyatronun gelişimi bağlamında büyük öneme sahip bir diğer oluşum Konservatuvar bünyesinde kurulan Tatbikat Sahnesi'ydi. 1941'den, 1949'da Devlet Tiyatrolarının kuruluşuna kadar Devlet Konservatuvarı öğrencileri ve mezunları, uygulama çalışmalarını, başyönetmeni Devlet Konservatuvarı Tiyatro Bölüm Başkanı Carl Ebert olan Tatbikat Sahnesi'nde yapmışlardı.[1549]

[1548] **TBMM ZC**, D.4, C.25, 1-XI-1934, s.4.

[1549] **TBMM ZC**, D.4, C.23, 25-VI-1934, s.316-317; **Kanunlar Dergisi**, C.13, 28 Haziran 1934, s.900-903; **TBMM ZC**, D.6, C.11, 20-V-1940, s.168-169; **Kanunlar Dergisi**, C.21, 22 Mayıs 1940, s.331-333; Sina Akşin vd., **Türkiye Tarihi: Çağdaş Türkiye 1908-1980**, C.4, Cem Yayınevi, İstanbul, 2000, s.423-444.

Cumhuriyet değerlerinin geniş halk kitlelerine ulaştırılmasında, çağdaş yaşam biçiminin halka yayılmasında, Türkiye'nin sosyal ve kültürel kalkınmasında önemli bir işlevi olan ve tarih, edebiyat, güzel sanatlar, folklor gibi alanlardaki çalışmalarıyla ulusal değerlerin geleceğe aktarılmasında tarihsel bir görevi yerine getiren Halkevlerinin örgütleniş biçimi güzel sanatlara özel bir yer ayrıldığını gösteriyordu. Bilindiği gibi Halkevleri, 9 kol halinde örgütlenmişti. Buna göre sahne sanatlarıyla ilgili çalışmalar gösteri (temsil) kolu, güzel sanatların müzik ve resim dallarıyla ilgili çalışmalar ise sanat (ar) kolu bünyesinde yürütülüyordu.[1550]

Gösteri kollarının çalışmalarına, tiyatronun bir sanat olarak eğitici ve çekici özellikleri sayesinde Cumhuriyet'in çağdaşlaşma idealinin yayılmasını ve dolayısıyla kültürel gelişimi, toplumsal kaynaşmayı, sosyal kalkınmayı sağlayıcı işlevlerinden ötürü ayrı bir önem verilmişti.[1551] Bu bağlamda, hızla yurda yayılmakta olan Halkevlerinin gösteri kolları küçümsenemeyecek çalışmalar yapıyorlardı. Halkevleri çatısı altındaki tiyatro etkinlikleri yıllar geçtikçe daha da gelişerek ilerlemiş, niceliği ve niteliği daha da artmış ve daha seçkin bir hal almıştı.[1552]

Güzel sanatların anlaşılmasının, çokça görmek ve duymaktan geçtiğinin farkındalığıyla Halkevleri, estetik anlayışın yerleşmesi için resim ve müzik alanında eğitimler veriyordu. Halkevi sanat kollarının faaliyeti içerisinde yer alan bu eğitimlerle, kişiler için bu sanat dalları bir uğraşı haline getirilerek, sanatçı yetiştirmenin altyapıları oluşturulurken bunun karşılığında halkın güzel sanatlarda beğeni duygusunun geliştirilmesinin gerekliliği de beliriyordu. Resim açısından bunun, ünlü ressamların eserlerinin kopyalarından kalıcı bir resim sergisi oluşturulması ve resim tarihini bilen bir uzmanın konferanslar vermesi şeklinde yapılabileceği yönünde görüşler vardı. Müzikle ilgili olarak Chopin, Mozart, Beethoven gibi büyük sanatçıların iyi çalınmış eserlerinden bir plak koleksiyonu oluşturularak belirli zamanlarda halka dinletilmesi öneriliyordu. Müzik ve resim kültürünün yayılmasının görünürdeki en kestirme yolunun bu olduğu

[1550] **Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1944-1945**, s.313-314; Arıkan, a.g.m., s.261, 271-272.
[1551] "Sosyal Kalkınmada Tiyatronun Rolü", **Ekekon**, 26 Ağustos 1936, s.1.
[1552] Bununla ilgili olarak Halkevlerinin bazı etkinlikleri için bkz. **Hakimiyeti Milliye**, 6 Temmuz 1934, s.3; **Türkün Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı 6, Nisan 1936, s.5; **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı 27, Mayıs 1940, s.63-64; 1944 yılı itibariyle 405 Halkevinden 329'unda gösteri kolu bulunuyordu ve yıl içinde toplam 3.000 tiyatro gösterisi yapmıştı. Bkz. **Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1944-1945**, s.314.

düşünülüyordu.[1553] Yıllar içinde çalışmalarını ilerleten Halkevlerinin güzel sanatlara ilişkin etkinlik seyri de aşağı yukarı böyle bir çizgiye gelmişti.[1554]

Sümerbank fabrikalarındaki sanat etkinliklerine geçmeden önce o dönem gelişmiş ülkelerin çalışma yaşamında buna ne ölçüde yer verdiğine ve genel devlet politikalarına değinmek yerinde olacaktır. Çünkü çalışma yaşamında sanata yer verilmesi, hatta topluma yayılarak sosyal ve kültürel kalkınma açısından kullanılması Türkiye'ye özgü bir durum değildi. Çalışma saatleri dışındaki boş zamanların verimli geçirilmesi ve işçilerin dinlenmesinin sağlanması gelişmiş ülkelerin de üzerinde önemle durduğu bir konuydu. Örneğin Nazilli ve Kayseri fabrikalarını kuran Rusya'nın fabrikalarından başka, köylerindeki sovhoz ve kolhozlarda 1939 yılı itibariyle 300'den fazla köy tiyatrosu vardı. Yaz kış her türlü olanağı seferber ederek sanatı köylünün ayağına götüren bu tiyatroların, çoğunlukla açık havada yaptıkları gösteriler her yerde çok büyük ilgi görüyordu.[1555]

İngiltere'ye bakıldığında bazı işletmelerde tiyatro grupları, işçi orkestra ve koroları vardı. Ayrıca yine sanatla ilişkilendirilebilecek sandal inşa kulüpleri, maden ve tahta işleri amatörleri için atölyeler bulunuyordu. Bunlardan başka yüz yıllık geçmişe sahip köklü firmalar, işçilerine çeşitli kulüp binaları tahsis etmiş, edebiyat, sinema, tiyatro, dans ile ilgili etkinlikler için gerekli olanakları sağlamıştı. Ayrıca işçiler için yardım fonları kurulmuş ve buralarda iş görür miktarda paralar birikmişti.[1556] Fransa'da serbest zamanların düzenlenmesi için Serbest Zamanlar Milli Komitesi (Comité National des Loisirs) adında resmi bir teşekkül kurulmuştu. Türkiye'deki Halkevleri gibi bu teşekkül de kollardan oluşuyor ve bu kollar arasında tiyatro, müzik, sinema, heykeltıraşlık kolları bulunuyordu. 1936'da kurulan Serbest Zamanlar Müsteşarlığına (Sous-Secrétariat des Loisirs) müsteşar olarak getirilen sosyalist Léo Lagrange, 13 Temmuz 1936'da, Paris'te, dört büyük spor alanında açık hava tiyatroları vücuda getirmişti. Ayrıca büyük şehirlerin tiyatrolarında işçiler için indirim yaptırmıştı. 1937'de kurulan seyyar Dört Mevsim Tiyatrosu (Théatre des quatre Saisons) adından da anlaşılacağı gibi eyaletlerde yılın her mevsiminde gösteriler yapıyordu. Ayrıca bazı kuruluşların meydana getirdiği birlikler birçok

[1553] M. Rami Karul, "Halkevleri ve Bedii Terbiye", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı 10, Nisan 1937, s.31.
[1554] Örnek olarak Bursa Halkevi'nin etkinlikleri için bkz. **Türkün Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı 6, Nisan 1936, s.5.
[1555] "Sovyet Köy Tiyatroları", **Babalık**, 28 Mart 1939, s.1.
[1556] Nejdet Köktürk, "İngiltere'de Serbest Zamanların Tanzimi", **Çalışma**, Sayı 15, Şubat 1947, s.36, 39.

tiyatro ve eğlence yeri, sinema ve müzik kulübü vücuda getirmişti. Bu birimlere hatırı sayılır kaynaklar sağlanıyordu.[1557]

Avrupa kültüründen ayrılan kendine özgü yapısıyla Japonya'da, iş saatleri dışında boş zamanların değerlendirilmesi, sanayileşme hareketi ilerleyip, işçi sınıfı çoğaldıkça gündeme gelmişti. İşletmelerde işçiler ve özellikle kadın işçiler için bekâr yurtları meydana getirilerek yaşamları ile işyerleri arasında sıkı ilişkiler kurulmasına çalışılmış ve boş zamanların düzenlenmesinde sorumluluk işletmelere verilmişti. Sayıları binleri aşan işçiler için eğlendirme bakımından tiyatro, müzik, sinema, halk dansları gibi sanat faaliyetleri olanağı sunuluyordu. Diğer faaliyet kollarından başka kadın işçi ve müstahdemlerin yararlandıkları kadın kulüplerinde özellikle ev idaresi ve Japon zevkini olgunlaştırma kursları vardı.[1558] ABD'de de ise fabrikalarda işçinin işi kadar, eğlence ve dinlenmesine de özen gösteriliyordu. Her fabrikanın bando, caz grupları, aylık gazetesi ve sosyal kulüpleri vardı. Belirli zamanlarda, bireysel eğlencelerden başka genel olarak danslar, kır gezintileri, sergiler ve spor karşılaşmaları düzenlenirdi.[1559]

4.2. Fabrikalardaki Sanat Etkinlikleri

Halkevlerinin tiyatro çalışmalarıyla ilgili olarak çok sayıda örneğe yer vermek, üzerine uzun boylu tartışmalar yapmak mümkünse de Sümerbank fabrikaları bağlamında asıl üzerinde durulması gereken Nazilli Fabrikası bünyesindeki Sümer Halkevi'nin çalışmalarıdır. 1938 yılı başlarında kurulan Sümer Halkevi'nin,[1560] 1939 yılında tamamen değişik bir kadroyla çalışmalarına başladığı belirtilen gösteri kolu, Nisan ayına kadar 3 temsil vermiş ve çalışmalarını sürdürmüştür. Nisan ayının ilk haftasında ise İbnürrefik Ahmet Nuri Sekizinci'nin yazdığı Hisse-i Şayia vodvilini sahnelemiş ve oyuncuların performansları amatör bir sahne açısından takdire değer bulunmuştur. Gösteri kolunun rejisörünün bir kadın olması ayrıca dikkate değerdir. Rejisör Danende Hanım kendisiyle yapılan söyleşide çalışmalarına ilişkin önemli birçok noktaya temas etmiştir. En başta Halkevlerinin çalışma programlarına uygun olarak çalıştıklarına ve ekip arkadaşlarının görevlerini severek yaptıklarına dikkat çekmiştir. Rejisörü memnun eden bir başka husus, Hisse-i Şayia oyununu yeni bir

[1557] Nejdet Köktürk, "Fransa'da Serbest Zamanların Tanzimi", **Çalışma**, Sayı 16, Mart 1947, s.34, 38.
[1558] Nejdet Köktürk, "Japonya'da Serbest Zamanların Tanzimi", **Çalışma**, Sayı 17, Nisan 1947, s.24-26.
[1559] Hıfzı Gündem, "Amerikan İşçisi", **Endüstri**, Sayı 1, Eylül 1945, s.7.
[1560] O. Becerik, "Nazilli-1", **Aydın**, 19 Mart 1938, s.2.

kadroyla oynamaları ve bu kadro içinde ilk kez sahneye çıkanlar olmasına rağmen takım ruhu ve yöntemli çalışma sayesinde başarılı bir performans ortaya koymuş olmalarıdır. Hatta Faika rolünü oynayan Müzeyyen'in, Mahmure rolünü oynayan Saime Okyay'ın ve Babıali düşünceli bir kâtibi oynayan Ziya'nın rollerini adeta yaşıyormuş gibi canlandırdıklarını belirmiştir. Her ne kadar maddi olanaksızlıklar, özellikle ağır dekor ve kostüm masrafı gerektiren oyunlar oynamaya fırsat vermese ve mevcut eserler az olsa da gösterilerine yeni kişilere roller vererek devam edeceklerini, bu sayede daha çok gencin sahneye adım atmasını ve alışmasını sağlamak amacında olduklarını dile getirmiştir. Hem Türk gençliğine hem de Türk tiyatrosuna katkı yapma arayışından doğan bu amacın motivasyon kaynakları, ekip arkadaşları içerisinde oldukça yetenekli kişilerin bulunması ve ileride bunların Türk tiyatrosunun önemli sanatçıları olabileceğine dönük inançtır.[1561]

Sümer Halkevi'nin tiyatro çalışmalarına ait bu örnekte büyük bir istek, azim, heyecan ve bilinç düzeyinin son derece yüksek olduğu görülmektedir. Daha da önemlisi tiyatronun misyonunu kavramış oldukları, bunun yanında yaptıklarına bakarak böbürlenmedikleri gibi yaptıklarını önemsiz ve küçük görmedikleri, bilakis yaptıklarının Türk tiyatrosuna önemli katkıları olacağını düşündükleri göze çarpmaktadır. Performanslarının niteliğini artıran ve kültürel gelişimlerine büyük katkı yapan en önemli unsurun bu sorumluluk bilinci olduğunu saptamak yanlış olmaz. Aynı sorumluluğun rejisörü olabildiğince çok sayıda insanı bir yandan oyuncu kadrosuna bir yandan da halkı izleyici olarak bu sürece katmaya götürdüğü anlaşılmaktadır.

Gerçekten Sümer Halkevi'nin fabrika çalışanlarından oluşan gösteri kolu ve sanat kolu, yaptıkları etkinliklerle bir taraftan kendilerini geliştirirken bir fabrikanın çevresiyle, halkla kuracağı etkileşim ve iletişimin güçlü bir örneğini sunmuştur. Sahneledikleri oyunlar yalnız fabrika sahnesi ve Nazilli'yle sınırlı kalmamıştır. 25 Mart 1939'da Sultanhisar köyüne giderek çocuk bahçesi, parti ve ilkokul himaye cemiyeti yararına temsil vermiştir. Üstelik bu gösteriyi izlemeye Umurlu, Köşk ve Yenipazar kasabaları sakinleri de gelmiştir. Gösteri kolunun rejisörü Danende Hanım ile Arpaç, Hamdi, Fuat, İhsan adlı üyeleri iyi bir performans ortaya koymuş ve seyircilerden büyük alkış almıştır. Aynı etkinlik kapsamında sanat kolunun sekiz kişilik müzik grubu çaldığı alafranga eserlerle Sultanhisarlılara güzel bir gece

[1561] Naim Özel, "Sümer Halkevi Temsil Kolunda", **Aydın**, 16 Nisan 1939, s.2-3.

yaşatmıştır.[1562] Çalışmalarını hız kesmeden sürdüren Sümer Halkevi gösteri kolunun, 13 Nisan 1940'ta Aydın Halkevi'nde Kör piyesini sahneleyeceğine ilişkin duyuruya bakılırsa,[1563] etkinlikleri ve ünü yalnız köylere değil merkez dahil bütün kente yayılmıştır.

Bursa Fabrikası'na bakıldığında, fabrikanın resmi açılışını takip eden günlerde işçiler ile memurların –çabucak kaynaştıklarının ve sosyal çevre oluşturduklarının emareleri sayılabilecek– gece eğlenceleri düzenledikleri görülüyordu.[1564] Çok geçmeden işçiler tiyatro örgütlenmesini de gerçekleştirerek gösterilere başlamıştı.[1565] Bu tiyatro gösterileri vesilesiyle fabrika zaman zaman dönemin Bursa Valisi Refik Koraltan'ı da ağırlamıştı.[1566] Ayrıca Merinosspor birliği, yalnızca fabrika salonunda değil Bursa Halkevi gösteri salonunda da oyunlar oynamıştı.[1567] Diğer fabrikalarda olduğu gibi Bursa Fabrikası'nın da açılış gününe özel bir önem verilmiş ve fabrikanın açılış yıldönümlerinde düzenlenen etkinliklerde baloların yanı sıra tiyatro oyunları yer almıştı.[1568] Bunlardan 2 Şubat 1941'deki yıldönümü etkinliğinde Devrim Yolcusu adlı oyun sahnelenmiş; oyun, dönemin Bursa Milletvekili Sadi Konuk, Vali Refik Koraltan, Halkevi üyeleri başta olmak üzere çok sayıda konuk tarafından izlenmiş; daha sonra çay ziyafeti verilmiş ve ardından dansa geçilmişti.[1569]

Bursa Fabrikası'nın gösteri ve sanat kollarının çalışmaları kısa bir süre sonra farklı bir boyut kazanmış, Nazilli Fabrikası ile Sümer Halkevi arasındaki deyim yerindeyse *"ana yavru"* ilişkisi, Bursa Fabrikası ile Bursa Halkevi arasında *"kardeşlik"* ilişkisi biçiminde ortaya çıkmıştı. Şöyle ki Bursa Fabrikası ile Bursa Halkevi'nin sanat ve gösteri kolları yakınlaşarak işbirliğine gitmişti.[1570] Bu işbirliğinin ilk etkinliği olarak 12 Mayıs 1940'ta, Bursa Fabrikası salonunda Hisse-i Şayia vodvili sahnelenmişti.[1571] Çalışmalar bununla sınırlı kalmamış, Bursa Halkevi'nin sanat, gösteri ve spor kollarının 23 Mayıs 1940'taki ortak toplantısına

[1562] "Sümer Halkevi Sultanhisarında Bir Müsamere Verdi", **Aydın**, 29 Mart 1939, s.3.
[1563] "Halkevi Sineması", **Aydın**, 9 Nisan 1940, s.1.
[1564] "Merinos Fabrikasındaki Toplantı", **Bursa**, 28 Şubat 1938, s.2.
[1565] "Merinos Fabrikasında Bir Müsamere Verildi", **Bursa**, 23 Ağustos 1938, s.2; "Merinos Fabrikasındaki Müsamere", **Bursa**, 6 Nisan 1940, s.1; "Merinos Fabrikasında Verilen Müsamere", **Bursa**, 8 İkinciteşrin 1940, s.2.
[1566] "Merinos Fabrikasında Müsamere", **Bursa**, 30 İkincikanun 1941, s.2.
[1567] "Merinosspor Birliğinin Müsameresi", **Bursa**, 12 İkinciteşrin 1940, s.2.
[1568] "Merinos Fabrikasında Müsamere", **Bursa**, 3 Şubat 1940, s.2.
[1569] "Merinos Fabrikasının Açılış Yıldönümü Kutlandı", **Bursa**, 3 Şubat 1941, s.1.
[1570] "H.E. ve Merinos Fabrikası Ar Komiteleri Arasında İşbirliği", **Bursa**, 9 Mayıs 1940, s.2.
[1571] "Temsil Kolu Merinos Fabrikasında", **Bursa**, 12 Mayıs 1940, s.2.

Bursa Fabrikası'nın kültür işlerinden sorumlu ve bu üç alanla ilgili üç temsilcisi katılmıştı. Toplantıda fabrikanın gösteri etkinliklerinin Halkevi gösteri kolu tarafından organize edilmesi ve kolda fabrikayı temsil eden bir kişinin de yer alması kararlaştırılmıştı. Aynı şekilde sanat kolu çalışmaları kapsamında Bursa Fabrikası'nda 50 kişilik bir koro kurulmasına karar verilerek çalışmalara başlanmıştı.[1572]

Sümer Halkevi'nin sanat kolunun 1939 yılındaki ilk faaliyetlerine bakılacak olursa henüz yeni olan kolda resim eğitimine başlanmamıştı; fakat eğitim programı oluşturulmuştu. Buna karşılık resimle ilgili az çok bilgi sahibi olanlar kendiliklerinden çalışmaya başlamıştı. Halkın zevkini okşayacak tablolar yapılması amaçlanmış ve altı ay içinde de sergi açılması planlanmıştı.[1573] Çok geçmeden Nazilli Halkevi'nde yapılan ilk resim sergisinde, Nazilli Fabrikası ressamı ve aynı zamanda sanat kolunun başkanı olan Hamdi Berdi tarafından yapılan, aralarında Atatürk ve İnönü'nün resimleri ile İsabeyli'den Bir Parça adlı eserin bulunduğu tablolar yer almıştı.[1574]

Sümer Halkevi'nin sanat kolu, başkan ressam Hamdi Berdi'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre müzik konusunda da dikkate değer çalışmalara imza atmıştı. Müzik kısmına, 1939 yılı ortalarında daimi katılım gösteren 40 kişi vardı ve bu sayı günden güne artmaktaydı. Üstelik kol yeni kurulmasına karşın halkın ilgisi ve özellikle müziğe karşı hevesi yüksek olmuştu. Örneğin Halkevlerinin 7. kuruluş yıldönümünde verilen konser çok ilgi görmüştü. Ayrıca Sultanhisar'da gösteri kolunun ardından yaptıkları alafranga müzik dinletisi yine ilgiyle karşılanmıştı. Özellikle çok sesli müziğe ilgiyi artırmak ve kulak dolgunluğu oluşturmak için pazar günleri samimi ve neşeli toplantılar yapılıyordu. Buna ek olarak, büyük konser hazırlıkları sürerken bir yandan da küçük konserler verilmesi planlanıyordu. Eğitim programları, haftanın belirli günlerinde keman ve mandolin derslerinin yanı sıra genel müzik bilgisi dersleri verilmek üzere düzenlenmişti. O günlerde keman derslerine katılan 15, mandolin derslerine katılan 20 öğrenci, usta öğretmenlerden son derece yöntemli ve düzenli bir programla eğitim alıyordu. Bu uygulamalı derslerin yanında kolun bütün üyelerine haftanın belirli günlerinde genel müzik bilgisi dersleri de veriliyordu. Bununla ilgili olarak dikkate değer olan ise bu dersin

[1572] "Halkevinde Komitelerle Merinos Fabrikası Arasında İşbirliği", **Bursa**, 24 Mayıs 1940, s.2.
[1573] Naim Özel, "Sümer Halkevi Ar Kolunda", **Aydın**, 7 Mayıs 1939, s.2.
[1574] "Nazilli Halkevinde", **Aydın**, 14 Haziran 1939, s.2.

öğretmeninin Nazilli Fabrikası'nın tamirhane kısmında çalışan İzzet adlı işçi olmasıydı. Bunlardan başka saz, cura, bağlama dersleri vermek üzere gerekli çalgılar sipariş edilmişti. Henüz çiçeği burnunda bir kol olması nedeniyle tahsisatı olmadığından diğer kollardan para alarak çalışmalarını sürdüren sanat kolu, bütün bu zorluklara rağmen piyano dersleri verebilmek için gerekli hazırlıklara girişmişti. Nazilli'de piyano öğretmeni olmadığı için İzmir'de bir kişiyle anlaşılmış ve aynı zamanda işçi olan bu kişinin, Nazilli Fabrikası tamirhanesine yerleştirilmesi kararlaştırılmıştı.[1575]

Gerek Bursa Fabrikası ile Bursa Halkevi'nin işbirliği gerekse Nazilli Fabrikası ile Sümer Halkevi'nin bütünleşmesi, sosyal ve kültürel faaliyetleriyle Halkevlerinden geri kalmayan fabrikaların, devletin aynı politikaları doğrultusunda, fiilen Halkevleriyle benzer bir görev üstlendiğinin somut birer göstergesiydi. Kalkınmanın iktisadi, sosyal ve kültürel birçok yönden toplum yaşamında esaslı dönüşüm ve gelişim anlamına geldiği dikkate alınacak olursa fabrikaların iktisadi bir kuruluş olmaktan öteye geçtiği bu yapısı devletçiliğin ruhuna uygundu. Kaldı ki Türkiye'nin o günkü azgelişmişlik yapısının bütünüyle gelişmişlik yönüne çevrilmesi zorunluluğu, bütün bu alanlarda devlet müdahalesini kaçınılmaz kılıyordu. İlk bakışta doğrudan bağlantısı haklı olarak halkçılık ilkesiyle kurulan Halkevleri, diğer taraftan devletçi dönemde sanayileşme hedefi doğrultusunda iktisadi alana uzanan devlet elinin, aynı zamanda sosyal ve kültürel alana uzandığının ete kemiğe bürünmüş haliydi. Bunu doğrular biçimde, devletçiliğin doğrudan ve başat uygulaması olan Sümerbank fabrikalarından Nazilli Fabrikası gibi bünyesinde Halkevi bulunmayanlarında da sanat kolları örgütlenmişti. Üyeleri çalışanlardan oluşan bu kollar güzel sanatlarda ve özellikle müzik konusunda ciddi ve başarılı çalışmalar gerçekleştiriyordu. Çalışma yaşamını renklendiren, çalışanları iş dışında dinlendiren müzik etkinlikleri yapılıyor, hatta Kayseri Fabrikası'ndan yansıyan şu izlenimde olduğu gibi çalışanlar fabrika lokantasında yemeklerini canlı müzik eşliğinde yiyebiliyordu:

> "Buranın geniş ve konforlu kantini yemek yiyen ailelerle dolu. Çatal ve tabak gürültüleri arasında bazen radyonun kulakları tırmalayan parazitli nameleri ve bazen de bir bayanın çaldığı piyanonun tannan sesleri harice aks ediyor. Bir kahve içmek için oturduğumuz kantinde yemek yiyen şu aileler arasında o

[1575] Özel, "Sümer Halkevi Ar Kolunda", **Aydın**, s.2.

kadar sıcak bir bağlılık ve o kadar sıhhi bir hava esmekte olduğunu gördüm ki, tereddüt etmeden bunlara bir aile sofrası diyebiliriz."[1576]

Şekil 4.16 Nazilli Fabrikası Orkestrası[1577]

Fabrikalarda kısa sayılabilecek bir sürede müzik grupları, orkestralar meydana getirilmişti. Örneğin Kayseri Fabrikası'nın caz orkestrası, saz orkestrası ve ayrıca bandosu vardı.[1578] Aynı şekilde Nazilli Fabrikası Şekil 4.16'da görüldüğü gibi kadın üyeleri de bulunan bir orkestraya sahipti. Ayrıca İlhan Öden'in verdiği bilgiye göre 1940'larda fabrikada Şekil 4.17'de görülen orkestra ve caz grubu bulunuyordu.[1579]

Şekil 4.17 Nazilli Fabrikası Orkestrası ve Caz Grubu[1580]

Tiyatro çalışmalarına dönülecek olursa, Nazilli Fabrikası'nda gösteri kolunun yoğun bir biçimde yürüttüğü sahne etkinliklerinden başka, dışarıdan gelen çeşitli tiyatro topluluklarına fabrika sahnelerinin kapıları açık tutulmuştur. Bu sahneler

[1576] Sahir Üzel, "Endüstri Hayatımızda İnkişaf-1", **Erciyes Kayseri Halkevi Dergisi**, Sayı 1, Mart 1938, s.13.
[1577] "Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.8.
[1578] "Kayseri Bez Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.7.
[1579] Ek 2
[1580] İlhan Öden Arşivi

sayesinde çeşitli tiyatro grupları buradaki işçilerle hatta halkla buluşmuştur. Bunlardan biri olan İzmir Belediyesi Şehir Tiyatrosu, Nazilli Fabrikası'nın sahnesinde 27 Eylül 1946 gününden başlamak üzere birkaç gün süreyle oyunlar oynamıştır. Oynadığı Sözün Kısası komedisinden bir sahne Şekil 4.18'de görülen grup, 30 Eylül'de Aydın'a geçmiş ve oyunlarına Aydın Halkevi'nde devam etmiştir.[1581]

Şekil 4.18 İzmir Şehir Tiyatrosunun Oynadığı Sözün Kısası Komedisi[1582]

Dışarıdan gelen tiyatro gruplarının kabul edilerek işçilere ve halka, değişik oyunları ve değişik oyuncuların performanslarını izleme fırsatı sunulması Nazilli Fabrikası'yla sınırlı kalmamıştır. Ali Erkaya yönetimindeki Kadri Güldür ve arkadaşlarından oluşan İstanbullu bir tiyatro grubu 1945 yazında, Malatya Fabrikası'nda sahne almıştır. Küçük bir kadro ve az elemandan oluşmasına rağmen akrobatik hareketleri ve oyunlarıyla seyircileri heyecanlandıran bu grup çok başarılı bulunmuştur.[1583] Malatya Fabrikası aynı yıl başka grupları da ağırlamış, Şekil 4.19'da da görüldüğü üzere ünlü tiyatrocu Muammer Karaca ve ekibinin 1945 Ekim ayında fabrika salonunda sahne alacağı duyurulmuştur.

[1581] "İzmir Tiyatrosu Nazilli ve Aydın'da Temsiller Verecek", **Aydın**, 19 Eylül 1946, s.1; "İzmir Şehir Tiyatrosu", **Aydın**, 28 Eylül 1946, s.2; "İzmir Şehir Tiyatrosunun Temsilleri", **Aydın**, 1 Ekim 1946, s.1.
[1582] **Aydın**, 28 Eylül 1946, s.2.
[1583] S. Aydınoğlu, "Kadri Güldür ve Arkadaşları Temsillere Başladı", **Fırat**, 20 Temmuz 1945, s.3.

Şekil 4.19 Malatya Fabrikası Salonunda Verilecek Temsilin Duyurusu[1584]

Fabrikaların sahnelerinde, sinemada olduğu gibi çeşitli kurumlar üzerinden kamu yararına tiyatro etkinlikleri yapılmıştır. Örneğin Malatya Fabrikası'nda, CHP Sosyal Yardım Kolu yararına İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun bir eseri olan Andaval Palas adlı oyunun 26 Ekim 1946'da sahneleneceği ve gerekli hazırlıkların yapıldığı bir gün önceden duyurulmuştur.[1585] Beri yandan özel günlerde de tiyatro oyunlarına yer verilmiştir. Kayseri Fabrikası'nın kuruluşunun 10. yıldönümü münasebetiyle, 1 Haziran 1946'da düzenlenen etkinlikler buna örnektir. Söz konusu etkinlik vesilesiyle fabrikanın sahip olduğu sosyal ve kültürel altyapıya ilişkin yapılan bir değerlendirmede son derece önemli noktalara parmak basılmıştır:

> "1 Haziran Cumartesi akşamı fabrika işçi ve memurları tarafından tiyatro oynandı. Şiirler okundu. Bu suretle işyerlerinin öteden beri devam eden bu gibi çalışmalarının örneklerine şahit olduk. Her fabrikanın teknik ve iktisadi olduğu kadar içtimai bir topluluk da teşkil ettiği düşünülecek olursa işletmelerin kuruluşuyla birlikte yapılmış bulunan hastane, ev, spor sahası, toplantı salonları ve sahne gibi tesislerin lüzumu ve önemi anlaşılır."[1586]

[1584] **Fırat**, 19 Ekim 1945, s.4.
[1585] "Fabrika Salonunda Temsil", **Fırat**, 25 Ekim 1946, s.1.
[1586] "Sümerbank Kayseri Bez Fabrikasının 10'uncu Yılı", **Çalışma**, Sayı 7, Haziran 1946, s.57.

Şekil 4.20 Kayseri Fabrikası Gösteri Kolunun Oynadığı Çeşitli Oyunlar[1587]

İşçi ve memurların Halkevlerinde olduğu gibi gösteri kolları şeklinde örgütlendiği Sümerbank fabrikalarında, yıllar geçtikçe bu kolların sahne etkinliklerinin geliştiği ve daha da profesyonelleştiği görülmekteydi. Bu bağlamda Kayseri Fabrikası'nın Sümerspor Kulübü'ne bağlı gösteri kolu çeşitli piyes, vodvil ve komedileri, fabrika çalışanları ile bunların ailelerine, ayrı ayrı seanslarda olmak üzere, büyük bir başarıyla sahneliyordu.[1588] Düzenli olarak 15 günde bir tiyatro gösterisi yaptığı belirtilen Kayseri Fabrikası tiyatro grubunun, dışarıdan gelecek tiyatro gruplarına ihtiyaç bırakmayacak derecede *"mükemmel"* olduğu kaydedilmişti. Şekil 4.20'de görüldüğü gibi en ağır eserleri gerek oyunculuk gerek dekor gerek kostüm açısından en iyi şekilde sahneye koyabilecek deneyime ve ustalığa sahipti.[1589] Büyüklerin oyunları fabrika bünyesindeki Sümer İlkokulu'nda okuyan çocuklara örnek olmuş olmalı ki 23 Nisanlarda fabrika sahneleri onlara bırakılmış, Şekil 4.21'de örneği görülen temsiller vermişlerdi.[1590]

[1587] "Kayseri Bez Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.6.
[1588] **BCA**, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1464-3-8, 26.06.1948, s.12.
[1589] "Kayseri Bez Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.7.
[1590] "Sümer İlkokulunun Müsameresi", **Erciyes Postası**, 25 Nisan 1949, s.1.

Şekil 4.21 Kayseri Sümer İlkokulu Öğrencilerinin 23 Nisan Gösterisi[1591]

Kayseri Fabrikası'nın kendi gösteri kolundan başka dışarıdan gelen gruplar da fabrika sahnesinde oyunları oynamıştı. Bu gruplardan en önemlisi Devlet Tiyatrolarının çekirdeği sayılabilecek Tatbikat Sahnesi'ydi. Tatbikat Sahnesi'nin çıktığı bir Anadolu turnesinde 11-14 Haziran 1949 tarihlerindeki 4 günlük durağı Kayseri olmuştu. DDY lokalinde Sözün Kısası oyununu, Molière'in Cimri ve Cevat Fehmi Başkut'un Paydos adlı oyunlarını sahnelemiş, Kayseri halkının büyük ilgisiyle karşılaşmıştı. İki kez oynanmış olan Paydos oyunu, ilgi üzerine üçüncü kez 14 Haziran'da Kayseri Fabrikası tiyatro salonunda oynanmıştı.[1592]

Talat Gözbak adlı bir gencin yönetimindeki Malatya Fabrikası gösteri kolu ise 10 Şubat 1948'deki ilk oyununda, Mahmut Yesari'nin Kılıbık adlı eserini sahnelemişti. İstanbul'da geçen bir öyküye dayanan oyuna ait dekorun buna uygun olarak ciddi ve sanatkârane döşendiği gözlenmişti. Oyuncuların, rollerinin hakkını vererek son derece iyi performans sergilediği belirtilen oyunu, aralarında Vali Ahmet Kınık'ın ve Fabrika Müdürü Selahattin Tümeş'in de bulunduğu çok sayıda kişi büyük bir beğeniyle izlemişti. Bir yandan Kültür Derneği tarafından sahnelenmesi planlanan Yunan klasiklerinden Antigone adlı eserin hazırlıklarıyla meşgul olan Gözbak'ın yönetiminde, böylesine başarı yakalayan gösteri kolu, 15 günde bir temsil vermek üzere Müdür Selahattin Tümeş'in desteğini sağlamıştı.[1593]

O dönem sinema ve tiyatronun eksikliğini çeken Malatya'da sahne bulamamaktan ya da kullanılabilecek mekânların yüksek ücret istemesinden ötürü hazırlanan temsillerin atıl kaldığı[1594] düşünülürse Müdür'ün bu yoldaki desteğini kazanmış olmanın her bakımdan büyük bir öneme sahip olduğu anlaşılır. Bu ortamda

[1591] "Kayseri Bez Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.6.
[1592] "Devlet Tiyatrosu Şehrimizde", **Erciyes Postası**, 12 Haziran 1949, s.1; "Devlet Tiyatrosunun Temsili", **Erciyes Postası**, 13 Haziran 1949, s.1; "Devlet Tiyatrosunun Genç Artistleri", **Erciyes Postası**, 15 Haziran 1949, s.1
[1593] "Mensucat Fabrikası Temsil Kolunun Çalışmaları", **Fırat**, 12 Şubat 1948, s.1-2
[1594] Ekrem Tunçel, "Malatya'da Sinema ve Sahne Hayatı", **Fırat**, 21 Mayıs 1948, s.1.

fabrika sahnesinden yararlanabileceğini bilmesi bile Gözbak'ı bütün olumsuzluklara rağmen cesaretlendirmiş olmalıdır. Zira kısa süre sonra Mecdi Güvenli ile İ. Hakkı Üstünkaya'yı da yanına alarak Vali ve şehrin ileri gelenleri nezdinde farklı destekler arayışına girmiştir. Gözbak'ın girişimleri sonrasında Ankara Devlet Konservatuvarı ve İstanbul'dan gelecek kadın ve erkek oyuncularla 50 kişilik bir kadroya ulaşılacağı belirtilmiştir. Bu girişimlerin önemli bir tarafı da Malatya'da tiyatronun gelişmesi ve potansiyelin harekete geçirilmesi yönünde ümitleri artırması, özellikle halkın tiyatro seyretmenin erdemine ve bilincine varabilmesi yolunda önemli bir mesafe sayılmış olmasıdır.[1595]

Malatya'da tiyatronun her bakımdan gelişip yaygınlaşması için büyük emek harcadığı anlaşılan Gözbak, fabrika gösteri kolundan başka Tatbikat Sahnesi'nde de rejisör olarak yer almıştır. Çok geçmeden Tatbikat Sahnesi Malatya'da Bir Adam Yaratmak adlı dramı sahnelemiş, bu ilk gösterisi kalabalık bir seyirci kitlesince izlenmiş ve başarılı bulunmuştur.[1596] Bütün bu gelişmelerden, tiyatroyu eğitici, uyarıcı, yol gösterici ve en önemlisi kültürel kalkınma için en uygun zemin olarak tarif eden yerel kaynakların, öteden beri gerek Türk sanatının gelişimi gerek Malatya'nın bunun içindeki yeri ve geleceği açısından önemle üzerinde durduğu, devlet opera okulundan ve konservatuvarından yetişecek sanatçılar ile Halkevi kurslarından ve sahnelerinden yetişecek yetenekli gençlerin estetik ihtiyaçlara yanıt vereceğine dönük umutların ve kamuoyu beklentilerinin[1597] karşılanmasında fabrikanın önemli bir katkısı olduğu anlaşılmaktadır. Kaldı ki fabrikalara tiyatro gruplarının kabul edilmesi yine Sümerbank'ın kendi çalışanlarına sunmayı amaçladığı çağdaş sosyal yaşamın gerektirdiği bilinçli politikanın ürünüdür:

> "Çalışanların boş zamanlarını kıymetlendirme ve onların dinlendirilmelerini hedef tutan diğer bir sosyal faaliyet vardır ki, bu da temsil, müzik ve sinema işleridir. Her işletmede, kendi bünyesi içinden temsil ve müzik ekipleri teşkil edilmiştir. Ayrıca Devlet Konservatuvarının yardımıyla işletmelere kıymetli artist gruplarından müteşekkil müzik turneleri tertiplenmiştir."[1598]

[1595] Ekrem Tunçel, "Malatya'da Sinema ve Sahne Hayatı", **Fırat**, 21 Mayıs 1948, s.1-2.
[1596] "Tatbikat Sahnesi İlk Temsillerini Başarı ile Oynadı", **Fırat**, 14 Haziran 1948, s.1.
[1597] "Turistik Bakımdan Yarınki Malatya", **Fırat**, 23 Şubat 1945, s.2.
[1598] **Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı**, s.57.

Şekil 4.22 Nazilli Fabrikası Gösteri Kolu Özsoy Operası'nı Sahneliyor[1599]

Çalışma yaşamı açısından birçok yararı bulunan fabrikalardaki tiyatro etkinliklerinin, Türkiye'de kültür yaşamından ayrı olmadığı, buradan etkilendiği ve hatta kültür alanındaki gelişmelere büyük ölçüde hizmet ettiği görülmektedir. Buraya kadarki çalışmalar bir yana Nazilli Fabrikası gösteri kolunun 15 Şubat 1948'de Özsoy Operası'nı sahnelemiş olması bile bu düşünceyi haklı çıkaracak niteliktedir. Konusu Atatürk tarafından belirlenen Özsoy Operası, librettosunu Münir Hayri Egeli'nin Firdevsi'nin Şehnamesi'nden yararlanarak yazdığı ve bestesini Ahmet Adnan Saygun'un iki ay gibi çok kısa bir sürede yaptığı bir eserdir. Atatürk bu eserden Türkiye ile İran arasındaki dostluğun geliştirilmesinde yararlanmayı düşünmüş olmalı ki ilk temsil Şah Rıza Pehlevi'nin Türkiye'de olduğu sırada 19 Haziran 1934'te, Ankara Halkevi'nde gerçekleşmiştir. [1600] Baştan sona müziğe dayanan, büyük ciddiyet, emek ve organizasyona ihtiyaç duyan böylesine büyük bir eseri sahnelemek her türlü takdiri hak eden bir cesaret işidir. Buna karşılık Şekil 4.22 ve Şekil 4.23'te dekor, aksesuar, kostüm gibi ayrıntılara bakılırsa Nazilli Fabrikası gösteri kolunun, bu işin altından başarıyla kalktığı ve basit bir müsamere gibi değil eserin hakkını vererek başarılı bir performans sergilediği anlaşılmaktadır.

[1599] İlhan Öden Arşivi; Öden fotoğrafı fabrikanın eski çalışanlarından İbrahim Uluyunçay'dan almıştır.
[1600] Mustafa Bayık, "Atatürk'ün Ana Fikrini Verdiği İlk Opera: Özsoy Destanı", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.XVIII, Sayı 52, Mart 2002, s.289-290.

Şekil 4.23 Özsoy Operası'nı Sahneleyen Nazilli Fabrikası Gösteri Kolu[1601]

Nazilli Fabrikası gösteri kolunun aynı yıl içinde Özsoy Operası'ndan başka, Devlet Konservatuvarı ve Şehir Tiyatrolarının oynadığı Yol Kapalı oyununu[1602] sahnelemiş olduğuna bakılırsa bu kurumlardan geri kalmadığı anlaşılmaktadır. İlhan Öden, Nazilli'deki potansiyeli harekete geçiren fabrika bünyesindeki müzik ve tiyatro başta olmak üzere sosyal ve kültürel etkinliklerdeki başarılı sonuçları, insanların çalışkan, azimli, yeniliklere karşı aç ve başarı isteğiyle dolu olmalarına bağlamıştır. Bu itibarla fabrika işçilerinin sahnelediği Özsoy Operası'nda müzik, dekor ve kostüm ayrıntılarına dikkat çekerek bunun basitçe oynanmış bir oyun değil ciddi hazırlık sonucunda kotarılmış, ustaca bir çalışma olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur. Hatta fabrikanın bütün yerleşkesiyle birlikte üniversiteye devredildiği 2002 yılından bugüne kadar üniversite konservatuvarının bunun yanına yaklaşabilecek bir çalışma ortaya koyamadığına işaret ederek, bir yandan işçilerin yaptığı etkinliklerin değerini diğer yandan Sümerbank'ın Nazilli'den çekildikten sonra yalnız iktisadi değil sosyal yönden de eksikliğinin iyiden iyiye hissedildiğini vurgulamıştır. Çünkü kurulduğu günden itibaren sosyal ve kültürel yönüyle örnek oluşturan ve dolayısıyla çağdaş yaşamın Nazilli'de yayılıp yerleşmesine kaynaklık eden fabrikanın tasfiyesi sonrasında oluşan boşluk doldurulamamıştır.[1603]

[1601] İlhan Öden Arşivi; Öden fotoğrafı fabrikanın eski çalışanlarından Ahmet Karataş'tan almıştır.
[1602] "Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.8.
[1603] Ek 2

Şekil 4.24 Yol Kapalı Oyununu Sahneleyen Nazilli Fabrikası Gösteri Kolu[1604]

Nazilli Fabrikası hakkındaki değerlendirme, fabrikaların küçük yerleşimlere sosyal ve kültürel altyapıları taşımış olmasının, dönemin sınırlı olanakları içinde bunlardan yararlananlar açısından anlam ve değerini bütün şeffaflığıyla ortaya koymaktadır. Büyük kentlerden fabrikalara çalışmaya gelen memurların olağan yaşantısı içinde sıradan bir yeri olan sosyal ve kültürel etkinlikler, onların bu gereksinimlerini karşılarken yurdun değişik köşelerinde çağdaş bir yaşamın filizlenmesine de aracılık etmiştir. Başka bir deyişle fabrikaların sahip oldukları sosyal ve kültürel birimler mevcut eksikliklerin ve ihtiyaçların giderilmesinin bir gereği olmakla beraber, uygulamaların çeşitliliğine ve içeriğine bakılırsa uygar anlayışın, çağdaş değerlerin, kısaca Cumhuriyet aydınlanmasının yayılması için koşullar bir fırsata dönüştürülmüştür. Anlaşılmaktadır ki, fabrikalar bulundukları çevredeki bu değerli yerini iktisadi, sosyal, kültürel öncülüğü ve o çevreyle sağladığı uyum ve bütünleşme sayesinde edinmiştir. Nitekim Nazilli Fabrikası üzerine yapılan bir çalışmada bu durum *"Eğitim, sağlık, kültür, spor, sanat gibi alanlarda birçok ilke imza atan işletme ekonomik bir birim olmaktan öte bulunduğu yöre ve ülke için bir kültür merkezi olma özelliği taşımaktadır"*[1605] sözleriyle ifade edilmiştir. Konuyla ilgili benzer bir değerlendirme ise şöyledir:

> "Nazilli Sümerbank Basma Fabrikasını devletçilik politikasının ürünü olan Kayseri, Malatya, Bursa'daki benzerleri gibi yalnızca üretim yeri olarak

[1604] "Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.8.
[1605] Hulusi Doğan vd., "Çağdaş İşletmelerin Sosyal Sorumluluk Anlayışı Ekseninde Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası Örneği ve Cumhuriyet Kültürünün Yerleşmesindeki Rolü", **Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi**, C.3, Sayı 1, 2011, s.184.

değerlendirmek çok yanlış bir aktarım olacaktır. Fabrika ekonomik faaliyetlerin yanında planlanmaları ve mekânsal oluşumuyla Türkiye için yeni bir yerleşim sistemi olan sanayi yerleşim mantığının uygulandığı alan olmuş, ayrıca kurulduğu bölgede yaşayan ve fabrikada çalışan insan faktörü olarak ele alındıkları zaman da sosyal yaşama kattıkları zenginlikle dikkat çekmiştir."[1606]

Sümerbank fabrikalarında örnekleri görülen sosyal ve kültürel etkinlikler Türkiye'de çalışma yaşamının geneline yayılıyordu. Devlet fabrikalarının yanı sıra bazı özel kuruluşlarda da vücut bulan işçi gösteri kolları gibi oluşumlar, işçilerin yalnız maddi değil manevi yönden gelişimine verilen önemin bir göstergesiydi. Müzik, tiyatro gibi sanatlar, çalışma yaşamına renk katarak hem çalışma yaşamını tekdüzelikten kurtarıyor hem de işçinin dinlenmesini sağlıyordu. Çalışma saatleri dışındaki zamanını bu şekilde değerlendirebilmesi, işçinin fiziksel ve ruhsal sağlığının yanı sıra neşesini ve verimini artırmaya da yarıyordu. Bu açıdan bakıldığında sosyal ve kültürel işlere verilen önemin, ulusal emeğin veriminin artırılmasını hedefleyen genel bir boyutu bulunuyordu.[1607]

İnsan ruhu üzerinde olumlu etki bırakan müziğin, sinirleri yorulan, dikkati dağılan işçinin, dikkatini toplamasını sağlayarak çalışma gücünü ve verimini artırmasına yardımcı olacağı[1608] çalışma yaşamının sorunlarına kafa yoranlarca dile getiriliyordu. Sanatın her türlüsünün arındırıcı, ferahlatıcı, rahatlatıcı ve sosyalleştirici etkisiyle çalışma saatleri dışında dinlendirici olduğu da biliniyordu. Bunun yanında sanatın etkisinin dinlenme gibi süreksiz bir ihtiyacın giderilmesiyle sınırlı kalmayacağı, insanlara anlayış, uyum ve yapıcılık gibi kalıcı özellikler de kazandıracağı düşünülüyordu. Bu açıdan bakılarak, genel anlamda işçi ve işveren arasındaki uyuşmazlıkların yıkıcı bir hal almasını önlemek ve iki tarafın istekleri arasında yapıcı bir anlaşmaya varmak amacından doğduğu belirtilen sosyal politikalarda güzel sanatlardan geniş ölçüde yararlanmanın gerekliliği üzerinde duruluyordu. Böylece boş zamanların doğru şekilde değerlendirilmesinin içki ve kumar gibi kişi ve toplum yaşamında yıkıcı etkileri olabilecek bağımlılıkların önüne geçilebilmesine, öbür yandan işçilerin zevk, estetik ve kültür seviyelerinin artmasına ve sonuç olarak duygu ve düşüncede olgunlaşmaya hizmet edeceğine işaret

[1606] Güneş, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm Bir Kasaba ve Bir Fabrika: Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası", **Altıncı Uluslararası Atatürk Kongresi**, s.962.
[1607] Sabaheddin Sönmez, "İş Hayatımızın Sosyal Cephesi", **Çalışma**, Sayı 6, Mayıs 1946, s.63.
[1608] Celal Dincer, "İşçimizin Kültür İhtiyacı Nasıl Sağlanabilir", **Çalışma**, Sayı 19, Haziran 1947, s.26.

ediliyordu. Bunun da hem birey hem de toplum gelişiminde büyük yararı ve dolayısıyla kalkınmada önemli katkıları olacağı açıktı.[1609]

Çalışma yaşamına dönük sosyal politikalar içinde güzel sanatların yerini ele alan çok sayıda görüşle ilgili dikkati çeken önemli bir husus, öneri ve talep niteliğindeki bu düşüncelerin emekçi sınıfından çok eli kalem tutan ve belki çalışma hayatında bu sınıftan yana kamuoyu oluşturma peşindeki aydınlardan gelmesiydi. Buna karşılık Sümerbank'ın baştan beri fabrikalarında sanatsal etkinliklere verdiği önem göz önünde bulundurulduğunda, kurumsal ilkelerinin ve pratiğinin Türkiye'de çalışma yaşamıyla ilgili bu türden düşüncelere öncülük ettiği anlaşılıyordu. Böylece deneyimi ve birikimi artan kurum, çalışanların kültürel ve sosyal gelişim hedefleriyle ilgili olarak Personel Şefliğine verdiği görevleri ve çalışma esaslarını şu şekilde belirleyecekti:

> "Memur ve işçilerin ihtiyaçlarına göre müsamereler, konferanslar, gezintiler, sinema gösterileri, temsiller tertip ederek memur ve işçinin fikri inkişaflarını, fikri ve bedeni istirahatlerini sağlamak."[1610]

Görüldüğü gibi sanayileşmekte kararlı genç Türkiye Cumhuriyeti'nin, gelişme yolunda yüz yüze geldiği çalışma yaşamına özgü sorunlar ve uyguladığı çözümler aynı yoldan geçmiş olan gelişmiş ülkelerinkiyle benzerdi. Çalışma yaşamının önemli sorunlarından işçi devrinin önünü alabilmek ve işçi istikrarı sağlayabilmek için başvurulan güzel sanatlara dair etkinliklerin, Sümerbank başta olmak üzere İDT'lerde çok sayıda örneğine rastlamak mümkündü. Bu açıdan bakıldığında bütün diğer alanlarda olduğu gibi çalışma yaşamında da dünyanın gerisinde kalmama kararlılığı, uygarlaşma ve çağdaşlaşma hedefiyle tutarlıydı. Bunun bir uzantısı olarak çalışma yaşamının sorunlarına karşı üretilen çözümler aynı zamanda yurttaşı Cumhuriyet değerleriyle buluşturma idealini barındırıyordu. Nitekim uygulamaların bu boyutlarını Tuna şöyle özetlemiştir:

> "Dönemin işçi politikasındaki en önemli hedeflerden birisi daimi işçi kavramını yerleştirmek olduğundan, devlet işletmeleri bu yönde de harcamalar yapıyordu. Sosyal harcamalar olarak nitelenebilecek bu uygulamayla, işçilerin temel yaşam koşulları güvence altına alınarak, onların fabrikaya bağlanmaları hedefleniyordu. Ancak bunun yanı sıra, işletmelerdeki sağlık, kültür ve spor

[1609] Süleyman Kazmaz, "Güzel Sanatlar ve Sosyal Politika", **Çalışma**, Sayı 19, Haziran 1947, s.27-30.
[1610] **Sümerbank Sınaî Müesseselerin Çalışma Esasları Yönetmeliği**, s.26.

tesisleri ile işçilerin ve giderek tüm bölgenin kültür düzeyini yükseltmek ve bu kişilerin rejimle bağlarını güçlendirmek gibi tarihsel bir 'misyon' da söz konusuydu."[1611]

5. Spor

5.1. Türkiye Cumhuriyeti'nin Genel Spor Politikası

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu yıllardan itibaren kurucu kadroların spora özel bir önem verdiği, spora bir devlet politikası olarak yaklaştığı görülmektedir. Bu yaklaşımın tarihsel kaynaklarına bakıldığında dünyada da beden eğitimi ve sporun devlet politikasından ayrı düşünülmediğini söylemek mümkündür. Bu, devlet ile toplum ilişkisinin yanı sıra sporun yalnız basit bir eğlence aracı olmayıp fiziki, düşünsel, ruhsal, ideolojik boyutlarından, disiplin kazandırıcı, yönlendirici doğasından kaynaklanan bir durumdur.[1612] Türkiye'de Cumhuriyet öncesindeki uygulamalar da benzer noktayı işaret etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda spor askeri işleviyle ele alınmış yani savaş eğitimi kapsamında değerlendirilmiştir. 19. yüzyıldaki yenileşme hareketleri geleneksel sporların yanına Batı'dan gelen futbol, jimnastik gibi modern sporları da eklemiş, Türkiye'de bu sporların gelişiminde başlangıç olmuştur. Cumhuriyet kadrolarını birçok açıdan etkilemiş olan İttihat ve Terakki döneminde de beden eğitimine ve spora verilen büyük önem sayesinde bu gelişmeler artarak devam etmiştir. Bu konudaki en önemli adım İkinci Meşrutiyet'in hemen ardından Selim Sırrı Tarcan tarafından Milli Olimpiyat Cemiyeti'nin kurulmasıdır. Böylece daha çok İstanbul, İzmir gibi büyük şehirlerde yoğunlaşsa da modern sporun gelişmesi ve sivilleşmesi bağlamında önemli deneyimler elde edilmiştir.[1613] Çok geçmeden Osmanlı İmparatorluğu 1912'deki Stockholm Olimpiyatlarına katılmış, burada Osmanlı'yı Vahram Papazyan ile Mıgırdiç Mıgıryan adlı iki atlet temsil etmiştir.[1614]

[1611] Tuna, **a.g.e.**, s.263.
[1612] Kurthan Fişek, **Spor Yönetimi**, Ankara, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, 1980, s.247.
[1613] Ergun Hiçyılmaz, **Sporda Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul, Mepa Yayıncılık, 1983, s.10-13.
[1614] Orhan Şevki, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlık Spor Kulüpleri ve Sporcular**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s.11; Sporcular Stockholm'e gittiklerinde katılan bütün ülkelerin bayraklarının yanında Türk bayrağının olmadığını görmüşler, Vahram Papazyan'ın "Eğer ay yıldızlı bayrağı oraya koymazsanız koşmam!" demesi üzerine organizasyon komitesi İsveç'teki Osmanlı sefaretinden bir bayrak getirtmiştir.

Spor politikalarına dair bütün bu birikim ve deneyimler Kemalist kadrolarca sahiplenilmiş, Cumhuriyet'e özgü bir yorumla daha da geliştirilerek sürdürülmüş ve kurumsallaştırılmıştır. Çok kısıtlı olanaklara rağmen takım sporları yanında bireysel sporlara da önem verilmiş, modern spor dallarında sporcu yetişmesi için gerekli örgütlenmelerin önü açılmış, özendirilmiş, destek sağlanmıştır. Cumhuriyet henüz bir yaşını bile doldurmamışken atılan en esaslı adım, 1924 Paris Olimpiyatlarına katılmak için bütçe ayrılması ve konuyla ilgili Milli Eğitim Bakanı'nın görevlendirilmesi olmuştur. Böylece Türkiye, koşulların elverdiği sayıda sporcuyla, pek kısıtlı olanaklara rağmen olimpiyatlara katılma başarısını göstermiştir.[1615] Kurucu kadroların spora yakışır bir dinamizmle başladığı işler ivmelenerek devam etmiş, 1924'ten itibaren bazı yıllar dışında bütçeden spora ayrılan ödenek sürekli artırılmıştır.[1616] Bunlardan başka en önemli eksikliklerden olan spor altyapısının geliştirilmesi için dönemin zorlu koşullarına özgü olanaklar yaratılmaya çalışılmıştır. Bu konuda en belirgin örneklerden biri çalışma yaşamına dönük önemli çalışmaları bilinen Kâzım Dirik olmuş, valilik ve müfettişlik yaptığı İzmir, Bitlis, Tekirdağ gibi illerde stadyumlar yapılmasını sağlamış, sporcu yetişmesi için önemli çalışmalara imza atmıştır.[1617]

Cumhuriyet'in spora verdiği önemin bütün gerekçelerini topluca çağdaşlaşma ideali içinde değerlendirmek yanlış olmaz. Bu açıdan bakıldığında, genç Cumhuriyet'in ideallerinin ve devrimci yönelişinin gençliğe aktarılmasında sporun dinamizminden yararlanılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu hiç kuşkusuz uygar dünyanın bir parçası olmanın da bir gereğidir. Nitekim CHP'nin 1931'deki Üçüncü Büyük Kongre'sinde kabul ettiği parti programında sporun desteklenmesiyle ilgili olarak *"Fırkamız, Türk vatandaşlarının vücuda getirmiş oldukları ve getirecekleri bütün spor teşekküllerini milletin kuvvetli ve iradeli tutulması noktasından fevkalade mühim addeder; bu teşekkülleri idame ve himaye eylemeyi vazife bilir"* ifadelerine yer verilmiştir.[1618] Partinin 1935'teki Dördüncü Büyük Kurultay'ında kabul ettiği programda ise spor gençlik ve devrim konularıyla ilişkilendirilerek amaçlar ayrıntılı bir şekilde tanımlanmış; somut bir çerçeve çizilmiş; çalışma yaşamını, dolayısıyla Sümerbank'ı ilgilendiren geleceğe dönük politikalar belirlenmiştir:

[1615] Ergun Hiçyılmaz, **Türk Spor Tarihi**, İstanbul, 1973, s.29.
[1616] Fişek, **Spor Yönetimi**, s.318.
[1617] Ayrıntılı bilgi için bkz. Dirik, **Vali Paşa Kâzım Dirik**, s.355-357.
[1618] **CHF Nizamnamesi ve Programı**, s.37.

"Türk gençliği, onu temiz bir ahlak, yüksek bir yurt ve devrim aşkı içinde toplayacak ulusal bir örgüte bağlanacaktır. Bütün Türk gençliğine şevk ve sıhhatlerini, nefse ve ulusa inanlarını besleyecek beden eğitimi verilecek ve gençlik, devrimi ve bütün erginlik şartları ile yurdu korumayı en üstün ödev tanıyan ve onları, bu ödev uğrunda bütün varlıklarını vermeye hazır tutan bir düşünüşle yetiştirilecektir. Bu ana eğitimin tam sonuç vermesi için Türk gençliğinin, bir yandan düşünme, karar verme ve girişim alma gibi yüksek başarım kuvvetleri geliştirilecek ve öte yandan gençlik, onu her zorlu işin başarılmasında tek unsur olan sıkı disiplinin etkisi altında çalıştırılacaktır. Türkiye'de spor örgütü de bu esaslara göre düzenlenecek ve yürütülecektir. Yapılacak gençlik örgütünün, üniversite, okullar ve enstitüler, halkevleri, toplu işçi kullanan fabrika ve kurumlarla yukarıdaki gayelere göre, iş ve yönet birlikleri düzenlenecektir. Yurtta beden ve devrim eğitimi ile spor işlerinde biteviyelik göz önünde tutulacaktır. Okullarda, devlet kurumlarında ve özel kurum ve fabrikalarda bulunanlar, yaşlarına göre beden eğitimi ile uğraşmak yükümü altına alınacaktır. Spor ve beden eğitimi için lüzumu olan alan ve kurumlar meydana getirilecektir. Spor alanları için özel yönetgeler ve şarlıklar ilgilendirilecektir."[1619]

Halkevlerinin kurulmasıyla birlikte spor, Türk devriminin ve devletçi dönemin mantığına uygun olarak daha örgütlü, bilimsel, akılcı bir niteliğe bürünmüş, geniş bir toplum kesimine yayılabilmiştir. Dönemin koşullarına özgü bir oluşum olarak ortaya çıkan Halkevleri diğer birçok konuda olduğu gibi yurt çapında bir spor kalkınması yaratabilmenin önemli bir ayağı haline gelmiştir.[1620] Halkevlerinin spor kolları, eğlenceden öte sporcu yetişmesi için sporun özendirilmesini, yayılmasını dolayısıyla Türk sporunun gelişimini hedefleyen çalışmalar yapmıştır.[1621] Diğer yandan sporun geliştirilmesi, sağlam iradeli, disiplinli, dayanıklı, gürbüz, neşeli, mücadele ve fedakârlık ruhu gelişmiş bireylerin yetişmesine, dolayısıyla toplumun

[1619] **CHP Programı**, s.41-43.

[1620] Halkevlerinin çalışmalarıyla ilgili bazı örnekler için bkz. "Spor Komitesi", **Türkün Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı 6, Nisan 1936, s.6; "Boks Dersleri", **Aydın**, 27 Mart 1940, s.1; Muvaffak Uyanık, "Sporun Modern Manası ve Halkevleri Spor Şubelerinin Vazifesi", **Erciyes Kayseri Halkevi Dergisi**, Sayı 19, Ağustos 1942, s.6-7.

[1621] 1944 yılı itibariyle bazı Halkevlerinde salon sporları için kapalı spor salonları vardı. Diğer birçok spor yanında Halkevleri ulusal sporlardan güreş, cirit gibi sporlarda çalışmalar yapıyorlardı. Öte yandan kayak başta olmak üzere kış sporları etkinliklerinden geri kalınmıyor, böylelikle yurdun Sarıkamış gibi olanakları da harekete geçiriliyordu. Ayrıca sahil bölgelerinde yüzme, kürek, yelken gibi su sporlarıyla ilgili önemli çalışmalar yürütülüyordu. Bkz. **Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1944-1945**, s.314.

sağlıklı, uyumlu ve güçlü bir yapıya kavuşturulması gerekçesine dayandırılmıştır.[1622] Sporun sınıf ve statü farkı gözetmeyen buna karşılık yetenek, özgürlük, dürüstlük, vefakârlık ve fedakârlık unsurlarını öne çıkaran eşitlikçi yanı demokrasinin sağlıklı bir şekilde toplumda yerleşmesine yapacağı katkı spora verilen önemin diğer bir hareket noktası olmuştur.[1623] En önemlisi ise beden eğitimi ve sporun sağlıklı, kıvrak, güzel, çevik, dirençli ve dayanıklı bir vücut gelişimine etkisidir.[1624] Dolayısıyla Cumhuriyet'i kuran kadroların beden eğitimi ve spora verdiği önem, kaynağını konunun toplumsal yönü kadar sağlıkla olan ilgisinden almıştır. Bu bağlamda spor, yurttaşların, özellikle çocuk ve gençlerin salgın hastalıklar, yoksulluk, kötü beslenme ve diğer sorunlar yüzünden bozulmuş olan sağlığının düzeltilmesi, bireylerin sağlam bir bünyeye kavuşturulması konusunda sağlık politikasının bir bileşeni olarak görülmüştür.[1625] Nitekim Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun, belediyelere çocuklar için bahçe ve spor alanları kurma zorunluluğu getiren, ayrıca Sağlık Bakanlığını çocukların ve gençlerin sağlığının korunması ile bünyelerinin korunması ve olgunlaştırılmasına ait tesisatın denetiminden sorumlu kılan maddeleri bu noktayı işaret etmektedir.[1626]

Sümerbank fabrikalarındaki spor altyapı ve etkinliklerine geçmeden önce o dönem gelişmiş ülkelerin çalışma yaşamında spora nasıl bir yer ayırdığı üzerinde durmak, doğrudan çalışma yaşamına dönük spor politikalarının yanında, çalışma yaşamını da kapsayan genel devlet politikalarına değinmek yararlı olacaktır. Bu aynı zamanda sporun gelişmiş ülkelerde genel olarak ele alınış şekli ve nasıl bir devlet politikası yürütüldüğünü göstererek Türkiye'nin çağdaş bir ülke olma yolunda sporu neden önemsediğinin anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Zira çalışma zamanlarının düzenlenmesi gibi çalışanların yorgunluklarını attıkları, dinçleştikleri, en azından böyle olması gereken boş zamanların doğrudan ya da dolaylı olarak düzenlenmesi de her ülke için bir gerekliliktir. Gelişmiş ülkeler, bireylerin düşünsel ve bedensel açıdan modern yaşamın olanaklarından yararlanmaları, bunun yanında güçlü ve

[1622] Sefer Erkan, "Cemiyette Sporun Önem ve Değeri", **Konya Aylık Kültür Dergisi** [Halkevi Dergisi], Sayı 38, Birincikanun 1941, s.64.
[1623] Sefer Erkan, "Demokrasi ve Spor", **Konya Aylık Kültür Dergisi**, Sayı 39, İkincikanun 1942, s.38-39.
[1624] Sefer Erkan, "Disiplin ve Spor", **Konya Aylık Kültür Dergisi**, Sayı 40, Şubat 1942, s.60; Sefer Erkan, "Sıhhat ve Spor", **Konya Aylık Kültür Dergisi**, Sayı 58, Ağustos-Eylül 1943, s.56.
[1625] Yiğit Akın, **Gürbüz ve Yavuz Evlatlar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s.43.
[1626] **Kanunlar Dergisi**, C.8, 30 Nisan 1930, s.201, 222.

uyumlu bir toplum yapısı için birçok kültürel faaliyetin yanı sıra sporun gerekliliğini gözden kaçırmamıştır.[1627]

Nazilli ve Kayseri fabrikalarını inşa etmiş ve böylece Sümerbank fabrikalarındaki sosyal yaşamın şekillenmesine etki etmiş olan Sovyetlere göz atıldığında spor konusuyla enstitülerde akademik düzeyde ilgilenilmekte ve ciddi çalışmalar yürütülmekteydi. Söz konusu çalışmalar ordu, eğitim gibi alanların yanında çalışma yaşamıyla ilgili olarak üretimi artırmak için fabrikalarda beden eğitimi ve spor teşkilatı kurulması üzerineydi. Her fabrikanın bir beden eğitimi öğretmeni yönetiminde çeşitli spor teşekkülleri bulunuyordu. Enstitünün araştırmacıları fabrikalara giderek müfettişlik yaparlar, durumu inceler, ilerlemeleri ölçer ve özendirirlerdi. Hazırladıkları raporlar sayesinde eksikler düzeltildiği gibi sporun çalışma yaşamındaki verimliliğe katkısı değerlendirilmiş olurdu.[1628]

Sovyetlerin kolhoz ve sovhozlarına bakıldığında Ukrayna'nın merkezi Harkof civarındaki 100 kolektif çiftlikten 45'inde spor teşkilatı vardı. 1934 yılı itibariyle buradaki köylülerin yarıdan çoğuna sporcu lisansı verilmişti. Her sovhoz ve kolhozda görevi buralardaki spor hayatını canlandırmak ve sporu öğretmek olan bir beden eğitimi öğretmeni vardı. Her köy küçük bir stada sahipti. Öğretmen 50'şerli gruplara ayırdığı öğrencilerin tarla işlerinin durumuna göre sırayla günde yarım saat beden eğitimi yapmasına olanak tanırdı. Kolhozlar arasında karşılaşmalar yapılması spor heyecanının canlı kalmasını sağlıyordu. Bunun dışında 21 km şehir turunu içeren spor etkinlikleri vardı. Bu etkinlik dekatlona benzer şekilde ama 12 aşamadan oluşan ve içerisinde bisiklet, kürek gibi dalların yanı sıra üniformalı 5 km yürüyüş ve gaz maskesiyle 700 m yürüyüş gibi askeri unsurları da barındırıyordu. Öte yandan sanayi alanındaki spor yaşamı buralardan da ileriydi. Fabrikalarda işçilerden kurulu futbol takımları, atletizm, tenis, jimnastik dallarında sporcular vardı. Devrimin yıldönümünde, bayramlarda geçit törenlerinde bu sporcular da yer alırdı.[1629]

İngiltere'de sporun toplumsal yaşamdaki yeri buna ilişkin devlet politikası doğrultusunda önemli bir yer tutuyordu. Spora verilen önemin başlıca gerekçesi halkın sağlığını korumaya, yaşamlarını düzenlemeye dönüktü ve sağlık bakanlığınca takip ediliyordu. İkinci Dünya Savaşı yıllarında ise spor İngiltere'de milli savunma

[1627] Nejdet Köktürk, "Sosyal Bakımdan Serbest Zamanların Tanzimi", **Çalışma**, Sayı 12, Kasım 1946, s.25-27.
[1628] "Sovyet Memleketinde Spor", **Hakimiyeti Milliye**, 6 Eylül 1934, s.4.
[1629] "Sovyet Memleketinde Spor", **Hakimiyeti Milliye**, 6 Eylül 1934, s.4.

politikalarıyla birlikte ele alınarak bütün ülkeye yayılmaya çalışılmıştı. Orduyu ulusa dayandırmak amacıyla bireyleri sağlıklı ve diri tutmak, aynı zamanda bedensel yeteneklerini artırmak ön plana çıkmıştı.[1630]

Çalışma yaşamında boş zamanların düzenlenmesine gelince 1937'de toplanan *"The National Institute for Industrial Psychology"* ve *"The British Institute for Adult Education"* adlı konferanslarda konu ayrıntılı olarak ele alınmıştı. Konferans sonunda endüstri işletmelerinin sağlık tesislerinde ve çalışma aralarında işçilerin dinlendirilme ve eğlendirilmesi konusunda alınacak önlemler saptanmıştı. Alınan kararlar doğrultusunda endüstri işletmeleri ve benzeri kurumların takip edecekleri sosyal politikalara yön vermek üzere *"The Industrial Welfare Society"* adıyla bir sosyal yardım derneği kurulmuştu. Öte yandan İngiltere'de işçi ve müstahdemlerine sağladığı dinlenme ve eğlenme olanaklarıyla örnek oluşturan işletmeler vardı. Buralarda satranç gruplarından başka her türlü oyunlar için en modern araçlarla donatılmış spor alanları ve özel spor öğretmenleri bulunuyor, işçilerin bedensel yeteneklerinin gelişmesi sağlanıyordu. 14-18 yaşlarındaki genç işçilerin spor faaliyetlerine katılmaları zorunluydu. Ayrıca personel ve aileleri için tatil kampları kurulmuştu.[1631]

Maden İşçileri Yardım Kasası adıyla oluşturulan fon sayesinde bağlı işletmelerdeki işçi mahallelerinin hemen hepsinde, her tür spor sahası ve yurdu, özel top oyunları için yeşil sahalar, tenis sahaları, çocuk bahçeleri, açık ve kapalı oyun, jimnastik ve spor salonları vb. birçok tesis yapılmıştı. Boş zamanların değerlendirilmesinde beden eğitimi ve spor ağırlığını hissettiriyordu. Herkesin spor etkinliklerine katılımı sağlanmaya çalışılıyordu. Ayrıca kadınlara özel beden terbiyesi ve sağlığı üzerine spor kursları ile genç kızlara ait gençlik örgütlenmesi bulunuyordu. Yine sporla ilişkilendirilebilecek bir diğer faaliyet gezilerdi. Bu konuda Workers Travel Association (İşçi Gezi Birliği) yalnız işçiler, aile ve çocukları için işçi okulları, tatil ve izin seyahatleri, seyahat turları, hafta sonu seyahatleri, araştırma ve eğlence gezintileri düzenliyordu. Elde edilen kâr ise tekrar işçilerin eğitimine tahsis ediliyordu.[1632]

[1630] Nejdet Köktürk, "İngiltere'de Serbest Zamanların Tanzimi", **Çalışma**, Sayı 15, Şubat 1947, s.38.
[1631] Nejdet Köktürk, "İngiltere'de Serbest Zamanların Tanzimi", **Çalışma**, Sayı 15, Şubat 1947, s.36; Mehmet Önder, "İşçi ve Spor", **Çalışma**, Sayı 14, Ocak 1947, s.44.
[1632] Nejdet Köktürk, "İngiltere'de Serbest Zamanların Tanzimi", **Çalışma**, Sayı 15, Şubat 1947, s.38-40.

Fransa'da genel anlamda beden terbiyesi, spor işleri ve boş zamanların değerlendirilmesini sağlık bakanlığına bağlı olan Serbest Zamanlar Müsteşarlığı hükümet politikasına uygun olarak düzenleyip yönetiyordu. Eyalet ve vilayetlerde vali başta olmak üzere askeri ve sivil yöneticilerin kadrosuna dahil olduğu Spor ve Serbest Zamanlar İdare Kurulları (Conseils Départementaux Pour le Sport et Les Loisirs) vücuda getirilmişti. Spor işlerinin düzenlenmesi ve boş zamanların değerlendirilmesiyle ilgili konulardan sorumlu bu kurullar yaptıkları çalışmalarla müsteşarlığa yararlı önerilerde ve yardımlarda bulunmuştu. Boş zamanların değerlendirilmesiyle yükümlü resmi diğer bir örgüt Yüksek Spor Meclisiydi (Le Conseil Supérieur des Sports). 1936 Haziran ayında kurulan Yüksek Spor Meclisi ve komiteleri spor teşekküllerinin etkinliklerini hükümetin programına bağlamış ve Fransa'da yaratılmak istenen düzen kadar teknik öğretimde de aktif propaganda sahasında önemli bir varlık göstermişti. Adı geçen örgütlerin bütün toplum yaşamını ilgilendiren ve dolayısıyla çalışma yaşamını da kapsayan çalışmaları sayesinde Fransa'da spor altyapısı ve örgütlenmesinde büyük ilerlemeler kaydedilmişti.[1633]

Çalışma yaşamında boş zamanlardan yararlanmak için 1930'da kurulan Serbest Zamanlar Milli Komitesinin spor kolundan başka gençlik ve kamp kurma kolu, turizm kolu bulunuyordu. Kendisine bağlı teşekküllerin gelişmesini desteklemek için onlara sanat vb. faaliyetlerle ilgili olanlar dışında beden terbiyesi ve spor öğretmenleri, turizm ve kamp kurma için uzmanlar gönderiyordu. Fransız sendikaları ise ayrı örgütlenmeye gitmişti. Üyeleri için serbest zamanlar parkı vücuda getirmek, tiyatro kiralamak gibi çalışmalarına ek olarak spor ve serbest zamanlar kulüpleri kurmuş ve yaz seyahatleri düzenlemişti. Ayrıca bazı kuruluşların oluşturduğu birlikler bağlı işletmelerde spor ve oyun tesisleri vücuda getirmişti. İşçi spor kulüplerinin gelişmesi için sağlanan destekler sayesinde içki içenlerin azaldığı saptanmıştı.[1634]

Japonya'ya bakıldığında spor halkın boş zamanlarını değerlendirdiği önemli bir meşguliyetti. İster geleneksel ister modern olsun bütün sporlardan yalnızca vücutlarını değil daha çok kişiliklerini geliştirmek için yararlanıyorlardı. Sporun kalkınması için devlet büyük çaba harcamış, Tokyo'da enstitüler kurulmuştu.

[1633] Nejdet Köktürk, "Fransa'da Serbest Zamanların Tanzimi", **Çalışma**, Sayı 16, Mart 1947, s.33-37.
[1634] Nejdet Köktürk, "Fransa'da Serbest Zamanların Tanzimi", **Çalışma**, Sayı 16, Mart 1947, s.35, 39; Sait Kandan, "İşçilerin Boş Zamanlarını En İyi Kullanmaları Meselesi", **Çalışma**, Sayı 6, Mayıs 1946, s.56-57.

Japonya'da sanayiin gelişmesiyle birlikte işçilerin iş saatleri dışındaki boş zamanlarının değerlendirilmesi ve işyerlerine bağlılıklarının artırılmasıyla ilgili sorumluluk işletmelere verilmişti. Bu kapsamda diğer özendiriciler yanında beden eğitimi ve sporla ilgili olarak jimnastik, tenis, yüzme, beyzbol, eskrim, judo, yürüyüşler ve turizm, satranç vb. masa oyunları gibi olanaklar yaratılmıştı.[1635]

5.2. Fabrikalardaki Spor Altyapısı

Türkiye Cumhuriyeti'nin genel spor politikasına ve çalışma yaşamının gerektirdiği özel duruma koşut olarak, Sümerbank'ın fabrikaları kurarken spor altyapısını ve spor örgütlenmesini son derece ciddiyetle ele aldığı görülüyordu. Kayseri Fabrikası daha resmi açılışı yapılmadan spor örgütlenmesini gerçekleştirmişti.[1636] Fabrikanın açılışında Şekil 4.25 ve Şekil 4.26'da görüldüğü gibi çeşitli spor dallarında gösteriler yapılmıştı. Fabrikada nizami bir futbol sahası, 2.000 kişilik tribün, 400 m koşu pisti, gülle, disk ve cirit atma yeri, atlı sporlar için manej, dört adet voleybol sahası, dört tane tenis kortu, bir aletli jimnastik sahası, güreş ve boks çalışma yerleri, bir adet tekerlekli paten pisti, bir adet poligon ve 50x25 m ölçülerinde bir yüzme havuzu vardı.[1637] Fabrikanın resmi açılışının üzerinden henüz çok kısa bir süre geçmişken yapılan şu değerlendirmede spora verilen öneme ve yarattığı etkiye işaret edilmişti:

> "Fabrikada spor, başlı başına bir âlem teşkil etmektedir. Spor sahasında bir futbol sahası, ayrıca tenis, voleybol, yüzme havuzları, atlı spor için atlar ve koşu mânia [engel] sahaları mevcuttur. Fabrika spor teşkilatı mektepte alışmaya başlayan işçi üzerinde büyük bir heves uyandırmakta ve spor işlerinde hatta Kayseri'de büyük bir çığır açmaktadır."[1638]

[1635] Nejdet Köktürk, "Japonya'da Serbest Zamanların Tanzimi", **Çalışma**, Sayı 17, Nisan 1947, s.26.
[1636] Sahir Özel, "Kayseri Dokuma Fabrikası Bir Teknik Harikasıdır", **Cumhuriyet**, 6 Nisan 1935, s.6.
[1637] N. Baydar, "Erciyaşın Gölgesinde", **Ulus**, 18 Eylül 1935, s.5; Selim Cavid, "Kayseri Bez Fabrikası", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 61-62, 4 Temmuz 1942, s.29.
[1638] "Kayseri Bez Fabrikası", **Endüstri**, Sayı 4, Birincikanun 1935, s.5.

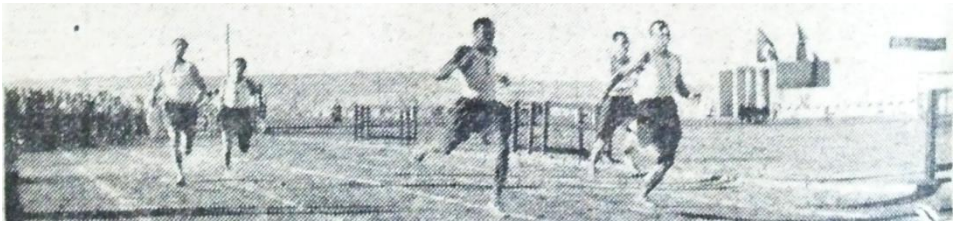

Şekil 4.25 Kayseri Fabrikası Açılışında Yapılan Koşular[1639]

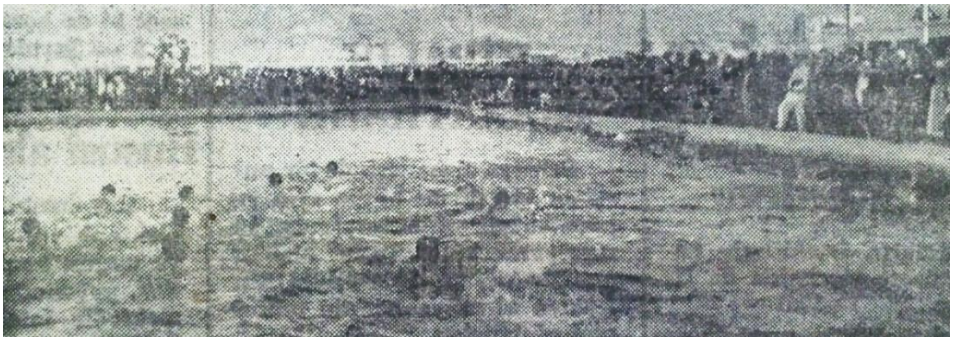

Şekil 4.26 Kayseri Fabrikası Açılışında Yapılan Yüzme Yarışları[1640]

Kayseri Fabrikası'nın, o dönem Türkiye'de pek az rastlanabilecek, bu spor altyapısı sayesinde çalışanlar ile aileleri, verimli ve eğlenceli zaman geçirme, sosyalleşme fırsatı bulabiliyorlardı. Üstelik buradaki ortam kadınların sporda varlık göstermesine de olanak sunuyordu. Fabrikadaki kadın çalışanlar özellikle tenis ve paten sporlarına ilgi gösteriyordu.[1641] Fabrikanın yüzme havuzu ise Şekil 4.28'de görülen yanı başındaki gazinosuyla çeşitli eğlencelere ev sahipliği yapabiliyordu. Üstelik burası yalnız fabrika çalışanlarının değil, kentin en gözde eğlence mekânı olarak Kayseri halkının da akşamları toplandığı, zaman zaman baloların düzenlendiği bir yerdi.[1642]

Şekil 4.27 Kayseri Fabrikası Sümer Stadı[1643]

[1639] **Ulus**, 18 Eylül 1935, s.5.
[1640] **Ulus**, 18 Eylül 1935, s.8.
[1641] Sahir Üzel, "Endüstri Hayatımızda İnkişaf-1", **Erciyes Kayseri Halkevi Dergisi**, Sayı 1, Mart 1938, s.13.
[1642] Selim Cavid, "Kayseri Bez Fabrikası", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 61-62, 4 Temmuz 1942, s.29.
[1643] **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.254.

Şekil 4.28 Kayseri Fabrikası Yüzme Havuzu[1644]

Kayseri Fabrikası işçi ve memurları, futbol başta olmak üzere sporun çok çeşitli dallarında hatta dönemin Türkiye koşullarında pek az rastlanabilecek sporlardan binicilik ve kış sporlarında faaliyet gösterme olanağı bulmuştu.[1645] Başbakan İsmet İnönü, Kayseri Fabrikası'nı 2 Ekim 1936'daki ziyaretinde atlı spor manejine de uğramış; burada su tesisatı şefi Şadi, dokuma ustası Burhan, tamirhane ustası Sermet, dokuma ustası Menan, apre ustası Ali Rıza'dan oluşan ekip engelli koşu gösterisi yapmış; İnönü de bu çalışanlara memnuniyet ve iltifatlarını sunmuştu.[1646]

Şekil 4.29 Kayseri Fabrikası Kayakçıları ve Atlı Sporcuları[1647]

[1644] **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.260.
[1645] Yunus Nadi, "Kayseri Bez Fabrikası", **Cumhuriyet**, 26 Şubat 1936, s.6.
[1646] "Başbakan Kayseri Bez Fabrikasında", **Endüstri**, Sayı 2, Birinciteşrin 1936, s.31.
[1647] **Kayseri Dokuma Fabrikası Albümü**, s.72-73; Görüntüler Atatürk Heykeli'nin açılış törenindendir.

Nazilli Fabrikası'nda da spor konusu fabrikanın kurulmaya başlanmasıyla birlikte ele alınmıştı. Fabrikanın açılışı sırasında erkek ve kadın sporcular Atatürk'ün önünde resmi geçit yapmıştı.[1648] İlhan Öden'in verdiği bilgiye göre Nazilli Fabrikası'nda kuruluşundan itibaren mini golf sahaları, tenis kortları, boks ringi, güreş ve voleybol takımları bulunuyordu. Üstelik bu takımlar muntazam sporcu kıyafetlerine ve donanıma sahipti. Kısacası fabrika sportif açıdan sosyal yaşama büyük katkı yapıyordu.[1649] Ereğli Fabrikası'nın açılışı üzerinden kısa bir süre geçmişken tenis sahasının yapımında sona yaklaşılmıştı.[1650] Fabrikada bulunan futbol sahası sayesinde fabrika çalışanlarından oluşan takımlar aralarında karşılaşmalar yapabiliyorlar ve çeşitli spor etkinlikleri düzenleyebiliyorlardı. Böylece eğlenceli ve yararlı zaman geçirme olanağı bulabiliyorlardı.[1651] Yine Gemlik Fabrikası'nda ilk yıllardan itibaren işçiler için tenis kortu, voleybol sahası gibi spor alanları bulunuyordu.[1652] Bursa Fabrikası'nın sahip olduğu Merinos Stadı yalnız fabrikaya değil kentteki spor yaşamına da yararlı olmuş, stat sayesinde Bursa takımları hazırlık çalışmalarını[1653] ve maçlarını[1654] yapabilecekleri altyapı olanağına kavuşmuşlardı.

Fabrikalar, bir yandan üretimleriyle kentin ekonomisine katkı yaparken, diğer yandan Cumhuriyet Bayramı başta olmak üzere ulusal bayramlara işçilerinden oluşan sporcu gruplarıyla katılıyor,[1655] ulusal coşkuyu artırarak Cumhuriyet değerlerinin toplumda gelişmesinde rol oynuyorlardı. Örneğin 29 Ekim 1937'deki Cumhuriyet Bayramı'nda henüz resmi açılışını gerçekleştirmemiş olan Bursa Fabrikası'nın futbol, cirit, disk atma ve güreş dallarındaki kadınlı erkekli sporcuları geçit törenine katılmış ve halk tarafından çok beğenilmişti.[1656] Merinosspor yine 29 Ekim 1938'deki Cumhuriyet Bayramı geçit törenine futbol, atletizm, dağcılık ve bisiklet dallarındaki sporcularıyla katılmıştı.[1657] Benzer şekilde Ereğli Fabrikası'nın sporcuları Cumhuriyet Bayramı'nda geçit törenine katılmışlar ve kısa sürede kaydettikleri

[1648] "Atatürk, Nazilli Fabrikasını Dün Altın Anahtarla Açtı", **Cumhuriyet**, 10 Birinciteşrin 1937, s.1, 9.
[1649] Ek 2
[1650] "Fabrika Ereğli'ye Yeni Bir Manzara ve Yeni Bir Hayat Getirdi", **Ekekon**, 8 İkinciteşrin 1937, s.4.
[1651] "Ereğli Fabrikası", **Ekekon**, 14 İkincikanun 1938, s.3.
[1652] **Sümerbank Gemlik Sunğipek Teşebbüsü 1939 Yılı UMHR**, s.10; Selim Cavid, "Gemlik Sunği İpek Fabrikası", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 11, 15 Mayıs 1940, s.21.
[1653] "Dünkü Spor Faaliyetleri", **Bursa**, 24 Birinciteşrin 1938, s.2; "Dünkü Spor Çalışmaları", **Bursa**, 28 İkinciteşrin 1938, s.1.
[1654] "Bugün Bir Futbol Maçı Yapılacak", **Bursa**, 11 Eylül 1938, s.3; "İstanbullular 3-1 Galip", **Bursa**, 3 Birinciteşrin 1938, s.1.
[1655] "Bursa'da Gördüklerim", **Bursa**, 20 Nisan 1938, s.1.
[1656] "Cumhuriyet Bayramı Devam Ediyor", **Bursa**, 30 Birinciteşrin 1937, s.1.
[1657] "Şehrimizde Dünkü Tezahürat", **Bursa**, 30 Birinciteşrin 1938, s.1, 4.

ilerlemeyi ortaya koymuşlardı.[1658] Kuşkusuz bu tür örnekler konunun Türk Devrimi'yle ilgili yönüne işaret ediyordu. Bunun nedenlerini ve konunun önemini dönemin havasını büyük ölçüde yansıtan şu sözlerde bulmak mümkündü:

> "Atatürk'ün, zulmü, esareti, ihaneti çiğneyerek Samsun'a ayak bastığı 19 Mayıs günü Türk milletinin yeninden doğmasının ve gençleşmesinin sembolüdür. Bu yeni doğuş ve gençleşme sembolünü, bugün bir taraftan da Eskişehir, Kayseri, Turhal, Nazilli, Bursa, İzmit, Ereğli, Malatya, Karabük ve daha birçok yerlerde kurulan modern fabrikaların ve onların içinde çalışan uyanık Türk işçisiyle sanatkârının ocak karşısında ve tezgâh başında gülen yüzünde okuyoruz. Türk işçisi ve sanatkârı! Her yıl 19 Mayıs gününü sev ve kutlula! Bayramına iştirak et!"[1659]

Görüldüğü gibi Sümerbank fabrikaları çalışma yaşamına ilişkin ihtiyaçların olduğu kadar genel devlet politikasının da bir gereği olarak, sporu göz ardı etmeyen bir yaklaşımla tasarlanmıştır. CHP'nin 1935'teki parti programında belirginleşen ve ülke genelindeki uygulamaları giderek artan bu politika doğrultusunda, 29 Haziran 1938'de TBMM tarafından 3530 sayılı Beden Terbiyesi Kanunu kabul edilmiştir.[1660] Gençlere spor yükümlülüğü getiren yasanın ilk maddesi, sporun bireylerin dinç tutulmasıyla ve sağlıkla ilgili boyutları yanında Cumhuriyet değerleriyle ilgili boyutunun da olduğunu, Kemalist devrimden ayrı düşünülmediğini göstermektedir:

> "Yurttaşın fizik ve moral kabiliyetlerinin ulusal ve inkılapçı amaçlara göre gelişimini sağlayan oyun, jimnastik ve spor faaliyetlerini sevk ve idare etmek maksadıyla Başvekâlete bağlı ve hükmi şahsiyeti haiz bir Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü kurulmuştur."[1661]

Konunun diğer önemli boyutlarını ise yasanın TBMM'deki görüşmeleri sırasında İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ortaya koymuştur. Kaya konuşmasında fikir terbiyesi ile birlikte beden terbiyesinin de milli terbiyenin ayrılmaz parçası olarak görüldüğünü, buna bağlı olarak bu terbiyeden geçen kişilerin millete ve bütün

---

[1658] "Ereğli Fabrikası", **Ekekon**, 14 İkincikanun 1938, s.3.
[1659] "Türk İşçisi ve Sanatkârı", **Endüstri**, Sayı 8, Nisan 1937, s.186.
[1660] **TBMM ZC**, D.5, C.26, 29-VI-1938, s.487-492; **Kanunlar Dergisi**, C.18, 7 Temmuz 1938, s.1160-1164; **TC Resmî Gazete**, Sayı 3961, 16 Temmuz 1938, s.10300-10301; Aynı dönemde İngiltere gibi gelişmiş ülkelerde de yasanın benzerlerine rastlamak mümkündü. Avam Kamarasında 1937 yılında kabul edilen yasanın tam adı The Training and Recreation Act idi. Bkz. Nejdet Köktürk, "İngiltere'de Serbest Zamanların Tanzimi", **Çalışma**, Sayı 15, Şubat 1947, s.38.
[1661] **Kanunlar Dergisi**, C.18, 7 Temmuz 1938, s.1160.

insanlığa hayırlı olmasının amaçlandığını dile getirmiş, sporun Türk gelenekleriyle olan ilgisine dikkat çekmiştir. Bunun yanında Cumhuriyet'in devraldığı spor altyapısının oldukça zayıf olduğunu belirten Kaya, bu konuda Cumhuriyet'in birçok vilayette yaptığı spor sahalarına ve atılan adımlara işaret etmiş, bunlara devam edileceğini söylemiştir. Türkiye'nin çeşitli spor dallarındaki durumuna ve gelişmesi için yapılması gerekenlere değinen Kaya, futbol başta olmak üzere, geleneksel sporlardan güreş, sevilen sporlardan binicilik ve bunların yanında kış sporlarını saymış, ek olarak su sporlarının Türk denizciliğinin gelişimi açısından önemini vurgulamıştır. Ayrıca bütün her şeyde olduğu gibi sporun da belirli bir düzene kavuşturulması gerektiğinin altını çizerek bu görevin CHP'ye verildiğini dile getirmiştir.[1662] Kaya bu sözleriyle, Cumhuriyet'i kuran kadroların son derece modern bir vizyona sahip olduğunu gözler önüne sererken Sümerbank fabrikalarındaki spor faaliyetlerinde bu dalların yer almasının ve önem verilmesinin rastlantı olmadığını da ortaya koymuştur. Bu bağlamda, kanunun Sümerbank'ı doğrudan ilgilendiren kısmı 21. maddesidir:

> "Memur ve işçi sayısı 500'den fazla olan müesseseler, fabrikalar, ticaret evleri ve sair kurumlar kendi memur ve işçilerine beden terbiyesi yaptırmak için genel direktörlüğün teklifi ve istişare heyetinin kararı üzerine İcra Vekilleri Heyeti tarafından verilecek karara göre jimnastik salonu, spor alanı, yüzme havuzu ve saire gibi tesisleri yapmaya ve uzman beden terbiyesi öğretmeni veya antrenörü tutmaya mecburdurlar."[1663]

Sümerbank fabrikalarındaki spor altyapısı dikkate alınacak olursa, Sümerbank'ın yasanın 21. maddesinde öngörülen düzenlemelerden fazlasını yapmış olduğu ortadadır. Yasalaşmadan önce devlet kurumlarında deneyimlenme şansı bulan spor uygulamalarını Kemalist kadroların sporla ilgili özel politikasının uzantısı olarak değerlendirmek mümkündür. Başka bir ifadeyle, yasa çıkmadan önce kurulan fabrikanın yasanın öngördüğü biçimde düzenlenmiş olması yasa yapıcı ile fabrika kurucu iradenin aynı oluşunun doğal sonucudur. Denilebilir ki bu irade çağdaş yaşamı zihninde tasarlayarak fırsat buldukça gerçeğe dönüştürmüştür. Bu bağlamda Sümerbank gibi devlet işletmeleri diğer birçok işlevinin yanında bir laboratuvar, bir deneyim merkezi olmuş ve yasaya ruhunu vermiştir.

[1662] **TBMM ZC**, D.5, C.26, 29-VI-1938, s.484-485.
[1663] **Kanunlar Dergisi**, C.18, 7 Temmuz 1938, s.1163.

Sümerbank fabrikalarındaki beden terbiyesi ve spor teşkilatı konusu, fabrika çalışanlarına sağlık ve neşe verici, dinlendirici ve öğretici nitelikte etkinlik fırsatı sunularak çalışanların manevi bakımdan tatmin edilmesi, işlerine dört elle sarılmaları ve sonuçta işyerlerine bağlanmalarıyla doğrudan ilgili görülmüştür. Bu nedenle yalnız Sümerbank Genel Müdürlüğü tarafından değil, devlet politikasının bir gereği olarak Ekonomi Bakanlığı tarafından da bütün diğer sosyal ve kültürel olanaklarla birlikte üzerinde önemle durulan ve yakından takip edilen bir konu olmuştur.[1664] Öte yandan Sümerbank, sporu yalnız çalışanları açısından değil, devlet kurumu olmasının getirdiği ulusal ve toplumsal bir bilinçle fabrikanın bulunduğu bölge halkı açısından da ele almıştır. Bu doğrultuda fabrikalarındaki spor teşkilatını her geçen gün güçlendirirken bunun aynı zamanda fabrikaların bulundukları bölgelere *"örnek olacak bir değer almalarının"* savaşını da vermiştir. Maddi olanakların elverdiği ölçüde spor altyapılarında varsa eksikler tamamlanmış ya da yeni gereksinimlere göre genişletme ve eklemeler yapılmıştır. [1665] Örnek olarak 1942'de Ereğli Fabrikası'nda spor alanının düzenlenmesi ve tribünün yenilenmesi için 15.000 TL, ayrıca spor kulübü inşası için 12.600 TL, Nazilli Fabrikası'nda ise spor alanı yapılması için 15.000 TL ödenek ayrılmış ve söz konusu inşaat işlerine girişilmiştir.[1666]

Ereğli Fabrikası'ndaki spor alanının inşası 1943'te sürdürülerek[1667] yıl içinde tamamlanmış, aynı yıl Gemlik Fabrikası'nda su sporları için deniz spor alanı yapılmıştır.[1668] Nazilli Fabrikası'nda ise durak yeri ile birlikte maliyeti 271.300 TL olan spor sahası için 1944'te 165.833 TL ödenmiştir.[1669] Spor alanları fabrikaların çağdaş bir yaşam alanına dönüşmesinde önemli bir unsur olmakla beraber bu ve diğer sosyal birimlerle yetinilmeyerek fabrika alanlarının ağaçlandırılması da planlı bir biçimde sürdürülmüştür.[1670]

Sümerbank, fabrikalarda spor altyapısını geliştirip olanakları artırırken çalışanların buralardan en yüksek düzeyde yararlanmalarına özen göstermiş, işçilerin yetiştirilmesi, kendilerinin ve ailelerinin kültür seviyelerinin artırılması ve bunlara

[1664] **Sümer Bank'ın 1940 Yılı Muamelatı…**, s.8-11.
[1665] **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.8.
[1666] "Ek 2: Sümerbank İnşaat Faaliyeti 1942", **Sümerbank 1942 Yılı UMHR**, s.XV; **Sümerbank 1942 Senesi İMR**, s.41; **Sümerbank İDFM 1942 Yılı UMHR**, s.55.
[1667] **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.212.
[1668] **Sümerbank 1943 Senesi İMR**, s.40.
[1669] **Sümerbank 1944 Yılı UMHR**, s.25.
[1670] **Sümerbank 1943 Senesi İMR**, s.7.

spor eğitimi verilmesine gayret etmiştir.[1671] Gayretlerin yerini bulabilmesi için fabrikalardaki bütün sosyal yardım konularında olduğu gibi spor konusunda da denetim elden bırakılmamıştır. Bu denetimlerde özellikle eksikliklerin giderilmesi, yapılan işlerin daha da geliştirilmesi hususları göz önünde bulundurulmuştur.[1672] Kurum bu gayretlerini, yasal yükümlülüklerin üzerinde olarak, memur ve işçilerin düzenli bir spor teşkilatı içinde beden terbiyelerini sağlamak gerekçesine dayandırmıştır. Spora verilen bu önem doğrultusunda fabrikaların bulunduğu bölgelere göre ve mümkün olduğu kadar çok spor dalında altyapı kurulmaya ve örgütlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca fabrikaların spor örgütleri içine kapanmayarak, çevredeki benzer spor örgütleriyle uyumlu çalışmış, bu temaslar sayesinde hem bölgesiyle bütünleşmiş hem de bölgesine örnek oluşturmuştur.[1673] Bundan da öte fabrikalar bulundukları bölgelerin spor altyapısının gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Çünkü fabrikalardaki spor sahaları, diğer takımların kullanımına da sunularak özellikle yerel liglerde futbol karşılaşmalarının yapılabilmesine olanak sağlamıştır. Dolayısıyla o bölgedeki sporcu ve sporseverler bundan memnun olmuşlardır.

O dönem Sümerbank başta olmak üzere devlet işletmelerinin yanı sıra bazı özel işletmelerde de işçiyi çalışma yaşamının günlük yorgunluklarından, tekdüzeliğinden kurtarmak, işçinin iş başında daha zinde, neşeli ve verimli olmasını sağlamak için diğer birçok sosyal etkinlik yanında spordan yararlanılmıştır.[1674] Bu açıdan bakıldığında Sümerbank fabrikalarında sporun varlığı, işçileri iş dışında dinlendirmek, mutluluklarını sağlayarak onlara çalışma şevki aşılamak kadar, işyerindeki bütün çalışanlar arasında *"birlik, beraberlik, disiplin ve işletme ailesi ruhu yaratmak"* için de gerekli ve önemli görülmüştür. Hatta ilgili raporunda UMH, özellikle Ereğli Fabrikası'nı bunu sağlamış olduğundan dolayı takdir etmiştir.[1675]

Sosyal ve kültürel olanakları daima ön planda tutan Sümerbank, bu kapsamda fabrikalarındaki spor ve beden terbiyesi işlerini yıllar içinde daha da programlı hale getirmiş,[1676] 3530 sayılı Beden Terbiyesi Kanunu'nu da göz önünde tutarak[1677] spor

[1671] **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.237; "Sümerbank'ın 10. Çalışma Yılında Durumu", **İktisadî Yürüyüş**, Sayı 125, 1 Mart 1945, s.19.
[1672] **Sümerbank Teftiş ve Kontrol Müdürlüğü Talimatnamesi**, s.30.
[1673] **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.254.
[1674] Sabaheddin Sönmez, "İş Hayatımızın Sosyal Cephesi", **Çalışma**, Sayı 6, Mayıs 1946, s.63.
[1675] "Ek Rapor: İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri", **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, s.12.
[1676] **Sümerbank 1946 Senesi İMR**, s.9.
[1677] **Sümerbank 1948 Senesi İMR**, s.10.

faaliyetlerini daha da artırıp devam ettirmiş, spor altyapılarını ve araçlarını çoğaltmıştır.[1678] Fabrikalarda bazı yıllara ait spor giderlerini gösteren Tablo 4.10 incelenirse Sümerbank'ın spora ayırdığı maddi kaynağın boyutları anlaşılabilir. İkinci Dünya Savaşı'nın zorlu koşulları ve 1939 yılı itibariyle Japonya'daki işletmelerde kişi başına spor harcamalarının 0,05 TL olduğu dikkate alındığında Sümerbank'ın spora ayırdığı kaynağın az sayılmayacağını söylemek mümkündür.

Tablo 4.10 Fabrikalarda İşçi Başına Aylık Spor Harcamaları[1679]

Yıl	Bursa	Kayseri	Nazilli	Ereğli	Gemlik
1942	0,08	0,07	0,06	0,10	0,23
1943	0,19	0,22	0,01	0,01	0,28
1944	0,04	0,06	0,02	-	0,31
1945	0,05	0,08	0,03	-	0,17
1946	0,05	0,12	0,03	-	0,19

İşçi bölgelerinde spor alanlarına okul ve hastane kadar önem verilmesi, Türkiye'nin sanayileşme sürecinde başlıca gereksinimi olan bilgili ve uzman kadroların doğru şekilde motive edilerek yetiştirilmesiyle sıkı sıkıya bağlantılıydı.[1680] Özellikle takım oyunları, genç işçilerin boş zamanlarını değerlendirmelerini ve eşgüdümlü hareket etmelerini sağlarken, bir bütünün parçası olarak bütünün içinde bir anlam ifade etmelerini kavramaları açısından yararlı görülüyordu.[1681] Öte yandan sabah işe başlamadan önce yapılan beden eğitimi verim artırıcı bir işe hazırlık yöntemi olduğu gibi çalışma saatleri dışındaki boş zamanların sporla değerlendirilmesi işçinin uyanık, çevik, dinç ve sağlıklı kalmasında etkiliydi. Üstelik boş zamanlarını sporla değerlendirme olanağı bulan işçi, günlük iş yorgunluğunu atarken içki ve kumar gibi zararlı bir takım alışkanlıklardan uzak tutulmuş oluyordu.[1682]

[1678] **Sümerbank 1947 Senesi İMR**, s.7.
[1679] **İDFM 1943 Yılı UMHR**, ek 3; **İDFM 1944 Yılı UMHR**, ek 2, s.151; **Sümerbank İDFM 1945 Yılı UMHR**, ek 2; **BUMH Sümerbank İDFM 1946 Yılı Raporu**, ek 5; **BUMH Sümerbank İDFM 1947 Yılı Raporu**, s.59; Karşılaştırma için Japonya'da 1939 yılındaki spor harcamaları 0,05 TL olarak verilmiştir.
[1680] "Bilgi, İhtisas ve İş", **Endüstri**, Sayı 9, Mayıs 1945, s.159-160.
[1681] Nejdet Köktürk, "Serbest Zamanların Tanzimi ve Gençlik", **Çalışma**, Sayı 21, Ağustos 1947, s.15.
[1682] Mehmet Önder, "İşçi ve Spor", **Çalışma**, Sayı 14, Ocak 1947, s.43.

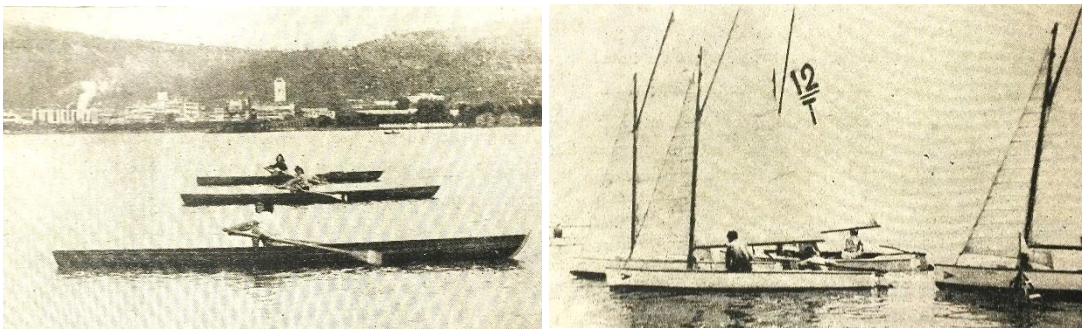

Şekil 4.30 Sümerbank Su Sporu Takımları[1683]

Sahip oldukları gençlik kulüpleriyle bölgelerindeki sporun gelişimine katkı yapan Ereğli, Gemlik, Kayseri, Malatya ve Nazilli fabrikalarındaki spor alanlarından bölgelerinin *"en iyi spor alanları"* olarak söz ediliyordu. Spor alanları yalnızca stadyumla sınırlı kalmamış, deniz kıyısında bulunan Gemlik Fabrikası'nda su sporlarına uygun tesisler de düşünülmüştü.[1684] Bilindiği gibi Kayseri Fabrikası inşa edilirken yüzme havuzu da birlikte yapılmıştı. Malatya Fabrikası ise 1948 yılının Haziran ayında 50x25 m ölçülerinde, 4.000 m³ hacimli yüzme havuzuna kavuşmuş, havuzun açılışında fabrika çalışanlarından 25 yüzücü yüzerek gösteri yapmıştı. Ayrıca bu havuz, diğer fabrikalarda olduğu gibi yangın anında su deposu görevi yapması için özel bir düzenekle yangın tesisatına bağlanmış, fabrika itfaiyesinin su gereksinimini karşılayacak şekilde tasarlanmıştı.[1685]

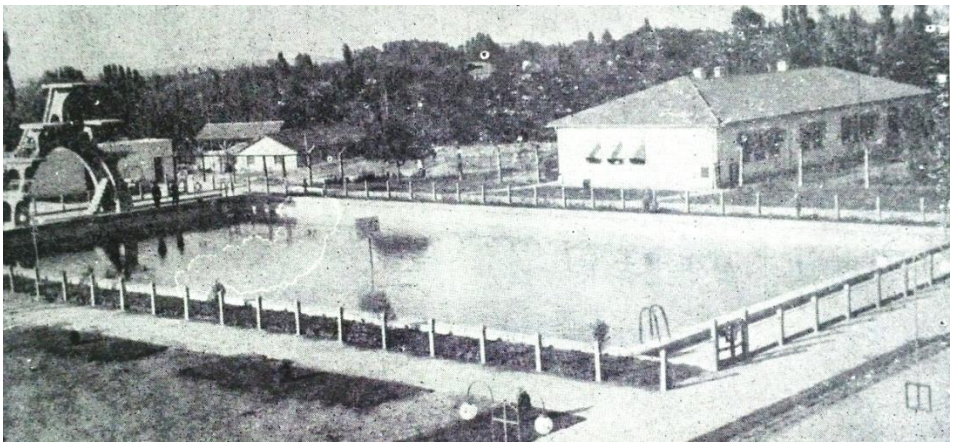

Şekil 4.31 Malatya Fabrikası Yüzme Havuzu[1686]

[1683] **Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943)**, s.255.
[1684] **Sümerbank**, 1946, s.18; **Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı**, s.108.
[1685] "Malatya Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.6; "Sümerbank Mensucat Fabrikası Havuzu Açıldı", **Fırat**, 29 Haziran 1948, s.1; **Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi**, s.6.
[1686] **Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi**, s.6; Havuzun yanındaki bina fabrikanın hastanesidir.

5.3. Fabrikalardaki Spor Etkinlikleri

Fabrikalarda çok çeşitli sporlar için ciddi bir altyapı kurulduğu gibi spor faaliyetlerinin aynı ciddiyetle yürütülmesi için fabrikalar bünyesinde kulüpler örgütlenmişti. Kayseri, Ereğli, Nazilli ve Gemlik fabrikalarındaki kulüpler Sümerspor, Bursa Fabrikası'ndaki kulüp Merinosspor ve Malatya Fabrikası'ndaki kulüp Mekikspor (daha sonra Sümerspor) adını taşıyordu. Bu kulüpler bünyesinde fabrikaların işçi ve memurlarından hem takım sporlarına hem de bireysel sporlara dönük ekipler oluşturulmuştu. İlgili bütün spor dallarındaki faaliyetler göstermelik olmayıp oyuncuların iş dışındaki zamanlarda ciddi hazırlık ve alıştırmalar yapmalarına önem veriliyordu.

Fabrikalardaki spor etkinliklerine bakıldığında takım sporlarında futbol başı çekiyordu ve fabrikaların futbol takımları bulundukları bölgelerin yerel liglerinde ileri düzeyde varlık gösteriyordu. Bunlardan Bursa Fabrikası takımı olan Merinosspor, fabrikanın henüz resmi açılışı yapılmadan önce spor faaliyetlerine başlamış ve bölge takımlarıyla birçok kez karşılaşmıştı.[1687] Ayrıca Merinosspor 29 Ekim 1937'de Cumhuriyet Bayramı dolayısıyla Galatasaray ile bir maç yapmıştı.[1688] Merinosspor, şehir dışından özellikle İstanbul ve Ankara'dan gelen güçlü takımlarla kendi sahasında karşılaştığı gibi[1689] bu takımların konuğu olarak şehir dışına da gitmişti. [1690] Bundan başka Merinosspor oyuncuları zaman zaman Bursa takımlarından seçilen oyuncularla oluşturulan Bursa Karması içinde de yer almış ve bu karma takım şehir dışında Bursa'yı temsilen maç yapmıştı.[1691] Benzer şekilde Bursa takımları kendi aralarında da karma takımlar oluşturarak birbirleriyle maçlar yapmışlardı.[1692] Merinosspor takımının bölgesiyle sosyal etkileşiminin artmasında ve

[1687] "Dün Kulüpler Arasında Egzersizler Yapıldı [Merinosspor-Duraspor Hazırlık Maçı]", **Bursa**, 15 İkinciteşrin 1937, s.2; "Dünkü Maçta Merinos Galip [Merinosspor 3, İnegöl Doğanspor 2]", **Bursa**, 22 İkinciteşrin 1937, s.2; "Alemdağ-Merinos [1-1]", **Bursa**, 8 Birincikanun 1937, s.2; "Dünkü Spor Hareketleri [Birinci Takımlar: Merinosspor 3, Duraspor 0/ İkinci Takımlar: Merinosspor 0, Duraspor 1]", **Bursa**, 20 Birincikanun 1937, s.2.

[1688] "Bugünkü Spor Hareketleri", **Bursa**, 29 Birinciteşrin 1937, s.3; "Galatasaray-9 Merinos-1", **Bursa**, 30 Birinciteşrin 1937, s.1.

[1689] "Merinos-Boğaziçi [2-3]", **Bursa**, 22 Ağustos 1938, s.1; "Merinos Takımı 5, Hilal Takımı 0", **Bursa**, 17 Haziran 1940, s.2.

[1690] "Maskespor-Merinos'u 3-1 Mağlup Etti", **Bursa**, 4 Ağustos 1940, s.1.

[1691] "Bursa Muhteliti Ankara'da 4-1 Mağlup Oldu", **Bursa**, 11 Ağustos 1940, s.2.

[1692] "Merinos Akın - Acar Çelik Muhtelitleri Maçı [2-1]", **Bursa**, 25 İlkteşrin 1941, s.1.

dolayısıyla fabrikanın Bursa'nın doğal bir parçası haline gelmesinde önemli rolü olan futbol etkinlikleri gelişerek devam etmişti.[1693]

Şekil 4.32 Merinos Sahasında Bir Futbol Maçı[1694]

İşçilerin bedensel ve zihinsel gelişimlerine verilen önem doğrultusunda gösteri ve spor etkinliklerinin artırılmasıyla Bursa Fabrikası'ndan Bursa için bir *"iftihar"* kaynağı olarak söz edilmiştir.[1695] Merinosspor'un futbolun yanı sıra birçok spor dalında boy gösterdiğine bakılırsa bu değerlendirmenin abartılı olmadığı anlaşılır. Bursa'daki atletizm yarışlarında Merinossporlu oyuncuların performansları dikkate değerdir. Bursa'da çeşitli tarihlerde ve kategorilerde yapılan kır koşularına Merinosspor'un atletleri de katılmış, dereceye girmişlerdir. [1696] Merinosspor oyuncuları arasında adı en çok öne çıkan Harun Çakır, söz konusu kır koşularının 1940'taki Türkiye Birinciliği Yarışları için yapılan seçmelere Bursa üçüncüsü olarak katılmaya hak kazanmıştır.[1697] Aynı yıl bu sefer Ankara'daki Atatürk Koşusu'na

[1693] "Merinos-Akınspor Futbol Müsabakası [Merinosspor 7, Akınspor 0]", **Bursa**, 13 Eylül 1938, s.2; "Merinosla İpekiş Takımları Arasında [Merinos 3, İpekiş 1]", **Bursa**, 16 Eylül 1938, s.2; "Merinos-[İnegöl] Yenidoğan Takımları Karşılaştılar [6-1]", **Bursa**, 18 Birinciteşrin 1938, s.3; "Merinos 3, Akın 2", **Bursa**, 3 Haziran 1940, s.2; "Merinos-Çelikspor Maçı [Merinosspor 2, Çelikspor 3]", **Bursa**, 18 İkinciteşrin 1940, s.1; "Dünkü Lig Maçları [Merinosspor 3, Sanat Okulu 0]", **Bursa**, 27 İkincikanun 1941, s.2; "Lig Maçları [Merinosspor 1, Erkek Lisesi 1]", **Bursa**, 11 Şubat 1941, s.2; "Merinoslular [Çelikspor Karşısında] 4-2 Galip", **Bursa**, 2 Haziran 1941, s.1; "Acarlılar Merinosluları 1-4 Sayı İle Yendiler", **Bursa**, 13 İlkteşrin 1941, s.1; "Acar ve Merinos Arasında Yapılan Bu Maç Yine Beraberlikle Bitti", **Bursa**, 3 İkinciteşrin 1941, s.1; "Merinos: 4-Çelik: 0", **Bursa**, 24 İkinciteşrin 1941, s.2; "Merinos Akını Yendi [Merinosspor 6, Akınspor 2]", **Bursa**, 1 Birincikanun 1941, s.1; "Acar-Merinosu 6-2 Yendi", **Bursa**, 8 Birincikanun 1941, s.1; "Acar, Merinos'u 3-0 yenmiştir", **Bursa**, 28 Kasım 1950, s.1.

[1694] **Sümerbank Merinos Yünlü Sanayii Müessesesi**, s.31.

[1695] "Merinos Fabrikamız Nasıl Çalışıyor?", **Bursa**, 21 Temmuz 1938, s.1.

[1696] "Kır Koşularına Başlandı", **Bursa**, 27 Birincikanun 1938, s.1.

[1697] "Kır Koşuları Tasnifi", **Bursa**, 26 Şubat 1940, s.2.

katılmış,[1698] ertesi yıl yine Atatürk Koşusu'na Bursa birincisi olarak katılmaya hak kazanmıştır. [1699] 27 Aralık 1941'de Bursa'da yapılan Atatürk Koşusu'nda ise Merinosspor takım bazında üçüncü olmuştur.[1700]

Merinossporlu atletler Bursa Halkevi'nin düzenlediği sokak koşularından da geri kalmamış,[1701] bu koşulardan birinde 3.000 m kategorisinde koşan Harun Çakır ikinci olmuştur.[1702] Bölgede çeşitli zamanlarda düzenlenen başka koşu yarışlarında da Merinossporlu atletler ilk sıraları kaptırmamışlardır.[1703] Örneğin 19 Ocak 1941'de stadyumda yapılan Sakarya Koşusu'nda 6.500 m kategorisinde Merinossporlu atletlerden Muzaffer Sarıkaya ikinci, Harun Çakır üçüncü, Mehmet Hakanbala dördüncü olmuştur.[1704] Kır koşularında bölge birinciliğine hazırlık yarışlarının 7.000 m kategorisinde Merinosspor'un adı geçen atletleri ilk üç sıraya yerleşmişlerdir.[1705] Yine bölge birinciliği yarışlarının 7.500 m kategorisinde ilk üç sırayı Merinossporlu atletler almıştır.[1706] Bursa'da koşulardan başka bisiklet yarışları da yapılmış, Bursa takımlarının Eskişehir-Bursa bisiklet yarışları için yaptığı hazırlık çalışmalarında Merinosspor takımı üçüncü olmuştur. [1707] Ayrıca Merinosspor'un bisiklet sporcularından Hüsamettin Fındık 1941 yılının Mart ayında yapılan bisiklet yarışlarında birinci, [1708] Nisan ayında yapılan seri bisiklet yarışlarının ilkinde ise ikinci gelmiştir.[1709]

Merinosspor atletizm dışında güreş dalında da sporcu yetiştirmiştir. Fabrikanın resmi açılışından bir süre önce Merinosspor 10 kişilik bir güreş takımıyla İnegöl'e gitmiş, İnegöl İdman Yurdu güreş takımıyla karşılaşmış ve maçı 4-3 İnegöl İdman Yurdu takımı kazanmıştır. [1710] Sonraki yıllarda kentte yapılan güreş karşılaşmalarından geri kalmayan Merinosspor çeşitli sıkletlerde güreşçilerle katıldığı karşılaşmalarda birinci ve ikinci sıraları almıştır. Örneğin 17 Şubat 1940'taki karşılaşmalarda Merinossporlu güreşçilerden 56 kg.da Ali Saçlı birinci, 66

[1698] "Ankara'daki Koşuya Bölgemizden İştirak Edenler", **Bursa**, 30 Birincikanun 1940, s.2.
[1699] "Kır Koşusu", **Bursa**, 24 İkinciteşrin 1941, s.2.
[1700] "Atatürk Koşusu Dün Yapıldı", **Bursa**, 28 Birincikanun 1941, s.1.
[1701] "Halkevinin Sokak Koşusu Çok Güzel Oldu", **Bursa**, 23 Birincikanun 1940, s.1.
[1702] "Dün Yapılan Sokak Koşuları", **Bursa**, 24 Şubat 1941, s.2.
[1703] "Koşular ve Netice Alanlar", **Bursa**, 13 İkincikanun 1941, s.2.
[1704] "Dünkü Kır Koşuları", **Bursa**, 20 İkincikanun 1941, s.2.
[1705] "Kır Koşuları", **Bursa**, 12 Şubat 1941, s.2.
[1706] "Bölge Birinciliği Koşusu", **Bursa**, 19 Şubat 1941, s.2.
[1707] "Dünkü Bisiklet Yarışları", **Bursa**, 11 Mart 1940, s.2.
[1708] "Bisiklet Yarışları Yapıldı", **Bursa**, 20 Mart 1941, s.2.
[1709] "Bisiklet Seri Yarışları", **Bursa**, 8 Nisan 1941, s.2.
[1710] "İnegölde Bir Güreş Maçı", **Bursa**, 4 İkincikanun 1938, s.1.

kg.da Nuri ikinci, 79 kg.da Alaaddin Filiz birinci, 87 kg.da İlyas Pehlivan birinci olmuştur.[1711] 3 Nisan 1940'ta yapılan karşılaşmalarda ise Merinossporlu güreşçilerden 61 kg.da Ahmet Demircioğlu birinci; 66 kg.da Osman Akgün birinci, Kemal Usu üçüncü; 79 kg.da Rahim Acar birinci, Ali Teke ikinci; 87 kg.da Recep Salman birinci, İlyas ikinci, Mehmet Sarıbıyık üçüncü sıralara yerleşmişlerdir.[1712] 14 Nisan 1940'ta düzenlenen bölge güreş birinciliklerinde ise Merinosspor'un 56 kg.daki güreşçisi Talat Büyükdere birinciliği elde etmiştir.[1713]

Sporda Bursa Fabrikası özelindeki bu canlılığın yürürlükteki Beden Terbiyesi Kanunu'yla bağlantısını da anımsamak gerekir. Fabrikadaki yoğun spor etkinlikleri özelde Sümerbank'ın sosyal ve kültürel politikasından doğmakla birlikte, genel boyutuyla Türk gençliğini her an *"uyanık, sağlam ve disiplinli yetiştirmekle"* de ilgilidir.[1714] Bu açıdan benzer yükümlülükler taşıyan Bursa Halkevi ile Bursa Fabrikası arasında yapılan toplantıda sanat ve gösteri kolu etkinliklerinde olduğu gibi spor etkinliklerinde de ortak çalışma kararı alınmıştır. Bunun bir uzantısı olarak Bursa Fabrikası'nda güçlü bir izci örgütü vücuda getirilmesi, bunun için ilk adım olarak jimnastik dersleri verilmesi kabul edilmiştir.[1715] Fabrikanın diğer kültürel konularda olduğu gibi spor konusunda da Halkevleriyle benzer bir ödevi paylaşmış olması, fabrikanın işçilerine dönük sosyal ve kültürel politikasının aynı zamanda devletin yurttaşa dönük spor politikalarıyla örtüşmesinin bir sonucudur. Bunun bir başka göstergesi, Bursa Spor Bölge Başkanı (Vali) Refik Koraltan başkanlığında toplanan bölge danışma kurulunda Bursa Fabrikası Müdürü Nihat Alpar ve Başmühendis Durmuş Bey'in bulunması olmuştur.[1716] Fabrika çalışanlarının spor çalışmalarını düzenli bir biçimde sürdürebilmeleri için fabrikada kapalı spor sahası yapılmasına karar verildiğinde, gerekli projeyle ilgili olarak Beden Terbiyesi Bölge Yönetimine başvurulması da bu bağlamda değerlendirilmelidir.[1717] Ayrıca yine kentte spor ve spora dair çalışmalar şu ya da bu biçimde fabrikayı da ilgilendirmiş, örneğin 20 Ocak 1941'de Ordu Milletvekili Selim Sırrı Tarcan'ın sporun önemi ve

[1711] "İkinci Güreş Teşvik Müsabakaları", **Bursa**, 19 Şubat 1940, s.2.
[1712] "Serbest Güreş Teşvik Müsabakaları", **Bursa**, 6 Nisan 1940, s.2.
[1713] Ali Köylüoğlu, "Bölge Güreş Birinciliği Yapıldı", **Bursa**, 17 Nisan 1940, s.4.
[1714] "Beden Terbiyesi Mükellefiyeti", **Bursa**, 28 Ağustos 1940, s.2.
[1715] "Halkevinde Komitelerle Merinos Fabrikası Arasında İşbirliği", **Bursa**, 24 Mayıs 1940, s.2.
[1716] "Valimizin Riyasetinde Dün Bölge İstişare Heyeti Toplandı", **Bursa**, 12 Haziran 1940, s.2.
[1717] "Merinos Fabrikasında Kapalı Spor Sahası", **Bursa**, 29 Haziran 1941, s.1.

yararları üzerine verdiği konferansta fabrika müdüründen işçisine kadar bütün fabrika çalışanları yer almıştır.[1718]

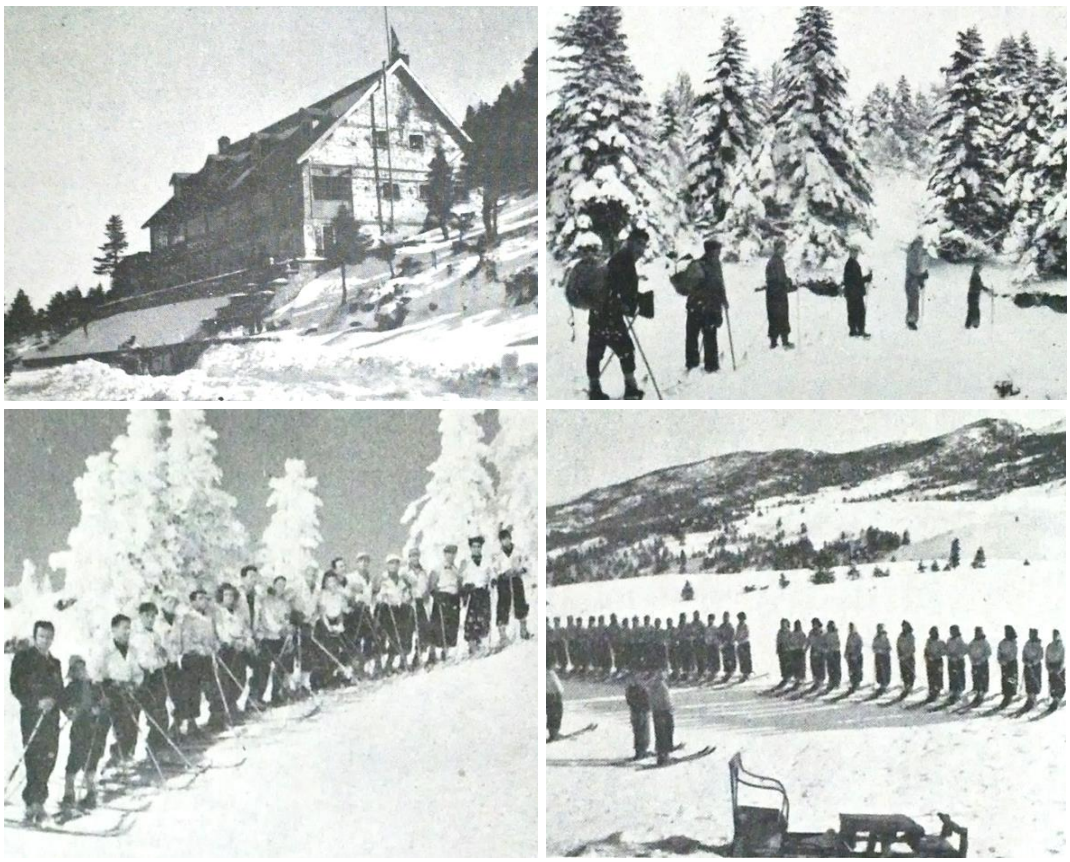

Şekil 4.33 Merinos Gençlik Kulübünün İşlettiği Kayak Evi ve Kayakçılar[1719]

Spora verilen önem doğrultusunda Bursa Fabrikası'nda yıllar içinde spor alanları genişlemiş, işçilere dört yanı park haline getirilmiş yeşilliklerle kaplı fabrika bahçesinde dinlenme olanağının yanı sıra futbol sahası ile fabrika bahçesinde iki tenis kortu ve üç voleybol sahası olanağı sunulmuştur. Bununla birlikte spor etkinlikleri daha da ilerlemiş ve sporcular profesyonel denilebilecek düzeylere ulaşmıştır. Futbol, atletizm, güreş dışında dağcılık, izcilik, av ve atıcılık, tenis gibi sporlarda da dönemin koşullarına göre büyük bir gelişme kaydedildiği gözlenmiştir. Hatta Merinos ailesi atıcılıkta bölge şampiyonu olmuştur. Bütün bunların dışında Merinos Gençlik Kulübü Bursa'nın Uludağ sayesinde sahip olduğu kış sporları olanağını göz ardı etmemiş, o yıllarda henüz Türkiye'de çok çok yeni olan kayak sporuna da büyük önem vermiş ve bu alanda Türkiye birinciliklerine katılan kayakçılar yetiştirmekten geri kalmamıştır. Üstelik sporcu yetiştirmeyi sadece fabrika çalışanlarıyla sınırlamamış, Uludağ'da daha önce yapılan kayak evini

[1718] "Selim Sırrı Tarcan'ın Dünkü Mühim Konferansı", **Bursa**, 21 İkincikanun 1941, s.1-2.
[1719] **Sümerbank Merinos Yünlü Sanayii Müessesesi**, s.29-30.

kiralayarak burayı yenilemiş, kayak ve dağ sporu sevenlerin yararlanabilecekleri olanaklara sahip bir yer haline getirmiştir. [1720] Bütün bu bilgiler ışığında Merinossporun, dolayısıyla Bursa Fabrikası'nın Uludağ'ın kış sporları potansiyelini etkin bir biçimde kullanarak Türkiye'de kış sporlarının gelişimine büyük bir katkı sağladığını söylemek yanlış olmasa gerektir.

Fabrikalardaki spor çalışmalarının fabrika sınırlarını aşarak bulundukları bölgeye geniş olanaklar sunmasının bir diğer örneği, Ereğli Fabrikası'nda Sümerspor kulübü ile birlikte Ereğli Stadı'nın 3 Şubat 1946'daki açılışı olmuştur. Açılışa Ereğli Kaymakamı, Belediye Başkanı ve fabrika müdürünün yanı sıra bölge ileri gelenleriyle birlikte çok sayıda sporcu ve sporsever katılmıştır. Açılışta Ereğli Sümerspor, Konya bölgesinin diğer bir takımı Gençlerbirliği ile maç yapmış, akşam da Ereğli Fabrikası'nda konuklara ziyafet verilmiştir.[1721] Yalnız fabrikayı değil aynı zamanda Ereğli ilçesini temsil eden Sümerspor futbol takımı yerel ligde ve kimi zaman yaptığı özel maçlarda genel olarak başarılı bir takım olarak öne çıkmıştır. Bu da onun yerel ligdeki en güçlü takım olarak görülmesini sağlamış,[1722] hatta 1949'da Konya lig şampiyonu olmuştur.[1723]

Nazilli Sümerspor'a bakıldığında futbol takımı fabrikanın kurulduğu yıllardan itibaren gücünü ve ağırlığını çevrede hissettirmiş, Beden Terbiyesi Kupası için Ankara'ya gidecek olan İzmir takımı Üçok'tan hazırlık maçı daveti almıştır.[1724] Yıllar içinde gerek bölgesindeki takımlarla yaptığı özel maçlar gerek yerel lig

---

[1720] **A.y.**, s.29-30; Uludağ'ın doğa ve kış sporları potansiyelinin harekete geçirilerek turizme kazandırılmasına yönelik çalışmalar Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılmaya başlanmıştır. Öncelikli olarak Uludağ'a ulaşımı sağlamak için şehirle arasında bir şose yapılmıştır. Daha sonra bu şose 2.000 m yüksekliğe kadar uzatılmış ve bu noktada bir otel kurulmuştur. Çok geçmeden devlet olanaklarına ek olarak, CHP ve belediyelerin yardımlarıyla dağda yeniden bir otel yapılmıştır. Kayak evi adı altında ve dağcılık kulübünün idaresinde işletmeye açılan bu otel sonra yüzlerce sporcuyu barındırabilecek bir hale getirilmiştir. (Merinos Gençlik Kulübünün kiraladığı kayak evi bu olmalıdır.) Zaman geçtikçe bu otelin de yetmediği görülmüş, vilayet tarafından Kirazlı Yayla'da 1937'de dağ evi yaptırılmış, 1938'de de dağda ilk yapılan otele bazı ekler yapılmıştır. Bkz. "Uludağ: Cumhuriyetin Meydana Çıkardığı Cennet", **Bursa**, 30 Birinciteşrin 1938, s.2.

[1721] "Ereğli Stadı ve Sümerspor Kulübü Açıldı [Ereğli Sümerspor 2, Gençlerbirliği 2]", **Ekekon**, 6 Şubat 1946, s.1, 4.

[1722] "Spor", **Ekekon**, 4 Ocak 1946, s.1; "Sümerspor 10, Selçukspor 1", **Ekekon**, 7 Ocak 1946, s.1; "Spor", **Ekekon**, 9 Ocak 1946, s.3; "Ereğli [Sümerspor] 4-0 Akşehir'i Yendi", **Ekekon**, 30 Ocak 1946, s.1; "Ereğli [Sümerspor] ile Demirspor Arasındaki Lig Maçını Demirspor 4-0 Kaybetti", **Ekekon**, 11 Şubat 1946, s.1, 4; "Spor [Demirspor 2, Sümerspor 3]", **Ekekon**, 13 Mart 1946, s.3; "Ereğli [Sümerspor] 4 Selçukspor 0", **Ekekon**, 20 Mart 1946, s.3.

[1723] "Bölge Futbol Birincisi Ereğli Sümerspor", **Ekekon**, 9 Mayıs 1949, s.1.

[1724] "Sümerspor İzmir'e Gidiyor", **Aydın**, 29 Haziran 1939, s.1; "Sümerspor Bugün İzmir'e Gidiyor", **Aydın**, 2 Temmuz 1939, s.1.

maçları kapsamında oldukça etkin ve güçlü bir takım olduğunu ortaya koymuştur.[1725] Nazilli Sümerspor fabrikanın geniş altyapı olanakları sayesinde futboldan başka basketbol, tenis, hentbol, güreş, boks, atletizm, eskrim ve yüzme gibi spor dallarında da çalışmalar yaparak fabrika çalışanlarını bu sporlara özendirmiş ve sporcular yetiştirmiştir. Bunların yanında hafta sonlarında çevre köy ve ilçelere geziler de düzenlemiştir.[1726]

Şekil 4.34 Nazilli Fabrikası Futbol Takımı[1727]

Fabrikalarda spor etkinliklerine özel günlerde de yer verilmişti. Bu bağlamda, Kayseri Fabrikası'nın 10. kuruluş yıldönümünün kutlandığı 1-2 Haziran 1946 tarihlerinde ilk gün tiyatro gösterileri, ikinci gün birçok spor dalında yoğun bir etkinlik gerçekleştirilmişti. Kadın ve erkek sporcular sabahtan akşama kadar koşular ve bisiklet yarışları yapmışlar, boks, güreş, avcılık, futbol, voleybol karşılaşmalarında göz dolduran performanslar sergilemişlerdi. Fabrikadaki bu spor gösterilerinin düzen ve olgunluk yönünden büyük şehirleri kıskandıracak düzeyde olduğu yorumları yapılmıştı. Sözü edilen sporlar dışında yüzme, basketbol, tenis, binicilik dallarındaki spor olanakları ve çalışmaları da hesaba katılarak Kayseri gibi diğer devlet fabrikalarının sosyal etkinlikleri ile teknik ve ekonomik başarıları arasında uyum ve denge olduğu değerlendirmesinde bulunulmuştu.[1728]

[1725] "Aydınspor Sümerspor'a 0-1 Yenildi", **Aydın**, 22 Mart 1938, s.1; "Sümerspor 8-1 Söke'yi Yendi", **Aydın**, 12 Nisan 1938, s.1-2; "Aydınspor Sümer'i 1-0 Yendi", **Aydın**, 4 Nisan 1939, s.1-2; "Sümerspor Söke'yi 10-0 Yendi", **Aydın**, 3 Mayıs 1939, s.1; "Sümerspor 7, Çinespor 0", **Aydın**, 4 Mayıs 1943, s.2; "Spor Haberleri [Sümerspor 1, Aydınspor 1]", **Aydın**, 28 Mayıs 1943, s.1; "Sümerspor Aydınspor'u 3-1 Mağlup Etti", **Aydın**, 17 Şubat 1948, s.2; "Sümerspor-Karşıyaka Maçı [2-2]", **Aydın**, 11 Ekim 1949, s.4.

[1726] "Nazilli Basma Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.8.

[1727] **A.y.**, s.8.

[1728] "Sümerbank Kayseri Bez Fabrikasının 10'uncu Yılı", **Çalışma**, Sayı 7, Haziran 1946, s.57.

Şekil 4.35 Kayseri Fabrikası'nın Yatılı Okuldan Yetişme Futbolcuları[1729]

Kayseri'de geniş olanaklara sahip ve yöntemli çalışan birkaç kulüp bulunuyordu ki bunların başında Sümerspor geliyordu. Elbette burada en çok önem verilen spor futboldu. Ayrıca fabrikanın kendi içinde de İplik Şubesi, Müdüriyet Takımı, Atölye ve Santral Takımı, Dokuma Spor gibi takımlar oluşmuştu. Bunun yanında kadın işçilerden kurulu voleybol ve tenis takımları da vardı ve yine kendi aralarında maç yaparlardı.[1730]

Şekil 4.36 Kayseri Fabrikası Futbol Takımı[1731]

Kayseri Sümerspor diğer fabrika takımları gibi kendi bölgesindeki yerel futbol liginde önemli düzeyde varlık gösteriyordu.[1732] Ayrıca anlaşıldığı kadarıyla

[1729] **Kayseri Dokuma Fabrikası Albümü**, s.76.
[1730] Mehmet Önder, "İşçi ve Spor", **Çalışma**, Sayı 14, Ocak 1947, s.44.
[1731] **Kayseri Dokuma Fabrikası Albümü**, s.74-75; Sağdaki fotoğrafta Rus arkadaşlarıyla birlikteler.
[1732] "Spor [Sümerspor Genç Takımı ile Erciyes Gençlik Kulübü Genç Takımı 1-1]", **Erciyes Postası**, 31 Ağustos 1948, s.2; "Sümerspor 4 - Tayyare 1", **Erciyes Postası**, 6 Aralık 1948, s.1; "Sümerspor 4 Erciyesspor 0", **Erciyes Postası**, 31 Ocak 1949, s.1; "Spor Mevsimi Açıldı: Sümerspor 1, Demirspor 1", **Erciyes Postası**, 19 Eylül 1949, s.1; "Spor: Sümer Genç Takımı 3, Doğanspor 1", **Erciyes Postası**, 25 Ekim 1949, s.1; "Spor: Sümerspor 4, Tayyare 3", **Erciyes Postası**, 28 Kasım 1949, s.1; "Spor: Sümerspor 10, Talas Gençlik Kulübü 0", **Erciyes Postası**, 12 Aralık 1949, s.1.

Kayseri Sümerspor'un A ve B takımları bulunuyordu ki B takımı başarıda A takımından geri kalmıyordu.[1733] Dönemin kısıtlı koşullarına rağmen Kayseri'de futbola ilgi duyan ve yerel futbol liginin başlamasını dört gözle bekleyen futbolsever bir kesimin olduğu anlaşılıyordu.[1734] Spora karşı ilginin canlı kalması sayesinde kentte futbol, atletizm, hentbol, voleybol, atıcılık, güreş ve boks dallarında spor etkinlikleri düzenleniyordu. Beden Terbiyesi Bölge Tertip Heyeti tarafından düzenlenen bu etkinliklerden biri Vali Nazım Günesen Tamspor Kupasıydı. 25 Eylül 1948'de başlayan bu etkinliğe Kayseri Sümerspor futbol, hentbol, voleybol ve atletizm dallarında katılmıştı. Üstelik karşılaşmaların birçoğuna Sümerspor'un sahası Sümer Stadı ev sahipliği yapmıştı.[1735] Sümerspor, kupanın ilk haftasında 5 karşılaşmada 9 puanla ikinci sıraya oturmuştu.[1736] 1949'da yapılan Zafer Kupası karşılaşmalarında ise yine Sümerspor bölge takımları karşısında başarılı sonuçlar elde etmişti.[1737]

Kayseri Sümerspor futbol takımı Kayseri takımları dışında, başka şehirlerin takımlarıyla da maçlar yapıyordu. Örneğin Nazilli Sümerspor'la maç yapmak üzere Nazilli'ye gittiğinde İzmir'in ünlü futbol takımlarının yaptığı daveti geri çevirmemiş ve İzmir takımlarının konuğu olmuştu. İzmir'de başarılı sonuçlar elde eden takım buradan da İstanbul'a geçmişti.[1738] Ayrıca Kayseri Sümerspor kent dışından gelen takımları da ağırlamıştı. Bunlardan biri Ankara'nın Maltepe Gençlik Kulübüydü ve iki gün üst üste yaptığı maçlarda Sümerspor başarılı sonuçlar elde etmişti.[1739] Görüldüğü kadarıyla Kayseri Sümerspor futbol takımı bulunduğu kentin takımları bir yana Türkiye'nin büyük takımlarıyla boy ölçüşebilecek düzeyde bir güce ve donanıma erişmişti.

[1733] "Sümerspor 4 - Tayyare 1", **Erciyes Postası**, 6 Aralık 1948, s.1.
[1734] "Spor Çalışmaları", **Erciyes Postası**, 8 Eylül 1948, s.2.
[1735] "Vali Nazım Günesen Tamspor Kupası Maçları", **Erciyes Postası**, 18 Eylül 1948, s.1-2.
[1736] "Spor Çalışmaları", **Erciyes Postası**, 27 Eylül 1948, s.1; "Vali Nazım Günesen", **Erciyes Postası**, 7 Ekim 1948, s.2; "Tamspor Kupası Maçları Biterken", **Erciyes Postası**, 18 Aralık 1948, s.1.
[1737] "Zafer Kupası Maçları", **Erciyes Postası**, 23 Eylül 1949, s.1; "Spor: Sümer 4, Erciyes 2", **Erciyes Postası**, 10 Ekim 1949, s.1; "Spor: Sümerspor 3, Demirspor 2", **Erciyes Postası**, 1 Kasım 1949, s.1.
[1738] "Spor", **Erciyes Postası**, 12 Ekim 1948, s.1; "Sümerspor İzmir'de Büyük Bir Muvaffakiyet Kazandı [Altınordu 0, Kayseri Sümerspor 3/ Karşıyaka 1, Kayseri Sümerspor 3/ Altay, Kayseri Sümerspor berabere]", **Erciyes Postası**, 18 Ekim 1948, s.1.
[1739] Fatma Sevil, "Sümerspor 3 - Maltepe Gençlik Kulübü 2", **Erciyes Postası**, 21 Kasım 1948, s.1; Fatma Sevil, "Sümerspor 6 - Maltepe G.K. 3", **Erciyes Postası**, 22 Kasım 1948, s.1.

Şekil 4.37 Kayseri Fabrikası Futbol Takımı[1740]

Kayseri Sümerspor'un futboldan başka avcılık ve dağcılıkla ilgilenen sporcuları da vardı. Bu sporcular 15 kişilik bir kafileyle kolbaşı Şahin Oktaymen'in önderliğinde 15 gün süreyle dağ sporları yapmak ve avlanmak için 15 Eylül 1948'de Pozantı bölgesine Toros dağlarına gitmişti.[1741] Ayrıca zaman zaman Erciyes eteklerinde de avlanıyorlardı.[1742] Öte yandan Erciyes'te bir kayak evi vardı. İlgi ve bakım gerektirdiği belirtilen bu kayak evi[1743] anlaşıldığı kadarıyla fabrikaya ait olmamakla birlikte Kayseri Sümerspor'un kayakçıları tarafından da kullanılıyordu.

Kayseri Sümerspor'un boks sporundan da geri kalmadığı görülüyordu. Kayseri'de, 19 Eylül 1948'de boks ve güreş Türkiye birincilikleri için yapılan seçmelerde Sümerspor'dan Mehmet Köse 51 kg.da ve Hüsnü Sertel 72 kg.da katılmaya hak kazanmıştı.[1744] Bundan başka 29 Aralık 1949'da Halkevi salonunda yapılan Grekoromen Güreş Birincilik karşılaşmalarında Sümerspor sporcularından Mehmet Soral 52 kg.da, Mustafa Akbal 57 kg.da, Yılmaz Sert 73 kg.da birinci olmuştu.[1745]

[1740] "Kayseri Bez Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.7.
[1741] "Sümerspor Avcılık Kolu Çalışmaları", **Erciyes Postası**, 10 Eylül 1948, s.1.
[1742] "Sümerspor Avcılık Kolunda Bir Gün", **Erciyes Postası**, 24 Aralık 1948, s.2.
[1743] "Spor Hakkında Görüşler", **Erciyes Postası**, 10 Eylül 1948, s.2.
[1744] "Spor Hareketleri", **Erciyes Postası**, 20 Eylül 1948, s.1-2.
[1745] "Grekoromen Güreş Birincilikleri Dün Yapıldı", **Erciyes Postası**, 30 Aralık 1949, s.1.

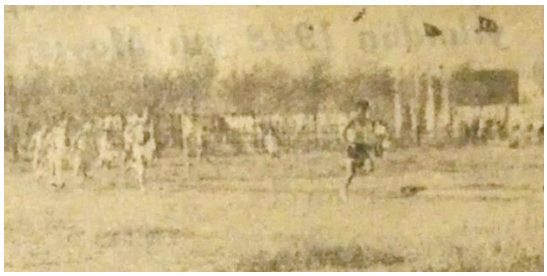

Koşu

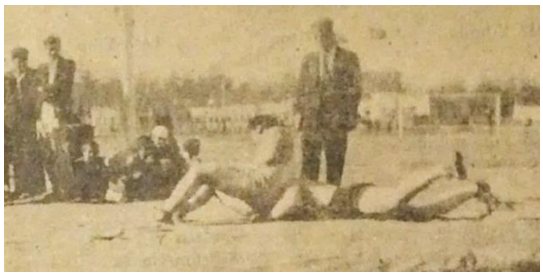

Güreş

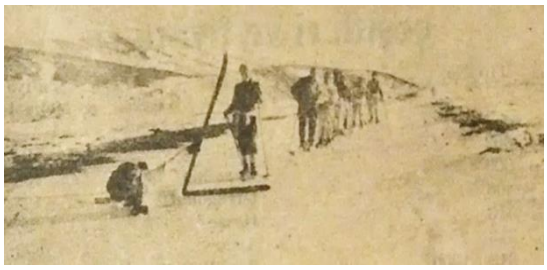

Kayak

Futbol

Şekil 4.38 Kayseri Fabrikası'nda Çeşitli Spor Dallarındaki Etkinlikler[1746]

Kayseri Sümerspor birçok spor dalında olduğu gibi atletizm yarışlarında da boy gösteriyordu.[1747] Diğer kentlerde de örnekleri görülen Sakarya Kır Koşusu'nun 30 Ocak 1949'da Kayseri'deki yarışlarında 6.000 m.de Sümerspor'dan Rıfat Yıldırım birinci, yine Sümerspor'dan Rıdvan Ülker ikinci olmuş ve bu sonuçla Sümerspor takım olarak birinci sıraya oturmuştu. Diğer kategoride (3.000 m?) Sümerspor'dan Erol Demir birinci olmuştu.[1748] 6 Şubat 1949'da yapılan bir başka koşuda Sümerspor'dan Rıfat Yıldırım birinci, Rıdvan Ülker ikinci gelmişti. İkinci kategoride ise yine Sümerspor'dan Halit Pekin birinci, Hüseyin Akbulut üçüncü olmuştu. Takım sıralamasında ise Sümerspor birinci sıraya yerleşmişti. [1749] Atatürk'ün Milli Mücadele'nin başında Ankara'ya geliş tarihi olan 27 Aralık'ta yapılan Büyük Atatürk Koşusunun 1949'da Kayseri'de yapılan yarışlarına Kayseri Sümerspor takım olarak 6.000 m kategorisinde katılmıştı. Bu koşuda ilk üçe sırasıyla Sümerspor sporcularından Rıfat Yıldırım, Halit Pekesin, Erol Demir girmişti ve ayrıca beşinci de yine Sümerspor'dan Mustafa Karlıtepe olmuştu. Bu sonuçlarla takım sıralamasında Sümerspor birinci sırayı almıştı.[1750]

Malatya'ya göz atılacak olursa kentte geleneksel sporlardan güreş, cirit ve avcılığa belirli düzeylerde ilgi vardı. Öte yandan ülke genelinde futbola olan ilginin

[1746] "Kayseri Bez Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.7.
[1747] "Kayseri'de Spor Müsabakaları", **Aydın**, 9 Ağustos 1939, s.1.
[1748] "Dünkü Spor Hareketleri", **Erciyes Postası**, 31 Ocak 1949, s.1.
[1749] "Spor Hareketleri", **Erciyes Postası**, 8 Şubat 1949, s.1.
[1750] "Büyük Atatürk Koşusu Dün Yapıldı", **Erciyes Postası**, 28 Aralık 1949, s.1.

bir devamı olarak Malatya'da da bazı kulüpler kurulmuştu. Ayrıca diğer spor dallarında da özellikle Halkevlerinin çalışmaları sayesinde belirli ilerlemeler kaydedilmişti. Bu ortamda, Malatya Fabrikası kurulurken Mekikspor adıyla spor örgütlenmesini de gerçekleştirmişti.[1751] Anlaşıldığı kadarıyla fabrikanın spor kulübüne diğer fabrikalarda olduğu gibi Sümerspor adı verilmemesinin nedeni, fabrikanın Ziraat Bankası, Türkiye İş Bankası ve Sümerbank ortaklığıyla kurulmuş olmasıydı. Nitekim fabrikanın bütün hisseleri 1946 Eylül ayında Sümerbank'a geçtikten sonraki tarihlerde fabrikanın spor kulübü Sümerspor adını taşımaya başlayacaktı.[1752]

Malatya Sümerspor'un (Mekikspor) yerel futbol liginde oldukça etkin ve başarılı olduğu görülüyordu.[1753] Takım, başkaptanı ve aynı zamanda çalıştırıcısı olan Füruzan Ümranoğlu[1754] yönetiminde yıllar geçtikçe daha atak ve güçlü hale gelmişti. Öte yandan bu başarılar yalnız bölgesiyle sınırlı kalmamış, başka kentlerdeki takımlarla karşılaşmak üzere rakip takımların sahasına gitmiş, buralarda başarılı sonuçlar elde ederek dönmüştü.[1755] Takımın bu gücü kazanmasında, kadronun uzun sayılabilecek bir süre aynı kalması sayesinde yakaladığı uyum ve teknik olgunlaşma etkili olmuştu. Buna karşın gençlerin önünün açılmadığı yönünde eleştirilere de maruz kalmıştı.[1756]

Malatya Sümerspor yalnız futbolda değil birçok spor dalında varlık gösteriyordu ve bölgesinde oldukça başarılıydı.[1757] Voleybol takımı bunlardan biriydi

---

[1751] Ahmet Fırat, "Malatya'da Spor ve Gençlik Teşekkülleri", **Fırat**, 19 Ekim 1945, s.1, 3.
[1752] Bkz. "Sporcularımız Nazilli'ye Gitti", **Fırat**, 28 Ocak 1947, s.1.
[1753] "Spor", **Fırat**, 25 Aralık 1945, s.1; "Futbol [Fıratspor 2, Mekikspor 2]", **Fırat**, 15 Ocak 1946, s.3; "Spor", **Fırat**, 22 Ocak 1946, s.1-2; "Spor [Demirspor 1, Mekikspor 1]", **Fırat**, 5 Şubat 1946, s.2; "Spor [Havagücü 1, Mekikspor 0]", **Fırat**, 12 Mart 1946, s.3; "Spor [Malatya Gençlik 2, Mekikspor 0], **Fırat**, 9 Nisan 1946, s.1; "Spor [Mekikspor 1, Malatya Gençlik 0]", **Fırat**, 21 Mayıs 1946, s.3; "Spor [Malatya Gençlik 5, Mekikspor 2]", **Fırat**, 19 Kasım 1946, s.1; "Fırat Kupası Maçları", **Fırat**, 22 Kasım 1946, s.1; "Fırat Kupası Maçları [Mekikspor 4, Havagücü 2]", **Fırat**, 3 Aralık 1946, s.1; "Spor [Sümerspor 5, Gençlik Kulübü 0]", **Fırat**, 28 Mart 1947, s.1-2; "Spor Haberleri", **Fırat**, 31 Ekim 1947, s.1; "Spor", **Fırat**, 18 Kasım 1947, s.1; "Spor Hareketleri", **Fırat**, 10 Eylül 1948, s.1; "Spor [Sümerspor 2, Gençlik Kulübü 0]", **Fırat**, 18 Eylül 1948, s.1; "Spor [Sümerspor 2, Gençlik Kulübü 1]", **Fırat**, 29 Mart 1949, s.1; "Spor [Sümerspor 4, Adafı Gençlerbirliği 3]", **Fırat**, 4 Nisan 1949, s.1; "Spor [Havagücü 2, Sümerspor 1]", **Fırat**, 10 Ekim 1949, s.1; "Spor [Sümerspor 8, Demirspor 1]", **Fırat**, 7 Kasım 1949, s.1; "Spor [Sümerspor 9, Adafı Gençlerbirliği 0], **Fırat**, 14 Kasım 1950, s.1; "Spor [Sümerspor 9, Adafı Gençlerbirliği 0]", **Fırat**, 27 Aralık 1950, s.1.
[1754] "Spor", **Fırat**, 13 Kasım 1948, s.1; "Sümersporlular Antep'e Gidiyorlar", **Fırat**, 1 Ocak 1949, s.1.
[1755] "Sümersporlular Antep'e Gidiyorlar", **Fırat**, 1 Ocak 1949, s.1; "Sümerspor Takımı 2-0 Galip Geldi [Gaziantep'te]", **Fırat**, 10 Ocak 1949, s.1; "Sümerspor Futbol Takımı İskenderun ve Antakya'ya Gidecek", **Fırat**, 15 Mart 1949, s.2; "Sümersporlular Bugün Gidiyorlar", **Fırat**, 17 Mart 1949, s.2; "Sümerspor Antakya'da [Antakya 1, Sümerspor 2]", **Fırat**, 21 Mart 1949, s.2.
[1756] "Spor", **Fırat**, 7 Kasım 1949, s.1.
[1757] "Malatya Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.6.

ve yine bölgesindeki takımlarla yaptığı maçlarda başarılı sonuçlar alıyordu.[1758] Öte yandan atletizm talimatnamesi gereğince diğer kentlerde olduğu gibi Malatya'da da sokak ve kır koşuları yapılıyordu. Koşular kadın ve erkek sporcularla bireysel ve çoğunlukla takım olarak gerçekleştiriliyordu. Bu takımlar arasında Malatya Sümerspor (Mekikspor) da vardı ve takımın sporcuları iyi dereceler elde etmişlerdi. Ayrıca bu atletizm yarışları yalnız koşuyla sınırlı kalmıyor, atma (gülle vs.) ve atlama (uzun, yüksek) dallarında da yarışlar yapılıyordu.[1759] Sümerspor'un varlık gösterdiği bir diğer spor bokstu ve takım sporcuları önemli başarılar elde etmişlerdi.[1760]

Fabrikalarda spora verilen önemin üretimle ve çalışanların verimliliğiyle maddi ve manevi yönlerden ilgisini, 25 Mayıs 1947'de Malatya Fabrikası'nda yapılan İstihsal Bayramı'nda yaptığı konuşmasında Fabrika Müdürü Selahattin Tümeş şu sözlerle ifade etmişti:

> "Üstün ve iyi istihsal birçok şartlarla beraber her şeyden önce çalışanların sağlam bir beden ve ruh yapısına sahip olmalarıyla mümkündür. Bu bakımdan fabrikamız kutlamakta bulunduğu verimli neticelerini teknik, iktisadi ve içtimai, türlü faaliyetleri içinde memur, usta ve işçilerinin beden yapılarını, ruhlarını dinç ve güvenli yapmayı da temin etmeye çalışmaktayız."[1761]

Malatya Fabrikası'nda özel günler ve bayramlar aynı zamanda toplumsal kaynaşma için bir fırsat olarak görülüyor, spor etkinlikleriyle renkli bir şekilde geçiriliyordu. Örneğin İstihsal Bayramı'nda çeşitli spor dallarında karşılaşmalar yapılmış, çok sayıda davetliye yemek verilmişti.[1762] 1948 yılında, 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı'nda yapılacak karşılaşmalarda dereceye girenler için çeşitli kişi ve kuruluşlar hediyeler koymuştu; Malatya Fabrikası'nın koyduğu hediye ise 3 m

[1758] "Spor [Sümerspor 2, Havagücü 0]", **Fırat**, 16 Eylül 1948, s.1.
[1759] "Spor", **Fırat**, 30 Ocak 1945, s.1; "Spor", **Fırat**, 28 Aralık 1945, s.1, 3; "Spor", **Fırat**, 8 Ocak 1946, s.1; "Spor", **Fırat**, 1 Şubat 1946, s.1; "Spor", **Fırat**, 5 Mart 1946, s.1, 3; "Atletizm", **Fırat**, 21 Mayıs 1946, s.1; "Spor", **Fırat**, 18 Kasım 1947, s.1; "Spor", **Fırat**, 23 Aralık 1947, s.1-2; "Spor", **Fırat**, 30 Aralık 1947, s.1-2; "Koşu", **Fırat**, 16 Mart 1948, s.1; "Malatya Bölgesi Atletizm Rekorları ve Değerleri", **Fırat**, 14 Mayıs 1948, s.1-2; "Spor", **Fırat**, 21 Eylül 1948, s.1; "Atatürk Koşusu", **Fırat**, 28 Aralık 1948, s.1; "Spor", **Fırat**, 7 Aralık 1950, s.2; "Atatürk Koşusu", **Fırat**, 29 Aralık 1950, s.3.
[1760] "Spor", **Fırat**, 15 Ocak 1946, s.3; "Spor", **Fırat**, 25 Ocak 1946, s.1; "Spor", **Fırat**, 18 Kasım 1947, s.1; "Bölge Birinciliği Güreş Seçme Müsabakalarını Sümersporlular Kazandılar", **Fırat**, 9 Nisan 1949, s.1; "Boks Karşılaşmaları", **Fırat**, 8 Şubat 1950, s.1; "Boks Müsabakası", **Fırat**, 9 Şubat 1950, s.2.
[1761] "Malatya Mensucat Fabrikasında İstihsal Bayramı", **Fırat**, 27 Mayıs 1947, s.1-2.
[1762] "Malatya Mensucat Fabrikasında İstihsal Bayramı", **Fırat**, 27 Mayıs 1947, s.1-2.

goblen kumaştı.[1763] Aynı yıl 30 Ağustos Zafer Bayramı'nda Sümerspor ile Havagücü futbol takımları maç yapmışlardı.[1764] Cumhuriyet Bayramı'nda ise güreş, boks, koşu gibi spor etkinlikleri yapılmıştı.[1765] Bütün bu etkinlikler bir yandan halk arasında sporun tanınmasına ve yaygınlaşmasına vesile olurken yurttaşın Cumhuriyet'le bağlarını da güçlendiriyordu.

Şekil 4.39 Sümerbank Sporcuları Bir Geçit Töreninde[1766]

Malatya Fabrikası sahip olduğu spor altyapıları sayesinde bölgesine yalnız ekonomik değil, sosyal, kültürel ve sportif açılardan büyük katkılar yapmıştı.[1767] Başta fabrikanın futbol stadı bölge takımlarının maçlarına, tribünler de halka açık tutulmuş;[1768] böylece kısıtlı olanaklar verimli kullanılarak futbol maçlarının yapılabilmesine, futbola ilginin canlı kalmasına ve dolayısıyla spor kültürünün yerleşmesine gayret edilmişti. Futboldan başka okul spor yurtlarının katıldığı Atletizm Bayramı[1769] ve Türkiye Atletizm Birincilik yarışlarında[1770] Sümerspor'un sahası kullanılmıştı. Ayrıca Malatya'ya başka illerden gelen lise sporcuları da yine fabrikanın altyapısını kullanmıştı. Hava koşullarının kötü olduğu zamanlarda kapalı spor salonunun yokluğundan dolayı voleybol maçlarının yapılabilmesi için

[1763] "19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı'nda Yapılacak Müsabakalar İçin", **Fırat**, 18 Mayıs 1948, s.1.
[1764] "Spor [Havagücü 3, Sümerspor 1]", **Fırat** 1 Eylül 1948, s.1.
[1765] "Sümerspor'da", **Fırat**, 29 Ekim 1948, s.3; "Sümer'de", **Fırat**, 1 Kasım 1948, s.2.
[1766] **Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı**, s.51.
[1767] **Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi**, s.14.
[1768] "Spor", **Fırat**, 21 Aralık 1945, s.1; "Spor", **Fırat**, 23 Kasım 1948, s.1.
[1769] "Spor", **Fırat**, 27 Nisan 1949, s.1; "İlkbahar Atletizm Müsabakaları", **Fırat**, 7 Mayıs 1949, s.2.
[1770] "Kızlararası Türkiye Atletizm Birincilikleri Yarın Şehrimizde Yapılacak", **Fırat**, 26 Ağustos 1950, s.1-2.

fabrikanın sinema salonundan yararlanılmıştı.[1771] Zaman zaman boks ve güreş karşılaşmaları da fabrikanın sahnesinde (sinema salonu) gerçekleştirilmiş, hatta bu sahnenin boks ve güreş ringi gibi düzenlenmesinde fabrikanın müdürü başta olmak üzere emeği geçenlere memnuniyet verici çalışmalarından ötürü teşekkür edilmişti.[1772] Birkaç yıl sonra Malatya'daki boks ringi gereksinimi Sümerspor kulübünün yaptırdığı boks ringi sayesinde giderilmiş, böylece Türkiye Boks Birinciliği için mücadele eden Malatyalı sporcular büyük bir olanağa kavuşmuştu.[1773]

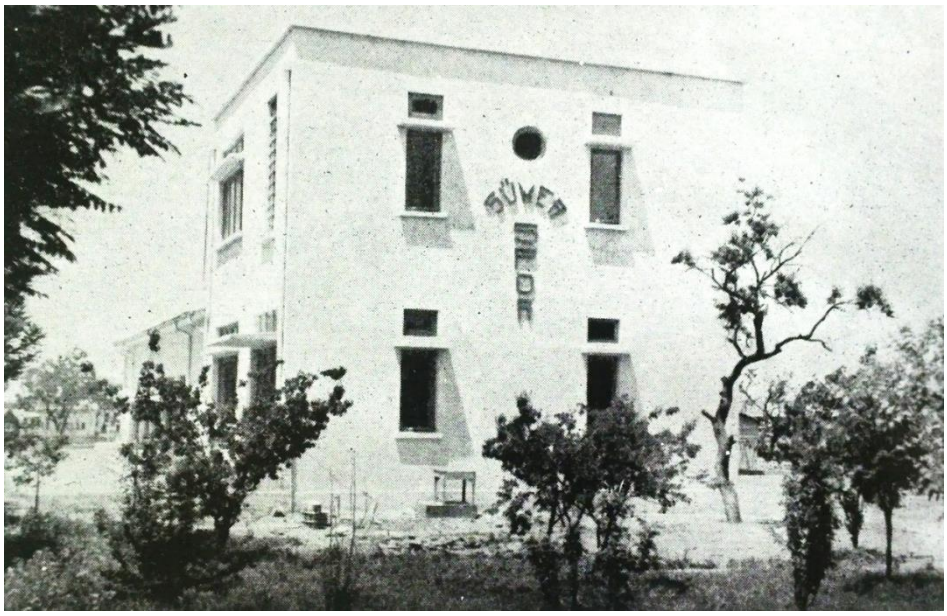

Şekil 4.40 Malatya Fabrikası Sümerspor Lokali[1774]

Malatya Fabrikası yalnız spor alanlarını değil alt kat salonlarında sinema ve kantin bulunan Sümerspor kulüp binasının[1775] kapılarını diğer Malatya kulüplerine açmış, böylece spor dışındaki eğlencelere de olanak vermiştir.[1776] Malatya Sümerspor çevresiyle kurduğu bu etkileşim sayesinde sporun Malatya'da gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu yalnızca altyapı ya da sporcuların teknik gelişimi açısından değil, aynı zamanda yetişmekte olan sporculara örnek olacak davranışlarla spor ahlakına, centilmenliğe dayanan bir spor kültürünün kentte yaygınlaşması açısından da geçerlidir.[1777] Bu örnekten hareketle denilebilir ki spor çalışmaları, fabrika çalışanlarına boş zamanlarını değerlendirmek ve çalışma zevki

[1771] "Spor", **Fırat**, 20 Mart 1945, s.1.
[1772] "Spor", **Fırat**, 29 Ocak 1945, s.1, 3.
[1773] "Bölge Boks Birinciliği", **Fırat**, 6 Ekim 1948, s.1.
[1774] **Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi**, s.16.
[1775] "Malatya Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.6.
[1776] "Adafi Gecesi", **Fırat**, 13 Ağustos 1949, s.1.
[1777] "Spor", **Fırat**, 21 Eylül 1948, s.1.

kazandırmak amacının ötesine geçerek bulunduğu bölgede sporun her bakımdan gelişimini sağlamak amacını da hizmet etmiştir.

Fabrikaların futbol takımları yerel liglerde bölge takımlarıyla yaptıkları maçlardan başka kuruluş yıllarından başlayarak birbirleriyle de karşı karşıya gelmişlerdi. Örneğin Merinosspor ile Gemlik Fabrikası Sümerspor takımı 26 Haziran 1938'de karşılaşmıştı.[1778] Ayrıca Merinosspor 8 Haziran 1941'de İstanbul'dan gelen Feshane Sümerspor takımını ağırlamış, [1779] yine Merinosspor'un, Feshane Sümerspor'un konuğu olarak 22 Haziran 1941'de İstanbul'a gideceği duyurulmuştu.[1780] Benzer şekilde Malatya Fabrikası takımı, Malatya Bez ve İplik Fabrikaları T.A.Ş.'nin diğer fabrikası olan Adana Fabrikası'nın futbol takımıyla maç yapmak üzere zaman zaman Adana'ya gidiyor,[1781] zaman zaman da Adana takımını Malatya'da ağırlıyordu.[1782] Bundan başka Malatya Sümerspor, Nazilli Sümerspor'la karşılaşmak üzere Nazilli'ye de gitmiş [1783] ve Nazilli Sümerspor'la iki maç yapmıştı.[1784]

Fabrika takımlarının kendi aralarında yaptıkları bu karşılaşmalar Sümerbank genel merkezince de destekleniyor ve spora olan ilginin artması için özendiriliyordu.[1785] Bu çerçevede, 1948 yılında düzenlenen etkinliğin finali Kayseri Fabrikası stadında yapılmış, Kayseri Sümerspor futbol takımı birincilik kupasını kaldırmıştı. Yine aynı etkinlik kapsamında Kayseri Sümerspor sporcuları 4.000 m koşularında birincilik ve ayrıca güreşlerden birinde iyi bir derece elde etmişti.[1786] Böylece sürdürülmeye devam eden fabrikalar arası spor etkinlikleri kapsamında Ereğli Sümerspor Malatya Sümerspor'un konuğu olmuş, takımlar 26 ve 27 Haziran 1948'de iki kez maç yapmışlardı. [1787] Nazilli Sümerspor ise sahasında Kayseri

[1778] "Merinoslular Gemlikte [Merinosspor 3, Gemlik Sümerspor 0]", **Bursa**, 28 Haziran 1938, s.2.
[1779] "Dünkü Maçlar [Merinosspor 0, Feshane Sümerspor 3]", **Bursa**, 9 Haziran 1941, s.2.
[1780] "Merinos Takımımız İstanbul'a Gidiyor", **Bursa**, 20 Haziran 1941, s.2.
[1781] "Spor", **Ekekon**, 15 Mayıs 1946, s.1.
[1782] "Spor", **Fırat**, 29 Mart 1946, s.2; "Mekikspor Bayramı", **Fırat**, 7 Haziran 1946, s.2; "Mekikspor Bayramı Kutlandı", **Fırat**, 11 Haziran 1946, s.1; "İstihsal Bayramı", **Fırat**, 27 Mayıs 1947, s.2.
[1783] "Sporcularımız Nazilli'ye Gitti", **Fırat**, 28 Ocak 1947, s.1.
[1784] "Spor [İlk Maç: Nazilli Sümerspor 0, Malatya Sümerspor 1/ İkinci Maç: Nazilli Sümerspor 1, Malatya Sümerspor 2]", **Fırat**, 11 Şubat 1947, s.1.
[1785] **Sümerbank 1948 Senesi İMR**, s.11.
[1786] "Kayseri Bez Fabrikası Özel Sayısı", **Türkiye Ticaret Postası**, s.7.
[1787] "Ereğli Sümerspor Futbol Takımı Şehrimize Geliyor", **Fırat**, 21 Haziran 1948, s.1; "Ereğli Sümerspor Futbol Takımı Bugün Geliyor", **Fırat**, 25 Haziran 1948, s.1; "Ereğli Sümerspor ile İlimiz Sümerspor'u Arasında Yapılan Maç [İlk Maç: Malatya Sümerspor 5, Ereğli Sümerspor 1/ İkinci Maç: Malatya Sümerspor 4, Ereğli Sümerspor 3]", **Fırat**, 28 Haziran 1948, s.1.

Sümerspor'u ağırlamıştı.[1788] Konya lig şampiyonu olan Ereğli Sümerspor bu sefer Kayseri Sümerspor'un konuğu olmuş, 6 Şubat 1949'da bir maç yapmışlardı.[1789]

O dönem *"gençlik kulübü"* olarak anılan fabrika spor kulüpleri arasında Genel Müdürlükçe düzenlenen spor karşılaşmaları yalnız futbolla sınırlı kalmamış güreş, boks ve atletizm gibi spor dallarında da yapılmıştır. Fabrikaların spor kulüpleri mevsim koşullarına göre bölgelerindeki çeşitli spor etkinliklerine ileriki yıllarda da katılmayı sürdürmüşlerdir.[1790] Fabrikalarda sporun ve çalışanların gelişimi açısından son derece önemli spor etkinliklerinden elde edilen deneyimlerin ışığında Sümerbank, spor çalışmalarına yönelik bazı kurallar getirmiştir. Bu bağlamda beden eğitimi ve spor etkinlikleriyle ilgili olarak Personel Şefliği'ne verdiği görevleri ve çalışma esaslarını şu şekilde belirlemiştir:

> "a- İşçilerin beden terbiyelerine müteallik faaliyetleri; iş imkânları ve mevzuat icapları dahilinde tertiplemek ve ifasını sağlamak, b- Personelin spor faaliyetlerini ve temaslarını tertiplemek ve buna ait işleri yapmak."[1791]

[1788] "Spor [Nazilli 0, Kayseri 1]", **Erciyes Postası**, 12 Ekim 1948, s.1.
[1789] "Konya Lig Şampiyonu Şehrimizde", **Erciyes Postası**, 5 Şubat 1949, s.1; "Konya Lig Şampiyonu Sümerspor'la Berabere Kaldı [0-0]", **Erciyes Postası**, 8 Şubat 1949, s.1.
[1790] **Sümerbank 1949 Senesi İMR**, s.14; **Sümerbank 1950 Senesi İMR**, s.6.
[1791] **Sümerbank Sınaî Müesseselerin Çalışma Esasları Yönetmeliği**, s.26.

SONUÇ

Devletçi dönemde sanayi planındaki yatırımları hayata geçiren Sümerbank, kurduğu fabrikalarla Türkiye'de ulusal bir sanayiin ve ekonominin yaratılmasına öncülük etmiş; Cumhuriyet'in tam bağımsızlık hedefine uygun, dış bağımlılıktan kurtarılmış bir ekonominin inşasında benzer kamu kurumlarıyla birlikte stratejik bir rol üstlenmiştir. Özellikle bağımlılığın en yüksek olduğu ve bu nedenle plandaki en geniş yeri işgal eden dokuma sanayiindeki yatırımlar bu sanayi dalının gelişmesini sağlamıştır. Çalışmada ele alınan dört pamuklu, bir yünlü, bir suni ipek ve bir kendir olmak üzere yurdun çeşitli bölgelerinde kurduğu fabrikalar öncelikli olarak kuruldukları bölgelerin ekonomisine ve sonuç olarak ülke ekonomisine son derece değerli katkılar yapmıştır. Bu katkının, artı değer üreten, emek değerinin içeride kalmasını ve sermaye birikimini sağlayan birbiriyle ilintili birçok yönü bulunmaktadır. Bunun yanında dönemin ekonomi politikası olan devletçiliğin kapsamı Türkiye'nin özel koşulları gereğince, sanayileşmeyi ve iktisadi gelişmeyi sağlayabilmek için çalışma yaşamı ile toplumsal yaşamı da içine alacak şekilde genişlemiştir. Bu çerçevede Sümerbank yurdun çeşitli bölgelerinde sanayi merkezleri vücuda getirmiş; toplumsal ve kültürel yaşam yönünden kendine yetebilecek şekilde tasarlanan fabrika yerleşkeleriyle dikkat çekici bir sanayileşme modeli sunmuştur. Üretim etkinliği etrafında doğal ve sağlıklı işleyen bir aydınlanma ve kalkınma süreci başlatarak sanayi toplumunun oluşmasına zemin hazırlamıştır. Üreten, ürettiğiyle değer yaratan, yeni bir yerleşim yeri, planlı bir kent ve yaşam kuran fabrikaların yarattığı bu deneyim azgelişmiş bir ülkenin kalkınması açısından önemli sonuçlar içermektedir.

Sümerbank, ekonomik alandaki öncülüğünü sosyal ve kültürel alanda da sürdürmüş, bu kapsamda işçilerine çok sayıda olanak sunmuştur. Bu olanaklarla işçilerin işyerlerine bağlılığını sağlamayı amaçlarken Türkiye'de çalışma yaşamına yenilikler getirmiş, çalışma yaşamının standardını emekten yana yükseltmiş, çalışanlarına dönük uygulamaların emeğin doğal hakkı olduğu anlayışının yerleşmesinde belirleyici olmuştur. Bu noktadan hareketle fabrikaların,

Cumhuriyet'in kalkınma ve çağdaşlaşma ideali içinde işçiyi hak ettiği refaha ve sosyal olanaklara kavuşturmanın bir aracı olarak da düşünüldüğünü söylemek mümkündür.

Sümerbank kuruluşundan 1950'ye kadar olan dönemde, Türkiye'nin sanayi yatırımlarının önemli bir kısmını gerçekleştirirken birçok yapısal sorunla karşılaşmıştır. Bu sorunlardan biri de, açılan fabrikalarda yaşanan daimi işçi yetersizliğidir. Sümerbank, bu sorunun aşılabilmesi için diğer birçok alanda olduğu gibi bu konuda da öncü olmuş ve insanı merkeze alarak işçilerin sosyal olanaklarını artıracak yatırımlar yapmıştır. İşçilerin çalıştıkları kurumlara bağlılıklarını amaçlayan bu yatırımlar, aynı zamanda çalışma yaşamında emekten yana olumlu birer örnek oluşturmuştur.

Türkiye'nin sanayileşmesini sağlamak gibi önemli bir görevi üstlenen Sümerbank, aynı zamanda İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı türlü güçlüklere de karşı koymak zorunda kalmıştır. Olağan zamanlarda olduğu gibi bu koşullarda da çalışanların emeğinin karşılığı olan ve savaşın yarattığı ekonomik güçlükler altında ezilmemesini sağlayacak bir ücret politikası takip edilmeye çalışılmış; çalışma yaşlarını doldurduklarında rahat bir emeklilik hayatı sürebilmeleri için düzenlemeler yapılmıştır. Devletin çalışma yaşamının tümünü kapsayan düzenlemeleri doğrultusunda işçiye sağlanan emeklilik olanağı ortaya çıkana kadar kurum kendi işçileri için bunun yerini tutabilecek çeşitli güvenceler yaratmaya gayret etmiştir.

Sümerbank son derece kısıtlı olan kendi kaynaklarını kullanarak çalışanlarının sağlıklarını korumak, onları sağlıklı ve rahat yaşayabilecekleri konutlara yerleştirmek, yedirmek ve giydirmek, çocuklarına kreşler ve okullar yaptırmak, çalışanlarına ve ailelerine sosyal güvence yaratmak yolunda büyük adımlar atmıştır. Bunlar arasında sağlık konusu öneminden dolayı son derece geniş bir yer tutmuştur. Fabrika hastaneleri kapasiteleri ve donanımlarıyla o dönemin Türkiye koşullarında fabrika çalışanlarına ve bölgelerine hatırı sayılır büyüklükte sağlık olanağı sunmuştur. Daha da önemlisi çalışanlara sunulan sağlık olanaklarının temelini koruyucu hekimlik oluşturmuştur. Devletin bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele politikası doğrultusundaki genel boyutu, sanayide iş güvenliğine, işçi sağlığına, meslek hastalıklarından korunmaya ve çalışan kadına analığı durumunda güvence sağlamaya ilişkin özel boyutu olmak üzere iki boyutu bulunan koruyucu hekimlik uygulamaları, çalışanların sağlık standartlarını yükseltmiş aynı zamanda

bilimsel sağlık uygulamalarının çalışma yaşamında yerleşmesine kaynaklık etmiştir. Ayrıca fabrikalardaki sağlık olanaklarından halkın da yararlanabilmesi ve koruyucu hekimlik uygulamalarının çevresel etkenlerle mücadeleyi içeren yönleri sayesinde fabrikalar toplum sağlığına büyük katkı yapmıştır.

Sağlıktan sonra gelen ve sağlıkla da yakından ilgili diğer bir konu çalışanların fabrikalar etrafında yerleştirilmesidir. Konuyla ilgili yatırımların en önemli gerekçesini çalışanlara fabrikaya yakın çevrede bir yaşam ortamı sunarak işyerine ısındırmak ve onların bağlılıklarını sağlamak oluşturmuştur. Diğer gerekçe ise çalışanların sağlıklarının korunması kapsamında yaşam koşullarının belirli standartlara kavuşturulmasıdır. Bu doğrultuda fabrikalar çevresinde konutlar ve ayrıca bekâr işçilerin barınabileceği yurtlar inşa edilmiştir. İlk zamanlar kurum ve devlet bütçesinden yapılan bu son derece maliyetli yatırımlar sayesinde belirli oranda fabrika çalışanı fabrikalar etrafında yerleştirilebilmiş; ancak daha fazlası için kooperatifleşme maddi yönden teşvik edilerek önemli aşamalar kaydedilmiştir. Bu uygulamalar konutların sayısal artışının ötesinde yapı kooperatifleri gibi toplumsal dayanışmayı geliştirici araçların, planlı imar ve toplu konut anlayışının yaygınlaşmasını sağlamış; en önemlisi de yurtta modern mimarinin gelişimine katkıda bulunmuştur.

İşçilerin sağlıkları ve verimlilikleriyle yakından ilgili gıda ihtiyaçlarının ücretsiz ya da ucuz olarak karşılanması dönemin hassas koşullarında son derece önemli bir uygulama olarak öne çıkmıştır. Fabrikada çalışmaya ilginin ve dolayısıyla çalışanlardaki bağlılığın artmasını sağlamada yadsınamayacak bir etkiye sahip olan bu uygulamayı, aynı zamanda emeğe verilen değerin bir göstergesi olarak değerlendirmek mümkündür.

Sümerbank'ın üretim faaliyetlerinin önemli bir kısmını dokuma sektörü oluşturduğundan giyim yalnızca işçiyi değil halkı da ilgilendiren bir konu olmuştur. Sümerbank fabrikalarında halkın ihtiyaçları dikkate alınarak üretilen kumaş ve o kumaştan giysiler dikilmesi, üretim olanaklarının sınırlı olduğu göz önünde bulundurularak ürünlerin halka eşit dağıtılmasını sağlamak için gerekli düzenlemelerin yapılması ve en önemlisi Sümerbank'ın kendi fabrikalarında çalışan ve yine halkın bir parçası olan işçilerin giyim ihtiyaçlarının ücretsiz ya da ucuza karşılanması gibi örnekler, sosyal yatırımların doğal bir sonucu olduğu kadar Cumhuriyet'in devletçi ve halkçı niteliğine de uygun düşmüştür. Zira işçinin ya da

bütün yurttaşların temel ihtiyaçlarının giderilmesi ve refahının artırılması devletin sorumluluğunda olan ve toplumun gelişmişlik düzeyinin belirleyici unsurlarındandır.

Gelişmişlik düzeyinin bir diğer unsuru, toplumu oluşturan bireylerin çocuk yaştan itibaren çağdaş ve bilimsel bir eğitimle buluşmasıdır. Fabrikalardaki kreşler ve okullar, çalışan ana babaların işlerine bağlanabilmelerini sağlamak kadar, bu yönüyle de önemli bir işlev görmüştür. Bu bağlamda Sümerbank fabrikalarındaki kreşler, okullar ve eğitim faaliyetleri de bir açıdan Halkevlerinin misyonu ve çizgisiyle paralellik göstermiş, fabrikaların işçiler açısından çekiciliğini artırmak yanında Cumhuriyet'in eğitim yuvaları olan okulların ülkenin çeşitli yörelerine ulaşmasına vesile olmuştur.

Emeğin karşılığını vermenin ve işçi istikrarı sağlamanın sosyal tarafını oluşturan bu uygulamaların yanı sıra kültürel tarafı da son derece geliştirici ve renkli uygulamalar içermiştir. Kalifiye eleman yetiştirmek, mesleğine bağlı bir işçi bilinci oluşturmak için yürütülen mesleki ve teknik eğitim faaliyetleri sayesinde fabrikalardaki işçi niteliği yıldan yıla artmıştır. Bu yalnızca işçi düzeyinde kalmamış; Sümerbank yurtiçinde ve yurtdışında okuttuğu öğrencilerle teknisyen ve mühendis gibi kendi üst düzey teknik kadrolarını yaratmıştır. Sümerbank'ın eğitim faaliyetleri ülkedeki işgücünün niteliğinin yükselmesine katkı yapmış; yetiştirdiği teknik kadrolar sonraki yıllarda ilgili alanlarda faaliyet gösteren işletmeler için nitelikli insan kaynağı olmuş; dolayısıyla Sümerbank, kuruluş kanununda kendisine verilen işçiden mühendise kadar uzman teknik kadroların yetiştirilmesi görevini yerine getirmiştir.

Fabrikalarda çalışma saatleri dışındaki zamanın verimli geçirilmesini sağlayan okuma, sanat ve spor faaliyetleri çalışanların kültürel gelişimlerine büyük katkılar yapmıştır. Fabrikaların sahip oldukları kütüphaneler o dönem bu tür olanakların azlığı göz önünde bulundurulursa son derece anlamlıdır. Kütüphanelerde yalnız teknik değil edebi yayınlara da yer verilmiş, böylece çalışanların mesleki yönden olduğu kadar kültürel yönden gelişmeleri amaçlanmıştır.

Fabrikalar gittikleri bölgelere o dönem az bulunur olanaklardan sinemayı taşımıştır. Sinemanın eğlendiriciliğinin yanında öğreticiliği de dikkate alınarak buna uygun filmler gösterilmiştir. Fabrikalarda özellikle sahne sanatları ve müziğe baştan itibaren büyük önem verilmiş, bunun için sinema salonlarının sahneleri bu

sanatlardaki etkinliklere olanak tanıyacak biçimde çok amaçlı tasarlanmış, salonlar aynı zamanda balolara da ev sahipliği yapmıştır. Fabrika çalışanları bu sahnelerde oynanan oyunlara ve yapılan müzik dinletilerine yalnızca izleyici ve dinleyici olarak katılmamışlar; çalışanlardan oluşan sanat kolları ve müzik kolları aynı zamanda bu sanatları icra etmişler; böylece çalışanlar kültürel yönden çift yönlü bir gelişme olanağı bulmuşlardır.

Fabrikalarda spora, çalışanların hem bedensel hem düşünsel gelişimleri açısından büyük önem verilmiştir. Spor, aynı zamanda devletin toplumsal yaşamda ve çalışma yaşamındaki ilgili politikalarında olduğu gibi sağlık politikasının bir bileşeni olarak görülmüştür. Bu bakımdan fabrikalarda başta futbol, voleybol, atletizm, su sporları olmak üzere çok sayıda spor dalına ait altyapı tesisleri kurulmuştur. Böylece çalışanlar çalışma saatleri dışındaki zamanlarını verimli geçirme olanağı bulmuştur. Ancak daha da önemlisi bu geniş olanaklar sayesinde fabrikalardaki spor etkinlikleri gelişmiş; fabrikalar bünyesinde Sümerspor adıyla kulüpler kurulmuş ve çalışanlar arasında ilgili spor dallarındaki yetenekleriyle öne çıkanlar bu kulüplerin sporcu kadrosunu oluşturmuştur. Söz konusu kulüpler yerel ve ulusal ölçekteki karşılaşmalarda varlık göstermiş, sporun gelişimine ve hatta sporcu yetiştirilmesine hatırı sayılır katkılar yapmıştır.

Gelişmiş ülkelerde de benzerleri görülen bu uygulamalar Türkiye'nin kendine özgü gerekçeleri ve hedefleri doğrultusunda Sümerbank fabrikalarında yer bulmuş, yıllar geçtikçe daha programlı hale gelmiş ve deneyimlerin ışığında uygulamaların niteliği giderek yükselmiştir. Burada Türkiye'nin temel hedeflerinden biri insan kaynağını yalnız teknik bakımdan değil kültürel bakımdan da sanayiin gelişimine kaynaklık edecek niteliklerle donatmak olmuştur. Böylece Sümerbank'ın bütün bu uygulamalarıyla birlikte fabrikalar, yalnız kendisi için değil yurt sanayiinin ihtiyacı olan teknik elemanın, aynı zamanda çağdaş birer yurttaşın yetişmesinde birer okul görevi görmüştür.

Sümerbank'ın, çalışma yaşamının dünya ölçeğindeki standartlarıyla örtüşen bütün bu uygulamaları, Türkiye Cumhuriyeti'nin çağdaşlaşma hedefiyle de bağlantılıdır. Sümerbank fabrikaları, sahip oldukları sosyal ve kültürel altyapılarla Cumhuriyet'in çağdaş felsefesinin yayılmasında ve bir ölçüde bu anlayışın yerleşmesinde görev almıştır. Fabrikalar sinema, sanat ve sporla ilgili tesisleri gittikleri bölgelere götürerek başta kendi işçilerine bir kent yaşantısının, çağdaş bir

yaşamın olanaklarını sunmuş; çevre halk da bu olanaklardan çeşitli vesilelerle yararlanmıştır. Bu sayede fabrikalar yurttaşın Cumhuriyet değerleriyle temasına ve bütünleşmesine aracılık etmiştir. Buradan bakıldığında halkın eğitimine, sanatın yaygınlaştırılmasına ve halkın bu alanlarda farkındalığının artırılmasına, tıpkı Halkevleri gibi Sümerbank fabrikaları katkı sağlamıştır. Dolayısıyla Sümerbank fabrikaları öncelikle ekonomik gelişmenin bir aracı olmakla birlikte kalkınmanın kültürel ve toplumsal alanları içine alan geniş boyutlu yapısı nedeniyle aynı zamanda bu alanlardaki gelişmede rol oynamıştır.

Bütün bunlardan hareketle, Sümerbank'ın dönemin kısıtlı sosyoekonomik kaynaklarıyla gerçekleştirdiği bu faaliyetlerin modern bir iktisadi yapının kurulmasına olduğu kadar ülkenin sosyal ve kültürel düzeyinin gelişmesine ve böylece Türk Devrimi'nin yerleşmesine önemli bir katkı sağladığını söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 38-57-4, 10.08.1933.

Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 41-85-7, 4.12.1933.

Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 44-21-8, 11.4.1934.

Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 53-26-14, 21.04.1935.

Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 56-55-18, 27.06.1935.

Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 2074-1-1, 16.09.1935.

Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 66-60-1, 11.07.1936.

Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 69-81-18, 15.10.1936.

Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 104-10-9, 06.10.1938.

Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 67-447-5, 13.07.1939.

Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 91-45-11, 14.05.1940.

Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 142-14-11, 16.11.1940.

Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 142-14-13, 05.12.1940.

Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 94-13-1, 08.02.1941.

Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 167-160-6, 09.09.1941.

Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 177-223-12, 18.12.1941.

Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 166-157-7, 30.01.1942.

Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 15-87-28, 03.02.1942.

Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 166-157-8, 21.02.1942.

Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 177-223-14, 17.03.1942.

Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 171-189-4-1, 09.04.1942.

Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 212-443-12, 21.05.1942.

Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 138-986-8, 24.06.1942.

Fon Kodu: 30-1-0-0, Yer No: 109-688-1, 09.10.1942.

Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 100-104-17, 16.12.1942.

Fon Kodu: 30-1-0-0, Yer No: 109-688-3, 14.12.1944.

Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 166-157-15, 19.04.1945.

Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1208-10-3, 12.06.1946.

Fon Kodu: 30-1-0-0, Yer No: 14-81-4, 10.02.1947.

Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1208-7-2, 26.12.1947.

Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 172-191-4, 14.06.1948.

Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1464-3-8, 26.06.1948.

Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1438-5-2, 29.07.1948.

Resmi Yayınlar

Düstur

Kanunlar Dergisi

TBMM Tutanak Dergisi

TBMM Zabıt Ceridesi

TC Resmî Gazete

Başbakanlık Umumî Murakabe Heyeti Raporları

Sümerbank 1939 Yılı Umumî Murakabe Heyeti Raporu, Ankara, Alaeddin Kıral Basımevi, 1940.

Sümerbank Başbakanlık Umumî Murakabe Heyeti 1940 Yılı Raporu, İstanbul, Başarı Matbaası, 1941.

1941 Başvekâlet Umumî Murakabe Heyeti Sümerbank Raporu, Alaeddin Kıral Matbaası, Ankara, 1942.

Sümerbank 1942 Yılı Umumî Murakabe Heyeti Raporu, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1943.

Sümerbank 1943 Umumî Murakabe Heyeti Raporu, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1944.

Sümerbank 1944 Yılı Umumî Murakabe Heyeti Raporu, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1945.

Sümerbank 1945 Yılı Umumî Murakabe Heyeti Raporu, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1946.

Başbakanlık Umumî Murakabe Heyeti Sümerbank 1946 Yılı Raporu.

Başbakanlık Umumî Murakabe Heyeti Sümerbank 1947 Yılı Raporu.

Başbakanlık Umumî Murakabe Heyeti Sümerbank 1948 Yılı Raporu.

Başbakanlık Umumî Murakabe Heyeti Sümerbank 1949 Yılı Raporu.

Başbakanlık Umumî Murakabe Heyeti Sümerbank 1950 Yılı Raporu, Yeni Matbaa, Ankara, 1951.

Başbakanlık Umumî Murakabe Heyeti İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1941 Yılı Raporu, Ankara, Ulusal Matbaa, 1942.

Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1942 Yılı Umumî Murakabe Heyeti Raporu, Ankara, Başvekâlet Devlet Matbaası, 1943.

İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1943 Yılı Umumî Murakabe Heyeti, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1944.

İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1944 Yılı Umumî Murakabe Heyeti, İdeal Basım ve Ciltevi, Ankara, 1945.

Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1945 Yılı Umumî Murakabe Heyeti Raporu, İdeal Basım ve Ciltevi, Ankara, 1946.

Başbakanlık Umumî Murakabe Heyeti Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1946 Yılı Raporu.

Başbakanlık Umumî Murakabe Heyeti Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi 1947 Yılı Raporu.

Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası 1938 Yılı Bilanço Raporu, İstanbul, Fazilet Basımevi, 1939.

Sümerbank Gemlik Sunğipek Teşebbüsü 1939 Yılı Umumî Murakabe Heyeti Raporu, Alaeddin Kıral Basımevi, Ankara, 1940.

Sümerbank İşletmelerinde İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri 1945 Yılı Umumî Murakabe Heyeti Raporu, Ankara, İdeal Basım ve Ciltevi, 1946.

Sümerbank Birleşik Yün İpliği ve Dokuma ve Sunğipek Fabrikaları Müessesesi 1940 Yılı Umumî Murakabe Heyeti Raporu, Ankara, Devlet Matbaası, 1941.

Başbakanlık Umumî Murakabe Heyeti Malatya Bez ve İplik Fabrikaları T.A.Ş. 1946 Yılı Raporu, Doğuş Matbaası, Ankara, 1947.

Başbakanlık Umumî Murakabe Heyeti Sümerbank Bursa Merinos ve Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu.

Başbakanlık Umumî Murakabe Heyeti Sümerbank Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu.

Başbakanlık Umumî Murakabe Heyeti Sümerbank Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu.

Başbakanlık Umumî Murakabe Heyeti Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu.

Başbakanlık Umumî Murakabe Heyeti Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu.

Sümerbank Gemlik Sunğipek ve Viskoz Mamulleri Sanayii Müessesesi 1950 Yılı Raporu.

Sümerbank Alım ve Satım Müessesesi 1949 Yılı Raporu.

Sümer Bank'ın 1940 Yılı Muamelatı ile Bilanço, Kâr ve Zarar Hesaplarının Tetkikine Dair Olan Umumî Murakabe Heyeti Raporu Hakkında İktisat Vekâleti Mütalaası, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1941.

Sümerbank ve Müesseselerinin 1942 Muamelatiyle Bilanço, Kâr ve Zarar Hesaplarının Tetkikine Dair Olan Umumî Murakabe Heyeti Raporu Hakkında İktisat Vekâleti Mütalaası, Ankara, Başvekâlet Devlet Matbaası, 1943.

Başbakanlık Umumî Murakabe Heyeti Tarafından Hazırlanan İş ve İşçi Bulma Kurumu 1948 Yılı Raporuna Kurum Genel Müdürlüğünün Cevabî Mütalaası, 1949.

AVRAM, M. H., **Gemlik Sunğipek Fabrikası Hakkında İptidai Rapor**, Ankara, 1939.

AYDEMİR, Şevket Süreyya vd., **Devlet Endüstrisinde Çalışan Personelin İşletmeler Civarına Yerleştirme Şekilleri Hakkında Rapor**, 1945.

Bereznitsky, **Kayseri Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, 12-X-1936.

Gorsky, **Nazilli Civarındaki Gerenez Linyit Ocakların Ait Tetkik Raporu**, 15.12.1935.

HERMAN, P. H., **Sümerbank ile Kohorn Firması Arasında Gemlik Suniipek Fabrikası Hakkındaki İtilaf**, Ankara, 25 Mayıs 1938.

Hösli, **Ereğli Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, Ankara, 1941.

Hösli, **Gemlik Sunğipek Fabrikası Hakkında Rapor**, Ankara, 1941.

Hösli, **Merinos Fabrikası Hakkında Rapor**, Ankara, 1943.

Hösli, **Nazilli Bez Fabrikası Hakkında Rapor**, Ankara, 1943.

LANDAU, Hans, **Kayseri, Ereğli, Nazilli, Merinos Fabrikaları Hakkında**, Ankara, 9.8.1938.

PERNDANNER, H., **Sümerbank Mensucat Fabrikaları Hakkındaki Tetkikler**, Ankara, Mayıs 1938.

PORTEN, Max von der, **Devlet ve Hususi Sınai İşletmelerin Kontrolü ve Islahı Hakkında**, Ankara, 22.3.1939.

PORTEN, Max von der, **Gemlik Fabrikası Hakkında**, Ankara, 25 Mayıs 1939.

PORTEN, Max von der, **Kayseri Fabrikası İplik ve Dokuma Daireleri Hakkında**, Ankara, 1939.

RENINGER, Josef, **Kayseri Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikası Tetkik Raporu**, Ankara, 1937.

SACHSENBERG, E., **Kayseri Fabrikası Hakkında Rapor**, 06.04.1937.

Sümerbank İdare Meclisi Raporları

Sümerbank 1933 Senesi İdare Meclisi Raporu, Ankara, Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1934.

Sümerbank 1934 Senesi İdare Meclisi Raporu, Ankara, 1935.

Sümerbank 1935 Senesi İdare Meclisi Raporu, Ankara, 1936.

Sümerbank 1936 Senesi İdare Meclisi Raporu, Ankara, 1937.

Sümerbank 1937 Senesi İdare Meclisi Raporu, Ankara, 1938.

Sümerbank 1938 Senesi İdare Meclisi Raporu, Ankara, Titaş Basımevi, 1939.

Sümerbank 1939 Senesi İdare Meclisi Raporu, Ankara, Titaş Basımevi, 1940.

Sümerbank 1940 Senesi İdare Meclisi Raporu, Ankara, 1941.

Sümerbank 1941 Senesi İdare Meclisi Raporu, Ankara, 1942.

Sümerbank 1942 Senesi İdare Meclisi Raporu, Ankara, 1943.

Sümerbank 1943 Senesi İdare Meclisi Raporu, Ankara, 1944.

Sümerbank 1944 Senesi İdare Meclisi Raporu, İstanbul, 1945.

Sümerbank 1945 Senesi İdare Meclisi Raporu, İstanbul, 1946.

Sümerbank 1946 Senesi İdare Meclisi Raporu, İstanbul, 1947.

Sümerbank 1947 Senesi İdare Meclisi Raporu, Ankara, 1948.

Sümerbank 1948 Senesi İdare Meclisi Raporu, İzmit, Selüloz Basımevi, 1949.

Sümerbank 1949 Senesi İdare Meclisi Raporu, İzmit, Selüloz Basımevi, 1950.

Sümerbank 1950 Senesi İdare Meclisi Raporu, İzmit, Selüloz Basımevi, 1951.

Sümerbank'a Ait Yönetmelikler ve Tüzükler

(Hastalık Halindeki Tedavi ve Yol), (Tedavi Edilmekte İken Ölenlerin Cenaze) Giderlerinin Sümerbank Topluluğunda Ödeme ve Uygulama Şekillerini Gösteren Yönetmelik, 1945.

4306 Sayılı Kanuna Göre Devlet Memurlarına Verilecek Parasız Giyim Eşyasının Tevziine Ait İzahname.

Ana Hatlarile Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı, Ankara, Tan Matbaası, 1944.

Sümerbank Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi Ereğli Bez Fabrikası Dahili Talimatname, İstanbul, Çituri Biraderler Basımevi, 1939.

Sümerbank Dahili Nizamnamesi, Ankara, Başvekâlet Matbaası, 1934.

Sümerbank Fazla Mesai Yönetmeliği, İzmit, Selüloz Basımevi, 1951.

Sümerbank İşçi ve Müstahdemlerine Ait Sosyal Yardım Yönetmeliği, İzmit, Selüloz Basımevi, 1954.

Sümerbank İşçi Yetiştirme Yönetmeliği, 1946.

Sümerbank Kıdemli İşçiliği Teşvik Yönetmeliği, İzmit, Selüloz Basımevi, 1948, s.3.

Sümerbank Memur ve Müstahdemleri Yardım Derneği Ana Tüzüğü, Ankara, 1950.

Sümerbank Müessese ve Fabrikaları Vazife Evleri Yönetmeliği, İzmit, Selüloz Basımevi, 1951.

Sümerbank Müessese ve Fabrikalarındaki İnşaat Bakım Şeflerinin Vazife ve Yetkilerine Ait Yönetmelik, İzmit, Selüloz Basımevi, 1948.

Sümerbank Müesseseleriyle Fabrikalarının Kütüphane ve Neşriyat İşlerine Ait Yönetmelik, 1950.

Sümerbank Personelinin Yabancı Memleketlerde Staj Görme Yönetmeliği, İzmit, Selüloz Basımevi, 1946.

Sümerbank Sağlık Koruma Teşkilatında Çalışanların Vazife Yönetmeliği, İzmit, Selüloz Basımevi, 1945.

Sümerbank Sınaî Müesseselerin Çalışma Esasları Yönetmeliği, 1950.

Sümerbank Teftiş ve Kontrol Müdürlüğü Talimatnamesi, İstanbul, Fazilet Basımevi, 1944.

Sümerbank Yardım Birliği Ana Nizamnamesi, Ankara, Başvekâlet Devlet Matbaası, 1942.

Sümerbank Yardım Birliği Ana Tüzüğü, Ankara, 1947.

Özel Arşiv

İlhan Öden Arşivi

Süreli Yayınlar

Akşam

Aydın

Ayın Tarihi

Babalık

Bursa

Cumhuriyet

Çalışma

Doğrusöz

Ekekon

Endüstri

Erbez

Erciyes Kayseri Halkevi Dergisi

Erciyes Postası

Fırat

Hakimiyeti Milliye

İktisadî Yürüyüş

Kadro

Kastamonu

Konya Halkevi Aylık Kültür Dergisi

Milliyet

Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi

Sümerbank Üç Aylık Bülten

Tan

Türk Ekonomisi

Türkiye Ticaret Postası

Türkün Bursa Halkevi Dergisi

Uludağ Bursa Halkevi Dergisi

Ulus

Tezler

ARITAN, Özlem, **Kapitalist/Sosyalist Modernleşme Modellerinin Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığının Biçimlenişine Etkileri-Sümerbank KİT Yerleşkeleri Üzerinden Yeni Bir Anlamlandırma Denemesi**, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2004.

ASİLİSKENDER, Burak, **Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Mimaride 'Modern' Kimlik Arayışı: Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası Örneği**, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2002.

ASİLİSKENDER, Burak, **Modernleşme ve Konut: Cumhuriyet'in Sanayi Yatırımları ile Kayseri'de Mekânsal ve Toplumsal Değişim**, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2008.

AYTEMUR, Janset Özen, **1930-1945 Yılları Arasında Türk Yönetim Düşüncesi: Sümerbank Örneği Üzerinden Tarihsel Bir Çözümleme**, Antalya, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2007.

Kitaplar

1930 Sanayi Kongresi: Raporlar-Kararlar-Zabıtlar, Ankara, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, 1930.

50 Yılda Türk Sanayii, haz. Sabri Malkoç, Ankara, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Yayınları, 1973.

Afet [İnan], **Vatandaş İçin Medeni Bilgiler**, I. Kitap, İstanbul, Devlet Matbaası, 1933.

Afetinan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1972.

Afetinan, **Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı 1936**, 2. Basım, Ankara, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

AKIN, Yiğit, **Gürbüz ve Yavuz Evlatlar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.

AKSOY, Yaşar, "Kurtuluş Savaşı Ekonomisi", **Gülten Kazgan'a Armağan: Türkiye Ekonomisi**, yay. haz. L. Hilal Akgül, Fahri Aral, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Ekim 2004.

AKSOY, Yaşar, **Atatürk'ün Ekonomi Devrimi Kalpaklı Kalkınma**, Ankara, Ümit Yayıncılık, 1998.

AKŞİN, Sina vd., **Türkiye Tarihi: Çağdaş Türkiye 1908-1980**, C.4, Cem Yayınevi, İstanbul, 2000.

AKŞİN, Sina, **Kısa Türkiye Tarihi**, 14. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Şubat 2011.

ALTUN, Metin vd., **Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Bursa ve Merinos**, Bursa, Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2001.

APAK, Kemalettin vd., **Türkiye'de Devlet Sanayi ve Maadin İşletmeleri**, İzmit, Selüloz Basımevi, 1952.

Atatürk, **Seyahat Notları (1930-1931)**, yay. haz. Gürbüz Tüfekçi, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1998.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938), C.II, Ankara, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2006.

AUTHEMAN, André, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası: Bank-ı Osmanî-i Şahane**, çev. Ali Berktay, İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2002.

AVCIOĞLU, Doğan, **Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)**, C.1, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1987.

AVŞAROĞLU, Nadir, "Tekstil Mühendisliğinin Üniversitesi Bursa Merinos Dokuma Fabrikası", **Mühendislik Mimarlık Öyküleri-III**, Ankara, TMMOB Yayınları, Mayıs 2008.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **İkinci Adam**, C.I, 6. Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1988.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Tek Adam**, C.III, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1965.

Ayşe Afetinan, **İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1982.

BERKES, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, yay. haz. Ahmet Kuyaş, 19. Basım, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2013.

BORATAV, Korkut, "Türkiye'de Devletçilik", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C.2, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983.

BORATAV, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009**, 18. Basım, Ankara, İmge Kitabevi, 2013.

BORATAV, Korkut, **Türkiye'de Devletçilik**, Ankara, Savaş Yayınevi, 1982.

BÖLÜKBAŞI, Ö. Faruk, **Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifat: II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare**, İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2005.

Bursa İl Yıllığı - 1973, haz. Kenan Kolukısa vd., Bursa, 1973.

Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri: Ekonomik Konulara Dair 1921-1938, der. Özel Şahingiray, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Kasım 1999.

CHF Nizamnamesi ve Programı, Ankara, TBMM Matbaası, 1931.

CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları: 10-18 Mayıs 1931, İstanbul, Devlet Matbaası, 1931.

CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935, Ankara, Ulus Basımevi, 1935.

CHP Programı, Ankara, Ulus Basımevi, 1935.

Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi, Ankara, TBMM Matbaası, 1927.

Cumhuriyet Halk Partisi On Beşinci Yıl Kitabı, Ankara, Cumhuriyet Matbaası, 1938.

Cumhuriyet'in 50. Yılında Sümerbank, İstanbul, Tisa Matbaacılık, 1973.

ÇAVDAR, Tevfik, **Milli Mücadele Başlarken Sayılarla "…Vaziyet ve Manzara-i Umumiye"**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1971.

ÇEÇEN, Anıl, **Halkevleri**, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1990.

DELFAUD, Pierre, **Keynes ve Keynesçilik**, çev. İsmail Yerguz, Ankara, Dost Kitabevi, 2010.

DİRİK, Kâzım Doğan, **Vali Paşa Kâzım Dirik**, İstanbul, Gürer Yayınları, 2008.

ELDEM, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970.

Falih Rıfkı, **Yeni Rusya**, Ankara, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, 1931.

FİŞEK, Kurthan, **Spor Yönetimi**, Ankara, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, 1980.

GLASNECK, Johannes, **Kemal Atatürk ve Çağdaş Türkiye**, Ankara, Onur Yayınları, 1976.

GOLOĞLU, Mahmut, **Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)**, 2. Kitap, Ankara, Kalite Matbaası, 1974.

GÜRBÜZ, Cazim, **Atatürk Ekonomisi ve Beş Destan Adam**, İstanbul, Asya Şafak Yayınları, 2009.

HİÇYILMAZ, Ergun, **Sporda Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul, Mepa Yayıncılık, 1983.

HİÇYILMAZ, Ergun, **Türk Spor Tarihi**, İstanbul, 1973.

HİNES, Walker D. vd., **Türkiyenin İktisadî Bakımdan Umumî Bir Tetkiki: 1933-1934**, Kitap III, C.VI, Ankara, Köy Öğretmeni Basımevi, 1936.

HİNES, Walker D. vd., **Türkiyenin İktisadî Bakımdan Umumî Bir Tetkiki: 1933-1934**, Kitap II, C.III, Ankara, Köy Öğretmeni Basımevi, 1936.

HOBSBAWM, E. J., **Sanayi ve İmparatorluk**, çev. Abdullah Ersoy, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 1998.

İLGEN, Abdulkadir, **1921 Türkiye Sanayi Sayımları**, Ankara, Cedit Neşriyat, 2008.

İNÖNÜ, İsmet, **İsmet İnönü'nün Hatıraları: Cumhuriyetin İlk Yılları II (1923-1938)**, Yenigün Haber Ajansı Basım ve Yayıncılık, 1998.

İstatistik Yıllığı 1929, C.2, Ankara, Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1929.

İstatistik Yıllığı 1930/31, C.4, Ankara, Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1931.

İstatistik Yıllığı 1939-1940, C.11, Ankara, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, 1941.

İstatistik Yıllığı 1942-1943, C.14, Ankara, Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1944.

İstatistik Yıllığı 1942-1945, C.15, Ankara, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, 1946.

Kayseri Dokuma Fabrikası Albümü, İstanbul, Resimli Ay Basımevi, 1937.

KAZGAN, Gülten, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi: Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye**, 3. Basım, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Mart 2006.

KAZGAN, Gülten, **Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001): "Ekonomi Politik Açısından Bir İrdeleme"**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.

KEPENEK, Yakup, **100 Soruda Türkiye'de Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT)**, 2. Basım, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1993.

KEYDER, Çağlar, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye 1923-1929**, Ankara, Yurt Yayınevi, 1982.

KİNROSS, Lord, **Atatürk Bir Milletin Yeniden Doğuşu**, Altın Kitaplar, İstanbul, 1994.

KİPAL, Ulaş-UYANIK, Özgür, **Türkiye Milli İktisat Tarihi (Devletçilik)**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2001.

KİPER, Mahmut, **Artık Paydos**, İstanbul, Truva Yayınları, 2009.

KOCABAŞOĞLU, Uygur vd., **Türkiye İş Bankası Tarihi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001.

KONGAR, Emre, **İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, C.I, 5. Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1985.

KURUÇ, Bilsay, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929-1932)**, C.1, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1988.

KURUÇ, Bilsay, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1933-1935)**, C.2, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1993.

KURUÇ, Bilsay, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1987.

KURUÇ, Bilsay, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi: Büyük Devletler ve Türkiye**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.

Lozan Barış Konferansı, çev. Seha L. Meray, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1973.

MAKAL, Ahmet, **Ameleden İşçiye**, 2. Basım, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.

MAKAL, Ahmet, **Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946**, Ankara, İmge Kitabevi, 1999.

ÖKÇÜN, A. Gündüz, **Osmanlı Sanayii: 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1971.

ÖKÇÜN, A. Gündüz, **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1981.

ÖRER OĞLU, Mert, **Cumhuriyet Döneminde Türk Sanayiinin Kuruluşu ve Nazilli Basma Fabrikası**, Ankara, Teknoed Yayınları, 2004.

ÖZELMAS, Ekrem, **Devletçilik ve Türkiyedeki Tatbikatından Sümerbank**, Yeni Desen Basımevi, 1963.

PAMUK, Şevket, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, 2. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Şubat 2014.

Raporlar: Sınaî Tesisat ve İşletme, Kısım I, haz. İktisat Vekâleti, Ankara, Başvekâlet Matbaası, Aralık 1933.

Recep Pekerin İnkılab Dersleri Notları, Ankara, Ulus Basımevi, 1935.

Sanayi Sayımı: 1927, Ankara, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1969.

SARIOĞLU, Mehmet, **Bir Cumhuriyet Aydını: Mehmet Ali Kâğıtçı**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

SEVİMAY, Hayri R., **Cumhuriyete Girerken Ekonomi**, İstanbul, Kazancı Hukuk Yayınları, 1995.

Sümer Bank Bursa Merinos Fabrikası, Ankara, Ulus Basımevi.

Sümerbank (11.7.1933-11.7.1943), İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1943.

Sümerbank 1944 İzmir Fuarı, İstanbul, Emel Basımevi, 1945.

Sümerbank 1945 İzmir Fuarı, İstanbul, Çituri Biraderler Basımevi, 1945.

Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi, İstanbul, Kâğıt ve Basım İşleri A.Ş., 1950.

Sümerbank Merinos Yünlü Sanayii Müessesesi, İstanbul, Kâğıtçılık ve Matbaacılık T.A.Ş., 1950.

Sümerbank, İstanbul, Devlet Basımevi, 1937.

Sümerbank, İstanbul, R. Zelliç Basımevi, 1946.

Sümerbank: Cumhuriyetin 25. Yılı, İstanbul, Kulen Basımevi, 1948.

ŞEVKİ, Orhan, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlık Spor Kulüpleri ve Sporcular**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

TEKELİ, İlhan vd., **Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım**, Ankara, Yurt Yayınevi, 1984.

TEKELİ, İlhan-İLKİN, Selim, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, 2. Basım, Ankara, ODTÜ Yayınları, 1983.

TEKELİ, İlhan-İLKİN, Selim, **Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**, 2. Kitap, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Ağustos 2004.

TEKELİ, İlhan-İLKİN, Selim, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, Ankara, ODTÜ Yayınları, 1982.

TEZEL, Yahya Sezai, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, 2. Basım, Ankara, Yurt Yayınevi, 1986.

TOPRAK, Zafer, **Sümerbank Holding A.Ş.**, İstanbul, Creative Yayıncılık, 1990.

TOPRAK, Zafer, **Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918**, İstanbul, Doğan Kitap, 2012.

TUNA, Serkan, **Türkiye'de Devlet İşletmeciliği ve Sümerbank (1932-1939)**, İstanbul, Derlem Yayınları, 2009.

TURAN, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne**, 2. Kitap, Ankara, Bilgi Yayınevi, Nisan 1992.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1944-1945, Ankara, Başbakanlık Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, 1945.

Türkiye İstatistik Yıllığı 1950, C.18, Ankara, TC Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1951.

TÜTENGİL, Cavit Orhan, **Az Gelişmenin Sosyolojisi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1970.

ÜLGENER, Sabri F., **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, İstanbul, Der Yayınları, 1981.

ÜLGENER, Sabri F., "Takdim: Türkiye'de Planlama ve Planlı Döneme Geçiş", **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Meseleleri**, C.1, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1971.

ÜLKEN, Yüksel, **Atatürk ve İktisat: İktisadi Kalkınmada Etkinlik Sorunu ve "Eklektik Model"**, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1981.

YALÇIN, Durmuş vd., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Ankara, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2000.

YALÇIN, Durmuş vd., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**, Ankara, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2004.

Makaleler

ARIKAN, Zeki, "Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi", **Atatürk Yolu Dergisi**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Sayı 23, 1999, s.261-281.

BAYIK, Mustafa, "Atatürk'ün Ana Fikrini Verdiği İlk Opera: Özsoy Destanı", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.XVIII, Sayı 52, Mart 2002, s.289-299.

DOĞAN, Hulusi vd., "Çağdaş İşletmelerin Sosyal Sorumluluk Anlayışı Ekseninde Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası Örneği ve Cumhuriyet Kültürünün Yerleşmesindeki Rolü", **Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi**, C.3, Sayı 1, 2011, s.183-200.

EKİN, Nusret M., "Sanayiimizdeki Yüksek İşçi Devrinin Tesirleri ve Bu Hususta Alınabilecek Tedbirler", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.20, Sayı 1-4, Ekim 1958-Temmuz 1959, s.243-322.

EKİN, Nusret, "Türkiye'nin Sanayileşmesinde 'Köylü-Şehirli İşçi'ler", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.27, Sayı 3-4, Haziran-Eylül 1968, s.225-264.

ERGİN, Feridun, "Birinci Dünya Savaşı'nda ve Atatürk Döneminde Fiyatlar ve Gelirler", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.III, Sayı 7, Kasım 1986, s.59-84.

GÜNEŞ, Günver, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm Bir Kasaba ve Bir Fabrika: Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası", **Altıncı Uluslararası Atatürk Kongresi: 12-16 Kasım 2007-Ankara**, Bildiriler, C.I, Ankara, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2010, s.950-971.

GÜNEŞ, Günver, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Aydın Seyahatleri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.XXI, Sayı 61, Mart 2005, s.219-242.

ÖNSOY, Rıfat, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C.2, Sayı 2, Aralık 1984, s.5-12.

ÖZEKEN, Ahmet Ali, "Türkiye Sanayiinde İşçiyi Barındırma Problemi", **İçtimai Siyaset Konferansları**, Sayı 3, İÜ İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü, 1950, s.103-130.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.XXVIII, Sayı 46, Eylül 2009, s.53-69.

SOYLU, Perihan Ünlü-YAKTI, Özlem, "Devletçiliğe Yönelmede Bir Köşe Taşı: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı", **History Studies**, C.4, Özel Sayı, 2012, s.365-379.

TOPRAK, Zafer, "Sanayiden ve Emekten Yana Bir Dergi: Sanayi Mecmuası", **Toplumsal Tarih**, Sayı 253, Ocak 2015, s.72-82.

EKLER

Ek 1: İlhan Öden Özgeçmiş

"İLHAN ÖDEN, 1958 yılında, dokuma ustası Faik Öden'in ikinci çocuğu olarak Nazilli Basma Fabrikası lojmanlarında dünyaya geldi. Sümer İlkokulu'nu, Sümer Ortaokulu'nu ve endüstri meslek lisesi tesviye bölümünü bitirdi. Ekmeği, elektriği, suyu, önlüğü, donu, pijamaları Sümerbank'tandı. İlk filmini Sümerbank sinemasında, ilk tiyatroyu ve ilk konseri Sümerbank salonunda, ilk maçını Sümerbank futbol sahasında izledi, Sümerspor'da futbol, voleybol ve basketbol oynadı. İDMMA makina mühendisliği bölümünü kazandı; fakat dönemin kötü şartları sebebiyle yarıda bırakmak zorunda kaldı. Önce Yardım Sandığında sonra dokuma makina bakım kısmında çalıştı. Sümerbank Nazilli Satış Mağazası memuru F. Sevim ÖDEN ile evlendi. 2001'de Sümerbank'tan emekli oldu. Halen Sümer Mahallesi'nde oturmaktadır."[1]

[1] İlhan Öden'e ait bu özgeçmiş bilgileri, kendisi tarafından açılan http://sumerbank.blogspot.com adresinden alınmıştır. Öden bu blogda Sümerbank'la ilgili son derece ilgi uyandıran çok sayıda bilgi ve bulgulara yer vermektedir. Yazdığı yazılarda Sümerbank'ın kuruluşundan başlayarak bütün dönemlerine ilişkin geniş bir panorama sunmakta ve değerli saptamalarda bulunmaktadır. Sümerbank'ın şekillendirdiği bir çevrede dünyaya gelen Öden'in verdiği bilgiler tarihi açıdan önemli bir döneme ait deneyimler ve tanıklıklar içermektedir.

Ek 2: İlhan Öden'le Söyleşi

23 Haziran 2016
Nazilli

AAE: İlhan Bey bu röportajı benimle yapmayı kabul ettiğiniz için size çok teşekkür ediyorum. Bize kendinizden ve Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'ndaki çalışma yaşamınızdan söz eder misiniz?

İÖ: 1958 Nazilli doğumluyum. Bir bakıma varlığımı da fabrikaya borçluyum. Ailem –babam Bulgaristan göçmeni, annem Yunanistan'ın İstanköy adasından– buraya çalışmak için gelmişler, burada buluşmuşlar, evlenmişler. Dolayısıyla Sümerbank'ın bizim dünyaya gelmemizde çok önemli bir rolü var. Sümerbank olmasa belki de ailem buluşmayacaktı. Benim için önemli, en önemli tarafı burası.

1940 yıllarında ailem göç etmiş Bulgaristan'dan. Buraya göç ettikleri zaman işçi ihtiyacı fazlaymış burada. Ailemin neredeyse tamamına yakını burada Sümerbank'ta işe girmiş çalışmaya başlamışlar. Burası o zaman için Türkiye'nin en güzel yerlerinden birisiymiş. Çalışmak için en iyi yerlerinden birisiymiş. Düşünürsek, Türkiye'nin yarısında o zaman elektrik yok, burada en azından fabrika kendi elektriğini üretiyor, sosyal tesisleri var, lojmanları var. Burada gelişmiş bir sosyal hayat varmış. O hoşlarına gitmiş, buraya yerleşmişler. Sonra ailenin de yüzde 80'i çalışınca iyi para kazanmışlar. Yerleşmişler Nazilli'ye. Ondan sonra biz dünyaya geldik. Bayrağı onlardan biz devraldık. Ben de 1983 yılında fabrikaya girdim. Makine bakım ünitesinde işe başladım. 1995 yılına kadar makine bakımda çalıştım. 1995 yılından emekli oluncaya kadar, 2001 yılına kadar da işletme muhasebesinde çalıştım. Eşim de Sümerbanklı benim. Satış mağazasında memurdu. Yani hayatımın neredeyse tamamı fabrikanın çevresinde, fabrikanın içinde, öyle geçti.

AAE: Oradaki sosyal ve kültürel yaşamla ilgili biraz ayrıntılı bilgi verebilir misiniz, nasıldı, neler yapardınız?

İÖ: Biz Türkiye'nin başka yerlerini bilmediğimiz için doğup da gözümüz burada açıldı, buraya açıldı. Burada hemen hemen aradığımız, başka yerde bulunmayan her şey vardı. Fabrikanın içinde sinema vardı, sinema salonu vardı. Haftada bazen iki bazen üç gün büyüklere, bir gün de cumartesi öğleden sonra çocuklara seans olurdu.

Bu fabrikanın açıldığı ilk günlerde, daha da sıkmış, neredeyse günde 1-2 seans film gösteriyorlarmış.

AAE: Fabrikanın ilk dönemlerinde?

İÖ: Fabrikanın ilk dönemlerinde. Fabrikada çalışan işçilerin dünyaya bakış açılarını değiştirmek aslında [amaç], sosyalleşme. Çevrede dünyada ne olduğunun farkına varmaları için neredeyse zorluyorlarmış film seyretmeye.

AAE: Babanız da Sümerbanklı demiştiniz. Babanız da Sümerbank işçisiydi. Onun dönemine ait olarak onun çalışma yaşamında ve buradaki sosyal ve kültürel yaşamla ilgili hikâyeler biliyor musunuz?

İÖ: Babam dediğim gibi fabrikanın ilk çalışanlarından. Biz daha o zaman fabrikada çalışmıyorduk; ama lojmanlarda beraber oturduğumuz için, yaklaşık, fabrikanın ilk çalışanlarından büyük bölümünü de dışarıdan tanıyorum. Ben işe başlamazdan önce dışarıdan, mahalleden, komşularımızdan babamın arkadaşlarıydı, öyle tanışıyoruz. O zaman burada modern bir yaşam vardı. Bizim şehirde de akrabalarımız vardı. Bazen oraya gittiğimiz zaman o iki taraftaki yaşam kalitesini kıyaslayabiliyorduk, yani farkına varıyorduk.

AAE: Burası farklı yani Sümer oraya göre daha modern?

İÖ: Burası çok daha ilerideydi.

AAE: Evet. Tabii siz işe başladığınızda Sümerbank'ın fabrikasında birçok şey oturmuş ve yerleşmişti. Yani birçok sorunu aşmıştı mutlaka. Babanızın döneminde henüz devam eden sorunlar ya da o döneme ait hikâyeler dinlediniz mi?

İÖ: Vallahi babamızın dönemi bizim çalıştığımız dönemden daha iyi bir dönemmiş. Sümerbank'ın ilk açıldığı dönemlerdeki havası ve ne bileyim oradaki ortam zamanla bozulmuş. Bizim çalışmaya başladığımız zaman pek çok şey artık yapılmaz olmuştu. Babamların çalıştığı dönem, Sümerbank'ın ilk açıldığı dönem bizim çalıştığımız döneme göre daha parlak bir dönem.

AAE: Bunu aynı zamanda sosyal ve kültürel yaşam bakımından söylüyorsunuz.

İÖ: Her bakımdan, her bakımdan. Neden her bakımdan? Şimdi fabrika ilk açıldığı zaman Türkiye'nin her tarafından buraya üniversite mezunu, akademi mezunu ressamlar, mühendisler, hepsini buraya toplamışlar. Bu adamlar burada nasıl

geçinecek? İstanbul'u bırakıp gelmiş adam. Nazilli'de ne yapacak mesela? Onun ihtiyaçlarını karşılamak için o ne gerekiyorsa yapılmış.

AAE: Onlar buraya geldiklerinde, yani babanız ve anneniz, burada gördükleri modern yaşamı yadırgamışlar mı, yoksa çok çabuk benimsemişler mi?

İÖ: Dedim ya benim babam Bulgaristan, annem İstanköy Yunanistan'dan gelmiş o zaman geldikleri yerlerde yaşam kalitesi buraya göre, Türkiye'ye göre daha iyiymiş. Burada okuma yazma oranı çok düşükmüş, babam Bulgaristan'dan gelirken ortaokul mezunu olarak gelmiş. Yani orada Bulgaristan'daki yaşantılarına yakın bir şey varmış. Burada çok bocalamamışlar. Yerli vatandaşlar daha çok bocalamışlar. Bu civarda oturup da Sümerbank ortamını yeni tanıyanlar daha çok bocalamışlar. Dışarıdan gelenler biraz daha oradaki sosyal hayatı bildikleri için, tahsil durumları daha iyi olduğu için daha kolay adapte olmuşlar.

AAE: Onlar daha kolay benimsemişler.

İÖ: Burada mesela giyimleri, kuşamları, ortam, sinema var, tiyatro var, spor alanları var yani bugün bile olmayan spor alanları varmış. O ortamı görünce burası hoşlarına gitmiş. Biz demişler burada çalışırız demişler, burada çalışmışlar.

AAE: Peki, buradaki insanlar zorlanmışlar adapte olmakta dediniz ya.

İÖ: Buradaki insanların modern giyimli insanlara bakışları biraz daha farklıymış. Onların kıyafetleri, burada Sümerbank'ta çalışanların kıyafetleri daha farklı, burası yöresel insanların kıyafetleri daha farklıymış. Yani dışarıdan gelip de burada çalışanlar daha çabuk uyum sağlamışlar bu ortama. Dışarıdan gelirken dediğim, baya bir insan gelmiş. Yurtdışından yabancı uyruklu kişiler bile gelmişler buraya çalışmaya. Sadece Türkler değil, yabancılar da yaklaşık 400-450 civarında sadece İstanköy'den, o Yunanistan'dan annemin geldiği yerden insanlar gelmiş. Onlar için özel burada lojmanlar yapmışlar, Sümerbank. O lojmanlarda yaklaşık 400-450 civarında yabancı var.

AAE: Yabancı uyruklu işçi var diyorsunuz. Ama lojmanlar aynı zamanda buradaki işçilere de dönüktü değil mi?

İÖ: Tabii. Ama şimdi oradan yüklü bir göç gelince lojmanlar varmış; ama yeterli olmamış 400-450 kişi birden gelince. Onları barındırmak için böyle prefabrik türünde çabuk yapılacak şekilde o barakalar dediğimiz ağaçtan evler yapılmış buraya.

Oraya yerleştirilmişler. Yoksa Sümerbank'ın kendi lojmanları da var. Ama işte o 1940-1941 yıllarında İkinci Dünya Savaşı sırasında yoğun göç almış burası.

AAE: O yüzden onları istihdam etme ve iskân etme yolu bulunmuş.

İÖ: O yüzden onları bir an evvel yapmak için, öyle bir prefabrik evlerden yeni lojmanlar yapmışlar, ilave lojmanlar yapmışlar.

AAE: Pratik çözümler bu şekilde bulunmuş diyorsunuz. Peki, Nazilli Basma Fabrikası'nın bünyesinde bir Sümer Halkevi kurulmuş olduğunu zannediyorum. Değil mi?

İÖ: Evet.

AAE: Mesela bu tiyatro, müzik benzeri kültürel faaliyetler o halkevinin bünyesinde mi yürüyordu, yürümüştü?

İÖ: Fabrikanın içinde ayrı kollar varmış. O halkevi bünyesinde halkevi biçki dikiş kursları gibi başka kurslar, yetenek kursları gibi kurslar açılmış belki öyle sosyal faaliyetler de yapılmıştır; ama bildiğim kadarıyla halkevi olmasa da Sümerbank'ın içinde sosyal faaliyetler sürekli varmış.

AAE: Ondan bağımsız olarak da yürüyor?

İÖ: Bağımsız olarak da. Zaten halkevi, Türkiye'de bir fabrikada halkevi yalnız Sümerbank'ta var, Nazilli'de var. Şehirde bir halkevi var, bir de burada halkevi var. Nazilli'de iki halkevi var.

AAE: İki halkevi var değil mi?

İÖ: Şimdi o dönemin halkevlerinde neler yapılırdı, nasıl faaliyetler yapılırdı onların hakkında çok bilgim yok. Halkevlerinin işlevi neydi, nasıl çalışırdı onları çok iyi bilmiyorum; ama dediğim gibi bazı fotoğraflar var. İşte o dikiş kursları falan, o zaman kurs sıralarında çekilmiş. Ama halkevi olmadığı zamanlarda da yine benzer kurslar açılıyordu.

AAE: Fabrikanın doğrudan doğruya…

İÖ: Fabrikanın içinde.

AAE: Bunlar işçileri mi içine alıyordu sadece, işçi yakınlarını mı, yoksa dışarıdan da gelenler oluyor muydu?

İÖ: Dışarıdan gelen pek olmazdı, pek kabul etmezlerdi. Özel olarak çalışanların eşlerine yönelik dikiş kursu falan olacaksa, çalışanların eşlerine yönelik; ama başka çalışanlarına yönelik eğitimler varsa bunlar halkevi değil Sümerbank kendisi yapıyordu.

AAE: Anladım. Peki, bu kollara ve bu tip faaliyetlere katılımda bir zorlama var mıydı?

İÖ: Yok, zorlama yok.

AAE: Hani sinemayla ilgili demiştiniz ya biraz da izlemeleri için zorlanmışlar gibisinden orada tabii.

İÖ: O izleme bakımından, yani teşvik edilmişler.

AAE: Teşvik edilmişler.

İÖ: Sinema için ayrıca bir para alınmamış. Boş vakitlerini böyle orada film izleyerek geçirmek dünya görüşlerini, dünyada neler olduğunu daha iyi kavramaları için. Çünkü buraya geldiklerinde, fabrika kurulduğunda 1935'te temeli atılmış, 1937'de fabrika açılmış. Burada elbette Nazilli'de de kültür seviyesi yüksek, kendini geliştirmiş insanlar vardır; ama bunlar çok az miktardadır. O günün şartlarında üç beş kişiyi geçmez, genelde burada. Çünkü elektrik yokmuş burada, elektrik olmadı mı radyo yok, sinema yok, hiçbir şey yoktur. Bizimkiler buraya geldikleri zaman trenden inmişler, fabrika nerde diye sormuşlar, orada aşağıda bakın demişler, orada bir ışık yanıyor orası fabrika demişler başka yerde ışık yokmuş Nazilli'de.

AAE: O derece diyorsunuz?

İÖ: O derece, ne diyelim işte, teknik yoksunluk varmış, elektrik olmayınca başka bir şey de yok doğru dürüst. Dünyadan bihaber yaşıyorlarmış o zaman.

AAE: Bir sorum daha olacak. Bu sizin bizimle de paylaştığınız bir fotoğraf vardı. Ahmet Adnan Saygun'un Özsoy Operası'nı 1948 yılında sahnelemişler Sümerbank işçileri onu gösteren bir fotoğraftı. O fotoğrafın hikâyesinden biraz bahseder misiniz?

İÖ: Vallahi ben dedim ya fabrikada sosyal faaliyetler ileri düzeydeymiş, belki Türkiye standartlarının da üzerindeymiş. Fabrikanın içerisinde caz orkestraları falan, kendi çalışanların oluşturduğu tiyatro grupları, orkestralar varmış zaten. Sonradan bakmışlar ki bir potansiyel var burada, müzik var, oyuncular da var, iştahlı insanlar da var, o zaman için işte opera olayına girişmişler. 15 Şubat 1948'de, burada, fabrika

salonunda opera oynamışlar. Ondan sonra da hâlâ daha şimdi 2016 senesine geldik ne Nazilli'de ne Aydın'da opera olayı yok. Benim bildiğim kadarıyla bir daha opera da olmamış. Tek opera o işçilerin yaptığı opera. Yıllar sonra burada Sümer kampüsünün içinde konservatuar vardı. Geçen sene Kuşadası'na taşındı, ondan önce 4-5 sene burada konservatuar faaliyet gösterdi. Yaklaşık 1.500-2.000'e yakın öğrenci vardı burada. Konservatuar olmasına rağmen, lise mezunu en azından lise mezunu kültürlü gençlerin olmasına rağmen, 2015 senelerinde elverişli ortam olmasına rağmen hiçbir böyle etkinlik yapılmadı. Konservatuar var, bir de potansiyel öğrenciler var, öyleyken hiçbir şey yapılmadı. 1948 yılında bence işçilerin bunu başarması çok müthiş bir şey. Sadece oyunculuk yok, müzik de var, canlı müzik de var operada biliyorsunuz kolay bir şey değil.

AAE: Bu kıyaslamayı yaptıktan sonra oradaki bu başarılı sonucu neye bağlıyorsunuz?

İÖ: Demek ki o insanlar böyle yeniliklere daha açmış, daha çalışkanmış, bir şeyler başarma, bir şeyler yapma azmi varmış. Öyle değerlendiriyorum. Çünkü bu parayla pulla olabilecek bir şey değil. Bu opera kazanç getirecek bir şey de değil. Üstelik kim bilir ne kadar uzun bir süre buna çalıştılar. Bunun dekoru var, kıyafetleri var, yani fabrika seferber olmuş. Yani işi gücü… Bu büyük bir yoğunluk gerektiren bir şey. Bir de fotoğraflarda görüyorsunuz kostümler falan öyle dandik bir ilkokul temsili gibi bir şey değil, müthiş bir olay yapmışlar o gün.

AAE: Evet. Yani bir konservatuar kadar ciddi bir şekilde çalışmışlar.

İÖ: Bence konservatuardan da ileri. Demin örnek verdim ya. Konservatuar vardı şurada şey vardı. Yani fabrika 2002 yılından sonra üniversiteye verildi. 2002'den önceki Sümerbank'ın sosyal yönü, maddi yönünü şey yapmıyorum. Üniversiteden önceki sosyal faaliyet seviyesine üniversite hiçbir zaman ulaşamadı. Yani fabrikanın buraya Nazilli'ye getirdiği sosyal etkinliklerin hiç yanına bile yaklaşamadı. Yarısını yaptı filan diyemiyorum, oranlayamıyorum. Çünkü burada fabrika varken hayat vardı. Balolar, konserler, şeyler halkevlerinin müzik toplulukları, yaz kış bunlar devam ederdi burada sosyal faaliyet olarak. Üniversite geldi, üniversitede konservatuarın hocaları vardı. Onlar senede bir kimi piyano çalıyor kimisi keman çalıyordu. Davet ederlerdi, giderdik. Yarım saat, bir saat öğrencilerden bir iki kişi, bir iki tane hoca kısa bir program yaparlardı olay biterdi. Bütün üniversitenin buradaki tek sosyal faaliyeti buydu.

AAE: Anladım. Şunu da sormak istiyorum. Biraz önce bahsettiğimiz operayla ilgili fotoğraf, yani operanın sahnelendiği sırada çekilen fotoğrafı siz sanırım İbrahim Uluyunçay'dan aldınız değil mi?

İÖ: İki yerden aldım. Birisini Ahmet Karataş'tan aldım, birisini de oradan aldım. İki ayrı fotoğraf aldım.

AAE: Kimdir bu iki kişi?

İÖ: Vallahi İbrahim Uluyunçay Sümerbank'ta çalışan birisi. Sonradan, ne zaman ayrıldığını bilmiyorum ama yetenekli birisiymiş o da, demek ki sanat yönü fazlaymış. Sonradan Nazilli dışında, Nazilli'de fabrika dışında bir heykel atölyesi açıyor.

AAE: Sizden önceki dönemde mi çalışmış bu kişi?

İÖ: Tabii benden önceki dönemde çalışmış. Nazilli'de, Aydın'da bu İbrahim Bey'in yaptığı heykeller var. Hâlâ şehirde dikili olan heykeller var. Demek sanat yönü gelişmiş birisiymiş. Ahmet Bey de o zaman, Ahmet Karataş da Sümerbank'ın veznecilerinden birisi, veznedar, Sümerbank çalışanlarından.

AAE: O da sizden önceki dönemde çalışmış.

İÖ: O da bizden önceki dönemde çalıştı. O da temsilde rol almış herhalde. Onlar, o operada herhalde o zamandan kalma fotoğraf, onu da öyle. Bu da çok bilinmiyordu. Ben yaklaşık 5-6 sene önce, işte İbrahim Uluyunçay'la temasımız olunca, ondan sonra detayları öğrendim. Fabrikada çalıştığım dönemde ben de bilmiyordum, operanın sergilendiğini bilmiyordum. Daha doğrusu yani böyle blok yapacağımı, internet sitesi, Sümerbank'la ilgili internet sitesi projeleri o gün için benim aklımda olmadığından çok böyle çevreyle pek ilgili değildim o zaman. Emekli olduktan sonra, biraz bilgisayarla tanıştıktan sonra bu işler arka arkaya gelmeye başladı. Keşke o zamanlar böyle bir şeyler yapacağımı bilseydim, o zaman, çalışırken daha fazla bir şeyler toplamaya çalışırdım, insanlar buradayken.

AAE: Ama o bulduğunuz fotoğraf da hakikaten çok önemli bir fotoğraf.

İÖ: Yine tabii canım, tabii öyle.

AAE: Çünkü başka hiçbir kaynakta yer almıyor. Onu da paylaşarak aslında çok önemli bir katkıda bulundunuz. Size o açıdan da teşekkür etmemiz gerekiyor.

İÖ: Başka fotoğraflar da var. Sosyal hayatı yansıtan fotoğraflar var. O Sümerbank orkestrasının fabrika salonunda çekilmiş fotoğrafları falan var. Gerektiği zaman şey yaparım. Ben size dedim facebook sayfama bakın dedim. Facebook sayfamda sosyal yaşam, Sümerbank'ta yaşam, çalışma hayatını anlatan, o fabrika albümü falan var. Makineler çalışırken diye bir albüm var. Orada makinelerin fotoğraflarının ağırlıkta olduğu şey var mesela. Sümerbank'ta yaşam dediğim albümde Sümerbank ve lojmanlarda, çevresindeki insanların sosyal yaşantısı düğünlerde, sünnetlerde öyle çekilmiş fotoğraflar, kendi aralarında çekilmiş. Hepsi böyle kategorilere ayrılmış belki de 5.000'den fazla fotoğraf var orada. Bu sosyal etkinliklerle de ilgili fotoğraflar var. Onların içinden sen bakarsın ilgini çeken olursa. Çünkü çok değişik yani ben sana Sümerbank'ın sosyal yönünü anlatmaya kalksam, iki gün, üç gün anlatırım burada.

AAE: Haklısınız.

İÖ: Çünkü çok çok müthiş bir şey var. Bu sosyal hayata katkısı sadece tiyatroyla falan sınırlı değil, operayla sınırlı değil. Burada 1937'de fabrikanın içerisinde mini golf sahaları, tenis kortları, boks ringi, güreş takımları, hem böyle kültürel etkinlik bakımından hem de sportif bir etkinlik bakımından sosyal hayata müthiş katkılar var. 1940 yıllarında çekilmiş fotoğraflar var. Erkeklerin kızların beraber fabrika içinde voleybol maçı yaparken çekilmiş fotoğrafları var. O zaman belki daha Türkiye'de voleybol federasyonu kurulmamış, öyle bir şey. Öyle günlük kıyafetlerle filan değil, normal sporcu kıyafetleriyle.

AAE: Her şey usulüne göre işliyor.

İÖ: Düzgün yani.

AAE: Bu birimler yani spor olsun, kültürel birimler ve sosyal birimler fabrikanın kuruluşuyla birlikte hemen etrafında oluşmuş mu, yoksa sonra sonra mı?

İÖ: Evet. O zaman, o zaman.

AAE: Daha kuruluşundan?

İÖ: Kuruluşundan.

AAE: Fabrikayla birlikte kurmuşlar yani.

İÖ: Şöyle diyelim, şöyle diyelim. Fabrika açıldığı zaman bir iki mesela 1937'de açılmış, 1940'a kadar böyle bir zirve yapmış. Çünkü dışarıda bir şey yokmuş her şeyi

fabrikada yapmışlar. Dışarıda sosyal hayat genişledikçe, geliştikçe, bazı şeyler dışarıda da olmaya başlayınca onları azaltmışlar fabrikada.

AAE: Evet. Aslında fabrikayı bir çekim merkezi haline de getirmeye çalışıyorlar sanıyorum değil mi? Çünkü işçi bulmak da zor burada.

İÖ: Tabii canım. Akla mantığa uymayacak şeyler var. Mesela 1937'de fabrikanın içerisinde radyo yayını yapılıyor. Fabrika kendisi, radyo kendisinin, fabrikanın yani. Hem müzik yayını yapıyor hem de böyle birisine bir haber ulaştırılacaksa, anons yapılacaksa aynı zamanda anons da yapıyor, 1937'de. Ondan sonra diyelim radyolar falan gelişmeye başladıktan sonra Sümerbank onu kapatıyor. Belki de o telsiz kanunları değişti, ondan vazgeçiyor. Mesela 1940'larda, yaklaşık 1945 yıllarına kadar fabrika içerisinde gazete çıkarıyorlarmış, özel gazete çıkarıyorlarmış. Çok devamlı her gün, günlük gazete değil de sembolik de olsa bir Gıdı Gıdı gazetesi basıyorlarmış. O gazetenin her şeyini Sümerbank'ta çalışan adamlar yapıyormuş. Çizimleri, karikatürleri, esprileri falan hepsini Sümerbank kendi çalışanları yapıyormuş, hazırlıyormuş. Gazetesi var, radyo var, radyoda Ekrem Dilsizoğlu diye bir spiker varmış. Bugün bu televizyonlarda talk şovlar, bilmem neler nasıl yapılıyorsa aynı şekilde o da hem eğlendirmeye yönelik, sadece böyle haber okuyan spiker gibi değil, hem şov yapıyormuş hem de müzik çalıyormuş. Bunları 1937'de 1940'ta yapmışlar. 1950'de, 1960'ta bunlar yoktu mesela, onlar kalkmış o zaman.

AAE: Evet. O dönemdeki işçi bulma zorluğu, bu işçilere teşvik olarak da görülebilir mi, bu bütün bu yapılanlar? İşçi kazanmak, işçi devrini, işçilerin sürekli değişimini, işçilerin işten ayrılmasını önlemek adına bir çaba olarak da?

İÖ: Vallahi, olabilir de. Genelde benim düşüncem Türkiye'nin her yerinden gelen kültürlü insanlar bu kültürü buraya taşımışlar. Onların sayesinde olmuştur. Çünkü burada Nazilli'de, çevrede ne olduğunu bilmezler. Bu kadar geniş bir ihtiyaç sosyal ihtiyaç hissetmez Nazilli'de olanlar. Ama dışarıdan gelenler adamlar, mesela adam diyelim bir orkestrada çalıyorsa, müzik aleti çalıyorsa gelmiş burada birkaç arkadaş aramış kendisine, o müzikle ilgilenenleri toplamışlar onunla ilgili bir çalışma başlatmışlar. Fabrikanın içinde piyano vardı mesela. O piyona hâlâ daha duruyor orada. İsteyen piyanoyla ilgilenebiliyordu, çalışabiliyordu. Bilardo masaları, bilardo salonları, masa tenisi, bunlar daha önce Nazilli'de yokken 1940'larda olan şeyler.

Fabrikanın içinde iki tane sinema var, yazlık sinema ayrı, kışlık sinema ayrı. Orada fabrikanın anlatacak çok şeyi var.

AAE: Peki bu olanakların sunulmasında Sümerbank yönetiminin, bu altyapının oluşturulmasında onların da katkısı yok mu?

İÖ: Her şey onların, katkı diye bir şey yok. Yani yapan Sümerbank'ı, Nazilli Sümerbank'ı buraya yaparken adamlar, kim düşündüyse bunun Türk tarafı da var, Rus tarafı da var, buradaki fabrikayı sanki uzayda bir fabrika yapıyormuş gibi yapmış adamlar. Burada bir fabrika var, ama burada dışarıdan aldığı bir kömür var, bir de pamuk var, hammaddeyle yakıt alıyor başka bir şey almıyor. Öyle bir sistem kurmuş adamlar. Yani şehir olmuş olmamış, Nazilli olmuş olmamış hiç önemli değil. Fabrikanın Nazilli'ye ihtiyacı yok yani, Nazilli'nin fabrikaya ihtiyacı var. Fabrika elektrik üretiyor, kendi ürettiğinden fazlasını Nazilli'ye veriyor. Nazilli'den elektrik almıyor mesela. Fabrikanın içinde fırın var. Fabrika kendi fırınını yapmış ekmeğini çıkarıyor mesela. Nazilli'de ekmek olsa ne olur olmasa ne olur, onun için önemli değil. Okullar var, fabrika kendi okullarını açmış, iki tane kütüphane açmış buraya. Büyükler için ayrı, çocuklar için ayrı kütüphane açmış. Marketleri var, kasapları, dükkânları, manavları var, berberi var, her şeyi var. Burada öyle bir kampüs oluşturmuşlar. Sadece dışarıdan yakıt, bir de hammadde alıyor. Fabrika yedek parçalarını bile kendisi üretiyormuş atölyelerinde, dışarıdan yedek parça yok. Makinenin kırılan parçasını bile fabrika kendisi üretiyormuş.

AAE: Dökümhanelerinde ve tamir atölyelerinde üretiyorlarmış.

İÖ: Tabii.

AAE: Son olarak, fabrikanın tüm yönleriyle Nazilli'ye ve Nazillililere yaptığı katkıyla ilgili bir şeyler söylemek ister misiniz?

İÖ: O zaman 15.000-20.000 nüfuslu küçük bir kasabaymış Nazilli. İki parçalı bir kasabaymış. Bugün o çarşı dediğimiz yerde, Pazarköy dedikleri bir yer orasıymış. Bir de bu Aşağı Nazilli'de hayvancılıkla da ilgilenen insanların yaşadığı, şurada Çapahasan Mahallesi diye bir mahalle, iki parçadan oluşmuş küçük bir kasabaymış Nazilli. Fabrikanın açılmasıyla birlikte müthiş bir gelişme göstermiş Nazilli. Türkiye'nin her yerinden insan buraya çalışmak için gelmiş. O zaman, 1960'larda Aydın'dan da Denizli'den de büyükmüş Nazilli. Hem nüfus olarak büyükmüş hem de yaşantı olarak daha ilerideymiş. 1960'larda tabii. 1960'lardan sonra yavaş yavaş

bu makas kapanmaya başlamış. Sonra burada 4.000'e yakın işçi çalışmış. İşçi sıkıntısından bahsettik ya demin, aslında çok büyük işçi sıkıntısı diye bir şey yok. Fabrika o gün 1937'de nasıl çalışıyorsa kapandığı yıllarda da aşağı yukarı aynı teknolojiyle çalışıyordu 2001 yılında. Burada yaklaşık 3.500-4.000 kişi çalışmış fabrikada, aynı anda o kadar insan çalışmış. Burada ayrıca bir şey var yani art düşünce var burada. Fabrika 4.000 kişiye ihtiyacı olduğu için çalıştırmamış. Burada, Nazilli'de 1937'de Nazilli Basma Fabrikası açılmış. 1965'te Eskişehir'de başka bir basma fabrikası açılmış, Sümerbank'ta yani. O zaman buradaki şeyin, amip, nasıl tek hücreli canlılar bölüne bölüne çoğalır ya buradaki adam burada 4.000 tane işçi çalıştırmış ama bunun bir kısmını Eskişehir'e göndermiş, Denizli'de fabrika açılmış bir kısmını oraya göndermiş, İzmir'de fabrika açılmış yani bir şekilde okul gibi kullanmış, meslek okulu gibi kullanmış. Sadece 4.000 kişiye ihtiyacı olduğu için çalıştırmamış onları. Bu gelişmeyi fabrika sayısının artacağını düşünerek kendi elemanlarını burada diyelim ki 2 liraya saat ücretiyle çalışıyorsa al sana 3 lira git Eskişehir'de çalış demiş. Burada lojmanı varmış, aynı şartları orada oluşturmuş, orada aynı rahatlığı sağlamış. Adam gitmiş o zaman.

AAE: Hem çağdaş yaşamla tanıştırırken hem bir yandan da eğitim kurumu görevi görmüş mü diyorsunuz?

İÖ: Bir yandan da kendi eğitimi… Benim babam buraya fabrikaya geldiği zaman, geçen yıl belgesini yayımladım. Vasıfsız olarak gelsen bile fabrikanın içinde meslek kursları var, o kurslara gidiyorsun, o kurslarda sana dokumacılık kursu, elektrikçilik kursu, kaynak kursu, kaynakçı kursu. O kurslara gidiyorsun, o kurslarda sana milli eğitimden onaylı, Nazilli kaymakamının, milli eğitim müdürünün hepsinin imzaladığı, onayladığı diploma veriliyor. Bir yerde sana meslek kazandırıyorlar. Sonra Sümerbank, böyle başarılı gençlerden Aydın'daki sanat okullarına, başka yerlere gönderiyormuş. Burada çalışırken orada Sümerbank namına okula gidiyorsun, okulu bitirdikten sonra gelip Sümerbank'ta çalışıyorsun.

AAE: Yurtiçinde.

İÖ: Yurtiçinde.

AAE: Yurtdışında da var mıydı?

İÖ: Yurtdışında varmış ama işte 1937'den önce Rusya'ya gidip orada eğitim alanlar varmış. Onların biz son zamanlarına yetiştik. Onları Sümerbank'taki emeklilik dönemlerine yakın dönemlerde tanıdım çoğunu.

AAE: Bunun dışında sizin söylemek istediğiniz bir şey var mıdır İlhan Bey?

İÖ: Vallahi ben görüyorsun Sümerbank Nazilli'ye Cumhuriyet'in vermiş olduğu çok güzel bir hediyeymiş; ama Nazilli bunun çok değerini bilememiş. Bence kapanması çok büyük bir kayıp, hem ekonomik yönden kayıp hem de Nazilli'deki sosyal hayat, sosyal yönden büyük bir kayıp. Keşke kapanmasaydı, keşke insanlar daha evlerine ekmek götürebilseydi.

AAE: Bunun eksikliği de hissediliyor diyorsunuz?

İÖ: Nazilli'de hissediliyor. Hem ekonomik yönden hem de sosyal hayatta Sümerbank'ın çekildiği, oluşturduğu boşluk dolmadı. Fabrika kapanalı 15 sene oluyor yaklaşık, o 15 senede hep Sümerbank'ın yokluğu hissedildi Nazilli'de.

AAE: Çok teşekkür ediyorum yaptığınız katkılardan ötürü, bu söyleşide incelikle bizlerle konuşmayı kabul ettiniz, çok teşekkürler, sağ olun.